॥ શ્રીકૃષ્ણ ॥

બંસીબોલના કવિ

યાને

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું

જીવન દર્પણ

: લેખક :

પ્રિ. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ એમ.એ.

અમદાવાદ.

['અણુભાષ્ય' તથા 'તામસ ફળ પ્રકરણ–સુબોધિનીજી'ના અનુવાદક,
'રસેશ શ્રીકૃષ્ણ', 'પુષ્ટિદર્પણ', 'ગીતા સંદેશ', 'શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત',
'શ્રીદયારામભાઈનું આંતરજીવન', વગેરેના લેખક.]

: પ્રકાશક :

નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ. ડભોઈવાળા

(ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈના સાહિત્યના પ્રકાશક)

ડભોઈ.

મૂલ્ય છ રૂપિયા.

: પ્રકાશક :

નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ

(ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈના સાહિત્યના પ્રકાશક)

ઠે. શણગારવાડી, કવિ શ્રીદયારામભાઈ રોડ,

મુ. ડભોઈ. (જિલ્લો વડોદરા)

વિ. સં. ૨૦૧૯ પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રતિ ૧૨૫૦

: મુદ્રક :

સૂળચંદદાસ કરસનદાસ કાપડિયા, શ્રી જૈનવિજય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

(પૃષ્ઠ ૧ થી ૪૩૨)

મોહનલાલ મગનલાલ બદામી, શ્રી જૈનાનંદ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

(પરિશિષ્ટ વિભાગ પૃષ્ઠ ૧ થી ૯૬)

જે. એન. રાણા, મોહન પ્રિન્ટરી નવાપુરા, સુરત.

(ટાઈટલ પેજ પૃષ્ઠ ૧થી પ્રસ્તાવનાથી અનુક્રમણિકા શુદ્ધિપત્રક સુધી

પરિશિષ્ટ પૃષ્ઠ ૯૭ થી ૧૨૦ સુધી.)

ગો. વા. શેઠ શ્રી જેઠાલાલ પુરુષોત્તમદાસ ભાલકિયા

: જન્મ :	: ગો. વા. :
સંવત ૧૯૩૨ ના	સંવત ૧૯૯૪ ના
અષાઢ સુદ તેરસ	કારતક સુદી નોમ.
ભાલક ગામમાં	મથુરામાં.

ગો. વા. શેઠ શ્રી નરોત્તમદાસ જેઠાલાલ ભાલકિયા અમદાવાદ

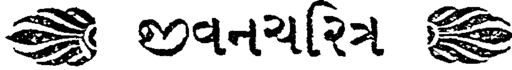

: જન્મ :
સંવત ૧૯૬૪ ના
ફાગણ વદ પાંચમ

: ગો. વા :
સંવત ૨૦૦૯ ના
કારતક વદ ચૌદશ

श्रीकृष्णः ।

ગો. વા. શેઠ નરોત્તમદાસ જેઠાલાલ ભાલકિયાનું

જીવનચરિત્ર

વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે.
પર દુઃખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે રે.

પારકાની પીડા જાણે દૂર કરવા મથે તે ઉપકાર કરવા છતાં મનમાં અભિમાન ન આણે એ સાચો વૈષ્ણવજન.

શ્રી નરોત્તમભાઈ ભાલકિયા આવા ભક્ત નરસૈંયાના સાચા વૈષ્ણવજન હતા. દીન દુઃખીની આંખનાં આંસુ લૂછવા માટે નિરંતર ઝંખના મથતા હોવા છતાં ભક્ત કવિશ્રી દયારામના શબ્દોમાં દીનતાના પાત્રમાં મન મણિ મૂકીને ભેટ ભગવાનને ધરનારા હતા. ખરેખર, નરસિંહ મહેતાના પદ પ્રમાણે વૈષ્ણવતા આચરણમાં ઉતારી હતી. વેદાન્ત દર્શનાચાર્ય મહામંડળેશ્વર સ્વામી ગંગેશ્વરાનંદજીના શબ્દોમાં એ વિશ્વમિત્ર હતા તેથી અજાતશત્રુ હતા.

ઉત્તર ગુજરાતમાં વિજાપુર તાલુકાના વસઈ ગામે વિસાનાગર વણિક કોમમાં પરમ વૈષ્ણવ અને ભગવદીય શેઠ શ્રી જેઠાલાલ પુરુષોત્તમદાસ અને ધર્મપત્ની રુક્મણી બહેનને આંગણે સંવત ૧૯૬૪ના ફાગણ વદ પાંચમના દિવસે શ્રીનરોત્તમભાઈનો જન્મ થયો હતો. માતાજીની હૃદય નિર્મળના એવી કે આવી રહેલા મૃત્યુની ખબર એમને છ મહિના અગાઉથી પડેલી. તેથી યાત્રાએ જતાં હોય તેમ સઘળી પૂર્વ તૈયારી કરીને અને સૌને છેવટના રામ રામ કરીને પ્રસન્નતા પૂર્વક અંતિમ વિદાય લીધી. પિતાશ્રી પણ અક્ષય નોમના પવિત્ર દિવસે મથુરાજીની પવિત્ર ભૂમિમાં જ ગોલોકધામ પામેલા.

આવા પરમ વૈષ્ણવ દંપતીને આંગણે જન્મેલા ચાર બંધુ અને પાંચ બહેનોમાં નરોત્તમભાઈ સૌથી મોટા અને નામ પ્રમાણેના

[કવિ શ્રીદયારામભાઈનું એક પદ]

વૈષ્ણવ દર્શન

તે ભગવદીનાં દર્શન દુર્લભ, જેનું ભાગ્ય હાય તેને તે ભેટે રે;
અવલોકન માત્રે અઘ નહાસે, તાપ ત્રિવિધના મેટે રે. તે૦ ૧

પ્રેમભક્તિમાં પચેલા પૂરા, નિંદા કરે નહિ કોની રે;
અંતરમાં અવિનાશી વસેલા, નિર્મળ મતિ સદા ના રે. તે૦ ૨

સર્વસ્વ જેનું શ્યામસુંદર, તેનું નિશદિન ધ્યાન ન મૂકે રે;
શ્વાસ ઉચ્છ્વાસે શ્રીકૃષ્ણને સમરે, નિમિષેક નામ ન ચૂકે રે. તે૦ ૩

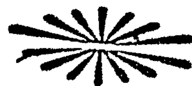
ક્ષમા દયા સમદષ્ટિ જેમાં, સત્ય પ્રથાએ ચાલે રે;
સંતોષી સાત્ત્વિક ને વિવેકી, ભજનાનંદમાં મહાલે રે. તે૦ ૪

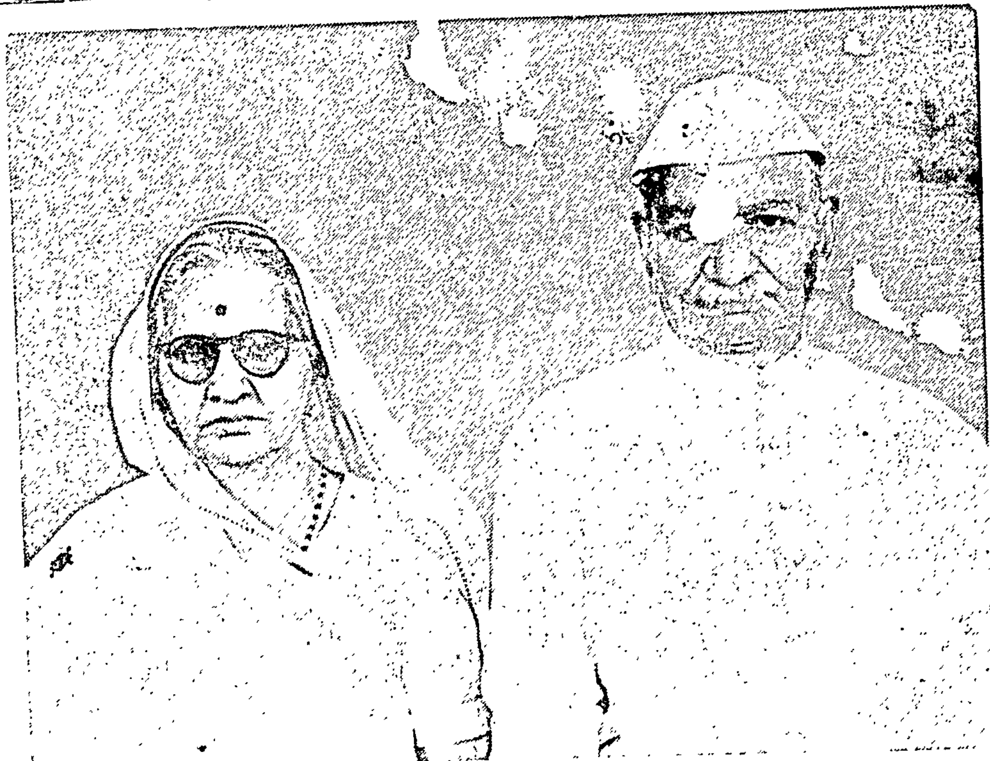
જેનું સર્વ સમર્પણ હરિને, સેવા કરે સ્નેહે સાચી રે;
દઢ વિશ્વાસ ધરે નિજ ધણીનો, બુદ્ધિ ન રાખે કાચી રે. તે૦ ૫

અન્યપ્રસાદી અન્યાશ્રય વર્જે, ઘણું ગુરુ વૈષ્ણવ પર હેત રે;
પ્રાણી માત્ર તણું હિત ઇચ્છે, પરગજુ સ્નેહ સમેત રે તે૦ ૬

ઇંદ્રિયજિત અભિમાન રહિત શુચિ, મોહમાયાથી રહે અળગા રે;
જ્ઞાની ત્યાગી સુખ દુઃખ સમ લહે, સત્સંગને રહે વળગ્યા રે. તે૦ ૭

તે હરિજનના દાસના દાસનો, દાસ પ્રભુ મને કરજો રે;
દયા ભણે તેના ચરણની રજ, મારા શિર પર સદા ઠરજો રે. તે૦ ૮

અ. સૌ. મણીબહેન તે શેઠ
કુબેરદાસ હરગોવિંદદાસનાં
ધર્મપત્ની

શેઠ શ્રી કુબેરદાસ હરગોવિંદદાસ
ઇનામદાર
જન્મ : તા. ૨૦-૪-૧૮૮૭ અમદાવાદ

श्रीकृष्णः ।

શેઠશ્રી કુબેરદાસ હરગોવિંદદાસ ઇનામદારનું

જીવનચરિત્ર

તેઓનો જન્મ સને ૧૮૮૭ની એપ્રિલની ૨૦મી તારીખે થયો હતો. માતાનું નામ જડાવબાઈ અને પિતાનું નામ હરગોવિંદદાસ મોદી અમદાવાદના જાહેર જીવનમાં તેમનું નામ વર્ષોથી પ્રસિદ્ધ પામેલું છે તેમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં શરૂઆતમાં લીધું છે. ૭ અને સાત ધોરણનો અભ્યાસ મ્યુનિસિપાલિટી શાળામાં કરેલો એમનો ૭૫ વર્ષનો હીરક મહોત્સવ અમદાવાદના નાગરિકો તરફથી દ્વારકાનાં શંકરાચાર્ય અભિનય ક્ષચ્ચિદાનંદ તીર્થ સ્વામીજીના સાનિધ્યમાં શેઠ શ્રીહરિદાસ અચરતલાલના પ્રમુખપદે ઉજવાયો તે વખતે અમદાવાદના સંભાવિક ગૃહસ્થો તથા વિદ્વાનો તથા ઇતર નરનારીઓએ સારી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી. તે પ્રસંગે એમનાં જીવનના સંસ્મરણોની તેમના તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. તેમાં તેમના જીવન અને જાહેર સેવાનો તાદશ ચિતાર મળી આવે છે. એમનું સમસ્ત જીવન રાષ્ટ્ર સેવા અને જાહેર હિતના કાર્યોમાં જ પસાર થયેલું છે. વર્ષો સુધી કૉંગ્રેસની સાથે તે જોડાયલા હતા. સત્યાગ્રહની ચળવળ દરમ્યાન દારૂપીઠા આગળ પિકેટિંગ પણ કરતા તથા પિકેટિંગના કેસોમાં દેખરેખ રાખતા. અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીમાં એક વખત સભ્ય હતા અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના હાથ નીચે મહત્વની સેવા કરી હતી. ગુજરાતની કે મુંબઈપ્રાંત કે દેશમાં ભરાતી બેઠકોમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધેલો સને ૧૯૧૯ના માર્શલ લૉ વખતે જીવનના જોખમે ખડેપગે અમદાવાદ વાસીઓની તેમની કરેલી સેવા ચિરસ્મરણીય રહેશે. પિકેટિંગ કરવા માટે એમને પણ સજા થઈ. ૧૯૨૦માં લોકમાન્ય

તિલક સ્મારક ફંડ ઉઘરાવવામાં એમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. તેઓ સૈજપૂર–બોઘા અને નિકોલના ગામના ઇનામદાર હતા. નરોડા રોડ ઉપર કુબેરનગર તેમના નામથી વસાવવામાં આવ્યું છે.

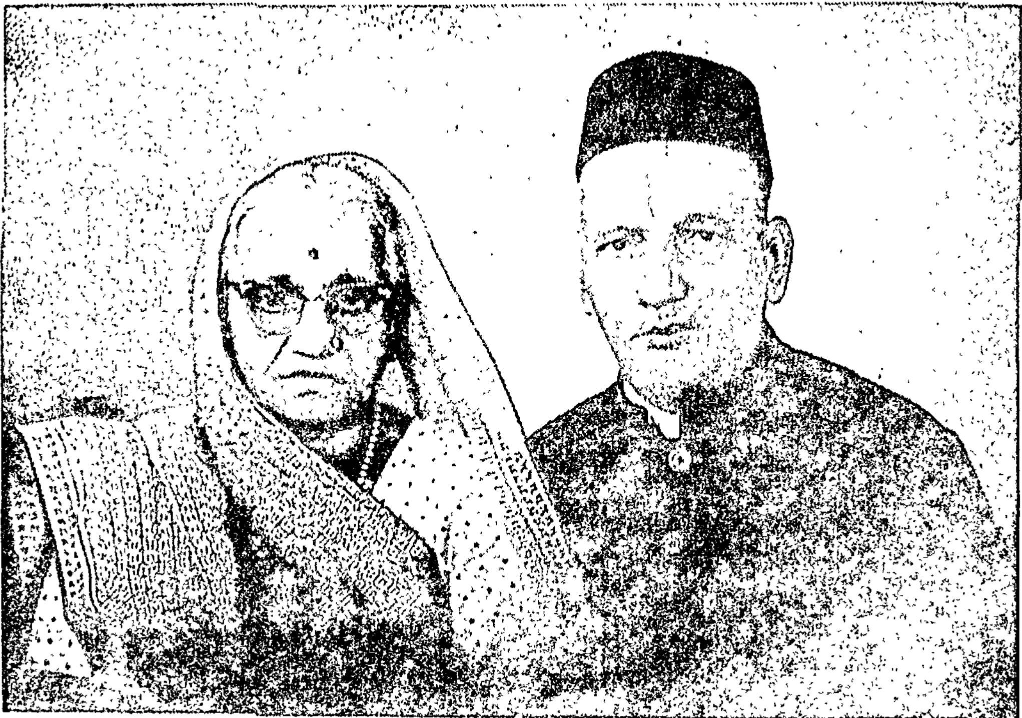
જો કે તેઓ કોંગ્રેસની વફાદારીથી સેવા કરી છે છતાં તેવો ધાર્મિક વૃત્તિના હોવાથી ધર્મ પરાયણ જીવન ગાળે છે. એમના માતા પિતાના સંસ્કારોને લીધે પોતે તથા ધર્મ પત્ની તથા તેમનું આખું કુટુંબ ધર્મ ભાવનાથી સેવાયલું છે. ધાર્મિક સેવામાં પણ તેનામાં સંપૂર્ણ સાથ છે તેમનું દંપતીજીવન સાત્ત્વિક, સંયમશીલ, હેતાળ અને સુખી છે. કુબેરદાસભાઈ પોતે શાંત પ્રકૃતિના છે અને સેવા પણ મૌનપૂર્વક કરવી જોઈએ એમ તેઓ માને છે. ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને લોકોપયોગી કાર્યો કરે છે. એમની સખાવતો પણ મોટી છે. ૧૯૪૭માં રૂપિયા દશ લાખની કિંમતની સૈજપૂર–બોઘા અને નિકોલના ગામની જમીનનું દાન અમદાવાદની એજ્યુકેશન સોસાયટીને આપ્યું છે.

સ્વર્ગસ્થ ગણેશ, વાસુદેવ માવલંકર સાથેનો તેમનો ગાઢ સંબંધ હતો. તેઓ પંચરત્ન, ગીતા, ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત અને ઉપનિષદના સ્વાધ્યાયમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. વળી એલીસ બ્રીજમાં આવેલા સન્યાસ આશ્રમમાં પણ જાય છે. એમને સનાતન ધર્મ ઉપર અતિશય પ્રેમ ને શ્રદ્ધા છે. એમની માન્યતા પ્રમાણે સુખી જીવનની ચાવી શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ વર્ણાત્મક ધર્મનું પાલન અને સત્કર્મ છે.

તેઓ તથા એમનાં ધર્મપત્ની અ. સૌ. મણીબહેન તથા તેમનું કુટુંબ તંદુરસ્તી ભરેલું સુખી લાંબું આયુષ્ય ભોગવો એવી અભિલાષા વ્યક્ત કરીએ છીએ.

આ ગ્રંથ છપાવવામાં શેઠશ્રી કુબેરદાસ હરગોવિંદદાસ ઇનામદાર તરફથી આર્થિક સહાય મળી છે જેથી તેમનો સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે.

—પ્રકાશક

અ. સૌ. બાઈ લીલાવતી
તે પરીખ રતીલાલ મનસુખલાલનાં
ધર્મપત્ની

પરીખ રતીલાલ મનસુખલાલ
બોરસદવાલા મુ. અમદાવાદ

श्रीकृष्ण

પ. ભ. પરીખ રતીલાલ મનસુખલાલનું જીવનચરિત્ર

શેઠ શ્રીરતિલાલભાઈનો જન્મ બોરસદ મુકામે પરમ ભગવદીય મનસુખલાલ માણેકલાલને ત્યાં સંવત ૧૯૫૫ના વઈશાખ સુદી ૧૨ના રોજ થયો હતો. તેમનાં માતુશ્રી લાડીબા તેમને ચાર વરસના મુકી દેવલોક પામ્યાં હતાં. તેમનાં દાદી આદીતબાએ ખૂબ પ્રેમ અને લાલનપાલનથી ઉછેરી તેમની માતાની ગેરહાજરી જણાવા નહોતી દીધી. તેમના પિતાશ્રી પણ રતીલાલભાઈને મેટ્રિકમાં અભ્યાસ કરતા મૂકી હરીશરણ થયા. તેમના કાકાશ્રી મગનલાલે તેમને પોતાની માણેકલાલ હરકીશનદાસની શરાફી પેઢીમાં જોડી દીધા. વીસ વરસની નાની ઉંમરે તેમના કાકા શ્રીમગનલાલની છત્રછાયા નીચે મે. પરીખ રતિલાલ મનસુખરામના નામે કાપડની પેઢી અમદાવાદમાં શરૂ કરી. પચીસ વર્ષ પછી તેમણે અમદાવાદમાં મસ્કતી કાપડ માર્કીટમાં મે. મગનલાલ માણેકલાલની કું. ના નામથી જથાબંધ કાપડની પેઢી શરૂ કરી જે આજ સુધી ચાલે છે. છેલ્લાં પંદર વર્ષથી અમદાવાદના શેરબજારમાં કાર્ડ ધરાવે છે અને મે. રતિલાલ મનસુખલાલ પરીખના નામથી શેરોની દલાલી તથા લેવા વેચવાનું કામ પ્રમાણિકપણે કરે છે. હાલમાં પોતે નિવૃત્તિમય ધાર્મિક જીવન ગાળે છે અને પ્રભુભજન, સેવાપૂજા, દેવદર્શન અને કથાવાર્તા તથા સત્સંગમાં સમય વ્યતિત કરે છે. તેમની પાસે કોઈપણ વૈષ્ણવ જાય તો ખાલી હાથે પાછો ફરતો નથી. શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપાથી તેમને ત્રણ સુપુત્રો નામે

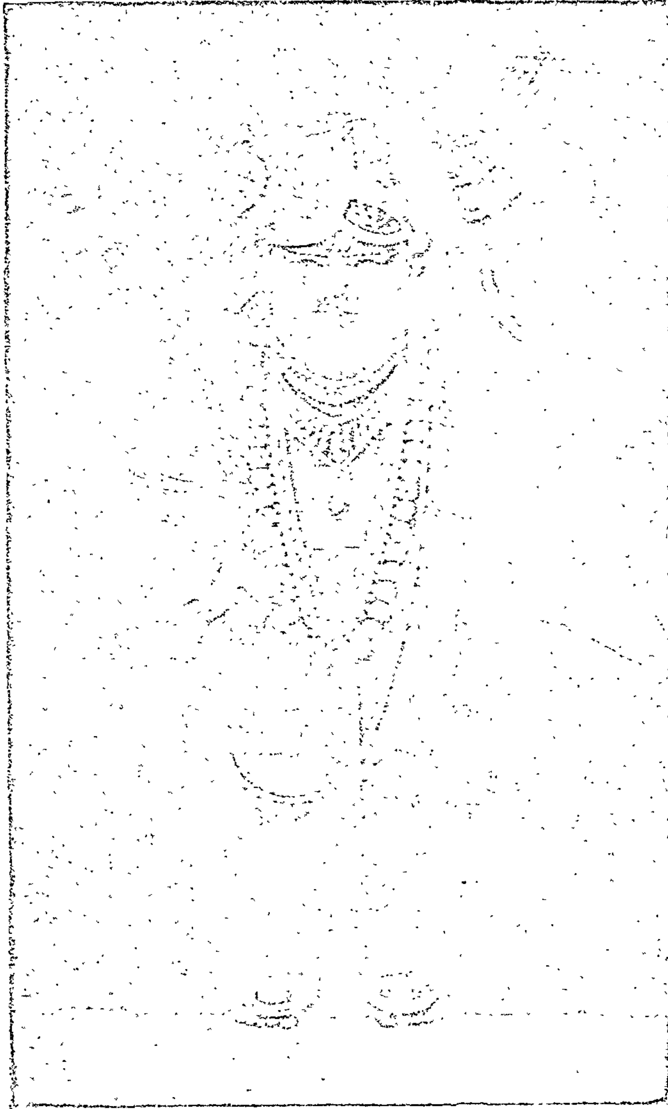
રસિકલાલ, ઇન્દ્રવદન અને હસમુખલાલ છે. જેઓ પુખ્ત ઉંમરના હોઇ તેમના ધંધામાં જોડાઈ ગયા છે. તેમને બે સુશીલ દીકરીઓ નામે ભાનુમતી તથા ઉર્મીલ છે અને તેમનાં પત્ની ફીકીબ્હેન ઉર્ફે લીલાવતી તેમને ધાર્મિક જીવન વિતાવવામાં ખૂબજ સાનુકૂળ છે અને પોતે પણ ચુસ્ત વૈષ્ણવી જીવન ગુજારે છે. તેઓ અવરનવર તેમનાં ધર્મપત્ની વિગેરેની સાથે લીલાવનની વ્રજ પરિક્રમા તથા શ્રીનાથજી ગોકુળ મથુરા વ્રજ ચોર્યાસી કોશની જાત્રા કરે છે.

આ ગ્રંથના ઉત્તેજનાર્થે શેઠ રતિલાલભાઈએ તેમના દાદા શ્રીભાઇજીભાઇ લક્ષ્મીદાસ પરીખ (બોરસદ) ના સ્મરણાર્થે આ પુસ્તકની નકલો લઇને આર્થિક સહાય કરી છે જેથી તેમનો સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે.

—પ્રકાશક

શ્રી શુદ્ધાદ્વૈત પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોના
પુષ્ટિ અને સેવ્ય સ્વરૂપ
શ્રીનાથજી

श्रीकृष्णपरमानन्दं दृशलीलायुतं सदा ।
सर्वभक्तसमुद्धारे विस्फुरन्तं परं नुम: ॥

અખંડ ભૂમંડલાચાર્ય જગદ્ગુરુ

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી

શ્રી માધવ ભટ્ટ કાશ્મીરી
શ્રી દામોદરદાસ હરસાની

શ્રીઆચાર્યજી શ્રીમહાપ્રભુજી
અને શ્રી કૃષ્ણદાસ મેઘન

सौंदर्यं निजहृद्गतं प्रकटितं स्त्रीगूढभावात्मकम् ।
पुंरूपं च पुनस्तदन्तरगतं प्रावीविशत् स्वप्रियं ॥
संश्लिष्टावुभयोर्बभौ रसमयः कृष्णो हि तत् साक्षिकम् ।
रूपं तत् त्रितयात्मकं परंभिध्येयं सदा वल्लभम् ॥

आविर्भाव सं. १५३५ चैत्र वद ११

तिरोधान १५८७ आषाढ शुक्ल २

तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि,
नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यत् शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति
साधवः ॥

+ + + +

सरसापि कवेर्वाणी हरिनामाङ्किता यदि ॥
सादरं गृह्यते तज्ज्ञैः शक्तिर्मुक्तान्विता यथा ॥

+ + + +

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैलक्षण्यं कलासु च ।
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥

+ + + +

માધુર્ય અમૃતનું છે. માધુર્ય હરિ-બોલનું
એથી યે અધિકું મીઠું માધુર્ય હરિ-બંસીનું
વિશ્વનું સર્વ માધુર્ય હરિબંસી થકી વહે.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ. (હરિસંહિતા એકાદશમંડળ
પૃષ્ઠ. ૨૦૦)

પ્રેમ ભક્તિની મૂર્તિ દયામૂર્તિને'

દેવીશ્રી કુમારી .નિર્મળદેવી 'શ્યામા'

卐 શ્રી 卐

વેદાન્તતીર્થ, કાવ્યતીર્થ, દર્શનભૂષણ, વેદાન્તતીર્થ
વ્યાકરણ વિશારદ, વ્યાખ્યાન સરસ્વતી, અભિનવ ભારતી.

[શ્રીહરિ વિરહમાલા, પરાશકિતકા આહ્વાન, પ્રેમકી સીમા કહાઁ હૈ, રસ–શ્રુતિ આદિ ૧૦૮ ગ્રંથોનાં સર્જિકા]

[શિખરિણી]

'દયા' યાદે છૂપી, તવ સરસ સંજ્ઞા ઉલટતાં–
દયા–યાદે રાચે, પરમ રસ ભાવો ઉમટતાં.
દયારામે રાજે હરિ–સ્મરણ–રાસે મધુરિમા,
દયારામે ગુંજે હ્રદય રસતી શ્રી–અરુણિમા. ૧

卐

અહો ! જેને જન્મે સુભગ થઈ દર્ભાવતીપુરી !
'દયા'માં હર્ષે ! શું તુંજ કરણ સંજ્ઞા ગુણધરી,
કુશાગ્રા "ધી" રેલી, પુનિત મન દર્ભાધિક વળી.
ધરાવું પ્રેમેથી સુખદ તવ કંઠે રસકળી ! ૨

卐

મહારાસો કુંજે હરિત પરિધાને સજનિયા !
અહા ! લીલાપુંજે રસવસન પીળાં ધરવિયા !
અને કો' સ્થાને તો અરુણનભ છાંટા છિટકિયાં–
ગુલાબી રંગેથી લલિત વર વાઘા ભિજવિયાં ! ૩

સુણંતા રાચું હું મધુર ગરબીઓ રસભરી,
કવણંતા નાચંતી હૃદય-રસરેખા મનહરી!
દયેશા! હે દેવા! જગતજન થાઓ પ્રભુમયા,
દયા 'દેવી' હૈયે વહવ-હરિ-દૈવી-વિભુદયા! ૪

પરા પ્રેમ 'શ્રી'ની પ્રકટ રસ-શોભા વ્રજવરા!
સદા 'શ્યામા' દ્વારે રસિકવર રાસોત્સવ વરો.
ભવિષ્યો ભૂતોનાં ઉભયતર છેડા વિહસજો-
દયા! દે દાનોમાં અભય શરણું એ વિલસજો. ૫

નિકુંજે લાડીલા! લલિત દિલ લાડે ભિજવતી,
વિતાવું આ લોકે મનુજતન યાત્રા રસવતી.
અહા! એવા આશીઃ વરસ મધુરા ભક્તવર હે!
શતાબ્દીમાળાઓ શત શત નમસ્કાર સ્મરતી ૬

શતાબ્દી શું કોટી વરસ સરતાંયે ઝગઝગે;
સુલોકો આલોકે તવ રુચિર ગાથા વજ્જગે.
વળી ગાશે ગાથા યુગયુગ અહા! નર્મદ નદી,
વહંતી સલ્લીલા સરસ સલિલા 'નિર્મળ' નદી ૭

ભક્ત શિરોમણિ કવિ શ્રીદયારામભાઈને
અંજલિ

અજર અમર તુંજ નામ;
દયારામ !
અજર અમર તુંજ નામ.

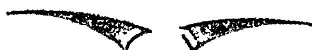
રેવા તીરે બંસી છેડી, ગાયાં ગીત અનેક;
પ્રેમ ભક્તિના પુનિત પૂજારી ! સાચી તારી ટેક.
દયારામ !

દર્ભાવતીને દ્વારે તેં તો, દાખવ્યો પુણ્યપ્રભાવ;
જીવનકવનમાં કવિવર ! ઝીલ્યો, અનુપમ ગોપીભાવ.
દયારામ !

માર્દવભીની પ્રેમ-ઝરંતી, ગરબીના ગાનાર;
તંબૂરામાં છેડ્યા તેં તો, રણઝણતા ઉરતાર.
દયારામ !

ગુર્જરગિરા ગીતનિકુંજે, રાચે ઉરઉલ્લાસ;
અંજલી આપું અંતર કેરી, રસના પ્રેરજે રાસ.
દયારામ !

મૂળજીભાઇ પી. શાહ
અમદાવાદ

શ્રીકૃષ્ણઃ ।।

અનુક્રમ

પૂર્વાર્ધ

પૂર્વાર્ધ : ગ્રંથ વિભાગ ૧

પ્રકરણ ... પાનું

ગ્રંથ વિભાગ ૨ : ઉત્તરાર્ધ

પરિશિષ્ટો ... પાનું

આ ગ્રંથમાં આવતા ચિત્રજી અને ચિત્રોની સૂચિ

૧૯. (પાછળ) શ્રીકવિશ્રીના શિષ્યપુત્ર છોટાલાલ ઉર્ફે નાથજીભાઈ ગિરિજાશંકર
૨૦. શ્રીકવિશ્રીના પટ્ટશિષ્યના પુત્ર શ્રીહિંમતલાલ ર. જોશી અને શ્રીછગનલાલ હિં. જોશી
૨૧. (પાછળ) શ્રીજીવનલાલ છગનલાલ જોશી
૨૨. શ્રીદયારામભાઈના અને ગુરુદેવ ગો. શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજ
૨૩. (પાછળ) (अ) વસિયતનામાની નકલના આરંભના હસ્તાક્ષર
(ब) શ્રીદયારામભાઈના વીલના હસ્તાક્ષર
૨૪. કવિશ્રીના ગુરુદેવ ગો. શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજની ગોદે પધારેલા શ્રીત્રીકમરાયજી મહારાજ
૨૫ (પાછળ) કવિશ્રીના લઘુ સમવયસ્ક પ્રેરણા ગુરુ શ્રી ગો. શ્રીછોટાજી મહારાજ (રાજનગર)
૨૬. કવિશ્રી દયારામભાઈનું નવું સ્મારક ભવન (ડભોઈ)
૨૭. (પાછળ) કવિશ્રી દયારામભાઈ મંદિર સનાતન ધર્મ પુસ્તકાલય
૨૮. શ્રીગોવિંદલાલ છોટાલાલ વકીલ વાડિયાવાળા (ડભોઈ)
૨૯. (પાછળ) શ્રીદલસુખભાઈ પરમાનંદદાસ શાહ પ્રકાશકના મોટાભાઈ જીવનચરિત્ર સહિત (ડભોઈ)
૩૦. સાક્ષર શ્રીશંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ દયારામભાઈના જીવનચરિત્રના લેખક
૩૧. (પાછળ) (अ) સદ્દગત શ્રીચીમનલાલ છો. દેસાઈ (ડભોઈ)
(ब) ગો. વા. શ્રીવસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી
૩૨. ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈ વિરચિત પ્રબોધપટ (રમવાની જ્ઞાનબાજી)

દયારામભાઈની રામાયણની લાવણી

રામ હી લછમનકા જોડા, લંકાગઢ ઈનને હી તોડા.
લાગ હો બનમાંહી લાગા, સીતાકુ રાવણ લે ભાગા.
અરાડે પદ્મ દલ મિલા, તોડના કંચનકા કિલ્લા.
સરેહો સાગરને સાંધ્યા, કેતુ સબ સિંધુકે બાંધ્યા.
કીયા સબ રસ્તાહી સુધર્યાં, કુંદનકે બંદર સબ ઉતર્યાં.
ચલિત વહાં બાણ અસ્ત્રધારા, દૈત્ય વહાં અસંખ્ય હી માર્યાં.
રણમેં ઈંદ્રજીત કડકા, ખડા થા રાવણકા લડકા.
ઉસીકો લછમણને માર્યાં, ચલિત વહાં શોણિતકી ધારા.
બીર સંગ્રામ હુવા ઘાડા, જીતકા નિશાન હી ધાર્યાં.
તુમેરૂ શીશ રહિત ડોલ્યા, કે બનમેં હી રાવણ રોળ્યા.
રણમેં રાવણહી રોળ્યા, સીતાકા બિજોગ હી તોડ્યા.
કરમ તો રાવણકા ફૂટયાં, ચૂડા નવ લાખોકા તૂટયા.
'દયા' તું તેરા હી કરના, માગું મેં રામશરણ પડનાજી.

સત્સંગનું પદ

સુખ કહ્યાં ન જાય સત્સંગનાં રે, અંગ આઠે શીતલ થાયે સુખ.
સુખ બ્રહ્મલોકથી ભારે ગણાયે રે, વૈકુંઠથી વધતાં જાય.
સુખ ઈંદ્રપુરીથી અધિક છે રે, એના વેદ કરે છે વખાણ.
આશા-તૃષ્ણા-નિંદા ને ઈર્ષા રે, સતસંગ કરે અળગાં થાય.
એવાં અડસઠ તીર્થ ઘરને આંગણે રે, જ્યાં હરિજન હરિગુણ ગાય.
રાજા રહુગણ અને ભરતજી, ભેટ્યા રે, એક પળમાં પૂર્ણ ગતિ થાય.
વશિષ્ટ મુનિ વિશ્વામિત્રને સમાગમ થયો રે, સુખ શેશથી ત્રાજવે તોળાય.
ગોપી તે જનને મળ્યાં ઘણાં રે, એમણે ભક્તિ કરી છે દિવસ રાત.
દાસ કહે છે સત્સંગ કરે, રે તેના જન્મમરણ દુઃખ જાય.

શુદ્ધિ પત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પ્રસ્તાવના			
૨૮	૧૭	દાધે	લાધે
૧	૧૧	રાજકિય	રાજકીય
૨	૭	થનર	થનાર
૩	૧૧	પરિશિષ્ટ એમાં	પરિશિષ્ટમાં
,,	૨૭	સુધારા	સુધારાના
૭	૧૨	પિતાંવરી	પિતાંબર
૭	૨૨	કાવ્યો.	કાવ્યો
૧૩	૧૪	તેજ તેમના	તેમનાં
,,	૨૮	ન હોતી	નહોતી
,,	૨૯	નાતિ	નીતિ
૧૪	૪	પૂજા	પ્રજા
૧૫	૭	નખશિખા	નખશિખ
૧૫	૧૧	ઓઢેથી	ઓઢે છે
૨૬	ફૂટનોટ	કરલી	કરેલો
૨૭	૨૧	ક્લેશ કુડાર	ક્લેશ કુઠાર
૨૮	૯	તણાદાસનો	તણા દાસનો
૪૮	૧૫	આકર્ષાઈ	આકર્ષાતાં
૪૮	૧૮	હતાં	હતા
૫૦	૧૬	મનમથ	મન્મથ
૫૧	૨૦	દયારામને	દયારામ
૫૪	૧૦	મહોદધિતરી જાય છે	મહોદધિ તરી જાય છે
૫૫	૧૪	સાથોદરા	સાઠોદરા
૫૮	૧૧	જીવનપાથય	જીવનપાથેય
૧૧૩	૨	ગર્ભના	ગર્ભની
૧૨૧	૮	કર્મથી	કર્મજી

કહે છે. वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायाम् એ ભાગવતના શ્લોકમાં મનુષ્ય જીવનનો જે આદર્શ આપવામાં આવેલો છે તે જ આદર્શ પુષ્ટિ સંપ્રદાયના અસંખ્ય ભક્તજનોના જીવનમાં મૂર્તરૂપે પ્રકટ થયેલો છે. ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈ આ આદર્શ કોટિના વૈષ્ણવ છે.

ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપને અને રસિક ભક્તોના સ્વરૂપને સમજવાને માટે વિશિષ્ટ શક્તિની અપેક્ષા રહેલી છે. સામાન્ય લોકો રસનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી. તેથી તેમને ભગવાનની રસાત્મક સેવામાં અને ભગવાનના ભક્તના જીવનમાં રહેલું રહસ્ય સમજાતું નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમાં તેમને સ્થૂલ કામની ગંધ જણાય છે. તેને પરિણામે રસાત્મક સેવાની અને રસિક ભક્તની ઘણી નિન્દા થાય છે. ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈ પણ નિન્દા પ્રહારોમાંથી બચી શક્યા નહિ!

अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः એ ભાગવતના શ્લોકમાં ભગવાનના સાક્ષાત્કારનો આદર્શ આપવામાં આવેલો છે. જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત પોતપોતાની રીતે બ્રહ્મનો, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. અનુભવવાદ (Mysticism)માં આ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર જ હોય છે. ભક્ત કવિઓએ, સૂફી ભક્તોએ પ્રભુના સાક્ષાત્કારમાં થતા અનુભવોને મનોહર કાવ્યોમાં વર્ણવેલો છે અને તે પ્રકારનું સાહિત્ય આજે પણ પ્રશંસનીય ગણાય છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જોનાર માણસ આ ભવ્ય આદર્શને ન્યાય આપી શકતો નથી. ભક્ત અને ભગવાનનો સંબંધ બહુ જ ગાઢ બને છે એ તત્ત્વ સમજાવવાને માટે ભાગવતે પતિ (ભગવાન્) અને પત્ની [સર્વ જીવો] એ કલ્પના જગત આગળ મૂકી છે અને ગોપીજનોનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. ઉપનિષદે પણ બ્રહ્મની સાથે મળી જવાની વાતને આ પ્રકારે જ સમજાવી છે. આ બધી કલ્પનાઓનું તાત્પર્ય અમુક સિદ્ધાંત સમજાવવામાં રહેલું હોય છે. કાર્ડીનલ ન્યૂમેન જેવા આધુનિક વિચારકો પણ કહે છે કે દરેક પુરુષમાં થોડું ઘણું પણ સ્ત્રી–તત્ત્વ રહેલું છે. रसिकाः कामवर्जिताः એ શ્રીવલ્લભાચાર્યનો સિદ્ધાંત છે. કલ્પનાને વાસ્તવિક માનવાની હોતી નથી. વસ્તુતઃ ભાવ જ મુખ્ય છે અને ભાવ ભાવનાથી જ સિદ્ધ થાય છે.

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના સમાગમમાં ઘણા વૈષ્ણવો આવ્યા અને તેમનું જીવન દિવ્ય પંથે વળ્યું. આજે પણ તેમના અનુયાયીઓ તેમનાં કાવ્યોનો પુણ્ય પાઠ કરી ભગવદાનન્દ મેળવે છે. કવિશ્રી ઉપર લોકોએ આક્ષેપો કર્યા, પણ તેઓ ભગવન્માર્ગથી ભ્રષ્ટ ન થયા. તેમના જીવન વિષે એક બે સપ્રમાણ ગ્રન્થો લખ્યા અને લોકોનું અજ્ઞાન દૂર થવા માંડ્યું. તે ગ્રન્થો ઘણા વખતથી મળતા ન હતા એટલે અભ્યાસકોને ઘણી મુસ્કેલી પડતી હતી. સદ્‌ભાગ્યે 'દયારામભાઈનું આંતર જીવન' એ ગ્રંથના વિદ્વાન લેખક અને મારા પરમ સ્નેહી પ્રિ. જેઠાલાલભાઈએ આ વિસ્તૃત અને સપ્રમાણ ગ્રથ લખ્યો. અધિકારી વિદ્વાનને હાથે લખાયેલા આ ગ્રંથને આવકાર આપતાં મને સ્વાભાવિક રીતે ઘણો આનન્દ થાય છે.

પ્રિ. જેઠાલાલભાઈએ શ્રીદયારામભાઈ વિષેની બધી ય હકીકત આ ગ્રંથમાં લીધેલી છે. ભૂતકાળના વિવેચકોએ વિષયની પૂર્વપીઠિકા રચી હતી. તેમણે કવિશ્રીના જન્મથી આરંભી ગોલોકવાસ પર્યન્તના બધા ય જીવન પ્રસંગો મનોહર શૈલીમાં વર્ણવ્યા છે અને પ્રસંગોપાત યોગ્ય અવતરણો પણ આપ્યાં છે. કવિશ્રીનો ચાણોદમાં જન્મ; ઇચ્છારામ ભટ્ટજી સાથેનો તેમનો સમાગમ; જ્ઞાન, ભક્તિ અને પ્રેમ એ ત્રિવેણીમાં સ્નાન; ઉપદેશ, સાહિત્ય નિર્માણ, જીવનપરાગ, તપોવનમાં નિવાસ ઇત્યાદિ વિષયોની વિસ્તૃત અને સમીક્ષિત ચર્ચા ઘણી રસપ્રદ છે. કવિશ્રી વિષે જે અજ્ઞાન પ્રવર્તેલું હતું તેને દૂર કરવા 'આવરણ ભંગ' નામનું પ્રકરણ વિદ્વાન લેખકની ચિકિત્સક બુદ્ધિનો સારો પરિચય કરાવે છે. કવિશ્રીના બધા ગ્રંથોની ચર્ચા 'કાવ્યવાડીનું વિહંગાવલોકન' એ નામના પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલી છે. ચર્ચામાં જે સમતોલપણું જોવામાં આવે છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે.

ગ્રંથને અંતે જે પરિશિષ્ટો આપવામાં આવેલાં છે તેમાં કવિશ્રી વિષે બહુ મહત્ત્વની બાબતો આપવામાં આવેલી છે. કવિશ્રીનું વંશવૃક્ષ,

ગુરુદેવનું વંશવૃક્ષ, કવિશ્રીના જન્માક્ષર, તેમના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ લેખોની યાદી, અન્ય કવિઓ સાથેનો પત્રવ્યવહાર, મૃત્યુપત્ર, સ્મારક વાજિંત્રો, અનુભવ મંજરી, સાક્ષરોનાં અભિપ્રાયો, કવિશ્રીનું કાલક્રમાનુસાર જીવનદર્શન ઇત્યાદિ વિષયોને લીધે આ પરિશિષ્ટો મૂળ ગ્રંથના ગૌરવમાં વાસ્તવિક વૃદ્ધિ કરે છે. આખો ગ્રંથ શ્રીદયારામભાઈ વિષેની બધી ય હકીકત આપે છે, એટલે આ એક જ ગ્રંથથી અભ્યાસકોને અને વૈષ્ણવોને પૂર્ણ સંતોષ થશે એમાં શંકા નથી. વસ્તુતઃ આ ગ્રંથને 'દયારામ કોશ' કહીએ તો ખોટું નથી.

આવો ઉત્તમ ગ્રંથ રચીને પ્રિ. જેઠાલાલભાઈએ જે સેવા કરી છે તેને માટે ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસકો અને વૈષ્ણવો જેટલો આભાર માને તેટલો ઓછો છે. દયારામભાઈના ગ્રંથોને પ્રકટ કરવાનું આજીવન વ્રત પાળનાર ડભોઈવાળા પરમ ભગવદીય શ્રીનારણદાસ પરમાનન્દદાસે આજના કઠિન સમયમાં આ મહાન ગ્રંથ જે પ્રકટ કર્યો છે તેને માટે તેમને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે. વૃદ્ધાવસ્થા હોવા છતાં તેમનામાં શ્રીદયારામભાઈના બધા ગ્રંથો અને તે વિષેનું સાહિત્ય પ્રકટ કરવાનો જે અદમ્ય ઉત્સાહ જોવામાં આવે છે તે તો યુવાનોને પણ શરમાવે એવો છે. તેઓ પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે અને કવિશ્રીના બધા અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો પ્રકટ કરે, વૈષ્ણવો તેમને આ કાર્યમાં આર્થિક સહાય કરે એવી મારી પ્રભુ પ્રતિ પ્રાર્થના છે.

"શાકુન્તલ,"
ખારીવાવ રોડ, વડોદરા.
ચૈત્ર શુકલ પ્રતિપદા સંવત ૨૦૧૯
તા. ૨૬-૩-૧૯૬૩.

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ

પ્રાક્-કથન

એવો એક શિરસ્તો પડ્યો છે કે લેખકે પોતાના પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવનાર પુસ્તકમાં કંઈક તેના વિષે લખવું જોઈએ. હું પણ તેથી જ આ પ્રાક્કથન લખવા પ્રેરાયો છું. કવિશ્રી વિષે જે લખવાનું છે તે પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે. તેથી અહીંઆં ખાસ વક્તવ્ય નથી. છતાં આ પુસ્તકના ઉદ્દેશ વિષે થોડુંક સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઈએ.

આ પુસ્તક ગુજરાતના ભક્તકવિ દયારામભાઈના જીવનચરિત્રને લગતું છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તેમના જીવનના પ્રસંગો આલેખીને, તેમના સમસ્તજીવનનાં આધ્યાત્મિક વિકાસની રૂપરેખા દર્શાવવા પૂરતો છે. પણ સાથે સાથે તેમની કવિતામાં પણ તેમના હૃદયનું પ્રતિબિંબ કેવી રીતે પડ્યું હતું તે પણ જણાવવાનો છે. સાહિત્યની દષ્ટિએ તેમની કવિતાની મીમાંસા સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપે જ થઈ શકે. છતાં એક પ્રકરણમાં તેનો પણ અલ્પનિર્દેશ કર્યો છે.

દયારામભાઈ ગુજરાતની છેલ્લી પેઢીના કવિ હતા. નરસિંહ મહેતા એ આદિ કવિ, અને દયારામભાઈ એ છેલ્લા. પછી આવ્યો નર્મદ દલપતનો યુગ, તે પણ ચાલ્યો ગયો. પછી આવ્યો ગોવર્ધનયુગ, પછી નાનાલાલ યુગ અને મહાત્મા ગાંધીજીની અસર નીચેનો વર્તમાન યુગ. આ દરેક યુગમાં કવિતાનો કાયાપલટ થતો ગયો છે. નરસિંહથી શરૂ થયેલી કવિતાનો પ્રવાહ વૃદ્ધિપામતો પામતો દયારામભાઈ સુધી આવ્યો અને દયારામભાઈએ તેને ઘણો વિસ્તૃત કર્યો પણ જેમ ‘સરસ્વતી’ નદીનાં જળ રણમાં લુપ્ત થઈ જાય તેમ તેમના અવસાન પછી યુગ પલટાનાં પ્રાચીન કવિતાના ગંભીર જળના પ્રવાહો સૂકાતા ચાલ્યા. ગુર્જર સાહિત્ય વાડીમાં કોઈ કોઈ સ્થળે તે ઝરણું વહે છે. પ્રાચીન કાલના અન્ય કવિઓનાં કાવ્ય ઝરણાં સૂકાતાં જાય છે; પણ નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનંદ અને દયારામની કવિતાના રસઝરણાં હજુ પણ વહે છે એ એક આનંદની

વાત છે. દયારામભાઈની કવિતા એટલે 'રસનાં મોતીડાં આથમતી વર્ષા, શરદની વર્ષા, સ્વાતિ નક્ષત્રની શરદ પૂર્ણિમાની જતી જતી વર્ષા' મોતી વરસી જાય તેમ પ્રાચીન યુગની સમાપ્તિ વખતે દયારામભાઈએ મોતીડાં વરસાવ્યાં છે.

તેમની કવિતામાં વર્તમાનજીવનના પ્રશ્નોની મીમાંસા નથી. તે વાસ્તવિક્તાની સપાટી ઉપર ઉભા રહીને જીવનનું નિરીક્ષણ કરતા નહોતા. તે તો 'ઉર્ધ્વમૂલ' એવા આ જગતરૂપી વૃક્ષનું મૂળ નિહાળવા અને તેની ખોજ કરવા ઉર્ધ્વદૃષ્ટિ રાખતા અને તેમને તે 'ઉર્ધ્વમૂળ' ગીતામાં જણાવેલા 'કૃષ્ણ'માં દેખાયું. તેથી તે કૃષ્ણને જ સર્વોપરિ તત્ત્વ સ્વીકારીને કવિતાનો વિષય બનાવ્યો હતો. તે પુષ્ટિસંપ્રદાયના કવિ હતા. તેથી કેટલાકો તેમની કવિતાને 'સાંપ્રદાયિક' રંગથી રંગાયલી કહીને ટીકા કરે છે. વાત ખરી છે કે તે પુષ્ટિસંપ્રદાયરૂપી વાડીના વાતાવરણમાં પ્રકટીને વૃદ્ધિંગત થઈને તે છોડ નવપલ્લવકુસુમિત બન્યો છે. છતાં તેની સૌરભ તો પવનની લહરીઓ સાથે એ વાડી બહાર દૂરદૂર ગઈ છે અને ઘણાંઓને આનંદિત કરેલ છે.

ડેન્ટેની 'ડીવાઈન કોમેડી'માં રોમન કેથોલીક ધર્મની ભાવના અને મીલ્ટનના 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ'માં પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની ભાવના પ્રત્યેક લીટીમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેથી શું જગત આ કવિઓના મહા કાવ્યોને ઉવેખે છે? હજુ સુધી પણ તે અમર નથી? દયારામભાઈની કવિતા પણ તેના આન્તરિક ગુણને લીધે લોકોત્તર બની છે. તે દેશ અને કાળનાં આવરણ ભેદીને તેની પાર રહેલ પરમ તત્ત્વને દૃષ્ટિમાં રાખીને જ કવિતામાં હૃદયના ભાવ, કલ્પના તથા વિચારોના રશ્મિઓ ફેંકે છે. તે પરમ તત્ત્વનો જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરવાની તમન્ના તેમની કવિતામાં જુદા જુદા રૂપે વ્યક્ત થઈ છે. પદ સુકુમારતા, ભાષાલાલિત્ય, સંગીતની મધુરતા વગેરેને સુંદર માલાના આકારમાં ગુંથીને–તેમના પ્રિય કૃષ્ણને તેમણે પહેરાવ્યા કાવ્યશાસ્ત્રીઓની કાવ્યપ્રતિની દૃષ્ટિ કરતાં તેમની કાવ્ય દૃષ્ટિ જુદી

આમ છતાં કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ જણાવેલાં રસ, અલંકારો, ધ્વનિ વગેરેનો પણ ઓછાવત્તા અંશે સ્વીકાર કર્યો છે. કવિતા એ એમની દૃષ્ટિએ પરમાત્મા કૃષ્ણની સાથે સંબંધ કરાવનાર સાધન છે; એવી તેમની સમજ હતી. નરસિંહ મહેતા કે મીરાંબાઈની પણ એજ સમજ હતી. તેમને પોતે કવિ છે એવું ભાન નહોતું. પણ પોતે ભક્ત છે અને ભક્તજીવનનો આદર્શ ભગવત્પ્રાપ્તિ એ જ છે અને તે માટે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી કાવ્ય શક્તિથી, કાવ્યધારા, ભગવાનૂની લીલાનાં ગુણગાન કરીને જીવનને શુદ્ધ સો ટચનું સોનું બનાવવું તથા ભગવદ્રસની અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિમાં જ તે કવિતાનો વિનિયોગ તેમણે કરેલો. કવિવર ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'ગીતાંજલિ'માં પણ એ જ કવિતાનું પ્રયોજન દર્શાવ્યું છે. ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'ગીતાંજલિ' જગત્માં શ્રેષ્ઠ કૃતિ ગણાવાનું કારણ તેમાં તેમના આત્માની પરમતત્ત્વ સાથેની અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ છે. કવિઓ ક્રાન્તદર્શી છે. તેમની કવિતા પ્રત્યેકક્ષણે પરપોટાની માફક સપાટી ઉપર દેખાતા અને ક્ષણમાં લુપ્ત થતા સાંસારિક ભાવોને ઝીલવાનું સાહસ કરતી નથી. નરસિંહ–મીરાં–દયારામની કવિતા તે પ્રકારની નથી. 'ગીતાંજલિમાં'માં ટાગોર લખે છે.

'મારુ અંતઃકરણ. અસંખ્ય વખત આમ બોલ્યા જ કરે કે, મારે તારો ખપ છે. હે મારા નાથ ! મારે તારો–અને માત્ર તારો જ ખપ છે,

દયારામભાઈ કહે છે–" એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ, નહિ સ્વામી બીજો, મારે સ્વામી બીજો."'

અન્યત્ર ટાગોર પ્રિયતમ ભગવાનને કહે છે. 'હું આખે રસ્તે એકલો જ મારા આ સંકેત સ્થાને આવી પહોંચ્યો છું ! પણ આ નીરવ અંધકારમાં મારી પછવાડે તે મને શોધતા હતા, દયારામભાઈ એ ભાવ નીચેની ગરબીમાં વ્યક્ત કરે છે,

ક્યાંથીતે પધાર્યારે પ્રીતમ પાછલીતે રાતે રે.

કહ્યું નથી કોઈયે પણ દીઠું છે માહરી જાતે રે (કાવ્યસંગ્રહ પૃ.૨૦૪)

ટાગોર પોતાને નવવધૂ માનીને ઈશ્વરની પ્રતીક્ષા કરતાં કહે છે–રાત્રિના એકાંત નીરવમાં, પોતાના પ્રિયતમને મળવા માટે, જીવનસંધ્યાના દ્વારે બેઠેલી નવવધૂ, ક્યારની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે ! હે જીવનના સ્વામી ! એ પોતાના પ્રિયતમને મળવા માટે પોતાનું ઘર છોડી દેશે અને રાત્રિના એકાન્તમાં એને મળશે, દયારામભાઈને પણ ગોપીરૂપે એ નવવધૂની માફક પ્રિયતમ કૃષ્ણને મળવાને (ઘર)–સંસાર–ત્યજી દીધો; કેવળ કૃષ્ણને પોતાના પ્રિયતમ માનીને સંસારરૂપી રાત્રિમાં એકલું જીવન ગાળ્યું હતું. ટાગોર એક ગીતમાં પ્રભુને ઉપાલંભ આપતાં કહે છે–

'ઓ મારા પ્રીતમ ! દ્વારની બહાર, મને તદ્દન એકલો મૂકીને તું મને શા માટે રાહ જોવરાવે છે ? 'દયારામભાઈની નીચેની ગરબીમાં શું આ ભાવ વ્યક્ત થતો નથી ?

સુણો શામળા હું, તમ માટે ઘેલી થઈ જો,
માણસ કેરી ઓળમાંથી ટળી ગઈ જો...સુણો શામળા
(કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૧૬૮)

ટાગોરે ભગવાનના દર્શનમાં જીવનની સફળતા જણાવી છે :

' આ જીવનમાં, તારાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનું સદ્‌ભાગ્ય મને ન મળવાનું હોય તો પછી તારાં દર્શન મેં થતાં થતાંમાં, લગભગ ગૂમાવ્યાં છે.'

આ ભાવને દયારામભાઈની નીચેની પંક્તિઓ સાથે સરખાવો.

(૧) વદનકમળ જોયું જેણે એકવાર, શ્રીનાથજીનું કમળ જોયું
કોટી કલ્પનું મેલું થયેલું મન, એક પલકમાં ધોયું
મનુષ્યદેહ તેનો સફળ છે, જન્મમરણ દુ:ખ ખોયું.

× × ×

દયાના પ્રીતમજી સું પ્રીત નથી જેહેને, માતાપિતા નામને વગોવ્યું.
(કા. સં. પૃ. ૨૩૨)

(૨) જીવતો મુઓરે, મુર્ખ જીવતો મુઓ;
તેં ભજ્યા નહીં ભગવાન, મુર્ખ જીવતો મુઓ. (કા. સં. પૃ.૨૪૫)

(૩) તારો અમુલખ અવસર જાય રે, ગોવિંદ ગા રે;

× × ×

જોને ક્ષણે ક્ષણે હાનિ થાય, ગીરિવરધારી ગા રે.

ટાગોરની 'ગીતાંજલિ'માં અનેક ભાવકણિકાઓ પથરાયલી છે. તેવા ભાવો દયારામભાઈની કવિતામાં ખાસ કરીને ગરબીઓમાં જોવામાં આવે છે. ભારતના અર્વાચીન મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગીતાંજલિની પંક્તિઓ સાથે દયારામભાઈની ગરબીઓની પંક્તિઓ સરખાવવાનું મુખ્ય પ્રયોજન એ જણાવવા માટે છે કે ઉત્કૃષ્ટ કોટિના કવિઓ સાંસારિક વિષયો અગર ભાવોને પ્રકટ કરતા નથી પણ તેમના સર્વ ભાવોનું ઉર્ધ્વીકરણ કરીને પરમાત્મામાં જોડે છે. આ એક પ્રકારનો ગીતાનો બુદ્ધિયોગ અગર શ્રીવલ્લભચાર્યનો નિરોધ છે. કાવ્યશક્તિ તેમાં માત્ર સાધનરૂપ બને છે. દયારામભાઈની કાવ્યશક્તિ પ્રભુમાં તેમના ચિત્તના નિરોધના સાધનરૂપ હતી. તે નિરોધની સિદ્ધિ કોઈપણ સ્વરૂપમાં થાય છે. ભગવાનના શૃંગાર સ્વરૂપના વર્ણનમાં પણ નિરોધ સિદ્ધિનો અનુભવ તેઓ કરતા. એમાં પ્રાકૃતતાની ગંધ નહોતી.

આ પ્રકારની કવિતા દેશકાલથી અલિપ્ત હોય છે. વાલ્મિકી કે વ્યાસ એ ક્રાન્તદર્શી કાલાતીત કવિઓ હતા. તેથી તેમની કવિતા અમર રહી છે. દયારામભાઈની કવિતા તે કોટિમાં મૂકી શકાય. તેવા કવિઓની કવિતા ઉપર કાળનો કાટ ચઢતો નથી. તે સો ટચના સુવર્ણરૂપે જ ચળકે છે. તેવી કવિતાને કદી ઝાંખપ લાગતી નથી. કારણ કે તે સ્વયંપ્રકાશવાળી અંતઃકરણમાં બિરાજતા પ્રભુથી પ્રેરિત હોય છે. એટલે વર્તમાનકાલીન વિવેચકોના સમીક્ષાના ગજથી તે માપી શકાય નહિ તેમની કવિતાનો વિષય ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાન્ છે. ટાગોર, ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપના દર્શનમાં આસક્તિ ધરાવતા હતા. નરસિંહ, મીરાં, દયારામભાઈ સાકાર સ્વરૂપમાં કૃષ્ણમાં આસક્તિ ધરાવતા હતા. ટાગોરની આસપાસ બ્રહ્મોસમાજનું વાતાવરણ હોવા છતાં, તેમની કવિતા તેથી

પર હતી. એટલે તેમાં સાંપ્રદાયિકતાનો રંગ નહોતો, તેમ દયારામભાઈની કવિતા સાંપ્રદાયિકતાની શીમાની પાર પહોંચી છે. તેમાં એક જ રંગ છે અને તે કૃષ્ણ ભક્તિનો. દયારામભાઈની કવિતાના વિવેચકે આ દૃષ્ટિબિંદુથી બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિ બરાબર નહિ સમજાયાના કારણે તેમની કવિતાને પૂરો ન્યાય અપાયો નથી.

આ ગ્રંથના નામસંસ્કાર વિષે બે શબ્દો ખૂલાસારૂપે લખવા જોઈએ. દયારામભાઈને 'બંશીબોલ'ના કવિ, તરીકે ઓળખાવનાર **પ્રાત:સ્મરણીય સદ્ગત ન્હાનાલાલ કવિ** હતા. અમદાવાદના પ્રેમાભાઈ હોલમાં તા. ૩ ઓગસ્ટ ૧૯૨૫ને રોજ દયારામભાઈ જયન્તી પ્રસંગે વ્યાખ્યાન આપતાં ન્હાનાલાલ કવિએ દયારામભાઈને 'બંશીબોલના કવિ' તરીકે સત્કાર્યા હતા. તેઓ જણાવે છે કે, સૌથી પહેલાં યમુનાના તટ ઉપર શ્રીકૃષ્ણે વ્રજમાં બંસી વગાડી હતી. પછીથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ગોકુલમાં વગાડી હતી. રસ સૌંદર્યની એજ અમૃતબંસી દયારામભાઈએ નર્મદાતીરે વગાડી, વળી તેઓ લખે છે કે: 'ગુર્જરી સાહિત્યકુંજે ભરી બંસીનો છેદણહારો તો દયારામ જ થોડી ઝાંઝેરિક છેડી છે નરસિંહ—મીરાંએ ને કાંઈક કાંઈક છેડી છે સ્વામીનારાયણના સાધુવરોએ: વળી તેઓ ઉમેરે છે કે 'નથી એ બંસીબોલ પ્રેમાનંદની કે સામળની કે અખાની કવિતામાં; નથી દલપતમાં, નર્મદમાં કે ગોવર્ધનમાં, ગુજરાતી અર્વાચીન યુગની કવિતાના કવિશ્રેષ્ઠ સદ્ગત ન્હાનાલાલભાઈના વ્યાખ્યાન ઉપરથી મને 'બંશીબોલના કવિ' એ નામ દયારામભાઈના જીવનચરિત્રમાં જોડવાને સૂચિત થયું છે.

'હરિસંહિતા'માં 'બંસી'ના માધુર્યનું વર્ણન કરતાં કવિ ન્હાનાલાલ લખે છે—

માધુર્ય અમૃતનું છે, માધુર્ય હરિ બોલનું:
એથી યે અધિક મીઠુ માધુર્ય હરિબંસીનુ
વિશ્વનું સર્વ માધુર્ય હરિબંસી થકી વહે.

દયારામભાઈની કવિતારૂપી બંસરીએ માધુર્યનું જ વર્પણ કર્યું છે. રસાત્મક ભગવાનના સ્વરૂપનું દર્શન તથા લીલાઓના આનંદની પ્રાપ્તિ

માટે ભક્ત હૃદયની આરઝૂઓ, વિરહવેદનાઓ, સંયોગના ભાવો વગેરે વિવિધ રીતે દર્શાવ્યા છે (બંશીના જૂદાજૂદા રંધ્રોમાંથી જૂદાજૂદા સ્વરો નીકળવા છતાં તેમાં માધુર્યજ પ્રકટે છે, તેમ આખ્યાનો, સ્તવનો, પદો, ધોળ, ગરબીઓ વગેરે રૂપ દયારામભાઈની 'બંસી'રૂપી કવિતાનાં રંધ્રોમાંથી કેવલ માધુર્ય–ભક્તિરસને જ વહેવડાવ્યાં છે અને તેનો આનંદ અનુભવનાર ભક્તહૃદય નાચી ઉઠે છે અને કવિ સાથે ગાય છે—

મધુવનમાં મોરલી વાજે છે,
એનો નાદ ગગનમાં ગાજે છે;
મધુવનમાં મોરલી વાજે છે.

× × ×

રૂડી ને રૂપાળી રે, મીઠી ને મધૂરી રે,
માવા ? તારી મોરલી હોજી.

ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈ વિષે ઘણું લખાયું છે અને ભવિષ્યમાં ઘણું લખાશે. દરેક વિવેચક કે લેખકને સૃષ્ટિને નીરખવાની પોતાની અલગ દૃષ્ટિ હોય છે. નીરખનારાઓ કોઈ પોતાના નયનોથી જુએ છે, કોઈ બીજાનાં નયનો દ્વારા. કોઈની દૃષ્ટિ ટૂંકી હોય છે. કોઈની વિકારવાળી. કોઈ વળી દૂરબીનથી પણ દૂર દૂર નજર નાખે છે. દયારામભાઈના જીવન કવન ઉપર ભૂતકાળમાં જે જે લેખકોએ લખ્યું, તેમાંના ઘણા ખરાઓએ બીજાનાં નયનોથી તેમને નીરખ્યા હતા. તે એમનું સાચું નિરીક્ષણ નહોતું, એમ કહીએ તો ચાલે. આથી દયારામભાઈ વિષે તેઓ ભાવી પ્રજા સમક્ષ કેટલાક ભ્રમો પણ મૂકતા ગયા. દયારામભાઈનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તેઓ રજુ કરી શકયા નહોતા. તેમણે દયારામભાઈની કવિ તરીકે દોરેલી છબીમાં નહોતી રેખાઓની સંશ્લિષ્ટતા, કે રંગોનું સુંદર મિશ્રણ. જેમ તેમ કરીને ચિત્રેલી તે છબી હતી. કવિઓનાં કાવ્યો સરોવર જેવાં હોય છે. તેનાં જળ સર્વદા મીઠાં અને પથ્ય હોય છે. પણ તેનો ઉપયોગ કરનારને

---

* જુઓ તેમનું દયારામ જયન્તી વ્યાખ્યાન—દયારામ આંતરજીવન પૃ ૩૦૩

તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડવું જોઈએ. મીઠા જલના સરોવરનાં જળને કૃષિના ઉપયોગમાં કેટલાક લે છે. કેટલાક તેનાં જલમાં સ્નાન કરે છે. કોઈ પીવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે, તો કોઈ મેલાં કપડાં ધોવાને; તથા તેમાં કેટલાક કચરો અને ગંદકી પણ નાખે છે આવું આવું કંઈક દયારામભાઈ વિષે જાણે કે અજાણે થયું છે. તેમાં તે લેખકો તથા યુગ પણ જવાબદાર છે. દયારામભાઇ વિષે લેખકોને વિશ્વાસનીય માહિતી મળી નહોતી. વળી સુધારાનો યુગ અને કવિ સનાતનધર્મના એક મુખ્ય ધર્મ પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયી. તેથી પણ પૂર્વગ્રહ હતો. તેમજ કવિનું સંપૂર્ણ સાહિત્ય, મુદ્રણના અભાવે પ્રસિદ્ધ થયેલું નહોતું. પણ ત્યાર પછી તેમનું સંગ્રહાયેલું ઘણું સાહિત્ય તેમના શિષ્યો દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયું અને તેમના જીવનની ઘણી બાબતો પ્રકાશમાં આવતી ગઈ.

ભૂતકાળમાં દયારામભાઈ વિષે કેટલાંક જીવન ચરિત્રનાં પુસ્તકો લખાયલાં છે. પણ તેમાંનાં ઘણાંખરામાં અધૂરી માહિતી અગર અસત્ય તેમજ દયારામભાઇને અન્યાય કરનારી હકીકતો રજૂ થયેલી. આથી વર્ષો પૂર્વે તેમનું એક પ્રામાણિક જીવન ચરિત્ર, ગો. વા. મૂળચંદ તેલીવાળાના સૂચનથી ભાઇશ્રી નારાયણદાસે સાક્ષર શંકરપ્રસાદ રાવળ પાસે લખાવીને પ્રસિદ્ધ કરેલું. તે પુસ્તક ઘણા વર્ષોથી અપ્રાપ્ય છે. ત્યાર પછી દયારામભાઈની ઘણી નવી કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ, તેમ નવું શંશોધન પણ થયું. આથી તે પુસ્તકનું પુનઃસંસ્કરણ કરવાનો મનોરથ ભાઇશ્રી નારાયણદાસને ઉદ્‌ભવ્યો. મેં અગાઉ ગુજરાતવિદ્યાસભા તરફથી દયારામભાઈના રસિકવલ્લભ 'ગ્રંથ' વિસ્તીર્ણ પ્રસ્તાવના સાથે સંપાદિત કરી આપેલો. તેમ જ ગો. વાસી મૂળચંદ તુલસીદાસ તેલીવાળાના સહયોગથી દયારામભાઈનું - આન્તર જીવન તૈયાર કરી આપેલું. આથી ભાઈ નારાયણદાસની, હું દયારામભાઈના જીવનને તૈયાર કરી આપું એવી ઈચ્છા થઈ. એમની ઇચ્છાને માન આપીને લગભગ ૧૫ વર્ષો પહેલાં જૂના જીવનચરિત્રમાં ઘટતો ફેરફાર કરીને મેં તે લખી આપેલું. પણ સંજોગો

પ્રતિકૂળ હોવાથી તે પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યું નહિ. ૧૯૬૧ની સાલમાં હું નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયો ત્યારે નારાયણદાસભાઈએ તે સેવા પૂર્ણ કરવાનો વારંવાર આગ્રહ કર્યો. આથી તે કામનો મેં પ્રારંભ કર્યો. પાછલાં તૈયાર કરેલાં પાનાં વાંચતાં મને લાગ્યું કે તેમાં ફેરફાર જરૂરી છે તેથી તે બધાં પાનાં રદ કર્યાં અને નવેસરથી મેટર તૈયાર કર્યું. ગ્રંથ પૂર્ણ થયો ત્યારે તેનું કદ ધાર્યા કરતાં વધી ગયું એટલે અત્યારની આર્થિક ભીડના કારણે પુસ્તકનું મુદ્રણ કરવું એ જોખમભર્યું હતું. એટલે ભાઈશ્રી નારાયણદાસને મેં સલાહ આપી કે પુસ્તક છપાવવાનું બંધ રાખવું. એમાં આર્થિક મુશ્કેલી એજ મુખ્ય હતી. પણ શ્રી નારાયણદાસ તો આ બાબતમાં નિશ્ચિત સંકલ્પવાળા હતા. આથી ભગવત્કૃપાથી પુસ્તકના મુદ્રણ માટે આર્થિક સહાય પ્રાપ્ત થતી જણાઈ અને તેથી આનું પ્રકાશન સરળ બની શક્યું.

સૌથી પહેલો સહકાર પ. ભ. શેઠશ્રી **હરિદાસ અચરતલાલ**, શેઠશ્રી **સાકરભાઈ બાલાભાઈ** અને શ્રી.**પ્રભુદાસ બાલુભાઈ પટવારી** વકીલનો છે. તથા પ. ભ. **મનજીભાઈની** ભગવત્કૃપાથી મળ્યો. તેમણે સૌથી પહેલી સહાય કરી અને પછી તો અન્ય ભાવિક ભગવદીય ભાઈ-બહેનોએ પણ યથાશક્તિ ઉદાર ભાવે તેમને પુસ્તકની નકલો આપવાની શરતે સહાય કરી. તે માટે હું અંગત રીતે તેમનો આભારી છું. જે જે ભાઈબહેનોએ આવી સહાય આપી છે તેમના વિષેની નોંધ ભાઈ નારાયણદાસે જુદી લીધી છે.

મુખ્યત્વે તો આ પુસ્તક દયારામભાઈના જીવનચરિત્ર વિષે જ છે, છતાં તેનું નામ 'જીવન દર્પણ' રાખ્યું છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ કે જીવનચરિત્રમાં ઐતિહાસિક પ્રસંગો આપવામાં, તેમજ તેમની કૃતિઓની બાબતમાં કાળક્રમનો નિયમ જાળવવામાં આવ્યો નથી. વળી કેટલાક પ્રસંગો તેમના પદો ઉપરથી લેવામાં આવ્યા છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જીવન ચરિત્ર લખતાં, તેની તમામ વિગતોની ચકાસણી કરવી જરૂરી છે. કોઈપણ

કવિના જીવનનાં બે પાસાં હોય છે–'બાહ્ય' અને 'અન્તર'. 'આન્તર'માં તેના હૃદયની ભાવનાઓ તથા આદર્શોનો સમાવેશ થાય છે. કવિનું સાચું જીવન 'આન્તર' જીવન છે. તેની ચકાસણીમાં બાહ્ય ઐતિહાસિક સામગ્રી કેટલીક વખત બિનઉપયોગી નીવડે છે. તે માટે તેમનાં 'કાવ્યો' જ ઉપયોગી થઈ પડે, દયારામભાઇનાં જુદાં જુદાં કાવ્યોમાં તેમનાં હૃદયનું જ પ્રતિબિંબ જોવામાં આવે છે. તે બતાવવા અહિંઆં કેટલ ક પ્રકરણોમાં દયારામભાઇનાં જુદાં જુદાં પાસાં, જેમકે ઉપદેશક તરીકે દયારામભાઈ, ભક્તિસિદ્ધાન્તના પ્રચારક તરીકે, પ્રેમતત્ત્વના મીમાંસક તરીકે, ગોપી તરીકે વગેરે તેમનાં કાવ્યોના આધારે જણાવવામાં આવેલ છે. દર્પણમાં જેમ પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે રીતે જ કવિના હૃદયનું પ્રતિબિંબ દેખાડવાનો આમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ઐતિહાસિક કાલક્રમ પ્રસંગ જાળવવામાં આવ્યો નથી. તે અશક્ય અને દુષ્પ્રાપ્ય છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં અનેકના ઉપકાર છે. કોનો આભાર માનું અને કોનો નહિ ? સૌ પહેલાં તો **ભાઇશ્રી નારાયણદાસને** મારે યાદ કરવા જોઈએ. તેમણે આ પુસ્તક માટે વારંવાર માગણી કરી ન હોત તો કદાચ હું મારાં આળશ ખંખેરી નાખત નહિ. તેમણે તનથી અને ધનથી આ કાર્યમાં સેવા આપી છે. તેમની માગણીને સંતોષવાનું પ્રેરકબળ આપનાર મારા જીવનસાથી મારાં ગો. વાસી ધર્મપત્નીની અંતઃકરણમાં રહેલી સુપુપ્ત દશાની સ્મૃતિ છે. કુ. નિર્મળદેવી, ગો. વાસી વસન્તરામ શાસ્ત્રીજી પાસેથી દયારામભાઈની વાણીને, મારા નિવાસસ્થાને શ્રવણ કરતાં હતાં ત્યારે મારાં ધર્મપત્ની પણ, સાચી હૃદયભાવનાથી તે કાવ્યામૃતનું પાન કરતાં અને તે પણ દયારામભાઈના જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલું જોવાની ઇચ્છા ધરાવતાં. તેમના જીવનકાળમાં તે બની શક્યું નહિ. પણ સ્મૃતિમાં તે વસ્તુ સંગ્રહાયલી હતી. તે નિવૃત્તિ સમય આવતાં જાગ્રત્ થઈ. તેની સ્મૃતિએ મને આ રીતે ઋણ મુક્તિ માટે પ્રેરિત કર્યો એમ જો હું જણાવું તો ઔચિત્ય ભંગ થતો નથી.

લેખનસામગ્રી સંપાદન કરવામાં કેટલીક વ્યક્તિઓનો મારે અત્રે નિર્દેશ કરવો જોઈએ.

નિત્યલીલાસ્થ ગો. શ્રીવ્રજનાથલાલજીનું દયારામભાઈને ઉદ્દેશીને લખાયલું કાવ્ય અહિંઆં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. પ.ભ. કવયિત્રી કુ. નિર્મળદેવીએ મારી વિજ્ઞપ્તિ સ્વીકારીને, શારીરિક પ્રતિકૂળતા છતાં સુંદર ભાવાંજલિ લખી મોકલી છે. તેમજ મારા મિત્ર મૂળજીભાઇ પી. શાહ તથા મુખ્યાજી ભાઈલાલભાઈએ કાવ્યો મોકલ્યાં છે ભાઇશ્રી ગોવિંદભાઈ છો. પરીખે. તો પ્રથમથી જ ગ્રંથની યોજના પ્રત્યે સદ્‌ભાવના દર્શાવી ને પ્રોત્સાહન તથા માર્ગદર્શન આપ્યું છે. કવિશ્રીના શિષ્યના પ્રપૌત્ર શ્રીજીવણલાલ છગનલાલ જોષી. (એમ. એ.) ને તો કેમ ભૂલાય? તેમણે પણ કેટલીક ઐતિહાસિક માહિતી પૂરી પાડી છે: મારા વિદ્વાન્ મિત્ર અન્ય ભાઈઓમાં પ્રો. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટ એમ. એ. શ્રી મંગળદાસ જ. ગોવર્ધનદાસ તથા શ્રી મંજુલાલ રણછોડદાસ દવે એમ. એ. એ કેવલ દયારામભાઈ પ્રત્યેની શુદ્ધ ભાવનાથી પરિશ્રમ લઈને પ્રસ્તાવના માટે લેખો લખી મોકલ્યા છે. તેમનો આભાર માનતા જીવનની ધન્યતા અનુભવુ છું.

આ ઉપરાંત મારા મિત્ર પ્રાણલાલ મોહનલાલ શાહે. (રીટાયર્ડ મેજીસ્ટ્રેટ) પ્રેસ કોપી તૈયાર કરવાના કાર્યમાં, શ્રી. નટવરલાલ ચીમનલાલ શાસ્ત્રીએ બી. એ. (ઓનર્સ.) બી. એડ્; ટી. ડી. પ્રૂફ વાંચવાના કાર્યમાં સહાય કરવા બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

અન્તમાં એક બાબતનો ખૂલાસો જરૂરી છે. પ્રથમ પ્રકરણ અને આવરણભંગવાળા પ્રકરણમાં પહેલાંના લેખકોના વિચારોની અલ્પનોંધ લીધી છે. તે લેખકો પ્રત્યે પણ હું માન ધરાવું છું. મારૂં વક્તવ્ય એટલું છે કે પૂર્ણિમાના ચંદ્રને ખગ્રાસનો ચંદ્ર તરીકે ઓળખાવવો જોઈએ નહિ. હોળીના ખેલ ભલે થાય, તે તો શક્તિ અને સ્ફૂર્તિ લાવનાર છે. પણ તે ખેલ ધૂળથી નહિ પણ ગુલાલથી કરવો જોઈએ. શિષ્ટજનોનો

આચાર તો એ છે કે કાદવથી હોળી ન રમાય, રમતાં આવડે તો હોળીના ખેલ પણ રમો, પણ ગુલાલથી રમો, રંગની પીચકારીઓથી રમો. એટલું જ મારૂં કહેવાનું છે.

દયારામભાઇનાં કાવ્યો, ભક્તિભાવથી વાંચવાને, આ પુસ્તક દ્વારા જો કોઇને પણ પ્રેરણા જાગશે, તો હું કૃતકૃત્યતા અનુભવીશ. વંદના હો મારા તે 'રસ કવિને'.

ગોવર્ધન નિવાસ, મહાલક્ષ્મી સોસાયટી–અમદાવાદ. શ્રીવલ્લભાચાર્ય પ્રાકટ્ય–ઉત્સવ ચૈત્ર વદ ૧૧, સં. ૨૦૧૯.	}	જેઠાલાલ ગો. શાહ

卐 શ્રીદયારામભાઈની પ્રેમભક્તિ 卐

આ પુસ્તકમાં લેખકે ભક્તકવિ દયારામભાઈના વિરાટ્ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું છે. કવિશ્રીના ક્ષર અને અક્ષર બે દેહોને લેખકે આવરી લીધાં છે. લેખકે કવિશ્રીના કીર્તિદેહને પણ ચિરંજીવ બનાવ્યો છે. મૃત્યુ પછી માણસ ભુલાય છે. અમર આત્મા મોક્ષ પામે છે, કે કોઈ બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે, કે દેહના વિલય સાથે, માણસ પોતાનું સર્વસ્વ આરોપી લે છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનનો ચર્ચાસ્પદ વિષય છે. પરંતુ મૃત્યુ પછી માણસ પોતાની પાછળ ઘણું ઘણું મૂકી જાય છે. તે, પોતે કરેલાં કાર્યમાં, દર્શાવેલા વિચારમાં, જન્માવેલા સંસ્કારમાં હજુ જીવે છે. તે, તેનો કીર્તિદેહ છે. કવિના કવનમાં તેનો કીર્તિદેહ જીવંત રહે છે. ટીકાકાર તે દેહને ચૂંથે છે. તે દેહને ક્વચિત્ નવી આકૃતિ, કે નવું ચેતન આપે છે તે, કીર્તિદેહમાંથી કદી જૂના ક્ષર દેહનું નવીન સર્જન કરે છે. તે દેહ ફરી જૂના સ્વરૂપે જીવંત થઈને ટીકાકારને જવાબ આપવાનો નથી; એટલે હોસ્પીતાલમાં નવાં તબિબી વિદ્યાર્થીઓ, વ્હાડકાપ કરી મૃયુત્તદેહની જે અવસ્થા કરે છે, તેવી અવસ્થા અણસમજુ ટીકાકારો મૃત્યુ પામેલાં માણસના કીર્તિદેહની કરે છે. આવાં ટીકાકારોને પણ લેખકે જવાબ આપ્યો છે. દરેક કવિનું જીવન પોતાના સિદ્ધાંતોની મર્યાદામાં રહીને તત્કાલીન સમાજ વ્યવસ્થાથી અને પોતે સ્વીકારેલા ધર્મ સંબંધથી ઘડાયલું હોય છે. તે સિદ્ધાંતો સાચા છે, કે જૂઠા, ટીકાસ્પદ છે કે આદરણીય, સનાતન છે કે અલ્પજીવી, તેનું વિવરણ પણ જીવનચરિત્ર લખનાર લેખક કરે છે. પરંતુ, કીર્તિદેહના વૃત્તાંત લખનારે સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. વર્ષો પહેલાં અને જુદા જમાનામાં મૃત્યુ પામેલા માનવીના વ્યક્ત થયેલા સિદ્ધાંતોની ચર્ચામાં, મર્યાદા અને ઉદારતા બેને સ્થાન છે. ટીકાકારોએ પોતાની ટીકાનાં ઘરેણાં ચૌદ કેરેટ સોનામાંથી ઘડવાનાં નથી. શુદ્ધ સુવર્ણને પારખવાની તેની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય તો લેખનકલાની

દુકાન બંધ કરવાની જ આવશ્યકતા શેષ રહે છે. શ્રીદયારામભાઈ પ્રથમ કવિ હતા અને તે પણ ભક્ત કવિ. તે કાળમાં જ્યારે શ્રીદયારામભાઈની કવિતા વંચાતી અને ગવાતી, ત્યારે કવિશ્રીનું જીવન, તેના સંસ્કાર, તેની ધર્મ પરની આસ્થા જોઈને, કોઈને પણ તેની કવિતામાં સ્થૂલ શૃંગાર દેખાયો ન હોતો. શ્રીગોવર્ધનરામ માધવરાવ ત્રિપાઠી, "કવિશ્રી દયારામનો અક્ષરદેહ" નામના પુસ્તકમાં પૂર્ણાહુતિમાં લખે છે તેમ, "રસિક કવિરાજની રાસસંબંધી ભાવના જોયા પછી, રાધાગોપીઓના વૃન્દરૂપ રસોદ્બોધક શક્તિના સિદ્ધા શક્તિરૂપ ભક્તો, જીવ-અણુઓનો અને એક રસરૂપ નિત્ય કૃષ્ણનો "ઇશ્વિર" અને પરમાણુઓના જેવો સતત રાસ કવિની ભાવનામાં કેવે રૂપે ખડો થયો હશે તેનું ચિત્ર ભક્તિ-રસિક ચતુર પુરુષો જાતે જ પ્રત્યક્ષ કરી શકશે."

શ્રીદયારામભાઈએ ગુજરાતી, મરાઠી, વ્રજ અને હિંદી ભાષામાં અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમના ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ હતા. શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી તેને, ભક્તિવાદ અને ભક્તિભાવની સ્ફુરણા મળી હતી. વૈષ્ણવ ધર્મનો પુષ્ટિમાર્ગ તેમણે અપનાવ્યો હતો. આ ત્રણના સ્મરણ, અધ્યયન, મનનમાંથી દયારામભાઈનો અક્ષરદેહ જન્મ્યો હતો. દયારામભાઈની કવિતા માત્ર પદ્યાત્મક રચના નથી. તેની કવિતા તો ભક્તનું આત્મ-દર્શન છે. તે કવિતામાં, **રૂપ માત્ર સ્થૂલ રૂપે વિનાશ પામે છે.** આધિભૌતિક લૌકિક દૃષ્ટિએ સ્થૂળ હોવા છતાં, આધિદૈવિક રૂપે ઓજસ વિકસે છે. રાધા રમણીય છે. રાધા રંગભરી છે. રાધા રૂપગર્વિતા છે. પરંતુ રાધાને માત્ર સંસારમાં સાંપડતી સ્ત્રીના રૂપમાં જોવાની નથી. રાધાને પીછાનવા માટે ભક્ત બનવું પડે છે. રાધારૂપ બન્યા વિના પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના ભોગી થવાતું નથી. તે રાધારૂપને અનુરૂપ બન્યા વિના, રાધાની આસક્તિનું આવરણ મેળવ્યા વિના, રાધાના તલવલાટને અણુયે અણુમાં પ્રવેશ કરાવ્યા વિના ભક્તિના શ્રવણથી માંડી આત્મ-નિવેદનના નવ સાધના પ્રાપ્ત કર્યાં છતાં-ભકત નવધા ભક્તિથી પાર

જઈ, એવી સ્થિતિએ નથી પહોંચી શકતો, કે જ્યાં તેને શ્રીકૃષ્ણનો એવો અનુગ્રહ મળે, કે જેથી તેની પ્રેમભક્તિ સાધ્ય બને. રાધાને ગરબો ગાતી, રાસક્રીડા કરતી, સુરસંગ્રામમાં વ્યસ્ત થયેલી, ગોરી, ગોવાલણની કન્યા જોવાની ઇચ્છા રાખનાર માત્ર માનવી છે—તે ભક્ત નથી. રાધારૂપ ભક્ત હૃદય જ કૃષ્ણરૂપ થઈ શકે છે. તારે રાધાને જોવાની નથી તારે રાધા બનવાનું છે. તું રાધાને જોઈશ તો તું માત્ર શૃંગારી જ બની રહેશે. તું રાધારૂપ બનશે તો તને શ્રીકૃષ્ણ મળશે. ગોપીના વસ્ત્રહરણની કથા સાંભળવા તું ભાગવતનો જ્ઞાનયોગ સાંભળવા જશે તો તારી કલ્પના કલુષિત થશે. તારે તો ગોપી બનીને, સાડીરૂપી સંસારની સર્વ ઉપાધિઓને અને આવરણને ફગાવી દેવાના છે. મુરલી લીલામાં માત્ર ભરવાડની વાંસળીનો સાદ નથી. તે નાદ તો તારા અંતરને શ્રીકૃષ્ણ તરફ પ્રેરે છે. તે તારાથી નહી સુણાય, કે નહી સમજાય તો તું ભક્ત નથી; તો તું તો માત્ર સંગીત પ્રેમી માનવી છે. શૃંગાર સમજવા માટે વાત્સાયનનું કામસૂત્ર વાંચશો તો યે ચાલશે. દયારામભાઈનો શૃંગાર સમજવા માટે ભક્તદૃષ્ટિ કેળવવાની જરૂર છે. દયારામભાઈ લખે છે કે,

"રાસલીલાનું તાત્પર્ય જો સમજે તો તો નિર્દોષિતા ભાસેજી.
અલૌકિક રસરાજ શૃંગાર, તે ગાતા કામ સહુ નાસેજી."

ભક્તિ, કામ ઉત્પન્ન કરતી નથી, કામને નષ્ટ કરે છે. પ્રીતિમાં પણ સ્મરણ છે, સ્તુતિ છે, મીલન છે, વિયોગ છે. ભક્તિમાં પણ તે છે. શબ્દકોષમાં તો મીલન અને વિયોગ માટે, સંભોગ અને સુરતક્રીડા માટે જુદાં જુદાં શબ્દો સંભવી શકે નહી. કવિતા લખનાર તો ભક્તિમાં પણ પીતિના શબ્દો જ વાપરી શકે પણ તે પ્રીતિ છે કે ભક્તિ તે લખનારનું જીવન જોઈને અને વાંચનાર અને સાંભળનારની ગ્રહણશક્તિ જોઈને નિર્માણ કરવાનું છે.

પ્રેમ વ્યભિચાર નથી, જારપ્રીતિ નથી. આવાં શબ્દોનો અનર્થ કરવાથી ભક્તિ સમજી શકાતી નથી. 'ભક્તિ પોષણ' કાવ્યમાં કવિશ્રી ગાય છે

"જેમ નટદૃગ દોરમાં, પાનિહારીનું બેડલા માંહ્ય,
ચિત્ત પરસ્પર જારનું, વળગી રહે ત્યાંનું ત્યાંહ્ય
તેમ મન પ્રભુમાં નિત્ય દેવું, સંસારમાં સાક્ષીવત્ રહેવું;
જગત જાણે એ છે જંજાલી, રાખહૃદે ત્રિકમશું તાળી."

જ્યારે ભક્તની ઇન્દ્રિયો અંતર્મુખ થાય છે ત્યારે જ તેનાથી ભક્તિનો સાચો મર્મ સમજાય છે. કૃષ્ણની ગાયો તો ઇન્દ્રિયો છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયો અંતર્મુખ થાય છે, ત્યારે સંસારી જગત્ આટોપી જાય છે, કૃષ્ણનું ગોકુળ, ગોવર્ધન પર્વત અને ગોપ બાલ જ ત્યાં દેખાય છે. ગાયરૂપી ઇન્દ્રિયો ત્યાંથી બીજી ગોચરભૂમિમાં જઈ શકતી નથી. શ્રીગોવર્ધનભાઈ કહે છે તેમ "એ ગાયોનું દોહન કરનાર ભક્તો પાસે તેમણે દોહેલા ગોરસનું અને ગોરસના બનેલા પદાર્થોનું દાન કૃષ્ણ લૂંટીને પણ લે છે અર્થાત્ અંતર્મુખ થયેલી ઇન્દ્રિયોમાંથી ધ્યાનવિષય થયેલા પ્રત્યયો-એકાગ્ર વિષયો વગેરેને પોતાની ભણી આકર્ષી લે છે." આવું સમજનારને કવિશ્રીના નીચેના શબ્દો સાચી રીતે સમજી શકાશે.

"આપો દધિનું દાણ નાગરી, એ લાગ્યું મમચિત્ત;
તમારે કાજે નિત્ય હું ઊભો, અર્પો તનમન વિત્ત.
... ...
ચોરી કરું ભક્તના ચિત્તની, વળી દધિ નવનીત."

ભક્તોનો શ્રીકૃષ્ણ-કામણગારો અને મનમોહન અંતરની કુંજમાં વાંસળી વાય છે, ત્યારે તે ગોપીભાવનાથી પરાધીન રહેલી ભક્ત ગોપીઓની પાંસળીઓ ભક્તના નાદે વિંધાય છે અને, હજુ તો જ્યારે તે માત્ર વેણુનાદ છે, હજુ તો માત્ર કર્ણપર એ સંગીતના સુર અથડાય છે, ત્યારે ભકતજન બધુંચાતુર્ય ભૂલી જાય છે, વેણુવગાડનારનો, બ્રહ્મજ્ઞાન સ્વરૂપાનંદનું દાન દેનારનો, ઇશ્વરનો, વિયોગ તેનાથી સહન થઈ શકતો નથી,-તેની આંખો વિહ્વળ બને છે, તેના શરીરમાં કંપ થાય છે, તેના પગલાંમાં નૃત્ય કરવાની તાલાવેલી જાગે છે-અને કૃષ્ણને

મળવાને આતુર થાય છે. શ્રી દયારામભાઈ લખે છે:

"વહાલો મારો કુંજમાં વાય છે પાંસળી રે, લોલ,
નાદે વીંધી છે મારી પાંસળી રે, લોલ;
હું તો સૂણતાં ભૂલી સહુ ચાતુરી રે, લોલ,
મળવા થઈ છું અતિ આતુરી રે, લોલ."

ભક્ત કહે છે કે, પ્રભુએ મારામાં એવું તે શું જોયું કે મારા તરફ આવો પક્ષપાત રાખે છે અને મને દર્શન આપે છે? સાચો ભક્ત જાણી શકતો નથી કે નવધાભક્તિ પાર કરી ગયો છે. હવે તો તેને પ્રભુ સાધ્ય થયા છે. હવે તો પ્રભુ પણ તેનાં દર્શન કરવાને ઉત્સુક બને છે, તે પણ માત્ર ઈશ્વરને જુએ છે. પ્રથમ વાર સાસરે આવેલી નવપરિણીતા જેવી, વારે વારે પિયેરને યાદ કરતી સ્ત્રીના જેવી તેની સ્થિતિ નથી. હવે તો પતિમાં તે મુગ્ધ બની છે. જે સંસારમાં તે જન્મ પામી છે, જ્યાં તે ઉછરી છે, જ્યાં તેને સંસ્કાર મેળવ્યા છે, તે સંસારને તે હવે ભૂલી ગઈ છે. તેની આંખ સામે તેનો મનમોહન સ્વામિ માત્ર દેખાય છે અને સ્વામિ પણ તેનામાં ચિત્ત પરોવે છે.

"હું શું જાણું રે, વહાલે મુજમાં શું દીઠું
વારે વારે સામું ભાળે, મુખ લાગે મીઠું."

પ્રભુને ભક્ત પણ પ્રિય છે—સ્વામિને પત્ની પ્રિય છે તેમ અને "હું શું જાણું રે, વહાલે મુજમાં શું દીઠું?" નો જવાબ તો પ્રભુ જ આપી શકે અને જ્યારે પરમેશ્વર આવા પરમભક્ત તરફ પણ બેદરકારી બતાવે છે, બીજાં ભક્તોને નવાજે છે, ત્યારે ભક્ત, ગોપી પ્રભુને તરછોડતો નથી, પણ ઉલટા વહાલ ભર્યા સંબોધનથી મર્મવચન સંભળાવે છે.

"નેન નચાવતાં નંદના કુંવર, પાધરે પંથે જા."

પ્રેમ સમાધિએ પ્રભુ પ્રાપ્તિની છેલ્લી અવસ્થા છે. નવધા ભક્તિથી પાર જઈને પ્રેમસમાધિ સિદ્ધ થાય છે.

વૈકુંઠદાસ કવિ "રાસલીલા"ના કાવ્યમાં ગાય છે,

"હરિસંગ રમતાં સઘલી નાગરી, મનોરથ પામી મન આનંદ ભરીઃ
કૌતુક નીરખી મોહી ખેચરી, કામે પીડી દેહ, ગાને વીસરી."

જ્યાં સુધી પ્રભુની સાથે એકત્વ પામતાં દેહની ગતિ વીસરાતી નથી ત્યાં સુધી પ્રેમ સમાધિ મળતી નથી. શ્રીદયારામભાઈ લખે છે:

"દેહાનુંસંધાન રહે નહિ, સર્વેન્દ્રિય પ્રાણ અનાદિજી,
ચિત્ત અંતઃકરણ લુબ્ધાય, રસિકરસ સમયે પાનરસ સ્વાદીજી."

શ્રીદયારામભાઈની ભક્તિ ભાવનામાં, શાણ્ડિલ્ય અને નારદના ભક્તિ સૂત્રોનું કવિત્વભર્યું પુનરુચ્ચારણ છે. ભક્તિ શરૂ થાય છે શ્રવણથી, તે દૃઢીભૂત થાય છે કીર્તનથી અને સ્થિર થાય છે સ્મરણથી. કૃષ્ણ તરફ આસક્તિ નહીં હોય તો આ બનવું સહજ નથી પરંતુ આસક્તિથી આગળ પણ જવાનું છે. માત્ર આસક્તિ બસ નથી. આસક્તિ જ્યાં સુધી વ્યસનમાં નહીં પરિણમે ત્યાં સુધી ભક્ત આગળ વધી શકતો નથી. પાદસેવન અને અર્ચન, વ્યસનમાં બળરૂપ છે. ત્યાર પછીના ચાર પ્રકાર છે—વંદન, દાસત્વ, સખ્ય અને આત્મનિવેદન. ચંદ્રને જોઈ ચકોર તેના તરફ ઊડે છે તે અવસ્થા છે આસક્તિ—પાણી બહાર નીકળતાં માછલી જીવી શકતી નથી તે અવસ્થા છે વ્યસન. સ્વાતિ નક્ષત્રમાં મેઘમાંથી પડેલા જલબિન્દુથી સંતોષ માનવો તે છે પ્રેમની અવસ્થા—શ્રીદયારામભાઈ કહે છેઃ

"જળ સ્વાતિ ચાતક પ્રેમ છે, આસક્તિ ચંદ્ર ચકોર
છે વ્યસન વારિ—મત્સ, ત્રણ ઉદાહરણના ઠોર."

વ્યસન શબ્દ આપણે સારા અર્થમાં વાપરતા નથી. મદિરાપાનનું વ્યસન છોડ્યું છૂટતું નથી. ફારસી, સુફી કવિઓ મદિરા, સાકી, સનમ્ એવા શબ્દો વાપરી ભક્તિરસનાં કાવ્યો લખે છે. મદિરાથી ચકચૂર થયેલો માણસ જેમ ભાન ભૂલી જાય છે તેવી જ રીતે ભક્તે પણ પ્રભુ મેળવવા માટે સંસારનું ભાન ભૂલી જવું જોઈએ. સૂફીવાદ

ભક્તિવાદમાં વ્યસનવિના પ્રભુ પ્રાપ્તિ થવી અસંભવિત છે. પરંતુ ભક્તિવાદનું વ્યસન અલૌકિક પ્રકારનું છે. દયારામભાઈ લખે છે તે મુજબ "વારિ-વત્સ" જેવું છે. માછલીને પાણીનું વ્યસન જીવન જ થઈ પડે છે. તે વ્યસન માત્ર નશો નથી, ચેન નથી, પણ જીવન છે. પાણીની બહાર પડતાં મત્સ્ય મૃત્યુ પામે છે.

શ્રીદયારામભાઈ ભક્તકવિ હતા અને તેમની કવિતામાં ભક્તિભાવ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો ઘટે. આ પુસ્તકના લેખકે આવો સુંદર પ્રયાસ કર્યો છે. જુદા જુદા પ્રકરણોમાં કવિશ્રી દયારામના જીવનનું ચરિત્ર આલેખ્યું છે. તેમની કવિતાનો આસ્વાદ પણ કરાવ્યો છે. ટીકાકારોને જવાબ પણ આપ્યો છે.

શ્રીદયારામભાઈ માત્ર ભક્તકવિ ન હોતા. તે જ્ઞાની પણ હતા. જ્ઞાનના પગથિયે ચઢીને જે ભક્ત થાય છે તે જ સાચો ભક્ત થવા સર્જાયો હોય છે. તે જીવનાંત સુધી બ્રહ્મચારી રહ્યા અને છતાં યે રસની સુંદર વાનગી કવિતામાં પીરસી શક્યા કારણ કે તેમના શૃંગારમાં ભક્તિ-રસ ભર્યો છે. તે ભક્ત હતા અને ભક્તજનો પ્રત્યે તેમને પ્રેમ હતો. તે અભિમાની ન હોતો. તે પોતાને સર્વસ્વ માનતા નહોતા. તેમનો વિનય. તેમનું આત્મનિવેદન, તેમની નમ્રતા અવસાન પહેલાંનાં નજદીકના કાળમાં લખાયલાં કાવ્યોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રભુને પ્રાર્થના કરતાં તે ગાય છે.

"જો માહારાં કૃત સામું તમે જોશો, તો કરશે બરાબરી
રત્ન ગુંજા કયમ હોય સમતોલ, હું તો રંક ને તમો હરિ."

અને, ભક્તકવિની એકમાત્ર ઇચ્છા હતી કે તે પ્રભુપાદનું નિત્ય સેવન કરે. તેમને મોક્ષ ન્હોતો જોઈતો. તેમને નિર્ગુણ બ્રહ્મ ન્હોતું ખપતું. ભક્તિની પરાકાષ્ટાની તેમને ઝંખના હતી અને દયારામભાઈએ ગાયું.

"શ્રી વૃંદાવનની કુંજમાં, જયંહા કરો જુગલકિશોર વિલાસ;
દાસ દયાની રે વિનતિ, (મુને) દાસી કરી રાખો નિજ પાસ."

આ પુસ્તકના લેખક "દિવ્ય ધામ તરફ પ્રયાણ" ના પ્રકરણમાં લખે છે કે, "પથારીમાંથી કવિની નજર એક ઢેફાં તરફ ગઈ" જ્યારે તેમના મિત્ર વસન્તરામે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે "આપ શો વિચાર કરો છો?" ત્યારે કવિશ્રીએ જવાબ આપ્યો. "આ સામે માટીનું ઢેફું જોઈને મને એમ લાગે છે કે શું મારી કવિતાની સ્થિતિ આ ઢેફાં જેવી થશે." ઢેફાંને જોઈને કવિશ્રી એ કહેવા માગતા હતા કે જેમ ઢેફું ઘસાઈ જઈને કાળે કરીને મૂળ સ્વરૂપ ગુમાવે છે, તેવું તેમની કવિતાનું સ્વરૂપ વિકૃત ન થાય.

વસન્તરામે તો ઉત્તર આપ્યો, પણ આજે વર્ષો પછી આ પુસ્તકના લેખક પણ તેનો ઉત્તર આપી રહ્યા છે. માત્ર લેખક ઉત્તર નથી આપતા પરંતુ દયારામ કવિના સુંદર કાવ્યોનું પઠન કરનાર સઉ કોઈ ઉત્તર આપે છે કે દયારામભાઈ ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં અમર થવા સર્જાયા છે. ઢેફું જીર્ણ થાય છે, ઘસાય છે, તૂટી જાય છે; પણ શરીર ઉપર જે યશ અને કીર્તિ રહી છે તે સાશ્વત્ છે. દયારામનો કીર્તિદેહ ચિરંજીવ છે.

મંગળદાસ જમનાદાસ ગોરધનદાસ
બી. એ. એલએલ.બી.
[માજી પ્રેસીડેન્સી મેજીસ્ટ્રેટ]

નં. ૬૧, નારણ નિવાસ
ગીરગામ મુંબઈ નં–૪.

શ્રીદયારામભાઇને અંજલિ *

આપનાર : ડૉ મંજુલાલ ર. મજમુદાર
એમ. એ. (વડોદરા)

નું ડભોઈ :

ડભોઈનું નામ સંસ્કૃત दर्भवती કે दर्भावती ઉપરથી, પ્રાકૃતના નિયમોને અનુસરીને અંત્ય તનો લોપ થતાં दब्भवई, दब्भावई: અને પ્રતિસંપ્રસારણથી આવ્નો ओ થતાં दभ्भोई—डभोइ એવા ક્રમથી પડ્યું સંભવે છે.

ડભોઈની પ્રાચીનતા, ડભોઈવાસીઓને સંભારવી પડે તેમ નથી. (છતાં, અગિયારમાં સૈકા પહેલાંના તેના ઉલ્લેખો હજી મળ્યા નથી. સિદ્ધરાજની સભામાં દિગમ્બર આચાર્ય કુમુદચંદ્ર અને શ્વેતાંબર આચાર્ય વાદિદેવસૂરિ વચ્ચે વાદ થયો હતો. તેમાં વાદિ દેવસૂરિનો વિજય થતાં, દિગંબરોને ગુજરાતમાંથી દેશવટો મળ્યો હતો. એ વાદિદેવસૂરિના ગુરુ મુનિ ચંદ્રસૂરિનો જન્મ ડભોઈમાં થયો હતો એટલું જ નહિ, પણ તેમનો સ્વર્ગવાસ પણ ડભોઈમાં જ સં. ૧૧૭૮માં થયો હતો.

ડભોઈની રાજકીય મહત્તા સોલંકીયુગથી ચાલી આવેલી છે. સિદ્ધરાજે ઉત્તરમાં ઝીંઝુવાડા અને દક્ષિણ—પૂર્વમાં ડભોઈ—એ બે સ્થળોને રાજકીય વહીવટનાં અગત્યનાં થાણાં તરીકે પસંદ કર્યાં હતાં: અને તેને કિલ્લાથી સુરક્ષિત બનાવ્યાં હતાં,

કહેવાય છે કે મહારાજા વિશળદેવ વાઘેલાએ આ કિલ્લાનો સમુદ્ધાર કરાવ્યો હતો ; અને આ કિલ્લો તથા ગામ પણ તેમણે જ વસાવ્યાં હતાં :

---

* ડભોઈમાં કવિશ્રી દયારામભાઈની જન્મજયન્તી પ્રસંગે મુખ્યવક્તા તરીકે **ડૉ. મંજુલાલ રણછોડદાસ મજમુદાર એમ. એ.** આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી : ભાદરવા સુદ ૧૧, તા. ૧૬–૯–૩૬. 'પ્રસ્થાન' માસિકમાં પ્રગટ.

અને ખુદ તેમનો જન્મ પણ અહીં જ થયો હતો—પરંતુ આ હકીકત હજી વિશેષ પુરાવો માગે છે.)

તેરમા સૈકામાં ડભોઈ, ગુજરાતના મહત્ત્વનાં 'નગરોની' ગણનામાં આવ્યું જણાય છે. મંત્રી તેજપાળના સં. ૧૨૮૮ના ગિરનાર ઉપરના શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે પાટણ, ભરૂચ, ખંભાત, ધોળકા તથા ડભોઈ જેવાં નગરોમાં એમણે નવાં મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં; તેમ જ કેટલાંક જૂનાં તીર્થોનો ઉદ્ધાર પણ કરાવ્યો હતો.

*श्रीमदणहिलपुर, भृगुपुर, स्तंभतीर्थ, दर्भवती, धवल्लक प्रमुखेषु नगरेषु...अभिनव धर्मस्थानानि प्रभूततीर्थोद्धाराश्चकारिताः।

ચૌદમાં સૈકાની શરૂઆતમાં, સં. ૧૩૧૧માં મહારાજ વિશળદેવના રાજ્યકાળમાં પુરોહિત સોમેશ્વરદેવે ડભોઈના વૈદ્યનાથ અથવા વૈજનાથ દેવની પ્રશસ્તિ રચી છે (જુઓ 'એપીગ્રા. ઈન્ડિકા,' વૉ ૧, પૃ. ૨૫).

છેલ્લાં દોઢસો વર્ષથી ડભોઇ, આપણને બીજી રીતે યાદ રહી જાય છે. શ્રીદયારામભાઈના જન્મસ્થાન તરીકે તથા તેમના નિવાસસ્થાન તરીકે એ ગુજરાતમાં જાણીતું થયું છે. ડભોઈ ગાયકવાડનું ભલે હોય; આપણે મન તો તે દયારામભાઈનું જ છે અને એ ડભોઈનાં અહોભાગ્ય છે કે સાહિત્યજગતમાં ગુજરાતભરનું એ તીર્થસ્થાન બની ગયું છે. શ્રીદયારામ જન્મજયંતી જેવા મહોત્સવો એ તીર્થસ્થાનમાં મળતા સાહિત્ય મેળાઓ છે.

શ્રીદયારામભાઈની જીવનદૃષ્ટિ

સાહિત્યના ઇતિહાસકારે બે વસ્તુ વિચારવાની ખાસ અગત્ય છે : એક તો લેખકની જગત તરફ દૃષ્ટિ અને બીજી તેની સંસ્કારગ્રહણની શક્તિ. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ ભક્તની દૃષ્ટિથી નીરાળી છે. જ્ઞાની દરેક વસ્તુમાં પંચતત્ત્વ અને તેનાથી પર રહેલું પરમ તત્ત્વ નિહાળે છે. એને મન કેવળ બ્રહ્મ જ સત્ય છે અને જગત તથા જગતના પદાર્થો મિથ્યા છે.

"સાર આ સંસારમાં ન જોયો

બહુ રીતે તપાસતાં, સાર આ સંસારમાં ન જોયો."

એવી બુદ્ધ ભગવાનની નિર્વેદપૂર્ણ દૃષ્ટિ જ્ઞાનીની બની જાય છે.

પરંતુ ભક્તની દૃષ્ટિ જુદી છે. ભક્તોને મન જેટલું બ્રહ્મ સત્ય છે, તેટલું જ એ બ્રહ્મનું ઉત્પન્ન કરેલું જગત્ પણ સત્ય છે. કારણ કે જગતને પણ પ્રભુએ જ લીલા (રમત)ની ખાતર સરજાવેલું છે : लोकवत्तु लीलाकेवलम् । વળી સત્યમાંથી સત્યની જ ઉત્પત્તિ સંભવે છે. એટલે 'સતરૂપ ઈશ્વરે સર્જેલું જગત્ પણ સતરૂપ છે.' તેથી આવી ભક્તની દૃષ્ટિએ નિહાળતાં, ભક્તને માધુર્યના ભરેલા પ્રભુનું આખું જગત્ પણ મધુર લાગે છે :

मधुराधिपतेः अखिलं मधुरम् ।

આ 'મધુરાષ્ટક'માં તો પ્રભુનું 'हसितं मधुरं' 'वमितं मधुरं,' 'गोपा मधुराः,' गावो मधुरा । વગેરે ગણાવ્યું છે. એટલે જ્ઞાનીની વીતરાગ દૃષ્ટિ, પ્રભુના અખિલ સર્જનમાં વ્યાપી રહેલા માધુર્યને નિહાળવામાં નિષ્ફળ બને છે.

દયારામભાઈએ અને તેમના યુગના બીજા ભક્તકવિઓએ જગતને આવી મધુર દૃષ્ટિએ નિહાળ્યું હતું અને તેથી તેમણે 'વૃંદાવનના ધોળ'માં લખ્યું છે કે :

"જ્યાં રસમય ગિરિ ગોવર્ધન રે,
રસમય શ્રીજમુના રાણી;
રસરૂપ વૃક્ષ ને વેલ્યો રે,
પૃથ્વી રસમય લ્યો જાણી;
રસરૂપ ચંદ્રમા અચલિત રે,
રસમય છે દિવસ રેણી;
રસરૂપ સર્વ સામગ્રી રે.
યુગલ રૂપને સુખ–દેણી."

આમ સંસારીની દૃષ્ટિ માત્ર માટીનો દેહ જુવે છે, ત્યારે પ્રભુભક્ત માટીના દેહમાં રહેલા પ્રભુને જુએ છે. તેથી જ તેમના સમયના અસ્વસ્થ રાજકીય વાતાવરણની અસર દયારામભાઈની કવિતામાં જણાતી નથી. જીવનની હાડમારીથી એ કદીયે ગભરાઈ ગયેલા જણાતા નથી. માત્ર માયાના બંધનો સામે એ કવિચત્ હૈયાવરાળ કાઢે છે ખરા.

"હરિ! હું શું કરું રે? મારો માયા ન મૂકે કેડો."

ધાર્મિકતામાં પરિણામ પામતી તેમના જમાનાની સંસ્કૃતિ, જીવનને અને કવનને ધર્મસાહિત્યમાં ઊંડે ઉતારતી હતી; રાજકીય ક્રાંતિ કે પરિવર્તનો તેમને માટે આગંતુક હતાં; સામાજિક ક્રાંતિ આકસ્મિક હતી. એક તેમના આરાધ્યદેવની ભક્તિ જ સનાતન હતી; છતાં, જીવનની અનિશ્ચિતતા તેમને વિરાગ તરફ વાળવાને બદલે, તેમને સાંપ્રત કાળનો પ્રભુસેવાનો લાભ ઉઠાવવા પ્રેરતી હતી, વૈષ્ણવો ગાતા હતા અને આજે પણ ગાય છે કે :

"આજનો લ્હાવો લીજિયે રે : કાલ કોણે દીઠી છે?
હરખે શ્રીનાથજી ઝુલાવિયે રે : કાલ કોણે દીઠી છે?"

શ્રીદયારામભાઈનું મન, હમેશાં મદનમનોહર વેષવાળા 'લલિત

ત્રિભંગ નટવર'ની છબિ ઉપર વારી જાય છે અને મન સાથે વાતચીત કરે છે :

"કિયે ઠામે મોહિની ન જાણી ?
મોહનજીમાં, કિયે ઠામે મોહિની ન જાણી ?
ભ્રુકુટિની મટકમાં : કે ભાળવાની લટકમાં,
કે શું મોહની ભરેલી એની વાણી—મોહનજીમાં૦

કે શું અંગ અંગમાં ? કે લલિત ત્રિભંગમાં ?
કે શું અંગ અંગ થેલી રીસાણી—મોહનજીમાં૦

મોહનજીમાં કિયે ઠામે મોહિની ન જાણી ?"

માટે દયારામભાઈની ગોપી, સખીને કહે છે કે :

"તું જોને સખિ ! શોભા સલૂણા શ્યામની."

આમ શ્રીદયારામભાઈની કવિતા—તેમની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી તરબોળ કવિતાને સમજવાની મુખ્ય કૂંચી, તેમની જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાંથી આપણને મળી રહે છે.

કવિવર દયારામ

કવિએ કવિપણાના ભાનપૂર્વક કવિતા કરી હોય તો તે તેમના 'સતસૈયા' (સં. ૧૮૭૨) અને 'વસ્તુવૃન્દ દીપિકાનાં (સં. ૧૮૭૪) હિંદી કાવ્યો છેઃ અને તે પણ તેમની ઉછળતી જુવાનીમાં રચેલાં છે. છત્રીસ વર્ષના કેટલા કવિએ એવા અલંકારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન બતાવનારી ૭૦૦ દૂહા રચવાની હામ ભીડી છે ? 'અબે તબેકા સોલહી આને ' કહેવાતી એવી હિંદી ભાષાનું, તે વખતની રાજભાષા તરીકેનું મહત્ત્વ જ્યારે ધ્યાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે, થાય છે કે પ્રત્યેક નવા કવિને પહેલાં હિંદીમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવાના કોડ રહેતા હતા.

કવિએ 'સતસૈયા'નો ગ્રંથ ચાણોદમાં રહીને રચ્યો જણાય છે. એ લખે છે :

'સો (ચંડી)પુરી મધ્ય નિવાસ કવિ, દયારામ હરિદાસઃ
કીયે સાતસૌ દોહરા, કૃષ્ણ – સંબંધ – પ્રકાશ'.

જો કે કવિએ તેમાં બુદ્ધિચાતુર્ય અને રસાલંકારશાસ્ત્રનો પરિચય બતાવવાની નેમ રાખી છે; છતાં, હિંદી મહા કવિઓ વૃંદ, બિહારી, દેવ–વગેરેની જેમ, કોઈ રાજાને રીઝવવા માટે તેમણે તેમના 'સતસૈયા'ની રચના કરી નહોતી. એ લખે છે :

"પુરુષોત્તમ ગોપીશ શ્રી, કૃષ્ણ મનોહર રૂપ;
તદ્ પ્રીત્યર્થ સુગ્રંથ યહ **નહિ રીઝવન કો ભૂપ**".

કવિની અનન્ય પ્રભુભક્તિ તેમની આ લીટીઓ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

કવિના સમકાલીનોમાં સહજાનંદ મહારાજ (ઈ. સ. ૧૭૮૦–૧૮૩૦) અને તેમના શિષ્ય પ્રેમાનંદસ્વામી–પ્રેમસખી મુખ્ય છે

ગઝલકાર દયારામ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'ગઝલ'ના ફારસી સાહિત્ય પ્રકારનાં પગરણ માંડનાર, કવિ દયારામભાઈ–એમ જાણતાં ઘણાં વર્ષો ઉપર દયારામભાઈએ એ 'સાહિત્યમાં 'ગઝલ'ના ફારસી સાહિત્ય પ્રકારનાં પગરણ માંડનાર, કવિ દયારામભાઈ–એમ જાણતાં ઘણાને નવાઈ લાગશે: મણિલાલ અને બાલાશંકર, કલાપી અને સાગર–તેમના પહેલાં, ઘણાં વર્ષો ઉપર દયારામભાઈએ, એ 'સાહિત્યપ્રકાર'ને અપનાવ્યો હતો.

ફારસી પદ–માપવાળી 'ગઝલ' તથા 'રેખતા'ના જુદા જુદા પ્રકાર એમણે પહેલવહેલાં કૃષ્ણવિહારનાં વર્ણનો કરવામાં કામ લગાડ્યા છે. ગુજરાતીમાં ગઝલની શરૂઆત કરનાર આમ દયારામભાઈ છે, અલબત્ત તેની ભાષા, બહુધા ફારસીપ્રચૂર હિન્દી છે.

તેમની કેટલીક ગઝલોનો ઉપાડ, આ વસ્તુનો કંઈક સારો ખ્યાલ આપી શકશે :

(૧) લગી હે યાદ પ્રીતમકી, તલફકે જીવ જાવેગા :
મુઝે તો કહો સૈયાં! મેરી, જાની કબ આવેગા ?

(૨) સીતાપતિ રામની સેવા, માણો મન મીઠડા મેવા :

(૩) હરદમ કૃષ્ણ કહો, કૃષ્ણ કહો, તું જબાં! મેરી
યહી મતલબ કે ખાતર, કરતા હું ખુશામદ મેં તેરી.

(૪) સૂનિયે જી હરિ હજરત! બંદેકી અર્જિ હે
બેદિલ હુઈ સબ શ્યાહી, સાહેબકી ક્યા મરજી હે?

(૫) મદનમોહન પ્યારે, મેહેબૂબ મેરા હે:
દિદાર હુવા જબસેં, કિયા દિલમેં ડેરા હે.

(૬) એક ખૂબસૂરત ગુલઝાર ગભરુ, દિલદાર સાંવરા:
તારીફ ક્યા કરું ઉસકી? વે સબ ભાંતસે ભલા.

દીન વૈષ્ણવ દયારામ

દયારામભાઈનાં શરણનાં, દીનતાનાં અને અપરાધક્ષમાપનનાં પદો ગુજરાતભરમાં જાણીતાં છે અને ભક્તજનો તે ગાય છે. સાચા ભક્તને અખંડ લાગ્યા કરે છે કે પોતે પ્રભુના પ્રેમને લાયક નથી; પરંતુ પ્રભુ અનુગ્રહ કરે ત્યારે જ તેનો ઉદ્ધાર છે, તેથી હમેશાં તે પ્રાર્થના કર્યા કરે છે. અંતકાળ વખતે પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ મનુષ્યના હૃદયને વિશુદ્ધ બનાવી, તેને શાંતિ આપે—એવા પ્રકારનું બળ દયારામભાઇની આ અંતકાલીન પ્રાર્થનાઓમાં છે. તેમાં પ્રભુ પરની અડગ શ્રદ્ધા અને અનન્ય આસક્તિ જોઈ શકાય છે.

એ આખા વિભાગનો પરિચય માત્ર એક એક લીટીથી આપીને સંતોષ માનવો પડે છે:

(૧) શરણ પડ્યો છું કે શ્રી હરિ, નથી મારે અવર સાથ વિશ્વાસ
(૨) દર્શન દ્યોની રે દાસને, મારા ગુણનિધિ ગિરધરલાલ
(૩) હરિ! હું શું રે કરું રે? મારો માયા ન મૂકે કેડો
(૪) શીદ કરે સોચના રે? માથે શ્રીજી સરખો સ્વામી
(૫) શું કહિયે શ્રીજી! શરણ પડ્યાને સંતાપો?

(૬) હું જૂઠો જગદીશ! લજ્જા મારી શામળથી રહેશે
(૭) હો મનવા! શ્રી હરિચરણે રહેજે
(૮) કૃપાસિંધુ કહાવો રે, કૃપા તમે કેમ ના કરો?
(૯) હરિ! જેવો તેવો હું દાસ તમારો, કરુણાસિંધુ—
(૧૦) મારે અંત સમે અલબેલા! મુજને મૂકશો મા,
(૧૧) અધરો દિવસ આવશે, અલબેલા શ્રીજી!
ત્યાં સુધબુધ લેજો માહરી ... ...
(૧૨) દામોદર! દુખડાં કાપો રે પાવલે લાગું
નંદલાલ નિજાનંદ આપો રે,—
(૧૩) સહુથી સમરથ શ્રી રાધાવરનો આશરો
(૧૪) મારો કર ગ્રહો કેશવરાય રે, માયાદળથી મૂકાવો
(૧૫) જો વિચારી જીવ! તારી શી વલે થશે?
(૧૬) ચિત્ત! તું શિદને ચિંતા ધરે

અહીં આપેલી આશરાનાં પદની એક એક લીટી ઉપરથી જોઈ શકાશે કે કવિએ એકનો એક ભાવ કેટકેટલા સુંદર રાગ અને ઢાળમાં ગૂંથ્યો છે! કવિનું સંગીતનું જ્ઞાન કેવું હતું તે જાણવા માટે આટલો પરિચય પણ પૂરતો છે.

ભજનની ધૂનો આપનાર દયારામ

કવિનાં કેટલાંક પદોમાં સંગીતની સુંદર 'ધૂનો' ઉપજાવેલી છે. સામુદાયિક વૃન્દગાનમાં જ એવી ધૂનોની મીઠાશ આપણે પિછાની શકીએ છીએ.

(૧) બન જા હરિદાસા, હરિદાસા
(૨) સહુથી હરિ મોટા, હરિ મોટા, બીજા સર્વ ગપોટા, સહુથી૦
(૩) હરિસેવા હરિસેવા, માગું હરિસેવા
(૪) સીતાપતિ રામની સેવા

વગેરે 'ધૂનો'નું સાહિત્ય વિસારવા જેવું નથી.

દયારામભાઈની ગરબીઓ

ગુજરાતના દેશી સંગીતના અનેક પ્રકારોમાં 'રાસ,' 'ગરબા' અને 'ગરબી'નો સમાવેશ થાય છે. એમાંથી 'રાસ' શ્રીકૃષ્ણના અને 'ગરબા' માતાજીના ગણાય છે. એ બન્નેના સંયોગીકરણમાંથી કવિએ 'ગરબી' ઉપજાવી છે 'ગરબા' કરતાં ટૂંકી, છતાં એકત્રિત રસની એક જ વિચાર, એક જ ભાવના અને એક જ પ્રસંગનું આલેખન કરનારી રચના તે 'ગરબી.' અંગ્રેજીમાં તેનું સગું ખોળિયે તો તે Lyric છે. પ્રત્યેક ગરબીના ઉપાડમાં અથવા તેના ધ્રુવપદમાં એક સર્વસામાન્ય કથન, ઊર્મિ કે વિચાર હોય છે: તેનું દઢીકરણ પછીની કડી વડે કરવામાં આવે છે. તેનાં ઉદાહરણ અનેક છે:

(૧) શ્યામરંગ સમીપે ન જાઉં:

શ્યામ રંગ કયાં કયાં છે તે કવિ, પછીની કડીમાં ગણાવી જાય છે.

(૨) કિયે ઠામે મોહિની ન જાણી?

પછી બધાં મોહિનીનાં સ્થાન કવિ ગણાવે છે.

(૩) પ્રીતડીની રીત અતિ અટપટી—

એમાં પ્રીત કરતાં શું શું વેઠવું પડે છે તે એ ગણાવે છે.

ભક્તિમાર્ગ ઊર્મિપ્રધાન છે. તેથી દયારામભાઈનાં કાવ્યોમાં ઊર્મિનો ઝોક આગળ પડતો છે. તેમની પ્રતિભા, ઊર્મિ ઊઠતાં ઝળકી ઊઠે છે. એ ઊર્મિને—સુંદર કલ્પનાને—કાવ્યનો આકાર મળતાંવેંત, તે શમી જાય છે; અને પછી બીજા ગીત માટે, તેમને નવી ઊર્મિની રાહ જોવી પડે છે. આવી કવિતાને 'ખંડલહરી' કવિતાનો પ્રકાર કહે છે.

આવા કારણને લીધે જ, લાંબાં 'આખ્યાનો' કે 'ખંડલહરી કાવ્યો' લખવાને અનુકૂળ એવું વાતાવરણ દયારામભાઈના માનસનું નહોતું; તેમ તેમનાં બાહ્ય જગતનું પણ નહોતું. દાખલા તરીકે, કવિનાં 'રુક્મણીહરણ'નાં 'મીઠાં' એ, શ્રાવ્ય 'આખ્યાન' કરતાં 'ગીતકાવ્યો' જ

છે, એમ કહેવું વધારે ઠીક છે; તેમના 'અજામિલાખ્યાન'માં આખ્યાનનાં તત્ત્વો બહુ ઓછાં જણાય છે.

વળી, બીજી એક હકીકત, તેમની ટૂંકી ગરબીઓની વિશિષ્ટ રચનાનો ખુલાસો આપણને કરી આપે છે. 'અષ્ટછાપ' તરીકે ઓળખાતા વૈષ્ણવ કવિઓ–સુરદાસ, કુંભનદાસ, નંદદાસ, પરમાનંદદાસ વગેરેનાં વ્રજભાષાનાં કૃષ્ણબાળલીલાનાં 'કીર્તનો' અને 'પદો'માંથી દયારામ-ભાઈને સારી એવી પ્રેરણા મળી સંભવે છે. એવા પ્રત્યેક પદમાં, ઠાકોરજીની અમુક 'લીલા' કે અમુક 'સમય'ને ઉદ્દેશીને જ કવિએ રચના કરેલી હોય છે. તેમાં તેટલા પૂરતું જ સુંદર અને સુરેખ આલેખન થયેલું હોય છે. તેના નિત્ય અભ્યાસથી તથા કીર્તનથી દયારામભાઈની સ્વાભાવિક શક્તિ, એવાં પદની ધાટીની ગરબીઓ રચવામાં, વિશેષ ખીલી નીકળી છે; અને ખરેખર, નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ પછી, દયારામભાઈનું સ્થાન તે ક્ષેત્રમાં અનોખું છે. રઘુનાથદાસ, રાજે, શાંતિદાસ પ્રેમસખી– વગેરે ગીતકવિઓનું સ્થાન એ સાહિત્યમાં છે ખરું; પણ તે બીજા વર્ગમાં.

ગરબીમાં રસનાયિકાનું ચિત્ર

અને દયારામભાઈએ ગુજરાતનું હૃદય જીત્યું છે તે તેમની ગરબીઓ વડે. તેમના એક એક ગીતમાં અલંકારશાસ્ત્રમાં ગણાવેલી રસનાયિકાનું ચિત્ર ખડું થયેલું છે. ગુજરાતના સ્ત્રીહૃદયને દયારામની કવિતાએ જે જીતી લીધું છે તેનું મુખ્ય કારણ એ પણ લાગે છે કે તેમનાં ગીતોમાં, સ્ત્રીસહજ અને સ્ત્રીસુલભ હૃદયના ભાવનું, સચોટ આલેખન તેમણે કરેલું હોય છે.

દયારામભાઈમાં નિત્યનૂતન તત્ત્વ

દયારામ એટલે ગુજરાતની ગોપીઃ ગાતી, કલ્લોલતી અને ગરબે ઘૂમતી : તેથી જ દરેક ગુજરાતણ, દયારામભાઈની ગોપીની સ્થિતિમાં પોતાને મૂકે છે; અને એ ગોપીની આંખથી, તથા ગોપીનાં

હૃદયથી, આખા ગીતના ભાવને અંતરમાં ઉતારે છે: પછી ગુજરાતણો તેમની ગરબીઓ પાછળ ઘેલી થાય તેમાં નવાઈ શી?

એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે પાંડિત્ય કદી હૃદયને વશ કરી શકતું નથી. હૃદય જ હૃદયને વશ કરી શકે છે. કવિએ પોતાની ગરબીઓમાં ગોપીનું હૃદય ખુલ્લું મૂક્યું છે, અને તેથી જ ગુજરાતણોનું હૃદય તેને વધાવી લે છે.

માટે જ દયારામ એટલે ગુજરાતનું નારીસંગીત. એમની ગરબીઓ એટલે ગુજરાતને ચોક અને આંગણે વેરેલાં કાવ્યફૂલઃ અમ્મર અને કદી ન કરમાય તેવાં, તેથી જ આપણે કહીએ છીએ કે 'દયારામભાઈ ગુજરાતી સંસારમાં ગરબીઓથી જીવે છે ને જીવશે. દયારામભાઈ ગુજરાતણની જીભે બેઠા છે, કંઠે ટહુકે છે અને હૃદયમાં ગુંજે છે,

જે કવિની કવિતા કદી જૂની થતી નથી તેની કવિતામાં જ સાચું જીવનતત્ત્વ રહેલું હોય છે. દયારામભાઈ તેમને ગયે દોઢસો વર્ષ થયાં છતાં જૂના નથી લાગતા કારણ કે તેમની કવિતામાં નિત્યનૂતન તત્ત્વ ભરેલું છે.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ

પ્રકાશકનું નિવેદન

પરમકૃપાળુ ભગવાન **શ્રીકૃષ્ણ** અને **શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી**ની તથા દયાળુ **શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ પ્રભુચરણ** (શ્રીગુંસાઈજી)ના મહાન અનુગ્રહથી **"બંસીબોલના કવિ યાને ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવન-દર્પણ"**નું પ્રકાશન કરી ધર્માનુરાગી તેમજ ગુર્જરસાહિત્યાનુરાગી જનતા સમક્ષ રજૂ કરતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે.

ગુર્જરગિરાના કાવ્યસાહિત્ય પ્રતિ દૃષ્ટિ કરતાં આપણને માલૂમ પડે છે કે સાહિત્યની સુંદર સેવા કરવામાં મુખ્યત્વે ભક્તકવિઓ છે. આવા ભક્તકવિઓએ ગુજરાતી સાહિત્યને અત્યંત ઓજસવંતુ કર્યું છે. આદિમાં ભક્તકવિશ્રી નરસિંહ મહેતા અને ભક્તકવિશ્રી મીરાંબાઈ છે. મધ્યમાં કવિશ્રી પ્રેમાનંદ વગેરે છે, અને અંતમાં ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈ છે. ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનાં નામ અને તેમની રસમય અલૌકિક વાણીથી કોણ અજાણ્યું છે? તેમનાં નીતિ, ભક્તિ અને દિવ્ય શૃંગારનાં દર્શન કરાવનાર કાવ્યોએ અસંખ્ય જીવોને રસાર્દ્ર બનાવ્યા છે, એમાં કંઈ સંશય નથી.

ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈએ પોતાના જીવન દરમિયાન પોતાની રસઝરતી કાવ્યકૃતિદ્વારા ગુજરાતી, વ્રજ, મરાઠી, મારવાડી વગેરે ભાષાઓમાં ભગવદ્ગુણાનુવાદ ગાઈ માત્ર ગુજરાતની જ નહિ પણ ભારતની ભગવદ્ગુણાનુરાગી અને સાહિત્યાનુરાગી જનતા પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન દૃઢ અને અનન્યભાવથી ભગવત્સેવા કરવામાં તથા ભગવદ્ગુણાનુવાદ ગાવામાં ગાળ્યું છે.

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈની વાણીનો રસાસ્વાદ એક વખત જેણે ચાખ્યો હશે તેના હૃદયમંદિરમાંથી એનો સ્વાદ કાળાંતરે પણ ભુલાતો નથી. એ ચમત્કારથી ભરેલી રસઝરતી વાણીનો જેને મોહ લાગ્યો છે,

તેને તે શ્રવણ કર્યા વિના ચેન પડતું નથી. કવિશ્રીની વાણીમાં શબ્દોનું માધુર્ય, કાવ્યોમાં રહેલાં ઉત્તમ ભાવો સાંભળનારને મુગ્ધ બનાવે છે.

ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈ સારા સંગીતજ્ઞ હતા. તેમનો કંઠ સૂરીલો હતો. એટલે જ્યારે તેઓ સૂરીલા સ્વરે મધુરસને લલકારી પોતાની દૈવી વાણી લોકસમૂહને સંભળાવતા તે વખતે સાંભળનારાઓ મંત્રમુગ્ધ બની જતાં. કવિશ્રીની વાણી સાંભળવા માટે ગુજરાત ઉત્સુક રહેતું હતું. ડભોઈ, ચાંદોદ અને વડોદરાની મહિલાઓ કવિશ્રીના ગરબા, ગરબી, ધોળ, કાવ્યો મધુર સ્વરથી ગાતી હતી, ત્યારે વાતાવરણ ગાજી ઊઠતું હતું અને રસ્તે ચાલનારા મનુષ્યો તે સાંભળવા ઘડીવાર થંભી જતા હતા. કવિશ્રીની ભાવવાહી ગરબીઓ કોકીલકંઠી બહેનોના મુખમાંથી સરી પડતી હતી, ત્યારે લોકોના ઝૂંડના ઝૂંડ ભેગાં થઈ ચિત્રવત્ બની જતા. કવિશ્રીના ભક્તિરસ, જ્ઞાન અને નીતિનાં કાવ્યો પણ કંઈ ઓછાં નથી. ભક્તમંડળીઓમાં કવિશ્રીના એ કાવ્યો ગુંજી ઊઠે છે ત્યારે તો હજારો શ્રોતાઓને સમાધિલીન બનાવે છે. એ કાવ્યોની જેને ચોટ લાગે છે તે ઘાયલ થઈ જાય છે અને તેની આખી જિંદગી સુધરી જાય છે; તે સંસારનું ભાન ભૂલી જાય છે. આજે પણ એ દૈવીવાણીનો ચમત્કાર કંઈ ઓછો નથી. શ્રીદયારામભાઈની વાણી સંસ્કારી, શુદ્ધ અને શિષ્ટ છે. જ્યાં જેવા જોઈએ તેવા શબ્દો ત્યાં સારી રીતે તેમનાં કાવ્યોમાં ગોઠવાયેલા છે. એમનું કોઈ પણ પદ લો, તેને રાગથી ગાઓ, અર્થનો વિચાર કરો અને પછી જુઓ કે તેમાં કેટલી મજા પડે છે. શ્રીદયારામભાઈનાં કાવ્યો માત્ર વાંચી જવાથી પણ આનંદ મળે છે; પરંતુ તેની ખરી ખૂબી તો રાગતાલમાં ગાવાથી અથવા તો કોઈ મધુર સ્વરે ગાતું હોય ત્યારે સાંભળવાથી જણાય છે.

શ્રીદયારામભાઈએ શ્રીકૃષ્ણલીલાના રસમાં જ લેખકો ને શ્રોતાઓને તરબોળ કરી દીધાં હતા.

શ્રીદયારામભાઈનો યુગ ખરી રીતે કવિયુગ નહિ પણ સંતયુગ હતો. સ્વામીનારાયણ સમ્પ્રદાયના સંસ્થાપક શ્રીસહજાનંદ સ્વામી પોતાના

યોગબળનો પ્રભાવ ગુજરાત, કાઠિયાવાડમાં દર્શાવી રહ્યા હતા. તે સમ્પ્રદાયના અનુયાયી, પ્રેમાનંદ, નિષ્કુલાનંદ, બ્રહ્માનંદ વગેરે કવિઓ ઉત્તમોત્તમ ભજનો બનાવી તે દ્વારા અજ્ઞાનાંધકાર દૂર કરી લોકોને જાગૃત કરી રહ્યા હતા. મીરાંબાઈ, ધીરો, નિરાંત બાપુ, કબીર વગેરેનાં ભજનો ભક્તમંડળીઓમાં ગામે ગામ ગવાઈ રહ્યાં હતાં. ભજનની સપ્તાહો થતી. એવા યુગમાં ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈએ ગુર્જરભાષાના આદિ કવિ શ્રીનરસિંહ મહેતાની માફક પોતાનાં કાવ્યોદ્વારા ભક્તિરસની વૃષ્ટિ ગુર્જર સાહિત્યવાટિકામાં કરી લોકહૈયાંને ભક્તિરસથી આર્દ્ર બનાવીને પ્રફુલ્લ કર્યાં હતાં. ડભોઈ પાસે બહાધરપુરમાં ઝારોલાજ્ઞાતિના ભગવદીય શ્રીવલ્લભદાસભાઈ, કપડવંજમાં ભગવદીય ફૂલકુંવરબાઈ, જૂનાગઢમાં ભ. રામકુંવરબાઈ, દેવગઢબારીયામાં ભ. કેસરબાઈ, ભરૂચમાં ભ. શ્રીજગજીવનદાસભાઈ અને ભાગવનગરમાં ભગવદીયશ્રી કેશવદાસભાઈ આદિ શ્રીગોકુલેશસ્વરૂપાસક્ત ભરરુચિ ભક્ત કવિરત્નો—શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય કવિઓ કાવ્યની પ્રસાદી વૈષ્ણવસૃષ્ટિને આપી રહ્યા હતા. વિક્રમની ઓગણીસમી શતાબ્દિ સંત તથા ભક્ત પુરુષોથી ઉજ્જવલ બની હતી. તે સમયમાં ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું પ્રાકટ્ય થયું હતું.

ભક્તકવિશ્રીએ પોતાની છોતેર વર્ષની ઉંમર દરમિયાન પુષ્કળ સાહિત્ય રચ્યું છે તેમાં ગુજરાતી અને વ્રજભાષાના ગ્રન્થોની સંખ્યા મોટી છે. તેઓ ભગવદ્પ્રેમ અને ભક્તિવાળા હોવાથી પોતાના કાવ્યો અને ગરબીઓદ્વારા પ્રેમ અને ભક્તિનાં પૂર વહેવડાવ્યાં છે. આ બધું શાસ્ત્રપુરાણ તથા શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય શ્રીમહાપ્રભુજીના શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદનો સિદ્ધાન્ત સંસ્કૃત ભાષામાં છે તેના રહસ્યને પોતાનાં કાવ્યોમાં સરળ ગુજરાતી અને હિંદી ભાષમાં પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. તેમની કૃતિઓમાં ભક્તિ-પોષણ, રસિકવલ્લભ, રસિકરંજન, સંપ્રદાયસાર, સતસૈયા, વસ્તુવૃન્દ દીપિકા, ક્લેશકુઠાર, અજામિલાખ્યાન, વૃન્દાવનવિલાસ, પ્રશ્નોત્તરમાલિકા અને અનુભવમંજરી વગેરે નાના મોટા ગ્રન્થો ઉપરાંત અસંખ્ય ગરબા, ગરબી, છંદ, પ્રબંધ, સાખી, સોરઠા અને દુહા વગેરે મળી આશરે

દોઢ લાખની સંખ્યા થાય છે. શ્રીદયારામભાઈને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયેલો તે તેમના પદોમાં તથા 'અનુભવમંજરી'માં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

ભક્તકવિ શ્રી દયારામભાઈનાં કાવ્યો અને જીવનપરિચય શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થાય તેવી અભિલાષા મારા હિતૈષી ગો. વા. પરમભગવદીય શ્રીનાથજીભાઈ ગિરીજાશંકર જોશીજી હતા, તેઓ ભક્ત-કવિશ્રી દયારામભાઈના શિષ્ય પુત્ર હતા અને શ્રીદયારામભાઈનાં કાવ્યોનો અર્થ સારી રીતે સમજતા હતા એટલું જ નહિ પરંતુ પદો ભક્તિભાવપૂર્વક ગાતા હતા. તેઓની સમજણી ઉંમર થઈ ત્યારથી શ્રીદયારામભાઈનાં છપાઈને પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યો અને જીવનચરિત્રો જોયાં, કાવ્યોમાં રહેલી અશુદ્ધિ અને અર્થની વિસંગતતા જોઈ અને જીવનચરિત્ર અશ્લીલ અને આક્ષેપો ભરેલું જોયું, તેથી તેમના હૃદયમાં અત્યંત દુઃખ થયું. તે સમયે મારી ઊછરતી ઉંમરમાં મારા પૂજ્ય ગો. વા માતુશ્રી રૂક્ષ્મણીમાના પ્રતાપે પ. ભ. શ્રીજોશીજીના સંપર્કમાં આવ્યો. તેઓશ્રીનો મારા ઉપર વાત્સલ્યભાવ હતો તેઓશ્રીની આજ્ઞા પછી મુંબઈ ગયો ત્યાં વ્યાપારી લાઈનમાં નામુ લખવાની નોકરી મળી. આ સમયમાં જોશીજી શ્રીપુષ્ટિસંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અને સંપ્રદાયની સેવા કરવાની ધગશવાળા વે. શા. સં. શ્રીયુત મગનલાલ ગણપતરામ શાસ્ત્રીજી એમ. એ. ઉપર પત્ર લખી આપ્યો. શ્રીયુત શાસ્ત્રીજીએ મને ઉત્સાહપૂર્વક આવકાર્યો. તે વખતે તેઓ પૂના ડેક્કન કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક હતા. તેથી સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોના સંશોધન, પ્રકાશન અને અધ્યયનાદિમાં તેમનો ઘણો સમય જતો હતો, તેથી તેમણે મારા કાર્ય માટે પ. ભ. શ્રીમૂળચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા અને શ્રીયુત વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રીનો મેળાપ કરાવી આપ્યો. મારું કાર્ય સફળ થતું ચાલ્યું. શ્રીભગવત્કૃપા અને ભગવદીયોની દયાથી અત્યાર સુધીમાં શ્રીદયારામ કાવ્યમણિમાલાના ભાગ ૧ થી ૬, શ્રીદયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર અને ભક્તકવિશ્રી દયારામ-ભાઈનું આંતરજીવન એ પ્રકારે આઠ પુસ્તકો પ્રકટ કરી શક્યો છું, તેમાં શ્રીદયારામ કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૧, ૩ અને ૪ ની દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રકટ

કરી છે. આ કાર્યમાં ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનાં પ્રેમીઓ તરફથી ઉત્તેજન અને વિદ્વાનોએ તનમનથી સહાય કરી મને ઉપકૃત કર્યો છે.

ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર છપાવવા માટે ઉપયોગી નોંધ પ. ભ. શ્રીજોશીજીએ તૈયાર કરેલી તે પ. ભ. શ્રીમૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળાને બતાવી. પરંતુ તેમની પાસે તે વખતે સાંપ્રદાયિક સંસ્કૃત સાહિત્યના સંશોધન અને પ્રકાશનનું કાર્ય હોવાથી શ્રીશંકરપ્રસાદ રાવળને જીવનચરિત્ર તૈયાર કરવા ભલામણ કરી, તેથી શ્રીરાવળે જીવનચરિત્ર તૈયાર કર્યું અને સંવત ૧૯૭૬માં હું મુંબઈ સી. પી. ટેંક રોડ લાડની વાડી ઉપર રહેતો હતો ત્યારે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેને જનસમાજે આવકાર્યું. શ્રીરાવળે જીવનચરિત્ર તૈયાર કરવામાં પ. ભ. શ્રીનાથજીભાઈના જોશીની નોંધમાંથી મહેનત કરી તારવણી કરી હતી પરંતુ સંપૂર્ણ હકીકત લઈ શકાઈ નહોતી. કારણ કે ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર સમુદ્ર જેવું અગાધ હોવાથી આટલાથી શ્રીજોશીજીને સંતોષ થયો નહિ હોવાથી તેમણે પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતાં જણાવેલું કે કોઈપણ સામ્પ્રદાયિક વિદ્વાન અને વૈષ્ણવદ્વારા વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખાય તો ઘણું સારું, તેથી મેં આ કાર્ય માટે સમ્પ્રદાયના મર્મજ્ઞ અને લેખક પ. ભ. શ્રીજેઠાલાલભાઈને વિનંતી કરી અને તેમણે મારી માગણીને સહર્ષ કબૂલ કરી. તેઓશ્રીની વૃદ્ધાવસ્થા અને અને શરીરશક્તિ બરાબર નહિ હોવા છતાં આ કાર્ય હાથ લીધું અને તૈયાર કર્યું છે. આ પુસ્તકમાં ઉપયોગી લેખનસામગ્રીનું સાહિત્ય લઈ ડભોઈ અને અમદાવાદ વચ્ચે ઘણી વખત મારે આવવું જવું પડતું. મારી શારીરિક શક્તિ પણ પહેલાંના જેવી નહિ હોવા છતાં મારા પરમ હિતૈષી શ્રીજોશીજીની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા ભગવાને મને શક્તિ આપી. મોટા ખર્ચે અને મહેનતે આ કાર્ય પ્રભુ કૃપાથી પૂર્ણ થયું છે.

મારા જીવનકાળ દરમિયાન ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનાં કાવ્યો, અને જીવનચરિત્ર લગભગ બેતાલીસ વરસે અનેક સાધનોથી ભરપૂર નવેસર લખાવીને અને અંતમાં આ પુસ્તક પ્રકટ કરી તે દ્વારા ભક્તકવિશ્રીની

તેમજ ધર્માનુરાગી તથા ગુર્જરસાહિત્યાનુરાગી જનતાની યત્કિંચિત્ સેવા દ્વારા મારી ફરજ બજાવવાની પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ મને નિમિત્ત બનાવી શક્તિ અને અનુકૂળતા આપી છે તેમાં મારા ઉપર પ્રભુની મહાન કૃપા હોવાનું માનું છું.

પ. ભ. શ્રી. જોશીજી અત્યારે વિદ્યમાન હોત તો આ પ્રકાશનના લેખનકાર્ય માટે પ. ભ. શ્રી. જેઠાલાલભાઈને અંતઃકરણપૂર્વક અનેક આશીર્વાદ આપ્યા હોત. ભગવદીયનાં જીવન દિવ્ય હોય છે તેઓ અત્યારે પણ દિવ્ય ભગવદ્ધામમાં બિરાજમાન છે, તેથી મને શ્રદ્ધા છે કે તેમનો પુણ્યાત્મા દિવ્યધામમાં પણ આ કાર્યથી સંતોષ પામશે.

બગીચામાં ખીલેલાં સુંદર પુષ્પો પ્રભાતનાં અરુણોદય સમયે મઘમઘતી સુવાસ પ્રસરાવે છે અને તે પ્રમાણે ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનાં કાવ્યપુષ્પોની સુગંધી સદાકાળ, ખીલેલાં સુવાસિત પુષ્પો જેવી છે અને રહેશે. પુષ્પોની ઉપમા ઓછી પડે છે કારણ કે પુષ્પો તો કરમાય છે પરંતુ આ કાવ્યપુષ્પો તો સદાકાળ તાજાં પુષ્પ જેવાં ખીલેલાં અને સુગંધીમય જ રહે છે અને ભાગ્યશાળી આત્મા, આ પુષ્પોની સુવાસ લઈ જીવનપથ ઉજ્જવળ બનાવી મનુષ્યજન્મ સફળ કરી, પ્રપંચ વિસ્મૃતિ-પૂર્વક ભગવદ્દાશક્તિ કેળવી, ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરી જીવન સાર્થક કરે છે.

આ પ્રમાણે ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનાં કાવ્યો તે ભગવદ્ ગુણગાન છે. શ્રીગોકુલલીલા નંદાલયની અને વૃન્દાવનની, મથુરાલીલા અને દ્વારકાલીલા વગેરે ભગવાનની દિવ્યલીલાનાં ગુણગાન ભક્તકવિશ્રીએ કાવ્યમાં કર્યાં છે તે પરમકલ્યાણદાતા છે, મંગલરૂપ છે.

કાવ્યોપુષ્પોની પેઠે આ 'જીવનદર્પણ' પણ અનુપમ સુગંધમય છે. આ પ્રકાશનમાં શ્રીદયારામભાઈનાં કાવ્યોનો મર્મ સમજવાને ઉપયોગી પ્રયાસ તેના વિદ્વાન લેખકે કર્યો છે.

મીસરીની કણિકા પ્રસાદી હાથમાં આપે [illegible] ક પ્રસાદ તરીકે લેવી એ [illegible] વનું છે. એ મી [illegible] કયારે

અને ક્યાં શેરડી પાકી, પકવનાર કોણ ? એવી પ્રક્રિયા માટે કોઈ ધ્યાન આપતું નથી. પરંતુ કણિકા મીસરીને મહાપ્રસાદના સ્વરૂપમાં લઈને માને છે. આ પ્રમાણે આ પ્રકાશનમાં રસાસ્વાદ લેવા યોગ્ય મહાપ્રસાદ-રૂપ કણિકાવ્યો ભારોભાર ભર્યાં છે. મીસરીની કણિકા પ્રસાદીની જેમ જનસમાજ આ સ્વાદ લેશે તો લેખકનો તથા મારો પ્રયાસ સફળ થયો માનીશ.

ભગવાનપૂર્ણ પુરુષોત્તમે શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં આ વાતનો નિર્દેશ કર્યો છે.

या निशा सर्व भूतानां
तस्यां जागर्ति संयमी
यस्यां जाग्रती भूतानि
सा निशा पश्यतो मुनेः

અ. ૨. શ્લોક ૬૮

"સર્વ પ્રાણીની રાત્રિ તેમાં સંયમી જાગે છે. જેમાં પ્રાણીઓ જાગે છે તેને મુની અંધારી રાત પેઠે દેખે છે." આ ન્યાયે ભક્ત કવિશ્રીના જીવન ઉપર આક્ષેપો કરનારની સ્થિતિ દયાપાત્ર છે; તેમની દૃષ્ટિનો દોષ છે.

દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ, સૃષ્ટિના આદિકાળથી ચાલતી આવે છે. આજ કારણે ભગવદાવતારો અને સંત, મહંત અને ભક્તોની, આસુરી સંપત્તિવાળા નિંદા કરતા જ આવ્યા છે. પરંતુ જનસમાજ અવળે માર્ગે દોરાય નહિ, તેથી જીવનચરિત્ર શુદ્ધ સ્વરૂપમાં બહાર પાડવું અને કાવ્યોની અશુદ્ધિની ગેરસમજ દૂર કરવી એ હેતુ પરમ ભગવદીય શ્રીનાથજીભાઈ જોશીનો હતો. તેઓશ્રીની આજ્ઞાનુસાર કાવ્યો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કર્યાં અને જીવન ચરિત્ર પણ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રજૂ કરી દૃષ્ટિદોષ દૂર કરવાના હેતુથી આ પ્રકાશન થાય છે, તેથી જીજ્ઞાસુને આત્મકલ્યાણનું પણ દર્શન મળે તેવાં કાવ્યોનું તથા જીવન ચરિત્રનું પઠન પાઠન કરી ભક્તિમય જીવન બનાવવામાં જનસમાજને આ ગ્રંથ ઉપયોગી થઈ પડશે.

હાલના પ્રતિકૂળ સમયમાં પુસ્તક પ્રકટ કરવા જરૂરી કાગળ વગેરે પ્રાપ્ત કરવામાં મુશ્કેલી હોવા છતાં આ પ્રકાશનને પુષ્ટ બનાવવા ઘણાં ઉપયોગી ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. તેના ફોટા લેવા, બ્લોકો બનાવવા અને છપાવવાનું કાર્ય પણ મુશ્કેલ છે. પરંતુ તે બધામાં શ્રીહરિ; ગુરુ અને ભગવદીઓની કૃપાથી સફળતા મળી છે, તેથી મને આત્મસંતોષ છે.

જગતમાં દુર્ગુણ ન હોત તો સદ્‌ગુણની કશી જ કિંમત ન થાત અને દુર્જન ન હોત તો સજ્જનની શ્રેષ્ઠતા અંકાત જ નહિ. જગતના સામાન્યજનોથી ભક્તોની કૃતિ વિલક્ષણ જ હોય છે અને તે વિલક્ષણતાને સમજવાની યોગ્યતાને અભાવે, સામાન્યજનો ભક્તો પ્રતિ ઉતાવળથી અવળા વિચારો બાંધીને જનસમાજમાં ફેલાવે છે અને તેથી જ કહેવાયું છે કે "જગત ભગતને વેર છે." ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનાં સંબંધમાં પણ તેમજ થયું છે. કવિશ્રીના ભક્તિપૂર્ણ હૃદયના ઉદ્‌ગારો કલ્પવૃક્ષ જેવા છે, તેથી જે જેવું પાત્ર તેવો તે અર્થ કરે. **આ રિવાજ આદિ અનાદિથી** ચાલે છે. ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાના સંબંધમાં પણ તેમજ બન્યું છે. આવા બનાવોના પરિણામથી સમાજને ઘણું ખોવું પડ્યું છે. આવા પ્રકારની ગેરસમજને દૂર કરવા આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો હેતુ રહેલો છે. ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનાં સ્નેહભક્તિપૂર્ણ કાવ્યો ઘરગથ્થુ થઈ પડ્યાં છે જેથી કવિશ્રીનું નિર્મળ જીવનસ્વરૂપ બહાર પડે તો શ્રદ્ધાળુ હૃદયોને ઘણો લાભ થાય. પ્રભુના ભક્તોનાં ચરિત્ર સંબંધી ઊલટી માહિતી બહાર આવે તેથી પ્રભુના ભક્તનું કંઈ જતું નથી. પરતુ સમાજને નુકસાન થાય છે. ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈના જીવનચરિત્ર સંબંધી અત્યાર સુધીમાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જે કાંઈ પ્રકટ થયેલું છે તે ક્યાં ધોરણથી પ્રકટ થયું હશે તે સમજી શકાતું નથી. પરંતુ એટલું તો નક્કી જ છે કે ખરી હકીકતોના અભાવે પોતપોતાના વિચાર પ્રમાણે અને અપૂર્ણ માહિતીથી કલ્પના કરીને લેખકોએ કાર્ય કરેલું છે. તેમાં શ્રીદયારામભાઈને અન્યાય થયેલો નથી પરંતુ સમાજને અન્યાય થયો છે એમ માનીને પણ આજે

કવિએ સંગીતાદિ જ્ઞાન મેળવવા માટે કોઈ ઉસ્તાદ કર્યા નહોતો. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણને જ તેઓ ઉસ્તાદ માનતા હતા ને તેમની કૃપાથી જ કવિની બધી વિદ્યાઓ સફળ થઈ ગઈ હતી, કવિ કહે છે કે :—

वेदशास्त्र हू, शीखावें, पुरान हू पढावें,
सब व्याकरन बतावें, चौद विद्याजाकों याद हैं.
लच्छन बत्तिस कला, चोसठ प्रवीनता करे,
छतीसो शीखावें नादछंद भेद नाद हैं,
विविध भांति बुद्धिबल देत हैं दया विचार
समर्थ नहिं कोउ ज्याके संग करन वादहैं,
शागीर्द होय ताकुं बिनश्रम सबसिध्धि देत,
दयो कहे एसो श्रीकृष्ण हमारो उस्ताद हैं.

કવિશ્રીનું "શું જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી" એ પદ સંબંધમાં અમદાવાદના કવિ કૃષ્ણારામ મહારાજના શિષ્યો કહે છે કે તે કાવ્ય એક વખત કાશીના પંડિત વિજયાનંદ જીતપત્ર લેવા કૃષ્ણારામ મહારાજ પાસે આવેલા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ડભોઈમાં દયારામભાઈ કરીને મહાન સમર્થ વિદ્વાન કવિ છે તેમની પાસે જાઓ. એટલે તે પંડિત ડભોઈ ગયા. તે વખતે એ પદ દયારામભાઈએ કરેલું છે. એ અને બીજાં હિંદી કાવ્યો તે વખતે કવિશ્રીએ રચી તે પંડિતનો ગર્વ ઉતાર્યો હતો. વ્યાકરણનો તથા સંસ્કૃત ભાષાનો કૃષ્ણારામ મહારાજનો દુરાગ્રહ નહોતો પણ તે પંડિતનો હતો. દયારામભાઈ અને કૃષ્ણારામ મહારાજ એ બે સમકાલીન ભગવદ્ ભક્તો અને કવિ હતા એટલે તેમને મિત્રતા હતી. દયારામભાઈ મહા-યાત્રાએથી આવતા હતા ત્યારે એક વખત દયારામભાઈને મહાન ભગવદ્ ભક્ત જાણી કૃષ્ણારામ મહારાજ તેમના શિષ્ય નારણમહારાજ સહિત અમદાવાદ સ્ટેશન ઉપર લેવા ગયા હતા ને પોતાને ત્યાં કૃષ્ણારામ મહારાજે બહુ જ ભક્તિભાવથી આદર સત્કાર કરીને રાખ્યા હતા.

દયારામભાઈની વાણીનો જનતાને વધુ લાભ મળે એ દૃષ્ટિએ ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયો સ્ટેશનોથી તેમની વધુ ને વધુ કૃતિઓ દરરોજ રજૂ થાય એમ ઇચ્છું છું.

આ ચરિત્ર સંપૂર્ણ સપ્રમાણ આલેખાયું છે. કવિશ્રીની બાલ્યાવસ્થા, ઉત્તરાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં બનેલા અનેક પ્રસંગો ઉપરાંત કવિશ્રીની **પ્રાચીન સુંદર રંગીન ત્રણ છબીઓ, કવિના પટ્ટશિષ્યો, જોશી રણછોડભાઈ** તથા **ગિરિજાશંકરભાઈની છબીઓ,** તથા **કવિના હસ્તાક્ષર, શ્રીનાથજી** (અને શ્રીમહાપ્રભુજી) **શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી** તથા કવિના ઉપદેષ્ટા **ડાકોરવાળા ઇચ્છારામ ભટ્ટજીની છબી,** તેમનું ટૂંકું ચરિત્ર છબી સાથે આપવામાં આવ્યું છે. **કવિના જન્માક્ષર, વીલ, વંશવૃક્ષ, કવિનું ગદ્ય લખાણ. કવિના ગ્રંથોની યાદી, અમદાવાદના કવિ વ્યાસ માધવરામ** સાથેનો કવિનો કવિતામાં રમૂજી **પત્રવ્યવહાર, કવિ ઉપર આવેલા પત્રો** વગેરે આશ્ચર્યજનક નવીન સપ્રમાણ વિગતો અને અનેક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના ઉતારા વગેરે અનેક વિષયોથી ભરપૂર આ ગ્રન્થ છે. કોઈ પણ ગુજરાતી કવિનું આટલાં બધાં સાધનોવાળું વિસ્તૃત સપ્રમાણ લખાયલું જીવનચરિત્ર હજુ સુધી બહાર પડ્યું નથી. આ ગ્રંથમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અનેક સિદ્ધાંતોનું ઘણી જ સરળતાથી સ્પષ્ટીકરણ કરેલું હોવાથી **વૈષ્ણવોને** તો તે અતિ ઉપયોગી છે.

આ ગ્રંથમાં પ્રથમ જીવનચરિત્ર છપાવેલું તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં કવિશ્રીના ગુરુ શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજ અને તેમની ગાદીએ આવેલા કાશીવાલા શ્રીત્રિકમરાયજી મહારાજનું ચિત્ર રાજનગરવાલા શ્રીછોટાજી મહારાજનું ચિત્ર અને લેખકની સૂચનાથી ડભોઈનું સ્મારક મંદિર કવિશ્રીનું મોસાળ પશ્ચિમદ્વાર તથા જે સ્મારક મંદિરની અંદરના ભાગમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોના બંડલો તંબુરા, સહિતના ચિત્રો તથા ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈની પ્રતિમા અને બાલ પુસ્તકાલયના ફોટા તથા ભક્તકવિશ્રીએ ઉત્તરાવસ્થામાં ઝારેલા વાગામાં સખીદાસ ગાંધીના ઘરમાં

પોતાના ઠાકોરજી શ્રીમદનમોહનલાલજીને પધરાવીને સેવા કરતા હતા તે તરફનો ભાગ અને બારીનો ભાગ અને નવીન બંધાયેલા સ્મારક ભવનનો ફોટો તથા ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈ સનાતન ધર્મ પુસ્તકાલયનો એ રીતે નવીન ફોટા; ફોટોગ્રાફર પાસે ફોટા પડાવીને બ્લોકો કરાવીને આ ગ્રંથમાં મૂક્યા છે

કવિનો જીવન સંદેશ પ્રશ્નોત્તરમાલા, કવિશ્રી માટે સંસ્કારપ્રેમીઓને અપીલ વિગેરે.

તે ઉપરાંત કવિશ્રીના સાહિત્યપ્રેમીઓ ગો.વા શ્રી. મૂળચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા, ગો. વા. વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી, સ્વ. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી, સ્વ. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ, સ્વ. ચીમનલાલ દેસાઈ, પ. ભ. ગોવિંદલાલ છોટાલાલ વકીલ વાડિયાવાલા, અને કવિશ્રીના શિષ્ય પુત્રો હિંમતલાલ રણછોડભાઈ તથા છગનલાલ હિંમતલાલ, પ. ભ. જીવણલાલ છગનલાલ જોશીના ફોટા અને શ્રીયુત પ. ભ. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ તેમજ પ્રકાશકનાં જીવન ચરિત્ર તથા ફોટા મૂકવામાં આવ્યાં છે. કવિશ્રીએ શ્રીમદ્ ભાગવત તથા ભગવદ્ગીતાના આધારે રચેલી જ્ઞાનબાજી આ પુસ્તક સાથે ભેટ આપવામાં આવી છે

આ પુસ્તકના પ્રકાશનના કાર્યમાં ઉત્તેજનાર્થે શેઠ હરજીવનદાસ પુરૂષોત્તમદાસ ટ્રસ્ટ ફંડના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી તથા શેઠ રતીલાલ નાથાલાલ અમદાવાદવાળા તથા લક્ષ્મી સીલ્ક મીલ્સ તરફથી શેઠ હરિદાસ મોતીલાલ પરીખ પેટલાદવાળાએ, નડિયાદના બાસુદીવાળાના કુટુંબ તરફથી તથા શ્રી રણજિતભાઈ નારણદાસ તરફથી વડોદરાના શેઠ ડાહ્યાભાઈ ચીમનલાલ, મુંબઈના શ્રી શાંતિકુમાર ગાંધી, સોલીસીટર, શેઠ કરસનદાસ વરજીવનદાસ, શેઠ જયંતિલાલ ગંગાદાસ બાપુશા, શેઠ માણેકલાલ જમનાદાસ મહેતા, સદ્ગત ગં. સ્વ. જડાવબેન છગનલાલ માસ્તરના વતી શેઠ મંગળદાસ જ. ગોરધનદાસ, શેઠ ચંદ્રકાંત મોતીરામ રેશમદલાલ, શેઠ કાંતીલાલ નગીનદાસ બંગાળી, ભરૂચના શેઠ ડાહ્યાભાઈ અચરતલાલ કાંટીઆ, શેઠ મગનલાલ માણેકલાલ દલાલ, મુંબઈના શેઠ ઓચ્છવલાલ એન્ડ સન્સ,

આર. ઓચ્છવલાલની કું. શેઠ દેવજી ભીમજી, શેઠ હરેન્દ્રકુમાર, સોમાલાલ મગનલાલ કડકિયા, શેઠ કાન્તિલાલ ચંદુલાલ કડકિયા, આર. પરીખની કું., અતુલ મેટલ કોરપોરેશન, ચુનીલાલ લાલજીભાઈ ગાંધી મોડાસાવાળા, શ્રીછોટાલાલ કાળીદાસ ખુટાલા, શેઠ મનહરલાલ મટુભાઈ, ચીમનલાલ હીરાલાલ પરીખ, ડભોઈવાળા વિગેરે ગૃહસ્થોએ આ પુસ્તકની નકલો લઈ ને આર્થિક સહાય કરી ઉત્તેજન આપ્યું છે. તે માટે તે બધાનો સહૃદય આભાર માનું છું. તદુપરાંત અમદાવાદવાળા વકીલ શાંતિલાલ ચુનીલાલ પરીખે તથા શેઠ ઓચ્છવલાલ ગોરધનદાસ ટાઈલ્સવાળાએ આ ગ્રંથની નકલો લેવા જણાવ્યું છે અને મુંબઈના શેઠ રૂપશી માધવજી ટ્રસ્ટ ફંડ તરફથી આ પુસ્તકની નકલો લઈ ઉત્તેજન આપવા તેમના ટ્રસ્ટી શ્રી મનુભાઈ ડુંગરસીએ જણાવ્યું છે. એ રીતે ગુજરાતના મહાન કવિશ્રી દયારામભાઈની વાણી તરફ જે અત્યંત પ્રીતિ અને ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો છે તે માટે હું તેમનો સપ્રેમ આભાર માનું છું.

ભક્ત કવિશ્રીનું વીલ અને ચશ્મા ગો. વા. જોશી નાથજીભાઈને ત્યાં શોધતાં સં. ૧૯૭૦ માં અમને પ્રાપ્ત થયેલાં. આ વસ્તુઓ હાલમાં ડભોઈમાં સ્મારક મંદિરમાં છે.

ગો. વા. જોશી નાથજીભાઈએ મને દયારામભાઈના હસ્તલેખીત મોટાં લાંબા આઠથી-દસ પુસ્તકો આપેલાં. આ બધાં પુસ્તકો મેં શ્રીજીવણલાલ જોશીને આપેલાં છે. તેમાંથી અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો 'વૈશ્વાનર', 'અનુગ્રહ' વગેરે માસિકોમાં અવાર નવાર પ્રકટ કરી રહ્યા છે.

ભક્તશિરોમણિ શ્રીદયારામભાઈએ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા અને શ્રીભાગવતના આધારે રચેલી રમવાની જ્ઞાનબાજી, જે જ્ઞાન સાથે આનંદ આપે છે, તે આ પુસ્તકમાં આપેલી છે. કવિશ્રીએ બ્રહ્માંડનો નકશો અને શેતરંજની રમત પણ બનાવેલી છે જે યથા અવકાશે પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.

કવિશ્રી આજાનબાહુ અને પ્રભુના ભક્ત હતા. શ્રીદયારામભાઈ ઉપર એક મહાનિબંધ લખાવીને વડોદરા મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી તરફથી શ્રીસુભાષ મણિલાલ દવેને પી. એચ. ડી.ની પદવી એનાયત કરી છે.

તા. ૨૮–૨–'૬૩ના રોજ ડભોઈમાં "શ્રીદયારામ શારદા મંદિર"ના મકાનનું સુરતવાળા ગો. શ્રીમથુરેશજી મહોદયના પ્રમુખપદે ખાતમુહૂર્ત વિધિ થઈ હતી. આ મંદિર માટે આશરે રૂપિયા એકલાખ સીત્તેરહજાર ભેગા કરવાની નેમ છે. તેમાં ડભોઈના નાગરિકો તરફથી અમુક રકમ ભરાઈ છે તથા સરકાર ગ્રાંટ આપશે.

મુદ્રણમાં રહી ગયેલી છાપકામની ભૂલોનું શુદ્ધિપત્રક આપ્યું છે તે વાંચકોને જોઈ જવા વિનંતી છે.

સને ૧૯૫૩ના સપ્ટેમ્બરમાં કવિશ્રીનો શતાબ્દી મહોત્સવ ઊજવાયો હતો ત્યારે "શ્રીદયારામભાઈ શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ"નું પ્રકાશન કરવાનું નક્કી કરી કેટલીક રકમ એકઠી થઈ હતી. તે ગ્રંથનું પ્રકાશન દશ વરસ થયા છતાં હજુ થયું નથી ને રકમનું શું થયું તે ખબર નથી. આશા છે કે એ માટે યોગ્ય થશે.

શ્રીદયારામભાઈના જીવન વિશે માહિતી, શાળા–મહાશાળામાં ચાલતાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં લેવામાં આવે છે. તે સંપાદકોને વિનંતી છે કે હવે આ અધિકૃત ગ્રંથમાંથી જ એ માહિતી લેવી જેથી કવિને ન્યાય મળે અને વિદ્યાર્થીઓને ખાસ સાચી માહિતી પ્રાપ્ત થાય.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન પછી શ્રીદયારામભાઈ વિશે અન્યથા બોલવાનો, અસંબદ્ધ, અપ્રમાણ અને જૂની બાબતોનો તેમના જીવન સાથે સાંકળવાનો કોઈને અધિકાર નથી.

પુસ્તક ધાર્યા કરતાં વિશેષ માહિતીપૂર્ણ થયું, ચિત્રો વગેરે વધાર્યાં અને કાગળ તેમજ છપાઈ તથા બાઈન્ડીંગના ભાવ વધવાથી અગાઉ નક્કી કર્યા કરતાં ખર્ચમાં ઘણો વધારો થવાથી કિંમતમાં ન છૂટકે વધારો કરવો પડ્યો છે. આ પુસ્તક દયારામભાઈ માટે લેખકોને સાહિત્યપ્રેમીઓને, અભ્યાસકોને નિબંધ લખનારાઓને પૂરેપૂરી માહિતી આપનારું છે, જેથી ભવિષ્યમાં તે બધાને અતિ ઉપયોગી થશે.

છેવટમાં આ ગ્રંથ લખી તૈયાર કરી આપવા માટે તથા પ્રાક્કથન લખવા માટે પ. ભ. પ્રો. શ્રી. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ M. A.નો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. તેમજ આ પુસ્તકનું આમુખ

લખવા માટે સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પ્રોફેસર ગોવિંદલાલ હરગોવિંદદાસ ભટ્ટ એમ.એ.નો તથા દયારામભાઈની પ્રેમભક્તિ માટે લેખ લખી આપવા માટે મુંબઈના સાહિત્ય રસિક પ્રેસિડન્સી મૅજિસ્ટ્રેટ શ્રીયુત મંગળદાસ જ. ગોરધનદાસ બી. એ. એલ. એલ. બી નો અને શ્રી દયારામભાઈને અંજલિ (શ્રી દયારામ ભાઈની ગરબીઓ ઉપર સુંદર લેખ) લખી આપનાર વડોદરાના પ્રોફેસર ડૉ. મંજુલાલ રણછોડદાસ મજમૂદાર M. A.નો અંત:કરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

તદુપરાંત ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈને ભાવાંજલિઓ અર્પનાર નિત્ય લીલાસ્થ પૂજ્યપાદ ગો. શ્રી ૧૦૮ શ્રીવ્રજનાથલાલજી મહારાજ, તથા વિદુષીકુમારી નિર્મળદેવી, ૫. ભ. સુખીયાજી ભાઈલાલ છગનલાલ વ્યાસનો અને શ્રીયુત મુલજીભાઈ પી. શાહનો તથા પરિશિષ્ટમાં આવેલા વૈશ્વાનર માસિકમાંથી કવિશ્રીના ગ્રંથોની યાદી (વર્ગીકરણ સહિત)વર્ગીકરણ વય પ્રમાણે તથા શ્રીદયારામભાઈનું જીવનદર્શન આપવા માટે તથા તેમના દાદા, પિતા તથા તેમનો બ્લોક આપવા માટે શ્રીજીવનલાલ છગનલાલ જોશી એડવોકેટ M.A.નો, કવિશ્રીના ગુરુ ગોસ્વામી શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજશ્રીનો તથા તેમના ગાદીએ આવેલા ગોસ્વામી શ્રીત્રીકમરાયજીનો અને રાજનગરવાળા ગો. શ્રી. છોટાજી મહારાજનો અને કવિશ્રીના હસ્તાક્ષર વિગેરેના બ્લોકો આપવા માટે અમદાવાદવાળા પ્રાધ્યાપક શ્રીકેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીજીનો, આ પુસ્તકનું પ્રુફ સંશોધન કરવા માટે શ્રીનટવરલાલ ચીમનલાલ શાસ્ત્રી બી.એ.(ઑનર્સ)બી.એડ(પ્રથમ વર્ગ) સુરતવાળાનો સહૃદય આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકના મુદ્રણ દરમિયાન માર્ગદર્શન આપવા માટે ૫. ભ. શ્રી જેઠાલાલ ગોર્વધનદાસ શાહ. નો ૫. ભ. શ્રી ગોવિંદલાલ છોટાલાલ વકીલ વાડીયાવાળાનો મુંબઇના શ્રીયુત મંગળદાસ જ. ગોરધનદાસ, શ્રી. કાન્તિલાલ હરિલાલ શ્રોફ નો શ્રી સોમાલાલ મગનલાલ કડકીઆ,અંબાલાલ સાંકલચંદ અને ચંદ્રકાન્ત મોતીરામ રેશમદલાલનો તથા ભવન્સ કૉલેજના ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક શ્રીયુત મધુકર રાંદેરીઆનો શ્રીઇશ્વિરલાલ મગનલાલ શાહ, દીનેશભાઈ ઇશ્વિરલાલ, શ્રીનટવરલાલ ચી. શાસ્ત્રી, સૂરતવાળાનો ૫. ભ. શ્રીગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ મુંબઈ તથા

અર્થ સહાય કરનારા શ્રીદયારામભાઈના સાહિત્યપ્રેમી ભગવદીયભાઈઓનો અને આ પુસ્તકના મુદ્રણમાં શ્રી જૈન વિજય પ્રેસ, શ્રી જૈનાનંદ પ્રેસ તથા મોહન પ્રિન્ટરીના સંચાલકોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

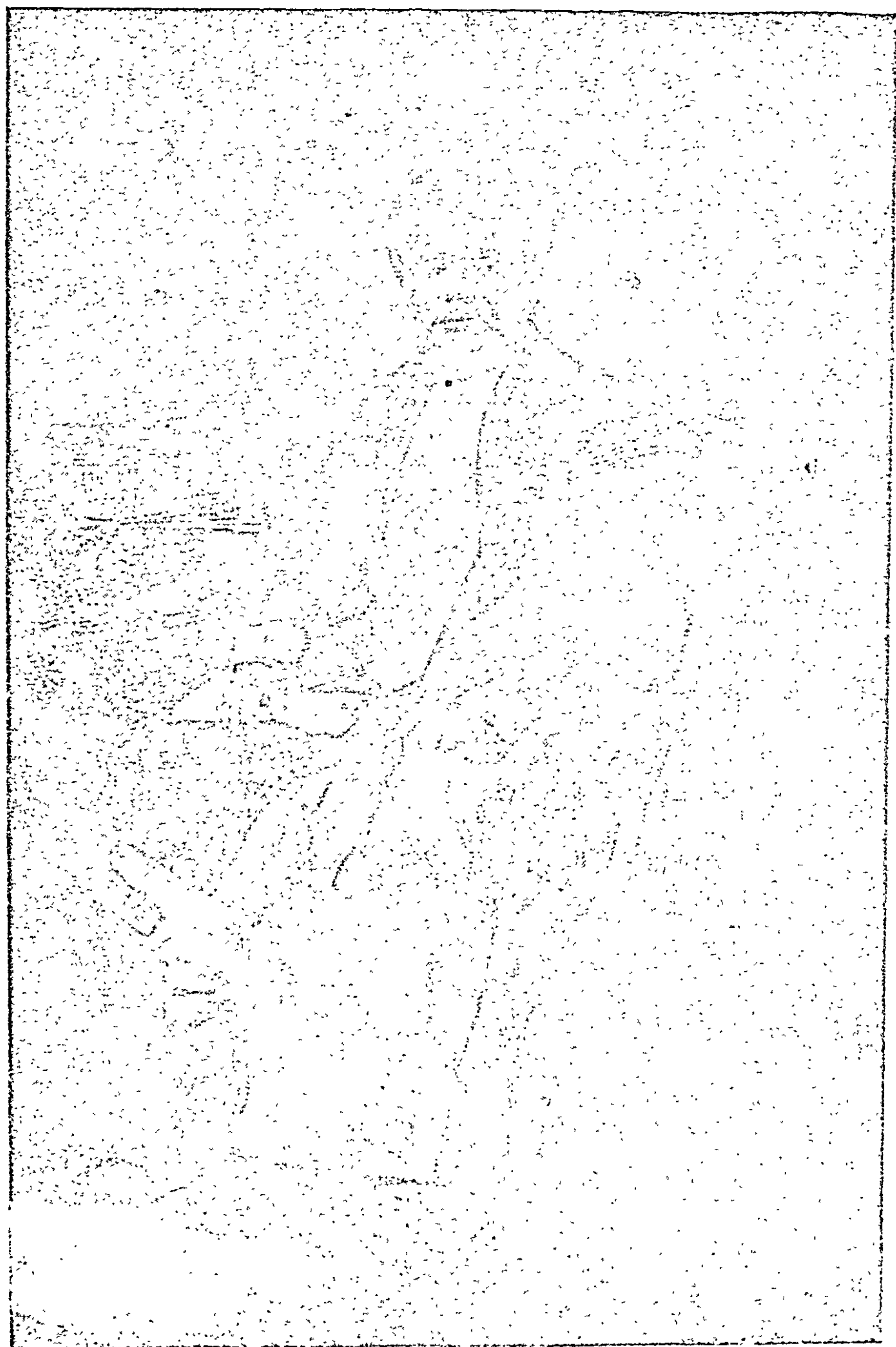
પ્રકાશન પરત્વે અવારનવાર આવશ્યક સૂચના આપનાર ડભોઈ જગદંબા પ્રેસના માલિક શ્રી ભાલચન્દ્રભાઈ શ્રી ચીમનલાલ શાસ્ત્રીજી શ્રી શાંતિલાલ બી. જોશી, શ્રી જગમોહનદાસ જગજીવનદાસ મોદી વડોદરા અને ભાઈ દલસુખભાઈ પરમાનંદદાસ શાહ નો પણ આભાર માનું છું. તે ઉપરાંત દયારામભાઈના સાહિત્ય પ્રેમીઓ, કિશનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સુગંધી, ભાઈ રતનલાલ છગનલાલ, પુનમચંદ સાંકલચંદ દોસી, મોડાસા તથા રતિલાલ મોહનલાલ દોસી નડીયાદ અને શ્રીશાસ્ત્રીજી મગનલાલ ગિરજાશંકર, વૈશ્વાનરના તંત્રી પ્રેમલાલભાઈ, રમણલાલ જેષ્ઠારામ શાસ્ત્રી, ઈશ્વિરલાલ મોહનલાલ રાજા, જેઠાલાલ ચુનીલાલ, રતનલાલ મગનલાલ, કંચનલાલ મોહનલાલ શ્રોફ, ભાઈ ઓચ્છવલાલ જમનાદાસ મહીઆ તથા નટવરલાલ ચીમનલાલ દેસાઈ વિગેરેનો હાર્દિક આભાર માનું છું.

આ પ્રકારે અનેક સાધનો યુકત કવિશ્રીનું નિર્મળ પ્રમાણો સહિત સચિત્ર જીવનચરિત્ર કવિશ્રીની પરમ ઋણી ગુર્જર પ્રજા પ્રેમથી વાંચે અને આ ભક્ત કવિશ્રીના હાર્દને સમજી ગુર્જર તેમજ સંસ્કારપ્રેમી ભારતીય પ્રજા કવિશ્રીના અનેક સદ્‌ગુણોનું અનુકરણ કરી તેનો વિશેષ પ્રચાર થાય તેવાં કાર્યો અને પ્રયાસો કરે તો જ મારો પ્રયત્ન સફળ થયો હું માનીશ, **વંદન હો!** એ પ્રાચીન યુગના મહાન ભક્ત કવિવરને.

નિવેદક :

અષાડ સુદ ત્રીજ
રથયાત્રા
વિ. સં. ૨૦૧૯
સોમવાર તા. ૨૪-૬-૬૩

નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ
ડભોઈવાળા
ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના સાહિત્ય
પ્રકાશકના સપ્રેમ ભગવત્સ્મરણ

ગો. વા. પરમ ભગવદીય શેઠ શ્રી

અચરતલાલ હરિલાલ (અમદાવાદ)

श्रीकृष्ण: ।

ગોલોકવાસી

પ. ભ. શેઠશ્રી અચરતલાલ હરિલાલનું

જીવનચરિત્ર

અમદાવાદમાં વીસાલાડ વણિક જ્ઞાતિમાં ૭ પેઢી સુધી વૈષ્ણવતા જાળવી રહેલા ચુસ્ત વૈષ્ણવ કુટુંબમાં માતા પાર્વતીબહેનની પવિત્ર કુક્ષે વૈષ્ણવકુલભૂષણ શેઠ શ્રીઅચરતલાલભાઈનો જન્મ સં. ૧૯૧૩માં થયો.

એઓશ્રી વૈષ્ણવોના સત્સંગના સતત અભિલાષી, દૃઢ આગ્રહી હતા. સત્સંગ માટે તેમને તીવ્ર તમન્ના હતી.

"મોહે બલ હે દોઉઠોરકો, એક બલ મોહે હરિભક્તનકો, દુજો નંદકિશોરકો"—આ સૂત્ર શેઠજીએ જીવનમાં ઉતારેલું કે વૈષ્ણવોની સેવાથી જ શ્રીહરિ અને શ્રીગુરૂદેવની કૃપા થશે. એક વખત પોતે વૈષ્ણવોને પધરાવી શ્રીનંદ મહોત્સવ ઉજવીને ભક્તિભાવનો લ્હાવો લીધેલો.

હરિ ગુરૂવૈષ્ણવ સરખા લેખો, ભિન્નભાવ હૃદયે નવ દેખો,
દાસપણું ત્રણેનું ગ્રહજો, તો તન, મન, ધન વિવેક શું જી.

તેઓ દયારામભાઈ કવિના કાવ્યોને ઘણા પ્રેમથી ચાહતા. દયારામભાઈનો બોધ આચારમાં ઉતાર્યો હતો.

વૈષ્ણવો તેમને શ્રી અચાભાઈ શેઠના પ્રેમાળ નામથી ઓળખે છે. શેઠશ્રીને વૈષ્ણવો પ્રત્યે ઘણો આદરભાવ હતો. તેમની એવી માન્યતા હતી કે વૈષ્ણવો તો પ્રભુ સ્વરૂપ છે. આથી જે વૈષ્ણવ તેમને ત્યાં આવે તેમને બે હાથ જોડી જયશ્રી કૃષ્ણ કરે. ગાદી ઉપર બેસાડે, ખોબો ભરી મીશ્રી–સાકરનો પ્રસાદ આપે. કુવામાંથી ડોલચી વડે જાતે જળ કાઢી જળપાન કરાવે, પ્રસાદી બીડી આપે ત્યાર પછી આવવાનું પ્રયોજન પૂછે.

કોઈકવાર કોઈ વૈષ્ણવ સહાય માટે આવે તો કોઈ સત્કાર્યમાં સહકાર માટે આવે. આ બધા પર વિચાર કરી યથા શક્ય સહાય કરી પોતાનો ઉદાર હાથ લંબાવે પણ દરેકને કંઈ ને કંઈ તો આપે જ.

તેવી રીતે ગુરુશ્રી ગોસ્વામી બાળકોને પણ એમને આંગણે પ્રેમપૂર્વક પધરાવીને તનુજા–વિત્તજા સેવા કરી લ્હાવો લેતા.

એમને ઘેર શ્રીઠાકોરજીની સેવા નિત્ય થતી. ઘર સેવા માટે સામગ્રી લેવા જાતે બજાર જતા અને ઉત્તમ વસ્તુ શ્રીપ્રભુ માટે પધરાવી લાવતા. મેવો સિદ્ધ કરવો, રોજ શ્રીગુંસાઈજીના બેઠક દર્શને જવું; એ નિત્યક્રમ. જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળે ત્યારે ષોડશગ્રંથ ઈત્યાદિનો પાઠ કરતા.

વેપારમાં બહુ સાહસિક અને ઉદ્યમી હતા. (૧) માણેકલાલ હરિલાલ મીલ, અમદાવાદ (૨) હરિવલ્લભ મુલચંદ મીલ, અમદાવાદ (૩) બરોડા સ્પીનીંગ મીલ, વડોદરા એમ ત્રણ મીલ પોતે તથા પોતાના ભાઈઓ શ્રીમાણેકલાલ હરિલાલ તથા શ્રી ગિરધરલાલ હરિલાલ સાથે મળી ઉભી કરી હતી.

સાંજે મીલમાંથી નીકળી શ્રીનટવરલાલજીનાં દર્શન કરી નિત્ય માણેક ચોકમાંથી મેવો લઈ ઘેર જતા. કોઈએ કહ્યું, "શેઠ તમે જાતે બજારમાં આવો તેના કરતાં કોઈ માણસને મોકલી શાક, મેવો, ફળફૂલ મંગાવો તો !" ત્યારે કહેતા. "મારા ઠાકોરજીને શું જોઈએ તે હું જાણું" આવો હતો શેઠશ્રીનો સેવા પ્રત્યેનો પ્રેમ.

પોતાના બંગલાની સામેની વાડી, જે "શેઠ શ્રીહરિવલ્લભ મુલચંદની વાડી" નામે ઓળખાતી તેમાં વૈષ્ણવો વિશ્રામસ્થાન માટે ઉતરતા. એમને ઘેર આમંત્રણ આપી ભગવદ્‌વાર્તા કરતા. આ રીતે શ્રીહરિ, ગુરૂ અને વૈષ્ણવોની પ્રસન્નતા મેળવતા ને એમ માનતા કે એમની સેવાથી જ ભગવદ્‌ભક્તિ હૃદયારૂઢ થશે; એ સૂત્ર એમણે જીવનમાં વણી રાખેલું.

સં. ૧૯૭૬ની સાલમાં વ્રજ ચોરાશી પરિક્રમામાં શેઠ શ્રી અચાભાઈ પણ હતા. પોતે પગપાળા યાત્રા કરી, શ્રી મહાપ્રભુજીની બેઠકોએ

અપરસમાં સ્નાન કરી સેવા સ્મરણ, જપ, પાઠ કરતા. એમનામાં અડગ શ્રદ્ધાને અતૂટ ભક્તિભાવના હતી. એમને જપ પાઠનો બહુ આગ્રહ હતો. સામ્પ્રદાયિક મંદિરોની કે વૈષ્ણવો માટેની ટીપ હોય તેમા પોતાના સ્વઉપાર્જિત દ્રવ્યનો વિનિયોગ કરવામાં શેઠશ્રીનો પ્રથમ ક્રમ જ હોય.

એ તો કુદરતી ક્રમ છે કે નદીનું જળ સમુદ્રમાં જાય છે ત્યાંથી વરાળરૂપે થઈ વરસાદરૂપે પાછું આવે છે ને પાછું સમુદ્રમાં જાય છે. તેમ દાન આપનારની મીલ્કત–રકમ તેને જ વ્યાજ સાથે પાછી મળે છે. શેઠશ્રીની દાનવૃત્તિ પણ તેવી જ હતી. તે તેમના સુપુત્ર શ્રી હરિદાસભાઇએ પણ જાળવી રાખી છે. તેમની દાનવૃત્તિનું ફળ પ્રભુ કૃપા રૂપે તેમના કુટુંબને મળ્યું છે.

તિર્થક્ષેત્ર ડાકોરમાં વૈષ્ણવોને ઉતરવા માટે શ્રી ગોમતી તળાવ પર એક મકાન બંધાવી આપ્યું.

શેઠશ્રીને પ્રભુના ધામમાં પધારવાનું હતું તેથી અંતિમ સમયે નિત્ય લીલાસ્થ ગો. શ્રીરણછોડલાલજી મહારાજશ્રીને પધરાવ્યા. મહારાજશ્રી પણ શ્રીનટવરલાલજીનું ઝારીજીનું પ્રસાદી શ્રીયમુનાજળ પધરાવી ગયેલા, તેનું પાન શેઠને કરાવ્યું. ત્યાર પછી શેઠે સેવા ભેટ વિગેરે જે કરવાનું હતું તે કર્યું, પછી મહારાજશ્રીને વિનંતિ કરી, "મારે કૂચ કરવાનો વખત થયો છે" આ સાંભળી મહારાજશ્રી મંદિરે પધાર્યા ગાડીમાંથી ઉતરતાં મહારાજશ્રીએ કહ્યું, "પુષ્ટિમાર્ગનું ઝહાજ જાય છે, જેને તેમાંથી લેવું હોય તે જાઓ."

શેઠશ્રી અચરતલાલભાઈ સંવત ૧૯૮૧ના આસો સુદી ૧ના દીને ગોલોકવાસી થયા.

—પ્રકાશક

卐

સ્વરૂપ ચિંતન

(રાગ રામકળી)

કર ચિત્ત ચિન્તન કોઈ પ્રકારે, સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ તણુંરે;
પરમાનંદ ઉદય થાય અંતર, ન રહે પાપ સંતાપ અણું રે. ૧

સુંદર બાળકરૂપ રસાળું, ચરણ લંગડી વાગેરે.
ઠણુઠણુતો જશોદા પાલવ ગ્રહી, હઠ કરી માખણ માગેરે. ૨

નાકે મોતી ને લટે લટુરી સુંદર મુખ પર ઝુમેરે;
હૈયે હેત વધ્યું જોઈ જશોમતી લઈ લઈ શ્રીમુખ ચુમેરે. ૩

સુંદર મુખ પર દધિ લપટાણું, નિરખે લાગે વ્હાલું રે;
નહિ ખાઉં બાબો ધાવીશ માડી, બોલે તોતડું કાલું રે. ૪

કયહું એક ગુહ્ય કરે કામિનીશું, દુષ્ટ દૃષ્ટિ બચાવેરે;
કે વાંસલડી વાતો શ્રીવિઠ્ઠલ, ગૌચારી ઘેર આવેરે. ૫

શ્રીગોપીજનના ઘરમાંહે મનગમતું સુખ મહાલેરે;
કોઈ સમે ચોરી મહી ન્હાસે, કદી ગોપિકા ઝાલેરે. ૬

શ્રીવૃન્દાવન રાસમંડળમાં નાચે જુગલકિશોરરે;
ઇત્યાદિક લીલા ધર ધ્યાને, દયા તું નિશદિન ભોરરે. ૭

શેઠ શ્રી હરિદાસ અચરતલાલ

શ્રીકૃષ્ણઃ ।

'ધર્મપ્રાણ' શેઠશ્રી હરિદાસભાઈનું

જીવનચરિત્ર

અમદાવાદ અને ગુજરાતભરની સંસ્કૃતજનતાએ જેમને 'ધર્મપ્રાણ' નું બહુમૂલું બિરૂદ આપી સન્માન્યા છે એ શેઠશ્રી હરિદાસભાઈનો પરિચય આપણા સૌ કોઈ માટે નવો નથી. જીવનના પ્રત્યેક આચાર–વિચારમાં અને વાણી–વર્તનની પ્રત્યેક પ્રક્રિયામાં જીવનના શ્વાસોશ્વાસની જેમ જ જેમના જીવનમાં 'ધર્મ' પથરાયેલો પડ્યો છે એવા આપણી ગુર્જરભૂમિના એક પરમ સુપુત સમા શેઠશ્રી હરિદાસભાઈ સાચે જ આપણાં નગર અને દેશનાં ભૂપણરૂપ છે. વ્યવસાયે ઉદ્યોગપતિ હોવા છતાં સાહિત્ય, સંગીત, કલા, સ્ત્રીશિક્ષણ, કેળવણી, ગોરક્ષા, યોગ, વ્યાયામ, ધાર્મિક–આદિ અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે વારંવાર સક્રિય રસ લઈ તન, મન, ધનથી પોપણ આપ્યું છે. તેમના દાનના પ્રવાહની ઝરણી અમદાવાદ, સૌરાષ્ટ્ર કે ગુજરાત પુરતી જ સિમિત નથી રહી. જ્યાં જ્યાં ક્યાંઈ પણ કોઈ સત્પ્રવૃત્તિ આરંભાઈ છે ત્યાં ત્યાં ઉદાર હાથે પરપ્રાંતોમાં પણ તેમણે દ્રવ્ય સહાય કરી તે પ્રવૃત્તિને પોતાની અંગિભૂત અને પ્રિય માની લઈ–પોપણ આપ્યું છે. આ રીતે શેઠશ્રી હરિદાસભાઈ, ગુજરાત ઉપરાંત પણ હિન્દના ઘણા પરપ્રાન્તોના પણ પ્રીતિભાજન દાનેશ્વર બની ગયા છે.

તેમના જીવનના ૮૨મે વર્ષે પણ આજે તેમનો દાન પ્રવાહ અનેક વિધ દિશામાં અવિચ્છિન્નપણે વહી રહ્યો છે ત્યારે તેની આછી રૂપરેખા આપવાનું અસ્થાને નહીં ગણાય. પોતાના સદ્ગતા માતુશ્રી શ્રી. વસંતમાની પુણ્ય સ્મૃતિમાં ડાકોરમાં રૂા. ૬૫,૦૦૦)ના ખર્ચે 'વિઠ્ઠલ નિવાસ ધર્મશાળા' બંધાવીને તેમણે અનેક યાત્રીઓના આશિર્વાદ મેળવ્યા છે એ જ રીતે

હાથે પાછા કાઢતા નથી. એમના ઉદાર હૃદયમાં અનૂકંપાનું ઝરણું સતત વહે છે.

આવી આવી અવિચ્છિન્ન દાનઝરણીનો પ્રવાહ સતત ચાલુ રાખવા અને સ્વસ્થ જીવનવાળું દિર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત કરો એવી પરમાત્માને પ્રાર્થના સહ વીરમીએ છીએ.

અમદાવાદ,
તા. ૨૨–૧૧–૬૨

—ગજાનન વિ. જોશી

શેઠશ્રી હરિદાસભાઈ, દયારામભાઈ કવિના પદો અને કીર્તનોના ખાસ રસીક છે. પુષ્ટિમાર્ગ પ્રત્યેની તેમની અનન્ય ભાવના સુવિદીત છે. તેઓ સ્વરૂપ સેવા પ્રેમી છે અને સાંપ્રદાયિક સાહિત્યના પ્રકાશનમાં પણ રસ ધરાવે છે. તેઓશ્રીએ દયારામભાઈની વૈષ્ણવ ભક્તિથી પ્રેરાઈને આ ગ્રંથના પ્રકાશન માટે આર્થિક સહાય કરી ઉત્તેજન આપ્યું છે તે માટે તેમનો સહૃદય આભાર માનું છું.

—પ્રકાશક

પરમ ભક્ત શ્રી રામજીભાઈ વીરજીભાઈ પત્થરવાળા
જન્મ સં. ૧૯૩૦ આદિત્યાણા (પોરબંદર)

श्रीकृष्णः।

પરમ ભગવદીય શ્રીરામજી વીરજી પથ્થરવાળાનું જીવન-વૃત્તાંત.

ભગવાનનું પ્રાકટ્ય જેમ ભૂતલ ઉપરના જીવોના ઉદ્ધારને માટે હોય છે, તેમ ભગવદ્દભક્તો પણ સંસાર સાગરમાં ગોથાં ખાતા જીવોને પોતાના સત્સંગ દ્વારા ભગવદ્દભક્તિના રંગમાં રંગી દઈ ને, તેમને ભગવત્કૃપાપાત્ર બનાવવાનું અત્યંત પ્રશંસનીય કાર્ય કરે છે.

સુદામાપુરીમાં આવનાર કોઈ પણ વૈષ્ણવને, અનન્ય ભગવદ્દભક્તિથી રંગાયેલા, આચાર વિચાર સંપન્ન, હરિ-ગુરુ-વૈષ્ણવમાં નિષ્ઠાવાળા, સાંપ્રદાયિક સાહિત્યપ્રેમી પ. ભ. શ્રી રામજી બાપાને તેમજ તેમના વૈષ્ણવ સુપુત્રોને મળી, તેમની વૈષ્ણવતા પ્રત્યે આકર્ષણ થયા વિના નહીં રહે!

શ્રી રામજીભાઇ પોરબંદર પાસે આવેલ આદિત્યાણા ગામના મૂળ રહેવાસી. જ્ઞાતિએ લોહાણા. તેમનો જન્મ સં. ૧૯૩૦માં થયો. એમનાં પત્નીનું નામ શ્રી લાધીબાઈ. જન્મ સં. ૧૯૩૨.

હાલ ઘણાં વર્ષો થયા તેઓ પોરબંદરમાં રહે છે. શ્રીનાથજીના ભંડારની સામે, શ્રીનાથજીનાં ધ્વજાજીની છાયામાં તેમની પેઢી આવેલી છે.

તેમનો મુખ્ય વેપાર પોરબંદરી પથ્થરનો હોવાથી તેઓ પથ્થરવાળાના નામથી પ્રખ્યાત છે.

પોરબંદરી પથ્થર, નકશીકળાનું કામ થઈ શકે એવો પથ્થર હોવાથી તે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત ઉપરાંત હિંદુસ્તાનમાં તથા હિંદ બહાર આફ્રિકા સુધી પહોંચી ગયો છે. આ પથ્થરની ખાણો, તેમના પિતાશ્રી વીરજીભાઈના વખતથી તેમની પાસે ચાલુ હતી, તે તેમણે ઉંમર લાયક થતાં સંભાળી લઈ પૈતૃક વ્યાપારનો સારો વિકાસ કર્યો છે.

તેમને વારસામાં વડીલોના ધંધા સાથે ધાર્મિક સંસ્કારોની પણ મોંઘી મૂડી મળી છે. વડીલોની વૈષ્ણવતા તેમની રગેરગમાં ઊતરી ગઈ છે.

વીરજી બાપા દરરોજ સાંજે ભગવન્મંડળીમાં શિક્ષાપત્ર, ચોરાસી–બસોબાવન વૈષ્ણવોની વાર્તા વગેરે વાંચતા, તેમાં તેઓ હાજર રહેતા અને વ્યાપાર અર્થે બહારગામ જવાનું થાય ત્યારે યાત્રાના સ્થળોનો પણ સાથે સાથે લાભ લેવાનું ચૂકતા નહીં.

હાલમાં તેઓને ૮૯ વર્ષ થયા હોવા છતાં નિયમિત મંદિરોએ દર્શન કરવા જાય છે અને ભગવન્મંડળીમાં પણ ભગવદ્વાર્તા શ્રવણ કરવા બેસે છે. "શ્રી દ્વારકાનાથજી હવેલી ભગવન્મંડળી"નો વહીવટ તેઓએ વર્ષો સુધી ચલાવી, સમાજને એક આદર્શ વહીવટનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. સાંપ્રદાયિક ગ્રંથવાચનનો તેમનો પ્રેમ પ્રશંસનીય છે. નવો ગ્રંથ પ્રકાશિત થાય કે તરત જ તેઓ મંગાવે અને આદ્યંત વાંચ્યા પછી ઘરનાંને વાંચવાની ભલામણ કરે. સારા સારા ગ્રંથો મંગાવી વૈષ્ણવોને ભેટ આપીને નામસેવાને ઉત્તેજન આપવાની તેમની ટેવ, વૈષ્ણવોને અનુકરણીય દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે તેવી છે.

પોરબંદરમાં શ્રી દ્વારકાનાથજીની હવેલીમાં બિરાજતા શ્રીમદન-મોહનલાલજીની બેઠક કે જે શ્રીમહાપ્રભુજીની બેઠકના નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં, શરીરસંપત્તિ સારી હતી ત્યાંસુધી નિત્ય સવારે શ્રી...ની સેવામાં સ્નાન કરી મંગલાથી રાજભોગ પર્યંતની સેવા કરવાનો તેમનો નિયમ હતો.

તેમની વૈષ્ણવતા તેમજ પક્ષપાતરહિત નીતિથી ગોસ્વામી બાળકોની પણ તેમના ઉપર મહાન કૃપા છે. ગો. શ્રી. રણછોડલાલજી મહારાજશ્રીએ પોરબંદરમાં સં. ૧૯૭૮માં જ્યારે છપ્પનભોગનો મનોરથ કર્યો હતો ત્યારે બહારગામથી પધારેલા ગોસ્વામી બાળકોના ઉતારાની વ્યવસ્થા કરવાની ટહેલ તેમને મળી હતી. વર્તમાન સમયમાં બિરાજમાન સાહિત્યપ્રેમી ગો. શ્રીગોવિંદરાયજી મહારાજની સગીર અવસ્થામાં નિમાયેલ કમિટીના તેઓ પાંચ પૈકી એક સભ્ય હતા.

મુંબઈના શ્રીલાલબાવા મંદિરવાળા નિ. લી. ગો. શ્રી ચિમનલાલજી મહારાજ, શ્રી રામજી બાપાના ગુરુદેવ થાય છે. વર્ષો થયા તેઓ પોતાના ગુરુદેવનો જન્મોત્સવ શ્રાવણ વદી ૫, બહુ જ સારી રીતે ઉજવે છે અને તે નિમિત્તે મનોરથ મનાવી, અનેક વૈષ્ણવોને મહાપ્રસાદ લેવડાવે છે.

તેમણે બે વાર વ્રજયાત્રા કરી છે અને શ્રી જગદીશ, ચંપારણ્ય આદી યાત્રા સ્થળોએ પ્રસંગોપાત જઈ આવી પોતાની હૃદયગત પુષ્ટિભાવનાને પોષણ આપ્યું છે.

આંખો સારી રહી ત્યાં સુધી તેમણે ગ્રંથવાચન ચાલુ રાખ્યું હતું આંખો નબળી પડી હોવા છતાં હજી પુસ્તકપ્રેમીઓને પૂછી રહ્યા છે કે, "મોટા અક્ષરનાં પુસ્તકો હમણાં છપાયાં હોય તો તેનાં નામ–સરનામાં આપો". તેમની પેઢીમાં કે બંગલામાં, જ્યાં જોશો ત્યાં, તમને સાંપ્રદાયિક ચિત્રજીનાં જ દર્શન થશે.

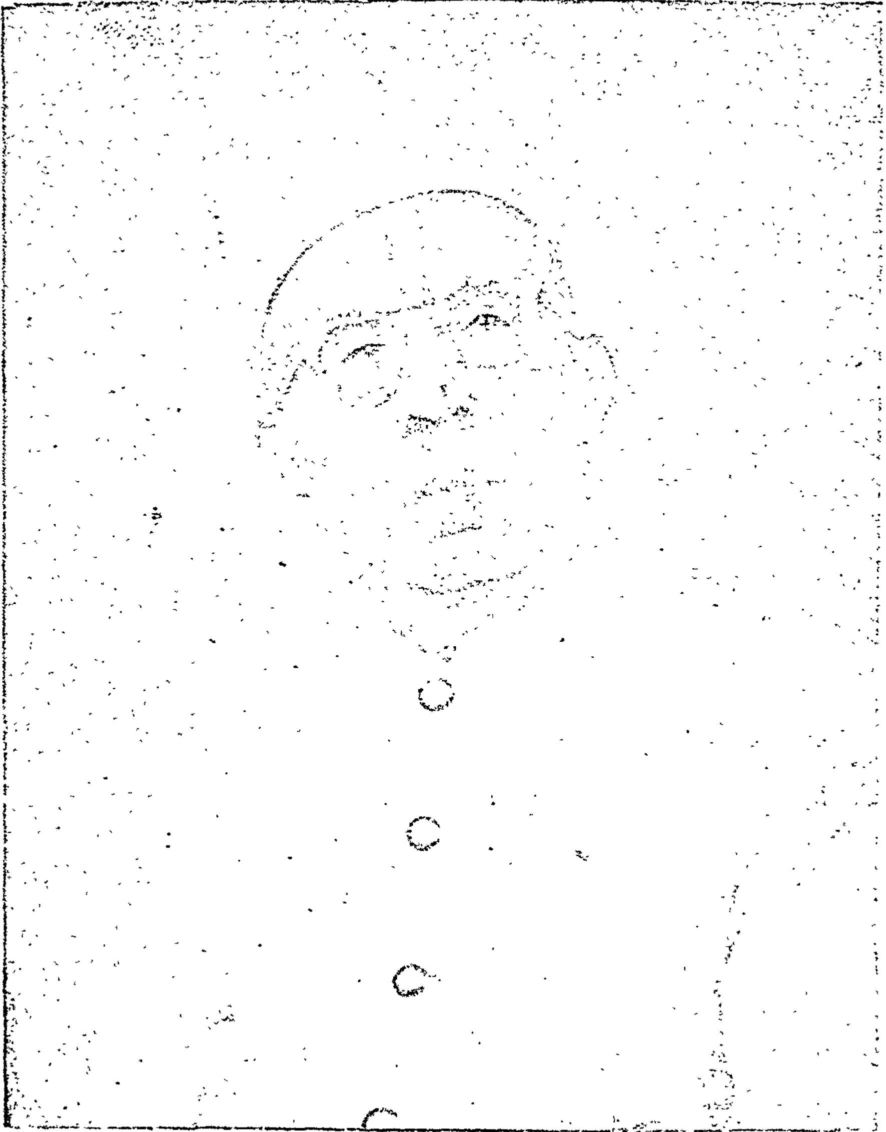
તેમના પરિવારમાં પણ આ વૈષ્ણવી સંસ્કારોનું આપણને સુભગ દર્શન થાય છે. તેમને ચાર પુત્રો છે, તે પૈકી એક શ્રી. મનજીભાઈ, ભરૂચમાં આવેલી પથ્થર વગેરે વેપારની લગભગ સો વર્ષની જૂની પેઢીનું સંચાલન કરે છે અને બીજા ત્રણ ભાઈઓ શ્રી. લાલજીભાઈ, શ્રી. ગોવિંદજીભાઈ, તથા શ્રી. ઓધવજીભાઈ, પિતાને પગલે ચાલી, તેવી જ નીતિથી, પોતાનો વ્યાપાર ચલાવી રહ્યા છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન કાર્યમાં શેઠ રામજી વીરજી પથ્થરવાલા તરફથી તેમના સુપુત્ર પ. ભ. શેઠ મનજીભાઈએ આર્થિક સહાય કરી છે. તેથી શેઠ રામજીભાઇ તથા મનજીભાઈ અને બીજા ભાઈઓનો સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે.

—પ્રકાશક

卐

આ ગ્રંથના લેખક

પ. ભ. પ્રિન્સિપાલ શ્રી જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ

(અમદાવાદ) એમ. એ.

श्रीकृष्णः ।

આ ગ્રન્થના લેખક

પ. ભ. શ્રીયુત જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ M.A. નું આદર્શ જીવનદર્શન

પ. ભ. શ્રી જેઠાલાલભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૮માં દશામોઢ માંડલીયા વણિક જ્ઞાતીમાં ભરૂચ જિલ્લાના જંબુસર તાલુકાના ઉબેર ગામમાં થયો હતો. પિતાનું નામ ગોવર્ધનદાસ અને માતાનું નામ પાર્વતી.

સાત ધોરણ સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉબેર ગામ તથા મોસાળના ગામ ઝાજમાં લીધેલું.

તેઓ બાર વર્ષની વયે માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવવા અમદાવાદની ગુજરાત વૈશ્યસભાની સંસ્થામાં રહીને ઈ. સ. ૧૯૧૨માં મેટ્રીકની પરીક્ષા અને ૧૯૧૬-૧૭માં બી.એ.ની પરીક્ષા ઓનર્સ સાથે પાસ કરી. આ સંસ્થામાં તેમને પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મના સંસ્કારો પ્રાપ્ત થયા. સન્ ૧૯૧૭થી ૧૯૨૧ સુધી અમદાવાદની જે. એલ. ઇંગ્લીશ સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૨૨માં અમદાવાદની કર્વે યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયલી સ્ત્રીઓની કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાયા. ૧૯૩૦માં તે કોલેજના પ્રિન્સીપાલ તરીકેની જવાબદારી લઈ ૧૯૬૦ સુધી ઉઠાવી પછીથી એક વર્ષ ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયલી પોરબંદરની એન. કે. મહેતા મહિલા કોલેજના પ્રિન્સીપાલ તરીકે રહ્યા અને સન ૧૯૬૧માં ૬૮ વર્ષની વયે નિવૃત થયા.

તેમને પુષ્ટિસમ્પ્રદાયની બ્રહ્મસંબંધ દિક્ષા અમદાવાદ, (રાજનગર)ની મોટી હવેલીવાળા નિ. લી. ગોસ્વામી શ્રી ૧૦૮ શ્રી મધુસુદનલાલજી

મહારાજશ્રી દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી. તેમણે પોતાના લેખનથી પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યની ઘણી સુન્દર સેવા કરી છે. અણુભાષ્ય ભાગ ૧–૨, તત્વદીપનિબંધ ભાગ ૧–૨ શ્રી સુબોધિનીજી દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધ અને તામસફલ પ્રકરણ વગેરે અનુવાદો, એ પ્રાયમર ઓફ અણુભાષ્ય અને શુદ્ધાદ્વૈત માર્તંડ, રસેશશ્રીકૃષ્ણ, પુષ્ટિદર્પણ, ભગવાનની સર્જનલીલા, ગીતા સન્દેશ, શ્રીહરિરાયજી, અષ્ટાક્ષરમંત્રરહસ્ય, વાસનાવિશુદ્ધિ વગેરે ગ્રન્થો રચ્યા છે. વાસનાવિશુદ્ધિ યાને પ્રભુભક્ત પ્રહલાદ નાટક નામની પુસ્તિકામાં "રહસ્યોદ્‌ઘાટન" એ નામનો ૪૦ પૃષ્ટનો લેખ લખી વૈષ્ણવસમાજ અને જનસમાજ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

ભક્તકવિ શ્રી દયારામભાઈના 'રસિકવલ્લભ' ગ્રન્થનું વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે સંપાદન કર્યું છે. તેમજ ગો. વા. શ્રી તેલીવાળા સાથે શ્રીદયારામભાઈનું આંતરજીવન યાને દિવ્ય અક્ષરદેહનું સંપાદન અને સંયોજન કર્યું છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ (ગુજરાતીમાં) સમાજશાસ્ત્રની રૂપરેખા, સૂરદાસજીનું કવન, બસોબાવન વૈષ્ણવની વાર્તાઓ પણ તેમણે લખ્યાં છે. વેણુનાદ, વૈષ્ણવધર્મપતાકા, શુદ્ધાદ્વૈત ભક્તિમાર્તંડ, પુષ્ટિપિયૂષ, અનુગ્રહ, વૈશ્વાનર, અગ્નિકુમાર, શ્રીવલ્લભ વિજ્ઞાન, પરિષદ સન્દેશ વગેરે સામ્પ્રદાયિક સામયિકોમાં ઘણાંએ લેખો લખ્યા છે. બુદ્ધિપ્રકાશ વગેરે માસિકોમાં સાહિત્યને લગતા લેખો લખ્યા છે. કેટલાયે પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ તેમને હાથે લખાયેલી છે. તદુપરાંત ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સ તથા ઇન્ડીયન ફીલોસોફીકલ કોન્ફરન્સ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે શુદ્ધાદ્વૈતની દષ્ટિએ કેટલાક લેખો લખ્યા છે. પુષ્ટિમાર્ગના સાહિત્ય ઉપરાંત કેળવણી ક્ષેત્રમાં પણ તેમણે સેવા આપી છે. કર્વે યુનિવર્સિટીની સેનેટ, સીન્ડીકેટ, એકેડેમીક કાઉન્સીલ તથા બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝના વર્ષો સુધી સભ્ય હતા તથા ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સેનેટના પણ એક વર્ષ સભ્ય હતા. મુંબઈ યુનિવર્સિટી તેમજ એસ. એસ સી. બોર્ડ તરફથી મેટ્રીકના પરીક્ષક તરીકે પણ

કર્યું છે લેડી ઠાકરશી મહિલા વિદ્યાપીઠની અને ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરફથી જુદી જુદી પરીક્ષાઓના વર્ષો સુધી પરીક્ષક નીમાયા છે.

ઈટાવાની સંસ્કૃત પરિષદે તેમને 'સાહિત્યાલંકાર'ની પદવી પ્રદાન કરી હતી. અણુભાષ્યના અનુવાદ માટે સં. ૧૯૦૬માં ગો. વા. હીરાલાલભાઈ પારેખ તરફથી સુવર્ણચન્દ્રક આપવામાં આવ્યો હતો. શ્રીવૈષ્ણવ મહાસભા અને શ્રીશુદ્ધાદ્વૈત સંસદ તરફથી સન્માન પત્રો આપવામાં આવ્યા છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભા અમદાવાદના માનદ મંત્રી તરીકે વર્ષો સુધી સેવા કરી હતી. હાલમાં શ્રીશુદ્ધાદ્વૈત સંસદના ઉપપ્રમુખ અને શ્રીવ્રજરાયજીની હવેલી અમદાવાદના ટ્રસ્ટી તરીકે તેઓ પોતાની સેવા આપી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત કેટલીક સામાજીક સંસ્થાઓ સાથે પણ સંબંધ ધરાવે છે.

હાલમાં તેઓ ભૌતિક પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થઈ સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થોના અવગાહનમાં પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યા છે. તેમનું અત્યાર સુધીનું જીવન ગુજરાતી સાહિત્ય અને સમ્પ્રદાયની નામ સેવામાં સમર્પિત થયું છે. ભકત કવિશ્રી દયારામભાઈના કાવ્યો પ્રત્યે તેઓ અગાધ પ્રેમ ધરાવે છે. મારા તરફથી પ્રકટ થયેલા શ્રીદયારામ કાવ્ય મણિમાલાના પુસ્તકોની યોજનામાં તેમણે સર્વદા સહકાર આપ્યો છે એટલું જ નહિ પણ તે બાબતમાં યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે.

—પ્રકાશક

શ્રી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ (ડભોઈ)

ભક્તકવિ શ્રી દયારામભાઈના પ્રેમી અને કાવ્ય મણિમાળાના ૭ ભાગ, જીવનચરિત્ર અને આંતરજીવન તથા આ ગ્રંથના

પ્રકાશક

અ. સૌ. કમળાબાઇ

પ્રકાશક શ્રી નારાયણદાસનાં ધર્મપત્ની (ડભોઈ)

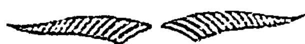
॥ શ્રીકૃષ્ણ: ॥

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈના પ્રેમી

અને

: સાહિત્ય પ્રકાશક :

શ્રીનારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ

શ્રી દયારામભાઈના જીવન કાળમાં તેમના ઘણા શિષ્યો અને પ્રશંસકો હતા. પણ તેમના ગોલોકવાસ પછી એ સંખ્યામાં ઘટાડો થયો હોય એ સંભવિત છે. છતાં તેઓશ્રીના પ્રત્યે આસક્તિપૂર્વક ભાવ દર્શાવનારનો જો મારે ઉલ્લેખ કરવો હોય તો ડભોઇ નિવાસી ભાઈશ્રી ગોવિન્દલાલ છોટાલાલ પરીખ વકીલ અને શ્રીનારાયણદાસપરમાનંદદાસ શાહ એ બે વ્યક્તિઓ છે.

તેમણે તન અને મનથી શ્રીદયારામભાઈના સાહિત્ય તરફ પ્રેમ દર્શાવ્યો છે. શ્રીગોવિન્દભાઈએ તન અને મનદ્વારા શ્રીદયારામભાઈના 'ભક્તિ પોષણ' અને 'પ્રબોધબાવની' વગેરે ઉપર વિવેચન લખીને અને શ્રીનારાયણદાસે તન, મન અને ધનથી શ્રીદયારામભાઈના અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યને ગ્રન્થાકારે જનતાને સુલભ બનાવીને પુષ્ટિ સમ્પ્રદાયની તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય જગતની ઘણી કિંમતી સેવા કરી છે. વર્ષો પૂર્વે ફક્ત દયારામભાઈનો કાવ્ય સંગ્રહ સ્વ. કવિ નર્મદનો સંપાદિત (ગુજરાતી પ્રેસવાળો) મળતો હતો પણ શ્રીનારાયણદાસભાઈએ તો જેટલું મળ્યું તેટલું અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય ભેગું કર્યું, તેની પ્રેસ કોપીઓ બનાવીને તેને પ્રકટ કરવામાં તનતોડ મહેનત કરી છે; એવી સેવા ભાગ્યે જ કોઇએ કરી હશે. તેના પરિણામે શ્રીદયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા ભાગ ૧ થી ૬ તથા શ્રીદયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર (સ્વ. શ્રીશંકરપ્રસાદ છ. રાવળનું લખેલું અને શ્રીદયારામભાઈનું આંતરજીવન યાને દિવ્ય અક્ષર દેહ પ્રો. જેઠાલાલ ગો. શાહ અને ગો. વા. શ્રી મૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળાએ

અ. સૌ. કમળાબાઇ
પ્રકાશક શ્રી નારાયણદાસનાં ધર્મપત્ની (ડભોઈ)

॥ શ્રીકૃષ્ણ: ॥

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈના પ્રેમી

અને

: સાહિત્ય પ્રકાશક :

શ્રીનારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ

શ્રી દયારામભાઇના જીવન કાળમાં તેમના ઘણા શિષ્યો અને પ્રશંસકો હતા. પણ તેમના ગોલોકવાસ પછી એ સંખ્યામાં ઘટાડો થયો હોય એ સંભવિત છે. છતાં તેઓશ્રીના પ્રત્યે આસક્તિપૂર્વક ભાવ દર્શાવનારનો જો મારે ઉલ્લેખ કરવો હોય તો ડભોઇ નિવાસી ભાઈશ્રી ગોવિન્દલાલ છોટાલાલ પરીખ વકીલ અને શ્રીનારાયણદાસપરમાનંદદાસ શાહ એ બે વ્યક્તિઓ છે.

તેમણે તન અને મનથી શ્રીદયારામભાઈના સાહિત્ય તરફ પ્રેમ દર્શાવ્યો છે. શ્રીગોવિન્દભાઈએ તન અને મનદ્વારા શ્રીદયારામભાઈના 'ભક્તિ પોષણ' અને 'પ્રબોધબાવની' વગેરે ઉપર વિવેચન લખીને અને શ્રીનારાયણદાસે તન, મન અને ધનથી શ્રીદયારામભાઈના અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યને ગ્રન્થાકારે જનતાને સુલભ બનાવીને પુષ્ટિ સમ્પ્રદાયની તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય જગતની ઘણી કિંમતી સેવા કરી છે. વર્ષો પૂર્વે ફક્ત દયારામભાઈનો કાવ્ય સંગ્રહ સ્વ. કવિ નર્મદનો સંપાદિત (ગુજરાતી પ્રેસવાળો) મળતો હતો પણ શ્રીનારાયણદાસભાઈએ તો જેટલું મળ્યું તેટલું અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય ભેગું કર્યું, તેની પ્રેસ કોપીઓ બનાવીને તેને પ્રકટ કરવામાં તનતોડ મહેનત કરી છે; એવી સેવા ભાગ્યે જ કોઇએ કરી હશે. તેના પરિણામે શ્રીદયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા ભાગ ૧ થી ૬ તથા શ્રીદયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર (સ્વ. શ્રીશંકરપ્રસાદ છ. રાવળનું લખેલું અને શ્રીદયારામભાઈનું આંતરજીવન યાને દિવ્ય અક્ષર દેહ પ્રો. જેઠાલાલ ગો. શાહ અને ગો. વા. શ્રી મૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળાએ

" પ્રભુનો વસવાટ "

રાગ–હલારી

નિશ્ચયના મહેલમાં, વસે મારો વાલમો,
વસે વ્રજલાડીલો રે; જેરે જાય તે ઝાંખી પામે જીરે;
ભૂલ્યા ભમે તે બીજા સદનમાં શોધે રે,
હરિ નાં મળે એકો ઠામે રે. નિશ્ચયના...(૧)

સત્સંગ દેશમાં ભક્તિ નગર છે રે,
પ્રેમની પોળ પૂછી જાજો રે;
વિરહ તાપ પોળીઆને મળી મોહોલે પેસજો રે,
સેવા સીડી ચઢી જ ભેળાં થાજો રે. નિશ્ચયના...(૨)

દીનતા–પાત્રમાં; મન–મણિ મૂકીને રે,
ભેટ ભગવંતજીને કરજો રે;
હુંભાવ પુંભાવ નોછાવર કરીને રે,
શ્રીગિરિધરવર તમો વરજો રે. નિશ્ચયના...(૩)

એરે મંડાણનું મૂળ હરિ ઇચ્છા રે,
કૃપા વિના સિદ્ધિ ના થારે રે;
પણ શ્રી વલ્લભ શરણ થકી સહુ પડે સેહેલું રે,
દૈવી જન પ્રતિ **દયો** ગાયે રે. નિશ્ચયના...(૪)

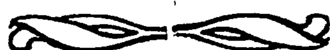

બંસીબોલના કવિ

યાને

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું

જીવન દર્પણ

પ્રકરણ ૧ લું.

ધૂળધોયાની નજરે યાને ભૂતકાળના વિવેચકો.

ઇતિહાસ અને જીવન ચરિત્ર લખનારાનું કામ મોટા ભાગે ધૂળ ધોયાનું હોય છે. ધૂળધોયા, ધૂળના ઢગલામાંથી સુવર્ણની રજ અત્યન્ત પરિશ્રમ પછી શોધી કાઢે છે. કોઈ વિરલાને તે 'રજ' પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાકો ધૂળનો ઢગલો ફેંદીને તેમાંથી ધૂળજ મેળવે છે.

ઇતિહાસ અને જીવન ચરિત્ર લખનારાઓનું ખરું કામ સત્ય હકીકત મેળવવાનું છે. જો સત્ય હકીકત ન મેળવે તો કરેલો શ્રમ વ્યર્થ નીવડે છે. આ સત્ય તેમને ઉપલબ્ધ સામગ્રી, જેવી કે નોંધો, દંતકથાઓ, આખ્યાયિકા અને લખાણો વગેરેમાંથી મેળવવાનું છે.

ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રો—ઉભયનું ધ્યેય સત્યદર્શન છે. ઇતિહાસ એ સમાજ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. સમાજના કે રાષ્ટ્રના રાજકિય, સામાજિક, ધાર્મિક કે સાંસ્કૃતિક જીવનનું પ્રતિબિંબ

ઇતિહાસમાં પડે છે. તેમાં સમસ્ત સમાજનું આલેખન કે છાપ ઉઠેલી હોય છે. જીવન ચરિત્રમાં વ્યક્તિનું, સમાજ જીવનમાં પ્રતિબિંબ કે છાપ પડેલ છે. ઇતિહાસમાં સમાજની વ્યક્તિઓ ઉપરની અસર હોય છે. જ્યારે જીવન ચરિત્રમાં વ્યક્તિ વિશેષની સમાજ ઉપરની અસર હોય છે.

મહાપુરુષો, કવિઓ, ભક્તો, કળાકારો, વગેરેનાં જીવન ચરિત્રો ભાવી પ્રજાને મહાસાગરમાં ચાલતાં વહાણોને માર્ગદર્શક થનાર દીવાદાંડી જેવાં હોય છે.

પણ આ જીવન ચરિત્ર લખવાનું કામ ઘણું દોહ્યલું છે. તે નિષ્પક્ષપાત, રાગદ્વેષ રહિત, કેવળ ગુણ-ગ્રાહકતાની દૃષ્ટિએ લખાયલું હોવું જોઇએ. તે માટે જેટલી સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય તે બધી એકત્ર કરવી જોઈએ. અને તેમાંથી પસંદગી કરવી, અને ચરિત્ર-નાયકને ન્યાય આપનારી અને માનપાત્ર બનાવે તે રીતે રજૂ કરવી જોઈએ. જીવન ચરિત્રનો લેખક તે એક અર્થમાં શિલ્પી છે. તેનું કામ પત્થરના ટુકડામાંથી સુંદર મૂર્તિ ઘડવાનું છે. બીજી રીતે કહીએ તો તેનું કામ ફોટોગ્રાફરની માફક છબી લેવાનું નથી, પણ ચિત્રકારની માફક ચિત્ર દોરવાનું છે. તે ચિત્રમાં, વિવેકપુરઃસર રંગોની પસંદગી કરીને તેના જુદા જુદા અંગની સપ્રમાણતા જાળવીને યથાર્થ છતાં સુંદર ચિત્ર આપવાનું છે.

આ દૃષ્ટિએ કવિ દયારામભાઈના જીવન ચરિત્રની જરૂર છે.

અત્યાર અગાઉ તેને માટે કેટલાક પ્રયત્ન થયા છે. જેમકે કવિ નર્મદાશંકર, રા. ત્રિભુવન જમનાદાસ શેઠ, રા. બ. હરગોવિન્દ કાંટાવાળા તથા નાથાશંકર શાસ્ત્રી, સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, સ્વ. ઇચ્છાશંકર સૂર્યરામ દેસાઈ, રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, રા. જગજીવન દયાળજી મોદી, તથા સ્વ. શંકરપ્રસાદ રાવળ વગેરેએ દયારામભાઈ વિષે લખ્યું છે.

આમાંના ઘણાખરા પ્રયત્નો એકદેશીય, અધૂરી માહિતીવાળા,

પૂર્વગ્રહથી પ્રેરાયલા હતા. કેટલાકોએ દયારામભાઇને કવિ તરીકે અવલોક્યા, કેટલાકોએ તેમના બાલ્યજીવન ઉપર પૂર્વગ્રહથી જોયું. કેટલાકો તેમના પુષ્ટિમાર્ગીય વિચારોને કારણે તેમના જીવન તથા કવિતાનું સાચું મૂલ્યાંકન કરી શક્યા નથી. દયારામભાઈ ફક્ત કવિ નહોતા પણ નરસિંહ તથા મીરાંની માફક ભક્ત કવિ હતા. અને તે પણ પુષ્ટિમાર્ગના કવિ હતા. તે દષ્ટિને બરાબર સમજીને તેમના જીવન અને કવનને તપાસવામાં કેટલાક લેખકોએ ભૂલ કરી છે; તેથી દયારામભાઈને, તેમને હાથે મોટો અન્યાય થયો છે.

કવિ નર્મદે 'નર્મગદ્ય'માં દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે તેમાં તેમણે કેટલાંક અસત્ય વિધાનો કર્યાં છે, તેનું ખંડન અમે પરિશિષ્ટ એ માં આપેલ છે. એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે એ લેખ બહુ ઉતાવળીઓ હતો, અધૂરી અને તે પણ એકદેશીય તથા પૂર્વગ્રહથી પ્રેરાઈને લખાયલો હતો. મહારાજા લાયબલ કેસ વખતે અને સુધારકોની પ્રવૃત્તિઓને લીધે, ગુજરાતનું ધાર્મિક વાતાવરણ ડહોળાયલું હતું, તેના પાણી હજું ઠર્યાં નહોતાં. તેવું ડહોળાયલું પાણી નર્મદાશંકરને પણ પીવું પડયું હતું. દયારામની કવિતાથી આકર્ષાઈને તેમણે ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો પણ દયારામભાઈના જીવન વિષે જે વિધાનો કર્યાં તે અસત્ય હતાં.

જેમ કોઈ રસોયાની રસોઈની પ્રશંસા કરે, પણ તે રસોઈયાને નિન્દે, તેમ નર્મદાશંકરે દયારામભાઇની કવિતાની પ્રશંસા કરી પણ દયારામભાઇના દોષો પણ તેમને હાથે બહાર પડયા. કવિતામાં ભક્તિતત્ત્વ તેમને નજરે પડયું નથી. કવિ વિષેની માહિતી આંદોદ કે ડભોઇમાંથી મળેલી નહોતી. કેવળ ઉડતી વાતો, કપોલ કલ્પિત હકીકતો, ગમે તેની પાસે મેળવીને, તેની સચ્ચાઈની સ્પષ્ટતા કર્યા વગર ઉત્સાહમાં નર્મગદ્યમાં, દયારામભાઈ વિષે જીવન ચરિત્ર લખનાર તે નર્મદ. સમાજ સુધારા અગ્રણી, મહારાજા લાયબલ કેસનું એક મુખ્ય પાત્ર, 'દાંડીઆના' તંત્રી, જુવાનીના

ઉછળતા જોશવાળા, પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ લાવવાની હોંશવાળા નર્મદ હતા. વૃદ્ધ અને 'ધર્મ-વિચાર'ના આ લેખક, જેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થઇ હતી. અને તેને પરિણામે સાચું ખોટું પારખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર, અને પોતે એક વખત જે લખ્યું હતું તે ખોટું હતું, એવું નિખાલસપણે લખનાર નર્મદ નહોતા. આ જીવન ચરિત્ર દ્વારા દયારામભાઇ વિષે, પછીના લેખકો માટે ભ્રમ તેઓ મૂકતા ગયા. કમભાગ્યે નર્મગદ્યની બીજી આવૃત્તિ તે કરી શક્યા નહોતા. નહિ તો સદ્‌ગત શંકરપ્રસાદ રાવળના શબ્દોમાં 'નિર્મળ સત્યના આગ્રહી એ વીર કવિએ એમના ઉત્તર કાળના શરદઋતુનાં પાણી જેવા વિચારો બેધડક આ બાબતમાં પણ પ્રસિદ્ધ કર્યા હોત.'

ત્રિભુવનદાસ શેઠના હાથે કવિરત્ન દયારામની સંપૂર્ણ જીવન કથા લખાઇ છે. આ જીવન ચરિત્રમાં ઘણી વિગતો આપી છે પણ તે બીજા લેખકોના આધારે. ખાસ કરીને, નર્મદ, કાંટાવાળા, તથા ઇચ્છારામનાં લખાણોને આધારે. તેમણે તો નર્મદનીજ કેડી લીધી છે, અને તેનેજ અનુસર્યા છે, દયારામભાઇના ધર્મ ઉપર કેટલીક આકરી ટીકા કરી છે. તેમણે પુષ્ટિમાર્ગને ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો; માટે તેમને બીજા ધર્મમાં વટલાયલા જેવા ગણ્યા છે, અને તેને તેમણે 'ઘેલછા' કહી તે પુસ્તકને અન્તે કબૂલ કર્યું કે "પોતાના પુસ્તકમાં નોંધેલી હકીકતો બીજાઓના પુસ્તકોમાંથી લીધી છે, અને તે શંકાસ્પદ છે." આ રીતે પોતે કબૂલાત કરીને, પોતાના પુસ્તકનું મૂલ્ય ઘટાડી દીધું છે.

રા. કાંટાવાળા તથા નાથાશંકર શાસ્ત્રીએ પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૧ લાની પ્રસ્તાવનામાં દયારામભાઇ વિષે કેટલીક હકીક્ત આપી છે, તેમાં પણ સત્ય હકીકતો નથી. જે કંઇ લખાયું છે, તે બીજાઓ પાસેથી સાંભળેલું. દયારામભાઇના તમામ કાવ્યોના અવલોકનપૂર્વક તેમજ પુષ્ટિમાર્ગના સાહિત્યના અભ્યાસ વગર,

કેવળ તરંગી તુક્કાઓજ છે. કવિને ક્રોધી સ્વભાવના, સ્વતંત્ર અને અભિમાની ગણવા તે લેખકોનું, કવિના જીવન દર્શનમાં મોટું અજ્ઞાનજ છે. પોતે સંશોધન કર્યા વગર, આરામ ખુરશીમાં બેસીને વકીલોની માફક તૈયાર થયેલ એકપક્ષીય લેખકની વિશ્વાસનીયતા કેટલી?

સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈએ 'કલાસીકલ પોએટસ ઓફ ગુજરાત'માં તથા પાછળથી 'દયારામભાઈનો અક્ષર દેહ' એ બન્ને પુસ્તકો લખીને દયારામભાઈ માટે સારી સામગ્રી પૂરી પાડી છે. બન્નેય પુસ્તકો તેમની કલમને ખરેખર યશ આપનારાં છે. એક ગુણગ્રાહક અને પૂજકના ભાવથી તેમણે 'દયારામ' માટે પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા છતાં તેમની પૂજા પણ સદોષ બની. 'કલાસીકલ પોએટ્સ' લખતી વખતે, નર્મદાશંકરનો ભ્રમ તેમનામાં પણ હતો; પણ દયારામભાઈનાં 'રસિક વલ્લભ' વાંચ્યા પછી તેમની કલમે તે કવિની કૃતિ માટે પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેર્યાં એટલુંજ નહિ, પણ તેમની ગરબીઓના શૃંગાર રસને પણ દિવ્ય પ્રેમ તરીકે સરસ્વતીચંદ્રમાં જણાવ્યો. શરૂઆતના દોષદર્શક ગોવર્ધનરામભાઈ પાછળથી દયારામભાઈના પૂજક બને છે, પણ તે પૂજક કોના? દયારામભાઈની કવિતાના, તેમના અક્ષરદેહના જ. તેમના સ્થૂલ દેહ તરફ બાહ્યજીવન તરફ તેમણે દૃષ્ટિ નાખી નથી. તે માટે નર્મદાદિના ભ્રમને તેમણે તેમજ રહેવા દીધો. સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઇ એ ચિન્તક અને ધર્મિષ્ઠ હતા. તેમનું પોતાનું શ્રીનાથજીનું મંદિર હતું. તેઓ નડિયાદના પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોની મધ્યમાં રહેતા હતા. એટલે તે માર્ગની નીતિ, રીતિ સારી પેઠે જાણેજ, પણ સાક્ષર જીવન લખાયું ત્યારે તેમની પાસે નર્મદનો કાવ્ય સંગ્રહ જ મુખ્ય હતો. દયારામભાઈના અક્ષરદેહને બીજા કરતાં ન્યાય આપ્યો ગણાય પણ તેમની ભક્તિને પીછાણી શક્યા નહિ. તે 'ભક્તિ' ને દિવ્ય સુંદરીને બદલે 'યોગિની' માની લીધી. દયારામભાઈના શૃંગારરસને યોગની પરિભાષામાં સમજાવી, આ એક ક્ષતિ. બીજું 'બાહ્યજીવન'નું દર્શન તેમણે

કરાવ્યું નહિં. કવિશ્રીનું બાલ્યજીવન પણ કેટલું ઉચ્ચ, આદર્શવાળું અને શુદ્ધ હતું. તે એમની કલમે આલેખ્યું હોત તો દયારામભાઇની કેવી સુંદર માનસમૂર્તિ ગુજરાતની સાહિત્ય પ્રેમી જનતાને આપી ગયા હોત. એટલું તે કરી શક્યા નહિ. એ ગુજરાતનું કમભાગ્ય.

સ્વ. ઇચ્છારામ દેસાઇએ કવિનું જીવન ચરિત્ર લખ્યું છે તે વિસ્તારથી લખાયેલું છે. તેમાં પણ કેટલીક ઐતિહાસિક ક્ષતિઓ રહી ગઇ છે. + આ જીવન ચરિત્રમાં વિસ્તાર છે—અતિ વિસ્તાર છે. તેમ તેમાં કલ્પનાઓનાં ઉડ્ડયનો ઓછાં નથી. તેનો ખાસ નમૂનો શિવાનંદ તથા ડાહ્યાભાઇ સાઠોદરાનો છે. બન્નેય કપોલ કલ્પિત કથાઓજ ગણાય. તેમાં 'શિવનિંદા' નો પણ પ્રસંગ આણ્યો છે. તે પણ એક અધૂરું અને અસત્ય વિધાન ગણાય. કવિ પુષ્ટિમાર્ગીય તરીકે કૃષ્ણનેજ અનન્યભાવે સેવતા. પણ શિવના નિંદક તો નહોતાજ. 'વ્રજમહિમા' કાવ્યમાં શંકર તરફ પણ કવિ આદરભાવ દર્શાવે છે. કહેવાય છે કે સ્વ. ઇચ્છારામભાઇનો દયારામભાઈ વિષેની માન્યતામાં પાછળથી ફેરફાર થયો હતો. * આ જો ખરું હોય, તો તે માટે તેમને ધન્યવાદ ! તેઓશ્રીએ કવિનો 'કાવ્યસંગ્રહ' છપાવીને મોટી સેવા કરી છે, છતાં ઘઉંના શીરામાં કાંકરીઓ પણ રંધાઈ જાય, એવું તેમાં બન્યું છે. એ શીરો ગળામાં શી રીતે ઉતરે? અને તે શીરો ખાવામાં આવે તો તે આરોગ્યને હાનિકર્તા નીવડ્યા વગર રહેજ નહિ.

દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ પણ "ગુજરાતી સાહિત્યના સ્તંભો" એ પુસ્તકમાં દયારામભાઇનું જીવન ચરિત્ર તથા કવિની કવિતા વિષેનું એક પ્રકરણ લખ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય એવું છે—તેમજ શ્રી વિજયરાય વૈદની 'ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની રૂપરેખા' માં દયા-

---

+જુઓ શંકરપ્રસાદ રાવળકૃત દયારામનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૨૪–૨૫
*જુઓ શંકરપ્રસાદ રાવળકૃત દયારામનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૩૧

રામભાઇનું બંસીબોલના કવિ તરીકે મૂલ્યાંકન કરાવવામાં આવ્યું છે. તેમજ સ્વ. ન્હાનાલાલભાઇએ પણ પોતાનાં કવિજયન્તી વ્યાખ્યાનોમાં, દયારામભાઇની કવિતાનું રસનિરૂપણ કરીને, સુવર્ણને લાગેલી ધૂળ, સાફ કરી છે. સ્વ. જગજીવનદાસ મોદીએ પણ સયાજી સાહિત્યમાળાના પુષ્પ ૧૪ મા રૂપે દયારામભાઇનું જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે. એમનું એ પુસ્તક સંશોધન પૂર્વક અને પરિશ્રમ-પૂર્વક લખાયલું છે અને કવિશ્રીના જીવન કવન ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડયો છે, સ્વ. મૂળચંદ તેલીવાલાનો 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' માંનો લેખ, તેમજ ગો. વાસી વસંતરામ શાસ્ત્રીનો પરમ ભગવદીય દયારામ-ભાઈ માટેનો લેખ તે પુષ્ટિમાર્ગીય દૃષ્ટિએ લખાયલા લેખો છે. પ. ભ. મનમોહનદાસનું વ્યાખ્યાન પણ તેજ પ્રકારનું ગણાવી શકાય. સ્વ. ચીમનલાલ છોટાલાલ દેસાઇ, સ્વ. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરી દેરાસરી, દિ. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, સ્વ. નર્મદાશંકર દેવ-શંકર મહેતા, ડો. મંજુલાલ જમનાદાસ દવે વગેરેનાં લેખો દયારામ-ભાઈના જીવનચરિત્ર માટે ઘણા ઉપયોગી છે. સ્વ. શંકરપ્રસાદ રાવળે ગો. વાસી મૂળચંદ તુલસીદાસ તેલીવાલાના માર્ગદર્શન નીચે એક જીવનચરિત્ર બહાર પાડયું હતું, તેને રા. નારણદાસ પરમાનંદ-દાસ શાહે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તે જીવનચરિત્ર સંશોધન પૂર્વક અને અભ્યાસ પૂર્વક લખાયેલું છે, અને તેમાં કવિશ્રીને પૂર્ણ ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે એમ જરૂર કહી શકાય. પણ હવે તે પુસ્તક અપ્રાપ્ય બન્યું છે, વળી તે લખાયું ત્યાર પછી રા. નારણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ દ્વારા દયારામભાઈનાં ઘણાં કાવ્યો. કાવ્યમણિ-માળાનાં જૂદા જૂદા ભાગો તરીકે બહાર પડયાં છે. તે ઉપરાંત જયન્તી વ્યાખ્યાનો તેમજ દયારામભાઈ વિષેની નવી ચર્ચાઓ પણ થયેલી છે.

દયારામભાઇનું જીવનચરિત્ર લખનારે ઉપરની બધી સામગ્રી તપાસવાની રહે છે. તેમાંની 'ધૂળ' ને જુદી કાઢી સુવર્ણરજ કેટલી છે તે પણ ઝીણી નજરથી જોવાની જરૂર છે. એ દૃષ્ટિએ આ જીવન-

મોહનરાયે વિધવા લગ્ન માટે કાયદો કરાવ્યો હતો, પણ તેની કંઈ પણ અસર ન હતી. જ્ઞાતિ સંસ્થાનું જોર વિશેષ હતું, જ્ઞાતિઓ, પેટાજ્ઞાતિઓ અને વળી નાની નાની પેટાજ્ઞાતિઓમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી, **અને પૂજા જીવનમાં** એકતાનો અભાવ હતો. હાલની માફક લગ્નાદિ પ્રસંગે મોટી ધામધુમ થતી, વરઘોડા નીકળતા, ભોજન સમારંભો થતા. દયારામભાઇએ નીચેના ગીતમાં ગુજરાતની કેટલીક જ્ઞાતિનાં લક્ષણો કહ્યાં છે.

તેડાવો સાઠોદરી નાત–
સાઠોદરા હળવું શું બોલે, વરણાગીમાં હીંડતાં ડોલે,
તેડાવો વડનગરી રે નાત–
વડનગરીનો વાંકો અંબોડો, એના પરણ્યાને ચઢવાને ઘોડો–
તેડાવો વિસલનગરીની નાત–
છુટાં લટિયાંને વીલાંશાં મ્હોંય, વિસલનગરા હોય કે ન હોય!
તેડાવો ઔદિચ્ય બાવન વીર–જેણે મોઝયણે પહેરાવ્યાં ચીર,
ન્હાની હોય ત્યારે પ્હેરાવે વાડી, મ્હોટી થાય ત્યારે મૂકે કાઢી–
તેડાવો રે મોઢ મેવાડા, નાત ન્હાની, જે જુવા જુવા વાડા,
+ તેડાવો ઓદાંણું કોદાંણું, જેની નાતમાં સરવે સમાણું,
તેડાવો ઓસવાળની રે નાત–
ઓસવાળ આછી પછેડી રે ઓઢે, ચૌરે બેસી ચોળીફળી ફોલે.
તેડાવો દિશાવળની નાત–
દિશાવળની નાત લાડકડી, જમવા જાય ને ચોરે વાડકડી,
તેડાવો સોનીની રે નાત–
સોની ગદિયાણે એકવાલ ચોરે, સગી બેન–ભાણેજ ન મેલે.
તેડાવો ખડાયતા ખડખડતા–ખંભે ખડિયાને હીંડે રઝળતા,
તેડાવો પાટિદારની નાત–ચોરે બેસે ને પટેલ કહેવાય;
ઘેર કોદરી વાલ બફાય,

+ આ લીટી અસ્પષ્ટ છે.

તેડાવો કડિયાની રે નાત–જેણે ઉંચા ચણ્યા રે અવીસ.

(દયારત્ન માળ ભા ર પૃ. ૨૦)

લગ્ન પ્રસંગે વરઘોડા નીકળતા, વરરાજા પુષ્કળ ઘરેણાં પહેરતા અને સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરતા. સત્યભામા વિવાહમાં કવિએ કૃષ્ણના વરઘોડાનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે તે સમયના ગુજરાતના લગ્નોત્સવનું સ્મરણ લાવે છે. વરરાજાને ઘરેણાં પહેરાવવાંજ જોઇએ. તે વગર વરની શોભા અને વરઘોડાની શોભા ગણાય નહિ. તે વળી નખશિખા ઘરેણાં પહેરવાં જોઇએ.

નખશિખ આભ્રણ પહેરિયાં, ઉપર ઓઢી અનોપમ શાલ;
ખુપ વાળીને આંજી આંખડી રે, કાજળ ટબકું કીધું છે ગાલ.

શરીર ઉપર શાલ ઓઢવામાં આવતી. હજુ પણ કેટલીક ન્યાતોમાં વરરાજા શાલ ઓઢેથી માથે ખુપ નાખવામાં આવતો અને કાજળનું ટબકું અવશ્ય હોયજ. નહિ તો વરરાજાને કોઇકની નજર લાગે. મદનના ફળ તરીકે મીંઢળ પણ હાથે બાંધવુંજ જોઇએ. હાથમાં નાળિયેર, પાન અને રૂપિયો રાખવો જોઇએ.

મીંઢળ બાંધ્યું કર કૃષ્ણે રે, ગોત્રજને લગાડયા પાય,
પાનમુદ્રા શ્રીફળ થકી રે, પોસ ભરાવી જાદવરાય.

ગળામાં ફુલની માળા, ગજરા અને બેરખાં ધારણ કરવામાં આવતાં. પગે સુંદર મોજડીઓ પહેરવામાં આવતી. આ રીતે શણગાર સજીને વરરાજા ઘોડા ઉપર બેસતા. તેમની સાથે તેમની બહેન લૂણ ઉતારવા બેસતાં.

પુષ્પમાળા ગજરાં બેરખાં, ચારૂ મોજડી પેહેરી બે ચર્ણ,
બહેની સજોડે લૂણ વળાવે, અશ્વે ચઢી આવે અશરણ શર્ણ.

પછીથી જેવો અશ્વ પિતૃગૃહમાંથી પ્રયાણ કરે છે, તેવી વરરાજાની ફોઇ આવે છે અને તેને જતો થોભાવે છે. વરરાજા તેમનું મન સંતોષે છે એટલે જવાની છૂટ મળે છે. વરઘોડો પછી ચાલવા માંડે છે. પાછળ માતા મોહોડ ઘાલી હાથમાં રમણદીવો લઇને ચાલે છે. સાથે સાંબેલાની હાર હોય છે. હાથી અને ઘોડા, રથ, પાલખી

પણ હોય છે. સ્ત્રીઓ વરરાજાની પાછળ મંગળગીત ગાય છે. વાજાંઓ જુદી જુદી જાતનાં વાગે છે. ઊંટ ઉપર નોબત ગડગડે છે. રસ્તામાં દારૂખાનું ફોડવામાં આવે છે. ધજા તથા પતાકાઓ પણ ઊડી રહે છે અને દીવાઓનો ઝગઝગાટ પ્રકાશે છે.

આતસબાજી છૂટે ઘણી, વિના પતાકા વિશાળ,
પ્રગટ કીધી છે કોટી દીપિકા રે, સૌ કો દીસતાં ઝાકઝમાળ.

આ પ્રમાણે લોકોને વરઘોડા માટે કેવો મોહ હતો. તેનું વર્ણન કવિ ઉપર પ્રમાણે કરે છે. અત્યારે પણ તે મોહ ગયો નથી.

હવે જાનીવાસે ગયા પછી લગ્નવિધિ કેવી રીતની હતી તેનું વર્ણન પણ કવિએ કર્યું છે.

પ્રથમ કન્યાની મા કલવો લઈને જાનીવાસે જાય છે અને વરરાજાની સાળી વરરાજાને તે પીરસે છે. તે વખતે સ્ત્રીઓ 'જમો જમો રે જમાઈડા' નામનું ગીત ગાય છે. પછી વરરાજા કન્યાને ઘેર લગ્ન મંડપમાં આવે છે. કન્યાની મા તેને પોંખે છે. અને વરરાજાનું નાક તાણે છે. પછીથી 'મોહરા' માં વરરાજા જાય છે. થોડીકવાર પછી કન્યાનો મામો કન્યાને મોહરામાં લાવે અને વરરાજા પાસે ચોરી આગળ બેસાડે છે. કન્યા પણ નખશિખ અવનવા શણગાર ધારણ કરે છે, પછી વરકન્યાના પગ દૂધથી ધોવાય છે અને તેની વચ્ચે 'અંતરપટ' નંખાય છે. હસ્તમેળાપ કરાવવામાં આવે છે. કન્યાના પિતા કન્યાદાન આપે છે. પછી મંગળફેરા ફરાઈ રહેતાં વરકન્યા ઘરની અંદર ગોત્રજની પૂજા કરવા જાય છે. સાસુ કંસાર જમાડે છે. આ વખતે સંબંધીઓમાં ખૂબ હાસ્યરસ ફેલાય છે. સામાન્ય રીતે જાન ત્રણ દિવસ સુધી રાખવામાં આવતી, છેલ્લે દિવસે પહેરામણી આપવાનો રિવાજ હતો. આ વખતે વહેવાઈઓ એક બીજાની દાઢી રંગતા તથા જાનૈયાઓને થાપા મારવામાં આવતા.

કુંમ કુંમ ભરી કનકની થાળ, નાખી નીર આલેપ ઓગાળ.
ત્યાંહ સ્પર્શાસ્પર્શ વ્હેવાંઇ, ડાહડી પીલે પ્રીતે મૂખશાહી.
સહુ જાનૈયાને [illegible] ીધા, રંગે રાતા સર્વને કીધા.

સ્ત્રીઓને કોઇને અંબર, કોઈને ચીર, કોઈને પટોળી તથા ચોળી, કોઇને જૂકસી સાડી, કોઇને સાળુ, કોઇને ઘરચોળું એમ દરેકને જુદી જુદી રીતે પહેરામણી આપવામાં આવતી. પુરુષ વર્ગમાં પણ તેમને યોગ્ય વસ્ત્રની લ્હાણી થતી. પછી વરપક્ષવાળા વિદાય લેતા અને કન્યાને લઈને પોતાને ઘેર જતા. ત્યાં પછી 'દોરડા' છોડવામાં આવતા, અને વહુને 'મોહોજાણું' કરવામાં આવતું.

સ્ત્રીઓ તરફ પુરુષ વર્ગ પૂજ્યતાની દૃષ્ટિથી જોતો નહોતો. કેળવણીના અભાવે સ્ત્રી પુરુષની સમોવડી બની નહોતી. "પુરુષે સ્ત્રીમાં કદીપણ વિશ્વાસ ન મૂકવો અને તેને સાચી હકીકત ન કહેવી" એવી વૃદ્ધોની સલાહ માનવામાં આવતી. દયારામભાઈ પણ ચાતુરીના ગરબામાં કહે છે—

હરિ ગુરુ સાહેબથી સાચા રહીયે, સ્ત્રી શું જૂઠું કહીયેજી.

નીચેની કડીમાં સ્ત્રીઓને પુરુષે વશ કરવા જોઈએ એવી શિખામણ આપે છે.

મ્હોટા જનની અદબ રાખવી, બાળને શિક્ષા દેવીજી,
ગુરુજન સેવા દયા દીનશું, **સ્ત્રીને વશ કરી લેવીજી.**

આ 'બુધે નાર પાધરી' એ લોક કહેવતની યાદ દેવડાવે છે. સ્ત્રીઓના દુઃખે સંસાર સળગી રહ્યો હતો. પતિનો તેનામાં વિશ્વાસ નહિ. જોષિકાથી પતિ તેનો સત્કાર કરવાને હમેશાં તૈયાર રહેતો. સાસુ તથા નણંદનાં મહેણાં તેણે સાંભળવાનાં. કોઈપણ જાતની સ્વતંત્રતા ન મળે. આ ઉપરાંત શોક્યનું દુઃખ હોય અગર પતિ વ્યભિચારી હોય. આ પ્રકારની દુઃખની સઘડીમાં સ્ત્રીજીવન બળી રહ્યું હતું. એક અન્ય પ્રસંગની ગરબીમાં સ્ત્રીજીવનની પરાધીનતા દયારામ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે—

અબળાનો અવતાર તે પરાધીન;
રંક કલ્પીયે પણ કહાં જઈયે રે.

અન્ય એક ગરબીમાં દયારામ સ્ત્રીને સામાન્ય રીતે પાપની

પૂતળી કહે છે, તે એ જમાનાની સ્ત્રી તરફની ભાવનાનેજ વ્યક્ત કરે છે.

જે કોઈ જન કલ્યાણ ચાહો તે સ્ત્રીની સંગત તજજો રે,
દુઃખ દરિયો પાપ પૂતળી, શાણા સમજી ભજજો રે.

સ્ત્રીને શણગારેલી તરવારની સાથે સરખાવતાં કવિ કહે છે—

શણગારી તરવાર ઉપર સારી, અંતર રહે કટારી રે,
તેમ સુંદર અસ્ત્રી મોહન વચની, કાળજમાંહી કટારી રે.

વળી અન્ય સ્થળે કહે છે—

સ્ત્રી એજ મોટી મોહની રે, બીજું સહુ એની હેઠ,
પહોંચેલાને પણ પાડે પલકમાં, છેલ્લી સિઢી લગી ઠેઠ.

આમ છતાં દંપતીએ પરસ્પર પ્રેમથી રહેવું જોઈએ. તેમાં એક બીજાની શોભા કવિ જણાવે છે.

"પતિ સુખ શોભા સ્ત્રીને કરે જેમ, પતિ દર્શાવે" દંપતી જીવનને પ્રેમથી વિકસાવવું જોઈએ. સ્ત્રીઓમાં (કુદરતી રીતે પ્રેમ હોય છે. પતિએ તેને પીછાનવો જોઈએ. અને તેની સાથે રસજીવન જીવવું જોઈએ.

કાચનાં ફાનસમાં દીપક જેવો ચળકે રે,
સુંદરીના વેણમાં તેવો રતિ રસ ઝળકે રે.

દંપતી જીવનમાં આ પ્રેમ ભાવના કવિના સમયમાં ગુજરાતના કેટલાક શિષ્ટ કુટુંબમાં ઉતરેલી જણાય છે, પણ પ્રેમમય લગ્ન કરનાર યુવક અને યુવતીઓની ઇચ્છાથીજ, માત્ર માબાપોની સંમતિ પૂર્વકનાં લગ્ન માટેની ધગશ પણ કેટલાંક સંસ્કારી કુટુંબમાં શરૂ થઈ હોય તેવું દયારામભાઈની કેટલીક ગરબીઓ ઉપરથી જણાય છે. પરણનાર યુવક અને યુવતીઓ પરસ્પર એક બીજાના સમાગમમાં આવે છે, સાથે ફરે છે, હસે છે, રમે છે, એક બીજાના ભાવને નિહાળે છે, તારા મૈત્રક રચે છે, એક બીજાના હૈયાઓમાં ગૂઢ

ભાવનું બીજ રોપે છે, જે ભવિષ્યમાં લગ્નના રૂપમાં પરિણમે છે. એક બીજા તરફ પ્રેમ પત્રિકાઓ પાઠવે છે. આ રીતે એક બાજુએ લગ્નની પ્રેમભાવના જીવનમાં ઊતરતી જણાય છે.

'રાધિકાના સ્વપ્ન' કાવ્યમાં રાધિકાજી પોતાને આવેલા સ્વપ્નનું વર્ણન માતા આંગળ કરે છે. તેમાં પોતે કૃષ્ણ સાથે પરણ્યાં હોય એવો અનુભવ થાય છે.

બીજા એક ધોળમાં રાધિકા પોતાની માને કહે છે—આજે સખીઓ સાથે હું ગોકુળમાં રમવા ગઈ હતી. ત્યાં નંદના આંગણામાં નંદના કુંવરને ખેલતો જોયો. પછી કહે છે—

> એવો જસોદાનાં આંગણિયામાં દીઠડો રે,
> મુજને દેખી સંગે રમવા આવ્યા લાલ.
> રમતાં રમતાંમાં પરસ્પર પ્રેમ ઉપનો રે,
> મુજને ઘણો વ્હાલો લાગ્યો એ ગોપાળ.
> એની કંઠે મેં પેરાવી સુવરણ સાંકળી રે,
> એણે મૂજને આરોપી મોતી માળ.

આ પ્રમાણે સંસ્કારી કુટુંબની કન્યા પોતાની માતાને પોતાના 'જીવનસાથી' વિષે કેવી રીતે પ્રથમ પરિચય થયો તે એ વખતે કહેતી હશે. દંપતી જીવનમાં રિસામણાં તો હોયજ. શોક્યનું સાલ તે મુખ્ય કારણ હતું.

સામાન્ય લોક સ્થિતિ,

આ સમયમાં ગુજરાતમાં મોટી વસ્તીવાળા શહેરોની સંખ્યા વધતી જતી હતી. દરેક શહેરની આજુબાજુએ તેના રક્ષણ માટે દીવાલ બાંધવામાં આવતી તથા મુખ્ય દરવાજા હતા. અંદરની વસ્તી જુદી જુદી પોળોમાં રહેતી. દરેક પોળને એક મુખ્ય દરવાજો હતો. તેને રાત્રે બંધ કરવામાં આવતો અને દિવસે ઉઘાડવામાં આવતો. આ કામ પોળીયાને સોંપવામાં આવતું. આ પોળીયા અજાણ્યા કોઈ માણસને પોળમાં જવા દેતા નહિ. પોળીયાની રજા સિવાય

પ્રકરણ ૩ જું

ચંડીપુરીનો કવિચંદ્ર

દયારામભાઈના પિતા પ્રભુરામ ચંડીપુરી—ચાંદોદમાં રહેતા હતા. તેથી ચાંદોદ તેમની જન્મભૂમિ. પણ જન્મ ડભોઈમાં—મોસાળમાં થયેલો. તેથી ડભોઈ જન્મ સ્થળ. જીવનનાં ઘણાં વર્ષથી ડભોઈમાં નિવાસ કર્યો, માટે તે તેમની નિવાસભૂમિ.

દયારામભાઈની જન્મભૂમિ વિષે ચરિત્ર લેખકોમાં કેટલોક મતભેદ છે. કવિ નર્મદ, રા. બ. કાટાંવાળા, સ્વ. ઈચ્છારામ, રા. ત્રિભુવનદાસ શેઠ, સ્વ. જગજીવનદાસ મોદી, તથા સ્વ. ભોળાનાથ કંથારીઆના મત પ્રમાણે 'ચાંદોદ' જન્મભૂમિ એટલે પિતા જ્યાં રહેતા હતા, તે અર્થમાં લઈએ તો, ચાંદોદ જ જન્મભૂમિ; પણ સામાન્ય રીતે બાળકનો જન્મ હિન્દુ સમાજના રિવાજ પ્રમાણે મામાને ત્યાં થાય છે. દયારામભાઈનું મોસાળ ડભોઈમાં હતું અને તેમનો જન્મ ત્યાં થયો હતો. એટલે તે રીતે તેમનું જન્મ સ્થળ—જન્મ વખતનું સ્થળ ડભોઈ હતું, ચાંદોદ નહિ—ચાંદોદ તો પિતાના કાયમના વસવાટની પિતૃભૂમિ—જન્મભૂમિ હતું.

ચાંદોદ 'એ ચંડીપુરી, ચંદ્રપુરી'ના નામથી ઓળખાય છે. નર્મદાના તટે આવેલી તે પુરી, અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશ વિષે સ્વ. કવિ ન્હાનાલાલ તેમના દયારામ જયંતી ઉપરના એક વ્યાખ્યાનમાં નીચે + પ્રમાણે વર્ણન કરે છે.

"દયારામભાઈનો દેશ. નર્મદાનો મનોહર તીર, યાત્રાળુઓનું તીર્થ પરકમ્માવાસીઓનું વિશ્રામસ્થાન, ચંદ્રપુરી."

+ જુઓ દયામભાઈનું આન્તરજીવન પૃ. ૩૦૬

આરસના આરા, શૂલપાણેશ્વર, મોખંડીનો ઘાટ, હરણફાળ, પર્વતોને ભેદી ઉલંઘી નર્મદાજી જ્યાં સપાટ પ્રદેશ ઉતરે છે, ત્યાંથી પાંચેક ગાઉ ઉપર ચાંદોદ કરનાળીનું તીર્થ.

આંબાવાડીથી ભરેલી ઓર નદીનો ત્યાં સંગમ, વ્યાસ ક્ષેત્ર એટલે કબીરવડના દ્વીપ સરિખડો, નર્મદાજી વચ્ચેનો બીજો જલ વીંટયો દ્વીપ. વ્યાસ ક્ષેત્રની એક પાંખ છે વિદ્દજજન સોહામણું બરકાલ; ને બીજી પાંખે છે, આભની ભમ્મર સમી ઉંચી ભેખડે વિરાજતા શુકદેવજી. ત્યાં રાજપીપળાની કરજણ નદીનો સંગમ. આગળ શિનોરનો મ્હેરાળ બાંધ્યો હવેલી ઉંચો ઘાટ. જાણે ગગન ચ્હડવાનાં પગથિયાં. વર્ષામાં મદચ્હેલી નર્મદા, ને એવીજ મદચ્હેલી ચાંદોદકરનાળીની યુવતીઓ. જળમાં તરતી ને પૂરના મહા તરંગો ઉપરે સવારી સોહવતી, જાણે પૂરમાં ઉછળતા કમળો. રૂપ કરતાં એ રમણીઓની છટા વધારે.

શેષશાયી ને ચક્રેશ્વરનાં ત્યાં તીર્થ ગંગનાથ ગરૂડેશ્વર વગેરે સમીપમાંજ.

દક્ષિણે સીમા પ્રાન્તે રાજપીપળાની ક્ષિતિજ ભળતી પર્વતદ્વાર. ચાંદોદ એ પહેલાં ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં હતું. હવે એ ગુજરાત રાજ્યનું ગણાય છે. વડોદરાથી સત્તર માઈલને અન્તરે ડભોઈ કસ્બો છે, ડભોઈથી લગભગ ૧૧ માઈલ દૂર ચાંદોદ આવેલું છે. રેલ્વે દ્વારા ચાંદોદ, ડભોઈ તથા વડોદરા સાથે જોડાયલું છે.

કવિ પોતે તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

> નદી નર્મદાને તીરે ચંડીગ્રામ છે રે લોલ,
> કવિ કેરો તે સ્થળે વિશ્રામ છે રે લોલ.
> (રાસ પંચાધ્યાયીનો ગરબો)

> ચંડીપૂરિ મહાપાવન જન્મતી ભૂમિ જો (વ્રજ મહિમા)
> + + +
> શ્રી નર્મદાજી ત્રટ ઉપરે, ચારુ ચંડી રે ગ્રામ,
> મહિમા વખાણું સ્થળ તણો, સમોવડ વૈકુણ્ઠ ધામ.
> (શ્રી શેષશાઈનું ધોળ)

છેલ્લી પંક્તિઓમાં 'કવિ' ચારુ શબ્દથી 'ચાંદોદ'ને વખાણે

છે અને બીજી પંક્તિમાં તે તીર્થધામ હોવાથી વૈકુણ્ઠધામની સમોવડ તેને કહ્યું છે.

આ ચાંદોદમાં કપિલેશ્વર મહાદેવના દેવાલયથી દક્ષિણ દિશામાં કંગાલપુરી નામનો મહોલ્લો છે. ત્યાં સાઠોદરા નાગર ગૃહસ્થનું એક કુટુંબ ઘણાં વર્ષોથી રહેતું હતું. તે કુટુમ્બના મુખ્ય પુરુષ રાઘવજી. રાઘવજીના પુત્ર ગોકુલજી, પછી નરભેરામ, પછી આનંદરામ. આનન્દરામને બે પુત્રો વલ્લભરામ અને પ્રભુરામ. આ પ્રભુરામનું લગ્ન રાજકોર સાથે થયેલું રાજકોરનું બીજું નામ મહાલક્ષ્મી હતું. +

આ દંપતીના પુત્રરત્ન એ દયારામભાઈ.

દયારામભાઈએ આગળ ઉપર રચેલા 'તત્ત્વ પ્રબંધ' કાવ્યમાં બન્નેય નામો જણાવે છે.

> રેવોરી સંગમ ચંડીપુરીમાં શ્રીવંત 'ભદ્ર' દયારામજી,
> રાજકોર મહાલક્ષ્મી સુત, પિતાશ્રી પ્રભુરામજી.

સંવત ૧૮૩૩ નો ભાદ્રપદ માસનાં શુકલ પક્ષની એકાદશીની મધ્યરાત્રિનો સમય જે સમયે વામનદ્વાદશીની સંધિ થાય છે તે સમયે–શનિવારની રાત્રિના લગભગ દશ વાગે દયારામભાઈનો જન્મ થયો હતો અને તે સમાચાર ડભોઈની શેરીઓમાં સ્નેહી સગાઓમાં વિદ્યુત્ વેગે ફેલાયા ને, બીજે દિવસે પ્રભુરામને ચાંદોદમાં વધાઈ ગઈ. પુત્ર જન્મનો આનંદ કોને હર્ષઘેલો બનાવતો નથી? પ્રભુરામના આ પ્રથમ પુત્ર. આ સિવાય પ્રથમ કોઈ સંતાન નહિ. તેથી તેમનો આનંદ અનહદ હોયજને–ચાંદોદમાં પ્રભુરામ, ફુરજાની કારકુનની નોકરી કરતા હતા. પોતે દૃઢ વૈષ્ણવ, સેવા પરાયણ. ભગવાનમાં શ્રદ્ધાવાળા હોવાથી પુત્રની પ્રાપ્તિ એટલે ભગવત્કૃપા માની અને સંબંધીઓમાં સાકર વહેંચીને, પુત્રજન્મનો ઉત્સવ માણ્યો. માતા મહાલક્ષ્મી તથા મોસાળિયાંઓનો પણ આનંદ

+જન્મ પત્રિકા પ્રમાણે સ્વ. શંકરપ્રસાદ રાવળના મત પ્રમાણે મહાલક્ષ્મી પણ બીજું નામ હતું. પૃ. ૬૫ દયારામ જીવનચરિત્ર કવિ નર્મદ, કાંટાવાળા, ઈચ્છારામ ત્રિભુવન શેઠ રતનબાઈ નામ આપે છે. શ્રી જીવણલાલ જોષીના મત પ્રમાણે મહાલક્ષ્મી હતું.

માતો નહતો. ડભોઈ કવિનું જન્મસ્થળ તેજ ભવિષ્યનું નિવાસ સ્થાન બને છે. તે ઈશ્વરી સંકેત હોવો જોઈએ. વળી એકાદશીની રાત્રિએ જન્મ અને તુર્તજ વામનદ્વાદશી એ સમય પણ કવિના ભાવીજીવનની આગાહી કરે છે. અગીઆર ઈન્દ્રિયોના સંયમ પાલનની એ તીથિ કવિના સંયમી જીવન પર્યન્તના બ્રહ્મચર્યની આગાહી આપે છે. તેમજ જેમ વામન ભગવાને બલિરાજાની પાસે ત્રણ પગલાંની યાચના કરીને, આત્મનિવેદનનો બોધ આપ્યો, તેમ આ કવિ પણ ભવિષ્યમાં પોતાના જીવનની બાલ્યાવસ્થા, યૌવન તથા વૃદ્ધાવસ્થાનું સંપૂર્ણ નિવેદન પ્રભુનેજ કરશે. 'સંસાર' માટે તેનું જીવન નિર્માયું નથી, પણ પ્રભુના ગુણગાન, ભગવદ્‌યશઃ અને તેની લીલાના સાક્ષાત્કાર માટે નિર્માણ થયું છે. એનું પણ સૂચન કરે છે. જન્મનો આવો મંગલ સમય, સુભગ સમય, થોડાંઓના ભાગ્યમાં હોય છે. પૂર્વના પુણ્યનુંજ એ ફલ હોઈ શકે.

પ્રસૂતિબાદ, માતા મહાલક્ષ્મી, બાળક દયારામભાઈને લઈને, પતિને ત્યાં ચાંદોદ જાય છે. ત્યાં સગાંસંબંધીઓ પુત્રને ખૂબ સત્કારે છે. એકનો એક પુત્ર અને પ્રથમ પુત્ર એટલે માતાપિતાનાં લાડ હોયજ. પ્રભુરામ નોકરીથી આવે ને બાળકનું મુખ જોઈ આનંદ પામે. તેની સાથે કાલીઘેલી ભાષામાં પ્રેમ કરે, તેની સાથે ખેલે, તેને શેરીમાં ફેરવે, આ સમયે ગૃહકાર્યમાં ગુંથાયલાં માતા મહાલક્ષ્મી, પિતાના વાત્સલ્યને જોઈને મનમાં ને મનમાં ખૂબ હર્ષાતાં.

+ પુત્રનું ભાવી જાણવાને પિતાએ જન્માક્ષર કરાવ્યા. થોડાક વર્ષો પછી ચાંદોદમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રના નિષ્ણાત એક મહાત્માને પ્રભુરામે જન્માક્ષર દેખાડયા. તે જોઈને તેમણે કહ્યું 'પુત્ર ભાગ્યશાળી છે. ને પ્રતાપી છે. અને ભવિષ્યમાં મહાન્ ભગવદ્‌ભક્ત થશે.' તેણે દયારામભાઈની હસ્તરેખા, તથા કપાલરેખા પણ જોઈ અને ઉપરના વાક્યનું સમર્થન કર્યું. વિશેષમાં ઉમેર્યું, 'તે પોતાને તારશે અને બીજાઓને પણ.' પ્રભુરામે પોતાના ભાગ્યને અભિનંદ્યું, અને રંકને રત્ન પ્રાપ્ત થાય તેમ જાણીને હર્ષાશ્રુ વહાવ્યાં.

+ જુઓ પરિશિષ્ટ ૩.

પ્રકરણ ૪ થું

ચંડીપુરીની ગોદમાં

દયારામભાઈનાં ઘણાં વર્ષો ચંડીપુરીમાં પસાર થયાં હત તેમણે ૭૬ વર્ષનું આયુષ્ય માણ્યું હતું. તેમાંથી લગભગ ૪૫-૬ વર્ષો, વ્રજયાત્રાનાં લગભગ ૪ વર્ષો બાદ કરતાં ચાંદોદમાં ગાળ હતાં * ત્યારપછી ૩ વર્ષે ડભોઈમાં, પાછું એક વર્ષ ચાંદોદમાં, અ. ૬ વર્ષ વ્રજયાત્રામાં. તેમની ૬૦ વર્ષની વયે, ડભોઈમાં સ્થાયી મુકામ કર્યો એમ જાણવા મળે છે. એટલે એમના જીવનનાં ૧૬ વર્ષોજ ડભોઈમાં સ્થાયી નિવાસ તરીકે પસાર થાય છે.

વ્યક્તિ કે સમાજના વિકાસમાં બે પ્રકારનાં બળો અસર કરે છે: આનુવંશિક બળ અને પરિસ્થિતિનું બળ. દયારામભાઈના જીવન ઘડતરમાં પણ ઉભય બળોની અસર છે.

આનુવંશિક બળોમાં પિતા માતાના સંસ્કારો અને પરંપરાથી મળેલું કૌટુમ્બિક વાતાવરણ છે. પરિસ્થિતિમાં ચાંદોદની પવિત્ર અને નર્મદા કાંઠાની પ્રકૃતિના સૌંદર્યથી શોભતી ભૂમિ છે.

રેવોરીના સંગમના ખુશનુમા પવનની લહેરિયો નર્મદાનાં પથ્ય નીર, આંખ ધરાઈ ધરાઈને પીવે, છતાં પણ અતૃપ્તિ રહે એવું તટ ઉપરનું વૃક્ષાવલીઓમાં, આકાશમાં અને ખેતરોમાંની હરિયાળી ભૂમિમાં ઉભરાતું સૌંદર્ય, અવ્યક્ત પણ મધુરા વિહંગોનાં કૂંજન,

---

* જુઓ શ્રી જીવણલાલ છ. જોષીએ તૈયાર કરેલી દયારામભાઈના જીવન દર્શનનો કોઠો દયારામ કૃત નવી આવૃત્તિ પૃ. ૨૭-૨૯, શ્રી ના. પ. શા

મંદિરો તથા દેવળોનાં માતાપિતા સાથેનાં દર્શન, સાધુસંતોના સદ્ઉપદેશ અને સમાગમ તથા ઘરમાં જ માતાપિતા ઉભયનું સેવા પરાયણ, વૈષ્ણવી ભક્તિ માર્ગીય જીવન, સ્થાનનું એકંદર કોલાહલથી પર, શાન્તિ ભર્યું જીવન–આ બધાંની અસરો નીચે તેમનું જીવન ઘડાયું. આ બધી છે ઘડતરની સામગ્રી.

ઘડતર સામગ્રી હોય પણ ઘડવૈયા ના હોય તો તે ઘડતર થતું નથી. દયારામભાઈના પ્રથમ જીવન ઘડવૈયા હતા તેમના પિતા પ્રભુરામ; પછી તેમના શિક્ષક અને છેલ્લા અને મુખ્ય ઇચ્છારામ ભટ્ટજી.

બાળકના જન્મ પછી, નામ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે તેમનું નામ આપવામાં આવ્યું.

કવિનું નામ શું દયારામભાઇના નામ વિષેદયાશંકર, દયારામ, દયાપ્રીતમ, દયા એમ જૂદા જૂદા નામ આપે છે. નીચેના ઉદાહરણોમાં દયાશંકર નામ જોવામાં આવે છે.

'છે દયાશંકરનામ—કા. સં. પા. ૫૯
'પ્રભુરામ સુત કવિ દયાશંકરનામ—પ્રા. કા. જા. ૨. પૃ. ૧૫૦
'દયાશંકર છે નામ જગવિખ્યાતેનો—પ્રા. કા.૧૩ પૃ. ૧૧૯

'રુક્મિણીવિવાહ' સત્યભામા વિવાહ' નાગ્નજિતી વિવાહ' 'રસિકવલ્લભ' 'ભક્તિ પોષણ, 'પ્રેમરસગીતા' 'પત્રલીલા' 'વ્રજ-મહિમા' 'સારાવલિ' 'અજામિલાખ્યાન' વગેરેમાં 'દયાશંકર' નામ છે. 'પ્રબોધબાવની, 'મનમતિ સંવાદ' 'હરિભક્તિચંદ્રિકા' 'ષડ્ઋતુ' 'પુષ્ટિપથરહસ્ય' 'સંપ્રદાયસાર' ' કલેશકુડાર ' ' કાલજ્ઞાનસારાંશ ' 'સિદ્ધાંતસાર' 'શ્રીકૃષ્ણ સ્તવનામૃત' 'ભક્તિવિધાન' 'પુષ્ટિપથસાર-મણિદામ' વગેરે કવિતાઓને અન્તે દયારામ નામ પોતે યોજે છે. + કમળલીલા, પત્રલીલા, મુરલીલીલા તથા બીજાં પદોમાં 'દયાપ્રીતમ' પણ જોવામાં આવે છે.

દયાપ્રીતમ પ્યારી નિકુંજ વાસી રે.
દ. કા. મ. માલા ભા. ૧ પૃ. ૨૭૯

+દયારામ નામ માટે જુઓ નીચેના વિશેષ ઉલ્લેખો.

જન્મનું નામ દયારામજ છે, પણ જ્ઞાતિજનો દયાશંકર કહીને બોલાવતા, અને બીજામાં (વૈષ્ણવો ખાસ કરીને) દયારામ કહીને બોલાવતા. આથી આપણે પણ કવિશ્રીને માટે દયારામભાઈજી નામનો ઉપયોગ કરીશું.

કવિશ્રીની અટક ભટ્ટ કે પંડયા.

દયારામની અટક વિષે પણ જીવનચરિત્ર લખનારાઓમાં મતભેદ જોવામાં આવે છે. રા. ઈચ્છારામ દેસાઈ અને રા. ત્રિભુવન શેઠ, દયારામભાઈની અટક પંડયા હોવાનું જણાવે છે. રા. ભોળાનાથ કંથારીઆ પણ 'પંડયા' કહે છે. દયારામભાઈની અટક પંડયા નથી પણ ભટ છે. તેના પ્રથમ પુરાવા તરીકે તેમની જન્મ પત્રિકાનો આધાર આપણે આપી શકીએ. રા. કંથારીઆએ પોતાના દયા રત્નમાળ ભાગ ૨ માં એ જન્મ પત્રિકાને છાપી છે. અને ત્યાં **वैष्णव धर्मपरायण, साठोदरा नागर गृहस्थ विप्रज्ञातौ, अवरटंक भट्ट प्रभुराम नरभेराम गृहे, सौ० राजकोरकस्य दक्षिणकुक्षे पुत्र-रत्नमजीजनत् तेन दयाराम इति श्रीमतां नामाभिधानं लोक व्यवहारे प्रसिद्धम्** એ શબ્દોમાં તેમને અટક 'ભટ્ટ' હતી તે સ્પષ્ટ સમજાય છે. તે કવિશ્રીના પોતાનો નીચે આપેલા શબ્દોથી પણ તે સિદ્ધ થાય છે.

(૧) [1]શ્રીમંત **ભટ** સાઠોદરા દ્વિજ, છે જ્ઞાતિ નાગર વંશ,
પ્રભુરામ પુત્ર કવિ દયાશંકર, છે નામ શ્રી હરિ અંશ.
(સારાવલિ)

(૨) [2]જ્ઞાતિ વિપ્ર નાગર રે સાઠોદરો, **ભટ્ટ** દયાશંકર નામ,

(૩) [3]શ્રીવંત **ભટ** સાઠોદરા, દ્વિજ જ્ઞાતિ નાગર વંશ,
પ્રભુરામ સુત કવિ દયાશંકર નામ, શ્રી હરિવંશ.
(રસિકવલ્લભ)

---

(૧) પ્રા. કા. ભા. ૨ પૃ. ૨૫૫. (૨) દ. કા. મ. મા. ભા. ૪-૫-૧૧. (૩) પ્રા. કા. મા. ૧ પૃ. ૧૫૦.

(૪) [૪]જ્ઞાતિ નાગર સાઠોદરો, દ્વિજ **ભટ્ટ** દયાશંકર નામ.
(ભક્તિપોષણ)

(૫) મહા નદી શ્રી નર્મદાતટ, ચંડીપુરી મહા ધામ,
જ્ઞાતિ નાગર સાઠોદરો, દ્વિજ **ભટ્ટ** દયાશંકર નામ.
નામ વલ્લભ વૈષ્ણવદાસ, ગુરૂ પ્રતાપે ગ્રંથ કર્યો પ્રકાશ,
શીખે સાંભળે જે જનગાય, તેને મન વાંચ્છિત ફળ થાય.
(ભક્તિપોષણ)

આમ અનેક ગ્રંથોને અંતે પોતાની અટક **ભટ્ટ** છે એમ કવિએ જણાવ્યું છે.

ચાંદોદ અને ડભોઈમાં કવિએ વારંવાર ઘર બદલેલાં. ચાંદોદમાં તેમના વડિલોનું એક ઘર કંગાલપુરીમાં હતું.

કવિશ્રીનાં ઘર. તે હજુ પણ છે. આ ઘર ભવાનીશંકર મહેતાના મકાનની પાસેનું છે. અત્યારે તો રબારી લોકના ગુરુના ઠાકોરના મંદિર તરીકે તેનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઘરની પાસે દક્ષિણ દિશામાં પણ કવિનું ઘર છે. સંવત ૧૮૭૧ સુધી તે ઘરમાં રહ્યા હતા. દયારામભાઈના પિતાએ શુક્લ દાભાઈ (ડાહ્યાભાઈ) સેવકરામ, જ્ઞાતિએ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ, તેનું રૂપીઆ ૨૦૦) નું દેવું કર્યું હતું. આ દેવું કવિને પોતાને ભરપાઈ કરવું પડેલું. પોતાની પાસે દેવું આપવાની બીજી રકમ નહિ હોવાથી ચાંદોદનું ઘર દેવા પેટે ત્રવાડી દાજીને ત્યાં મૂકવું પડેલું આ બાબતનો એક દસ્તાવેજ પણ કવિની સહીનો સંવત ૧૮૭૧ ના ફાગણ સુ. ૩ ને સોમવારના દિવસનો થયેલો મળી આવે છે. આ પછી કવિ ચાંદોદના ઘરનો ત્યાગ કરીને ડભોઈ રહેવા ગયા.

ડભોઈમાં પણ ઘણાં ઘર તેમણે બદલેલાં. પ્રથમ શૃંગારવાડીમાં સરિયામ રસ્તાની પૂર્વ દિશા તરફ આવેલા ઉંચા પાયાંવાળી પડતર જમીન ઉપરના મોટા ભાગમાં રહેતા હતા. પછીથી કુરજાવાળાની

---

(૪) દ. કા. મા. ભા. ૩. (૫) ૩૭.

મોટી હવેલીના નામથી ઓળખાતા મકાનમાં રહેવા ગયા. કેટલોક વખત તેમના મોસાળ તરફથી મળેલા મકાનોમાં રહ્યા હતા. આ આશાપાલવના મહોલ્લા તરફ જતાં પરીખ ભોગીદાસ શામળદાસની હવેલીથી દક્ષિણ તરફ આવેલું છે. "કવિશ્રીના કુટુંબીઓએ તે ઘરો વેચી દીધાથી ત્યાં નસવાડીવાળા હીંમતલાલે તથા વાડીઆવાળા વકીલ ગોવિંદભાઈએ તે જગ્યાએ સારા મકાનો બાંધ્યાં છે." પછી ઝારોળાવગામાં આવેલા વૈષ્ણવ સખીદાસ ગાંધીના ખડકીબંધ ઘરમાં રહ્યા હતા. મોસાળનું ઘર સાંકડું હોવાથી આ નવા ઘરમાં રહેવાને ગયા.

મોસાળના ઘરમાં સત્સમાગમ માટે વૈષ્ણવો આવતા ત્યાં મોડી રાત સુધી ભગવદ્ વાર્તા થતી.

આ ઘરમાં મામાના કુટુંબીઓ પણ રહેતા હતા. કહેવાય છે કે કોઈ છોકરાની વહુ વગર સમજે કંટાળા ભર્યું બોલી તેથી શ્રી દયારામભાઈએ ડભોઈ છોડી જવા વિચાર કર્યો. સખીદાસ ગાંધીના જાણવામાં આ વાત આવ્યાથી પોતાને ઘેર શ્રી દયારામભાઈને આવવા વિનંતી કરી તેથી આગ્રહને વશ થઈ કવિ ત્યાં ગયા અને છેવટ સુધી ત્યાંજ રહ્યા.

કોઈ એમ પણ કહે છે કે પાડોશીની સ્ત્રીએ બડબડાટ કર્યો તેથી આમ બન્યું.

માત પિતાના સંસ્કારો.

જગતના મહાપુરુષોને તેમના માતાપિતા તરફથી સંસ્કારદ્વારા જે શિક્ષણ મળે છે તે બીજાઓ પાસેથી મળી શકતું નથી. બાળકનો સ્વભાવ અનુકરણશીલ છે. તે બીજાઓને જેવું કરતાં જુએ તેનું કુદરતી રીતે અનુકરણ કરે છે. અને તે અનુકરણદ્વારા મળેલા સંસ્કારો આજીવન ટકે છે. વર્ડ્ઝવર્થે એક કાવ્યમાં કહ્યું છે કે **The child is the father of man** અર્થાત્ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય. ભવિષ્યમાં થનાર મહાન્ વિભૂતિઓ બાલ્યવસ્થામાંથીજ તેમના ગુણોને પ્રગટ કરે છે. અમુક

વેલનાં પાંદડાં કડવાં થશે કે સ્વાદિષ્ટ તેનું જ્ઞાન તેની પ્રથમાવસ્થામાંથીજ થાય છે. અમુક ઝાડનાં ફળ કડવાં થશે કે મીઠાં તે તેની બીજાવસ્થા ઉપરથી સમજી શકાય છે. પુષ્પની સુગંધનું જ્ઞાન પણ તેની કલિકાવસ્થામાંથીજ આપણને થાય છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્યના ભાવિગુણોનું સંપૂર્ણ નહિ તો સ્વલ્પજ્ઞાન આપણને તેમની બાલ્યાવસ્થામાંથીજ થાય છે; અને બાલ્યાવસ્થામાં મેળવેલા સંસ્કારો, ઘણાં ખરાં દૃષ્ટાંતોમાં, આજીવન ટકે છે. આપણા કવિશ્રીને બાલ્યાવસ્થામાંથીજ તેમનાં માતાપિતા તરફથી સારા સંસ્કારો મળેલા. કવિશ્રીનાં માતાપિતા શુદ્ધહૃદયનાં ભગવદ્‌ભક્ત હતાં. પ્રભુરામને કારકુનની નોકરી હતી, પણ પોતાની નોકરીમાં પ્રામાણિકતા સારી પેઠે સાચવી શકયા હતા. રાજકોરબા પણ ઘણાંજ સરળ હૃદયનાં અને ભક્તિભાવવાળાં હતાં. આમ માતાપિતાએ કવિશ્રીનું ભાવિજીવન ઘડવામાં ઘણો ફાળો આપ્યો છે. તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મમાં દૃઢાનુરાગી હતાં. દરરોજ પ્રાતઃકાળે વહેલા ઊઠીને શૌચ, દંતધાવન તથા સ્નાન કર્મથી પરવારીને ભોજનકાળ પર્યન્ત ઘણો ખરો સમય શ્રીઠાકોરજીની સેવામાં ગાળતાં. તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મને અનુસરીને પોતાનું જીવન ગાળતા. લૌકિક બાબતોમાં બહુ માથું મારતાં નહિ. સાધુ, સન્તો ગામમાં આવ્યા હોય, અગર કથા વાર્તાદિ જ્યાં થતાં હોય ત્યાં અવશ્ય જતાં. પુરાણના સારા સારા કથાકારોનો સત્સંગ કરતાં, અને દરરોજ મંદિરમાં દર્શન કરવાને જતાં. કોઈની કુથલી કે નિંદા કરવી તે પાપ સમજતાં હતાં. દરરોજ પ્રભાતિયાં, સ્તોત્રો, ઊંચે સ્વરે ગાતાં તથા ભગવન્નામાવલીનો પાઠ કરતાં. આ દરેક વખતે બાળ દયારામને પોતાની પાસે રાખતાં. બાળ દયારામ આ સર્વે જોતા અને ઉભય માતાપિતા પાસેથી સંસ્કારો ગ્રહણ કરતા. પ્રભુરામના ઘરમાં ગીતાનો ૧૫ મો અધ્યાય ઘણી વખતે સંગીતના સ્વરોથી ગવાતો. દયારામભાઈ ઘરની અંદર ધાર્મિક વાતાવરણમાં જ રહેતા હતા, અને ધાર્મિક વાતાવરણમાં રહેવાથી તેમની ધાર્મિક વૃત્તિ પ્રાયઃ જાગ્રત થતી ગઈ, ખીલવા લાગી, અને ભવિષ્યમાં

તેમની કવિતા શક્તિને ધર્મનો સાચો ઓપ આપ્યો. સુવર્ણ સાચું હોય પણ જો કથિરની પાસે તેને રાખવામાં આવે તો તે સુવર્ણનું મૂલ્ય ઓછું અંકાય છે. ચંદ્ર રમણીય હોય પણ જો શ્યામ મેઘથી આવૃત હોય તો તેની રમણીયતા આપણને આકર્ષી શક્તિ નથી. જલ મીઠું હોય પણ જો તેની ઉપર લીલ પડેલી હોય તો તે જલને પીવાની ઇચ્છા થતી નથી; તેમ કોઈપણ કવિમાં ગમે તેવી પ્રબળ કાવ્ય શક્તિ હોય પણ જો અનુકૂળ વાતાવરણ ન હોય તો તેની શક્તિઓ કુણ્ઠિત થઈ જાય છે. સાંસારિક વાતાવરણની મધ્યમાં ઉછરેલા કવિઓની કાવ્યશક્તિ સાંસારિક વિષય તરફજ ખેંચાય છે. જેવું વાતાવરણ તેવું કવિતાનું વલણ પણ હોય છે. દયારામભાઈની કવિતાને અનુકૂળ ધાર્મિક વાતાવરણ- મળી આવ્યું, અને તેને પરિણામે તેમની કવિતાનું વલણ ધાર્મિક બનતું ગયું. ઘરનું વાતાવરણ ધાર્મિક, તેમજ ચાંદોદની પવિત્ર ભૂમિનું વાતાવરણ પણ ધાર્મિક, આ ઉભય ધાર્મિક વાતાવરણ તથા નર્મદા ઘાટના પ્રકૃતિ સૌંદર્યની પ્રબળ અસર તેમની કવિતા ઉપર થઈ.

કવિશ્રીએ 'ચાતુરીના ગરબા'માં જે બોધવચન ટાંકયા છે તે ઘરમાં માતાપિતાના જીવન ઉપરથી તેમને સૂચિત થયેલાં લાગે છે. તેમાંના કેટલાંક નીચે પ્રમાણે છે.

> કરજ કહાડીને ખરચ ન કરીએ, દાટી ના સહીયે દુઃખજી,
> જેવી સંપત્ તેવું ભોજન, સદા પામીયે સુખ.

પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે રહેવું, જે મળે તેનાથી સંતોષ માનવો, અને ચિન્તાથી દૂર રહેવું એ પ્રભુરામનું જીવન સૂત્ર જણાય છે.

> આપ વખાણ, અવરની નિન્દા, પરપત્નીશું હાસ્યજી,
> અતિ ભાષણ કટુ જીભ ચલાવ્યે, મ્હોટપણાનો નાશ.

તે પોતાની સ્તુતિ કરતા નહિ, તેમ બીજાની નિન્દા પણ કરતા નહિ. તેમનું જીવન એવું સંયમી હતું કે પરસ્ત્રી સાથે

હસવાનો પણ પ્રસંગ પાડતા નહિ. તે સારી પેઠે સમજતા કે વધારા પડતું બોલવું અગર કડવી જીભ કરવાથી માણસની મહત્તા ઘટે છે, જ્ઞાતિમાં કે સમાજમાં પોતાની જે કંઈ આબરૂ હોય તે ઓછી થઈ જાય છે.

તેમની સભ્યતાનો ઉલ્લેખ કવિશ્રી નીચેની પંક્તિમાં કરે છે.

> રહામાને શોભા આપ્યેથી, આપણે શોભા આવેજી,
> પતિ–સુખ શોભા સ્ત્રીને કર જ્યમ, સ્ત્રીને પતિ દરશાવે.

બીજાને માન આપીએ તેથી આપણી શોભામાં વધારો થાય છે. કેટલાક માણસો બીજા પાસેથી માનની અપેક્ષા રાખે છે. પણ પોતે વિવેક દર્શાવવામાં ચૂક્યા હોય છે. પણ પ્રભુરામ એમ સમજતા હતા કે બીજાને માન આપવું તે તો આપણે માન લેવા જેવું છે. બીજી લીટીમાં જણાવેલો વિચાર તેમના પ્રભુરામના દંપતી જીવનનોજ પડઘો પાડે છે. પ્રભુરામ અને રાજકોરબા ઉભય એક બીજાથી સુખ કેમ થાય તેનોજ વિચાર કરતાં. આમ હોવાથી તેમનું જીવન સુખમય પસાર થતું. કુટુંબમાં કલેશ વગેરેને ભાગ્યેજ અવકાશ રહેતો.

સ્વચ્છતા અને સુઘડતા ઉપર પણ તેમને ખૂબ પ્રેમ હતો તે નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે.

> તન મન વસન સુવિમળ રાખવું, આળસ ક્રોધ ન કરવોજી,
> પરદુઃખ દેખી પ્રસન્ન ન થાવું, પાખંડ ધર્મ ન કરવો.

Cleanliness is next to godliness પવિત્રતા તે દિવ્ય જ છે. એ સૂત્રનું હાર્દ તેઓ સારી પેઠે સમજતાં હતાં. તે પવિત્રતા ફક્ત બહારનીજ નહિ પણ અંદરની હોવી જોઈએ. પ્રભુરામની વ્યવહાર કુશળતા 'વસન' ની સુવિમળતાથી જણાવી છે. કારણકે દુનિયામાં રહેનારાઓએ બહારની સ્વચ્છતા ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે **Dress and address are an index to success**

જગતમાં ફત્તેહ મેળવવાની ચાવી ચોકખાં પોષાક અને સુંદર વાણી છે. પ્રભુરામ ચોકખાં કપડાં પહેરતાં હતાં. અને તે તેમની વ્યવહાર કુશળતા દર્શાવે છે.

આ પંક્તિ આપણા કવિશ્રીના જીવનને પણ ઘણીજ લાગુ થાય છે વળી—

મોટા જનની અદબ રાખવી, બાળને શિક્ષા દેવીજી;
ગુરુજન સેવા, દયા દીનશું સ્ત્રીને વશ કરી લેવીજી.

આમાં 'બાળને શિક્ષા દેવીજી' એ શબ્દો દ્વારા કવિની બાલ્યાવસ્થામાં તેમને પ્રભુરામ પાસેથી શિક્ષણ અગર ઉપદેશ જે મળતો તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. કેટલીક વખત માબાપો છોકરાંને લાડ બહુ લડાવે છે. આમ કરવાથી ભવિષ્યમાં છોકરાં ઊંધે રસ્તે દોરાય છે. વળી કેટલાંક માબાપો બાળકના શિક્ષણની બિલકુલ દરકાર કરતાં નથી. આથી બાળકોનું જીવન ભવિષ્યમાં ચારિત્રશૂન્ય થઈ જાય છે. પણ પ્રભુરામે આપણા કવિના જીવનને સુધારવાને ખાસ કાળજી રાખી હતી, તે આપણને ઉપરની લીટીમાંથી સમજાય છે. પ્રભુરામના જીવનમાં ઉત્તમ ગુણ તો તેમની મીઠી વાણી અને સર્વનું ભલું કરવાની બુદ્ધિ હતી. તેનો ઉલ્લેખ કવિ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

મધુરી વાણી વદીએ સૌથી, ઉદર રાખીએ ઊંડુંજી;
મળ્યા મનુષ્યને પ્રાણ આપીએ, કોનું ન કરીએ ભૂંડું.

આવા પિતાનો પુત્ર પણ ગુણી થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ પ્રભુરામ અને રાજકોરબા પ્રેમથી પ્રભુની સેવા કરતાં હતાં. પોતાના સંસારને પવિત્ર રીતે ચલાવીને પ્રભુની સેવા કરવી, તે ઘણાં થોડાંજ ગૃહસ્થાશ્રમીઓના ભાગ્યમાં હોય છે. એવો ગૃહસ્થાશ્રમ તે અન્ય આશ્રમો કરતાં પણ ચઢી જાય. વૈષ્ણવ ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય આવા ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ છે. પણ આ આશ્રમમાં રહીને પ્રભુની સેવા થાય તોજ. કવિશ્રીનાં માતા પિતા આવો

ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવતાં હતાં. તેથીજ કવિશ્રીએ ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છેઃ—

ચાર આશ્રમ વિષે ગૃહસ્થાશ્રમ, એક વાતથી મોટોજી;
શ્રી હરિની સેવા બની આવે, માટે, નહિ તો ખોટોજી.

આમ કહીને કહે છે કે—

મનભાવે તેમ આશ્રમ માંણો, મ્હારે નહીં લેવા દેવાજી;
દયો કહે મ્હારે તે મ્હોટેજી, કરે જે કૃષ્ણની સેવા.

કૃષ્ણની સેવા થઈ શકે તોજ ગૃહસ્થાશ્રમ અગર કોઇ પણ બીજો આશ્રમ મોટો. કવિશ્રીનાં માતાપિતા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને કૃષ્ણની સેવા કરતાં હતાં. માટે તેવા ગૃહસ્થાશ્રમને કવિશ્રીએ અહિં વખાણ્યો છે. આવા ગૃહસ્થાશ્રમની મધ્યમાં રહેલા કવિશ્રીનો પુનિત આત્મા ધાર્મિક સંસ્કારોથી દિવસે દિવસે વેલની માફક પાંગરવા લાગ્યો. અને તેની મધુરજને આજુબાજુએ રેલાવવા લાગ્યો.

બાળપણની શક્તિઓ

કવિશ્રીનું બચપણ ધીમે ધીમે ખિલવા લાગ્યું. માતા પિતાની સાથે સત્સંગ મંડળીઓમાં કે કથા વાર્તાના સમારંભોમાં તે જતા, તેમજ મંદિરોમાં દર્શન કરવાને જતા. માતા પિતા જે જે સ્તોત્રોના પાઠ કરે તે ધ્યાન દઈને સાંભળતા અને સ્મરણ શક્તિથી એકદમ મોઢે કરી દેતા. કેટલાક કઠિન પાઠોને પણ તે એવી રીતે બોલી જતા કે માતાપિતા તેથી આશ્ચર્યમાં લીન થઈ જતા. તેમનામાં સ્મરણ શક્તિ અને ગ્રાહક શક્તિ ઉભય ખીલવા માંડી હતી. આ શક્તિ અન્ય શક્તિઓની માફક નૈસર્ગિક હોય છે. સામાન્ય રીતે સ્મરણ શક્તિ અને ગ્રાહક શક્તિની વચ્ચે પરસ્પર મેળ હોતો નથી. જેનામાં સ્મરણ શક્તિનું પ્રાબલ્ય હોય છે તેમની ગ્રાહક શક્તિ મંદ દેખાય છે, અને ગ્રાહક શક્તિવાળાની સ્મરણ શક્તિ ઘણીજ ઓછી હોય છે.

મનુષ્યમાં એકજ શક્તિ પ્રબળ હોય છે. પણ મહાન્ વ્યક્તિઓમાં એક કરતાં વધારે શક્તિઓ ખિલેલી જોવામાં આવે છે. પ્રખર વિદ્વાન્ મેકૉલે માટે કહેવામાં આવે છે કે એની સ્મરણ શક્તિ એવી ઉંચા પ્રકારની હતી કે મીલ્ટનનાં 'પેરેડાઇઝ લૉસ્ટ' કાવ્યને એક વખત વાંચતો કે તેની સાથે તેની આખીને આખી લીટીઓ યાદ રાખી શકતો. તે કહેતો કે જો 'પેરેડાઇઝ લૉસ્ટ'ને બાળી નાંખવામાં આવે તો પણ પોતે પોતાની સ્મરણ શક્તિથી આખુંને આખું કાવ્ય આપી શકે તેમ છે. દયારામભાઇની સ્મરણ શક્તિ પણ ઊંચા પ્રકારની હતી.

દયારામભાઇના માતા પિતા વૈષ્ણવ ધર્મને પાળતા હતાં. તેમાં પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગને. આ સંપ્રદાયની રીત એવી છે કે પુષ્ટિમાર્ગીયે બે પ્રકારના મંત્રોની દીક્ષા ગુરુ પાસેથી લેવી જોઈએ. એક નામ નિવેદન મંત્ર જે 'અષ્ટાક્ષર' ના નામથી ઓળખાય છે. **श्री कृष्णः शरणं मम ।** એ અષ્ટાક્ષરના મંત્રનું ગુરુ ઉચ્ચારણ કરે અને તે દીક્ષા લેનારે સાંભળવાનો. બીજો મંત્ર પંચાક્ષરી. તે બ્રહ્મસંબંધના નામથી ઓળખાય છે. નામ નિવેદન મંત્ર એ પુષ્ટિમાર્ગીય સંસ્કાર છે. તે સંસ્કાર મળ્યા પછી પુષ્ટિમાર્ગીય જીવન માટે પ્રાથમિક યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ મંત્ર તેમને શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના વંશજ ગોસ્વામી શ્રી દેવકીનંદજી મહારાજ થકી પ્રાપ્ત થયેલું. સંવત ૧૮૩૭ માં કવિની ચાર વર્ષની વયે નામ નિવેદન સંસ્કાર તેમને કરવામાં આવ્યો હતો.

આનો ઉલ્લેખ 'ભક્તિ વિધાન' માં નીચે પ્રમાણે છે.

> દાસકું મોદ આનંદ હિત, દેવકીનંદન સુચંદ,
> \+ \+ \+ \+
> વૈપુનિત મોહિ કિયો, અનુભવ પ્રગટ પ્રમાનં.

આમાં દેવકીનંદજીએ કવિને નામ નિવેદન સંસ્કાર આપીને પવિત્ર કર્યા એમ કહે છે.

'ભક્તિવિધાન' ની સ્વ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ એમના દયારામભાઈ વિષેના વ્યાખ્યાનમાં આ વિધાનનું સમર્થન કરે છે * તે નીચેની પંક્તિઓથી સમજાશે.

દેવકી નંદન દેવકી નંદન હિયો આહી;
શ્રુતિ શિખકે સુપંડિત ઉપમા અન્ય નહિં જાહી.
\+ + +
કૃપાવંત ભયે **નામ દે,** કિયો આપનો દાસ,
બાલભાવ બુઝયો ના તબે, હુતો નાંહિ પ્રકાશ.

(કા. મ. મા. ભા. ૭, પૃ. ૬)

આમાં કવિની બાલ્યાવસ્થામાં 'અષ્ટાક્ષર મંત્ર' આપીને કવિને દાસ બનાવ્યા. વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી એમ જણાવ્યું છે. પણ કવિ અહીં કહે છે કે આ દીક્ષા તેમની લઘુ વયમાં થયેલી, તેથી તે મંત્રનો પ્રકાશ તેમને થયો નહોતો. પણ પાછળથી જ્યારે શ્રી દેવકીનંદન ગોકુલમાં પધાર્યા ત્યારે કવિ ત્યાં ગયા અને મહારાજનાં દર્શન કર્યાં અને મંત્રનું હાર્દ સમજ્યા.

તબ પ્રભુ ફીરી ગોકુલ ગયે, સેવહિ ગોકુલનાથ,
\+ + +
તાતૈ હોં વ્હોં જાયકે પ્રથમ કીયો સત્સંગ.

(કા. મણિમાળા ભા. ૫, પૃ. ૬૭-૬૮)

દયારામભાઈની આઠ વર્ષની વયે સંવત્ ૧૮૪૧ માં વૈદિક વિધિ પ્રમાણે તેમનો ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. બ્રાહ્મણોમાં આ સંસ્કારની વિધિ લગ્ન પ્રસંગ જેવા આનંદથી ઉજવવામાં આવે છે. **जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विजः उच्यते** બ્રાહ્મણ માતા પિતાને ત્યાં જન્મવા છતાં જ્યાંસુધી ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે બાળકને દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેમ વેદાદિ શાસ્ત્રોના અધ્યયન માટેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

---

* 'રસિક વલ્લભ' એક અધ્યયન પૃ. ૪ માં શાસ્ત્રીજી કેશવરામ જોધપૂરવાળાના વલ્લભજીને જણાવે છે.

મનુષ્યમાં એકજ શક્તિ પ્રબળ હોય છે. પણ મહાન્ વ્યક્તિઓમાં એક કરતાં વધારે શક્તિઓ ખિલેલી જોવામાં આવે છે. પ્રખર વિદ્વાન્ મેક્લે માટે કહેવામાં આવે છે કે એની સ્મરણ શક્તિ એવી ઉંચા પ્રકારની હતી કે મીલ્ટનનાં 'પેરેડાઇઝ લૉસ્ટ' કાવ્યને એક વખત વાંચતો કે તેની સાથે તેની આખીને આખી લીટીઓ યાદ રાખી શકતો. તે કહેતો કે જો 'પેરેડાઇઝ લૉસ્ટ'ને બાળી નાંખવામાં આવે તો પણ પોતે પોતાની સ્મરણ શક્તિથી આખુંને આખું કાવ્ય આપી શકે તેમ છે. દયારામભાઇની સ્મરણ શક્તિ પણ ઊંચા પ્રકારની હતી.

દયારામભાઇના માતા પિતા વૈષ્ણવ ધર્મને પાળતા હતાં. તેમાં પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગને. આ સંપ્રદાયની રીત એવી છે કે પુષ્ટિમાર્ગીયે એ પ્રકારના મંત્રોની દીક્ષા ગુરુ પાસેથી લેવી જોઈએ. એક નામ નિવેદન મંત્ર જે 'અષ્ટાક્ષર'ના નામથી ઓળખાય છે. **श्री कृष्णः शरणं मम ।** એ અષ્ટાક્ષરના મંત્રનું ગુરુ ઉચ્ચારણ કરે અને તે દીક્ષા લેનારે સાંભળવાનો. બીજો મંત્ર પંચાક્ષરી. તે બ્રહ્મસંબંધના નામથી ઓળખાય છે. નામ નિવેદન મંત્ર એ પુષ્ટિમાર્ગીય સંસ્કાર છે. તે સંસ્કાર મળ્યા પછી પુષ્ટિમાર્ગીય જીવન માટે પ્રાથમિક યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ મંત્ર તેમને શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના વંશજ ગોસ્વામી શ્રી દેવકીનંદજી મહારાજ થકી પ્રાપ્ત થયેલું. સંવત ૧૮૩૭ માં કવિની ચાર વર્ષની વયે નામ નિવેદન સંસ્કાર તેમને કરવામાં આવ્યો હતો.

આનો ઉલ્લેખ 'ભક્તિ વિધાન' માં નીચે પ્રમાણે છે.

> દાસકું મોદ આનંદ હિત, દેવકીનંદન સુચંદ,
> + + + +
> વૈપુનિત મોહિ કિયો, અનુભવ પ્રગટ પ્રમાનં.

આમાં દેવકીનંદજીએ કવિને નામ નિવેદન સંસ્કાર આપીને પવિત્ર કર્યા એમ કહે છે.

'ભક્તિવિધાન' ની સ્વ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ એમના દયારામભાઈ વિષેના વ્યાખ્યાનમાં આ વિધાનનું સમર્થન કરે છે * તે નીચેની પંક્તિઓથી સમજાશે.

દેવકી નંદન દેવકી નંદન હિયો આહી;
શ્રુતિ શિખકે સુપંડિત ઉપમા અન્ય નહિં જાહી.
+ + +
કૃપાવંત ભયે **નામ દે**, કિયો આપનો દાસ,
બાલભાવ બુઝયો ના તબે, હુતો નાંહિ પ્રકાશ.
(કા. મ. મા. ભા. ૭, પૃ. ૬)

આમાં કવિની બાલ્યાવસ્થામાં 'અષ્ટાક્ષર મંત્ર' આપીને કવિને દાસ બનાવ્યા. વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી એમ જણાવ્યું છે. પણ કવિ અહીં કહે છે કે આ દીક્ષા તેમની લઘુ વયમાં થયેલી, તેથી તે મંત્રનો પ્રકાશ તેમને થયો નહોતો. પણ પાછળથી જ્યારે શ્રી દેવકીનંદન ગોકુલમાં પધાર્યા ત્યારે કવિ ત્યાં ગયા અને મહારાજનાં દર્શન કર્યા અને મંત્રનું હાર્દ સમજ્યા.

તબ પ્રભુ ફીરી ગોકુલ ગયે, સેવહિ ગોકુલનાથ,
+ + +
તાતૈ હોં વ્હોં જાયકે પ્રથમ કીયો સત્સંગ.
(કા. મણિમાળા ભા. ૫, પૃ. ૬૭–૬૮)

દયારામભાઈની આઠ વર્ષની વયે સંવત્ ૧૮૪૧ માં વૈદિક વિધિ પ્રમાણે તેમનો ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. બ્રાહ્મણોમાં આ સંસ્કારની વિધિ લગ્ન પ્રસંગ જેવા આનંદથી ઉજવવામાં આવે છે. **जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विजः उच्यते** બ્રાહ્મણ માતા પિતાને ત્યાં જન્મવા છતાં જ્યાંસુધી ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે બાળકને દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેમ વેદાદિ શાસ્ત્રોના અધ્યયન માટેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

---

* 'રસિક વલ્લભ' એક અધ્યયન પૃ. ૪ માં શાસ્ત્રીજી કેશવરામ જોધપૂરવાળાના વલ્લભજીને જણાવે છે.

એ આર્યશાસ્ત્રનો તેમજ સનાતન ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ હિન્દુ સમાજમાં વર્ષો થયાં ઉતરી આવ્યો છે. અત્યારે પણ તે ચાલુ છે. ઉપનયન સંસ્કાર, રિવાજ પ્રમાણે ઉજવવામાં આવ્યો. સગાં સબન્ધીઓના બટુકને આશીર્વાદ મળ્યા.

ઉપનયન પહેલાંજ, પ્રભુરામે બાળક દયારામના અભ્યાસનો આરંભ ઘર આગળ કર્યો હતો.

બાળક દયારામની વાચાશક્તિ ઘણી વહેલી ખુલી ગઇ હતી. કુદરતી રીતે શુદ્ધ ભાષાવાળાં વાક્યો તેમને ઉચ્ચારતાં જોઇને પ્રભુરામને જ્યોતિષીના શબ્દમાં વિશ્વાસ આવ્યો અને પોતેજ બાળકને ઘર આગળ મૂળાક્ષરો લખવા વાંચવાનું શરૂ કર્યું. થોડાક સમયમાં વાક્યો લખતા તથા વાંચતા શીખી ગયા. પછી તેમને તે વખતની ચાંદોદની બાપુરામ મહેતાજીની ગામઠી શાળામાં મૂક્યા. ગુજરાતમાં હજુ સરકારી ઢબનું કેળવણી ખાતું શરૂ થયું નહતું. પ્રાથમિક કેળવણી માટે પણ સરકારી શાળાઓ ન હતી. જે કોઈ આવી શાળાઓ હતી, તે ખાનગી મહેતાજીઓથી ચાલતી. તેવી શાળાઓ ગામઠી શાળાઓ તરીકે ઓળખાતી. ગુજરાતના ન્હાનાં મોટાં મુખ્ય નગરોમાં સૌથી પહેલી પ્રાથમિક શિક્ષણની શાખાઓ ઈ. સ. ૧૮૨૬માં સ્થપાઈ હતી. અંગ્રેજી શિક્ષણ અંગેની માત્ર ચર્ચાઓ ચાલતી હતી. વિલિયમ બેન્ટીકના વખતમાં ૧૮૩૨ માં મેકૉલેની અંગ્રેજી શિક્ષણની નીતિ કંપની સરકારે અપનાવી અને ૧૮૫૩ ના સર ચાર્લ્સ વુડના ખરીતાથી પ્રાથમિક, માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ કેળવણીની ફરજ સરકારને સોંપવામાં આવી. કેળવણીનું કામ કરતી ખાનગી સંસ્થાઓને ગ્રાન્ટ આપવાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાયો. આ માટે દરેક પ્રાંતમાં જુદુ કેળવણી ખાતું ખોલવામાં આવ્યું. ગુજરાતમાં ૧૮૫૩ માં બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઈ. અને તેને સાહિત્ય દ્વારા આ નવી કેળવણી અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો આરંભ કર્યો. આ છે દયારામભાઈના સમય પછીની કેળવણી. હવે તો અંગ્રેજોએ શરૂ

કરેલી નવી કેળવણીનાં પણ ૧૦૦ વર્ષો એ વીતી ગયાં, અને કેળવણીનો ઉત્તરોત્તર ખૂબ પ્રચાર થતો ગયો.

દયારામભાઈના વખતની કેળવણી અત્યારની દૃષ્ટિએ પછાત છતાં સામાન્ય વ્યવહારિક જ્ઞાનની બાબતમાં ચઢીયાતી ગણાય. કેળવણીનું કેન્દ્ર શિક્ષક હતો. તેજ ગુરુ અને તેજ પુસ્તકાલય, તેજ જેટલું જ્ઞાનવારિ પાય અને જેવું પાય, તેટલું અને તેવુંજ વિદ્યાર્થી તેનું પાન કરતો. એ સમયે ન હતાં પાઠ્ય પુસ્તકો કે ન હોતાં વર્તમાનપત્રો. છાપખાનાંના અભાવે જ્ઞાનનો ફેલાવો નહિ જેવો હતો. ગુરુની ગામઠી શાળામાં રહીને જેટલું વિદ્યાર્થી શીખે તેટલુંજ તે જ્ઞાન મેળવતો. કેળવણીનું ધ્યેય વિદ્યાર્થીને વ્યવહારમાં ઉપયોગી બનાવવાનું હતું. એટલે જેટલું તેને ઉપયોગી થાય તેટલું સામાન્ય રીતે લખતાં, વાંચતાં અને હિસાબ ગણતાં આવડ્યું એટલે વધારે કેળવણીની જરૂર જણાતી નહતી. અંગ્રેજીમાં જેને ત્રણ **Rs** કહે છે, **(Reading, Writing and Arithmetic)** એટલીજ કેળવણી. મોટા ભાગે કેળવણી મૌખિક હતી. કાગળને બદલે લાકડાની પાટીનો ઉપયોગ થતો. શરૂઆતમાં તેના ઉપર ધૂળ નાંખીને બરુના દોસ્તાં (કલમ) થી લેખન શીખવાડવામાં આવતાં. પાછળથી ખડી લગાડેલી પાટીઓનો ઉપયોગ થતો. શાહીનું લખાણ અમદાવાદી જાડા કાગળ ઉપર થતું. નીતિ અને ધર્મનું શિક્ષણ ખાસ અપાતું. એ માટે પુરાણની કથાઓ કહેવામાં આવતી તથા નીતિના શ્લોક વિદ્યાર્થીઓને મોઢે કરાવાતા. ગણિતનું શિક્ષણ પલાખાંથી આપવામાં આવતું. આવી ગામઠી શાળાઓના શિક્ષકને નિયમિત પગાર મળતો નહિ. વિદ્યાર્થીઓને ત્યાંથી સીધું મળે. અને વર્ષે થોડીક બક્ષિસ મળે. શિક્ષક બ્રાહ્મણજ હોય. તેનું ઘર તે શાળા ઘરની ઓસરી કે ઓટલા ઉપર વિદ્યાર્થીઓને બેસાડે. ખુરશી કે મેઝની જરૂર નહિ. શિક્ષક આસન ઉપર બેસે કે ગાદી ઉપર અને બાળકો નીચે ભોંય ઉપર કે જાજમ ઉપર. એ શિક્ષકમાં પ્રેમ કરતાં ભય વધારે હતો. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકથી હંમેશાં ડરતા. તેના નિકટ

સહવાસમાં આવી શકતા નહિ. "સોટી વાગે ચમચમ અને આવે ઘમ ઘમ" એ તે જમાનાનાં શિક્ષણનું સૂત્ર હતું.

દયારામભાઈની કેળવણી આવી ગામઠી શાળામાં શરુ થઇ. ચાંદોદમાં બાપુરામ મહેતાજીની શાળા બહુ વખણાતી હતી. તેમાં ભણનાર વિદ્યાર્થીઓ હોંશિયાર બનતા. બાપુરામ મહેતાજી, સ્વભાવના કડક છતાં, ભણાવવામાં બહુ કાળજી રાખતા. પોતાનો વિદ્યાર્થી ઠોઠ ન રહે તેની ખાસ દરકાર રાખતા. શિક્ષકને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાની જેટલી કાળજી તેટલી તેની પ્રસિદ્ધિ.

દયારામભાઈનું વિદ્યા પ્રત્યેનું વલણ કુદરતી હતું. તેમાં એ બ્રાહ્મણનો પુત્ર, એટલે હોયજ. પિતાના પણ સંસ્કાર તેમાં ભળ્યા. આથી દયારામભાઈ ભણવામાં હોંશિયાર હતા. જેટલું શિક્ષક ભણાવે તેટલું ઝડપથી ગ્રહણ કરતા. પ્રભુરામ દરરોજ ઘર આગળ પણ તેમના અભ્યાસ માટે ધ્યાન રાખે. દરરોજના તેમના ભણતરનો હિસાબ લે. મૌખિક પાઠો કેટલા આવડ્યા તે પણ રાત્રે સૂતા પહેલાં બાળકની પાસેથી સાંભળતાં. દયારામની સ્મરણ શક્તિ ઘણીજ તીવ્ર હતી. તેથી તેમને મોંઢે ઘણું થઈ જતું. ઘણા શ્લોકો અને નીતિ વચનો કંઠસ્થ થયાં હતાં અને પુત્રનો વિદ્યા માટેનો પ્રેમ જોઈને તે તથા મહાલક્ષ્મી બહુ હરખાતાં.

એક વખત, બાપુરામની શાળામાં, પ્રભુરામ બાળકના અભ્યાસ માટે બાપુરામ મહેતાજીને મળવા ગયા. વર્ગ ચાલતો હતો. મહેતાજી નિયમ પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછતા હતા. કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તરો ફકત દયારામજ આપતા હતા. અને મહેતાજી તેને 'શાબાસ છોકરા શાબાસ' એમ કહેતા.

મહેતાજીએ છોકરાઓને પ્રશ્ન કર્યો, 'છોકરાઓ ગઈ કાલે મેં તમને ભર્તૃહરિના નીતિશતકના બે શ્લોકો મોઢે કરવાના કહ્યા હતા. તે તમે કરી લાવ્યા છો ?'

ગુરુજીએ કહ્યું—'બોલી જાવો જો' ઉભા થનારમાંથી પહેલો ઉભો થયો. પણ પ્રથમ લીટી બોલતાંજ અટકી ગયો. બીજાએ બોલવાનું શરુ કર્યું પણ બીજી લીટી બોલતાં ગૂંચવાઈ ગયો. ત્રીજો માંડ માંડ એક શ્લોક પૂરો કરી શકયો પણ ઉચ્ચાર ઘણાજ અશુદ્ધ. છેવટે ચોથા, વિદ્યાર્થી 'દયારામ' ઉભા થયા. તેમણે તે બે શ્લોકો બોલવાનું શરૂ કર્યું. ફકત તે બોલ્યાજ નહિ પણ શુદ્ધ ઉચ્ચારથી છંદની પણ શુદ્ધતા જાળવીને, મધુર કંઠે તે ગાયા, અને વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષક તેમજ પ્રભુરામ પણ બહુજ પ્રસન્ન થયા. આ માટે બાપુરામે દયારામને શાબાસી આપી. પેલા ત્રણ જે નાશીપાશ થયા તેમને ઠપકો આપ્યો, અને બાકીના જેમણે તૈયાર નહોતા કર્યા તેમને ઘેરથી પચ્ચીશ વખત લખી લાવવાની શિક્ષા કરી.

પ્રભુરામે મહેતાજી બાપુરામને પૂછ્યું—બાપુરામભાઈ હવે મારા દયારામને ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો થશે. તમે તેને ભણાવવામાં ઘણી મહેનત લીધી છે. મારી ઇચ્છા તે વિદ્વાન થાય એવી છે. તે માટે તેને સંસ્કૃત ભાષા ભણવી જરૂરી છે. એ ભાષા આપણી દેવ ભાષા છે. વળી આપણા ધાર્મિક ગ્રન્થો એમાં લખાયલા છે. મને પણ તે ભાષાનો શોખ છે. પણ ચાંદોદમાં તે માટે પાઠશાળા નથી. તે માટે તમારો શો અભિપ્રાય છે?

બાપુરામે કહ્યું—તમારો દીકરો ભણવામાં ઘણો ચપળ અને હોંશિયાર છે. તેની બુદ્ધિ જોતાં મને પણ લાગે છે કે તે મોટો પંડિત, જ્ઞાની કે વિદ્વાન થાય એવો છે. તે માટે તમે તેને સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ આપવાનો જે વિચાર કર્યો છે, તેને હું અનુમોદન આપું છું. સંસ્કૃત માટેની પાઠશાળા ચાંદોદમાં નથી. નજીક ડભોઈમાં પણ સારી પાઠશાળા નથી. પણ વડોદરામાં એક સારી પાઠશાળા છે. ત્યાં તમો મોકલશો. સંસ્કૃત વિદ્યા માટે કાશી પ્રસિદ્ધ છે. પણ ત્યાં તમો મોકલી શકશો નહિ. તે ઘણું દૂર રહ્યું.

પ્રભુરામે કહ્યું—પુત્રને નાની ઉંમરમાં, ઘર બહાર

અમારું મન કબૂલતો નજ કરે. તેમાં તેની માતાનો પ્રેમ તેના ઉપર અતિશય છે. તે તો એને જોઈ નેજ પોતાની આંખો ઠારે છે. બાળક બહાર રમવા ગયો હોય અને થોડીક વાર થાય તો પણ એ ચિંતાતુર બની જાય છે. એટલે તેની માતાની સંમતિ મને મળે તોજ મારાથી બહારગામ મોકલી શકાય. એમ તો હું પણ થોડું ઘણું સંસ્કૃત જાણું છું. વ્યાકરણ તો હું ભણાવી શકું. પણ પાઠશાળાઓ જેવું જ્ઞાન બાળકને મળે, તેવું ઘર આગળ નજ ભણી શકાય. મારૂં જ્ઞાન મર્યાદિત છે. મારે તો એને તમામ વેદો–ઉપનિષદ સહિત અને દર્શનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવવો છે. એવું કંઈ મને ન આવડે. વળી છોકરાં જેવું બહારના શિક્ષકો પાસેથી ભણી શકે તેવું ઘરનાં પિતા પાસેથી ન ભણી શકે. પિતા તે પિતાજ, તે શિક્ષક બની શકતો નથી. શિક્ષકનો ધંધો કરનાર પિતા પણ પોતાના પુત્રનો શિક્ષક બની શકતો નથી. આપણામાં કહેવત છે કે 'પારકી મા' કાન વીંધે.' તે પ્રમાણે બહારના ગુરુ પાસેથીજ વિદ્યાર્થી ભણી શકે. વળી મારો આખો વખત નોકરીમાં જાય છે. થાકીને ઘેર આવું છું. સવારે ન્હાવા ધોવામાં અને સેવામાં વખત જાય. હું કયા વખતે તેને ભણાવું? કાશી તો નહિ પણ વડોદરા તેને ભણવા મોકલવો એમ હું વિચારું છું.

પ્રભુરામના મનમાં દયારામને સંસ્કૃત ભાષા ભણાવવાનો વિચાર ઘોળાતો હતો. બાપુરામની શાળામાં દયારામ અભ્યાસ કરી રહ્યા. પછી તે વિચાર ખૂબ આગળ વધ્યો. માતા સાથે તથા બીજાઓ સાથે તે ચર્ચા ચાલતી. પુત્રનો વિયોગ રહે માટે માતા અનિચ્છા દેખાડતાં. દયારામ તે વિષયમાં ખૂબ હોંશ દેખાડતા, માતાને કહેતા 'હું ભણીને હોંશિયાર થઈને આવીશ. થોડોક વખત હું તારી પાસે નહિં હોઉં તેથી શું? પિતાજીની ઈચ્છા છે, મારી પણ છે. તો મારા અભ્યાસમાં તું પુત્રપ્રેમ ખાતર અંતરાય ન નાંખ.' આમ જ્યારે દયારામ કહેતા એટલે મહાલક્ષ્મી મૌન ધારણ કરતાં. પુત્ર વડોદરા ભણવા જાય તે વિચારનો તેમણે પછીથી વિરોધ કર્યો નહિ.

પણ મનુષ્ય ધારે છે કંઈ ને થાય છે કંઈક. આવતી કાલે

શું બનશે. એવું જ્ઞાન મનુષ્યને ભાગ્યેજ હોય છે. નહિ તો દશરથ રાજાએ પુત્ર રામચંદ્રની રાજ્યાભિષેક માટે તૈયારી કરી. પણ તે તૈયારીઓ છતાં પુત્રને ૧૨ વર્ષ વનવાસ ભોગવવો પડયો. મનુષ્યો ગમે તેટલી મોટી આશાઓ બાંધે, ગમે તેટલી ભાવિ જીવનની યોજનાઓ કરે, છતાં તેને સિદ્ધ કરવાનું, તેના હાથમાં નથી. તે તો છે જગન્નિયન્તા પરમાત્માને હાથે. તેની ઈચ્છા પ્રમાણેજ વ્યક્તિની જીવન ઘટનાઓ નિર્માય છે. તેજ તેને સરળ રસ્તે દોરે છે, કે તેને વળાંક આપે છે કે ગર્તમાં ફેંકી દે છે.

પુત્રના ભાવિ જીવનની પ્રભુરામની યોજનામાં અચાનક વિક્ષેપ પડયો. પ્રભુરામ માંદા પડયા. અને દયારામના સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યાસમાં વિલંબ પડયો. આખરે પ્રભુરામ, સંવત્ ૧૮૪૩ માં મહાલક્ષ્મી, અને દશ વર્ષના પુત્ર દયારામને તથા સ્નેહી સંબંધીઓને રુદન કરતાં મૂકીને, આ ફાની દુનિઆનો ત્યાગ કરીને ગોધામમાં ચાલ્યા ગયા.

આ દુઃખદ બનાવથી પ્રભુરામનાં પત્નીને સખ્ત આઘાત લાગેજ. પ્રભુરામભાઈની દયારામને સંસ્કૃતના પંડિત બનાવવાની ઈચ્છા તે પૂર્ણ કરી ન શકયા. તેનું દુઃખ બાળ દયારામને પણ થયું. વળી પ્રભુરામની એક બીજી ઈચ્છા પણ વણપાંગરી રહી ગઈ. દયારામભાઈનો ઉપવીત સંસ્કાર કર્યો, ત્યારે તેમના વિવાહની વાત જ્ઞાતિમાં ચાલતી હતી. જ્ઞાતિનાં તમામ બાળકોમાં એ જૂદા પડી આવતા હતા. જ્ઞાતિનાં ઘણાં કુટુંબોની નઝર દયારામભાઈ ઉપર હતી, અને પોતાનાં કુટુંબોની પુત્રીનો વિવાહ એમની સાથે કરવાનાં કોડ તેમને જાગતા. તેમજ અંદર અંદર તે માટે સ્પર્ધા થતી. દયારામભાઈ જેવો રૂપાળો છોકરો જ્ઞાતિમાં બીજો ભાગ્યેજ હોય. શરીર બાંધી દડીનું, ગૌરવર્ણ, કમ્બુકણ્ઠ, વિશાળ તેજસ્વી કપાળ, તેમજ ચમકતી વિશાળ આંખો, શુકનાસિકા, મૃગેન્દ્ર કટિ, કાચ જેવું પારદર્શક શરીર, વળી

ભણવામાં બહુજ હોંશિયાર, વર્ગમાં પહેલો નંબર રાખે, મહેતાજી બાપુરામ જે પાઠ આપે તે કરી જાય, તેમજ સ્વભાવે આનંદી, વળી તેમના કંઠમાં તો સંગીતજ ભરેલું, તે કંઈ ગાય અને આજુબાજુના તે સાંભળવામાં તલ્લીન થઈ જાય. આ ઉપરાંત વિનય ભરેલી ભાષા, આ બધાં ગુણોવાળો બાળક કોને ન ગમે? એ ગામમાં ગંગા નામની કન્યાના બાપે પ્રભુરામ અને મહાલક્ષ્મી સાથે પોતાની પુત્રીનું દયારામને વાગ્દાન કરવાની વાતચીત થઈ. તે સમયમાં લગ્ન નાની ઉંમરમાં થતાં. તેમ વરકન્યાની પસંદગીથી લગ્ન થતાં નહતાં. દયારામભાઈને આ બાબતમાં પૂછવામાં આવ્યું નહોતું. પ્રભુરામને શ્રદ્ધા હતી કે પુત્ર વિવાહને સંમતિ આપશે. મૌખિક વાત થઈ પણ દયારામના લગ્ન થતાં પહેલાં આ સંસાર છોડીને પ્રભુરામ ચાલ્યા ગયા. હવે દયારામને ઉછેરવાની જવાબદારી માતા મહાલક્ષ્મીના માથે આવી પડી.

દયારામની ઉંમર આ વખતે ૧૦ વરસની હતી. આગળ ઉપર જીવન અને મૃત્યુની ફીલસુફીની મીમાંસા કરનાર મૃત્યુનું રહસ્ય સમજનાર કવિ આ ઉંમરે મૃત્યુ શું છે તે સમજતા ન હતા. તેમણે ગામનાં બીજાઓનાં મૃતદેહોને અગ્નિ સંસ્કાર કરતાં જોયેલાં. તેમ બીજાં સગાવહાલાના મૃત્યુની વાતો સાંભળેલી, પણ મૃત્યુ એટલે શું? તેની સમજ તેમને નહોતી. પણ મહાલક્ષ્મીને માથે તો પતિ જતાંજ આભ તૂટી પડયું. એની આગળ દુઃખના ડુંગરો ખડકાયા. પતિ ચાલ્યા ગયા એ ચિન્તા તેના હૃદયને અહર્નિશ બાળતી.

હવે ઘરનો કમાનાર અને દયારામની ચિંતા કરનાર વ્યક્તિ ચાલી ગઈ. એથી એને સંસાર સૂનો લાગ્યો. આજીવિકાનાં સાધનો બહુ મર્યાદિત હતાં. જેમ તેમ કરીને જીવન દોરી નભાવે તેટલુ હતું. પણ તેને બાળકનો વિચાર થતો કે એના સંસ્કૃત અભ્યાસનું શું? ને તેમના લગ્નનું શું? મહાલક્ષ્મી બહુ ભોળી અને પ્રેમાળ માત હતી. હવે એ દયારામનાં ભાવીનો વિચાર કરતાં. 'અરે! મારું અ

નાનકડું કુસુમજ કેવું આનંદથી ખેલી રહ્યું છે? પણ તેને સંસારનાં ઉના વાયરાઓનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી, એનું હવે શું થશે? મારી જીંદગીનો પણ ભરોસો નહિ. મારા બાળકની સંભાળ કોણ લેશે? પિયરીયામાં શું એને આશ્રય લેવો પડશે?, આ વિચાર કરી કરીને ઘરનાં એકાંત ખૂણાંમાં રડતાં અને પોતાની હૈયા વરાળ કાઢતાં. દયારામની જ્યારે નજર પડે ત્યારે તેમને પણ લાગણી થઈ આવતી અને તે આશ્વાસન આપે, અને કહે, મા, તું શા માટે રડે છે? તું મારી ચિંતા કરે છે, પણ ચિંતા કરવાનું કારણ શું? શું તને ભગવાનમાં શ્રદ્ધા નથી? તું દેવ મંદિરે જાય છે, સેવા કરે છે, ધોળ પદ ગાય છે, કથા વાર્તાઓમાં જાય છે, તો તું એટલું સમજતી નથી કે આપણાં બધાંની જીંદગી ભગવાનના હાથમાં છે? જો સાંભળ, તું નરસિંહ મહેતાનાં પદો ગાય છે, તે તને હું પેલું પદ ગાઈ સંભળાવું.

" સુખ દુઃખ મનમાં નવ આણિયે રે ઘટ સાથે રે ઘડિયાં,
ટાળ્યાં તે કોઈનાં નવ ટળે, જદુનાથનાં જડિયાં."

વળી તું જાણે છે ને, કે મારા પિતા દરરોજ શ્રી મહાપ્રભુજીનાં ષોડષ ગ્રંથોના પાઠ કરતા, અને તેમાં 'નવરત્નનો' પાઠ ઘણીવાર કરતા એ એમનો પ્રિય પાઠ હતો. રાત્રે સૂતી વખતે પણ આપણને સંભળાવતા. તેની પહેલી લીટી છે—

चिंता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापि ।

જેણે ભગવાનને પોતાનું નિવેદન કર્યું છે, તેને કોઈ પણ ચિંતા કરવી જોઈએ નહિ. કારણ તેની ચિંતા કરનાર ભગવાન સમર્થ છે. તેં બ્રહ્મસંબંધ લીધેલું છે, એટલે આ વાત તને કહું છું. બાળકનાં આ શબ્દોથી માતા મહાલક્ષ્મીને આશ્વાસન મળતું અને "દુઃખનું ઓષડ દહાડા" એ નિયમ પ્રમાણે પ્રભુરામના મૃત્યુનું દુઃખ વિસારે પડ્યું.

દયારામની કીશોરાવસ્થા હવે ખીલતી હતી. સંસ્કૃત ભાષા

અભ્યાસમાં વિક્ષેપ પડ્યો. છતાં પોતે ભાષાંતરવાળા ગ્રંથોની મદદથી તે ભાષા શીખવા લાગ્યા. દરરોજ સવારે પોતાનો અભ્યાસ કરતા. ગીતા, રામાયણ, ને મહાભારતનાં પુસ્તકો અવલોકતા. વળી એમને પોતાને કવિતા લખવાનો છંદ લાગ્યો, અને કેટલીક કવિતા લખતા. બપોરનાં સારાં સારાં કપડાં પહેરીને મિત્રોને મળવા જાય. સાયંકાળનાં સમયે મંદિરોનાં દેવદર્શને જાય તથા સાધુ સંતોની પરિક્રમાવાસીઓની, અને મહંતોની મુલાકાતો લેતા. ચાંદોદ એ તીર્થધામ હતું. ત્યાં બહારગામના યાત્રીઓ આવતાં. તેમની સાથે વાતો કરવાની તક લેતા. કોઈ કોઈ વખત બાળમિત્રોની સાથે નર્મદાની પનાઈમાં બેસીને સહેલ માણતા, અને તે વખતે પોતે બનાવેલી કવિતાઓ મધુર કંઠે ગાઈ મિત્રોને આનંદ આપતા. મિત્રોને પણ એમાં ખૂબ રસ પડતો. કોઈવાર મલ્હારાવનાં ઘાટ પરનાં પગથીયાં પર બેસીને " સાંભળ સૈયર ! મ્હારી ગુંજની એક ગોઠ." એ પોતાની રચેલી ગરબી ગાતા અને પાણી ભરતાં ભરતાં પનિહારીઓ એમના મધુર કંઠથી આકર્ષાઈ અને સ્તબ્ધ થઈને સાંભળતાં. કોઈ કોઈ વખત બાળમિત્રો ભેગા બેસીને દોડતા અને રમતા. એક બીજાને પકડવાની રમત રમતા, એક વખત આવી એક રમતમાં દયારામ દોડતા હતાં ત્યારે એક બેડું ભરીને જતી પણીહારીની અડફેટમાં તે આવી ગયા, અને તેનું બેડું ફૂટી ગયું. તે ઉગ્ર બનીને ગાળો દેવા લાગી. પણ દયારામે તેની ક્ષમા માંગી. આ બનાવની ખબર મહાલક્ષ્મીને પડી. તેમણે પુત્રને ઠપકો આપ્યો. દયારામે કહ્યું કે " મેં જાણી જોઈને બેડું પાડ્યું નથી. અમે બધાં દોડવાની રમત રમતાં હતાં. હું દોડતો હતો તેમાં એ પનિહારી બાઈ અડફેટમાં આવી ગઈ. મેં જાણી જોઈને બેડું ફોડ્યું નથી ને તે માટે મેં ક્ષમા માંગી છે." એક વખત નર્મદાના ઘાટે મિત્રોની મંડળી જામી. મંદ મંદ પવન વાતો હતો. સલૂણી સંધ્યા આકાશમાં લહેરાઈ. તે વખતે મિત્રોના આગ્રહે કવિએ રેખતો રાગમાં નીચેની પોતાની બનાવેલી કવિતા ગાઈ. એ કવિતા વ્રજ ભાષામાં હતી

"બંસી કે બજાને વારે, મેરાં દીલ ચૂરાયાં,
મેરા દીલ કયું ચૂરાયા, મેરાં મન કયાં ચૂરાયાં?"

(દયા રત્ન માલ ભાગ ૨ જો પૃષ્ટ ૯)

મિત્ર મંડળીએ એ ગીતને હર્ષનાદથી વધાવ્યું. મિત્રોએ બીજા ગીતની માંગણી કરી. કવિએ સોરઠ રાગમાં નીચે પ્રમાણે ગાયું.

'છેલ્લાં નેક નેકિ, બાંસુરિ બજાયે જા હો.
બજાય જા, સૂનાય જા, રિઝાય જા હો,
તેરિ બાંસરીને મેરી પાંસુરિયાં પ્રોઇ;
સૂને બિના–ના–સોહાયે જા હો."

આ ગીતના ધ્વનિઓ દૂર દૂર સુધી ફેલાતો, અને વાતાવરણમાં ગુંજી ઉઠતાં મઠમાં બેઠેલા સાધુ સંતો, તેમ યાત્રિઓ પણ તે સાંભળવાને ત્યાં આવતા.

બાલવયમાંજ કવિએ ચાંદોદમાં કવિતા બનાવનાર અને મધુર ગાનાર તરીકે કીર્તિ મેળવી હતી. એ બાળકોમાંજ પ્રિય થઈ પડયા નહોતા, પણ મોટેરાંઓ અને સ્ત્રી વર્ગમાં પણ માનીતા થયા હતા. ચાંદોદની શેરીઓમાં નવરાશની વખતે સ્ત્રીઓ જ્યારે વાતો કરતી ત્યારે કહેતી કે "મહાલક્ષ્મીનો દયારામ કેવો હોંશિયાર છે? કેવી સરસ કવિતા લખે છે, અને કેવું સરસ ગાય છે. હજુ તો એ બીજનો ચંદ્ર છે, પણ ભવિષ્યમાં એ સોળ કળાએ પ્રગટશે અને પ્રકાશ ફેલાવશે." આવું કોઈ કોઈ વખત વૃદ્ધ પુરુષો પણ ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારતા. કોઈ વળી એમ કહેતા કે અણવિકસ્યું કુસુમ છે, એનો પૂરો વિકાસ થયો નથી. બધી પાંદડીઓ ખીલશે, ત્યારે એ મહાન પુરૂષ તરીકે ચાંદોદનેજ નહિ પણ ગુજરાતને કીર્તિ અપાવશે. આમ દયારામની પ્રશંસા થવા લાગી. માતા તે સાંભળીને આનંદ પામતાં. વિવાહ તો થયેલા હતા, પણ લગ્નની વાત આવે ત્યારે તે બાબત ઉપર તેઓ ઉપેક્ષા રાખતો. એમાં તેમને રસ ન દેખાતો.

મહાલક્ષ્મી અને માસી દેવબા અને મોસાળીયાંઓ જ્યારે ભેગાં મળીને લગ્ન વિષે વાતો કરે ત્યારે તેમાં તે રસ ન લેતા. એક વખતે માતા અને માસી બેઠાં હતાં ત્યારે કવિએ નીચેની પંક્તિઓ ગાઈ.

"એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ, નહિ સ્વામી બીજો,
નહિ સ્વામી બીજો રે, મારે નહિ સ્વામી બીજો."

એ ગીત સાંભળીને દેવબાને આશ્ચર્ય થયું. સહજ ભાવે માસીએ દયારામને પૂછ્યું કે તું "ગોપીજન વલ્લભને તો વરવાનો નથી ને? તું ગોપી થઈશ તો પેલી ગંગાનું શું થશે? આવાં ઘેલાં ન કાઢ." ત્યારે દયારામ એનો ઉત્તર ન આપે.

ચાંદોદમાં શેષસાઈ ભગવાનનું મંદિર છે. તે નર્મદાના તટ પર આવેલું છે. તેને ચક્રતીર્થ પણ કહે છે. શંખ, ચક્ર, ગદાધારી શેષસાઈ ભગવાનની મૂર્તિ ત્યાં બિરાજે છે. મૂર્તિના લલાટ પર કેસરી તિલક શોભી ઉઠે છે, નાસિકામાં નથવેસર પહેરેલી છે. કાન પર કુંડલ શોભી રહેલાં છે. પીતાંબર અને કટિમેખલા ધારણ કરેલાં છે. પગે નેપૂર શોભે છે. પ્રત્યેક અંગમાં માધુર્ય ભરેલું સ્વરૂપ, જેનાથી મનમથ લોભાઈ જાય તેવું છે. શેષ ઉપર શયન કરતાં કમળા જેની સેવા કરે છે, તેવાં ભગવાન નારાયણનાં દર્શન કરવાને માટે જુદાં જુદાં સ્થળેથી ભાવિક યાત્રાળુઓ ચાંદોદ આવતા. દયારામ પણ પોતાના ગામમાં આ ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન કરવા જતા. એક વખતે જ્યારે તે દર્શન કરવા ગયા ત્યારે મંદિરની બાજુમાં સત્સંગીઓની બેઠક મળી હતી. તેમાં કથા વાર્તા ચાલતી હતી. દયારામ પણ તે સાંભળતા. એક દિવસે કથા કહેનાર પુરાણીની નજર દયારામ પર પડી. દયારામ કવિતા રચે છે એવી તેમને ખબર હતી. તેથી તેમણે પૂછ્યું, "કેમ છોકરા, તું કવિતા લખે છે, તે મેં સાંભળ્યું છે. તે દિવસે ભગવાનની મુરલી પર તેં કવિતા ગાયેલી તે બહુ સરસ હતી, તો આપણા શેષસાઈ ભગવાન પર કવિતા લખ." દયારામે મંડળીમાં ઉભા થઈને કહ્યું

કે "મેં રચી છે." પુરાણીને આશ્ચર્ય થયું. "તો હમણાં ગાઈ સંભળાવીશ ? તારી સાથે એ કવિતા લેતો આવ્યો છે ?" દયારામે જવાબ આપ્યો. "હજુ મેં ગઈ કાલે એક કવિતા લખી અને તે મારા ખિસ્સામાં છે. તમે કહેતા હો તો હમણાં વાંચુ." પુરાણીએ કહ્યું, "ભલે વાંચ." દયારામ તે વખતે ઉભા થયા. ખીસ્સામાંથી કવિતા કાઢી. અત્યાર સુધી તેમણે મિત્રો આગળ કવિતા ગાઈ હતી. આવો પ્રસંગ તેમને મળ્યો ન હતો. એટલે વિના સંકોચે તેમણે મધુર કંઠે વાંચવા માંડી. એની પહેલી બે લીટીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

"શ્રી નર્મદાજી તટ પરે, ચારૂ ચંડી રે ગ્રામ,
મહિમા વખાણું તે સ્થળ તણો, સમોવડ વૈકુંઠ ધામ."

૧૩ પંક્તિનું આ ધોળ તેમણે ગાયું. એમાં તે સ્થળનું મહાત્મ્ય અને ત્યાં બિરાજતા શેષસાઈ ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન તેમણે કર્યું છે. તે સાંભળીને બધા ખુશ ખુશ થઈ ગયા. એક વખત, બીજી વખત, ત્રીજી વખત એમ ત્રણ વખત એમની પાસે ગવડાવ્યું અને શ્રોતાઓએ સાંભળ્યું. પુરાણીનો હર્ષ માતો નહતો. તે આસન પરથી ઊઠયા, અને પ્રેમથી ભેટયા અને કહ્યું, "છોકરા, તારી કવિતા મને બહુ ગમે છે. મારી ખાત્રી છે કે ભવિષ્યમાં તું સારો કવિ થઈશ. મારો આશીર્વાદ છે, કે તું ભગવાનની કવિતા ગાશે, બીજાની નહિ. તું ભક્ત કવિ થજે. નરસિંહ મહેતા કે મીરાંબાઈ જેવો ભક્ત થજે." બાલ દયારામને આ આશીર્વાદ આનંદથી નિર્ઝરતાં નયણાંથી સ્વીકાર્યા અને મંડળીમાં બધાંઓને હાથથી વંદન કરીને બેસી ગયા. સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યા. 'કેવો વિનયી અને સંસ્કારી છોકરો !'

બાળ દયારામ ઘેર પહોંચ્યા કે તરતજ માતાએ પૂછ્યું. "પેલી શેષસાઈની કવિતા મને ગાઈ સંભળાવને !" બાળકે એ કવિતા તેમને વાંચી સંભળાવી. માતા મહાલક્ષ્મીને શેષસાઈ ભગવાનમાં ખૂબ શ્રદ્ધા હતી. દરરોજ તેમનાં દર્શન કર્યા સિવાય તેઓ ભોજન

લેતા નહિ. આથી તે કવિતા માતાને બહુ ગમી. પોતે તેને કંઠે કરી હતી અને દરરોજ સાંજે સૂતી વખતે મુખપાઠ કરતા. બાળ દયારામ પણ સાથે ગાતા.

પિતાના મૃત્યુનું દુઃખ વિસરાવવા લાગ્યું. પછી બબ્બે વર્ષના વહાણાં વાયાં. બાળક, કવિતાની રસભરતીમાં જ રહેતા. માતાને તેના લગ્ન કરવાની ચિંતા હતી. એવામાં તેમની માંદગી આવી. માતાના સુખ ને પ્રેમમાં બાળક હવે ઉછરતો હતો. પણ કોણ જાણે વિધાતાને એ પણ નહિ ગમ્યું હોય, અને આ બાળકને સુખથી વંચિત રાખવાનું હોય, તેમ માતા માંદગીમાંથી ઊઠયાં નહિ. બાળકે બહુ ઉમંગથી સુશ્રૂષા કરી. ફૂલ છોડને ઉછેરનાર માળી ચાલ્યો જાય તો તે ફૂલની શી દશા થશે? એ વિચાર માતાની શય્યા પાસે બેઠાં બેઠાં કવિને વ્યગ્ર બનાવતો હતો અને ઘણી વખતે ચિંતામાં પડી જતા. માસી દેવબા તેમને ધીરજ રાખવાનું કહેતાં, પણ આખરે એ કપરો દિવસ આવ્યો. અંતિમ ઘડીઓ ગણાવા લાગી. માતાએ ઈશારો કર્યો અને સગા–સંબંધીઓ જાગ્રત્ થઈ ગયા. માતાની શય્યા પાસે શ્રીનાથજીની છબી મૂકવામાં આવી, રામકૃષ્ણના નામની ધૂન થવા લાગી અને ભજનો ગવાવા લાગ્યાં. છેલ્લી ક્ષણ સુધી માતા બાળકની સામે એક નયનથી જોઈ રહેતી. છેલ્લે છેલ્લે એ નયનોનાં તેજ ચાલ્યા ગયાં, અને ગોલોકવાસી થયાં.

એ દિવસ બાળ કવિને માટે ઘણોજ કપરો હતો. સગાસંબંધીઓ ભેગા થયાં. નર્મદાના વિશાળ તટની સ્મશાન ભૂમિમાં એ બાળકના હાથે માતાના શબને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે બાળકની આંખમાં ઘણાં આંસુ વહ્યાં. તેને સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય આવ્યો, હવે જીવનમાં જીવવા જેવું કાંઈ ન લાગ્યું. ઘર સૂનું સૂનું લાગતું. કાકાની પુત્રી ધનગૌરીએ અને માસી દેવુબા વગર તેમનું કોઈ રહ્યું નહિ. મોસાળિયાં હતાં પણ તે ડભોઈમાં. ઉપર આભ નીચે પૃથ્વી એવી સ્થિતિ થઈ. હવે એકલવાયા પડી ગયા. સંસારમાં ગમે

તેટલાં સગાં સંબંધીઓ હોય પણ માતા એજ માતા. પિતા ગયા પણ માતાએ તેને ઊની આંચ પણ આવવા દીધી નહોતી. માતા હતી ત્યાંસુધી કવિને ભોજન, વસ્ત્રની કોઈ ચિંતા નહોતી. તેના શરીરની બહુ સંભાળ રાખતી. સહેજ માથું દુઃખે તો માતા તેની ચિંતા કરે અને ઉપચાર કરે. એવી પ્રેમાળ માતા હંમેશને માટે ચાલી ગઈ. હવે તેનું સુખ જોવાનું રહ્યું નહિ. આમ વિચારમાં ઘણી વખત કવિ પડી જતા. માતાના વિયોગનું દુઃખ ભૂલી જવા તેમણે એક કવિતા રચી.

> "સાચું તે સગપણ રે, સમજ મન! શ્યામ તણું,
> બાકી સહુ જુઠ્ઠું રે, કશું નથી કામ તણું;
> જનુની જનક એમ કર્યાં કેટલાં, ત્હેં જેટલી ધરી દેહ,
> લ્હેણા દેણીનો સંબંધ તૂટયો, ત્યારે મૂકીને ગયા સૌ નેહ.
> કોઈએ ના બતાવ્યું રે, ઠેકાણું વિશ્રામ તણું."

માતાની ઉત્તરક્રિયા કરી. હવે સંસારમાં આવી પડતી આપત્તિઓનું તેમને થોડુંક ભાન થવા લાગ્યું. પણ આ સમયને જીવનની તૈયારી તરીકે એમણે માન્યું. ગ્રંથો અને ભાગવત કથાઓમાંથી તથા સત્સંગ મંડળીઓમાંથી તેઓ સમજ્યા હતા કે સંસારમાં મનુષ્ય માત્રને દુઃખ હોય છે. મનુષ્યે એ દુઃખથી કાયર થવું નહિ પણ તેનો સામનો કરતાં શીખવું જોઈએ. દુઃખ મનુષ્યના જીવનનો વિકાસ કરવામાં મોટું સાધન છે. માટીના ઘડાને જ્યાં સુધી તાપ આપવામાં આવતો નથી, ત્યાંસુધી એ ઘડો પાકો બનતો નથી કે કોઈ વ્યવહારના ખપમાં આવતો નથી. કેરી કાચી હોય ત્યાંસુધી ખાટી હોય છે, પાકી થાય ત્યારે મીઠી લાગે છે, તાપ હોય ત્યારે પાકે છે. તેમ સંસારમાં દુઃખ હોય તોજ મનુષ્ય પાકો બને છે. ત્યાંસુધી તે કાચી માટીના જેવો હોય છે. સંસાર વ્યવહારમાં તે બિન ઉપયોગી હોય છે. મનુષ્યનો સાચો શિક્ષક (ગુરુ) દુઃખ છે. મહાન પુરૂષોના જીવન દુઃખથી પરિપૂર્ણ બનેલા છે, એટલે દુઃખ એ અનિષ્ટ છે એમ

માનવું નહિ. દુઃખનો પણ જીવન વિકાસમાં ઉપયોગ કરવો. સંસારમાં દુઃખ પછી સુખ આવે છે. પિતા ગયા, માતા ગઈ, પોતે એકલો રહ્યો, નિરાધાર સ્થિતિ–આ બધાં એક પછી એક સંકટોએ થોડીવાર કવિને સતાવ્યા, અને તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ ભાવિ રાક્ષસરૂપી વિકરાળ મુખ ઉઘાડીને ગળી જવાનો ન હોય, એ રીતે કલ્પનામાં જોવા લાગ્યા પણ આ બાળક દયારામમાં સમજ હતી. **चिंता क्वापि न कार्या** એ શ્રી વલ્લભાચાર્યના વાક્યનું એ સ્મરણ કરતા. 'શ્રીકૃષ્ણ શરણમ્ મમ' એ સૂત્રનો ઉચ્ચાર કરતા. એ રીતે ભયથી મુક્ત થયા. ઈશ્વરની શ્રદ્ધા શું શું કરી શકતી નથી? એ શ્રદ્ધાના બળે મનુષ્યો દુઃખના મહોદધિતરી જાય છે. આપત્તિઓની અગ્નિજ્વાળામાંથી સુરક્ષિત રીતે પસાર થાય છે. સંસારના ઝેરી પવનોને પણ તે બળથી શાંત કરી દે છે. દયારામભાઈના જીવનમાં એ ઈશ્વરી શ્રદ્ધાનું મોટું બળ હતું.

નીચેના પદોમાં આ સમયની લાગણીઓ તેઓ વ્યક્ત કરે છે.

"કોટી પ્રયત્ન કરો તોય પણ, સુખ દુઃખ હાથ હરી ને રે,
થવાનું સ્હેજે પણ થાશે, હરિભજ ભાવ ધરી ને રે."

(દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ, પૃષ્ઠ ૨૩૭.)

"ચિત્ત તું શીદને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે,
સ્થાવર જંગમ જડ ચેતનમાં, માયાનું બળ ઠરે,
સ્મરણ કર શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનું, જન્મ મરણ જાય હરે."

(દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૨૫૦)

માસી દેવબા ડભોઈમાં રહેતાં હતાં. બાળક દયારામ એકલા હતા, તેથી તે ચાંદોદમાં આવીને તેમની સાથે રહ્યાં. દયારામનું મન ધીમે ધીમે કાવ્ય લખવામાં પરોવાયું. કથા વાર્તાઓમાં જાય ત્યાંથી જે દૃષ્ટાંત સાંભળીને આવે, તેમજ કૃષ્ણ ભગવાનના જીવન પ્રસંગો સાંભળીને આવે, તે બધા ઉપર કાવ્ય લખતા. આમ એમની કાવ્ય

શક્તિ સ્ફૂરવા લાગી. સંસ્કૃત ભાષાનો પરિચય પણ વધવા લાગ્યો. સંગીતનો શોખ વધવા લાગ્યો. માસી, દયારામને લગ્નની વાત કરતાં, તો દયારામ એ વાતને હસી કાઢતા. એમાં રસ દેખાડતા નહિ. માસી અને ધનગૌરી અને મામાએ એક વખત દયારામને પોતાની પાસે બેસાડીને લગ્નની વાત કરી અને કહ્યું કે તારા પિતાએ તારૂં વાગ્દાન કરેલું છે, હવે તારે લગ્ન કરી નાખવું જોઈએ. કન્યા પક્ષવાળાનો આગ્રહ છે. કવિએ જવાબ આપ્યો કે "મેં તો મારૂં લગ્ન કયારનું કરી નાખ્યું છે." મામાએ પૂછ્યું "કોની સાથે ?" "શ્રીકૃષ્ણ શામળિયા સાથે. શું તમને ખબર નથી ?" મામા, માસીએ કહ્યું, "જો ભાઈ દયા ! તું અમારી વાત હસી કાઢ નહિ, તું આવાં ઘેલાં ન કાઢીશ. તારા પિતાએ વાગ્દાન કર્યું છે, તારી માની પણ એ જ ઈચ્છા હતી. છોકરી તને ગમે એવી છે તો શા માટે તું ના પાડે છે ? તું ના પાડે તો આપણા કુંટુંબની પ્રતિષ્ઠા શું રહે ? આપણી ન્યાત કઈ ? સાથોદરા. એમાં લગ્ન પ્રત્યે ચેડાં ન કરાય," આનો ઉત્તર દયારામે ઠાવકી રીતે આપ્યો, "તમારી વાત મેં સાંભળી લીધી, પણ મેં નક્કીજ કર્યું છે કે મારે બીજું લગ્ન કરવું નથી, તમે ઘેલછા કહો કે ગમે તે કહો, મારા નિશ્ચયમાં ડગવાનો નથી. મારે સંસારના બંધનમાં પડવું નથી. પિતાજીએ ભલે નક્કી કર્યું હોય પણ તે તો ગયા, માતા ગયાં. મારે હવે સંસારનો મોહ નથી. હું લગનની ઉપાધિમાં પડવા પણ માંગતો નથી. એ કન્યાને હું લગન કરીને સુખી કરવાનો નથી તો મારે શા માટે એના જીવનસુખમાં આગ મૂકવી જોઈએ ? હું તો "એક વર્યો શ્રી ગોપીજનવલ્લભ, નહિ સ્વામી બીજો" એ સંકલ્પવાળો છું. મારો પતિ તો શ્રીકૃષ્ણ છે. તો હું એક સ્ત્રી જાતિ સાથે લગન કરૂં ? આ મારો નિશ્ચય છે. તમે હવે એ વાત ન કરશો અને લગન કરવાની ફરજ ન પાડશો નહિ તો હું અહીંથી ચાલ્યો જઈશ. મારૂં જે થવાનું હશે તે થશે, ભગવાન મારો બેલી છે. આ બાબતની મેં એક કવિતા પણ કરી છે, તમારે બધાને સાંભળવી હોય

તો સાંભળો." એમ કહીને પેટીમાંથી કવિતાનો ચોપડો કાઢ્યો અને પોતે તે ગાઈ.

"વરિયે તો સામળિયો વરિયે, વરિયે તો પાતળિયો;
વરિયે તો છબીલો વરિયે રે,........ચતુરવર—ટે૦
સંસારીનું સગપણ કાચું, પરણીને રંડાવું પાછું;
એને ઘેર તે પાણી શીદ ભરીએ રે;........ચતુરવર—૧
સંસાર તો સરવે જૂઠો, શું થાશે રૂઠો કે તૂઠો;
તેહને તુચ્છ જાણી ફરિયે રે........ચતુરવર—૨
જેહને પરણે દુઃખ જાય, અખંડ હેવાતણ થાય;
તેની સાથે પ્રીત કરિયે રે.........ચતુરવર—૩
સંસાર તો સર્વે ખોટો, પાણી માંહેનો પરપોટો;
ફૂટી જાશે નાનો મોટો રે.........ચતુરવર—૪
દયા પ્રિતમ કેરો વાહાલો, નાગર નંદલાલો;
તેહેનો સાથી કરી મ્હાલો રે,........ચતુરવર—૫

(કાવ્યસંગ્રહ પૃષ્ઠ ૨૩૬.)

આ કવિતા સાંભળીને માસીબા અને બીજા બધાં છક થઇ ગયાં. તેઓએ એટલો જવાબ આપ્યો. "ભલે તારી મરજીમાં આવે તેમ કર, પણ જો જે, આ તો સંસાર છે." દયારામે જવાબ આપ્યો "ભગવાન બેલી છે. પ્રભુજ મારા જીવનના સંકલ્પને પાર ઉતારનાર છે. મારી જીવનનૈયા તેમને સોંપી છે, તે મારા કર્ણધાર છે, તેથી મારે શી ફીકર છે?" આ પછી લગ્ન વિષેની વાત કોઈએ તેમની સાથે ચર્ચી નહિ. કન્યાના પિતાને ખબર પડી અને તેમણે આશા છોડી દીધી અને બીજો સુરતિયો શોધી કાઢ્યો. દયારામભાઈના આ સંકલ્પ ઉપર કેટલીક ચર્ચા થઈ છે. કેટલાકને એ તરંગી લાગ્યા. પણ દયારામનું ભાવિ જીવન જોતાં જે થયું તે બરાબરજ છે. કદાચ તે કન્યા એમને પરણીને સુખી ન થાત. કુંવારા દયારામભાઈએ

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં સુંદર કાવ્યો તેમજ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના પદો આગળ ઉપર જે આપ્યાં છે તે કદાચ ન આપી શકત. ઈશ્વરે એમને માટે જુદુંજ ભાવી નિર્માણ કરેલું હતું. એમને માટે જીવનનો ન્યારો રાહ નક્કી જ થયેલો હતો, તેમને સંસારીઓના રાહે જવાનું ન હતું. તેમને જવાનું હતું નરસિંહ અને મીરાંના રાહે. આ પછી કવિનું ચિત્ત કાવ્ય નિર્માણમાંજ પરોવાયેલું રહેતું આ સમયે એક "તત્વપ્રબંધ" નામનો ગ્રંથ લખાયો છે. (જુઓ કાવ્ય મણિમાલા ભાગ છટ્ઠો પૃષ્ઠ ૭૮) ધન્યાશ્રી રાગમાં એકંદરે ૬૬ કડીઓનું કાવ્ય છે અને તેમાં કવિએ તત્વજ્ઞાન વિષે વિચારો રજુ કર્યાં છે. આટલી લઘુ વયે આ ગ્રંથની રચના કવિ કરે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક ગણાય. કવિ તેમાં લખે છે.

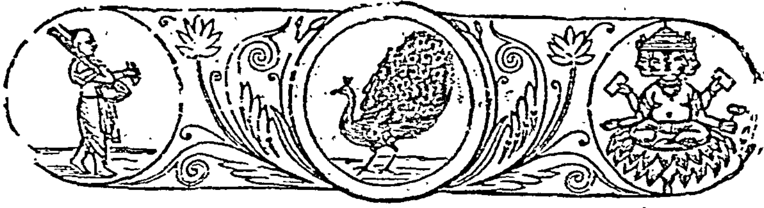
"ઉછરતી વય ઉત્કંઠિત કૃતિ તેમાં જે ભાસે ખોડજી,
હરિજસરસ ગાવા કેરો, જાણ જો મુજને છે કોડજી."

આમાં કવિની વય ઉછરતી ગણાઈ છે. કવિ કહે છે કે મારી આ કવિ રચનામાં જો ખામી હોય તો તમે તેની કાવ્ય તરીકેની પરીક્ષા ન કરશો. મેં તો ભગવાનનાં યશ ગાવાને માટેજ આ કાવ્ય રચ્યું છે. આમાં મારા ગુરુ શ્રીદેવકીનંદન, કે જેમણે મને અષ્ટાક્ષર મંત્ર આપેલો, નામ નિવેદન કરાવેલું, તેમના બળથી આ કાવ્યની સ્ફૂરણા થઈ છે. આ કાવ્યમાં પોતે જણાવે છે કે ભગવાનને વશ કરવા માટે ભગવાનનુંજ સાચા સ્નેહથી સેવન કરવું, તેનાથી મનુષ્ય માત્રનો પરમ સ્નેહ થાય છે. આમાં ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રસંશા કરી છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ પ્રભુની સેવા માટે છે. બીજી એક બાબત એ જણાવે છે કે દરેક મનુષ્યે શુદ્ધ વર્તન રાખીને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખીને, બુદ્ધિ પણ પ્રભુમાં જોડીને, કર્તવ્ય પરાયણ થઈને પોતાનાં કર્તવ્ય કરવાં.

"વિશ્વ સમગ્ર જે કાંઈ છે તે, ઈશ્વરાધિષ્ટિત જાણીજી,
અધિષ્ટિતને અર્થે જોડવું, બ્રહ્માર્પિત મતિ આણીજી."

આમ માતાપિતા વગરના, એકલવાયા દયારામનું જીવન આંદોદમાં યુવાવસ્થામાં કાવ્યો રચવામાં, અભ્યાસ વધારવામાં વધારે પ્રમાણમાં પસાર થવા લાગ્યું. આ સમયમાં તેમને જીવનનો મર્મ ગ્રંથો દ્વારા સારી પેઠે સમજાયાં. નર્મદા નદીના તટ ઉપર ચંડીપુરીના આ કોમળ છોડને હજુ યોગ્ય માળીની જરૂર હતી કે જે તેના જીવનનો વિકાસ કરવામાંજ માત્ર નહિ પણ તે નવપલ્લવ કુસુમોથી શોભાયમાન વૃક્ષ તરીકે સાહિત્યવાટિકાના રમણીય વૃક્ષ તરીકે આશ્રય શોધનારાઓને મોટો આશ્રયરૂપ થઈ પડે. તેવા વૃક્ષની વૃદ્ધિ અને ઉછેર તરફ ધ્યાન આપનાર, માળાકાર પણ તેમના સદ્‌ભાગ્યે મળે છે અર્થાત્ એમની સંસાર યાત્રામાં માર્ગદર્શક ભોમિયો અને જીવનપાથેય આપનાર વ્યક્તિની જરૂર હતી તે તેમને હવે મળે છે.

પ્રકરણ ૫ મું

સંસાર યાત્રિકનો ભોમિયો—

ઇચ્છારામ ભટ્ટજી

ઇશ્વરની કૃપા મનુષ્ય ઉપર વર્ષે છે ત્યારે અણધારી રીતે વર્ષે છે. તેના કાર્યમાં અણધારી મદદ મળી આવે છે, અને તેનો જીવન પથ નિર્વિઘ્ન અને સરળ બને છે. ઘણાએ સંસાર યાત્રિકોને આવી રીતે અચાનક સહાય મળી છે. દયારામભાઇના જીવનમાં પણ એવું બને છે. જે 'કર્ણધાર' ની શોધમાં તેઓ હતા, જેની પાસેથી જીવન રહસ્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાન સમજવા માગતા હતા, તેવી વ્યક્તિ તેમને હવે મળી આવે છે. તેનો ભેટો થતાં, તેમના જીવનમાં અનેરો પ્રકાશ ફેલાય છે.

નવી જીવન દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વ્યક્તિ હતી ઇચ્છારામ ભટ્ટજી. તેમણે તેમના જીવનરૂપી સુવર્ણ ઉપર બાઝેલી થોડી ઘણી રજ ખંખેરીને, સો ટચનું સોનું બનાવ્યું અર્થાત્ તેમણે તેમના જીવનને દિવ્ય પંથે વાળ્યું. એ નહોતા કવિ, પણ હતા મહાજ્ઞાની, દર્શનશાસ્ત્રોના પ્રખર અભ્યાસી, તથા ચિન્તક, તેમજ ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રોનાં ભાષ્યોના અવલોકનકાર. તે હતા શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના 'અણુભાષ્ય' ઉપર 'પ્રદીપ' નામની ટીકા લખનારા મહાન્ પંડિતજી. કહેવાય છે કે દાર્શનિકો પંડિતો અને સંસ્કૃત ભાષાના સમર્થક વિદ્વાનો ગુજરાતમાં નહિ જેવા છે. ગણ્યા ગાંઠ્યા હશે પણ ઉત્તર ભારત, દક્ષિણ ભારત, અને મહારાષ્ટ્રમાં તો ઘણા જ છે. ગુજરાતની ભૂમિમાં સંસ્કૃત ભાષા માટે આદર નથી. એમાં સત્ય પણ છે. કારણકે

ગુજરાતની ભૂમિ સરસ્વતી કરતાં શ્રીની ઉપાસના વધારે કરે છે. આમ છતાં તેમાં પણ 'સાહિત્ય રત્નો' તો છેજ. સંસ્કૃતના પણ સમર્થ લેખકો અને અભ્યાસી થઇ ગયા છે. શિશુપાલ વધનું સંસ્કૃત કાવ્ય ગુજરાતના કવિએ આપ્યું છે. જૈન આચાર્ય-હેમચંદ્રાચાર્યનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ જાણીતું છે. પુષ્ટિમાર્ગના સમર્થ આચાર્ય, જેમણે અણુભાષ્ય, તત્ત્વદીપ નિબંધ ઉપર ટીકાઓ લખી છે, તેમ ઘણા વાદો સંસ્કૃતમાં લખ્યા છે, તે ગોસ્વામી વિદ્વત્કેસરી પુરુષોત્તમજી સુરતનાજ વતની હતા. પંડિત ગટ્ટુલાલજી પણ ગુજરાતના. ઇચ્છારામ ભટ્ટજી ગુજરાતના તે વખતના મહાન્ પંડિત હતા. ગુજરાતમાં સંસ્કૃત ભાષાનો અનાદર થાય છે એ સાચું નથી. હા, અખિલ ભારતીય ખ્યાતિ મેળવી શકે તેવા પંડિતોની સંખ્યા ઘણી અલ્પ હતી અને હજુ છે.

ઇચ્છારામ ભટ્ટજીનું પણ ગુજરાતના 'સંસ્કૃત સાહિત્ય'ના ઇતિહાસમાં સ્થાન છે. જેવા તે સંસ્કૃતજ્ઞ હતા તેવા જ તે લોકભાષામાં જનસમાજને ઉપદેશ આપવાની શક્તિ ધરાવતા હતા. અને તેથી તે ઘણાંઓના માનને પાત્ર બન્યા હતા. જુદા જુદા ધર્મગ્રન્થો તેમણે અવલોકેલા હતા. દર્શનશાસ્ત્રમાં તો ખાસ નિષ્ણાત પુરાણો પણ સારી પેઠે જાણે. આ ઉપરાંત તેઓ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ગ્રન્થોનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. ચાંદોદ વગેરે સ્થળોએ ધાર્મિક જનતાને ઉપદેશ આપવા જતા. પાછળથી ડાકોરમાં નિવાસ કરેલો. તેમના વિષે લોકમાં કેટલીક ચમત્કારિક વાતો પણ થતી. ડાકોરમાં દર પૂનમે દેશભરના અનેક યાત્રીઓ આવતા. તેઓ તેમનાં દર્શન માટે તથા તેમની વાણીરૂપી અમૃતનું પાન કરવાને આવતા. ભાવુકોમાં ડાકોરના ભગવાન રણછોડરાય મહારાજના દર્શનનું જેટલું માહાત્મ્ય ગણાતું, તેટલું ઇચ્છારામભાઈના ઉપદેશામૃતના પાનનું પણ ગણાતું. વિદ્વત્તા સાથે તેમનામાં વાક્પટુતા હતી. ઉપદેશને સુબોધ અને સુરમ્ય બનાવવાનું કૌશલ્ય તેમણે મેળવ્યું હતું. બધાઓ તેમને ભટ્ટજી મહારાજ કહેતા. તેમના દીર્ઘ નયનોમાં બુદ્ધિના ચમકારા

પરખાઈ જતાં. કપાલ ઉપર વાગ્વિલાસ ચમકતો. તેમના કેટલાંક વચનામૃતો લહીઆઓએ લખેલાં છે. થોડા વર્ષો પહેલાં ગો. વાસી શાસ્ત્રી વસંતરાયે તે છપાવ્યાં હતાં. 'અનુગ્રહ' માસિકના ૧૯૬૨ ના જાન્યુઆરી અંકમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તે વચનામૃતોની ભાષા તદન લોકભાષા છે. ઉપદેશક ઈચ્છારામભાઈની છે, પંડિત ઈચ્છારામભાઈની નથી. તે 'વચનામૃત' ઉપરથી જણાય છે કે ઈચ્છારામભાઈ એ ચાંદોદમાં ઘણો સમય પસાર કર્યો હશે. ત્યાં ઓટલા ઉપર બેસીને કથાઓ કરેલી. ભાણા પુરાણી, વૈષ્ણવ કંકુબાઈ, વજુભાઈ સાઠોદરા, અંબારામ શુકલ, વલ્લભદાસ, લક્ષ્મીબાઈ વગેરેની સાથે જ્ઞાનગોષ્ઠી થતી. આમાં જણાવેલ 'વલ્લભદાસ' નામ તે દયારામનું હોવું જોઇએ. શાસ્ત્રી કેશવરામ એ મત ધરાવે છે. એ સાચું લાગે છે, કારણકે વલ્લભદાસે જે પ્રશ્નો ભટ્ટજીને પૂછયા છે તે પુષ્ટિમાર્ગને લગતા છે. દયારામભાઈની તત્ત્વ જાણવાની જીજ્ઞાસા આ વખતે થયેલી હશે. તેને લીધે 'તત્ત્વ પ્રબંધ' ની સ્ફુરણા થઈ હશે. આ ભટ્ટજીના ચાંદોદ નિવાસ વખતની હકીકત છે. પણ આ વખતે નિકટ સંબંધ ભટ્ટજી સાથેનો થયેલો નહિ.

ઈચ્છારામ ભટ્ટજીની 'અણુભાષ્ય' ઉપરની પ્રદીપ ટીકા ગો. વાસી પ્રો. મગનલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં નીચે પ્રમાણે તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે.

सत्सम्प्रदायेऽस्मिन्सत्स्वप्यनेकेषु प्रकाशाद्याकरटीकाग्रन्थेषु श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्याक्षरार्थग्राहणनैपुण्येनंसुप्रसिद्धम् पेटलादग्रामस्थ-च्छारामभट्टविरचितं प्रदीपाख्यटीकाग्रन्थमिह प्रकटीकृत्य...... प्रादीदर्शम् । આમાં તેઓ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે 'પ્રદીપ' નામની ટીકાના લેખક ઈચ્છારામ ભટ્ટજી છે, અને તે પેટલાદ ગામના વતની હતા.

આ ભટ્ટજી શ્રી વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગના મહાન્ પંડિત હતા. શ્રી વલ્લભાચાર્યનાં બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર અણુભાષ્ય ઉપર ટીકા લખવાનું

આનો અર્થ એટલો છે કે પ્રદીપ ટીકા લખનાર તો ઇચ્છારામ ભટ્ટજી હતા. પણ તે પોતાના ગુરુની કૃપાથી તે ટીકા લખી, એવું જણાવે છે. સામાન્ય રીતે શિષ્યો જે કંઈ લખતા, તે પોતાના ગુરુના નામથી લખતા. આથી 'પ્રદીપ'ની ઇતિશ્રીમાં **गोपालजी विरचितऽणुभाष्यप्रदीप** એવા શબ્દો યોજાયેલા છે. 'ગુરુશિષ્ય સંવાદ' માં, ઈચ્છારામ ભટ્ટજીને દયારામ મળ્યા, તે પહેલાંની પોતાની પૂર્વ સ્થિતિનું કવિ વર્ણન કરે છે, અને ઈચ્છારામ ભટ્ટજી તેમની ઉગતી વયમાં ધર્મ વિષેના સંશયો દૂર કરીને તેમની તત્ત્વ જીજ્ઞાસાને કેવી પૂર્ણ કરી તેનું વર્ણન આપે છે. આ ગ્રંથમાં ઈચ્છારામ ભટ્ટજી પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા તેમણે પ્રાપ્ત કરી. તેમના નામ નિવેદન કરાવનાર ગુરુ તો અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી દેવકીનંદન હતા.

સૌ શંકાનો નિર્ધાર કીધો, મળ્યા ભક્તિનિષ્ઠઃ
ભટ્ટજી મહારાજ કહાવે, ડાકોરાધીશ જેના ઈષ્ટ,
પૃથક્કરણ કરી સર્વનાં, સમજાવીઓ સિદ્ધાંતઃ
ઉપગ્રંથિ ભાજી તેમણે, તવ થયો હું અભ્રાંત.

\+ + + +

રંગાએલી મતિ તે સૂણી, ટાળીઆ મ્હારા ગર્વ,
અવળચંડી વાણી મ્હારી, તદપિ મહાત્મા શાંત.

\+ + +

વ્યાસ સૂત્રનું ભાષ્ય કહી, તત્ત્વ સારોદ્ધાર;
તેણે કરી સંદેહ છેદ્યો, ન રહી શંકા લગાર.

દયારામભાઈને પુષ્ટિમાર્ગનું તથા શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન આપનાર ઈચ્છારામ ભટ્ટજી છે. તેને લીધે દયારામભાઈને નવું જીવન પ્રાપ્ત થયું. નવી દૃષ્ટિ મળી. અને તેને લીધેજ તેમણે સંકલ્પ કર્યો કે જીવનનું ધ્યેય ભગવત્પ્રાપ્તિજ છે. ઈચ્છારામ

ભટ્ટજીને પોતે જ્ઞાનગુરુ, વળાવો. નિઝામો અને આધ્યાત્મિક રોગો દૂર કરનાર વૈદ્ય તરીકે તેઓ જણાવે છે.

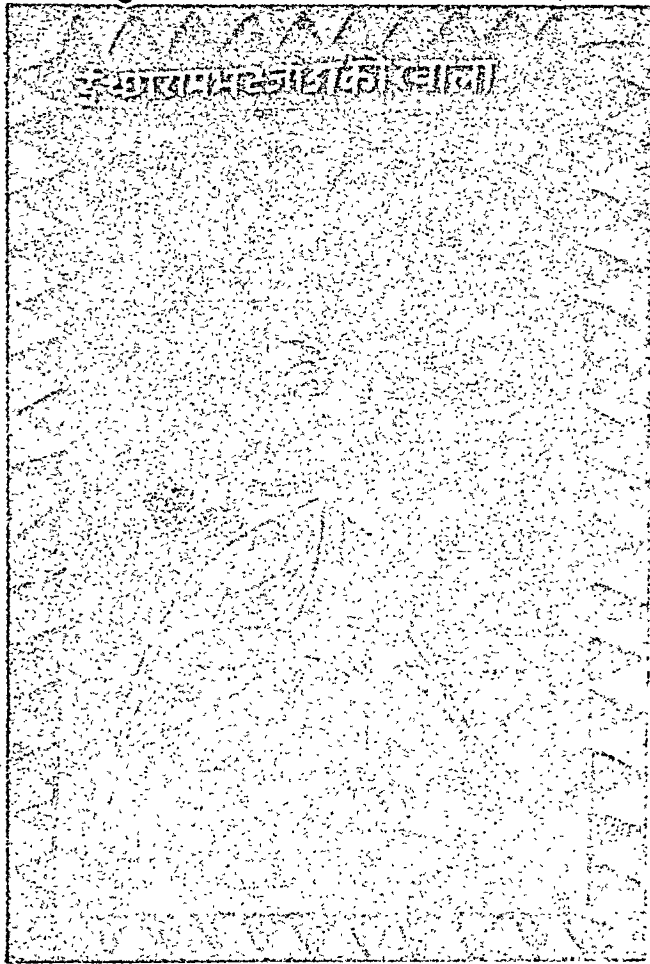
"તું વળાવો, તું નિઝામો, વૈદ્ય તું માબાપ"

દયારામભાઈની તેમની સાથે પ્રથમ મુલાકાત થઈ ત્યારે તેમણે 'પ્રદીપ' ટીકા કરેલી નહિ હોય, નહિ તો ગુરૂ શિષ્ય સંવાદમાં તેનો જરૂર ઉલ્લેખ કરે. વ્યાસ ભાષ્ય એટલે અણુભાષ્યનું રહસ્ય મૌખિક રીતે તેમની પાસે જાણવાનું મળેલું, અને તે દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન સારરૂપે જાણી લીધો. મધુમક્ષિકાની માફક ભટ્ટજી પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવીને રસિક વલ્લભ' જેવા ગ્રંથનો મધપૂડો તેમણે આગળ ઉપર રચ્યો.

આ ભટ્ટજીને એકાન્તવાસજ ગમતો. મૂળ નાપા ગામના પણ પાછળથી પેટલાદના વતની. મોટી વયે તે જુદા જુદા સ્થળે એકાન્તમાં રહેતા. ચાંદોદમાં પણ ઘણો વખત રહેલા. ચાંદોદ નજીક હનુમંતેશ્વરમાં ઘણો વખત રહેલા. અને ત્યાં ધર્મસભાઓ કરેલી તેમજ ઉપદેશ પણ આપતા. આમાં દયારામભાઈ પણ જતા. પણ તેમના સત્સમાગમનો ખરો લાભ તો દયારામભાઈને ચાંદોદ અને ડભોઈ વચ્ચે આવેલા 'તેનતળાવ' ગામમાં થયો.

એક વખત ચાંદોદથી ડભોઈ પોતાના મોસાળ મામાની સાથે જતા હતા. ત્યારે તેનતળાવ આગળ ભટ્ટજીની કથા ચાલતી હતી. તેમની કીર્તિ તેમણે સારી સાંભળેલી, એટલે બાળ દયારામને સત્સંગનો લાભ લેવાની ઇચ્છા થઈ. આથી તેનતળાવ આગળ ભટ્ટજીની કથામાં તેમણે પણ હાજરી આપી.

ભટ્ટજી સાથેના સમાગમથી દયારામભાઈના જીવનમાં પલટો આવ્યો. તે વિષય ઉપર આવતાં પહેલાં, ભટ્ટજીનું જીવન ચરિત્ર ટૂંકમાં અહીં આપવું જોઈએ. અહીં શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવળના 'દયારામના જીવન ચરિત્રમાં'થી તેને રજુ કરીશું.

શ્રી ઈચ્છારામ ભટ્ટજી ડાકોરવાળા

શુદ્ધાદ્વૈત વેદાન્તના મહાપંડિત, અણુભાષ્ય ઉપરની પ્રદીપ ટીકાના લેખક
તથા દયારામભાઈના પથ-પ્રદર્શક

ગો. મૂળચંદ તુલશીદાસ તેલીવાળા

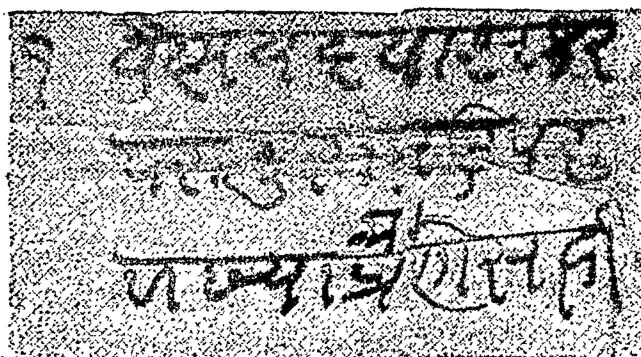
બી. એ. એલ. એલ. બી. મુંબઇ.

જન્મ
સં. ૧૯૪૬ ના
આસો સુદ ૭,
ભરૂચ.

ગો–વા.
સં. ૧૯૮૪ના
જેઠ વદ ૧૨
તા. ૨૬–૫–૧૯૨૭

શ્રી દયારામભાઈની સહી

(વૈસ્નવ દયાશંકર પરભુરામ ઉપર લખ્યા પ્રમાંણે સહી)

ભટ્ટજી જ્ઞાતિએ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા, અને પેટલાદના+ રહીશ હતા. એમનું ઘર પેટલાદમાં ત્રવાડીપાટીમાં હતું. એમનાં માતાપિતા સાધારણ સ્થિતિનાં, છતાં આચારવિચારે ધર્મચુસ્ત હતાં. ભટ્ટજી નાની ઉમરના હતા એટલામાં એ બન્ને દેવલોક પામ્યાં. પણ ભટ્ટજીનાં લગ્ન એમની હૈયાતીમાંજ થઈ ગયાં હતાં. જે નાની ઓરડીમાં આ કુટુંબ રહેતું હતું, ત્યાં હાલ શ્રી ભટ્ટજી મહારાજનું મંદિર છે.

ઓશિયાળા થઈ પડેલા નાના ભટ્ટજી, નાગર બ્રાહ્મણોના સંસર્ગમાં અને આશ્રયમાં રહેતા. દિવસે દિવસે વિદ્વાન બનતા ગયા. એમને નાની વયમાં શ્રીનૃસિંહદેવની પૂજા કરવાનું તાન લાગ્યું હતું. એટલુંજ નહીં પરંતુ ત્હેને તેઓ એક ડાબલીમાં મૂકી પોતાની કોટે નિત્ય રાખતા હતા. આ નૃસિંહજી હાલ પણ શ્રીભટ્ટજી મહારાજના મંદિરમાં એક પાલખીમાં બીરાજે છે અને એમની પૂજા નાગરનું એક કુટુંબ કરે છે.

ભટ્ટજીએ અને એમની પત્નીએ ઉંમરે આવતાં ગૃહસ્થાશ્રમ માંડયો. ભટ્ટજી જ્ઞાની હોઈને સંસારસુખની ઝાઝી અપેક્ષા ન હોતી રાખતા. એમનાં અપુત્ર પત્નીને તો સંતતિસુખની વાર થતાં, પુત્રમુખ જોવાની અભિલાષાની લગની લાગી. અધીરી પત્ની ઉપર પ્રેમપૂર્વક ભટ્ટજી જ્ઞાનધારા રેડતા. સંબંધની ફિલ્સુફી સમઝાવી નાંખી, પણ સ્ત્રીનું સાન્તવન એ કેમે કરી શકયા નહીં.

પ્રભુએ છેવટે અનુભવ કરાવવા ખાતર પ્રૌઢાવસ્થામાં પુત્ર રત્ન આપ્યું. ભટ્ટજીને હર્ષશોક સમાન હતાં. પત્નીનો હર્ષ માપી શકાય એમ નહોતો, પણ હર્ષનદીને ઉભરાવાનો અવસર ઝાઝો વખત ટકયો નહીં. દશેક વર્ષનો થતામાં તો બાળક મૃત્યુવશ થયો! પ્રેમીલી માતાનું પ્રેમાળ હૃદય આ વજ્રઘાત કેવી રીતે સહી શકે? પુત્રના શોકમાં માતાએ એક વર્ષે દેહત્યાગ કર્યો!

+ કેટલાકો તેમને વાસદ પાસે નાપા ગામના જણાવે છે.

૫

આ પ્રસંગના સંબંધમાં બે આખ્યાયિકાઓ પ્રચલિત થઈ છે. ભટ્ટજીના જ્ઞાતિજનો છોકરાની ઉત્તરક્રિયામાં જમવા આવ્યા. હૃદયદ્રાવક આ પ્રસંગે જ્ઞાતિબાળકો જમે તો ભલે, પણ વૃદ્ધો એ જમવા આવ્યા! જ્ઞાતિ રિવાંજની શી ક્રૂરતા! જમી રહ્યા પછી કંઈ નજીવા કારણસર તે જ્ઞાતિલાઓએ મોટી તકરાર કરી. સાગર જેવા ગંભીર ભટ્ટજીની ગંભિરતા આ વખતે ગળી ગઈ અને ક્લેશક્રોધને આધીન થઈ તેઓ બોલ્યા. "આવી જ્ઞાતિના માણસો એક શતાવધિમાં નહિવત્ થઈ જશે!" મહાત્માનું વચન મિથ્યા ગયું નથી. સો ઉપરાંત વિશેષ ઘરવાળી એ જ્ઞાતિમાં હાલ પેટલાદમાં ભાગ્યેજ બે કરતાં વધારે ઘર છે.

બીજી આખ્યાયિકા પુત્રમરણ માટે હૃદયભેદક કલ્પાન્ત કરતી ભટ્ટજીની કોમળ ઉરની પત્નીના સંબંધમાં છે. અસહ્ય કલ્પાન્ત કરતી એ સ્ત્રી હઠ લઈ બેઠી કે "મ્હને મ્હારો પુત્ર ગમે તેમ કરીને બતાવો" ભટ્ટજી એને ડાકોર લઈ ગયા. ઠાકોરજીનાં દર્શન ઉઘડતાં વાર સ્ત્રીએ પોતાના પુત્રને શ્રી રણછોડરાય ઉપર ચમ્મર ઢોળતો જોયો, આનંદઘેલી થઈ "ઓ પુત્ર! ઓ પુત્ર!" કરી એ બૂમ મારવા લાગી. જવાબ મળ્યો કે 'કોણ હાંક મારે છે? મ્હારે ને ત્હારે શો સંબંધ છે?" દ્વાર એકદમ બંધ થઈ ગયાં! પુત્રદર્શન લુપ્ત થયું!

આ આખ્યાયિકાઓ પરથી બીજું નહીં તો એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ભટ્ટજી કોઈ સિદ્ધ પુરુષ હોવા જોઈએ અને અમુક સિદ્ધિ એમણે વશ કરેલી હોવી જોઈએ.

પત્ની પુત્રના સ્વર્ગવાસ પછી નિવૃત્ત થયેલા ભટ્ટજી ડાકોર જવા નીકળ્યા. એમની દ્વારકાનાથજી અને બલરામદાઉજીની બે સજોડે મૂર્તિઓની પૂજાઓની સુપ્રત ઉક્ત નાગર કુટુમ્બની એક વૃદ્ધ બાઈને કરતા ગયા. એ ચારે મૂર્તિઓ હજી પણ ભટ્ટજીના મંદિરમાં છે.

ડાકોરમાં રહી ભટ્ટજીએ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉંડું અવગાહન કર્યું. .ાદ અનસૂયા માતાની આરાધનાની શરુઆત કરવા ચાલી નીકળ્યા. માતાએ પ્રસન્ન થતાં વરદાન માગવા કહ્યું. ભટ્ટજીએ માગ્યું કે "મારે તત્ત્વમાં તત્ત્વ વસ્તુ સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં જે કંઈ હોય તે જોઈએ છે." માતાએ કાશી જવાની આજ્ઞા કરી. કાશીવિશ્વેશ્વરે નાસીક જઈ ત્ર્યંબકેશ્વરને આરાધવાનું કહ્યું. એમણે પછી વળી પુનઃ અનસૂયામાતા પાસે જવા કહ્યું. ધૈર્યવીર ભટ્ટજી પુનઃ તે માતા પાસે આવી શરણે પડયા. માતાએ તે સાંઝે સુરપાણના પહાડોમાં જવા આજ્ઞા કરી કહ્યું કે, "ત્યાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી સંધ્યા કરવા ઋષિમંડળ સાથે નીચે ઉતરે છે. તારા મનોરથ એ ફલિત કરશે."

ભટ્ટજી ત્યાં ગયા ને પ્રભુદૃષ્ટિનું કૃપાદાન પામ્યા. પ્રભુએ માથે હાથ મૂકયા. ઋષિઓએ એકત્ર અવાજે ગર્જના કરી કે "ઇચ્છારામ ભયો ! ઇચ્છારામ ભયો !"

દ્દિવ્ય પાત્રોનાં આવા ચમત્કાર સત્ય હો વા અન્યથા હો, પણ ભટ્ટજીના ધૈર્યશીલ આત્મબળને એ દેવદેવીઓએ નાણી જોયું. એમનું ઇચ્છિત આખરે એમણે એમના આત્મબળથી મેળવ્યું. ભટ્ટજીની પ્રખ્યાતિની સુવાસ ત્યારથી પ્રસરવા લાગી. એમનું જ્ઞાન ત્રિકાળજ્ઞાનીના જ્ઞાનની કોટિમાં ગણાયું. એ અવતારી તરીકે પૂજાવા લાગ્યા. એમના આશીર્વાદથી ઉક્ત નાગર કુંટુંબનો તેમજ જાણીતા લેખક શા. નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીના કુટુંબનો અભ્યુદય મનાય છે.

ત્યારબાદ એ ડાકોર ગયા અને 'ભટ્ટજીની બેઠક' એ નામથી હાલ ઓળખાતા સ્થાનમાં એમણે બાર વર્ષો સુધી તપ કર્યું. આ તપથી એમની પ્રભુ સાક્ષાત્કારની ઇચ્છા પાર પડી.

તેઓ દરરોજ શ્રીમદ્‌ભાગવતનું પારાયણ કરતા. એમનાં હસ્તલિખિત શ્રીમદ્‌ભાગવત અને 'ચોરાશી વૈષ્ણવોની વાર્તા' હજી ત્યાંના પુસ્તક ભંડારમાં મોજુદ છે. વૈષ્ણવો આગળ કૃષ્ણકથા અને ચોરાશી વૈષ્ણવોની વાર્તા એ મુક્તકંઠે લલકારતા.

એઓ મોટી મોટી ધાર્મિક સભાઓમાં ભાગ લેતા અને અમદાવાદ તથા કાઠીઆવાડમાં ધાર્મિક સભાઓ જીતવા જતા. એ પોને પેટલાદમાં કથા કરતા હતા. તે સમયે એક વખત એક મહારાજની ધાર્મિક ચર્ચામાં હાર થતાં એ ત્યાં સમાધિદ્વારા ગયા, અને સાબરમતીના પૂરમાં પલળેલાં કપડાં સહિત સહજવારમાં વિજય મેળવી પાછા આવ્યા ! ત્રણ દિવસ બાદ પત્રોએ આ બાબતની સત્યતાની સાક્ષી પૂરી ! આવા અનેક ચમત્કારો એમના જીવન સાથે લોકોએ જોડેલા છે. તેનતલાવ તથા વાઘોડીઆગામમાં ચાલતી મહામારી એમણે લોકોને ગામબહાર કહાડી શુદ્ધ સ્નાન કરાવી કૃષ્ણનામ ધ્વનિની ધુન લગાડાવીને શાંત કરાવી હતી એમ કહેવાય છે. પેટલાદમાં એમણે એકવાર છપ્પનભોગ કરવાનો આરંભ કર્યો. આ બાબતની ઓડ ગામનો કશાભાઈ કરીને એક પાટીદાર આવ્યો અને એણે મહાત્માને અયોગ્ય અને કટુ વચન કહ્યાં. એનાજ ભાઈ જીવાભાઈએ એમને સાહાય્ય આપ્યું, આ સંબંધમાં કહેવત ચાલુ થઈ છે કે "જીવા ત્હારી જે, ને કશા તારી ખે"

વાંચનાર ! ઇચ્છારામભટ્ટજીના જીવન સાથે જોડાયલા આવા આવા ચમત્કારો ત્હારી બુદ્ધિને ગળે ન પણ ઉતરે તો પણ એટલું તો તું કબૂલ કરીશજ કે ભટ્ટજી એક મહાન્ પ્રતિભાશાળી અને વિદ્વાન્ મહાત્મા હતા. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના શ્રીમદ્અણુભાષ્ય ઉપર 'પ્રદીપ' નામની એક વિદ્વતા ભરી ટીકા એમણે લખી છે.

દયારામભાઈ અને ભટ્ટજીમહારાજનો પ્રથમ સમાગમ તેનતળાવ ગામે થયો. દયારામ એક વખતે ચાંદોદથી ડભોઈ જતા હતા તે વખતે અનેક વૈષ્ણવોના મધ્યમાં બેસી ભટ્ટજી કથા કરતા હતા. એ વૈષ્ણવો ભેગા ચાંદોદના પણ કેટલાક દયારામને ઓળખતા પુરુષો હતા. દયારામને જોઈ એ લોકોએ એમનો સાદર સત્કાર કર્યો અને બેસવાને માટે આસન આપ્યું. દયારામની કવિતા કરવાની શક્તિ

આજ સુધી માત્ર ચાંદોદમાં જાણીતી હતી. એમનો પરિચય ભટ્ટજી આગળ કથામાં આવનાર શ્રોતાઓએ કરાવ્યો. કંઈ ભગવદ્‌ગુણાનુવાદ ગાવા ભટ્ટજીએ દયારામને આજ્ઞા કરી. દયારામે પોતાનાં કાવ્યો ગાવા માંડયાં. ગાનારની પ્રાસાદિક અને સંગીતની મીઠાશવાળી વાણી સાંભળી ભટ્ટજી સસ્મિત આનંદ પામ્યા અને એકી ટશે એમની સ્હામું જોઈ રહ્યા. ત્રિકાળજ્ઞાની એ મહાત્માએ દયારામના મનોભાવોને જાણી લીધા. પ્રતિભાનો ધીર પ્રશાન્ત પ્રકાશ એમના મુખ ઉપર એમણે જોઈ લીધો, ને ઉત્તેજક ધન્યવાદ આપી પોતાને એકાંતમાં મળવાનું કહ્યું.

ભટ્ટજી અને દયારામ એકાન્તમાં મળ્યા. જે કીર્તિ દયારામ ભવિષ્યમાં સંપાદન કરવાના હતા તે કીર્તિ મૂર્તિરૂપે મહાત્મા આગળ ઉભી રહેલી દેખાઈ. વાંસો થાબડી એમણે દયારામને કહ્યું "બચ્ચા! તું માતાપિતા વગરનો છું એ હું જાણું છું. તું તો બીજો નરસૈયો થનાર છે. ત્હારા જેવા મહાન્ ભક્ત થવા જન્મેલા આત્માને માટે માતાપિતાનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. સંસારમાં કે સ્ત્રીપુત્રાદિમાં જીવનનું તત્ત્વ નથી; માત્ર એક ધર્મ, મનુષ્યને કલ્યાણ પંથે લઈ જાય છે. તારે કૃષ્ણના ગીત ગાવા અને કૃષ્ણભક્તિનો લોકોમાં પ્રચાર કરવો. સંસારમાં અને સાંસારિક તુચ્છ વાસનાઓમાં એક અણુ જેટલી પણ આસક્તિ રાખ્યા વગર આપણા દેશનાં અનેક પવિત્ર તીર્થો અને ધામોમાં તારે જવું. તારી યાત્રાઓમાં તને સત્સંગાદિ જીવનનાં સત્યોનો લાભ થશે."

ભટ્ટજીની પ્રસન્નતા જોઈને તેમને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાની દયારામભાઈની ઇચ્છા થઈ. તેથી તેમણે વિનંતી કરી 'ભટ્ટજી મહારાજ આપની આજ્ઞા હોય તો હું એક બે પ્રશ્નો પૂછવા માગું છું.'

ભટ્ટજીએ સ્મિતવદને ઉત્તર આપ્યો, 'ઘણી ખુશીથી પૂછ.'

બાળક પ્રશ્ન પૂછવા ઉભો થયો. શ્રોતાજનો તેની તરફ

રહ્યા. બાળકની હિંમત કેવી, કે ભટ્ટજી મહારાજને પણ પ્રશ્નો પૂછી શકે છે!

બાળકે પૂછ્યું—આ જીવનમાં મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું?

ભટ્ટજીએ પ્રશ્ન વખાણ્યો. કેવો સરસ પ્રશ્ન! પછી ઉત્તર આપ્યો.

“પરીક્ષિતે જે પ્રશ્ન શુકદેવને પૂછ્યો તેવોજ તારો પ્રશ્ન છે. દુનિઆમાં મનુષ્યોનાં ધ્યેય જુદાં જુદાં છે. કોઇને દ્રવ્ય કમાવું છે, કોઈને કીર્તિ જોઈએ છે, કોઈને સત્તા જોઈએ છે. કોઈને કામ સુખ જોઈએ છે. કોઈને પરોપકાર કરવાનાં ગમે છે. જેનાથી પુણ્ય પ્રાપ્તિ થાય અને ધાર્મિક ઉન્નતિ થાય તેવું તેમને ગમે છે. તેથી કેટલાકો દ્રવ્ય કમાઈને તેનો સદુપયોગ પરોપકારનાં કાર્યોમાં કરે છે. કેટલાકને સંસારનાં સુખો તુચ્છ લાગે છે. તેઓ જ્ઞાનની ઇચ્છા રાખે છે. તત્ત્વજીજ્ઞાસા અને તે દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ અને વૈરાગ્ય જેનાથી તેઓ મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છે છે, તે તરફ તેમનું મનનું વલણ હોય છે. આવા માણસો ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરે છે, અને સંન્યાસ સ્વીકારે છે. આ બધા ધર્મો ખરા, પણ તે અધૂરા. સાચો ધર્મ ધર્મી સાથે એટલે ભગવાન્ સાથે સંબંધ કરાવે તે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે જે ધર્મ ધર્મી—ભગવાન્ સાથે સંબન્ધ કરાવે તેજ ખરો. સમાજ સેવા ધર્મ, કે લોક કલ્યાણનો ધર્મ, અગર યજ્ઞ યાગાદિ, તપ, વ્રત, યોગ, અને સંન્યાસ એ બધા ધર્મો પ્રભુ પ્રાપ્તિ કરાવતા નથી. માટે તે અધૂરા ધર્મ છે. ખરો ધર્મ તે ભક્તિમાર્ગનો છે. જેમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ એટલા માટે ભક્તિમાર્ગનો ફેલાવો કર્યો. માટે ભગવત્પ્રાપ્તિ એજ મનુષ્યનું ખરું કર્તવ્ય છે.

‘શ્રી વલ્લભાચાર્યનો માર્ગ તો પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે. તેનો શો અર્થ’ દયારામે બીજો પ્રશ્ન કર્યો.

‘સાંભળ, પુષ્ટિ એટલે ભગવાનનો અનુગ્રહ. એ ભક્તિમાર્ગનું બીજું નામ છે. આ ભક્તિમાર્ગની ભક્તિ પ્રેમવાળી છે. તે સાધનોથી

મેળવી શકાતી નથી. પણ ભગવાનના અનુગ્રહથી મેળવાય છે. આ માર્ગ બહારથી નવો લાગે છે. પણ તેમ નથી. તે ઉપનિષદોએ જણાવેલો માર્ગ છે. શ્રુતિઓનો તેનો આધાર છે. શ્રુતિમાં ભગવાનને બ્રહ્મ તેમજ રસરૂપે કહ્યા છે. તેને પ્રાપ્ત કરવાને કઠોપનિષદ કહે છે. કે પ્રવચનથી કે જ્ઞાનથી કે બુદ્ધિ વગેરેથી ભગવાન્ પ્રાપ્ત થતા નથી. પણ જેનું ભગવાન્ વરણ કરે છે, જેને પોતાનો માને છે તેને પ્રભુ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવે છે. પ્રભુની કૃપા ગમે તેના ઉપર થતી નથી. તેને માટે પણ જીવે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. બ્રહ્મસંબન્ધ લેઈ, આત્મનિવેદન કરનાર, પ્રભુ માટે સર્વસ્વ ત્યાગ કરનાર અને પ્રભુના પ્રેમનેજ ઝંખનાર ઉપરજ પ્રભુની કૃપા વર્ષે છે. તેવા જીવોજ પુષ્ટિમાર્ગના અધિકારી છે. સંસારમાં વિષય સુખનો ત્યાગ કરીને ભગવાનના પ્રેમનેજ જીવનનું ધ્યેય અપનાવનાર એવા જીવો બહુ થોડા છે. આ વિષેનું જ્ઞાન તને શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના 'પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા ગ્રન્થમાં' થી સમજાશે. હમણાં તું તે સમજી નહિ શકે. પણ આગળ ઉપર ટીકાઓ સહિત ગ્રન્થ વાંચજે અને ન સમજાય તો મારી પાસે આવજે,

હવે બીજો પ્રશ્ન પૂછવો હોય તો તે પૂછ.

દયારામે ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછયો, 'કોઈ માતાને, કોઈ ગણપતિને, કોઈ શિવને, કોઈ હનુમાનને, કોઈ રામને, કોઈ વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતારને અને કોઈ કૃષ્ણને દેવ તરીકે માને છે. તો સાચા દેવ કયા ?'

આ પ્રશ્ન સાંભળીને શ્રોતાજનો તાજુબ થઈ ગયા, અને તેનો ઉત્તર એક ચિત્તે શ્રવણ કરવા લાગ્યા.

'આ પ્રશ્ન બહુ ગહન છે. તેને સમજાવવાને મારે શાસ્ત્રોનો આધાર આપવો પડે. પણ તેટલો સમય નથી, અને બધા સમજી શકશે નહિ. તું આગળ ઉપર આપણાં શાસ્ત્રોને સમજતો થઈશ, ત્યારે આ બધું સમજાશે. ખરી રીતે તો આ આખું જગત્ એ ભગવાનની કૃતિ છે. એટલુંજ નહિ પણ ભગવાનનો સદ્–અંશ છે. જીવો તેના ચિત્–અંશો છે. ભગવાને ક્રીડા કરવાને આ જગત્

રચ્યું છે. અને તે અનેકરૂપે ક્રીડા કરે છે. દેવ દેવીઓ તે પણ ભગવાનની અમુક શક્તિઓ છે. અંશ, કળા, વિભૂતિ કે અવતાર રૂપે ભગવાન્ આવિર્ભાવ પામે છે. જ્યાં જેટલી જરૂર હોય ત્યાં તેટલી તે રૂપે પોતાની શક્તિ દેખાડે છે. ઈન્દ્રાદિ દેવો દેવીઓ, શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રામાદિ અવતારો એ બધાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ છે. પણ તે પૂરેપૂરાં નહિ. પૂર્ણ ભગવાન્ તો કૃષ્ણ છે. વેદાન્તમાં, ઉપનિષદોમાં જેને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે, જેને સ્મૃતિ ગ્રન્થો પરમાત્મા કહે છે, અને જેને પુરાણો ભગવાન્ કહે છે, તેજ કૃષ્ણ છે. તેજ ગીતાના પુરુષોત્તમ છે. તેજ પરાત્પર તત્ત્વ છે. તેનાથી અધિક કોઈ બીજું નથી. આ સઘળું જગત્ તેનીજ લીલા છે. તેજ તમામની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિને સંહાર કરનાર છે. તે સાકાર અને નિરાકાર ઉભય રૂપે છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્માં તેને આનન્દ રૂપે રસરૂપે કહેલા છે. તેને પ્રાપ્ત કરનારને સાચો આનંદ મળે છે. (**रसो वै सः। रसं लब्ध्वानन्दी भवति**) તે સદાનંદ હોવાથી કૃષ્ણ કહેવાય છે, અગર જીવ માત્રને પોતાના તરફ સંસારના વિષયોને છોડાવીને ખેંચે છે માટે, અગર જીવનાં કરેલાં કર્મો. તેનું ફળ આપનાર તે હોવાથી 'કૃષ્ણ' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. માટે તેજ સર્વોત્તમ દેવ. બીજા બધા દેવો તેની શક્તિઓ છે, અંશ રૂપે વૃક્ષની શાખાઓની માફક. વૃક્ષની શાખાના મૂળમાં જલ સિંચન કરવાથી તમામ શાખાઓને પહોંચે છે, અને તે વૃક્ષનો રસ તમામ તેના અંગોમાં—પાંદડાં, ફુલ અને ફળમાં પણ પ્રકટે છે, તેમ રસ રૂપ ભગવાનને—કૃષ્ણને ભજવાથી તેના રસાત્મક સ્વરૂપનો, તેમના પ્રેમ સ્વરૂપનો આનંદ મળે છે. તેજ જીવનનું પરમ ધ્યેય છે. તે જેને મળે છે તેનું જીવન ધન્ય બને છે. ભગવાનની કૃપા હોય તોજ કૃષ્ણભક્તિનું સુખ મળે છે, એમ કહીને થોડીક વખત ભટ્ટજી અટકી ગયા. પછી પાછું બોલ્યા. 'વત્સ, તારા પ્રશ્નોથી મને ઘણી પ્રસન્નતા થઈ છે. તારા ઉપર પ્રભુની કૃપા છે. તને ભગવાને પોતાની કૃષ્ણ ભક્તિનું દાન કર્યું છે. તારી આ વયમાં તને

કવિતા પણ સાધ્ય થઈ છે. તારા કંઠમાં મીઠાસ છે. તને સાંસારિક વિષયો તરફ ઘૃણા જણાય છે. તો મારા આશીર્વાદ છે કે તું સાચો કૃષ્ણ ભક્ત બનીશ. કૃષ્ણ ભગવાનની ગોપી તું બનજે, અને તેમની લીલાઓ તથા સંયોગ વિયોગનાં ગીત બનાવજે અને ગાજે, અને બીજાંઓને સંભળાવજે. તારી કૃષ્ણની કવિતા ગુજરાત બહાર પણ જશે. આ માટે તું પ્રથમ તક મળે તો યાત્રાએ જજે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના ગ્રન્થો અવલોકજે. તેમજ અણુભાષ્ય તથા ષોડશ ગ્રન્થો, તથા ભાગવત ઉપરનાં સુબોધિની કોઈ મહાનુભાવી પાસે શ્રવણ કરજે. તેમના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલેશનો વિદ્વન્મંડન ગ્રંથ જોજે. તને એ બધાં નહિં સમજાય, પણ જ્યારે તું યાત્રા પૂરી કરીને આવે, ત્યારપછી મારી સાથે ડાકોરમાં થોડો સમય રહેજે. હું તને તે ગ્રંથોનું રહસ્ય સમજાવીશ, એમ કહીને ભટ્ટજીએ તેમને એક દાબડી આપી, તેમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ હતું. દયારામભાઈએ ત્યારપછી કૃષ્ણ વિષે પોતે રચેલાં ધોળ તથા ગરબીઓ સંભળાવી અને પછી ભટ્ટજીની વિદાય લીધી. ભટ્ટજીની આંખોમાંથી અશ્રુ ટપક્યાં અને ભાવભીની વિદાય આપી.

દયારામભાઈએ આ પ્રસંગનું વર્ણન, પાછળથી યાત્રાએથી આવ્યા પછી લગભગ ૧૨ વર્ષ પછી, પોતાના 'રસિકવલ્લભ' નામના મોટા કાવ્ય ગ્રંથમાં કર્યું છે. 'ગુરુશિષ્ય' સંવાદ નામના ગ્રંથમાં દયારામભાઈએ ઇચ્છારામ ભટ્ટજીનું ઋણ સ્વીકારીને પોતાને બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન કરનાર, જ્ઞાન ગુરુ–સંસાર યાત્રાના તે વળાવાને અમર બનાવ્યા છે. વળી તેમણે 'ગુરુપ્રભાવ ચંદ્રિકા' નામનો સ્વતંત્ર કાવ્ય ગ્રંથ પણ રચ્યો છે (જુઓ શ્રી દયારામ કાવ્યામૃત પૃ. ૧૯૮) તેમાં ગુરુની મહત્તાનાં ભારોભાર વખાણ કર્યાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુરુભક્તિના કાવ્ય તરીકે તે અજોડ છે. આવા શિષ્યો પણ દુર્લભ છે. કવિ ત્યાં કહે છે.

રહ્યાં સાધન ન બાકી તેને, ગુરુનાથના હાથ છે શીશ જેને;
ગુરુ સંતને શ્રીહરિ એક વસ્તુ, ગંગાધાર ત્યાં રીત જાણે સમસ્ત.

——(૦ ° ૦)——

પ્રકરણ ૬ ઠું

જીવન વિકાસના પગથીએ.

તેનતળાવથી મામા સાથે બાળકવિ ડભોઈ આવે છે. માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં, ભટ્ટજી મહારાજનાં અન્તિમ શબ્દો 'છોકરા, તું યાત્રાએ જજે, તેનું ચિન્તન કરે છે. પછી મામાને ઘેર કેટલાક દિવસો રહે છે. મામાની ઇચ્છા દયારામને કોઈ ધંધામાં જોડી દેવાની છે એટલે વારંવાર તેમને તેનું સૂચન કરે છે, પણ તેઓ એટલો જવાબ આપતા 'મારે તો યાત્રાએ જવું છે. ભારતનાં તીર્થસ્થળો, કુદરતી સૌંદર્યનાં સ્થાનો તથા જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ, અને આચારોની પણ માહિતી બીજાઓ પાસેથી મેળવવી. હમણાં હું ધંધાનો કોઈ પણ વિચાર કરતો નથી. ભગવાન્ મને ખાવાનું તો આપશે. મારા યોગક્ષેમની ચિન્તા પ્રભુને છે. તે કીડીને કણ અને હાથીને મણ અનાજ આપે છે તો મને નહિ આપે. મારે ક્યાં ગૃહસ્થાશ્રમનું બંધન છે? હું તો એકલો છું. તમને બધાંને બોજારૂપ થઈશ નહિં. માટે મને ધંધાનો આગ્રહ ન કરો. હજુ મારે જ્ઞાન વધારવું છે, તેમાં તમે અન્તરાય ન નાંખો. મામા ભાણેજના આ શબ્દો સાંભળીને નિરુત્તર થઈ ગયા. પછી તેમણે ધંધા કરવા વિષેની વાત કરી નહિ.

અહિં પણ તેમણે થોડીક કવિતાઓ લખી. એક વખત સંધ્યાકાળ પછી રાત્રિનું વાળુ કરીને, ઘરનાં બધાં અને પડોશીઓ બેઠાં હતાં, ત્યારે બાળકવિએ કહ્યું. 'મામા, આજે હું તમને કેટલીક કવિતાઓ સંભળાવું? તમારે સાંભળવી છે?' મામાએ ઉત્તર આપ્યો 'હા,

ખુશીથી' પછી દયારામે આ નાનકડા સમાજ સમક્ષ પોતાની નીચેની કવિતા ગાઈ સંભળાવી.

'મિથ્યા શીદને માથાકુટ માંડી, શ્રી કૃષ્ણ શે ના ભજે,
ત્હારા મન થકી દેને સર્વ છોડી, તો ત્હારૂં કામ નીપજે.

તું કહીશ કે મ્હારે ધન મેળવી, મ્હારી કામનાઓ કયમ પુરી થાશે,
તે તો મનુષ્ય આપો આપ મજૂર, તો ઈશ્વર કયમ ભૂલી જાશે.
શ્રી કૃષ્ણ૦

તું કહિશ કે ધંધા વિના ધન કયમ મેળવું, ધન વિના ઘર કેમ ચાલે,
તે તો આયુષ્ય સુધી પહોંચાડે પ્રારબ્ધ, મિથ્યા હું પદમાં મહાલે રે.
શ્રી કૃષ્ણ૦

(દયારામ કૃત કાવ્ય સંગ્રહ. પૃ. ૨૪૭)

× × × ×

બધાંઓ એકચિત્તે આ કવિતા સાંભળી રહ્યા હતા. પણ મામાને તેમાં વિશેષ રસ હતો. હવે હું મારી બીજી કવિતા ગાઈ સંભળાવું છું. એમ કહીને નીચેનું પદ ગાયું—

ભજની શ્રી હરિ કરી સહુ કલ્પના પરી,
કલ્પના પરી, કરી સહુ કલ્પના પરી.
(કા. મ. મા. ભા. ૯ પૃ. ૨૦૭)

'મામા આ કવિતા તમારે સાંભળવા જેવી છે; સાંભળો.'

"ચિત્ત તું શિદને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે...ટેક.

સ્થાવર જંગમ જડ ચેતનમાં, માયાનું બળ ઠરે,
સ્મરણ કરે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનું, જન્મ મરણ ભય હરે...કૃષ્ણને૦ ૧

નવ માસ પ્રાણી કૃષ્ણચંદ્રનું, ધ્યાન ગર્ભમાં ધરે;
માયાનું આવરણ કર્યું ત્યારે લક્ષચોરાશી ફરે...કૃષ્ણને૦ ૨

તું અંતર ઉદ્વેગ ધરે, તેથી કારજ શું સરે;
ધણીનો ધાર્યો મનસુબો, હર બ્રહ્માથી નવ ફરે...કૃષ્ણને૦ ૩

દોરી સર્વની એના હાથમાં, ભરાવ્યું ડગલું ભરે;
જેવો જંત્ર વગાડે જંત્રી, તેવો સ્વર નીસરે...કૃષ્ણને૦ ૪
થનાર વસ્તુ થયા કરે જ્યમ, શ્રીફળ પાણી ભરે;
જનાર વસ્તુ એણી પેરે જાશે, જયમ ગજ કોઠું ગરે...કૃષ્ણને૦ ૫
જેહવું જેટલું જે જ્યમ કાળે, તે તેહને કર ઠરે,
કોથી ફેર પડે નહીં તેમાં, શીદને કૂટી મરે...કૃષ્ણને૦ ૬
તારૂં ધાર્યું થાતું હોત તો, સુખ સંચી દુઃખ હરે,
આપણું અજ્ઞાન ફલ એ, મૂળ વિચારે ખરે...કૃષ્ણને૦ ૭
થાવાનું અણુચિંતવ્યું થાશે, ઉપનિષદ ઓચરે,
રાખ ભરોસો રાધાવરનો, દયા શીદને ડરે."...કૃષ્ણને૦ ૮

ત્યાર પછી તેમણે બીજી કવિતા વાંચી.

"જો વિચારી જીવ તારી શી વલે થાશે;
શી વલે થશે રે મૂરખ શી ગતિ થાશે.—જો૦ ટેક૦

જન અમૂલ્ય જન્મ વ્યર્થ ગયો કયઉં હશે.
ચેત ના હજુ ન કાળ અચિંત આવશે,
ના ભજ્યા શ્રીકૃષ્ણ કોણ ત્યાં છોડાવશે રે.—જો૦ ૧

છળ કરી અધર્મ દ્રવ્ય મેળવ્યું દુઃખે,
પોષ્યું નિજ કુટુંબ કણ પડયો ન પરમુખે;
નિત્ય હાય દૈવ પલક ના કર્યો સુખે,
રાધિકારમણ ભજ્યા ન, રહ્યો સ્ત્રી સુખે રે.—જો૦ ૨

"ભજન વિના વાત સર્વ જાણજે વૃથા,
મૂકી કૃથળી ને સાંભળ કૃષ્ણની કથા;
આત્મઘાતી તુંજ તાહરો ન થા,
નથી, દયા પ્રિતમ વિના ગતિ."
નથી સર્વથા રે—જો૦ ૩

આ છેલ્લું પદ સાંભળીને માસી દેવબા બહુજ પ્રસન્ન થયાં અને બાલ દયારામની પીઠ થાબડી. અને બોલ્યા "શાબાસ! કેવું સરસ પદ અને કેવું ડહાપણ એની અંદર રજુ કર્યું છે?"

મામા બોલ્યા "હા, કવિતા તો ઘણી સરસ છે. કંઠ પણ મધુર છે. અને કેવું સરસ પદ છે! પણ એ શું સૂચવે છે? એની દેવબા તને ખબર પડી? આ છોકરો હવે ભગત થવાનો છે. એનાજ વિચારો એના મનમાં ઘોળાયા કરે છે. જ્યારથી ભટ્ટજી મહારાજની કથા તેનતળાવ આગળ એણે સાંભળી અને ભટ્ટજી મહારાજને એણે જે પ્રશ્નો કરેલા અને તેના ઉત્તરો ભટ્ટજી મહારાજે તેને જે આપેલા તેની ખૂબજ અસર ત્યારથી તેના ઉપર થયેલી છે. ભટ્ટજીએ કંઈક જાદૂ કર્યો છે. અહીંઆં જ્યારથી આવ્યો છે ત્યારથી તે કોઈની સાથે બોલતો નથી. સવારથી ઉઠે છે. ત્યારથી પાઠ પૂજા અને ધાર્મિક ગ્રન્થો વાંચવામાંજ મશગુલ રહે છે અને બપોરના સમયે કવિતા કરે છે. એ તદ્દન બેફીકરો બની ગયો છે એને હું કોઈ ધંધે લગાડવાનું કહું છું ત્યારે તે એ બાબત ધ્યાનમાં લેતો નથી અને બેપરવાઈ દેખાડે છે. એના માતાપિતા હવે નથી. તે એકલો છે. આપણાં મોસાળમાં આપણે એને રાખીએ પણ એ કોઈ ધંધો કરવાની ના પાડે છે અને એ કહે છે કે 'ભગવાન્ મારા યોગક્ષેમની ચિંતા કરશે.' એને તો હાલમાં યાત્રાએ જવું છે. આજે બે પદો આપણને સંભળાવ્યાં તેમાં મને જવાબ આપ્યો છે તેમજ તેના ભાવિ જીવનનો નિર્ધાર પણ દર્શાવ્યો છે."

મામાને ત્યાં ડભોઈ આવ્યે લગભગ ત્રણ મહિના પસાર થયા. કવિની યાત્રાએ જવાની ઉત્કણ્ઠા દિવસે દિવસે વધતી ગઈ પણ કોની સાથે જાય? મામા પણ એને એકલો મોકલે નહિ. આમ ચિંતામાં કેટલાક દિવસો પસાર થયા. એટલામાં કવિના જાણવામાં આવ્યું કે વડોદરાથી વેણીભાઈ બેચરભાઈનો લગભગ ૧૫૦ માણસોનો મોટો સંઘ યાત્રાર્થે નીકળવાનો હતો. દયારામભાઈ

એ વાત મામાને કહી. મામાએ તેમને પ્રથમ સંમતિ આપી નહિ. તેમણે કહ્યું આપણે સાઠોદરા નાગર ન્યાતના. આપણે માટે તો કલમ, કડછી, અને બરછી એ મુખ્ય વ્યવસાય છે. તે ત્રણમાંથી કોઈ પણ વ્યવસાય આપણે કરવો જોઈએ. તારામાં કલમની આવડત સારી છે. તું સારાં પદો બનાવે છે. ભજનો લખી શકે છે. સારાં ગીતો પણ ગાઈ શકે છે. અને ગરબીઓ પણ સરસ રચી શકે છે. તો અહીંયાં રહીને એજ વ્યવસાયમાં આગળ વધ. તારે માટે યાત્રા નથી. ત્યાં તને બહુ મુશ્કેલીઓ પડશે, આમ કહેવા છતાં કવિ તો દૃઢ સંકલ્પવાળા હતા. એટલે મામાને ફરીથી વિનંતી કરી અને તેમણે જવાની છૂટ આપી. મામા કવિને સાથે લઈને વડોદરા ગયા. અને વેણીભાઈને સોંપ્યા. બીજા પણ જે યાત્રિકો હતા અને જેમની સાથે તેમને મેળ હતો તેમને પણ કવિની ભાળવણી કરી.

કવિશ્રીએ એકંદરે ત્રણ વખત જીવનયાત્રા કરી છે અને પ્રથમ યાત્રા સંવત ૧૮૪૭ થી શરૂ થાય છે. તે વખતે કવિની ઉંમર ૧૪–૧૫ વર્ષની હતી. ત્રણે યાત્રાનો સમય એકંદરે ૧૨ વર્ષનો ગાળો છે. બીજી યાત્રા ૧૮૬૪ થી શરૂ થાય છે અને તે ૭ વર્ષ સુધી લંબાય છે. છેલ્લી યાત્રા ૧૮૮૬ થી ૧૮૯૦ સુધીની છે એટલે પ્રથમ યાત્રાનાં બે વર્ષો. બીજી યાત્રાના સાત અને ત્રીજી યાત્રાનાં લગભગ ત્રણ એમ મળી કુલ ૧૨ વર્ષ થાય. પોતે ‘ રસિકવલ્લભ ’ ગ્રંથમાં જીવનનાં ૧૨ વર્ષો યાત્રામાં વ્યતીત કરેલાં એવો ઉલ્લેખ કરે છે.

“ એમ ભમ્યો હું દ્વાદસ વર્ષજી,
તીર્થ કર્યાં પણ હૃદય ન હર્ષજી;
હજુ લગી નિશ્ચે નથી એક ઇષ્ટજી,
સૌ પંથ સરખા ન એકે મિષ્ટજી.”

રસિકવલ્લભ (જે. ગો. શાહ સંપાદિત પૃ. ૩)

દયારામભાઈના સમયમાં લોકો પ્રવાસના શોખીન નહતા. મોટા ભાગે યાત્રા નિમિત્તે તીર્થધામોમાં યાત્રિકો પ્રવાસે જતા. તે વખતે અત્યારના જેવાં વાહનો નહોતાં. હાલમાં રેલ્વેના, મોટર બસનાં સાધનો અને ઝડપી એરોપ્લેન જેવાં પણ સાધનો ઘણાં સુલભ છે. તે સમયે મુસાફરી ગાડા વાટે થતી. રસ્તાઓ પણ સારા નહિ. તેમજ મુસાફરીમાં ચોર ડાકુનો ભય. ખાદ્ય સામગ્રી પણ સાથે લઈ શકાય નહિ અને ઘણા દિવસો સુધી પ્રવાસ ચાલતો. આ બધી મુશ્કેલીઓ બાળ દયારામની સમક્ષ હતી. પણ તેમણે તો જવાનો નિર્ણયજ કર્યો હતો એટલે મુશ્કેલીઓનો પ્રશ્ન ગૌણ થયો.

પ્રવાસ એ પણ જીવનના વિકાસ માટે જરૂરી છે. શાળા કે વિદ્યાલયોમાંથી મેળવેલું જ્ઞાન એક રીતે અધુરૂં છે. પ્રવાસથી તેમાં પૂર્ણતા આવે છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે **Home keeping yourths have homely wits** એટલે જેવો ઘર આંગણે બેસી રહે છે અને ઘરની બહાર પ્રવાસે નીકળતા નથી તેઓ ઘર કુકડી થઈ જાય છે. તેમનો બૌદ્ધિક વિકાસ અટકી જાય છે. પ્રવાસથી બુદ્ધિ વિશાળ થાય છે. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં રહેતી પ્રજાની સંસ્કૃતિ, લોકાચાર, સામાજીક જીવન વગેરેનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થાય છે. તેમ વેપારનો લાભ પણ મળી શકે છે. આ ઉપરાંત જુદા જુદા સ્થળોનું પ્રકૃતિ સૌન્દર્ય નિહાળીને જીવનમાં આધ્યાત્મિક શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ હેતુથી હાલમાં પ્રવાસો ખૂબ થાય છે. ભારતની બહારના દેશોમાં પણ દિવસે દિવસે જુદા જુદા હેતુઓથી પ્રવાસ કરનારાઓની સંખ્યા દિન પ્રતિદિન વધતા જાય છે.

પણ દયારામભાઈના સમયમાં પ્રવાસનો મુખ્ય હેતુ યાત્રાઓ હતી. તે વખતે રેલ્વે દાખલ થઈ નહોતી. ભારતમાં તીર્થસ્થળોનું ઘણુંજ માહાત્મ્ય છે અને હિન્દુઓમાં એક એવી ભાવના રહેલી છે કે જીવન દરમ્યાન પોતાના જીવનને પુનિત કરવા તીર્થ યાત્રા કરવી

કરે છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે પ્રથમ શ્રીનાથજીનાં દર્શન કરીને યમુનાનાં દર્શન કરવા પોતે જાય છે એમ કહે છે. આ યાદી તો ભારતવર્ષમાં કયાં કયાં તીર્થો છે એનોજ આપણને ખ્યાલ આપે છે. આ ક્રમેજ દયારામભાઈએ યાત્રા કરી હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. કવિ માત્ર એટલુંજ કહેવા માગે છે કે તેમણે ભારતવર્ષનાં લગભગ તમામ તીર્થોની યાત્રા કરી હતી. પણ હજુ તેમના હૃદયને પૂર્ણ આનંદ મળ્યો નહોતો. તે તો ગુરુકૃપા હોય તોજ મળે. એટલે યાત્રા પુરી કર્યા પછી ફરીથી ભટ્ટજીની પાસે ડાકોરમાં દયારામભાઈ સત્સંગ માટે જાય છે અને પુષ્ટિમાર્ગ અને શુદ્ધાદ્વૈત તત્ત્વ જ્ઞાનનાં ગ્રન્થોનું રહસ્ય સમજે છે. એને પરિણામે દયારામભાઈએ 'રસિકવલ્લભ ગ્રન્થ લખેલો છે.' એ ગ્રન્થ ૧૮૮૪ માં દયારામભાઈની ૫૧ વર્ષની ઉમરે ચાંદોદમાં લખેલો છે. ઇચ્છારામભાઈની પાસેથી જે કોઈ જ્ઞાનની પ્રસાદી તેમને મળી તેના ફળ તરીકે એ ગ્રન્થની રચના તેમણે કરેલી છે. એમ અમારૂં માનવું છે. જો કે બીજો મત એવો પણ છે કે એ ગ્રન્થની રચના ત્રીજી વ્રજયાત્રા શરુ કરી તે પહેલાં લખાયેલો છે. ઉપર જે તીર્થોની યાદી આપી છે તેમાં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે એ કે જે દયારામભાઈ પુષ્ટિમાર્ગના ચુસ્ત અનુયાયી હતા, અને શ્રી વલ્લભાચાર્યને અનન્યભાવે ગુરુ તરીકે સ્વીકારે છે અને જેમણે શ્રી દેવકીનંદજી મહારાજની પાસેથી ચાર વર્ષની વયે નામ નિવેદન મંત્ર લીધો હતો અને જેમણે પાછળથી ગોસ્વામી શ્રી વલ્લભલાલજી મહારાજ પાસેથી ૧૮૪૭ માં શ્રી નાથદ્વારા મુકામે બ્રહ્મસંબંધ લીધું હતું અને જેમણે ૧૮૬૧ માં પાકી મરજાદ લીધેલી તેમની તીર્થોની યાદીમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીની બેઠકો ચંપારણ્ય વગેરેનો બીલકુલ ઉલ્લેખ નથી એટલે ઉપરની જે યાદી આપેલી છે તે સંપૂર્ણ નથી. કવિશ્રી પૂરેપૂરા પુષ્ટિમાર્ગીય બન્યા તે પહેલાંની હોવી જોઇએ.

વ્રજ યાત્રા એમની ત્રીજી યાત્રા હતી. ૮૪ બેઠકોની યાત્રા કરવાની

એમની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ શકી નહિ હોય. કારણકે પોતે વ્રજયાત્રાથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની ઉંમર ૬૦ વર્ષની હતી. પોતે એકલા, અને વાર્ધક્યની નબળાઇએ દેહમાં જણાતી હતી, તેમજ ૬૫ વર્ષની ઉંમરે તેમને ગંભિર મંદવાડ આવ્યો. તે સંજોગમાં કદાચ એ દ્વારકાની યાત્રા કરી શકયા નહિ હોય. દયારામભાઈની તીર્થયાત્રાનો મોટામાં મોટો લાભ ગુજરાતની જનતાને એ મળ્યો કે તેમણે યાત્રાનાં સ્થળોમાં અનેક કાવ્યો રચ્યાં. જેથી જે જે તીર્થધામમાં પોતે ગયા ત્યાં ત્યાંથી એમને ખાસ કાવ્ય લખવાની પ્રેરણા મળી હતી. એવાં ઘણાં કાવ્યો તીર્થયાત્રા દરમ્યાન લખાયાં હતાં. એમનાં કેટલાંક મોટાં કાવ્યો હતાં અને કેટલાંક નાનાં—ગરબીઓ, ધોળ, પદ વગેરે. ૧૮૪૭ ના વર્ષમાં તેઓ નાથદ્વારા ગયા ત્યાં કેટલાક દિવસો રોકાયા. શ્રીનાથજીનાં નિત્ય દર્શન કરતા. એ સમયે પણ એમણે કેટલાંક શ્રીનાથજીના સ્વરૂપનું વર્ણન કરનારાં ઉત્તમ કાવ્યો લખ્યાં છે.

શ્રી નાથદ્વારા એ વૈષ્ણવોનું મોટું યાત્રાનું ધામ છે અને ત્યાં શ્રી વલ્લભાચાર્યનાં પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણે સેવા થાય છે. શ્રી નાથજીનું અસલ નામ શ્રી ગોવર્ધનનાથજી છે. કર્નલ ટોડ તે વિષે નીચેની માહિતી આપે છે.

“નાથદ્વારા હિન્દુઓના વિષ્ણુ દેવનું પ્રખ્યાત દેવસ્થાન છે. તેનું મૂળ નામ નાથદ્વારા. નાથ એટલે પ્રભુ અને દ્વારા એટલે દરવાજો. મતલબ કે પ્રભુનો દરવાજો. આ નાથદ્વારા બનાસ નદીના કીનારા ઉપર ઉદેપુરની ઉત્તરે ઇશાન કોણમાં ૩૦ માઇલ દૂર છે. તેની ખ્યાતિ શ્રી કૃષ્ણની મૂર્તિને લીધે ઘણી છે. તે સૌથી પ્રતિષ્ઠિત યાત્રા ધામોમાંનું એક છે. જહાંગીર અને શાહજાનના સમય સુધી આ પવિત્ર દેવ વ્રજભૂમિમાં બિરાજતા હતા. પરંતુ ઔરંગઝેબના સમયમાં આ દેવને વ્રજનો ત્યાગ કરવો પડયો હતો ત્યારે ઔરંગઝેબે આખા વ્રજમાં પવિત્ર

દેવસ્થાનો અપવિત્ર કરવા માંડયાં ત્યારે ઉદેપુરના રાણા રાજસિંહે તે પવિત્ર દેવની સેવા માટે એક લાખ રાજપુતોનાં માથાં આપ્યાં હતાં અને એ પ્રભુને કોટા અને રાયપુરને રસ્તે થઇને મેવાડમાં પધરાવ્યા હતા."

મેવાડના સીંહાડ ગામની પાસે ટેકરી ઉપર શ્રી નાથદ્વારા ગામ વસ્યું અને ભારતવર્ષનું એક મુખ્ય યાત્રાધામ બન્યું. ઉદેપુરના મહારાણાઓ શ્રીનાથજી પ્રત્યે ખૂબ ભાવ રાખતા હતા. તેથી નાથદ્વારાને કેટલીક ભેટો પણ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એટલુંજ નહિ પણ નાથદ્વારાની માલીકી ગોસ્વામીના વંશજ તિલકાયતને પુરેપુરી સુપ્રત કરવામાં છે.

ગ્રાઉઝ નામના બ્રિટીશ અમલદારે પણ 'ગિરિરાજ એટલે ગોવર્ધન' નામના લેખમાં આ મૂર્તિની પ્રાચીનતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અસલ સ્વરૂપ ઇસ્વીસન ૧૫૨૦ માં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સ્થાપન કરેલું. તેમની આજ્ઞાથી તેમના સેવક પૂર્ણમલે ત્યાં મંદિર બાંધેલું ગિરિરાજની ગુફામાંથી એ સ્વરૂપ સ્વયં પ્રકટ થએલું. "જુઓ ૮૪ વૈષ્ણવની વાર્તામાં વૈષ્ણવ સદ્દુપાણ્ડેની વાર્તા". ઔરંગઝેબના શાસન દરમ્યાન હિન્દુ મંદિરોને તોડવાની નીતિ અપનાવવામાં આવી હતી. મથુરાંનાં કેટલાંક મંદિરો તોડી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. તે સમયે આ ગોવર્ધનનાથજીનું મંદિર પણ ભયમાં આવી પડયું. આથી તે સ્વરૂપને ઉદેપુર રાજ્યના નાથદ્વારા ગામમાં લઈ જવામાં આવ્યું. "જુઓ શ્રી નાથજીનો ઇતિહાસ". ગિરિરાજથી પ્રથમ આગ્રા ત્યાંથી દંડોતધાર ત્યાંથી કોટા પછી કૃષ્ણગઢ, ચાંપાસેની, ઉદેપુર અને સીંહાડ એમ આ સ્વરૂપ જુદે જુદે સ્થળે પધાર્યું. પુષ્ટિ સંપ્રદાયની માન્યતા પ્રમાણે શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. વડોદરામાં આવેલું શ્રીનાથજીનું સ્વરૂપ શ્રીનાગદમન કહેવાય છે.

બનાસ નદીના કાંઠા ઉપર ટેકરા ઉપર આ ભવ્ય મંદિર આવેલું

છે. અહિંઆં આવીને કવિ દરરોજ શ્રીનાથજીની સન્મુખ બેશીને કીર્તનો કરતા અને ભાવુક યાત્રાળુઓની સમક્ષ ગાઈ બતાવતા. શ્રી નાથજીના સ્વરૂપ સમક્ષ ઉભા રહીને શ્રીઅંગનાં દર્શન કરતાં કવિ ખૂબ આનંદમાં આવી જતા, અને તેનું વર્ણન કાવ્યમાં પણ કરતા. શ્રી નાથજીને લગતાં ઘણાં કાવ્યો તેમણે લખેલાં છે. તેમાંનાં થોડાંક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) મોહન મધુરાકૃત શ્રી નાથજી રે, નટવર નંદ કુમાર,
મોહ પામે સૌની મતિ શ્રી નાથજી રે, નિજજન પ્રાણાધાર.

× × + ×

લલિત ત્રિભંગી છેલડા શ્રીનાથજી રે, મદન મનોહર રૂપ,
આનંદ ઘન અલબેલડા શ્રીનાથજી રે, અખિલ ભુવનના ભૂપ;
જીવન ગોપીજન તણું શ્રીનાથજી રે, રસીયા જનના રાય,
નિરખે સુખ પામે ઘણું શ્રીનાથજી રે, મન મોહે લોભાય.
મોર મુગટ મણિએ જડયો શ્રીનાથજી રે, પ્રભા લજાવે હંસ,
ઢળક અલક ભ્રુકુટિ અડયો શ્રીનાથજી રે, મુક્તા ફળ અવતંસ.

આમાં કવિએ કેવી સુંદર રીતે શ્રીનાથજીનાં મણિએ જડેલા મુગટનું વર્ણન "પ્રભા લજાવે હંસ" એ શબ્દોથી કર્યું છે! શ્રી નાથજીના મુગટનો પ્રકાશ તે હંસની પ્રભાને પણ લજાવે તેવો છે. હંસ પણ ધોળા હોય છે પણ શ્રી નાથજીના મુગટના મણિને જોઈને હંસો શરમાઈ જાય છે. કારણકે તેમની ધવળતા કરતાં તે ધવળતા કેટલી બધી અધિક છે. બીજી લીટીમાં ભ્રુકુટીને સ્પર્શ કરતા ઢળકતા અલકનું વર્ણન કર્યું છે તે પણ કેટલું બધું મનોહર છે!

(૨) સર્વના શિરોમણી શ્રીનાથજી રે લોલ,
આપના સ્વરૂપ વિષે સર્વ, મારા વ્હાલાજી હો;
સર્વે સેવાયું તમોને સેવતા રે લોલ.

આ કાવ્યની અંદર શ્રીનાથજીના મુગટનું વર્ણન

તેને બ્રહ્મ લોક કહે છે. કાનનાં કુંડળને સાંખ્ય યોગ કહે છે. છત્રને વૈકુણ્ઠ, ચમરને ધર્મ, વિંજનને યશ, ચક્ષુને સૂર્ય ચન્દ્ર, વનમાળાને માયા, વૈજયન્તીને ભક્તિ એ રીતે આધ્યાત્મિક રીતે શ્રીનાથજીના સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે.

(૩) તેમ કહીને તમને વર્ણવું હું શ્રી નાથજી રે.

(૪) શ્રીનાથજીનું વદન કમળ જોયું જેણે એકવાર,
શ્રી નાથજીનું વદન કમળ જોયું.

(૫) સદ્‌ગુણ સિન્ધુ શ્રી નાથજી રે, સ્હેજે સૌ કોને મોહ લાગે.

જેઓ દયારામભાઈ પાસેથી આવાં પદો સાંભળતાં તેઓ બધા વાહવાહ કહેતા અને ત્યાંના તિલેટ મહારાજ તો દયારામભાઈને સૂરદાસની સાથે સરખાવતા. દરરોજ નવાં નવાં પદો બનાવીને શ્રી નાથજીને સમર્પણ કરતા. રાત્રે મહારાજની બેઠકમાં દયારામભાઈને ખાસ આમંત્રણ મળતું અને દયારામભાઈની પાસે તેમનાં બનાવેલાં કીર્તનો અને પદો મહારાજશ્રી બહુ ઉમંગથી સાંભળતા. તેમ જુદી જુદી વૈષ્ણવ મંડળીઓમાં તેમને ખાસ આમંત્રણ મળતાં. શ્રી નાથજીને વિષે લખેલાં કાવ્યો ભક્તિભાવથી નિતરતાં છે. એમાં કોઈ કોઈ વખતે કવિ પોતાના વિરહભાવને પ્રકટ કરતા અને કોઈ કોઈ વખત જાણે પ્રભુને ઉપાલમ્ભ પણ આપતા. જેમ કોઈ નાયિકાએ પોતાના નાયક (પ્રેમીને) પોતાનું સર્વસ્વ જીવન અર્પી દીધું હોય અને છતાં તે નાયક તેને સંયોગનું સુખ ન આપે ત્યારે તેના હૃદયમાં અંતર્વેદનાની જ્વાળા પ્રકટે છે અને પછી પોતાના નાયકને ઉપાલમ્ભ આપે છે તે પ્રમાણે કવિના હૃદયમાં હવે પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ પ્રકટી હતી. તે પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ પોતાના પતિ તરીકે માનતા હતા. પોતામાં ગોપીનો ભાવ સ્ફુરતો હતો; પણ પ્રભુના સંયોગનું સુખ મળ્યું નથી એમ પોતે માનીને પોતે જાણે પ્રોષિતભર્તૃકા નાયિકા ન હોય એવી રીતની અંતર્વ્યથા અનુભવતા હતા. તેવે

સમયે એક વખત તેમણે રોષમાં આવીને નીચેનું પદ શ્રીનાથજીની સન્મુખ ગાયું.

શું કહીએ શ્રીજી શરણ પડયાને સંતાપો,
એ મોટું કૌતુક દુઃખ વિમુખ સુખ આપો રે.—૧
વ્રજનો પરિકર અતિ વલ્લભ તેહને વ્રજમાં વ્રેહમાં બાળ્યો,
વૈષ્ણવ વેરી અતિ વિષયી વાસવ એને પાળ્યો.—૨

*   *   *   *

સંત પીડયાની ટેવ તમને શી પડી છે,
કોણ જાણે તેમાં વસ્તુ રૂડી શી જડી છે.
તમને ઠપકો દેતાં કાળજડું મારૂં મુજે,
દયો કહે મને બહુ દુઃખમાં હરિ ભજવા ના સુઝે.

આ પદમાં કવિ શ્રી નાથજીને ઠપકો આપે છે ' કે હું તમારો દાસ, મારૂં સર્વસ્વ તમને માનું, તમારા શરણે હું અહિં રહું છું અને તમારા સંયોગ સુખની અભિલાષા રાખું છું; છતાં તમે મારી ઈચ્છા પૂર્ણ કરતા નથી અને જે લોકો તમને ધિક્કારે છે. જેઓ સાધુઓને પીડે છે, જેનાં જીવન પાપાચરણથી ભરેલાં છે, જેમનાં વર્તન દુષ્ટ છે તેમને તમે કંઈ પણ સંતાપ આપતા નથી. ઉલટું સાંસારિક સુખ અને વૈભવ આપો છો. હું કાંઈપણ તમારી પાસે માગતો નથી. મારે તો આપનો પ્રેમ જોઈએ છીએ. આપની દાસી થવાના મારા કોડ છે. પણ આપ મારા તરફ કૃપાદૃષ્ટિ કરતા નથી. આ તમારો કેવો વિચિત્ર સ્વભાવ છે કે પોતાના જનને સુખથી વંચિત રાખો છો અને બહિર્મુખોને એમનું માગ્યું સુખ આપો છો. 'તમને મારે કેવી રીતે ઠપકો આપવો !' આ પદ પોતે ગાતા હતા ત્યારે ત્યાં બીજા વૈષ્ણવોએ તેમ અધિકારીએ તે સાંભળ્યું. તે વાતની ચર્ચા અંદર અંદર થઈ કે ગુજરાતમાંથી આવેલો આ વૈષ્ણવ શ્રીનાથજીને ઉ

આપે તે ઠાકોરજીની નિંદા કર્યા બરાબર છે. શ્રીનાથજીને આ રીતે ગાળો ભાંડવી તે વૈષ્ણવ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. એટલે એમાંના કેટલાક વૈષ્ણવો અને અધિકારી ટિકેત મહારાજની પાસે ફરીયાદ કરવા ગયા અને તિલકાયતે એ વાત સાંભળી અને નિર્ણય કર્યો કે એ ગુજરાતના વૈષ્ણવ દયારામનું મંદિરમાં દર્શન કરવાનું બંધ કરો. આથી એમને મંદિરની બહાર કાઢવામાં આવ્યા. દયારામભાઈએ પોતે શું કહેવા માગતા હતા તે તેમણે સમજાવ્યું પણ કોઈએ એમનું સાંભળ્યું નહિ. પછી તો દયારામ બનાસ નદીના કિનારે જઇને બેઠા. અંતરતાપ ખૂબ વધવા લાગ્યો. અન્ન જળનો પણ ત્યાગ કર્યો. પોતે જાણે મહાન અપરાધ કર્યો હોય તેવું થવા લાગ્યું. શ્રીજીના સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિ રાખીને તથા તેમના ચરણમાં ચિત્ત સ્થિર કરીને બેસી રહ્યા. ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રીઓ સુધી અખંડ અષ્ટાક્ષરનો જાપ કરવા લાગ્યા. આ પ્રસંગે નીચેનાં કાવ્યો એમને સ્ફુર્યાં.

૧. શરણ પડયો છું રે શ્રીહરિ, નથી મારે અવર આશ વિશ્વાસ,
 શ્રી વલ્લભના રે લાડીલા, અનન્ય આપ તણો હું દાસ.
૨. દર્શન દયોની રે દાસને, મહારા ગુણનિધિ ગિરિધર લાલ,
 નાથ નિવારો ત્રાસને, આપો આપ ઉપર અતિ વહાલ.
૩. હો શ્રીનાથજી મો પૈં રહે કયાં રીસાઈ,
 મેરે પિયુ સુખદાય, હો શ્રીનાથજી,
 દરસ પરસ કી પ્યાસી, તલપત અખીયાં;
 શ્રી મુખ દેહો દેખાય, હો શ્રી નાથજી.
 દોષ સમુઝકે દૂરે રહત હો, કિંકરી કહો કહાં જાય,
 હાહાં કરી કર જુરી નખ ઘસ હો શ્રીનાજી કહુ;
 અંચરા પરપર પરૂં પાય, હો શ્રીનાથજી કહાં બડાઈ.

* * *

કવિને આ રીતે અન્ન જળ ત્યાગ કરીને બનાસના કીનારા ઉપર બેઠેલા જોઇને, તેમજ આંખમાંથી અશ્રુઓ વહેતાં નિહાળીને

કેટલાક વૈષ્ણવો મહારાજશ્રીની પાસે પહોંચ્યા અને કવિની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો. આથી મહાજશ્રીએ એકદમ તેમને દર્શનની છુટ આપી અને અધિકારી તથા બીજાઓને તેમને બોલાવી લાવવા આજ્ઞા કરી. મહારાજશ્રી તરફથી દર્શનની છુટ મળી જાણીને કવિને ખૂબ આનંદ થયો. મહારાજશ્રીનાં ચરણ સ્પર્શ કર્યા અને મહારાજ તેમને પ્રેમથી ભેટયા. કવિનાં દર્શન બંધ કરવા માટે મહારાજને પણ દુઃખ થયું. ત્યારપછી કવિને પ્રસાદ લેવા માટે કહ્યું. પણ શ્રીજી બાવાને હજુ રાજભોગ સર્યો, નહોતો એટલે કવિએ કહ્યું. 'મારા શ્રીજી બાવા હજુ રાજભોગ આરોગ્યા નથી, તો હું પ્રસાદ શી રીતે લઉ ?' મારા પ્રભુ ભુખ્યા હોય અને મારાથી કેમ જમાય ? ત્યારે મહારાજશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો 'તમો ત્રણ દિવસના ભુખ્યા છો. તમે જ્યાં સુધી પ્રસાદ નહિ લો ત્યાં સુધી શ્રી નાથજી પણ રાજભોગ આરોગશે નહિ. એવી સ્વપ્ન દ્વારા મને આજ્ઞા થઈ છે માટે તમે હઠ કરો નહિ. શ્રી મહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે કે— **हठः त्याज्यश्च सर्वथा.** મહારાજશ્રીના વચન પછી કવિએ મંગળ ભોગનું પ્રસાદી દૂધ લીધું અને તુરતજ રાજભોગ સર્યો અને રાજભોગનાં દર્શન કવિએ કર્યાં. આ દર્શન કરતી વખતે કવિને દેહાનુસંધાન રહ્યું નહિ. મહારાજશ્રી વસ્તુ સ્થિતિ સમજી ગયા અને કવિ ઉપર ચરણોદક છાંટયું. કવિ તુરતજ શુદ્ધિમાં આવ્યા અને પછી શ્રીનાથજીની ભાવનાનાં પદો ગાયાં.

નાથદ્વારામાં કવિ રહ્યા તે સમયે કેટલાક સંગીતના ઉસ્તાદો અને ભક્તોનાં કાવ્યો સાંભળવાનો તેમને લાભ મળ્યો. સાંમ્પ્રદાયિક કીર્તનની માહિતી પણ મેળવી. અષ્ટછાપના કવિઓનાં કીર્તનોનો લાભ તેમને સારો મળ્યો. તેમ કીર્તન સંગીતનો પણ અભ્યાસ કર્યો. અહિંઆજ કવિની કવિતારૂપી કળીની પાંખડીઓ ઉઘડવા માંડી. શ્રીનાથજીની વિદાય લઈને કાંકરોલી ગયા. અહિંઆં મહારાજે તેમને ઉપરણો ઓઢાડયો.

આપે તે ઠાકોરજીની નિંદા કર્યા બરાબર છે. શ્રીનાથજીને આ રીતે ગાળો ભાંડવી તે વૈષ્ણવ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. એટલે એમાંના કેટલાક વૈષ્ણવો અને અધિકારી ટિકૈત મહારાજની પાસે ફરીયાદ કરવા ગયા અને તિલકાયતે એ વાત સાંભળી અને નિર્ણય કર્યો કે એ ગુજરાતના વૈષ્ણવ દયારામનું મંદિરમાં દર્શન કરવાનું બંધ કરો. આથી એમને મંદિરની બહાર કાઢવામાં આવ્યા. દયારામભાઈએ પોતે શું કહેવા માગતા હતા તે તેમણે સમજાવ્યું પણ કોઈએ એમનું સાંભળ્યું નહિ. પછી તો દયારામ બનાસ નદીના કિનારે જઇને બેઠા. અંતરતાપ ખૂબ વધવા લાગ્યો. અન્ન જળનો પણ ત્યાગ કર્યો. પોતે જાણે મહાન અપરાધ કર્યો હોય તેવું થવા લાગ્યું. શ્રીજીના સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિ રાખીને તથા તેમના ચરણમાં ચિત્ત સ્થિર કરીને બેસી રહ્યા. ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રીઓ સુધી અખંડ અષ્ટાક્ષરનો જાપ કરવા લાગ્યા. આ પ્રસંગે નીચેનાં કાવ્યો એમને સ્ફુર્યાં.

૧. શરણ પડ્યો છું રે શ્રીહરિ, નથી મારે અવર આશ વિશ્વાસ,
   શ્રી વલ્લભના રે લાડીલા, અનન્ય આપ તણો હું દાસ.
૨. દર્શન દયોની રે દાસને, મહારા ગુણનિધિ ગિરિધર લાલ,
   નાથ નિવારો ત્રાસને, આપો આપ ઉપર અતિ વહાલ.
૩. હો શ્રીનાથજી મો. પૈં રહે કયાં રીસાઈ,
   મેરે પિયુ સુખદાય, હો શ્રીનાથજી,
   દરસ પરસ કી પ્યાસી, તલપત અખીયાં;
   શ્રી મુખ દેહો દેખાય, હો શ્રી નાથજી.
   દોષ સમુઝકે દૂરે રહત હો, કિંકરી કહો કહાં જાય,
   હાહાં કરી કર જુરી નખ ઘસ હો શ્રીનાજી કહુ;
   અંચરા પરપર પરૂ પાય, હો શ્રીનાથજી કહા બડાઈ.

* * *

કવિને આ રીતે અન્ન જળ ત્યાગ કરીને બનાસના કીના ઉપર બેઠેલા જોઇને, તેમજ આંખમાંથી અશ્રુઓ વહેતાં નિહાળી

કેટલાક વૈષ્ણવો મહારાજશ્રીની પાસે પહોંચ્યા અને કવિની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો. આથી મહાજશ્રીએ એકદમ તેમને દર્શનની છુટ આપી અને અધિકારી તથા બીજાઓને તેમને બોલાવી લાવવા આજ્ઞા કરી. મહારાજશ્રી તરફથી દર્શનની છુટ મળી જાણીને કવિને ખૂબ આનંદ થયો. મહારાજશ્રીનાં ચરણ સ્પર્શ કર્યા અને મહારાજ તેમને પ્રેમથી ભેટયા. કવિનાં દર્શન બંધ કરવા માટે મહારાજને પણ દુઃખ થયું. ત્યારપછી કવિને પ્રસાદ લેવા માટે કહ્યું. પણ શ્રીજી બાવાને હજુ રાજભોગ સર્યો, નહોતો એટલે કવિએ કહ્યું. 'મારા શ્રીજી બાવા હજુ રાજભોગ આરોગ્યા નથી, તો હું પ્રસાદ શી રીતે લઉ ?' મારા પ્રભુ ભુખ્યા હોય અને મારાથી કેમ જમાય ? ત્યારે મહારાજશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો 'તમો ત્રણ દિવસના ભુખ્યા છો. તમે જ્યાં સુધી પ્રસાદ નહિ લો ત્યાં સુધી શ્રી નાથજી પણ રાજભોગ આરોગશે નહિ. એવી સ્વપ્ન દ્વારા મને આજ્ઞા થઈ છે માટે તમે હઠ કરો નહિ. શ્રી મહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે કે— **हठः त्याज्यश्च सर्वथा.** મહારાજશ્રીના વચન પછી કવિએ સંગળ ભોગનું પ્રસાદી દૂધ લીધું અને તુરતજ રાજભોગ સર્યો અને રાજભોગનાં દર્શન કવિએ કર્યાં. આ દર્શન કરતી વખતે કવિને દેહાનુસંધાન રહ્યું નહિ. મહારાજશ્રી વસ્તુ સ્થિતિ સમજી ગયા અને કવિ ઉપર ચરણોદક છાંટયું. કવિ તુરતજ શુદ્ધિમાં આવ્યા અને પછી શ્રીનાથજીની ભાવનાનાં પદો ગાયાં.

નાથદ્વારામાં કવિ રહ્યા તે સમયે કેટલાક સંગીતના ઉસ્તાદો અને ભક્તોનાં કાવ્યો સાંભળવાનો તેમને લાભ મળ્યો. સાંમ્પ્રદાયિક કીર્તનની માહિતી પણ મેળવી. અષ્ટછાપના કવિઓનાં કીર્તનોનો લાભ તેમને સારો મળ્યો. તેમ કીર્તન સંગીતનો પણ અભ્યાસ કર્યો. અહિંઆજ કવિની કવિતારૂપી કળીની પાંખડીઓ ઉઘડવા માંડી. શ્રીનાથજીની વિદાય લઈને કાંકરોલી ગયા. અહિંઆં મહારાજે તેમને ઉપરણો ઓઢાડયો.

કવિને નામ **નિવેદન** તો તેમની ચાર વર્ષની વયે થયું હતું. પણ પુષ્ટિમાર્ગની પ્રણાલિકા પ્રમાણે જ્યાં સુધી બ્રહ્મ સંબંધની દીક્ષા ન મળે ત્યાં સુધી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત બની શકાતુ નથી. આથી તેમણે નાથદ્વારામાં ૧૮૪૭ ની સાલમાં શ્રી વલ્લભલાલજી મહારાજદ્વારા બ્રહ્મ સંબંધની દિક્ષા લીધી. આ બ્રહ્મ સંબંધ આપનર તે + વલ્લભલાલજી મહારાજ છે તેવું સમર્થન 'ભક્તિવિધાન' ગ્રન્થથી મળે છે. શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવળના જણાવ્યા મુજબ વડોદરા મુકામે બ્રહ્મ સંબંધ તેમને થાય છે. પણ શ્રી જીવનલાલ જોષીના 'જીવન દર્શન લેખ' માં નાથદ્વારામાં તેમને બ્રહ્મ સંબંધ થયેલું જણાવવામાં આવ્યું છે, સ્થળ ગમે તેમ હોય પણ એમને બ્રહ્મ સંબંધ આપનાર ગુરુ તે શ્રી વલ્લભલાલજી મહારાજ હતાં તે વાત ચોક્કસ છે. આ બાબતનો નિર્દેશ એમણે નીચેની લીટીમાં કર્યો છે.

"શ્રી વલ્લભ કુળ પ્રગટીયો શ્રી પુરૂષોત્તમનો વંશ,
આચાર્યભાનુ વૈશ્વાનર, દિવ્યાગ્નીની કેરા અંશ;
તિલકાઈત શ્રીમદ્ સદ્દગુરુ ગોસ્વામી વલ્લભલાલ,
બ્રહ્મ વિદ્યા દાન દઈ દાસને કરીઓ ન્યાલ.

ભક્તિવિધાન ગ્રન્થમાં જણાવ્યા પ્રમાણે (સદ્દગત જોષીજીના નોંધ ને અનુસરીને) તેઓ જોધપુરની ગાદીવાળા મહારાજ હતા.

+ભક્તિપોષણ—

પુષ્ટિપથ શ્રી વલ્લભપ્રભુ જઈએ તેને શર્ણ.
નામ નિવેદન મર્યાદા ધરી સેવીએ શ્રી ગિરિધરણ
શ્રી ગિરિધરણ ગુરુ વૈષ્ણવ પ્યાર, ઉદ્ધારે ગતિ કરે માર્ગ અનુસાર
મનુષ્ય જન્મનો એ તે સાર જે માને તે પામે સાર.

સેવો શ્રી કૃષ્ણ ૯૮

સદ્‌ગુરુ વલ્લભલાલ પદ, રેણુ સીર પર ધાર,
ભક્તિ વિધાન આ ગ્રન્થકો લીખું નિજ મતિ અનુસાર.

આ શ્રીવલ્લભલાલજી જોધપુરવાળી ગાદીના તિકાયત શાખાના જે શ્રી કાકા વલ્લભજીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા એ માનવું યોગ્ય લાગે છે. (આ માટે વાંચો શાસ્ત્રીજી કેશવરામનો 'અનુગ્રહ' માં આવેલો લેખ.)

બ્રહ્મ સંબંધ લીધા પછી કવિને પુષ્ટિમાર્ગનો ખરો રંગ લાગે છે અને તેમની પુષ્ટિભક્તિ ખૂબ વેગથી વિકાસ પામે છે.

નાથદ્વારાથી કવિ કાંકરોલીની યાત્રાએ ગયા હતા. કાંકરોલી એ શ્રીનાથદ્વારા પછી બીજું પુષ્ટિમાર્ગીઓનું યાત્રા સ્થળ છે. જ્યાં અનેક ભાવિકો શ્રીદ્વારકાધીશના દર્શનાર્થે આવે છે. પ્રથમ શ્રીનાથદ્વારા, પછી કાંકરોલી અગર તો પ્રથમ કાંકરોલી અને પછી નાથદ્વારા—એ રીતે વૈષ્ણવો આ સ્થળે દર્શનાર્થે આવે છે. નાથદ્વારાથી, તે નજીકનું એટલે ૧૧ માઈલના અંતરે રાયસાગરના કિનારા પર આવેલું છે. કાંકરોલીનું બીજું નામ કાંકડોલી (કંકર પલ્લી) પણ છે. રાજ પ્રશસ્તી મહાકાવ્યમાં કાંકરોલી તરીકે તેનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. તેમ તામ્રપત્ર તથા શીલાલેખોમાં કાંકડોલી એવો ઉલ્લેખ થએલો છે. અહિંઆં બીરાજતા ભગવાન્ શ્રીદ્વારકાધીશ એ અંબરીશ રાજાને માથે બિરાજતા હતા. પછી વશિષ્ટ ઋષિ અને વ્યાસ મહર્ષિએ તે સ્વરૂપની સેવા કરી. પછી યુધિષ્ઠિર, પરીક્ષિત દ્વારા અને જનમેજય દ્વારા તેમની સેવા થઈ હતી. પાછળથી તે સ્વરૂપ અર્બુદાચલ પધારેલું ત્યાર પછી કનોજના દરજી નારાયણદાસને સ્વપ્ન દ્વારા દર્શન દીધેલાં અને તે દરજીની પાસે સ્વરૂપ પધાર્યું અને ઘણાં વર્ષો સુધી તેના વંશજોએ તેની સેવા કરી. ત્યાર પછી શ્રી વલ્લભાચાર્યના સમયમાં તેમના અનન્ય ભક્ત દામોદરદાસને ત્યાં એ સ્વરૂપ પધાર્યું. ત્યાર પછી શ્રી વલ્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને ત્યાં એ

પધાર્યું. ત્યાર પછી તેમના તૃતીય લાલજી શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજી તેમની સેવા કરવા લાગ્યા. હાલમાં પણ તે વંશના ગોસ્વામી શ્રી વ્રજભૂષણલાલજીની સેવા કરે છે. કાંકરોલી શરૂઆતમાં નાનકડું ગામ હતું. તેની પૂર્વમાં આસોટીયા ગામમાં તે ધામ આવેલું છે. તેની નજીક રાયસાગર અગર રાજસમુદ્ર જેનું બીજું નામ જયસમુદ્ર છે તે આવેલું છે. આ રાજસમુદ્ર જો કે તળાવજ છે. છતાં તેમાં બનાસ, વેડચ, ખારી અને તાલેડી નામની નાની નદીઓનાં પાણી તેમાં ઠલવાય છે. એની ચારે બાજુએ પત્થર બાંધી પાળ બાંધેલી છે. ઉદેપુરના રાજવીઓના આશ્રયથી એ બાંધવામાં આવ્યું છે. સંવત ૧૭૨૭ માં આસોટીયામાં મંદિર પુરૂં બંધાયું અને દ્વારકેશ પ્રભુ ત્યાં બીરાજ્યા. ૧૭૫૧ માં ખૂબ વૃષ્ટિ થઈ અને મંદિરની ભીતર જલ પેસી ગયાં. આથી દેવલ નગરીમાં તે સ્વરૂપને પધરાવેલું અને પાછળથી થોડોક વખત આસોટીયામાં તે સ્વરૂપ પધાર્યું. મહારાણા સંગ્રામસિંહના વખતમાં અત્યારનું કાંકરોલી જે સ્થળે છે તેનો પાકો ભેટ પટ્ટો ગોસ્વામી મહારાજશ્રીને મળ્યો અને ૧૭૭૬ માં આસોટીયાથી કાંકરોલીનાં મંદિરમાં આ સ્વરૂપ પધાર્યું. આ મંદિરની કારીગીરી ઘણી ભવ્ય છે. આકર્ષક હોવા છતાં તે સુદૃઢ છે. મંદિરનો શિખરનો ભાગ એટલો બધો ઊંચો આવેલો છે કે દૂરથી જોનારને તે ગગનચુંબી પ્રાસાદ જેવો જણાય છે. શિલ્પકલાની દૃષ્ટિએ એ મંદિર જોવા જેવું છે. નીચે નાનું ગામ વસેલું છે. રાયસાગરનાં તળાવમાંથી બેસીને નૌકામાંથી જોનારને આ સ્થળમાં દ્વારકાપુરીનો ખ્યાલ કરાવે છે. અહિંઆં મંદિરના જુદા જુદા વિભાગો જેવાં કે ગોવર્ધન ચોક, સિંહપોળ, શ્રીકૃષ્ણ ભંડાર, જગમોહન ચોક તથા નિજમંદિર વગેરેની રચના અનોખી પડી આવે છે. અહિંઆં યાત્રાએ આવનાર સંસારને ભૂલી જાય છે. અને પ્રભુની સાન્નિધિમાં અપૂર્વ ભક્તિનો આનંદ અનુભવે છે. રાયસાગરમાંથી આવતા શીતળ પવનો મનને પ્રફુલ્લિત કરે છે. તેમજ કીનારા ઉપર છુટુ છવાયું વીખરેલું કળા અને પ્રકૃતિનું

સૌન્દર્ય યાત્રાળુઓને જાણે તેઓ કોઈ દિવ્ય પ્રદેશમાં ન હોય એવો ખ્યાલ આપે છે.

આ સ્થળમાં દયારામભાઈ આવીને થોડા દિવસ રહે છે. દ્વારકાધીશ પ્રભુના દર્શનનો અનેરો લાભ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમજ રાયસાગરની શોભા જોઈને પરમ હર્ષ માણે છે. આ સ્થળે તેમણે નીચેનું એક કાવ્ય રચ્યું હતું.

> "શ્રી દ્વારકાધીશ છો ઈશ મારે ધણી,
> ઈશ નહિ અવરવણ વિશ્વનાથ.
> શ્રી ગિરિધરણ તવ ચરણને શરણ છું,
> જન્મ ને મરણ હરિ ગ્રહે જો હાથ.
> ઈત્યાદિ.
> (કાવ્ય સંગ્રહ પૃષ્ટ ૨૪)

અહિંઆં નાથદ્વારમાં જેટલાં કાવ્યો લખેલાં એટલાં લખ્યાં નથી કારણ કે અહિંથી ગોકુળ મથુરાં તરફ જવાની તેમની ઉત્કૃષ્ટ તમન્ના હતી. 'રસિક વલ્લભ'માં શ્રીજીદ્વારે ગએલા એવો ઉલ્લેખ છે.

> પછી શ્રીજીદ્વારે હું ગયો, જે પરમ પાવન ધામ,
> મેં નીરખીયા શ્રી નાથજી, પરબ્રહ્મ પૂરણ કામ.

કાંકરોલીનો ઉલ્લેખ ત્યાં નથી પણ નીચેની લીટીમાં જણાવે છે કે પોતે વ્રજભૂમિમાં ગએલા છે.

> "પછી વ્રજ મંડળ ફરી આવીઓ એ મુખ્ય નામોચ્ચાર."

'રસિકવલ્લભ' ની તીર્થોની યાદીમાં જો કે કાંકરોલી સ્થળનો નિર્દેશ નથી છતાં અવશ્ય ત્યાં ગયા હોવા જોઈએ. તેનાં મુખ્ય કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧). કાંકરોલીનું તીર્થધામ એ પણ મોટું તીર્થધામ છે અને શ્રી નાથદ્વારાની નજીક છે.

(૨) તે પુષ્ટિમાર્ગીય મંદિર છે. શ્રી નાથદ્વારાના મંદિરનું સ્વરૂપ તે તિકેટ મહારાજને માથે બીરાજે છે. એટલે શ્રીગુંસાઇજીના તૃતીય પુત્ર બાળકૃષ્ણજીને માંથે બીરાજે છે. એટલે તે બંને સ્વરૂપો શ્રી વલ્લભાચાર્યના વંશજોના છે. આથી દયારામભાઇ કાંકરોલીનાં દર્શન કર્યા વગર રહે નહિ.

(૩) વૈષ્ણવોમાં અને સામાન્ય રીતે યાત્રાળુઓમાં એવો આચાર છે કે જેઓ શ્રી નાથદ્વારાની યાત્રાએ આવે તેઓ અવશ્ય કાંકરોલી જાય છે.

(૪) દ્વારકાધીશનું જે પદ એમણે રચ્યું છે તે આ સ્થળમાંજ રચેલું હોવું જોઇએ.

ત્યારપછી વ્રજભૂમિ તરફ કવિ પ્રયાણ કરે છે અને શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં વર્ણવેલી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની લીલાનાં સ્થળોનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાના કોડ ' જાગે છે. સૌથી પહેલાં યમુનાજીમાં સ્નાન કરે છે અને કવિ ગાય છે. " મેં પ્રથમ શ્રી યમુના પુનીત જળ કર્યું શુદ્ધ, શ્રી વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયમાં ગંગા કરતાં યમુનાજીનું માહાત્મ્ય વધારે છે. ગંગા અઘહરણી એટલે પાપ મોચિની ખરાં પણ ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનો સંબંધ કરાવનાર યમુનાજી મનાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની બાલ્યાવસ્થા યમુના તટે વ્યતીત થએલી. ત્યાં આવેલાં ઉપવનોમાં ભગવાન કૃષ્ણે ગાયોને ચરાવેલી. વેણુ વગાડીને ગોકુળ વાસીઓના તથા વૃન્દાવનનાં પશુ પક્ષીઓનાં ચિત્ત હરી લીધાં હતાં. ત્યાંજ યમુનાના દ્રોમાં રહીને તેના જળને વિષવાળું બનાવનાર કાલીયનાગનું મર્દન કર્યું હતું. એનાજ કીનારાના ઉપવનોમાં

લાગેલા દાવાગ્નિને શાંત કર્યો હતો. ત્યાંજ ગોપોને અને ગાયોને હેરાન કરતા અસુરો વત્સાસુર, બકાસુર વગેરેનો સંહાર કર્યો હતો, અને ત્યાંજ ઇન્દ્રનું માનમર્દન કરીને, ગોવર્ધન પર્વતને ટચલી આંગળી ઉપર ધારણ કરીને ગોકુળ વાસીઓને અતિવૃષ્ટિમાંથી રક્ષણ આપ્યું હતું. અને તેનાજ કીનારા ઉપર આવેલા વૃન્દાવનની ભૂમિમાં ગોપીઓના સાથે રાસ ખેલ્યા હતા. ગંગા મર્યાદા માર્ગીય છે. જ્યારે યમુના પુષ્ટિમાર્ગીય છે. ગંગા એ શિવજીના મસ્તકે બીરાજે છે. યમુના શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની રતિ ક્રીડાનું સ્થાન છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યે 'યમુનાષ્ટક' નામક એક સ્તોત્ર લખેલું છે પુષ્ટિમાર્ગીયો તેનો નિત્ય પાઠ કરે છે. આ યમુનાષ્ટકના પાઠથી ભકતોને તમામ સિદ્ધિઓ એટલે ભગવત્પ્રાપ્તિ તથા તેમાં આવતા અંતરાયો દૂર કરી પ્રભુના રસાત્મક સ્વરૂપની અનુભવ રૂપી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. યમુનાજીને તુર્યપ્રિયા કહેવામાં આવે છે. બીજા અર્થમાં કહીએ તો નિરંતર પ્રવાહ રૂપે જીવનમાં વહેતી એ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિજ છે, જે હૃદયને શુદ્ધ કરે છે અને પ્રભુ ભકતના હૃદયમાં બીરાજે છે. દયારામભાઈ 'યમુનાષ્ટક'નો પાઠ નિરંતર કરતા અને તેનું માહાત્મ્ય સારી પેઠે સમજતા હતા. અહિંઆં નીચેનું યમુનાજીની સ્તુતિનું સુંદર પદ દયારામભાઈ એ સર્જ્યું છે.

"દુઃસ્વભાવથી જીવાડાં દુર્મતિ ટાળો માજી,
શ્રી ગોપીજન વલ્લભ અતિ વલ્લભ મને કરો શ્રી યમુનાજી;
અખંડ અનપાયિની આપો મા સુદૃઢ પ્રેમ ભક્તિ,
પ્રપંચ વિસ્મૃતિ પૂર્વક દો મા શ્રી કૃષ્ણાસક્તિ."

* * * *

નમો શ્રીયમુને મહારાણી દેવી, સુરાસુર બ્રહ્મા શિવાદિક.
(ઇત્યાદિ)

* * * +

સારપછી કવિ ગિરિરાજમાં શ્રી રાધાકૃષ્ણના યુગલ સ્વરૂપનાં દર્શન કરે છે અને શ્રી ગિરિરાજ પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે; તેમજ યુગલ સ્વરૂપનું પણ વર્ણન કરે છે.

શ્રી ગોવર્ધનધર લાડીલો રે સંગે શ્યામા પ્યારી,
યુગલ સ્વરૂપ આ જોઈને ઠરે આંખડી મારી.

યુગલ સ્વરૂપનું વર્ણન નીચેની પંક્તિઓમાં સુંદર રીતે કર્યું છે.

"ઝુલે ઝુલે શ્રી યુગલ કિશોર હીંડોરના,
સબ રસિકન કે સીર મોર રંગ ઝુલે."

(કાવ્ય સંગ્રહ પૃષ્ટ ૫૬૨) ઈત્યાદિ

આ સમયે હીંડોળાના દર્શન થતાં હતાં એટલે યુગલ સ્વરૂપને હીંડોળામાં ઝુલતા સમયનું વર્ણન ૩૦ લીટીઓના આ કાવ્યમાં કર્યું છે.

"મેરી રસના તુંવે રાધાકૃષ્ણ ક્યાં ન ગાય"
તથા "શ્રીમદ રાધિકા શ્રી કૃષ્ણ વસ્તુ એક છે જો,
દેવા ભક્તને યુગલ વપુ વિવેક છે જો."

એ બત્રીસ પંક્તિઓના કાવ્યમાં રાધા અને કૃષ્ણના દ્વિદલાત્મક સ્વરૂપની સુંદર ગરબી આપી છે. રાધા અને કૃષ્ણ બે જુદા નથી પણ એકજ સ્વરૂપ ચણાની બે ફાડની માફક રસરૂપે રહ્યું છે.

"ત્વચા સહ ચણો જેમ એક ભાષ્યમાન છે જો,
અંતરમાં સમાન દ્વિદલ એક વિદ્યમાન છે જો."

ચણાના બે ભાગ હોય છે. બન્ને સરખાઓ છે. એક મોટો અને બીજો નાનો નથી. બન્નેની આજુબાજુએ ફોતરાનું પડ વીંટાએલું છે. તેવી રીતે રસ સ્વરૂપ પરમાત્માના સંયોગ અને વિપ્રયોગ અનુભવને માટે એકજ રસ સ્વરૂપનાં બે સ્વરૂપો બનેલાં છે. આગળ કવિ કલ્પના કરે છે.

" શ્રીજી સાગર ને લહરી ભાનુ નંદિની જો,
ઇન્દુ અલબેલો અલબેલી ચારુ ચન્દ્રિની જો.
વિઠ્ઠલ વહ્નિ ને કીર્તિ કન્યા જવાલિકા જો,
સૂરજ શ્રી વ્રજેશ કાન્તિ રાધા બાલિકા જો."

આમાં કૃષ્ણ અને રાધાને સાગર અને તેની લહરી, ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકા, અગ્નિ અને જ્વાલાની ઉપમા આપી છે. પણ પછી કવિને એમ લાગે છે કે એ ઉપમામાં તો રાધાની ગૌણતા આવી જાય છે એટલે કવિ તુરત પોતાની ભૂલ સુધારે છે અને કહે છે:—

" કૃષ્ણ આત્મા રાધા, રાધાકૃષ્ણનો સહી જો,
એમાં અધિક ન્યૂન કોઈ કહેવાયે નહિ જો."

કૃષ્ણ એ રાધાના આત્મા છે અને રાધા કૃષ્ણના આત્મા છે એમાં કોઈ અધિક નથી અને કોઈ ન્યૂન નથીં અને બન્ને સરખાં છે. તેઓ એક બીજાની શોભા વધારે છે. કૃષ્ણ રાધા વગર અને રાધા કૃષ્ણ વગર એકલાં શોભતાં નથી.

પરસ્પર શોભા એક એકની ભણું જો,
એકલા ન શોભે કહું દૃષ્ટાંત તે તણું જો.

જેમ કેસરી અરણ્યને શોભાવે છે, ચન્દ્ર રાત્રિને શોભાવે છે, કેશ મસ્તકને અને મેઘ વિદ્યુતને, તેમ રાધા કૃષ્ણને શોભા આપે છે. એટલુંજ નહિ પણ એક બીજામાં વ્યાપેલાં છે. અગ્નિમાં જેમ બાળવાની શક્તિ રહી છે, ઘંટની અંદર શબ્દનો ધ્વનિ રહ્યો છે અને જળની અંદર શિતલતા રહેલી છે, તેમ કૃષ્ણમાં રાધાનું સ્વરૂપ રહેલું છે.

પછી વ્રજમાં પોતે જાય છે. અહિંઆં 'વ્રજવિલાસ' નામનું

કાવ્ય પોતે રચે છે. વ્રજભૂમિનાં દર્શન કરીને કવિને નીચેનું કાવ્ય સ્ફુરે છે.

“ વ્રજ વહાલું રે વૈકુંઠ નહી આવું,
મને ન ગમે ચતુર્ભુજ થાવું;
ત્યાં શ્રીનંદકુંવર કયાંથી લાવું.”

આ સારંગ રાગની ગરબી ગુજરાતની સ્ત્રીઓના કંઠે હજુ પણ ગુંજી રહી છે. એ ભૂમિનાં દર્શન કરીને કવિ કહે છે કે એના વગર મારી આંખ ઠરતી નથી. વૈકુણ્ઠની શોભા એની આગળ ફીકી છે. વૈકુણ્ઠમાં લલિત ત્રીભંગી કૃષ્ણ અને રાધિકાજીનાં દર્શન કયાંથી હોય ? ત્યાં યમુનાજી અને ગિરિરાજ પણ કયાંથી મેળવવા ? વ્રજની પાસે વૃન્દાવનમાં તો કૃષ્ણ ગોપીઓની સાથે રાસ રમ્યા હતા, વેણુ બજાવી હતી તે વૈકુણ્ઠમાં કયાંથી મળે ? વ્રજની નાનકડી રજ ઉપર હું ચારે પ્રકારની એટલે સાલોકય, સારૂપ્ય, સાયુજ્ય અને શાષ્ટિં એ ચાર પ્રકારની મુક્તિને પણ હું વારી જાઉં છું. અહિંઆં શિવ પણ વસવાને માટે સખી રૂપ ધારણ કરે છે. બ્રહ્મા પણ તેના રજની તૃષ્ણા કરે છે. ઉદ્ધવ પણ ગુલ્મ લતા થાય છે. છેવટે કવિ કહે છે.

“ સુખ સ્વર્ગનું કૃષ્ણ વિના કડવું,
મને ન ગમે બ્રહ્મ સદન અડવું.”

આમ વ્રજ ભૂમિનો મહિમા આ કાવ્યમાં વર્ણવ્યો છે.

અહિંઆં કૃષ્ણ જન્મનું કાવ્ય પણ કવિ રચે છે.

વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરતાં ભગવાનની રાસ લીલાનું ચિન્તન કવિ કરે છે અને નીચેની ગરબી રચે છે.

“ શ્રી વૃન્દાવન સુખકારી રે, સમરે નાહસે સહુ પીડા,
જહાં શ્રી રાધા ગિરિધર રે, સદા કરે છે રસ ક્રીડા.”

ઇત્યાદિ.

આમાં રાધાની સાથે કૃષ્ણના વિહારનું વર્ણન કહે છે જેને કવિ પ્રેમરસ તરીકે ઓળખાવે છે. કવિ કહે છે કે અધમ પુરુષોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે અને કામી પુરુષોના હૃદય રોગને દૂર કરવાને માટે કૃષ્ણ ભગવાને આ લીલા કરેલી છે. અહિંઆં રાસલીલાની નીચેની પંક્તિથી શરૂ થતી ગરબી પણ કવિ રચે છે.

" વાગે વૃન્દાવનમાં વાંસળી રે ઉભો ઉભો વગાડે કહાન,
નાદે વેધી પાંસળી રે, નવ રહી કોને સાન."
ઈત્યાદિ.

(કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪. પૃષ્ઠ ૯૪)

તેમજ 'રાસ પંચાધ્યાયીનો' ગરબો જે ૫૬૬ પંક્તિઓનો છે તે તેમને સ્ફુર્યો. જો કે આ કાવ્ય, તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે ચાંદોદમાં પોતે લખેલું છે. પણ તે માટેની પ્રેરણા અહિંઆંથી મળી છે. એવાં ઘણાં કાવ્યો કવિશ્રીએ પાછળથી ચાંદોદમાં અને ડભોઈમાં રચ્યાં હતાં. પણ શ્રી 'વૃન્દાવન વિલાસ' નામનું મોટું કાવ્ય કે જે પ્રબંધની શૈલીમાં લખાયેલું છે અને જે શબ્દ લાલિત્યમાં અજોડ છે તે અહિંઆથી સ્ફુરેલું જણાય છે.

(દયારામ કાવ્યામૃત પૃષ્ટ ૨૧૯)

એવોજ સુન્દર ગરબો.

" હાંરે વૃન્દાવનમાં થકી થનકકા થઈ થઈ,
રાધા કૃષ્ણ રમે રાસ ગોપી લહી લહી લહી રે."
બીજું નહિ નહિ નહિ રે.

આમાં પણ શબ્દાલંકાર જેવા કે યમક, અનુપ્રાસ અને વર્ણ સગાઈનું ઉત્તમ રીતે સંયોજન થયેલું છે. ઘુઘરીઓના અવાજો, તંબુરા અને મૃદંગના ધ્વનિઓ, અને રાસ, રમતી વખતે એક બી પડતી તાળીઓનું વર્ણન બહુજ આબેહૂબ રીતે કરે

લીટીઓમાં કવિએ કૃષ્ણ અને ગોપીઓ એક બીજા ઉપર નયનબાણ ફેંકે છે તેનું વર્ણન કર્યું છે.

"નેન બાન કંપમાન,
ફફા ફેંઈ ફેંઈ ફેંઈ ફેંઈ રે."

આમાં સંગીત પણ કુદરતી રીતે એનું માધુર્ય પ્રકટાવે છે. સાથે ઉપમા અલંકાર તથા યમક અને અનુપ્રાસની પણ ઝલક સરસ આણી છે. રાસના આનંદમાં બધાં મગ્ન જ્યારે બનેલાં છે તે સમયે રાધાજી રીસાય છે. કૃષ્ણના મુકુટમાં કોઈ અન્ય ગોપીનું રૂપ રાધા જુએ છે. તેથી રીસાઈને ચાલ્યાં જાય છે. તે પ્રસંગને કવિના નીચેના શબ્દોમાં સાંભળો.

"હાંરે મુકુટ માંહે રૂપ દીઠું છે રાધાએ,
હાંરે મનમાં માનની વિમાસણ થાયે;
હાંરે હુંથી છાની રાખી છે મુકુટ માંહે,
હાંરે એ બહુ વહાલી હઠ ઝાલી બેઠી બાલી ઉઠી ચાલી;
ઘુંગટવાળી ભટ ભાળી દયા પ્રભુ જે જે જે જે રે."

વ્રજ દેશમાં ચોરાશી કોસની પરિક્રમા પણ કરી. અહિંઆ કવિની પ્રતિભા ખૂબ ફાલીને ફુલી અને તેનાં મધુર ફળ ગુજરાતમાં સંસ્કારી નર અને નારીઓને કાવ્ય રૂપે પાછળથી મળ્યાં. અહિંની યાત્રા પૂરી કરીને કવિ દ્વારકાં અને ડાકોર જાય છે. કુલ ૧૨ વર્ષનો ગાળો પસાર થાય છે. વચ્ચે વચ્ચે પાછા ચાંદોદ આવી જાય છે અને ચાંદોદના વસવાટ દરમ્યાન કેટલાક મોટા ગ્રન્થો પણ રચે છે. 'અજામિલાખ્યાન"ની રચના ચાંદોદમાં ૧૮૬૩માં થઈ. સતસૈયા ગ્રન્થ ૧૮૭૨ માં રચાયો. આ ગ્રન્થ કવિ નર્મદાશંકરે કાવ્ય સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એ ગ્રન્થ વ્રજભાષામાં લખાયો છે. સતસૈયા જેવો બીજો એક ગ્રન્થ બિહારી કવિએ લખેલો છે.

પણ તેની સરખામણીમાં આ ગ્રન્થની ચર્ચા છોટાઉદેપુરના દરબારમાં ચાલી, ત્યારે આ ગ્રન્થ ઘણોજ વખણાયો હતો. તેનું કારણ કે આમાં જે પ્રેમનું વર્ણન કર્યું તેનાં પાત્રો અલૌકિક છે. જ્યારે બિહારી કવિનો પ્રેમ લૌકિક નાયક–નાયિકાનો હતો. આ કાવ્યની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે આમાં કવિએ રસ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ રસનું ઉત્તમ વર્ણન દૃષ્ટાંતોથી આપેલું છે. તેમજ જુદાં જુદાં નાયિકાઓના સ્વભાવનાં લક્ષણો પણ દૃષ્ટાંતોથી આપેલાં છે. આ કાવ્ય રચીને કવિએ ઉત્તમ કોટિનું કાવ્ય ચાતુર્ય દર્શાવ્યું છે.

આ ઉપરાંત 'વસ્તુવૃન્દ દીપિકા' નામનો ગ્રન્થ ૧૮૭૪ માં રચ્યો છે. ૧૮૭૫–૭૬ માં શ્રીનાથદ્વારા, શ્રીકાંકરોલી અને વ્રજયાત્રા કરી કરીને પાછા ફરે છે, અને પછી ૧૮૭૯ માં ચાંદોદમાં શ્રીમદ્ ભાગવતની અનુક્રમણિકા તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા મહાત્મ્યની રચના કરે છે. સંવત ૧૮૮૦ માં ડભોઈ જાય છે. ત્યાં સારાવલીનું પદબદ્ધ ભાષાંતર કરે છે. ત્યાં બે વરસ સુધી રહે છે. પાછા ભરૂચમાં ૧૮૮૨ માં જાય છે. ૧૮૮૪ માં રસિકવલ્લભ ગ્રન્થ ચાંદોદમાં રચ્યો છે. પછીથી ત્રીજી અને છેલ્લી વ્રજયાત્રા ૧૮૮૬ થી શરૂ થઈ ૧૮૯૦ સુધી લંબાય છે. અને કવિ ૧૮૯૩ માં પાછા ફરે છે. તે વખતે તેમનું વય ૬૦ વર્ષનું હતું. હવે કવિની શારીરિક શક્તિ ઘટવા લાગી તેથી સ્નેહીઓની લાગણીને માન આપી ડભોઈમાં કાયમનો વાસ કર્યો.

યાત્રા દરમ્યાન કવિશ્રીને અવનવા અનુભવો થયા હતા.

સ્વ. જગજીવનદાસ મોદીએ તેમના 'દયારામભાઈ' વિષેના પુસ્તકમાં કેટલાક પ્રસંગો નોંધ્યાં છે.

મહાકાળેશ્વરનાં દર્શન કરીને કવિ નાસિક તરફ દશ બાર માણસો સાથે જતા હતા. રસ્તામાં આશીરગઢથી વીશ ગાઉ ઉપર મધ્યાન્હે ભોજન કરીને બીજા યાત્રાળુઓ સાથે આગળ ચાલવા

માંડ્યું. રસ્તામાં એક જંગલ આવ્યું. અહિંઆં પેલા યાત્રાળુઓએ લાગ જોઈને દયારામભાઈને તથા તેમના સાથીદારોને લૂંટી લીધાં. તેમણે તેમને કેદ કર્યાં અને તેમને આશીરગઢ લઈ ગયા. તેમણે કવિને કહ્યું 'તારે જો છૂટવું હોય, તો અમને રૂ. ૫૦૦) આપો.' કવિએ જવાબ આપ્યો. 'હું તો યાત્રાળુ છું. મારા સાથીઓ સાથે યાત્રાએ નીકળ્યો છું. મારી પાસે પૈસો નથી. તેમ મારા માબાપ નથી, કે પત્ની કે પુત્રો નથી, કે કોઈ એવાં સગાંવહાલાં નથી જે મને પૈસા આપે. હું તો કવિતા ગાઈ શકું છું' એમ કહીને એક કવિતા ગાઈ. લૂંટારૂઓ તેમની કવિતા સાંભળીને તેમને છોડી મૂક્યા. રામેશ્વર જતાં બાલાજી તીર્થની યાત્રાએ દયારામભાઈ ગયા. ત્યાં સેવા પૂજાની સારી વ્યવસ્થા નહોતી. વળી મંદિરનો મહંત લોભિઓ હતો. આથી ત્યાં વધારે દિવસ રોકાયા નહિ. પણ જ્યારે તેમણે ત્યાંથી જવા માંડ્યું ત્યારે ત્યાંના લોભી મહન્તે દયારામભાઈને માણસો મોકલી પકડી મંગાવ્યા, ને ચાર દિવસ સુધી રોકી રાખ્યા. પણ જ્યારે તેને ખાતરી થઈ કે કવિ પાસેથી પૈસા મળે એમ નથી. ત્યારે તેણે જવા દીધા. રામેશ્વરનો બાવો શિવ ભક્ત હતો. તે કૃષ્ણની નિન્દા કરતો. આથી દયારામભાઈ અને તેની વચ્ચે તકરાર થઈ. બાવાએ ગુસ્સે થઈને કવિને મારવા દંડો ઉગામ્યો. પણ તેનો હાથ ઊંચોને ઊંચો રહી ગયો. આ ચમત્કારથી બાવો દયારામભાઈને પગે લાગ્યો.

આવા કડવા અનુભવો પણ કવિશ્રીને યાત્રામાં થયા હતા. એ અનુભવોથી કવિશ્રીને ઘણું નવું જાણવાનું મળ્યું. મનુષ્યોના સ્વભાવનું જ્ઞાન થતાં, સંસાર પ્રત્યેનો તેમને વૈરાગ્ય થયો. એ અનુભવો પણ તેમના જીવન ઘડતરમાં ઉપયોગી બન્યા છે.

પ્રકરણ ૭ મું

દયારામભાઈ ઉપદેશક તરીકે

દયારામભાઈ ૬૦ વર્ષનું આયુષ્ય વટાવીને, સંવત ૧૮૯૩ માં ડભોઇમાં સ્થિર વાસ કરે છે અને જીવનના અંતિમ સમય સુધી પોતે સ્થિતિ કરીને ત્યાંજ રહે છે. કોઈ વખતે ચાંદોદ, તથા વડોદરા ખાસ નિમંત્રણથી જવાનું થાય તો જાય છે. ચાંદોદમાં એમનું કોઈ સગું નહોતું. જ્ઞાતિનાં માણસો બહુ થોડા હતા. ડભોઈમાં તેમનાં મોસાળીયાં હતાં. જ્ઞાતિજનોની પણ વસ્તી ત્યાં સારી હતી. તેમજ ડભોઇમાં વૈષ્ણવોની સંખ્યા મોટી હતી. આથી વિચાર કરીને ડભોઇમાં નિવાસ તેમણે કર્યો. ચાદોંદમાં તે કંગાળપુરીમાં રહેતા હતા. હજુ પણ તેમનું ઘર ત્યાં છે. ભવાનીશંકર મહેતાના ઘરની જોડે તે ઘર આવેલું છે. પણ તે ઘરમાં અત્યારે રબારી લોકોના ઠાકોરજીનું મંદિર છે. હજુ પણ દયારામભાઈનો સેવાનો ઓરડો, ઉઠવા બેસવાનો ઓરડો મોજુદ છે. સંવત ૧૮૭૧ ના ફાગણ સુ. ૩ ને સોમવારના રોજ કવિના સહીવાળો દસ્તાવેજનો કાગળ, જેનાથી કવિએ પોતાનું ચાંદોદનું ઘર વેચી દીધેલું તે મળી આવે છે (જુઓ દયારામભાઈનું જીવન ચરિત્ર—શંકરપ્રસાદ રાવળ પૃષ્ટ ૬૧) આ ઘરનું વેચાણ કરીને કવિએ પોતાના પિતાનું રૂા. ૨૦૦)નું, શુકલ ડાહ્યાભાઈ સેવકરામ ઔદિચ્યનું દેવું ભરી દીધું. આ રીતે ચાંદોદનું ઘર વેચી દઇને પિતાના ઋણમાંથી મુક્ત થયા.

ડભોઈમાં કવિ શૃંગારવાડીમાં રહેતા હતા. સરીયામ **રસ્તાની**

પૂર્વ દિશાએ પડતર જમીનના મોટા ભાગમાં રહેતા હતા. પછીથી બીજા મકાનમાં રહેવા ગયા. તે કુરજાવાળાની મોટી હવેલી તરીકે ઓળખાતી. આ મકાન જર્જરિત સ્થિતિમાં હતું. તેમાં મહેતા હિંમતરામ બાળાશંકરની દીકરી અને ત્રવાડી પ્રહ્લાદજી ચુનીલાલની પત્નિ બાઇ ધનવંત રહેતાં હતા. પછીથી પોતાના મોસાળ તરફથી મળેલું આસોપાલવના મહોલ્લામાં આવેલા ઘરમાં કવિ રહેવા ગયા. એ ઘર પાછળથી કવિના કુટુંબીઓએ વેચી દીધું છે × ત્યાં શ્રીદયારામભાઈનું સ્મારક મંદિર હાલમાં કરવામાં આવ્યું છે અને તેમાં અડધો ભાગ અકોટીવાળા ગોવિંદલાલનું ઘર છે.

શ્રી ગોવીંદલાલ છોટાલાલ પરીખના જણાવવા પ્રમાણે આ ઘરમાં, ભક્તો અને સંતોની ખૂબ ભીડ જામતી અને મોડી રાત સુધી ભગવચ્ચર્ચા અને ભજનો થતાં. આથી એક પડોશીએ વિરોધ કર્યો. દયારામભાઈના જાણવામાં આ હકીકત આવી એટલે તેમણે તે ઘર છોડીને ડભોઈ ગામની બહાર જવાની ઇચ્છા કરી; પણ ઝારોળા ગામમાં આવેલા વૈષ્ણવ સખીદાસ ગાંધીએ એમને આગ્રહ પૂર્વક વિનંતી કરી 'મારૂં ઘર બહુ મોટું છે. તેમાંથી એક ભાગ તમારા વસવાટ માટે જુદો કાઢી આપીશ' એમ કહીને તે ઘરમાં રહેવા માટે જવા જણાવ્યું. ઘણી આનાકાની પછી આગ્રહવશ થઈને કવિ ત્યાં રહેવા ગયા. આ ઘરમાં દયારામભાઈના ઠાકોરજી બીરાજતા હતા. સખીદાસ ગાંધીના વારસોએ એ જંગ્યાને જાળવી રાખી છે. આ સ્થળે કવિ પોતાનું ઉત્તરાવસ્થાનું જીવન શરૂ કરે છે. ઘણા ભાવિક ભક્તો અને સંતો તેમનાં દર્શન કરવાને માટે આવે છે. દરરોજ જુદા જુદા વિષય ઉપર ભગવચ્ચર્ચા થાય છે. કવિ નિત્ય નવાં નવાં પોતાના કાવ્યનું સર્જન કરીને ભક્તોને ઉપદેશ અને આનંદ આપે છે. દરરોજ ભજન મંડળીઓ મળે છે. જુદા જુદા સ્થળોથી સાધુઓ અને

× નસવાડીવાળા હિંમતલાલ તથા ગોવિંદલાલ એ ઘરમાં રહે છે.

મહાત્માઓ સત્સંગ માટે ત્યાં આવે છે. કોઈ તેમની સાથે વાદવિવાદ કરે છે. કોઈ એમનાં કીર્તનનો લાભ લેવા આવે છે. કોઈ કોઈ એમની ઉપદેશસુધાનું પાન કરવા ભેગા મળે છે. કોઈ તેમની શંકાઓનું સમાધાન મેળવવા આવે છે. કોઈ પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય જાણવા આવે છે. કોઈ પોતાનાં દુઃખોની વાતો તેમની આગળ કહે છે અને તેમની પાસેથી આશ્વાસન મેળવે છે. એકાદશીના દિવસે તેમજ જન્માંષ્ટમી, શ્રીમહાપ્રભુજી અને શ્રીગુંસાઈજીના જન્મ દિવસોએ મોટા સમારંભો ત્યાં યોજાય છે. તે દિવસે તેમની ગરબીઓની રમઝટ ચાલે છે; અને ભક્તિરસમાં ભક્ત હૃદયો તરબોળ થઈ જાય છે. એમની કથાઓ અને ભજનો સાંભળવાને માટે એકલા ડભોઈનાજ લોક નહિ પણ બહારના અને દૂર દૂરના ભાવિક વૈષ્ણવો આવતા. તેમના શ્રોતાઓમાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો, યુવાનો, વૃદ્ધો, શ્રીમંતો અને રંકો અને મોટા અધિકારીઓ, રાજાઓ, હિન્દુઓ મુસ્લીમ અને પારસીઓ–એમ બધાજ આવતા અને જેઓ એમના સત્સંગનો લાભ લેતા તેઓ પોતાના જીવનને ધન્ય માનતા. કવિની મંડળીઓમાં શ્રોતાઓનો ખૂબ જમાવ થતો. ભક્તિરસની અદ્ભૂત રમઝટ ત્યાં જામતી. ભજનો ગાતી વખતે રસમસ્ત બનતા અને નૃત્ય પણ કરતા. કોઈ કોઈ વખતે એમની આંખમાંથી ભક્તિરસ ઉભરાતાં આંસુઓ વહેતાં. કંઠ ગદ્ગદિત થતો અને શ્રોતાઓ પણ આંખમાંથી અશ્રુધારા વહાવતા. કવિનો ઉપદેશ એ દેવના ઉપદેશ જેવો ગણાતો. એમનો ઉપદેશ સાંભળીને ઘણાઓનાં જીવન પલટાઈ ગયાં. ઘણાઓએ કૃષ્ણ ભક્તિ સ્વીકારી. ઘણાઓએ અન્યાયશ્રનો ત્યાગ કર્યો. એમની અસર નીચે ડભોઈના કાયસ્થ વૈષ્ણવ લલ્લુભાઈ હરખમલ અને સાઠોદરા નાગર ત્રવાડી રણછોડજી રાજારામે તો હંમેશને માટે વ્રજવાસ કર્યો હતો. તમામ જાતના બ્રાહ્મણો એમની પાસેથી શાસ્ત્રીય વિષયો જાણવા માટે આવતા હતા. તે બધાનો દયારામભાઈ માટે ખૂબ આદરભાવ હતો. આ ભજન મંડળી સમક્ષ શ્રીમદ્

અને ગીતાનું રહસ્ય પોતે સમજાવતા હતા. અને સ્વરચિત કાવ્યો ગાઈને તેનું રહસ્ય તેમને સમજાવતા. કવિને સંગીત માટે ખૂબ શોખ હતો. અષ્ટછાપના કવિઓનાં કીર્તનોનો સારો અભ્યાસ તેમણે કર્યો હતો. પિંગળ શાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન અદ્‌ભૂત હતું. તેમનો કંઠ પણ મધુર હતો. સિતાર, તંબુરો કે સારંગી બજાવવામાં તે એક્કા હતા. તેમ મૃદંગ અને નરઘાં પણ સારીરીતે બજાવતી હતી.

દિન પ્રતિદિન એમના શિષ્યોની સંખ્યામાં ખૂબ વૃદ્ધિ થવા લાગી. પણ તેમના જોશી રણછોડજી હરિભાઈ અને ગિરજાશંકર મુખ્ય શિષ્યો હતા. બંને સંગીત સારૂં જાણતા હતા. તે બંનેનું સંગીત સાંભળીને ડભોઈની જનતા તેમને રામલક્ષ્મણની જોડી તરીકે ઓળખાવતી. આ બે ભાઈઓએ દયારામભાઈની કવિતાનો પ્રચાર કરીને મોટી સેવા કરી છે. તેમણે લહીઆ તરીકે પણ કામ કર્યું છે.' કવિના ખાસ વિશ્વાસપાત્ર આ બે શિષ્યો હતા. કવિએ પોતાના અંતિમ સમયે આ બે શિષ્યોને પોતાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો આપ્યાં હતા. આ ઉપરાંત ઘેલાભાઈ દુર્લભદાસ, વસંતરાય સેવકરામ, દરૂ નરોત્તમ હરિલાલ વગેરે લહીઆ તરીકે કામ કરતા હતા. અમીન ઘેલાભાઈ, કવિના તમામ ગ્રન્થો ઉતારતા અને તેને સંભાળી રાખતા. પોતે મરતી વખતે તે ગ્રન્થો પોતાના અષ્ટસિદ્ધિ અને નવનિધિ છે એમ જણાવીને તેમની સંભાળ રાખવાને પોતાના પુત્રો અને પત્નીને ઉદ્દેશીને નીચેનાં શબ્દો કહ્યા હતા.

"જ્યાં સુધી દયારામભાઈની આ પ્રસાદી આપણા ઘરમાં છે ત્યાં સુધી તમે કદી દુઃખી થશો નહિ. સત્‌પાત્રને તે વાંચવા ઉતારવા આપજો પણ એમનું જીવની પેરે જતન કરજો." (દયારામનું જીવન ચરિત્ર રાવળ કૃત પૃષ્ટ–૧૬૪) શિષ્યો જેમ દયારામભાઈને પ્રેમથી ચાહતા હતા તેમ દયારામભાઈ પણ તેમને ચાહતા હતા. પુત્રોની માફક તેમના પ્રત્યે કવિનો ખૂબ પ્રેમ હતો. દયારામભાઈની કોઈ પણ સેવા કરવા માટે તેઓ

ખડે પગે તૈયાર હતા. દિવસમાં એક વખત પણ જો તેમનાં દર્શન ન થાય તો તેઓ ખિન્ન થઈ જતા. દયારામભાઈનું શરીર અસ્વસ્થ રહે તો તેઓ બધા ખૂબ ચિંતાતુર બની જતા. દયારામભાઈ બધાની સાથે ભળી જતા. તેમની સાથે હસીને વાત કરતા. ગામના દુઃખિયારાઓને દિલાસો આપતા અને ઝગડાખોરોમાં પણ સુલેહ શાંતિ કરાવતા. પોતાની જ્ઞાતિમાં પણ તેમનું ઘણુંજ માન હતું. પોતે મરજાદી હતા એટલે સમૂહ ભોજનમાં ભાગ લેતા નહોતા. છતાં જ્ઞાતિના ઝગડાઓનો નીકાલ એમની મારફત થતો. જ્ઞાતિના સામાજીક પ્રસંગોએ વહેવાર–જેમકે ચાંલ્લો મોકલવો, શાક સુધારવા જવું, જ્ઞાતિની રસોઈ કરવા જવું, લાડકા લાડુ મોકલવા, તે કરવાનું ચૂકતા નહિ. એક પ્રસંગે દયારામભાઈ જ્ઞાતિ વહેવારમાં વળગી રહેલા જાણીને તેમને એક ગૃહસ્થે પ્રશ્ન કર્યો.

"તમે સંસાર છોડી દીધો છે, તમારે ગૃહસ્થાશ્રમ પણ નથી, વળી તમે પુષ્ટિમાર્ગિય રીત પ્રમાણે પાકી મરજાદા લીધી છે. જ્ઞાતિ ભોજનમાં તમે જતા નથી તો તમારે આ વહેવાર કરવાની શી જરૂર ?" તેનો ઉત્તર કવિ હસતાં હસતાં આપતા "હા, હું કબુલ કરૂં છું કે મારે હવે જ્ઞાતિના સંબંધની જરૂર નથી. પણ દેહ સાઠોદરા નાગર જ્ઞાતિમાં જન્મ્યો છે અને તે જ્ઞાતિએ તેને ઉછેર્યો છે. મારા પિતાને જ્ઞાતિ માટે બહુ માન હતું એટલે તેમની ખાતર, તેમ મારા મોસાળ પક્ષના સગાવહાલાઓની ખાતર, મારે એ વહેવાર ચાલુ રાખવો જોઈએ. એનાથી જ્ઞાતિના ઋણમાંથી આ દેહ મુક્ત થઈને કૃતકૃત્ય બને છે. તે જ્ઞાતિનું ઋણ હું કેવી રીતે ફેડી શકું ? મારા અંતિમ અગ્નિ સંસ્કારની ક્રિયામાં પણ જ્ઞાતિ ધાર્મિક વિધિથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે સદ્‌ગતિ આપનાર છે." આમ કવિ તેનો ઉત્તર આપતા. કવિએ પોતાનું મૃત્યુપત્ર કરેલું તેમાં ૨૦૧) રૂપીઆની રકમ જ્ઞાતિ ભોજન માટે અલગ રાખેલી. નરસિંહ મહેતાને જુનાગઢના નાગરોએ અવગણેલા હતા. પણ દયારામભાઈને તેમની જ્ઞાતિના માણસોએ તેમને સન્માન્યા હતા.

કવિની દીન ચર્યા નીચે પ્રમાણે હતી.

મોટા ભાગે ઠાકોરજી સેવામાં અને નિત્ય કર્મમાં પસાર થતો. બ્રાહ્મ મૂહૂર્તમાં તે ઉઠતા અને સ્નાનાદિ કર્મ કરીને લગભગ બપોરના બે વાગ્યા સુધી સેવાપરાયણ રહેતા. ઠાકોરજીને અંગીકાર કરાવવાની સામગ્રી જાતે તૈયાર કરતા. માળાઓ પણ જાતેજ બનાવતા. સેવામાં પહોંચ્યા પછી વૈષ્ણવોની સાથે મહાપ્રસાદ લેતા. પછી ઉત્થાપનનો સમય થતાં સુધી શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના અને શ્રી ગુસાંઈજીના ગ્રન્થો વાંચતા. અને જે કોઈ હાજર હોય તેમને સમજાવતા. કદાચ જરૂર પડે તો બહાર તે સમયે જતા. મેવો વગેરે પણ જાતે લાવતા અને ઉત્થાપન સમયે આવી જતા. પછી મંદિરમાં દર્શનાર્થે જતા અને સાંજે સૂતા પહેલાં, વાળુ કરીને ભગવદ્ વાર્તા તથા ઉપદેશનું કાર્ય કરતાં રાતના ૧૨ પણ વાગતા. ઉત્સવના દિવસોમાં ખૂબ વૈષ્ણવોની મેદની જામતી અને ભજનની ધૂન અને ઉપદેશ ધારાથી કોઈ કોઈ વખત લગભગ પ્રાતઃકાળ થઈ જતો.

દયારામભાઈ કવિ હતા માટે કવિતા રચતા નથી પણ કવિતાદ્વારા સંસારીઓનાં જીવન કેમ સુધારવાં તે માટે, ઉપદેશની કવિતા પણ રચતા. તેમજ જ્ઞાનીઓને અને પંડિતોને વેદના સાચા અર્થનું જ્ઞાન થાય એટલા માટે, તત્વજ્ઞાનની પણ કવિતા લખતા, તેમજ ભક્તજનો શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વર્ણવેલા શ્રી કૃષ્ણભગવાનની અનેક લીલાઓ સરળ વાણીમાં સમજી પોતાનું જીવન ભગવદ્ ભક્તિ રસથી પુનિત અને આલ્હાદિક બનાવે, તેમજ ભગવાનની દિવ્ય લીલામૃતનું પાન કરી શકે તે માટે પણ કવિતા લખતા. ટુંકમાં ભક્ત કવિ દયારામના ડભોઈ નિવાસ સ્થાન વખતે જીવન ત્રિવિધ પાસાવાળું જોવામાં આવે છે. હીરાના ત્રણ પાસા હોય તે પ્રમાણે એમના ભક્ત જીવનના ત્રણ પાસાં હતા. ઉપદેશક દયારામ, ફીલસુફ દયારામ અને રસિક ભક્ત દયારામ. ઉપદેશની કવિતાદ્વારા ગૃહસ્થાશ્રમીઓને કર્મનિષ્ઠા, જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા ભક્તિનિષ્ઠાનો બોધ તેમણે આપ્યો હતો. તેમની કવિતામાં ત્રિવેણી સંગમની માફક કર્મ,

જ્ઞાન અને ભક્તિ એક બીજામાં ભળી જતાં. મુખ્ય પ્રવાહ તો ભક્તિનોજ વહે છે. પણ જેમ ગંગામાં બીજી નદીઓ ભળે તેમ ધર્મ, નીતિ, જ્ઞાન વગેરેનાં નાનાં ઝરણાંઓ કે નદીઓ તેમાં ભળી જાય છે. અને ગંગા જેમ નદીમાં સ્નાન કરનાર શુદ્ધ થઈને સંસારના ત્રિવિધ તાપ શમાવે છે તેવી રીતે દયારામભાઈની કવિતામાં સૌ કોઈ અવગાહન કરીને લૌકિક જીવનના તાપ દૂર કરીને, ભગવદ્ લીલાને યોગ્ય સ્વદેહને તથા મનને અલૌકિક બનાવે છે.. દયારામભાઈનું જીવન, કલ્પવૃક્ષ જેવું હતું. કલ્પવૃક્ષની છાયામાં આશ્રય કરનારાના સઘળા મનોરથો પૂર્ણ થાય છે એવી કિંવદન્તી છે. એજ રીતે દયારામભાઈની પાસે આવનારા સર્વ કોઈને પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ થવાનો સંતોષ મળતો હતો. જે નરનારીઓ તેમની પાસે આવતાં તેમને તેમના અધિકાર પ્રમાણે દયારામભાઈ સલાહ–માર્ગદર્શન આપતા.

દરરોજ સત્સંગ મંડળીની બેઠકો તેમને ત્યાં મળતી અને તે વખતે અગાઉથી રચી રાખેલાં પદો મંડળ સમક્ષ ગાતા અને તેમની કેટલીક પંક્તિઓ ઉપર વિવેચન કરતા. કેટલીક વખતે અગાઉથી ચિંતન કરેલા વિષયની કવિતા રચીને ઉપદેશ આપતા. તેઓ શિઘ્ર કવિ હતા. કોઈ વખતે કોઈ ગ્રંથ વાંચીને તેનું મનન કરતાં તેનો સાર કવિતામાં લખતા.. કોઈ વખતે જુદા જુદા મનુષ્યોના સંબંધમાં આવતાં જે કોઈ અનુભવ થતો તેના ઉપર કવિતા લખતા. કેટલીક વખતે પોતાના હૃદયમાં ગોપીભાવ જ્યારે ખૂબ ઉછળતો ત્યારે તે ભાવને અનુરુપ કવિતા લખતા. ડભોઈમાં નિવાસ કર્યો ત્યારે એક બાબત ઉપર તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. શાસ્ત્રકારોએ ગૃહસ્થાશ્રમને ઉત્તમ ગણ્યો છે. છતાં ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં જીવન દુઃખથી ભરેલાં જણાય છે.. કોઈ આધિ, તો કોઈ વ્યાધિ, તો કોઈ ઉપાધિથી પીડિત છે. ભાગ્યેજ કોઈ સંસારમાં સુખી હશે. કુટુંબમાં પતિપત્ની વચ્ચે મેળ ન હોય.. ભાઈઓ ભાઈઓ વચ્ચે કુસંપ, પુત્રો અને માબાપો વચ્ચે

અણબનાવ, જ્ઞાતિના ઝઘડાઓ, વેર ઝેર અને ઈર્ષ્યા. સમસ્ત સમાજ જીવનમાં એકરાગ નહિ, સંપ નહિ. ન્યાય નહિ, આ બધાનું કારણ શું? એમને લાગ્યું કે વ્યવહારિક જીવન માણસને જીવતાં આવડતું નથી. તેનું સાચું જ્ઞાન તેમને નથી. જ્યાં સુધી વ્યવહારિક જીવન શુદ્ધ ન હોય ત્યાં સુધી મનુષ્ય સાચું ધાર્મિક જીવન, આધ્યાત્મિક જીવન કે ભક્તિમય જીવન ગાળી શકે નહિ.

આ વિષયનું ચિંતન કરતાં તેમને એક કાવ્ય સ્ફુર્યું, તે લોકોને આદર પાત્ર બને, તેમજ સ્ત્રી વર્ગમાં પણ તેટલા માટે ગરબાના રૂપમાં રચ્યું. તેનું નામ "ચાતુરીનો ગરબો" છે. જે દિવસે તે રચાયું તે દિવસે સત્સંગ મંડળીમાં ભાવિકોને તેમણે સંબોધ્યા. "આજે હું તમારે માટે કંઈ નવી ચીજ લાવ્યો છું. અને તે છે એક કાવ્ય. તે એવી ચીજ છે જો તમે તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વર્તશો તો જરૂર સુખી થશો. આપણે બધા સંસારમાં રહીએ છીએ. સમાજમાં એક બીજાના સંબંધમાં આવીએ છીએ પણ આપણને સમાજ જીવનની વ્યવહારિક જીવનની કળા આવડતી નથી. તેથી અમૃત ભરેલા ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી વિષનું પાન કરીને જીવનને બરબાદ કરીએ છીએ. સમુદ્રમાંથી મંથન કરીને, જેમ દેવ અને અસુરોએ અનેક રત્નો કાઢ્યા તેમાંથી અમૃત પણ નીકળ્યું અને વિષ પણ નીકળ્યું. પણ દેવોજ અમૃતનું પાન કરવાને, પ્રભુની કૃપાથી, ભાગ્યશાળી થયા. આપણા સંસારમાં પણ અનેક વસ્તુઓ ભરેલી છે. સારી પણ છે, ખોટી પણ છે, તેમાં સુખ પણ છે અને દુઃખ પણ છે. પણ તે લેતાં આવડવું જોઈએ. વ્યવહારમાં કેમ વર્તવું તે વિષે હું ચાતુરીનો ગરબો જે લખી લાવ્યો છું તે તમને ગાઈ સંભળાવીશ અને થોડીક પંક્તિઓનું વિવેચન સંભળાવીશ. એમ કહીને ચાતુરીનો ગરબો તેમણે ગાઈ સંભળાવ્યો.

(દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૧૧૭)

અને નીચેની પંક્તિઓનું વિવેચન કર્યું.

"જીવનમાં સુખી થવું હોય તો કોઈ પણ કામ સાહસથી કરવું જોઈએ નહિ."

"સાહસ કર્મ ન કરીએ કદાપિ, ડરીએ હરિ જગને મારેજી;
ઉતરેલું જળ મોતીનું ન ચઢે, વળતું કોટી પ્રકારે."

કોઈ પણ કામ સાહસથી કરીએ તો જગતની ટીકાને પાત્ર બનીએ છીએ. વગર વિચારે કોઈ કામ કરનારને પસ્તાવું પડે છે. તેનું કામ નિષ્ફળ જતાં લોકમાં તેની પ્રતિષ્ઠા ઘટી જાય છે અને એક વખત પ્રતિષ્ઠા ગઈ તે પાછી આવતી નથી. ઉપરનું પાણી એક વખત ઉતરી ગયું તે ફરીથી ચઢતું નથી.

વળી સુખી થવાને માટે જીવનમાં માણસે પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે વર્તવું. ઉડાઉપણું ન હોવું જોઈએ તેમ કંજુશ પણ ન થવું જોઈએ.

"કોનું કાઢીને ખરચ ન કરીએ, દાટીના સહીએ દુઃખજી,
જેવી સંપત તેવું ભોજન, સદા પામીએ સુખ."

આમાં દેવું કરીને ખરચ કરવો નહિ અને પોતાની પાસે સંપત્તિ હોય તો તેને જમીનમાં રાખી મૂકીને પોતે વાપરે નહિ અને દુઃખ સહન કરે તે બરાબર નથી એમ જણાવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાને ઘેર આવતાં ખર્ચો પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે કરે તો સુખી થાય. વળી તેમણે જણાવ્યું કે પોતાનાં વખાણ કરવાં નહિ તેમ બીજાની નિંદા કરવી નહિ. પારકાની સ્ત્રી સાથે હાસ્ય વિનોદ કરવાં નહિ. બહુ બોલ બોલ કરવું નહિ અને કડવી જીભ વાપરવી નહિ. એનાથી પોતાની મહત્તા ઘટે છે. સુખમાં છકી ના જવું અને દુઃખમાં હિંમત હારવી નહિ.

કેટલાકો જીવનમાં સ્વાર્થી બની જાય છે. પોતાના અને પોતાના કુટુમ્બીજનોના હિત સિવાય બીજાનું હિત જોતા નથી. જ્યારે બીજાઓ આદર્શની ધૂનમાં ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને

આટો જોઈએ, એ ઉક્તિ પ્રમાણે સામાજીક સેવાની ધૂનમાં પોતાનાં છોકરાંઓને જતિ કરે છે. આ બન્ને પ્રકારના લોકો સાચા અર્થમાં ગૃહસ્થાશ્રમી નથી. ખરો ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાના અને પારકાના ભેદો એવા કરતા નથી. તે પોતાનાઓનું હિત કરે છે. તેમ બીજાઓનું પણ હિત કરે છે. તે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બન્ને સાધે છે. એને માટે રંદો, વાંસલો અને કરવતનાં ઉદાહરણો આપી શકાય. સુથાર એ ત્રણે સાધનોથી લાકડાને અમુક સંસ્કાર આપે છે. રંદાથી છોલ ઉતારે છે. તે લાકડાથી બહાર ફેંકાય છે. વાંસલાથી ઉતારાતો છોલ સુથાર પાસે ખોળામાં પડે છે. પણ કરવત બન્ને બાજુએથી વહેરે છે. પરોપકારી માણસની રીત રન્દા જેવી છે. સ્વાર્થી જીવન વાંસલા જેવું છે. કરવતની રીત પ્રમાણે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બન્ને સધાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમનું જીવન એવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ. કેવળ સ્વાર્થી નહિ તેમ કેવળ પરમાર્થી નહિ પણ બન્ને પ્રકારનું અર્થાત્ સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થવાળું.

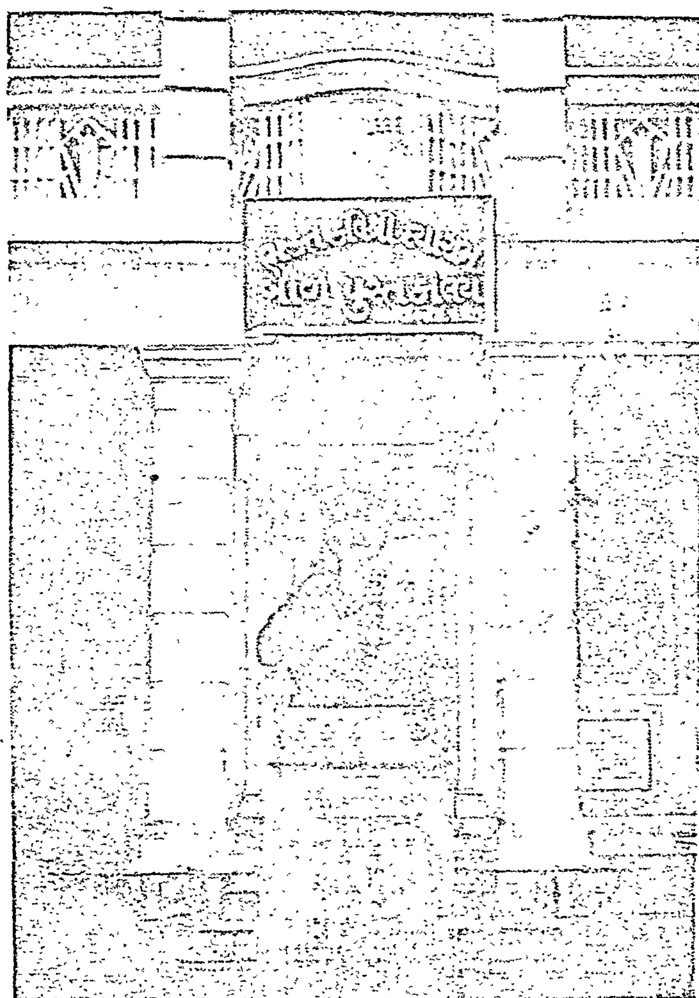
"રીત નભે નહિ રન્દા કેરી, વાંસલે વરવું થાયેજી,
કરવતની કક્ષા ગ્રહી રાખો, જે લોક સુખદાયી."

વળી સાંભળો નીચેની લીટીઓ.

"લાખ ગુમાવી સાખ રાખજો, સાખે મળશે લાખજી,
લાખ ખરચતાં સાખ નવ મળે, સાખ ગયે સહુ ખાખ."

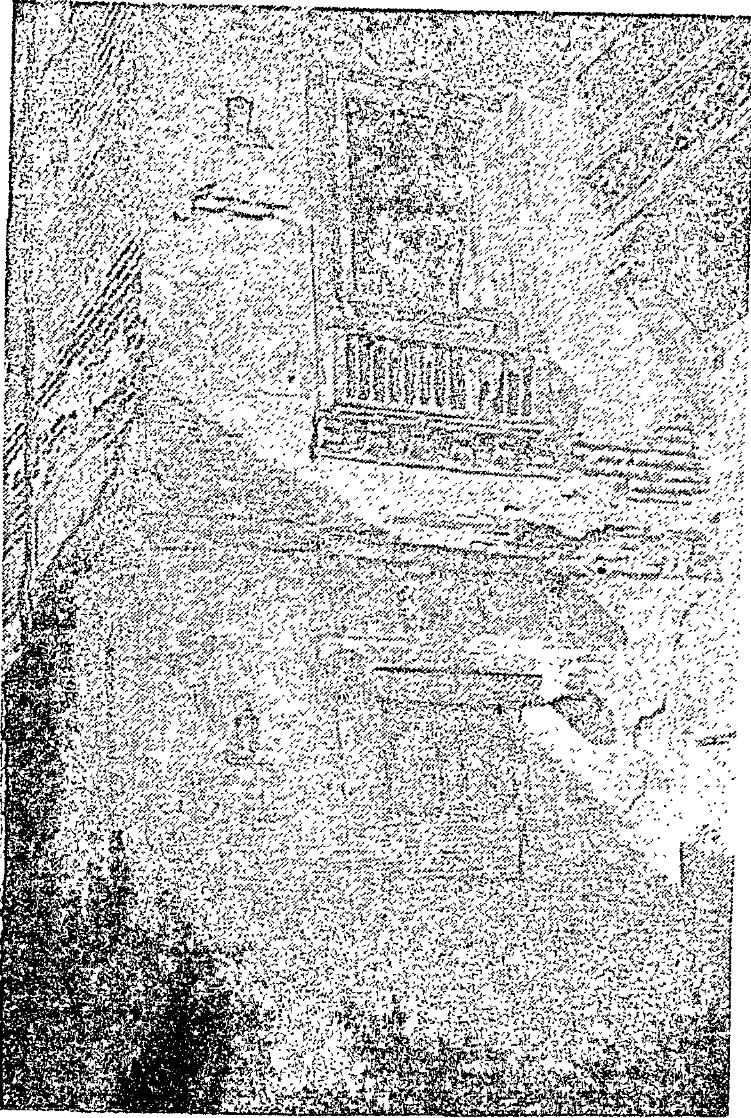
લાખો રૂપીઆ ગુમાવવા પડે તો તે જતા કરવા પણ સમાજમાં પોતાની આબરૂ ગુમાવવી નહિ. આબરૂ એજ મનુષ્યને શોભા આપનાર છે. આબરૂ ગઈ એટલે બધું ગયું, આબરૂ હશે તો લાખો મળશે.

નીચેની પંક્તિઓમાં કવિ કહે છે કે જે વસ્તુ આપણી પાસે નિશ્ચિત છે તે છોડી અનિશ્ચિત વસ્તુ માટે ફાંફાં મારવાં નહિ. એમ કરવાથી માણસ દુઃખી થાય છે, પોતાની પાસે જે સાધન હોય તેનાથી માણસે સંતોષ માનવો જોઈએ.

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈની પ્રતિમા

એમના સ્મરણાર્થે બાળપુસ્તકાલય (ડભોઈ).

ભકતકવિ શ્રીદયારામભાઇએ ઉત્તરાવસ્થામાં
શ્રી સખીદાસ ગાંધીના મકાનમાં નિવાસ કરેલો, તે
મકાનનો પૂર્વ તરફનો ભાગ અને બારી (ડભોઈ).

" મળી સ્હેજ પોળી નવ તજીએ, દુર મોદિક અભિલાષેજી,
ઉચ્છંગ સુત અળગો કેમ કરીએ, ઉદર ગર્ભના આશે. "

ભવિષ્યમાં લાડુ મળવાની આશાએ હાથમાં આવેલી રોટલી છોડવી નહિ. કારણકે લાડુ અનિશ્ચિત છે. મળે કે ન પણ મળે, જેમ ભવિષ્યમાં બાળક જન્મશે એ આશાએ ખોળામાંના બાળકને તજનાર માતા મૂર્ખ છે તેમ એ પણ મૂર્ખ છે એમ કવિ જણાવે છે.

એક બીજાના વહેવારમાં, દેહ અને મન પવિત્ર રાખવાં જોઈએ.

" તન મન વસન સુવિમળ રાખીએ, આળસ ક્રોધ ન કરવોજી,
પરદુઃખ દેખી પ્રસન્ન ન થાવું, પાખંડ ધર્મ ન ધરવો. "

વળી સાંભળો. વાણીની મીઠાસથી જેટલા સારા સંબંધો થાય છે તેટલા બીજાથી થતા નથી. દુનિયાના વ્યવહારમાં બધા માણસો સરખા હોતા નથી. તેમનું વર્તન આપણા તરફ સારું ન હોય તો પણ આપણે ઉદારતા રાખવી જોઇએ.

" મધુરી વાણી વદીએ સૌથી, ઉદર રાખીએ ઉંડુંજી.
મળ્યા મનુષ્યને પ્રાણ આપીએ તેનું ન કરીએ ભુંડું. "

આ ઉપદેશ સાંભળીને બધાં પ્રસન્ન થતાં. કવિ ગરબાના રાગમાં ગાતા તેથી બ્હેનોને ખૂબ આનંદ થતો. તેમના શિષ્યો તે ઉતારી લેતા અને તેની નકલો દ્વારા નારી સમાજમાં તેનો ખૂબ પ્રચાર કરતા. આવું બીજું કાવ્ય વ્યવહારિક જીવનની શુદ્ધિ માટે 'ચેતવણી' નામનું, નીચેની પંક્તિથી શરૂ થતું ૭૦ લીટીનું રચ્યું હતું.

" ચેત ચેત મન ચપળ થઈને કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ભજની રે,
આ જુઠી બાજી જગતતણી છે, તેથી મમતા તજની રે. "

આ કાવ્યમાં કવિ મનુષ્યને જીવનનો સદ્ઉપયોગ કરવાનો

બોધ દ્વારા સંસારની માયામાં નહિ ફસાવાની ચેતવણી આપે છે.

આજ રીતે તેમણે મન 'પ્રબોધ કક્કો' નામનું ૨૨ લીટીનું કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં ક, ખ, ગ, એમ મૂળાક્ષરના બધા અક્ષરોથી દરેક દુહાની શરુઆત કરી છે જેમકે—

"કક્કા કોટી કારજ છાંડીને રે, ભજી લો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ,
નહિ તો પાછળ પસ્તાવો થાશે રે, આવી જાશે અચાનક કાળ."

'શિક્ષા' નામનું કાવ્ય પણ વ્યવહારિક જીવનને લગતું નથી. તેની દરેક પંક્તિમાં એક એક સૂત્રવાકય પ્રમાણે રચાએલું છે. (કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૩ પૃષ્ટ ૨૬૭)

'શિક્ષા' તથા 'પરીક્ષા પ્રદીપ' પણ એ પ્રકારનાં કાવ્ય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય સારો છે? કે ખોટો છે? ખરો જ્ઞાની છે કે ભક્ત છે? તે જોગી છે? કે સન્યાસી છે? અમુક પુરુષ સાચો પતિ છે કે પિતા છે, અને સ્ત્રી સાચી પત્ની છે કે માતા છે, તેની પરીક્ષા કરવાનાં લક્ષણો આપ્યાં છે. આ કાવ્યો દયારામભાઈના દરરોજના વ્યવહારિક જીવનના અવલોકનનું પરિણામ છે.

એક વખત તેમને એવી સ્ફુરણા થઈ કે પોતાના ઉપદેશને વધારે અસરકારક બનાવવાને માટે અમૂક કહેવતો કે લોકોકિતનો ઉપયોગ કરવો. એનું ચિંતન કરતાં 'પ્રબોધ બાવની' નામના કુંડળીયા છન્દમાં એક લાંબા કાવ્યની રચના કરી. દરેક કુંડળીયામાં સાત લીટીઓ, એવા બાવન કુંડળીયા લખ્યા છે; અને એનું નામ 'પ્રબોધ બાવની' રાખ્યું છે. એક દિવસે સત્સંગ મંડળીમાં બાવને બાવન કુંડળીયા ગાઈ બતાવ્યા અને તેમાંના કેટલાક ઉપર વિવેચન કર્યું. દા. ત.

"તરસ્યો ખોદે કૂપ જળ પ્રકટ પીએ નહિ ગંગ."

તરસ્યો માણસ ગંગા નદીના કિનારા પર ઊભેલો હોય અને તેની પાસે થઈ પુષ્કળ પાણી વહેતું હોય છતાં તેમાંથી જળ પીને તરસ છીપાવવાને બદલે કૂવો ખોદવાનો શ્રમ કરે તે કેવો હતભાગી અને મૂર્ખ કહેવાય! તેવી રીતે સાક્ષાત્ ભગવાનને મૂકીને બીજાનો આશ્રય કરનારા હતભાગી લોકો કહેવાય છે; મનુષ્યો ભગવાનની ભક્તિનું પ્રકટ સુખ છોડીને અન્ય દેવોની પૂજાના માર્ગમાં પડી જાય છે, તેથી તેમની ધાર્મિક તૃષા પૂર્ણ થતી નથી.

વળી કવિ કહે છે. "જતું ન જાણ્યું નાગરી સુશળ પૂજા માંય."

સ્ત્રી કચરો કાઢે છે. કચરો કાઢતી વખતે સુશળ એટલે સાંબેલું; એ કચરા ભેગું ફેંકી દે છે. તેવી રીતે મનુષ્યને ભગવાનના ભજન માટે આ દેહ આપેલો છે; પણ અન્ય કર્તવ્ય કરવામાં પોતાનું જીવન વ્યર્થ વેડફી દે છે. અને તેની સ્થિતિ કોના જેવી છે? તો કવિ કહે છે.

"પારસમણિને વાટકે ભટ્ટજી માગે ભીખ."

પોતાની પાસે પારસમણિનો વાડકો હોય અને બીજાની પાસે ભીખ માગવા જાય. ભક્તિ એજ સાચો પારસમણિ છે. તે પોતાની પાસે હોવા છતાં બીજા દેવોની પાસે અન્ય સાધનો દ્વારા ભીખ માગવા જાય એવું છે. પણ મસાણના લાડવામાં ઈલાયચીનો સ્વાદ ક્યાંથી હોય? ભગવાનને છોડીને સંસારનું સુખ ઈચ્છનાર મસાણના મોદકમાંથી સુખ મેળવવા ઈચ્છે છે. પણ એ સંસારના વિષયોનું સુખ, દુઃખથી ભરેલું છે. એમાં ક્લેશ હોય છે અને પાપાચરણ કરવું પડે છે. પણ જો મનુષ્ય વિવેકપૂર્વક પોતાનું જીવન ગાળે અર્થાત્ ભગવાનમાં શ્રદ્ધા રાખીને જો પોતાનાં કાર્યો કરે તો તેનું જીવન સુખી થાય છે. તેનો સંસાર સફળ થાય છે અને ભગવાનની ભક્તિ પણ કરી શકે છે. આના ઉપર કવિએ—

"વિવેકથી બન્ને રહે દાણી ને વળી દુધ" ની કહેવતવાળો કુંડળીઓ ગાયો.

લંકા જેવી સોનાની નગરી લૂંટવા જનાર માણસ ત્યાંથી મુશળ—સાંબેલું લઈને આવે તેના જેવી ભગવાનની ભક્તિ છોડીને અન્ય પ્રવૃત્તિમાં પડનાર મનુષ્યની સ્થિતિ બને છે. મનુષ્યને ગમે તેટલું જ્ઞાન મળ્યું હોય, ચૌદે વિદ્યાઓમાં નિષ્ણાત બન્યો હોય, તમામ ગુણોથી વિભૂષિત હોય, રૂપ હોય, કાવ્ય શક્તિ હોય, સંગીત વગેરે કળા જાણતો હોય, શૌર્ય હોય, યશ હોય તેમ છતાં જો ભગવાનને તે ન ભજે તો, સો મણ તેલ છતાં જેમ અંધારૂં રહે, તેવી આ બાબત છે. એવાઓનું જીવન વ્યર્થ જાય છે. જીવનમાં કોઈપણ લાભ મેળવતા નથી. જેમ કોઈ સ્ત્રીના નસીબમાં રંડાવાનું હોય તેના જેવું કહેવાય. પ્રભુ પતિ હોવા છતાં એને સૌભાગ્ય સુખ મળતું નથી! એને માટે તો 'રંડાપણ તો રોકડું હેવાતન ઉધાર' બજારમાં માલ લેવા જનાર કાંતો રોકડેથી વસ્તુ લાવે અગર તો ઉધાર લાવે. આવા મનુષ્યના જીવનમાં તો રંડાપોજ છે. કારણકે સંસારના મિથ્યા સુખની પાછળ પોતાની શક્તિરૂપી રોકડ નાણું ખરચી નાખે છે. વળી કવિ એમ કહે છે કે કૂતરાનું પૂંછડું પકડનાર સાગરની પાર થઈ શકતો નથી, તેમ આવા પુરુષો સંસાર સાગરને તરી શકતા નથી. માટે દરેક મનુષ્યે અનન્યતાથી ભગવાનનો જ આશ્રય કરવો જોઈએ. મુમના નામનીએક જાતની કોમ છે. તે 'મેમણ' પણ કહેવાય છે તેના જેવા થવું જોઈએ નહિ. મુમના એ નથી હિન્દુ કે નથી તુર્ક. વચલી સ્થિતિમાં એ ઝોલાં ખાય છે. માટે એકજ નિશ્ચિત ધ્યેયને અનુસરવું જોઈએ. ભગવાન તમામના રક્ષણ કરનારા છે અને તેને તમામ ચિંતાઓમાંથી મુક્ત કરનાર છે. માટે મનુષ્યોએ ચિંતા નહિ કરતાં ભગવાનનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. તે પ્રમાણે નહિ વર્તનાર જેમ કોઈ માણસ ઘોડા ઉપર બેઠેલો હોય પણ પોતાની પાસેનું પોટલું પોતાના

માથા ઉપર મૂકે ને મૂર્ખતા બતાવે એવોજ આ મૂર્ખ ગણાય. પોતે જો ઘોડા ઉપર બેસતો હોય તો પોટલું પણ ઘોડા ઉપરજ મુકવું જોઈએ. જો ભગવાનનો જ આશ્રય કર્યો હોય તો શા માટે લૌકિક ચિંતા કરવી જોઈએ? એ પણ પ્રભુને સોંપી દેવી જોઈએ.

"ઘોડે બેસી ગાંઠડી માથે મૂકે મૂઢ."

બાકી એ તો નિશ્ચિત છે કે મનુષ્યને તેનાં કર્મોનો બદલો વહેલો મોડો પણ મળે છે. લાકડાં કાપનાર કઠીયારાએજ પોતે કાપેલાં લાકડાં પોતે જ ઉપાડી જવાં જોઈએ.

"વાઢયાં તે વહેલાં ખરે, શોચે કે સંતોષ."

તે પ્રમાણે પોતે જે કર્મ કર્યાં હેય તેનાં ફળ ભોગવવાંજ જોઈએ. ભોગ્યા વગર છુટકોજ નથી. માટે ચેતીને, સારાં કર્મ કરવાં જોઈએ. મનુષ્ય અતિ કષ્ટ સહન કરીને, ખરા ખોટાં કરીને, ઉજાગરા વેઠીને, ધન કમાવવામાંજ રચ્યો પચ્યો રહે છે અને એ ભલે ધનના ઢગલા કરે પણ તે અહીંને અહીં પડી રહેવાના છે. કીડી કણ ભેગા કરે અને તેતર ખાય તેની માફક ધનના ઢગલા ભેગા કરવાને માટે પોતે હાયવરાળ કરે પણ પોતે તેનું સુખ મેળવી શકતો નથી. આવા પુરુષની સ્થિતિ, કવિ કહે છે કે કસાઈવાડે બન્ધનમાં પડેલા બકરાના જેવી હોય છે. તેને મારી નાખતા પહેલાં કસાઈ એને લીલું ઘાસ ખવરાવીને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવે છે; પણ એ ઘાસ ખાતી વખતે એને ખબર નથી કે કસાઈ એના ગળામાં છુરી ભોંકી દેશે. મનુષ્ય તે પ્રમાણે સંસારના સુખ ભોગવતી વખતે જાણતો નથી કે એ સુખ તેના નાશનું કારણ એટલે દુઃખનું કારણ થવાનું છે. કાળરૂપી કસાઇએ જે, એને વિષય સુખ આપ્યું છે, તે એની ગરદન કાપવા માટે છે.

"હરખી એજ લીલું ચરે, કસાઈ બાંધ્યો બાર."

છેવટે કવિ એમ કહે છે કે સંસારના વિષય સુખમાં જીવનનું ધ્યેય ચૂકવું નહિ. નિર્વાહની ચિંતા રાખવી નહિ. ભગવાન વિશ્વંભર છે. તમામનું એ પૂરૂં કરે છે. પક્ષીને ચાંચ આપી તો તેને ચણવાનું પણ પ્રભુ આપે છે.

"ચંચુ દીધી જે ધણી તેજ આપશે ચેણ."

અર્થાત્ ભગવાન જ્યારે મનુષ્યને જન્મ આપે છે તો તે ભગવાન તેનું ભરણપોષણ પણ કરશેજ. ટૂંકમાં "ગજ પગલામાં સર્વનાં પગલાં જાણો ગેબ" એ કહેવત યાદ રાખવી. હાથીનાં પગલામાં બધાનાં પગલાં સમાઈ જાય છે. તેમ ભગવાનની ભક્તિમાં સર્વ કંઈ આવી જાય છે. માટે જે કંઈ કાર્ય કરવું તે પ્રભુ નિમિત્તે, પ્રભુને નિવેદન કરીને કરવું. જીવનને શુદ્ધ અને સુખી બનાવવાનો આજ રામબાણ ઉપાય છે.

આ પ્રકારે કવિએ વહેવારમાં કેમ વર્તવું તેનો ઉપદેશ, કાર્ય દ્વારા સરળ દાખલાઓ અને કહેવતોથી આપે છે અને શ્રોતાઓ રસપૂર્વક તેને અપનાવે છે.

એક વખત એક ગૃહસ્થે સત્સંગ મંડળીમાં કવિને પ્રશ્ન કર્યો કે આપે વ્યવહાર જીવનની શુદ્ધિ વિષે સારો ઉપદેશ આપ્યો પણ જીવનમાં ધર્મ અને નીતિનો સંબંધ કેટલો છે તે ઉપર આપ વિવેચન કરશો. આ સૂચના ઉપરથી કવિએ બીજે દિવસે તે બાબત ચિન્તન કર્યું અને ૪૬૪ પંક્તિઓનું કાવ્ય તેમને સ્ફુર્યું. એ કાવ્યમાં ધર્મ અને નીતિનો પરસ્પર શો સંબંધ છે? તે તેમણે સારી પેઠે જણાવ્યું. એ કાવ્યનું નામ એમણે 'ધર્મ નીતિ સાર' એવું આપ્યું. પછી બેઠક મંડળીમાં પોતે વાંચ્યું અને એના ઉપર વિવેચન કર્યું. આ પ્રશ્ન અને તેનો કવિશ્રી તરફથી મળનાર ઉત્તર સાંભળવાને, શ્રોતાઓની ખૂબ ઠઠ જામી અને કવિએ પોતાનો ઉપદેશ મધુર કંઠથી શરુ કર્યો ત્યાંથી તે અંત સુધી પૂરી શાંતિથી બધાએ તેમને સાંભળ્યા. શરુઆત કરતાં તેઓ

બોલ્યા કે "ધર્મ અને નીતિ વિષેના મારા વિચારો કાવ્યમાં મેં મુક્યા છે. પ્રથમ હું ગાઈશ અને તેમાંથી પંક્તિઓનું વિવેચન કરીશ. આ ધર્મ અને નીતિનો પ્રશ્ન બહુ ગહન છે. કેટલાંકો એમ માને છે કે મનુષ્યનું જીવન જો નીતિમય હોય તો તેને ધર્મની જરુર નથી. ધર્મ માર્ગે ચાલનારાઓ એમ માને છે કે જો મનુષ્ય ધાર્મિક જીવન ગાળતો હોય તો તેને નીતિની આવશ્યક્તા રહેતી નથી. આ બંને વિચારો ભૂલ ભરેલા છે. ધર્મ વગર નીતિ પાંગળી છે અને નીતિ વગર ધર્મ પણ દુબળો છે. બંનેને એક બીજાની જરુર પડે છે. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ધર્મ એટલે પાઠપૂજા કરવાં, ભજન મંડળીમાં જવું, દેવદર્શન કરવાં, તિલક છાપાં કરવાં અને યાત્રાઓ કરવી. પણ આ ખરો ધર્મ નથી એ બધાં સાધનો છે. તે ધર્મ ભાવનાનું પોષણ કરે છે. પણ ધર્મ ભાવના એથી પણ વધારે ઊંચી છે.

ધર્મ એટલે જીવનને ધારણ કરવાનું બળ આપતો સિદ્ધાંત. તેનાથી મનુષ્ય સુખદુઃખના પ્રસંગોમાં પોતાના જીવનરૂપી નૌકાને ગમે તેવા ખરાબાઓ આવતા હોય અગર તો ગમે તેટલાં સંસાર મહાસાગરનાં તોફાનો થતાં હોય તોપણ તેને લક્ષ્ય તરફ લઈ જાય છે. નીતિ એટલે વ્યવહારિક જીવનમાં મનુષ્યને માર્ગદર્શન કરનાર અથવા દોરનારો નિયમ, નીતિ, મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધમાં ઉપયોગી સિદ્ધાંત છે. તેનાથી સમાજમાં રહેનારી વ્યક્તિઓ એક બીજાની સાથે મીઠો સંબંધ બાંધે છે. અને સહકારથી એક બીજાને મદદ આપે છે. ધર્મ એ મનુષ્યના સમાજ સાથેના સંબંધ માટે નથી પણ આ જગતના પરમતત્ત્વ પરમાત્માની સાથેનો સંબંધ જોડાવે છે. એટલે પ્રભુની સાથેનો સંબંધ એ ધર્મવાળાનું ધ્યેય છે. અને નીતિવાળાનું ધ્યેય સમાજમાં રહેતા મનુષ્યોની સાથે કેમ સારો સંબંધ રાખવો તે છે. ધર્મવાળો શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા રાખે છે, અને તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન ઘડે છે. નીતિવાળો પોતે જે સમાજમાં

રહેતો હોય તે સમાજના આચાર વિચારો કે વહેવારની રૂઢીઓને અપનાવે છે. ધર્મવાળાનો હેતુ આત્માના સુખની સાથે સમાજનું કલ્યાણ હોય છે. આમ જો કે બન્નેના ધ્યેયો જુદા જુદા છે તોપણ એમના પન્થ ન્યારા નથી. ધર્મવાળાને પણ પોતાના ધ્યેયને પહોંચવાને માટે જ્યાંસુધી એને ગૃહસ્થાશ્રમી તરીકે જીવન ગાળવાનું હોય અને સમાજ જીવનના લાભ લેવાના હોય ત્યાંસુધી તેને નીતિના માર્ગે આગળ વધવું જોઈએ. તેની જીવન યાત્રા તો જ્યાંસુધી તેને ઇશ્વર પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી તેને ચાલુ રાખવાની છે. તે પન્થે જતાં કંટકો આવે, લૂંટાવાનો ભય આવે, તો તેને માટે સાવચેતી રાખવી જોઈએ. અર્થાત્ ધાર્મિક જીવન ગાળનારાનું જીવન ધ્યેય ઉંચું છે. એને પ્રાપ્ત કરવાનું દિવ્ય ધામ પર્વતના ઉંચા શિખર ઉપર છે. ત્યાનો માર્ગ વિકટ હોય છે. આથી ત્યાં જવાને માટે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ અને સદ્દગુરુ બનાવવા જોઈએ.

સત્પુરુષોના ઉપદેશ સાંભળવા અને ભગવાનના નામનું રટન નિરંતર કરવું જોઈએ. પ્રભુ જે કંઈ કરે છે તે સારા માટે કરે છે, એવી પરમ શ્રદ્ધા કેળવવી જોઈએ. જેમ બાળકને શરુઆતમાં ભણાવતી વખતે એકડા અને અક્ષરનું જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે. પણ જ્યારે તે સારી પેઠે લખતાં વાંચતાં શીખી ગયો હોય ત્યારે એને કક્કો ઘૂંટાવવામાં આવતો નથી તેમ આંક પણ ગોખાવવામાં આવતા નથી. તેવી રીતે મનુષ્યનું જીવન નૈતિક સંસ્કારોથી શુદ્ધ બનાવવું જોઈએ. મનુષ્યને તેટલા માટે ચારિત્ર્યશીલ બનાવવું જોઈએ. તેમજ ધાર્મિક જીવન માટે તેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. જેનું જીવન નીતિની દૃષ્ટિએ અપવિત્ર હોય તે ગમે તેવો ધર્મ પાળતો હોય તોપણ તે સાચા અર્થમાં ધર્મિષ્ટ નથી. ધાર્મિક જીવન ગાળનારે ચારિત્ર્યથી શુદ્ધ થવું જોઈએ. મનુષ્ય બે પ્રકારે શુદ્ધ થાય છે-બાહ્ય શુદ્ધિ અને આંતર શુદ્ધિથી

બાહ્ય શુદ્ધિ સ્નાનાદિથી થાય છે; પણ આંતર શુદ્ધિ તો જ્ઞાન અને ભક્તિથી થાય છે. એનાથી મનુષ્યમાં રહેલી અસદ્ વાસનાઓ દૂર થાય છે. નીતિ એ આન્તર શુદ્ધિ કરનાર છે અને, એનાથી શુદ્ધ થયેલો પુરુષજ, પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરવાને યોગ્ય થાય છે. માટે ધાર્મિક જીવન ગાળનારાને પણ નીતિની જરુર છે. એને પણ સંસારમાં રહીને કાર્યો કરવાનાં હોવાથી અહંતા મમતા ત્યજીને અને આસક્તિવગર તે કરવાં જોઈએ.

"અનાસક્તિએ સ્પૃહા રહિત થાય, થાયે કર્તવ્ય કર્મથી.
જ્ઞાનશ્રદ્ધા ભક્તિ યુક્ત થતાં, ભાસે કર્મનો મર્મજી"

જ્યાં સુધી દેહનું ભાન હોય ત્યાંસુધી કર્મ તો કરવાંજ પડે પણ જ્ઞાનથી કર્મનું મર્મ સમજવું જોઈએ. કયું કર્મ કરવા જેવું છે અને કયું કર્મ કરવા જેવું નથી તે જ્ઞાનથી સમજવું જોઈએ. તેનું નામ નીતિ.

"જ્ઞાનથી કર્મનો મર્મ સહીને, કર્મ કરે તે ઉત્તમજી;
જ્ઞાન ભક્તિ સહીત કૃતિ તે લેખાયે સર્વોત્તમજી."

જ્ઞાન પ્રમાણે કર્મ કરનારો એ ઉત્તમ પુરુષ પણ; જે એમ સમજીને કર્મ કરે છે કે મારૂં કર્મ એવું હોવું જોઈએ કે ભગવાન પ્રસન્ન થાય, હું ભગવાનનો દાસ છું અને એમની પ્રસન્નતા થાય તેવું કર્મ મારે કરવું જોઈએ કે જેથી પ્રભુનો અનુગ્રહ હું પ્રાપ્ત કરી શકું, એનું નામ ભક્તિ. જ્ઞાનની સાથે ભક્તિ ભળે તો તે માનવીનું જીવન સર્વોત્તમ બની જાય છે. તેને પ્રભુ વહાલા છે અને પ્રભુને તે વહાલો છે. નીતિ સાથે ધર્મભાવના ભળે તો સોનામાં સુગંધ ભળવા જેવું છે, દુધમાં સાકર ભળે તેના જેવું છે.

"લૌકિક વૈદિક કર્મ માત્ર તે કરવાં ભક્તિ યુક્તજી,
વિષ કરતાં પણ વિષયો બુરા જાણી, કરે જે ત્યાગજી;
તેને સાર સિદ્ધાંત સમજવા, ઉર ઉપજે અનુરાગજી"

નીતિવાળા પુરુષે વિષયોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને સત્ય આચરવું જોઈએ.

"સત્ય વણ સિદ્ધિ કદા ન હોયે, શાન્તિ પણ ના દેજી."

સત્ય હોય તો તમામ સિદ્ધિઓ મળે છે અને શાન્તિ પણ મળે છે.

"સત્ય પક્ષ ત્યાં રહે પરમેશ્વર, પોકળ ખુલ્લું થાયજી
માટે સદા સત્ય અવલંબે તેની રક્ષા સદાયજી"

આ પ્રમાણે નીતિનો બોધ આપીને કવિ કહે છે કે એવા પુરુષ તો વિશ્વમાં જ્યાં જ્યાં નજર નાખતો હોય ત્યાં ત્યાં પરમાત્મા બિરાજી રહ્યા છે એવો વિચાર કરે.

"વિશ્વના વિવિધ પદાર્થ ભાવી, કળાનો કરે વિચારજી,
હરિમાં વિશ્વ અને વિશ્વે હરિ તશ, પ્રભુ શું રાખે પ્યારજી."
અખિલમાં અન્તર્યામી લહી, સઘળે રાખે સમ મતિ ભાવજી
પ્રભુ બુદ્ધિથી સૌ સંતોષે તેને બ્રહ્મ દર્શાવજી,

+ + +

અખિલ પ્રાણીની હૃદય ગુહામાં જેમ પુરૂષોત્તમનો વાસજી,
તેની સત્તા પ્રેરણાથી કાર્યનો થાય પ્રકાશજી.
યંત્રી કર આધીન સૌ યન્ત્રો વગાડે તેમજ વાગેજી
એમ જાણીને અહંતા મમતા, સમ્યગ્જ્ઞાની ત્યાગેજી."

મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા કુલથી, જાતિથી, કે વિદ્યાથી નથી પણ અર્થાત્ શીલથી છે.

"શુદ્ધ શીલ વર્તન કારણથી, જ્યેષ્ટતા લાગે રમ્યજી.",

ભગવાનને કોણ વહાલો છે? તે વિષે કહે છે.

"સત્યજ નિત્ય વહાલું છે જેને, કુપથ કદી ન જાયજી,
અપકાર પર ઉપકાર કરે; તે શ્રી હરિવલ્લભ થાયજી."

આ રીતે કવિ ધર્મ અને નીતિનો સંબંધ જીવનમાં ઘણો જરૂરનો છે એમ દર્શાવે છે. ભકતે પણ નીતિમય થવું પડશે. તે વગર પ્રભુની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અશુદ્ધ હૃદયમાં પ્રભુ બિરાજે નહિ; માટે નીતિની જરૂર છે. પણ એ નીતિ સાચા જ્ઞાન અને ભક્તિવાળી હોવી જોઇએ. ધાર્મિક જીવન ગાળનારાનું અંતિમ ધ્યેય, ભગવત્પ્રાપ્તિ છે. તે ધ્યેયમાં જો કોઈ નીતિ નિયમો અંતરાય થતાં હોય તો તે નીતિનિયમનો ત્યાગ કરવામાં અનીતિ થતી નથી.

આ પ્રવચન સાંભળીને; સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યા કે દયારામભાઈએ કેવી સરસ રીતે ધર્મ અંને નીતિનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે ? કેટલાક વૈષ્ણવો જેઓ એમ માનતા હતા કે તેમને નીતિની જરૂર નથી તેમનું પણ અજ્ઞાન આનાથી દૂર થયું. તેમ જેઓ એમ માનતા હતા કે નીતિમાંજ બધું આવી જાય છે, ધર્મની કોઈ જરુર નથી તેમને પણ તેમણે ઉત્તમ બોધ આપ્યો.

આ સમયે ગુજરાતની અંદર સંસાર સુધારાની ચળવળ શરુ થઈ હતી. સુધારકો નીતિનો પ્રચાર કરતા હતા. અને ધર્મનો વિરોધ કરતા હતા. આ ચળવળમાં નર્મદ કવિ પણ ભળેલા. ધર્મ કે નીતિ ? જીવનને માટે શું જરૂરી છે? એ પ્રશ્ન તે યુગનો મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. એનું સમાધાન દયારામભાઈએ 'ધર્મ નીતિ સાર' ગ્રંથમાં મળી આવે છે. તે ઉપરથી સમજાશે કે દયારામભાઈ જુન વાણી માનસ ધરાવનાર કેવળ સનાતની વિચારના નથી. તેમ ઉદ્દામ સમાજ સુધારાની ક્રાંતિકારી વિચાર સરણી ધરાવનારા પણ નથી. પણ તેઓ ઉદાર મતવાદી છે. બંને વિચાર સરણીઓ ધરાવનારાઓનું સમાધાન કરે છે. ધર્મ અને નીતિ—બંને એક બીજાને ઉપયોગી છે; પણ દયારામભાઈની દૃઢ માન્યતા એ છે કે જે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તે ધર્મ નથી. ઇશ્વર પ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મને નીતિની જરૂર છે. પરંતુ ધાર્મિક પુરુષની બાબતમાં નીતિ પોતે મેળેજ જીવનમાં આવે છે. તેને બીજા પાસે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા

જરૂર રહેતી નથી. ધર્મ ભાવનાની પાછળ નીતિ દેહની પાછળ છાયા જાય તેમ આવે છે. એટલે ધર્મ એ મુખ્ય અને નીતિ એ ગૌણ છે અને જ્યાં સુધી ધર્મી એટલે ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી ધર્મ અધૂરો છે. ધર્મની પૂર્ણતા પ્રભુ પ્રાપ્તિથી થાય છે. દેશ સેવા કે સમાજ સેવા ઉત્તમ તો છેજ પણ પ્રભુ સેવા એ સર્વોત્તમ છે. સમાજ સેવા કે દેશ સેવામાં મનુષ્યના દેહના સંબંધનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે પ્રભુ સેવામાં આત્માના સંબંધનો વિચાર છે. સમાજ સેવા કરનાર પણ ભગવાન નિમિત્તે તે સેવા કરતો હોય તો તે પ્રશંસનીય છે; બાકી પ્રભુને ભૂલી જઈને કેવળ સમાજ સેવા પછવાડે જીવનને અર્પી દેવું તે દયારામભાઈની દૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ જીવન ગણાય નહિં. જો કે સમાજ સેવાને પણ આદર્શ તેમણે સ્વીકારેલો છે. દરેક વ્યક્તિએ પોતાની પાસે જે શક્તિ હોય તેનાથી સંજોગો પ્રમાણે સમાજની સેવા કરવી જોઈએ. દયારામભાઈએ, કાવ્ય શક્તિ દ્વારા માનવીઓનાં જીવન, જ્ઞાન અને ભક્તિના સંસ્કારોથી ઉન્નત કર્યાં હતાં.

દયારામભાઈના ડભોઈ નિવાસ દરમ્યાન ઘણા દુખિયારા માણસો તેમની આગળ દુઃખ રડતા, કોઈને ધનનું દુઃખ હોય તો, કોઈને સંતાનનું દુઃખ, કોઈને પત્નીનું દુઃખ, કોઈને વહેપાર ધંધામાં પડેલી ખોટનું દુઃખ, તો કેટલીક વિધવાઓનું દુઃખ, એમ જુદાં જુદાં દુખિયાંઓ દયારામભાઈની પાસે આવતાં. એ કોઈ મહાન્ સિદ્ધ પુરુષ છે એમ માનીને તેમનાં દુઃખોના નિવારણ માટે દૂર તેમની પાસે આવતાં. દયારામભાઈ એ બધાની વાત સાંભળતા. પોતાની પાસે ખાસ ધન નહોતું કે જેથી કરીને ધનની મદદ કરે. આમ છતાં બની શકે એટલી ગુપ્ત રીતે ધનની મદદ પણ કરતા. તેઓ આવનારને મધુર વાણી, વિનય ભર્યું વર્તન અને ધાર્મિક ઉપદેશ આપતા. ઈતિહાસ અને પુરાણોમાંથી અનેક દ્રષ્ટાંતો આપીને દુઃખ સહન કરવાને સૌ કોઈને બોધ આપતા. સંસારીઓનાં

દુઃખો સાંભળીને પોતે ચિન્તનમાં પડી જતા. મનુષ્યઉપરનાં દુઃખ, તેનાં કારણ, અને તેના દૂર કરવાના ઉપાયનાં બે કાવ્યો તેમને સ્ફુર્યાં. પહેલું કાવ્ય તે 'ચિંતા ચૂર્ણિકા.' દરરોજની સત્સંગ મંડળની બેઠકમાં એક દિવસે તેમણે તે વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન કર્યું. તેમણે કહ્યું. આજે હું 'ચિન્તા ચૂર્ણિકા' નામનું કાવ્ય લાવ્યો છું, તે તમને સૌને ગમશે. કારણકે સૌને કોઈને કોઈ પ્રકારની ચિંતા થાય છે. એ ચિંતા કેમ દૂર કરવી તેનો ઉપાય એમાં દેખાડયો છે. શારીરિક રોગ દૂર કરવાને માટે જેમ વૈદ્ય કોઈ ઔષધનું ચૂરણ આપે તેવી રીતે ચિંતારૂપી માનસિક રોગ દૂર કરવાને માટે આ 'ચિંતા ચૂર્ણિકા' નામના કાવ્યરૂપી ચૂર્ણ હું તમને આપીશ. એ ચૂર્ણનું યોગ્ય રીતે સેવન કરશો તો તમારી કોઈ ચિંતાઓ રહેશે નહિ અને તમામ ક્લેશ દૂર થશે. આ ચૂર્ણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ તૈયાર કરેલું છે અને એમના 'નવરત્ન નામના ગ્રંથ'માં તે વિષે જણાવ્યું છે. તમામ ચિંતાનું કારણ માનસિક હોય છે. મનુષ્યો મોટી મોટી ઇચ્છાઓ કરે છે અને તે જ્યારે ફળીભૂત થતી નથી ત્યારે ચિંતાઓ તેને સતાવે છે. મનુષ્યો એમ માની લે છે કે પોતે જે જે કોઈ યોજનાઓ ઘડે તે સ્વપ્રયત્ન અગર બળથી તે પૂર્ણ કરી શકશે. પણ આ તો એમનું અભિમાન છે. જીવની શક્તિ મર્યાદિત છે. ભક્તિમાર્ગમાં જીવોએ તો એમજ માનવું જોઇએ કે કર્તા હર્તા ઇશ્વર છે. તેની ઇચ્છા વગર તણખલું પણ હાલી શકતું નથી. જે જીવે પરમાત્માને આત્મ નિવેદન કર્યું છે, તેણે ચિંતા ન કરવી જોઇએ. એમ કરવાથી તો ઇશ્વરમાં અશ્રદ્ધા થાય છે. ભગવાન ધારે તો તે જીવનું ગમે તે રીતે કલ્યાણ કરે છે. ચાંડાલીને પણ રાજા ધારે તો પોતાની રાણી બનાવે અને રાજમહેલના વૈભવો તેને ભોગવાવે છે પણ જો તેના ઉપર રાજા કોપાયમાન થાય અને રાજવૈભવમાંથી તેને ચ્યુત કરે તો પણ તે રાણીએ શોક કરવો જોઇએ નહિ કારણકે મૂળમાં તો તે ચાંડાળીજ હતી. રાજાની કૃપાથી

તેને રાણી પદ મળેલું. જીવે પણ તે રીતે વિચાર કરવાનો છે. સ્વભાવથી જીવ દુષ્ટ છે. પણ ભગવાન તેનું વરણ કરે તો તે સુખનો અધિકારી બને છે. પણ પોતાના દોષને લીધે જો ભગવાન અપ્રસન્ન થાય તો તેનું સુખ જતું પણ રહે. સુખ અને દુઃખ પ્રભુને હાથ છે. તે ઇશ્વર ઇચ્છા ઉપર અવલંબે છે. જેણે પોતાનું જીવન પ્રભુને અર્પી દીધું છે તેને કોઇ ચિંતાનું કારણ નથી. પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે. કેટલીક વખત દુઃખ, તો શૂળીનો ઘા સોયે સરે, તેના જેવું છે. એ રીતે મહાન્ દોષની અલ્પ શિક્ષા રૂપે છે. પ્રભુ જીવના સારા માટેજ દુઃખ આપે છે. અને તે જીવની કસોટીરૂપે છે. તેનાથી શુદ્ધ થઇને જીવ ભક્તિમાર્ગને માટે અધિકારી બને છે.

"ચાંડાળી રાજ પત્ની થઇ, બાકી શું રહ્યું જવાનું,
અપમાન જો કદાપિ થશે, રાણી પદ ના જવાનું.

* * *

આત્મ નિવેદન જેણે કર્યું રે, જ્ઞાને અથવા અજ્ઞાને,
તેને પછી કશી વેદના, મિથ્યા શોચે તે શાને ?

* * *

પુષ્ટ સૃષ્ટિની ઉપરે વેદનું બળ છે નહિ,
ઇશ્વર ઇચ્છાથી છે સઉ, બીજું કોઇ સંતાપે નહિ"

ભગવાને જેનો કર ગ્રહણ કર્યો છે તેને કોઇ જાતનું દુઃખ હોયજ નહિ. જે પત્નીનું પતિએ વરણ કર્યું છે તેને પોતાને કાંઇ ચિંતા કરવાની હોયજ નહિ. તેના પતિનેજ તેની બધી ચિંતાઓ કરવાની હોય છે. તેજ પ્રમાણે ભક્તની ચિંતા ભગવાનનેજ છે. તેની ઇચ્છા પ્રમાણે સૌ કાંઇ થાય છે.

"આદ્યથી તે અંત લગી, પ્રભુ ધારી મૂક્યું છે તાહારૂં;
તેજ રીતે સ્હેજે પણ થશે નિશ્ચે નરસું કે સારૂં."

એટલે કવિ કહે છે.

"આત્મ નિવેદન જીવને કૃતિ કરવી જે ચારુ;
ચિંતામણિ મૂકયો પેટીમાં, ધંધો શોભાને સારુ."

માણસે પોતાની ફરજ બજાવવી, પોતાની ચિંતા પ્રભુને સોંપી દેવી, અને પ્રભુને જે યોગ્ય લાગશે તે પ્રમાણે કરશે. ભગવાનની ગતિ અકળ છે. આપણું ધાર્યું નથી પણ થતું, પણ એટલું તો નક્કીજ છે કે પ્રભુ પોતાના જનનું રુડુંજ કરે છે. તેનો ત્યાગ કરતા નથી. એવી સમજણ આત્મનિવેદન કરનારાએ રાખવી જોઈએ અને પોતાનો વ્હેવાર ચલાવવો જોઈએ. એમ કરવાથી કોઇ ચિંતા નહિ રહે. ચિન્તા દૂર કરવાનો આ સાચો રામબાણ ઉપાય છે. આ ચૂર્ણનું દરેકે સેવન કરવું જોઈએ.

"અકળ ગતિ દયાનાથની, સમજુ સમજે ને ચૂકે;
પણ એટલું તો નિશ્ચે ખરૂં, હરિ કર ગ્રહીને ના મૂકે."

આ ચૂર્ણ તમને ગમ્યું કે નહિ? જો ગમ્યું હોય તો રણછોડ પાસેથી ઉતારી લેજો. તેણે આ કાવ્ય ઉતારી લીધું છે." આવું જ બીજું કાવ્ય "કલેશ કુઠાર" નામનું રચ્યું છે. કુઠાર એટલે કુહાડો. કલેશરૂપી કાંટાવાળા ઝાડને કાપવાનો અથવા દૂર કરવાનો ઉપાય આ કાવ્યમાં જણાવ્યો છે. આ કાવ્ય વ્રજભાષામાં લખેલું છે. દયારામભાઈની વ્રજભાષામાં કાવ્ય લખવાની સારી હથોટી જામી હતી. તેમણે અષ્ટ છાપનાં સુરદાસ વગેરે કવિઓનાં વ્રજભાષાનાં કાવ્યોનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. વળી વ્રજયાત્રાના સમય દરમ્યાન વ્રજભાષા ઉપર તેમનો કાબુ ઠીક ઠીક આવ્યો હતો. આથી તેમણે અત્યાર અગાઉ વ્રજભાષામાં પણ કાવ્ય લખવાની શરુઆત કરી હતી. એમનું 'સત્સૈયા' અને 'વસ્તુવૃન્દ દીપિકા' તેમજ 'સંપ્રદાયસાર' તથા 'ભક્તિ વિધાન' 'રસિક રંજન' એ વ્રજભાષાની કાવ્ય રચનાના અને તે પણ શાસ્ત્રીય વિષયની ચર્ચા કરનારા ઉત્તમ ગ્રન્થો ગણાય. 'કલેશ કુઠાર' કાવ્ય ઘણું લાંબુ કાવ્ય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યના

નવરત્ન ગ્રન્થ તેમજ શ્રી હરિરાયજીના 'શિક્ષાપત્ર'ના દોહનરૂપે આ ગ્રન્થની રચના થએલી છે. શરુઆતમાં કેટલુંક ગદ્યમાં પણ લખાણ છે. 'ચિંતાચૂર્ણિકા' કાવ્યમાં આપેલા વિચારને વિસ્તારથી આ ગ્રન્થમાં રજુ કર્યો છે. ચિંતાની નિવૃત્તિ માટે લાખ વાતની એક જ વાત કવિ કહે છે.

"મૂલ કૃષ્ણ ઇચ્છા વિના, ડોલે નહિ કંઈ પાન,
એહી દ્રઢ ચિત્ત રાખીયો, લક્ષ બાતકી બાત."

કવિ નળરાજા, ભરત, વગેરે મહાપુરુષોને ભોગવવાં પડેલાં દુઃખો વિસ્તારથી વર્ણવે છે અને જણાવે છે કે ચિંતા દૂર કરવાને માટે મુખ્ય કારણ ભગવાનના નામનું સ્મરણ છે. ગમે તેવું કષ્ટ આવી પડયું હોય તો પ્રભુના નામનું સ્મરણ કરવું. સ્મરણ માત્રથી તમામ સંકટ દૂર થાય છે.

"સબ સંજોગ તેસો જુરે, જેસો હોનો હોય,
નહિ હો તબ કરિ ના શકે, કોટી જતન તેં કોય."

જે કાળે જે થવાનું હોય તે કાળે તેવો સંજોગ આવી મળે છે. અને જે નથી થવાનું પ્રભુએ નીર્માણ કર્યું હોય, તે કરોડો ઉપાયો કરવા છતાં નહિ જ બને.

"સુખદુઃખ લાભઅલાભ રાખ, સહજ હોય મત રોય,
લીખી રાખ્યો નંદલાલ, સોતે મેટી સકે ન કોય."

મનુષ્યની સ્થિતિ એક સરખી હોતી નથી. કોઈ સમયે મનુષ્ય સત્તાધીશ બને છે અને રાજાઓ તેને પગે પડે છે અને કોઈ સમયે તે પુરુષને નીચ પુરૂષની લાત ખાવી પડે છે. કોઈ વખતે પુષ્કળ પૈસો હોય, કોઈ વખતે ભીખ માંગીને અન્ન ખાવું પડે.

"કાહૂ સમે નૃપ પાઉં પરે, કબુ નીચ કરે પદ પ્રહાર સુસિચ્છા;
કાહુ સમે લછમી દસહૂ બિધિ, કાહુ સમે અન આદર ભિચ્છા."

પ્રભુની શી ઈચ્છા છે તે કોઈને સમજ પડતી નથી. જો મનુષ્ય ભાવીને સમજી શકતો હોય તો યુધિષ્ઠિર દ્યૂત રમત? ઈન્દ્ર કોપાયમાન થઈને ગિરિરાજ ઉપર અતિ વૃષ્ટિ કર? દુર્વાસા ઋષિ અંબરીશ ઉપર ક્રોધ કરત? કામદેવ શિવ ઉપર પોતાના પાંચ બાણ ફેંકત? રાવણ સીતાનું હરણ કરત? વાલી પોતાના ભાઈની પત્નીને રાખત? આ બધા ડાહ્યા સમજદાર માણસો હતા; છતાં તેમના હાથે મોટા દોષો થયા છે. ઇશ્વરેચ્છા એજ નિયામિકા છે. તે ઉલટાનું સુલટું કરે, સુલટાનું ઉલટું કરે. બગડેલી બાજીને સુધારે પણ છે.

"સુલટી સો ઉલટી કરે, ઉલટી સુલટ બનાય,
જો ચાહે સોઈ કરે, સમર્થ શ્રી વ્રજરાય."

દુઃખનાં કારણ જણાવતાં કવિ કહે છે કે દુઃખના હેતુ અહંકાર, મમતા, અસહિષ્ણુતા, વિતંડાવાદ, એટલે વધારા પડતું મિથ્યા ભાષણ કરવું તે, અનીતિ, સાંસારિક સુખને માટેનો પ્રેમ, ભગવાનનું ભજન કરવું તે, અને અસત્ પુરુષોનો સંગ કરવો તે છે.

"અરે મમ અસરન જલ્પ અતિ, અનીતિ હરિ ન અનુકુળ,
પ્રપંચ રતિ હરિ ભજનના, દુઃસંગનો દુઃખ મૂલ."

× + × ×

"જ્યાં જ્યાં કરે તું કરન દે, સબ સમજત વ્રજનાથ,
ઈક કાટાં ઈક કતરની, દોઉ હરીકે હાથ."

સૌ જે કાળે જે કરે છે તે સારૂં કરે છે. પોતાના ભક્તને જે કોઈ આપવું હોય તે ધર્મનો કાંટો હાથમાં રાખીને પ્રભુ આપે છે અને તે આપતી વખતે જો કોઇ વધારે અપાઈ ગયું હોય તો તે ભક્ત અભિમાનથી છલકાઈ ન જાય એટલા માટે પ્રભુ કાતર પણ રાખે છે; એટલે વધારાનું સુખ લઈ લે છે. છેવટે પોતાનો સિદ્ધાન્ત કવિ પોતે જણાવે છે કે શ્રી કૃષ્ણનું નામ સ્મરણ કરવું. તેથી બધાં દુઃખ ભાગી જાય છે.

"દુઃખ દુરીત સબ ક્લેશ હરે નામ શ્રી કૃષ્ણ ધ્રુવ,
મંગલ મોદ અશેષ પૂર્ણકામ માધો મિલે."

મનુષ્યના ભાગ્યમાં મૃત્યુ નિર્માણ થયેલું છે. કોઈ લાંબુ જીવે છે, કોઈ થોડું જીવે છે. સામાન્ય રીતે માણસને મૃત્યુ ક્યારે આવશે તેની ખબર પડતી નથી. તેનું જ્ઞાન કરાવવા કવિએ "કાળ જ્ઞાન સારાંશ" નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. એમાં વૈદક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જુદા જુદા રોગનાં શારીરિક લક્ષણો આપ્યાં છે અને તે લક્ષણો શરીરમાં દેખાય ત્યારે મૃત્યુ ક્યારે આવશે તેની સમજણ આપી છે. અમુક લક્ષણો હોય ત્યારે એક વરસ પછી, અમુક લક્ષણો હોય તો છ માસ પછી, અમુક લક્ષણો હોય તો એક માસ પછી, પંદર દિવસ પછી, અઠવાડીઆ પછી, ત્રણ દિવસમાં, કે એક દિવસમાં મૃત્યુ આવશે, તે શારીરિક લક્ષણો ઉપરથી મનુષ્યે પોતાના મૃત્યુનો દિવસ નક્કી કરી લેવો જોઈએ અને તેની તૈયારી કરવી જોઈએ. એ બાબતની ખબર પડતાં અન્ય સર્વ વિચારો છોડીને મનુષ્યે ઈશ્વરનું ચિંતન કરવું.

"દુર્લભ મનુષ્ય દેહ છે આવે કોઈક વાર,
તે પામ્યાનો લાભ એ, ભજવા નંદકુમાર–"

મરણ વખતે જેવી મતિ તેવી ગતિ થાય છે.

"પણ અન્તે સઘળું તજી ભજવા શ્રી વ્રજરાય.",

જેણે પોતાની જીંદગીમાં ભગવાનનું ભજન કર્યું નથી તેની જીંદગી વ્યર્થ ગઈ છે. પણ જો છેલ્લી ઘડીએ પ્રભુનું સ્મરણ કરે તો જીંદગી સુધરી જાય છે.

"આયુષ્ય એળે સહુ ગયું, ભજ્યા ન ક્ષણ ભગવંત;
તેનું પણ કલ્યાણ છે જો સમરે હરિ અંત."

આમ દરરોજ જુદાં જુદાં કાવ્યો બનાવીને કવિ ઉપદેશક તરીકે ડભોઈવાસીઓને બોધ આપે છે અને તેમને જીવનનો મર્મ સમજાવે છે સંસારના વહેવારમાં કેમ વર્તવું તે ઉપદેશે છે અને દુઃખ સહન કરવાની તાકાત તેમનામાં મૂકે છે.

પ્રકરણ ૮ મું

ફીલસુફ તરીકે દયારામભાઈ.

દયારામભાઈ તત્ત્વજ્ઞાની પણ હતા. તેમની સત્સંગ મંડળીમાં તત્ત્વજ્ઞાનની પણ ચર્ચાઓ ચાલતી. તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન તે વલ્લભાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન હતું. શ્રીવલ્લભાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન શુદ્ધાદ્વૈત અગર તો બ્રહ્મવાદના નામથી ઓળખાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યે 'બ્રહ્મસૂત્ર' ઉપરના 'અણુભાષ્ય' અને ભાગવત ઉપરના 'સુબોધિની' તથા 'તત્ત્વદીપ નિબંધ' વગેરે ગ્રન્થોમાં શુદ્ધાદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો સારી પેઠે સમજાવ્યાં છે. તે મૂળ ગ્રન્થો સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલા છે. દયારામભાઈએ એ મૂળ ગ્રન્થોનો સંસ્કૃત દ્વારા અભ્યાસ કર્યો હશે કે કેમ તે માટે ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકે નહિ પણ તેમને સંસ્કૃત ભાષાનો પરિચય તો હતોજ. વડોદરાની પાઠશાળામાં જઈને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધારવાની તેમની ઘણી ઈચ્છા હતી; પણ તેમના પિતા અને માતાના ગોલોકવાસ થવાથી તે ઈચ્છા સફળ થઈ શકી નહિ. આમ છતાં સંસ્કૃત ભાષાના પ્રેમને લીધે તેમણે ઉપનિષદો, ભાગવતાદિ પુરાણો, ગીતા, અને સ્મૃતિ ગ્રન્થો અવલોકેલા. કવિ જયદેવના સંસ્કૃત 'ગીત ગોવિન્દ'ની નકલ ભરૂચમાં પોતે પોતાને માટે ઉતારી હતી. બનવા જોગ છે કે તે પુસ્તકોના ગુજરાતી કે હિન્દી ભાષાન્તરોની મદદથી તેમણે જાતે તે ગ્રન્થોનો અભ્યાસ વધાર્યો હોવો જોઈએ. શુદ્ધાદ્વૈતનું વિશેષ જ્ઞાન તેમને તેનતલાવ આગળ ઈચ્છારામ ભટ્ટજી પાસેથી મળેલું અને કવિશ્રીએ યાત્રાઓમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરવા માંડયો. યાત્રા પૂર્ણ કર્યા

પછી ડાકોરમાં ભટ્ટજીની સાથે કેટલોક સમય તેમણે ગાળ્યો. તે સમયે શુદ્ધાદ્વૈતના ગ્રન્થોનું રહસ્ય ભટ્ટજી પાસેથી તેમને જાણવા મળ્યું. કવિશ્રીની યાદશક્તિ એટલી બધી તીવ્ર હતી કે તે તત્ત્વજ્ઞાનના દરેક મુદ્દાની ચર્ચા શાસ્ત્ર ગ્રન્થોમાં અને શ્રીવલ્લભાચાર્યના ભાષ્ય સાહિત્યમાં અને શ્રી ગુંસાઇંજીના વિદ્વનમંડનમાં કયે સ્થળે અને કેવી રીતે થઈ છે તે બરાબર કહી શકતા. પોતે પુષ્ટિમાર્ગના ચુસ્ત અનુયાયી હોવાથી અને ભક્તિમાર્ગને પણ જ્ઞાનની જરૂર છે એમ દઢતાપૂર્વક માનતા હોવાથી, શુદ્ધાદ્વૈતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું. સામાન્ય લોકોમાં એવી સમજ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શંકરાચાર્યનો માયાવાદ. તે મતની માન્યતા પ્રમાણે બ્રહ્મ નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે. જગત્, માયાને લીધે ઉત્પન્ન થયું છે; અને તે અસત્ય છે. જીવપ્રતીતિ એ ભ્રમ છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતાં અવિદ્યા દૂર થાય છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સિદ્ધાન્તો તેમને ગ્રાહ્ય નહોતા. કવિ ભક્તિમાર્ગમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. એટલે ઇચ્છારામ ભટ્ટજીની પ્રેરણાથી શ્રીવલ્લભાચાર્યના 'બ્રહ્મવાદ' તરફ તેમની ખાસ રુચિ હતી.

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે ઇચ્છારામ ભટ્ટજી તે જમાનાના મહાન્ પંડિત હતા. તેમણે તમામ ભાષ્યકારોના ભાષ્યોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને શ્રી વલ્લભાચાર્યના અણુભાષ્ય તરફ તેમનું વિશેષ આકર્ષણ હતું. તેમનું એવું માનવું હતું કે 'બ્રહ્મસૂત્રો' યથાર્થ અર્થ શ્રીવલ્લભાચાર્યેજ 'અણુભાષ્ય' માં સમજાવ્યો છે. આ 'અણુભાષ્ય' ઉપર ઘણી ટીકાઓ લખાયેલી છે. તેમાં શ્રી પુરુષોત્તમજીની 'પ્રકાશ' નામની ટીકા અને તેના ઉપર ગોપેશ્વરજીની 'રશ્મિ' ટીકા વિદ્વત્તાપૂર્ણ લખાએલી છે. વળી 'શુદ્ધાદ્વૈત માર્તણ્ડ' ના કર્તા શ્રી ગિરિધરજીએ પણ 'વિવરણ' નામની ટીકા લખેલી છે. તે બધી ટીકાઓનો ભટ્ટજીએ અભ્યાસ કરેલો અને પોતે 'પ્રદીપ' નામની ટીકા લખેલી આવા શુદ્ધાદ્વૈતના સમર્થ વિદ્વાન ઇચ્છારામ ભટ્ટજી પાસેથી શુદ્ધાદ્વૈતનું

શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો લાભ તેમને મળ્યો હતો અને કવિએ શુદ્ધાદ્વૈતનું તે જ્ઞાન હિન્દી ભાષામાં અને ગુજરાતીમાં કાવ્યદ્વારા જનસમાજના લાભ માટે ઉતાર્યું. ગુજરાતી કવિઓમાં અખા કવિએ શાંકર વેદાન્તને 'અખે ગીતા' અને 'અનુભવ બિન્દુ' માં રજુ કરેલું છે અને દયારામભાઈ એમ માનતા કે શંકરાચાર્યનો માયાવાદ તે શાસ્ત્રાનુસાર નથી; પણ તેમનો પોતાનો કપોલ કલ્પિત છે. માયાવાદીઓ જ્ઞાનને મોક્ષનું સાધન માને છે. તેમનું ધ્યેય તેથી જ્ઞાનમાર્ગે વિશેષ આગળ નથી, તેઓ ભક્તિને ગૌણ માને છે. તથા તેઓ સંન્યાસ જીવનનો આદર્શ સ્વીકારે છે. આ ભ્રમ દૂર કરવાને માટે અને ભક્તિમાર્ગનું જ્ઞાન મેળવીને મનુષ્યો ભગવત્પ્રાપ્તિ કરે, એ હેતુથી તેમણે શુદ્ધાદ્વૈતનું જ્ઞાન આપનારી નીચેની કૃતિઓ રચીઃ—

(૧) રસિક વલ્લભ, (૨) સંપ્રદાય સાર, (૩) શુદ્ધાદ્વૈતનો ગરબો, (૪) સિદ્ધાન્ત સાર, (૫) તત્ત્વ પ્રબન્ધ, (૬) મન મતિ સંવાદ. આ ઉપરાંત છુટક છુટક કેટલાંક પદો પણ રચ્યાં છે. આ બધા ગ્રન્થોમાં 'રસિક વલ્લભ' એ મોટો શ્રેષ્ટ ગ્રન્થ છે. અને તે ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલો છે. એકંદરે ૧૦૯ પદો અને દરેક પદમાં સોળ સોળ પંક્તિઓ રચેલી છે. આ ગ્રન્થ 'ગુરુ શિષ્યના સંવાદ' રૂપે રચેલો છે. આ ગ્રન્થનું નામ 'રસિક વલ્લભ' નીચેના કારણોથી રાખેલું છે.

(૧) સામાન્ય રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનાં કાવ્યો શુષ્ક અને કંટાળા ભરેલાં હોય છે. પણ કવિએ એવી હૃદયંગમ શૈલીમાં લખેલું છે કે પ્રત્યેક વાંચનારને તે રસિક અને પ્રિય થયા વગર રહેશે નહિ.

(૨) આ ગ્રન્થના શ્રોતાને રસિક કહેતાં શ્રી કૃષ્ણ, વલ્લભ એટલે પ્રિય, થાય છે એટલે કે શ્રોતા કૃષ્ણ ભગવાનનેજ પ્રિય માનશે. તમામ દેવોમાં કૃષ્ણનેજ તે મુખ્ય ગણશે.

(૩) 'રસિક' ભગવાન અને 'વલ્લભ' કહેતાં વલ્લભાચાર્યના

શ્રવણથી એ બન્નેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આ કાવ્યના શ્રવણથી થાય છે, માટે 'રસિકવલ્લભ' કહેવાય છે.

(૪) 'રસિક' એટલે રસિક ભક્તો, ગોપીજનોના વલ્લભ એટલે વહાલા એવા શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની ભક્તિ આ ગ્રન્થના શ્રવણથી પ્રાપ્ત થશે એ અર્થનું સૂચન પણ 'રસિકવલ્લભ' સંજ્ઞાથી થાય છે. શુદ્ધાદ્વૈતના બ્રહ્મવાદના મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ તેમાં જણાવેલા છેઃ—

(૧) બ્રહ્મ એ સાકાર અને નિરાકાર ઉભયરૂપે છે. સચ્ચિદાનંદ રૂપે ઉપનિષદોમાં જણાવેલ છે. વળી શ્રુતિ એમને રસ રૂપે કહે છે. જેનું બીજું નામ કૃષ્ણ એ બ્રહ્મનો પર્યાય શબ્દ છે. અક્ષર બ્રહ્મ એ ગણિતાનંદ છે. પણ કૃષ્ણ પરબ્રહ્મ એ અગણિતાનંદ છે.

(૨) બ્રહ્મમાં લૌકિક ધર્મો નથી માટે તેમને નિર્ગુણ કહેલ છે પણ તેમાં અલૌકિક ધર્મો હોવાથી તે સગુણ કહેવાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ બન્નેય રૂપે છે.

(૩) જગત્ એ બ્રહ્મનો સત્ અંશ છે અને તે બ્રહ્મની કૃતિ છે અને તેથી તે સત્ય છે.

(૪) જીવ એ બ્રહ્મનો ચેતન અંશ છે. જીવો અનેક છે. જીવ અને બ્રહ્મની વચ્ચે અંશ અને અંશીનો સંબંધ છે.

(૫) જગત્ અને સંસારમાં ભેદ છે. જગત્ એ સત્ય છે અને સંસાર એ મિથ્યા છે. જગત્ એ બ્રહ્મની કૃતિ છે. સંસારનું કારણ જીવનું અજ્ઞાન છે. અહંતાને લીધેજ તેનો સંસાર છે.

(૬) ભક્તિ એ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિનું સાધન છે. ભક્તિના બે પ્રકાર છે. સાધનરૂપ ભક્તિ અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ. પુષ્ટિ માર્ગની ભક્તિ એ પ્રેમલક્ષણારૂપી ભક્તિ છે.

(૭) જીવાત્માને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય તો સંસાર ટળી જાય છે. એ સ્થિતિને સાયુજ્ય મોક્ષ કહે છે.

(૮) માયા એ ભગવાનની શક્તિ છે અને તે શક્તિદ્વારા ભગવાન સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે.

ઉપરના બધા સિદ્ધાંતો કવિએ 'રસિકવલ્લભ' ગ્રન્થમાં ચર્ચ્યાં છે. અને શ્રુતિના તથા શ્રી વલ્લભાચાર્યના ગ્રન્થોના આધાર આપ્યા છે. ભક્તિના જુદા જુદા પ્રકારો–મુક્તિ અને ભજનાનંદનો ભેદ, ભક્તિના અન્તરાયો, સત્સંગનો પ્રભાવ વગેરે અનેક પ્રશ્નોની ઝીણવટભરી ચર્ચા આમાં કવિએ કરી છે. કવિના મતે કૃષ્ણ એજ પરબ્રહ્મ છે.

> "પ્રાકૃત સકલસૂર બૃહત્ ગણિતાનંદ ભાખ્યું બ્રહ્મ,
> જનદયા પ્રીતમ પૂર્ણાનંદ શ્રી કૃષ્ણ પુરુષોત્તમ."
>
> રસિકવલ્લભ ૮૧–૮

તમામ દેવો પ્રાકૃત છે. બૃહત્ કહેતાં અક્ષર બ્રહ્મ એ ગણિતાનંદ છે. પણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ અને પૂર્ણાનંદ તે તો શ્રી કૃષ્ણજ છે. માટે મનુષ્ય જીવનનું સાર્થક કરવાને માટે શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ દરેકે કરવી જોઈએ.

'સિદ્ધાન્ત સાર' તેમજ 'સંપ્રદાય સાર' તથા 'તત્ત્વ પ્રબંધ' કાવ્યોમાં આ સિદ્ધાન્તનો વિશેષ વિસ્તાર કર્યો છે. વેદાન્તીઓ 'તત્ત્વમસિ' એ મહાવાકયને લઈને જીવ અને બ્રહ્મની અભેદતા જણાવે છે. દયારામભાઈ કહે છે કે જીવ કદી પણ બ્રહ્મ થઈ શકતો નથી. એને માટે 'સિદ્ધાન્ત સાર' માં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

> "સૌની સમ શ્રી કૃષ્ણ સદા, પણ કૃષ્ણની સમ નહિ કોયજી,
> તરંગ સમુદ્ર સમો કહાવે, પણ સમુદ્ર સમ નહિ હોયજી;
> જળ થકી પરપોટા થાયે, માટે જળનું રૂપજી,
> તદપિ જળ સમ નહિ પરપોટા, એમ બ્રહ્મ અનૂપજી;
> કાયા થકીજ છાયા થાયે, કાયાનું રૂપ છે છાયાજી,
> છાયા સ્વતંત્ર કરવા નહિ સમર્થ, શ્રેષ્ટ ગણાયે કાયાજી;

સાગરની છોળો કહેવાયે, છોળો નહિ સમ સાગરજી,
વિવિધ રત્ન સમુદ્ર પ્રકટ્યો, પણ તે નહિ રત્નાકરજી;
+ + +
બ્રહ્મનો અંશ જીવ અણુ છે, અંશી રૂપ પરમાત્માજી."

જે લોકો 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' નો ઉચ્ચાર કરે છે તેમણે આ પંક્તિઓ અવશ્ય વિચારવી જોઈએ.

એક વખત એક વેદાન્તીની સાથે સાકાર નિરાકારની ચર્ચા ચાલી તેના ઉત્તરમાં કવિએ જણાવ્યું કે બ્રહ્મ સાકાર છે કે નિરાકાર એ બાબતની ચર્ચા ખોટી છે. જેમને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ નથી. તેઓજ આવો વાદ કરે છે. વેદની શ્રુતિઓમાં તો બ્રહ્મને સાકાર અને નિરાકાર બન્ને કહેલા છે. માયાવાદીઓ જ માત્ર બ્રહ્મને નિરાકાર કહે છે પણ વેદશાસ્ત્રના આધારે તો બ્રહ્મ બન્નેય સ્વરૂપે છે, ભક્તિમાર્ગનું સુખ જોઇતું હોય તો, એટલે ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનો આનંદ મેળવવો હોય તો, બ્રહ્મને સાકાર રુપે ભજવા જોઇએ. એમ કહીને નીચેનું પદ તેમને સંભળાવ્યું.

"પ્રકટ મળે સુખ થાય શ્રી ગિરિધર, પ્રકટ મળે સુખ થાય;
અંતર્યામી અખીલમાં છે તેથી, કહો કોનું દુઃખ જાય.
શ્રી ગિરિ૦

તૈલ વિના સ્ફુટ તિલ પુરેથી, દીપક કેમ પ્રકટાય;
પ્રકટ પાવક વિના કાષ્ટને ભેટે, શી પેરે શીત શમાય.
શ્રી ગિરિ૦

પૃથ્વી ચાટે તૃષા ટળે નહિ, અંતર જળ શ્રુતિ ગાય;
દીવાસળી પાષાણ સ્પર્શથી, કો કહે જ્વાળા જણાય.
સુરભિ પેટમાં પટ તેમાં ઘૃત, તેથી પુષ્ટિ ન પામે ગાય;
દોહી મથી માખણ તાવે, સર્પિ ભક્ષણ સુખદાય.
વ્યાપકથી વાતો નવ થાયે, તે વિના જીવ અકળાય;
રસિયા જન મનરંજન નટવર, દયા પ્રિતય વ્રજરાય."

આ કાવ્યમાં કવિ કેટલાંક દૃષ્ટાંતો આપીને ભક્તિનું સુખ મેળવવાને સાકાર બ્રહ્મને ભજવા જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કરે છે. તલમાં તેલ છે. પણ એ તેલના રુપમાં પ્રકટ ન હોય તો એકલા તલથી દીવાનો પ્રકાશ મળતો નથી. તલમાં રહેલા તેલને જો પ્રકટ કરવામાં આવે, બહાર કાઢવામાં આવે તોજ દીવાનો પ્રકાશ થાય છે. લાકડાની અંદર અગ્નિ છે પણ જ્યાં સુધી તે અગ્નિ બહાર ન નીકળે ત્યાં સુધી તે ટંડીને દૂર કરી શકે નહિ. પૃથ્વીના અંતર પટમાં પાણી ભરેલું છે પણ એનાથી તરસ છીપતી નથી. કોઈ પૃથ્વીને ચાટે તો એની તરશ છીપાય નહિ પણ જ્યારે એ પાણી પૃથ્વીની બહાર દેખાતું હોય, જેમ કુવા વગેરેમાં છે તેમ, તોજ તે જળ તરસ છીપાવે છે. દિવાસળીની અંદર અગ્નિ રહેલો છે પણ એને પેટીની સાથે સ્પર્શ કરવામાં આવે તો એ અગ્નિ પ્રકટ થઈ જવાળા રુપે ઉપયોગી થાય છે. ગાયના પેટમાં દૂધ છે અને તેમાં ઘી રહેલું છે. પણ તેથી કોઈ ગાયને પુષ્ટિ મળતી નથી પણ એ ગાયના આંચળોમાંથી દૂધ બહાર કાઢે અને મન્થન કરી, તેમાંથી માખણ કાઢયા પછી, એમાંથી ઘીને પ્રકટ કરે તોજ એ ઘી ખાવાથી પુષ્ટિ મળે છે. એ પ્રમાણે ઇશ્વર અંતર્યામી તરીકે સ્થાવર જંગમમાં વ્યાપેલા છે. પણ જ્યાં સુધી તે પ્રકટ ન થાય ત્યાં સુધી સુખ મળતું નથી. ગોપીજનોએ ઉદ્ધવને પણ એજ જવાબ આપ્યો હતો.

"હમ સાકાર ઉપાસી રે, સબ ગોકુલકે બાસીરે."

આ પદનો અર્થ હું તમને કહી સંભળાવું છું. ઇત્યાદિ પાછળથી તમે સમજી લેજો. ગોપીજનો ઉદ્ધવને કહે છે કે તમે બ્રહ્મને નિરાકાર કહો છો અને જગતના કર્તા કહો છો. તો અમે પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ.

"જગ કર્તા તે રુપ નહિ તો, જગહુ કહાં તે આયા;
કારન જૈસા કારજ હોવે, ન્યાય શાસ્ત્રને ગાયા."

સાગરની છોળો કહેવાયે, છોળો નહિ સમ સાગરજી,
વિવિધ રત્ન સમુદ્ર પ્રકટ્યો, પણ તે નહિ રત્નાકરજી;
+ + +
બ્રહ્મનો અંશ જીવ અણુ છે, અંશી રૂપ પરમાત્માજી."

જે લોકો 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' નો ઉચ્ચાર કરે છે તેમણે આ પંક્તિઓ અવશ્ય વિચારવી જોઈએ.

એક વખત એક વેદાન્તીની સાથે સાકાર નિરાકારની ચર્ચા ચાલી તેના ઉત્તરમાં કવિએ જણાવ્યું કે બ્રહ્મ સાકાર છે કે નિરાકાર એ બાબતની ચર્ચા ખોટી છે. જેમને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ નથી. તેઓજ આવો વાદ કરે છે. વેદની શ્રુતિઓમાં તો બ્રહ્મને સાકાર અને નિરાકાર બન્ને કહેલા છે. માયાવાદીઓ જ માત્ર બ્રહ્મને નિરાકાર કહે છે પણ વેદશાસ્ત્રના આધારે તો બ્રહ્મ બન્નેય સ્વરૂપે છે, ભક્તિમાર્ગનું સુખ જોઈતું હોય તો, એટલે ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનો આનંદ મેળવવો હોય તો, બ્રહ્મને સાકાર રુપે ભજવા જોઇએ. એમ કહીને નીચેનું પદ તેમને સંભળાવ્યું.

"પ્રકટ મળે સુખ થાય શ્રી ગિરિધર, પ્રકટ મળે સુખ થાય;
અંતર્યામી અખીલમાં છે તેથી, કહો કોનું દુઃખ જાય.
શ્રી ગિરિ૦

તૈલ વિના સ્ફુટ તિલ પુરેથી, દીપક કેમ પ્રકટાય;
પ્રકટ પાવક વિના કાષ્ટને ભેટે, શી પેરે શીત શમાય.
શ્રી ગિરિ૦

પૃથ્વી ચાટે તૃષા ટળે નહિ, અંતર જળ શ્રુતિ ગાય;
દીવાસળી પાષાણ સ્પર્શથી, કો કહે જ્વાળા જણાય.
સુરભિ પેટમાં પટ તેમાં ધૃત, તેથી પુષ્ટિ ન પામે ગાય;
દોહી મથી માખણ તાવે, સર્પિ ભક્ષણ સુખદાય.
વ્યાપકથી વાતો નવ થાયે, તે વિના જીવ અકળાય;
રસિયા જન મનરંજન નટવર, દયા પ્રિતમ વ્રજરાય."

આ કાવ્યમાં કવિ કેટલાંક દષ્ટાંતો આપીને ભક્તિનું સુખ મેળવવાને સાકાર બ્રહ્મને ભજવા જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કરે છે. તલમાં તેલ છે. પણ એ તેલના રુપમાં પ્રકટ ન હોય તો એકલા તલથી દીવાનો પ્રકાશ મળતો નથી. તલમાં રહેલા તેલને જો પ્રકટ કરવામાં આવે, બહાર કાઢવામાં આવે તોજ દીવાનો પ્રકાશ થાય છે. લાકડાની અંદર અગ્નિ છે પણ જ્યાં સુધી તે અગ્નિ બહાર ન નીકળે ત્યાં સુધી તે ટંડીને દૂર કરી શકે નહિ. પૃથ્વીના અંતર પટમાં પાણી ભરેલું છે પણ એનાથી તરસ છીપતી નથી. કોઈ પૃથ્વીને ચાટે તો એની તરશ છીપાય નહિ પણ જ્યારે એ પાણી પૃથ્વીની બહાર દેખાતું હોય, જેમ કુવા વગેરેમાં છે તેમ, તોજ તે જળ તરસ છીપાવે છે. દિવાસળીની અંદર અગ્નિ રહેલો છે પણ એને પેટીની સાથે સ્પર્શ કરવામાં આવે તો એ અગ્નિ પ્રકટ થઈ જ્વાળા રુપે ઉપયોગી થાય છે. ગાયના પેટમાં દૂધ છે અને તેમાં ઘી રહેલું છે. પણ તેથી કોઈ ગાયને પુષ્ટિ મળતી નથી પણ એ ગાયના આંચળોમાંથી દૂધ બહાર કાઢે અને મન્થન કરી, તેમાંથી માખણ કાઢયા પછી, એમાંથી ઘીને પ્રકટ કરે તોજ એ ઘી ખાવાથી પુષ્ટિ મળે છે. એ પ્રમાણે ઇશ્વર અંતર્યામી તરીકે સ્થાવર જંગમમાં વ્યાપેલા છે. પણ જ્યાં સુધી તે પ્રકટ ન થાય ત્યાં સુધી સુખ મળતું નથી. ગોપીજનોએ ઉદ્ધવને પણ એજ જવાબ આપ્યો હતો.

"હમ સાકાર ઉપાસી રે, સબ ગોકુલકે બાસીરે."

આ પદનો અર્થ હું તમને કહી સંભળાવું છું. ઇત્યાદિ પાછળથી તમે સમજી લેજો. ગોપીજનો ઉદ્ધવને કહે છે કે તમે બ્રહ્મને નિરાકાર કહો છો અને જગતના કર્તા કહો છો. તો અમે પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ.

"જગ કર્તા તે રુપ નહિ તો, જગહુ કહાં તે આયા;
કારન જૈસા કારજ હોવે, ન્યાય શાસ્ત્રને ગાયા."

તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ બુદ્ધિથી વિચાર કરતાં કારણ વગર કાર્ય થતું નથી. અને જેવું કારણ તેવું કાર્ય. કાર્ય જો સાકાર હોય તો કારણ પણ સાકાર હોવું જોઇએ માટીનો ઘડો કાર્ય રુપે સાકાર છે તેમજ તેનું કારણ માટી પણ સાકાર છે. જે લોકોને આ સાચી સમજણ નથી, બ્રહ્માનું જ્ઞાન જેમને નથી, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર જેને થયો નથી, તે લોકોજ બ્રહ્મને નિરાકાર કહે છે. પણ જે ભગવાનની નિકટ છે તેમને મન તો તે સાકારજ છે.

"રુપ બિના કર્તૃત્વ બને નહિ, દિવ્ય રુપ શ્રુતિ ગાય,
કર મુખબિન કયાં બંસી બજાઇ. પાઉં ન કયાં ધાયા!"

શ્રુતિ પણ કહે છે કે બ્રહ્મને હાથ પગ નથી છતાં તે દોડે છે તેમજ વસ્તુઓ ગ્રહણ કરે છે. એક બાજુએ બ્રહ્મને અચિન્ત્ય વગેરે નિષેધાત્મક વિશેષણોથી વર્ણવેલ છે. જ્યારે બીજી બાજુએ બ્રહ્મને હજાર હાથવાળો, હજાર મોઢાંવાળા કહેલ છે. કોઈ કોઈ શ્રુતિમાં વિશ્વતોમુખ, વિશ્વતઃ પાદઃ, વિશ્વતઃ પાણિઃ એટલે ભગવાનનાં મુખ સર્વત્ર છે, પાદ પણ સર્વત્ર છે. એમ કહેલ છે શ્રુતિનાં આ વાકયોને આધારે એવું ફલિત થાય છે કે બ્રહ્મ નિરાકાર અને સાકાર ઉભય છે. નિરાકાર એટલા માટે કહેવાય છે કે તે આકાર પ્રાકૃત લૌકિક નથી. પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય નથી; સાકાર એટલા માટે કે તે આકાર અલૌકિક છે. અલૌકિક આકાર એટલે રસરૂપ આનંદ સ્વરૂપ છે. ખાંડનો આકાર પૂતળી ખાંડ રૂપે હોય છે તેમ પરમાત્મા તે આનંદરૂપે, રસરૂપે છે. એ એજ કૃષ્ણ છે. કૃષ્ણ એટલે પ્રેમનું પ્રકટ સાકાર સ્વરૂપ. જ્ઞાનીઓ વ્યાપક સ્વરૂપને અક્ષર બ્રહ્મને સેવે છે. જ્યારે ભક્તિમાર્ગવાળાઓ પ્રેમ સ્વરૂપને સેવવામાં ભક્તિને આનંદ અનુભવે છે. આજ બાબત ગોપીઓ ઉદ્ધવને કહી બતાવે છે.

"તમારો તો હરિ સઘળે રે, અમારો તો એક સ્થળે,
તમો રીઝો ચાંદરણે રે, અમો રીઝું ચન્દ્ર મળે;

ઇન્દુને અવલોકી રે, ચકોરનું ચિત્ત ચળે,
તે પ્રકાશને પેખી રે, તેને સંતોષ વળે."

હિન્દુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે ધાર્મિક જીવન માટે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના ત્રણ જુદા જુદા માર્ગો બતાવ્યા છે. દયારામભાઈ કર્મના મર્મ વિષેના પદમાં જણાવે છે કે ધાર્મિક જીવન માટે કર્મની આવશ્યકતા છે પણ તે કર્મો નિષ્કામ રીતે કરવાં. વેદમાં નિષિદ્ધ કહેલાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કર્મનું પ્રયોજન ચિત્તની શુદ્ધિ માટે તેમજ અવિદ્યાની નિવૃતિ માટે છે.

"ચિત્ત શુદ્ધિ થાવાને માટે, ભાખ્યા કર્મ સંસ્કારજી,
અવિદ્યા અજ્ઞાન કાઢવા, ભવનિધિ તરવા પારજી."

આમ કર્મની પણ આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. પણ કવિ કહે છે, કર્મ જાતે જડ છે અને કર્મના ફળનું દાન પ્રભુજ કરે છે. માટે જે કાંઈ કર્મ કરવામાં આવે તે પ્રભુ પ્રીત્યર્થ કરવાં જોઈએ.

"કર્મે કરીને અવિદ્યા ટળતાં, ઉદય થશે શું જ્ઞાનજી,
પંકે લેપ્યું અંગે ધોવાએ, જો હોય ભક્તિ જ્ઞાનજી."

કર્મ કરવાથી અવિદ્યા જાય છે અને ભક્તિ માટેનું જ્ઞાન ઉદય પામે છે.

"કર્દમ લેપ્યું અંગ શુદ્ધ હોયે, જો નિર્મળ ભક્તિ હોયજી.'

સંસારના કર્મો તો કાદવ સમાન છે. કાદવ શરીરને અડકતાં અંગ મલિન થાય છે. કર્મની મલીનતા દૂર કરવાને ભક્તિરૂપી જલથી સ્નાન કરવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ કર્મ કરવાં જોઈએ. મીમાંસકો કર્મને જ માને છે. તેઓ ઇશ્વરમાં માનતા નથી. પણ તેઓ જડવાદી છે. કર્મજ તેમની માન્યતા પ્રમાણે ફળ આપે છે. પણ આપણે અનુભવથી જોઈએ છીએ કે મનુષ્યો કર્મ કરે છે, છતાં ધાર્યાં કરતાં કોઈ વખત જુદુજ ફળ મળે છે. આથી કર્મનાં ફળ સુખ દુઃખ એ પ્રભુના હાથમાં છે એમ સમજીને કર્મ કરવાં.

"કર્મ જડવાદી ના થાવું, ન થવું શુષ્ક વેદાન્ત ક્યારેજી;
દયો કહે કર્મ કરનારા, તે આ મર્મ વિચારેજી."

જ્ઞાનની આવશ્યકતાને કવિશ્રીએ જ્ઞાનના મર્મમાં સમજાવી છે. જેમ કર્મની જરૂર છે તેમ જ્ઞાનની પણ જરૂર છે.

"પાક સામગ્રી સિદ્ધ કરવાને, તર્પણ અગ્નિ બન્નેજી;
ત્યમ હરિ પ્રાપ્તિ થાવા ઉભયે, સદા સજ રાખો મને જીરે."

કર્મને જ્ઞાનની જરૂર છે. કયાં કર્મ કરવાં અને કયાં ન કરવાં અને શા માટે કરવાં? અમુક કર્મ કરવાનું ફળ શું? એ સમજવાને માટે જ્ઞાનની જરૂર છે. પણ તે જ્ઞાન ગમે તે વિષયનું નહિ. પણ બ્રહ્મના જ્ઞાનનું.- શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મ વિષે જે જ્ઞાન આપ્યું છે તેનું.

"અજ્ઞાન તિમિરને ટાળવા માટે, બ્રહ્મજ્ઞાનની જરૂરજી."

જ્ઞાનની સાથે વિજ્ઞાનની (અનુભવ જ્ઞાન)પણ જરૂર છે. તે જ્ઞાન સાથે ભક્તિ પણ ભળવી જોઈએ તો બ્રહ્મના સર્વત્ર–દર્શન થઈ શકે.

"શુદ્ધ જ્ઞાને બ્રહ્મ એક ભાસે, પરા ભક્તિ હોય જેનેજી;
શરદ્ ચન્દ્ર વીણ જળ અચળ થાય, એ લક્ષ રહે તેનેજી."

સાચું જ્ઞાન એ હૃદયને શુદ્ધ કરે છે, શરદ ૠતુનાં જળ જેમ મલીનતા દુર કરે છે તેમ સાચું જ્ઞાન હૃદયને શુદ્ધ કરે છે. સાચું જ્ઞાન એટલે શુદ્ધાદ્વૈતનું જ્ઞાન. આ નામ રુપાત્મક જગત્ એ પ્રભુનું ક્રીડાંગણ છે. અને તેમાં પ્રભુ અનેક રુપ ક્રીડા કરે છે. એવું જ્ઞાન તે સાચું જ્ઞાન છે. સુવર્ણના અલંકારના ઘાટ જુદા જુદા હોય પણ બધામાં સુવર્ણરુપ તો એકજ છે.

"જ્યમ ધાતુથી પ્રથક નહિ તે, એમ હરિ છે એકજી,
એક છતાં અનેક તે થાયે, તદપિ એક અનેકજી."

આ પ્રકારનું જે જ્ઞાન એટલે શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાન એજ સાચું જ્ઞાન છે. એજ જ્ઞાનથી જીવો બ્રહ્મ સાથેનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને

તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે તે સાચું જ્ઞાન છે. જે જ્ઞાનથી પ્રભુ વહાલા ન લાગે, પ્રભુનાં દર્શન માટે ઉત્કટ ઇચ્છા ન થાય એ જ્ઞાન જ નથી. એ જ્ઞાન શુષ્ક છે, લૂખું છે. સાચું જ્ઞાન તે તો રસથી પૂર્ણ ઘેબર જેવું છે વેદાન્તીઓનું જ્ઞાન તે ઘી વગરના રોટલા જેવું લૂખું જ્ઞાન છે. એનાથી આનંદ શો ? વેદાન્તીઓ બ્રહ્માનંદની વાતો કરે છે પણ તેઓ ખરેખર બ્રહ્માનંદ ભોગવી શકે છે ? તેમની મુક્તિ એટલે જેમ મીઠું પાણીમાં ભળી જાય તેમ જીવનું સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં ભળી જાય એ છે. આનો અર્થ એટલોજ કે જીવનો લય થઇ ગયો. આનંદનો ઉપભોગ કરવામાં ભોક્તા રૂપી જીવ રહેવો જોઈએ. તોજ ભોગ્ય બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય. પણ વેદાન્તીઓ ભોક્તા અને ભોગ્યનો વિચાર કરતા નથી એટલે એમને બ્રહ્માનંદ મળતોજ નથી. જો કે બ્રહ્માનંદની તેઓ વાતોજ કરે છે. એ આત્મ પ્રતારણા છે.

"જીવ બ્રહ્મ થાયે નહિ, થાએ તો બ્રહ્માનંદકોહોને."

ભક્તિમાર્ગમાંજ ભક્તને સાચો આનંદ મળે છે. એમાંજ પ્રભુ પ્રકટ થાય છે અને ભજનાનન્દનું સુખ ભક્તને આપે છે. જેનાથી પ્રભુ માટે વધારેને વધારે ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ થાય તે માટે ભગવાનના સ્વરૂપનું અને ભક્તિનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. આ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાનનું રહસ્ય શ્રોતાઓને સંભળાવ્યું.

એક વખત દયારામભાઈ આસોપાલવના મહોલ્લામાં આવેલા ઘરમાં રહેતા હતા ત્યારે ત્યાં આગળ બ્રાહ્મણ, જનમેદની વચ્ચે મોઢામાંથી દોરા કાઢીને લોકોને આશ્ચર્યમાં ગરક કરતો હતો. તે માતાનો ભક્ત હતો. મોઢામાંથી લાંબા લાંબા નાડાછડીનાં દોરડ કાઢે જતો હતો. દયારામભાઈ આ દશ્ય તે વખતે જોઈ રહ્યા હતા. તે જોઈને એમને એક કલ્પના સ્ફુરી આવી કે ઈશ્વર કેવો મહાન જાદુગર છે. પછી એની ઉપર એક કાવ્ય રચ્યું અને તે કાવ્ય

મંડળી સમક્ષ વાંચી બતાવ્યું અને બધા સાંભળીને આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું કે આજે પેલો માતાનો ભગત મોઢામાંથી, લાંબા લાંબા નાડાછડીનાં દોરડાં કાઢતો હતો તે જોઈને તમને એમ લાગ્યું કે આ કેવો જાદુગર છે પણ તમે જાણો છો કે મોટામાં મોટો જાદુગર તો ભગવાન છે. એના જેવી જાદુઈ કળા કોઈનામાં નથી. પછી નીચેની લીંટીઓથી શરૂ થતી કવિતા વાંચી.

"કે વારિ જાઉં રે નાગર નટુવા, ધરે વિવિધના વેશ;
ફલા રૂપે થઈ ક્રીડા કરે, ન્યારો નાયક રૂપે શેષ,
બાજીગર બાજી સંસારની, તે ભલે રચી છે ભાઈ;
મોહન મોર વજાડી મોહિની, સુણી સૌ ગયું મહોવાઈ."

આ મહાન્ ઈશ્વિર કેવા જાદુગર છે. તે ઉલટાનું સૂલટું બનાવે છે અને સૂલટાનું ઉલટું પણ કરે છે દેખતા છતાં લોકો એમની લીલા સમજી શકતા નથી. આ બધું તેની માયાથી કરે છે એ માયાને કોઈ સમજી શકતું નથી. મોટા મોટા પંડિતો પણ માયાથી ફસાય છે.

"તાહારી નટણી માયા જોર છે, કળા કામરૂ દેશની પૂર,
અજીત પર ઉસ્તાદના જોરથી, બાંધી લીધા પંડિત સુર."

તે માયા એટલે પ્રકૃતિ તે ત્રિગુણાત્મિકા છે. સત્ત્વ, રજ અને તમઃ એ ત્રણ એના ગુણો છે. સત્ત્વ એટલે ધોળા રંગનું દોરડું, રજ એટલે લાલ રંગનું અને તમ એટલે કાળા રંગનું. એ ત્રણ દોરડાંઓ એટલે ત્રણ ગુણો પ્રકટ કરીને સૃષ્ટિનું કાર્ય કરે છે.

"કાહાડયા મુખ થકી ત્રણ દોરડાં, રંગ કાળો ધોળો અને લાલ,
તેહનો પાર ન આવે એંચતાં, તે ત્રણેના જુજવા ખ્યાલ."

એ ત્રણ ગુણના ત્રણ પુરુષો—બ્રાહ્મણ, યોગી અને ગૃહસ્થ એટલે બ્રહ્મા, શિવ અને વિષ્ણુ. એ ત્રણેમાં વિષ્ણુ એ મોટા દેવ છે. બ્રહ્મા સર્જન કરે છે, વિષ્ણુ પાલન કરે છે અને શિવ સંહાર

"પહેલે વિપ્રે રચ્યાં બહુ પૂતળાં, પૂર્યાં ગૃહસ્થે મન અભિલાખ,
જોગીએ અગ્નિ કાઢયો આંખ્યથી, રાહુ બાળીને કીધું ખાખ."

આ બાજીગરની માયામાં બધા ફસાય છે. પણ હે જાદુગર ઈશ્વર! તું મને એવો મંત્ર શીખવાડ, એવી જડીબુટ્ટી આપ કે માયાથી હું મોહ ન પામું.

"તાહરો મંત્ર શીખવજે તું મુજને, હું ચેલો તારો થાઉં;
એવી જડીબુટ્ટી મને આપ્ય તું, તો હરી નટણીથી ન મોહોવાઉં."

કવિ કહે છે કે આ બાજીગરે મારી પ્રાર્થના સાંભળી અને મને મંત્ર શીખવાડયો કે તું હરિનું નામ લેજે અને મને ભક્તિરૂપી જડીબુટ્ટી આપી અને કહ્યું કે આ જડીબુટ્ટી તારી પાસે રાખીશ તો આ માયારૂપી નટીના મોહમાં તું ફસાઈશ નહિ.

"શરણ જાતામાં આવી ભક્તિ જડી, દીધો મંત્ર હરિ નિજ નામ,
એ સાધે માયાથી મોહોવાશ નહિ, એમ કહે દયારામ."

આપણે બધા સંસારની માયામાં ફસાયા છીએ અને ભગવાનની લીલા સમજી શકતા નથી. તમે બધા પણ હરિ નામનો મંત્ર અને ભક્તિરૂપી જડીબુટ્ટી પાસે રાખશો તો એ માયાનું બળ કશું ચાલશે નહિ. આ કાવ્ય ત્યાં હાજર રહેલા કેટલાક પંડિતોએ જ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે કવિના તત્ત્વજ્ઞાનની ખૂબ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. આમાં સાંખ્યોના પ્રકૃતિવાદનું તેમજ માયાવાદનું પણ ખંડન કાવ્યની ભાષામાં કવિએ કર્યું છે. સાંખ્યવાદીઓ પ્રકૃતિને જગતનું કારણ માને છે પણ અહીં તો કવિ કહે છે કે જગતરૂપી જાદુના ખેલ કરનારા નાગર નટુવા એટલે ભગવાનજ છે. અને પ્રકૃતિ એટલે માયા તો એની નટણી છે. તે જાદુગરની ઇચ્છાને આધીન રહીને સત્વ, રજ અને તમગુણોનો પોતાનામાંથી વિસ્તાર કરે છે અને જગતનું સર્જન, પાલન અને સંહારનાં ત્રિવિધ કાર્યો તે પણ એ

પ્રકૃતિ કરે છે, જાદુગરની ઈચ્છા પ્રમાણે નટણીને ખેલ કરતાં જોઈને જોનારાઓ મોહાય છે. એ ખેલને સાચો માને છે પણ જીવો પ્રભુના ભક્ત છે તે જે જાણે છે કે આ બધી લીલા કે કળા ભગવાનની છે અને તેથી તેઓ આ જાદુ તરીકે દેખાતા સંસારમાં ફસાતા નથી. આ નાનકડા કાર્યમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉંડું રહસ્ય જાદુગરની કલ્પનાથી રજુ કરેલું સાંભળીને તમામ શ્રોતાઓ આનંદિત થયા.

એક વખતે કોઈએ કવિને એમ પ્રશ્ન કરેલો કે મનુષ્ય મનથી અમુક કરવા ઈચ્છે છે અને બુદ્ધિ એથી જુદું કરે છે. મન અને બુદ્ધિ વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલે છે. એક બાજુ ભગવદ્ ગીતા એમ કહે છે મન એજ મનુષ્યના સુખ દુઃખનું કારણ છે. બીજી બાજુએ પંડિતો એ કહે છે કે જે જે કાર્ય મનુષ્ય કરે તેમાં બુદ્ધિનું માર્ગદર્શન લેવું જોઈએ. આ પણ એક તત્ત્વ જ્ઞાનનો મોટો કોયડો છે કે મન મોટું કે બુદ્ધિ? મન કહે તે પ્રમાણે માણસે કરવું કે બુદ્ધિ કહે તે પ્રમાણે. મન તો અનેક ઈચ્છાઓ કરે છે—સારી કે ખોટી. અને તે શકય પણ હોતી નથી. તો બુદ્ધિના આદેશ પ્રમાણે કરવું કે કેમ? માનસ શાસ્ત્રનો આ મોટો કોયડો છે. ફ્રોઈડ નામના માનસશાસ્ત્રીએ એક નવીન શોધ કરી છે કે મનુષ્યના મનમાં જે જે ઇચ્છાઓ થાય તે પૂર્ણ કરવાને માટે સમાજે સરળતા કરી આપવી જોઈએ. ખાસ કરીને માબાપોએ બાળકના મનની તમામ ઈચ્છાઓને પૂર્ણ કરવી જોઈએ. જો તે ઈચ્છાઓ પૂર્ણ ન થાય તો નાની વયમાંજ બાળકના અજ્ઞાત મનમાં કેટલીક માનસિક ગ્રંથિઓ બંધાઈ જાય છે અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે તે બાળકોના મનમાં માનસિક વિકૃતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. કાંતો હીસ્ટીરીયા જેવા માનસિક રોગોથી તે પીડાય છે કે ગાંડપણના ભોગ થઈ પડે છે. વાત સાચી છે કે તમામ ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાનું શકય બને નહિ તેમ છતાં તેને દાબી તો દેવીજ જોઈએ તે ઈચ્છાઓને બીજી દિશામાં વળાંક આપવો અથવા ઉર્ધ્વીકરણ કરવું.

આવો મન અને બુદ્ધિના સંબંધને લગતો પ્રશ્ન દયારામભાઈએ સાંભળીને કહ્યું કે તેનો ઉત્તર હું મંડળીમાં આપીશ કે જેથી બીજા શ્રોતાઓને પણ લાભ મળે, એમ કહીને તેમને વિદાય કર્યા. પછી પોતે પ્રભુના નામનું સ્મરણ કરીને એ વિષયનું ચિન્તન કર્યું અને તેમાંથી × 'મન મતિ સંવાદ' નામનું ૧૩૨ લીટીઓનું કાવ્ય સ્ફુર્યું. એ કાવ્યની રચના સંવાદરૂપે થએલી છે. મન મતિ એટલે બુદ્ધિને પ્રશ્ન કરે છે. બુદ્ધિ તેનો ઉત્તર આપે છે. છેવટે કવિ તેનો નિર્ણય કરે છે. એ કાવ્યનું વ્યાખ્યાન કરતાં કવિએ કહ્યું.

આ કાવ્યનો સાર આપતાં કવિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું, મન પ્રશ્ન કરે છે કે હે બુદ્ધિ ! હું બહુ દુઃખમાં છું. હું સમજું છું કે વિષયનું સુખ ખોટું છે અને હરિનું ભજનજ મુખ્ય છે. તો મારાથી હરિનું ભજન કેમ થતું નથી ? બુદ્ધિ એનો જવાબ આપે છે કે જ્યાંસુધી તારી તૃષ્ણા જશે નહિ ત્યાંસુધી તારાથી પ્રભુ ભજન થશે નહિ. પણ મન એનો જવાબ એ આપે છે કે કોઈપણ વસ્તુનો પૂરેપૂરો ભોગ ન થાય ત્યાંસુધી મનને શાન્તિ થાય નહિ, માટેજ મારી વિષય સુખની તૃષ્ણા વધતી જાય છે. બુદ્ધિ એનો જવાબ આપે છે કે સુખનો પૂરેપૂરો ઉપભોગ કરવાથી વિષય વાસના દૂર થતી નથી પણ અગ્નિમાં ઘી હોમવા જેવું બને છે. મહાભારતમાં એના ઘણા દાખલા છે. મન કહે છે, બુદ્ધિ તેં સાચી વાત કહી. ભુખી કૂતરીની માફક મારૂં મન ગમે ત્યાં રઝળે છે. કૂતરું કોઈ જગ્યાએ એંઠા રોટલાનો ટૂકડો પડયો હોય તો ખાવાનું મન કરે છે. કોઈ માર મારે તો પણ તે ખસતું નથી. હું બહુ બહુ પ્રયત્ન કરું છું પણ મારું મન અટકતું નથી. મતિ એને સલાહ આપે છે કે ભલે મારૂં મન તારા કબજામાં ન હોય પણ તારા તનને તો કાબુમાં રાખ.

"પણ તનને તો ખાલ, બીગાડ ઘણો નવ થાય."

× (જુઓ 'કાવ્ય મણિમાળા' ભાગ–૩ જો પૃષ્ટ ૬૪ થી ૭૨)

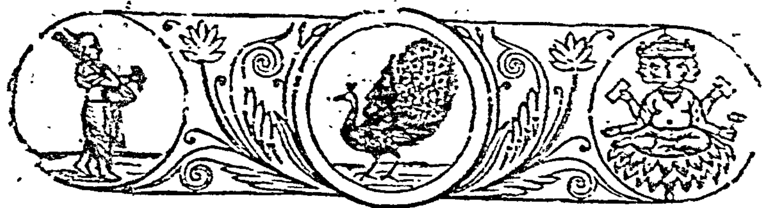
લક્ષ્યને વિંધવું હોય તો કામઠીમાં તીર ચઢાવવુંજ જોઈએ એટલે પ્રયત્ન તો કરવો જોઈએ. એને માટે સારા પુરુષોનો સંગ કરવો જોઈએ. મન તેનો જવાબ આપે છે કે મનુષ્યો સારા પુરુષોનો સંગ કરે છે પણ જેટલો વખત સત્સંગ હોય તેટલો વખત મન શાંત થાય છે, પછી એનુંએ. હાથીનું અંગ પાણીમાં રહે ત્યાં સુધી ચોકખું પણ બહાર નીકળે એટલે કાદવથી ખરડાયેલું થાય છે. મનની પણ એ સ્થિતિ થાય છે. મતિ મનને આશ્વાસન આપતાં કહે છે કે મનની આ ઘણા વખતની ટેવ છે તે એકદમ ન જાય. ઘણા વખતનો રોગ શરીરમાં પેઠો હોય તો એકદમ જતો નથી. તેમ મન એકદમ અંકુશમાં આવી શકે તેમ નથી. મોટા મોટા ઋષિ મુનિઓ પણ તેનાથી હારી ગયા છે છતાં સત્સંગ ચાલુ રાખવો, પ્રભુનું નામ સ્મરણ કરવું અને હરિકૃપા મળતાં ધાર્યું સિદ્ધ થશે.

"લાખ વાતની વાત કહું, મન સાંભળ સાચી,
કૃષ્ણ નામ રટ અચળ, વાત રાક જાણી કાચી."

પ્રભુનો આશ્રય કરનારને મન સતાવી શકેજ નહિ. સિંહ આગળ શિયાળનું શું જોર ? આ પછી મન ધન લાલસા વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે અને મતિ તેનો જવાબ આપે છે. ધન તે પણ મનને ભ્રષ્ટ કરે છે. એનાથી સાચું સુખ મળતું નથી. ધન મેળવવામાં પણ ચિંતા થયા કરે છે અને એના રક્ષણ માટે તમામ ધનની ઇચ્છાઓ દૂર કરીને પ્રભુનું દાસત્વ સ્વીકારવું, અને પ્રભુના નામનું સ્મરણ કરવું, સત્સંગ કરવો. આ એકજ ઉપાય મન વશ કરવાનો છે. આ રીતે કવિએ મન અને મતિ એ બન્નેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કર્યો.

કવિએ આ પ્રમાણે ડભોઈમાં ભક્ત જનોના જીવનને પાકો રંગ ચઢાવ્યો કે જેથી તેઓ ભક્તિમય જીવનનું રહસ્ય સમજી શકે.

卐

પ્રકરણ ૯ મું

ભક્તિસિદ્ધાન્તના પ્રચારક તરીકે દયારામભાઇ

દયારામભાઈએ પોતાના જીવનના ધ્યેય તરીકે ભક્તિમાર્ગ અને તેમાં પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગની ભક્તિને સ્વીકારી હતી. જન્મથીજ તેમને ભક્તિના સંસ્કારો માતાપિતા તરફથી વારસામાં મળ્યા હતા. એમનું બાલ્યવય ભક્તિના વાતાવરણમાંજ પસાર થયું હતું. ચાંદોદ એ તીર્થધામ તરીકે જાણીતું હતું. ત્યાં અનેક ભાવુક ભકતો અને સાધુ સન્તો, શ્રી શેષસાયિ ભગવાનના દર્શનાર્થે આવતા. એ તીર્થધામમાં ભજન મંડળીઓ ભેગી મળતી. ભાગવત પુરાણ વંચાતું. ભક્તિરસથી તરબોળ કીર્તનોની રમઝટ ચાલતી. ચાંદોદના તીર્થધામમાં ભકિતનો ગુંજારવ વ્યાપ્યો હતો. નર્મદાના તટ ઉપર બેસનાર તેની પવનની લહરીઓનો અનુભવ કરનાર, કે તેના જલમાં સ્નાન કરનાર, તે દરેક ભક્તિનાજ સંસ્કાર મેળવતા. ભક્તિ સિવાય બીજો કોઈ ધ્વનિ ત્યાં સંભળાતો નહોતો. જ્ઞાનીઓ કે વૈરાગીઓ પણ ભક્તિ ભાવનાથી રંગાયલા હતા. દયારામભાઈના કુટુમ્બનું બહારનું વાતાવરણ પણ ભક્તિથી નીતરતું હતું. તમામ સત્સંગ મંડળીઓ કે ભજન મંડળીઓ કે કથાકારોની કથાઓમાં એ પોતે હાજરી આપતા. અને એ બધાની છાપ એવી પડી કે તેથી તેમનું મન ભકિત તરફ આકર્ષાયું. આ ઉપરાંત જાતેજ પુરાણો અને ભગવદ્ ગીતા વાંચતા. અને તેને લીધે ભકિત તરફનું એમનું વલણ વધારે દૃઢ થતું ગયું. ઈશ્વર પ્રાપ્તિ માટે ભકિત, એજ ખરૂં સાધન છે એવી પ્રતીતિ એમને બાલ્યાવસ્થામાંજ થઈ હતી. અને એ કારણથી તેમ વિવાહ થએલો હોવા છતાં અને માતા પિતાનો દૃઢ આગ્રહ

છતાં લગ્નમય જીવનનો તેમણે ઇન્કાર કર્યો અને પોતે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો કે પરણવું તો શામળિયાની સાથે પરણવું. ભગવાન કૃષ્ણને પતિ બનાવવાની નૈસર્ગિક ઇચ્છા તેમનામાં ઉત્પન્ન થઈ અને નિત્ય ગોપી ભાવનું સ્મરણ તેમને થતું. તે સમયે પુષ્ટિમાર્ગનું ચોક્કસ વલણ નહોતું. નામ નિવેદનનો સંસ્કાર નાની ઉમ્મરમાં થયો હતો પણ જ્યારે તેનતળાવ આગળ પુષ્ટિમાર્ગના રહસ્યને સમજનાર ઇચ્છારામ ભટ્ટજીનો મેળાપ થયો ત્યારથી પુષ્ટિ ભક્તિ તરફ મનનું વલણ વિશેષ ઢળવા લાગ્યું. ઇચ્છારામ ભટ્ટજી દ્વારા પુષ્ટિ ભક્તિનું રહસ્ય તેઓ સમજ્યા અને પછી તો તેમણે બ્રહ્મ સંબંધ લીધું. પછી શ્રીનાથજી અને કાંકરોલીની યાત્રા કરી, યમુના પાન કર્યું. વ્રજયાત્રા કરી અને વૃન્દાવનમાં કૃષ્ણ ભગવાનની લીલાના સ્થળોનાં દર્શન કર્યાં એટલે પુષ્ટિ ભકિતનો તેમને પાકો રંગ લાગ્યો. ભકિત સંપ્રદાયના ખરા આચાર્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યજી છે એવી એમની દૃઢ પ્રતીતિ થઈ. પુષ્ટિ જીવન એજ તેમને માટે આદર્શ જીવન હતું. એવો નિર્ધાર તેમણે કરી લીધો હતો.

ઇચ્છારામ ભટ્ટજીની પાસે ભકિત સંપ્રદાયનું સાહિત્ય જેમકે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના, શ્રી ગુંસાઈજીના અને શ્રી હરિરાયજી વગેરે આચાર્યોના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ પણ અત્યાર પહેલાં તેમણે કર્યો હતો. વળી પહેલાં મન મરજાદ લીધી હતી. હવે જ્યારે પુષ્ટિ ભકિત તરફ તેમની આસકિત વધતી ગઈ ત્યારે તેમણે પાકી મરજાદ લીધી. કવિશ્રીએ પોતાની મેળે તો પુષ્ટિ ભકિતનું ધ્યેય સ્વીકાર્યું હતું. પણ બીજાઓ તે માર્ગના સિદ્ધાન્તો સમજીને તે પ્રમાણે તેને આચારમાં મૂકે તેમાટે ભકિત સિદ્ધાન્તને લગતાં ઘણાંક કાવ્યો રચ્યાં તે જેમાં ભકિત એજ પ્રભુ પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે એમ જણાવ્યું. આ કાવ્ય ગ્રન્થોમાં મુખ્ય ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ભકિત પોષણ, (૨) ભકિત વિધાન, (૩) ભકિત દ્રઢાવ, (૪) ભકિત દ્રઢાવનો ગરબો, (૫) હરિભકિત ચન્દ્રિકા, (૬) હરિદાસ

મણિમાલા. આ ઉપરાંત ભક્તિને લગતાં પ્રકીર્ણ પદો, તદ્ઉપરાંત પુષ્ટિ ભક્તિને લગતાં પુષ્ટિપથ મર્મ, પુષ્ટિપથસાર, પુષ્ટિ ભક્ત માલિકા વગેરે કાવ્યો તેમણે રચ્યાં છે. આમાં ભક્તિ પોષણ મહત્ત્વનું કાવ્ય છે. તે ભક્તિનું શાસ્ત્ર ગણાય તેમાં કવિ એક સ્થળે ભક્તિને નૌકા સાથે સરખાવે છે. તે પવિત્ર અને પાપીઓનો ઉદ્ધાર કરે છે. અન્ય સાધનો તુમડા જેવાં છે તે કોઈ વખત ડુબાડી દે.

"ભક્તિ નૌકા તારે સર્વને, જે કોઇ શરણે આવે શુચી પાપી;
અન્ય સાધન દારૂ તુમ્બિકા, ગ્રહે સમય તરે કો કદાપિ."

ભક્તિને કવિ મણિ સાથે સરખાવે છે અને જ્ઞાનને દીવાની સાથે સરખાવે છે. મણિનો પ્રકાશ અને દીવાનો પ્રકાશ બંને અંધકાર દૂર કરે છે ખરા પણ દીવાના પ્રકાશને પવનથી બુઝાઇ જવાનો ભય રહે છે. જ્યારે મણિને તે ભય નથી એમ કહીને કવિ ભક્તિને જ્ઞાન કરતાં ચઢિયાતું અને નિર્ભય સાધન ગણે છે. વળી નીચેની પંક્તિમાં ભક્ત માયામાં ફસાતો નથી તેને માટે કવિ સરસ કલ્પના કરે છે.

"ભક્ત તે ભક્તિ સ્વરૂપ છે, તેને માયા ના પાડે લેશ;
તે થકી સ્ત્રી મોહાય નહિ, મોહ પામે પુરુષને વેશ."

માયા એ સ્ત્રી જાતિ છે. ભક્તિ એ પણ સ્ત્રી જાતિ છે. ભક્ત એ ભક્તિનું સ્વરૂપ છે એટલે તે સ્ત્રી રૂપ થઈ. સ્ત્રી રૂપ ભક્તને સ્ત્રી માયા લલચાવી શકે નહિ. મોહના ફંદામાં ફસાવી શકે નહિ. પણ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને યોગ્ય એ પુરુષ જાતિના છે. તેવી માયા તેમને ફસાવી શકે છે. ભક્તિ વગરનું જીવન નિરર્થક અને ભાર રૂપ છે. મહા પંડિત હોય પણ જો ભક્ત થયો ન હોય તો એનું જીવન નકામું છે.

"ભક્તિ વિના શ્રમ એ ફળ સાર, જેમ રાસભ વહે ચંદન ભાર."

બીજી એક કલ્પનામાં કવિ કહે છે માયા ઘંટી છે અને ભગવાન હરિ તે ખીલો છે. તેમાં જીવ રૂપી અન્નના દાણા

છે. પણ ખીલા પાસે જે દાણા પડેલા હોય તે ઘંટીમાં પીસાતા નથી. તે સહી સલામત રહે છે પણ જે દાણો ખીલાથી સ્હેજ આઘો ખસ્યો તે માયા રૂપી ઘંટીના ચક્કરમાં પીસાઈ જવાનો એટલે તેનો વિનાશ થવાનો. કેવી સુંદર કલ્પના ?

"માયા છે ઘંટી ખીલડો હરિ તેમાં જીવ ચરાચર અન્ન;
જે પડયું તે પીસાય છે તું જોને પ્રગટ લોચન.
લોચને જો, એક બચે છે તેહ, ખીલા સમીપે રહે છે જે;
જે અણુ ત્યાંથી ખસ્યો પણ આઘો તે તત્કાળ દબાવા લાગ્યો."

આવુંજ ઉત્તમ ભક્તિ સિદ્ધાન્તનું કાવ્ય 'ભક્તિ વિધાવ' નામે લખેલું છે અને તે શ્રી દયારામ કાવ્યામૃતમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એકંદરે લગભગ ૩૩૦ લીટીનું આ કાવ્ય છે. તે પણ તેમણે ચાંદોદમાં લખેલું છે. આ કાવ્યમાં ભાગવત, પદ્મપુરાણ, સ્કંધપુરાણ, લિંગપુરાણ, આદિપુરાણ, બૃહન્નારદીય પુરાણ, વાયુપુરાણ સ્મૃતિઓ મહાભારત, નારદભક્તિ સૂત્ર તથા ભગવદ્ ગીતા વગેરે ગ્રન્થોનો આધાર લીધો છે. આ ઉપરાંત શ્રીધર અને વેદાન્તાચાર્યના આધારો પણ ટાંકયા છે. તંત્ર શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમાં ભક્તિનો અર્થ કવિ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે.

"તંત્રશાસ્ત્રે કર્યો ભક્તિનો અર્થ રે, જાણો અમૂલ્ય અતિ એ ગર્વ રે.
'ભ' અક્ષર ભવમોચન રે, 'ક' અક્ષર કલ્યાણ વચન રે,
'તિ' અક્ષર જ્ઞાનને આપે રે, અજ્ઞાન તિમિર સહુ કાપે રે;
ત્રણે અક્ષરનો એ સમુદાય રે, પૂર્ણ ભાવ એ ભક્તિ કહેવાય રે."

કાવ્યના આરંભમાં, કવિ શા માટે ભક્તિને મુખ્ય સાધન માને છે તેનું કારણ કહે છે:

"હોય ભક્તિ વશ ગિરિધારી રે, તેથી લાગી મુને ઘણી પ્યારી રે,
સૌ ધર્મનું ફળ તેજ રે, હરિ આરાધન એજ રે."

છેવટે કવિ કહે છેઃ—

"શ્રી હરિની ભક્તિ સર્વથી શ્રેષ્ટ રે,
એ વિણ સર્વે સમજું તેષ્ટ રે."

કવિએ જેમ 'શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત'નો ગરબો લખેલો છે તેમ ભકિતનું સ્વરૂપ સમજાવનારો 'ભક્તિ દ્રઢાવ'નો એક ગરબો લખેલો છે. તે દયારામ કાવ્યામૃતમાં છપાએલો છે. દયારામભાઈના પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં, વલ્લભ ધોળાના ગરબા ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતા. "પાવા તે ગઢથી ઉતર્યાં મહાકાળી રે" એ ગરબો હજુ પણ નવરાત્રિના દિવસમાં ગુજરાતની સ્ત્રીઓના કંઠે ગવાતો આપણે સાંભળીએ છીએ. ભક્તિ સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરવાને માટે અને તેનું સ્વરૂપ લોકો જલદીથી સમજી શકે તેટલા માટે દયારામભાઈએ ગરબાની આ શૈલી પસંદ કરી છે. આ બધા ગરબા પ્રસિદ્ધ થએલા છે. આ ઉપરાંત 'ભક્તિ સિન્ધુ' ભક્તિસુધા તરંગિતણી, ભકત્યામૃત સિંચીની, ભક્તિ જીવન, ભક્તિ પ્રકાર, ભક્તિપ્રકાશ કલ્પદ્રુમ વગેરે કાવ્યો લખેલાં છે. જાણવા મુજબ આ કાવ્યો અપ્રસિદ્ધ છે.

ભકિતના બે પ્રકાર છે—સાધન ભકિત અને સાધ્ય ભકિત. સાધન ભકિત એટલે શ્રવણથી–આત્મનિવેદન સુધીનાં નવ સાધનોવાળી અને સાધ્ય ભકિત એટલે પ્રેમલક્ષણા ભકિત. સાધન ભકિત એટલે મર્યાદા ભકિત. સાધ્ય ભકિત એટલે પુષ્ટિભકિત. જે ભકિતથી ભગવાનનો અનુગ્રહ થાય તેનું નામ પુષ્ટિભકિત. પુષ્ટિભકિત એટલે અનુગ્રહ. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો ભકિત માર્ગ તે પુષ્ટિભકિતનો માર્ગ ગણાય છે. દયારામભાઈએ પુષ્ટિ ભકિતને અપનાવી છે. ઘણા વિદ્વાનો દયારામભાઈના પુષ્ટિ ભકિતનું રહસ્ય સમજી શકયા નથી અને તેથી તેમને હાથે દયારામભાઈના કાવ્યો સમજવામાં અન્યાય પણ થયો છે સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા શાંત પ્રકૃતિના સાક્ષર પણ દયારામભાઈના અક્ષરદેહના

અવલોકનમાં પણ ભકિતનું સ્વરૂપ સમજી શકયા નથી અને તેથી દયારામભાઈના ભકિત વિષયક અને પ્રેમ ભકિતનાં કાવ્યોને યોગની ભાષામાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો હતો. પણ યોગ અને ભકિત તે બન્ને જુદાં સાધનો છે. યોગ એટલે ચિત્ત વૃત્તિનો નિરોધ એમ પતંજલિ કહે છે અને એ સિદ્ધ કરવાને માટે યમ નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગની પ્રક્રિયા પતંજલિના યોગ શાસ્ત્રમાં સ્વીકારી છે. ભકિત માર્ગમાં ઉલટુ ચિત્ત વૃત્તિઓનો નિગ્રહ કરવાનો નથી પણ તેમને પ્રભુ તરફ વાળવાની છે. દયારામભાઈએ 'પ્રેમરસગીતા' માં યોગ અને ભક્તિનું વૈલક્ષ્યણ દેખાડયું છે.

"છે અગમપંથ સ્નેહનોરે, ઓધવજી તે નથી દીઠો,
ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોઠેરે, જોગ પણ છે મીઠો.
જોગ તો તેને જોઈએ રે, જેનું મન જગમાં ભમે,
તે તો અચળ અમારૂં રે, ચિત્ત રસિયામાં રમે.
જેનું મન માને રે, જોગ સુખેથી ગૃહો,
અમો તો એહ માગું રે, પ્રીતમજી શું પ્રીત રહો."

દયારામભાઈએ પણ જોગની ઝંખના કરી નથી. પણ પ્રભુના પ્રેમનીજ ઝંખના કરી છે. તેમને યોગ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી સિદ્ધિઓ મેળવવી નથી પણ ગોપીજનોની માફક ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર તથા રાસક્રીડાનો આનંદ અનુભવવો હતો અને જીવનમાં તેનો અનુભવ પણ તેમને થએલો. જે જે સમયે જે અનુભવ થયો તે તેમણે '.અનુભવ મંજરી' માં વર્ણવ્યો છે. તેમજ જુદા જુદા ગરબાઓમાં ગોપી ભાવે અભિવ્યક્ત કરેલ છે. દયારામભાઈની કવિતાની ભકિતને યોગની પરિભાષામાં સમજાવવી તેનો અર્થ એ કે રાજાની કુંવરીને બાવાની પુત્રી તરીકે ઓળખાવવી એના જેવું છે.

ભકિતની વ્યાખ્યા 'નારદ ભકિત સૂત્રો' અને 'શાંડિલ્ય ભકિત સૂત્ર' માં આ બન્ને છે. વ્યાખ્યાઓમાં થોડોક ફેર છે. નારદનાં

'ભક્તિ સૂત્રો' પ્રમાણે પરમાત્માના મહાત્મ્ય જ્ઞાન પછી જે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ અને સુદૃઢ સ્નેહ પરમાત્મા માટે થાય તેનું નામ ભક્તિ. શાંડિલ્યના જણાવવા પ્રમાણે ભક્તિને માટે જ્ઞાનની જરૂર નથી. ભક્તિની વ્યાખ્યા તે એવી કરે છે કે ઈશ્વરમાં અતિશય અનુરાગ થાય એનું નામ ભક્તિ, અનુરાગ એટલે રાત અને દિવસ પરમાત્મા માટેનો પ્રેમ, ભક્તના જીવનમાં વહેવો જોઈએ. શ્રી વલ્લભાચાર્ય પ્રથમ ભક્તિને સ્વીકારે છે. ભક્તિ માટે કર્મ અને જ્ઞાનની પણ જરૂર છે. કર્મ પણ ચિત્ત શુદ્ધિને માટે છે. તે નિષ્કામભાવે પ્રભુ પ્રીત્યર્થ કરવાનું છે અને પ્રત્યેક કર્મ પ્રભુને નિવેદન કરવાનું છે. જ્ઞાન એટલે પ્રભુના સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન. એટલે ભગવાન એ પ્રેમ સ્વરૂપ છે. રસાત્મક છે રસરૂપ છે. એવું જ્ઞાન. એ જ્ઞાન થાય તોજ ભક્તિ થઈ શકે છે. ભક્તિ એટલે ભગવાનને માટેનો નિઃસીમ પ્રેમ. પ્રેમ લોક કે શાસ્ત્રને પણ ગણતો નથી. કોઈ અંતરાયોથી તે અવરોધાતો નથી. હિમાલયમાંથી વહેતાં ગંગાના જલની માફક ટેકરા કે ખાડાઓ માર્ગમાં આવવા છતાં, વિના અવરોધે જેમ સમુદ્ર તરફ ગતિ કરે છે તેમ સાચી ભક્તિ એટલે ભગવાન માટેનો પ્રેમ. ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં પણ ભગવત્પ્રાપ્તિ થતાં સુધી ચાલુજ રહે છે. એવા ભક્તને કોઈ ઐહિક કે આમુષ્મિક સિદ્ધિ મેળવવાની નથી. તેને નથી જોઈતા લૌકિક વૈભવો, કે નથી જોઈતી કીર્તિ, કે નથી જોઈતી રાજસત્તા, કે નથી જોઈતી યોગની સિદ્ધિ, કે નથી જોઈતો પુનર્જન્મનો અભાવ. કે નથી જોઈતું સ્વર્ગ, કે નથી જોઈતું પરમેષ્ટિનું પદ, કે નથી જોઈતી મુક્તિ. એને તો માત્ર જોઈએ છે પ્રભુ, સ્વ ઇન્દ્રિયોથી પ્રભુનાં દર્શન અને સ્પર્શનું સુખ.

દયારામભાઈએ ઉપર જણાવેલાં અનેક કાવ્યોમાં ભક્તિ વિષેના પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેમાં ભક્તિ પોષણ ઘણુંજ અનિ

પ્રસિદ્ધ કાવ્ય છે. ૧૦૧ ચન્દ્રાવળા છંદમાં એ કાવ્ય રચાયું છે. આ કાવ્યની રચના ચાંદોદમાં થઈ હતી. જેમને પુષ્ટિ ભકિત સમજવી હોય તો તેમને માટે આ એકજ ગ્રન્થ પુરતો છે.

કૃષ્ણ ભકિત એ દયારામભાઈના કાવ્યનો આત્મા છે. એ લઈ લો તો એમાં ખાસ કાંઈ છેજ નહિ. કવિએ જે કાવ્યો લખ્યાં છે તે કવિ તરીકે ખ્યાતિ મેળવવા માટે નહિ પણ પોતાની કાવ્ય શકિતનો વિનિયોગ પ્રભુના ગુણગાન ગાવામાં અગર તો તેની પ્રેમ પ્રાપ્તિ માટે દયારામ પ્રથમ ભક્ત અને પછી કવિ છે. એમની કવિત્વ શકિત ઉપયોગ ભકિતનો મહિમા ગાવામાં તેમણે કર્યો છે. આંથી તેમનાં કાવ્યોનું મૂલ્યાંકન કવિ દયારામ તરીકે નહિ, પણ ભકત કવિ દયારામ તરીકે કરવું જોઈએ. અને તેનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરી શકાય એટલા માટે દયારામભાઈના વિવેચકે 'ભકિત પોષણ' અને ભકિત સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરનારા, તેમના પ્રકીર્ણ પદો ખાસ અવલોકવાં જોઈએ. 'ભક્તિ પોષણ' ની ભાષા બહુ સરળ છે અને કવિએ પોતાના સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવામાં ઘરગથ્થુ દાખલાનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેઓ કહે છે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને છોડીને અન્ય દેવની ઉપાસના કરનાર તે કામદુધા ગાયને છોડીને પાડીને દોહવા જાય છે. અથવા ગંગાને કીનારે ઉભેલો તરસ છીપાવવા ખાડો ખોદે તેના જેવો મૂર્ખ છે. ભક્તિ અનન્ય ભાવવાળી અને અવ્યભિચારિણી હોવી જોઈએ. ભગવાનને છોડીને અન્ય દેવોની ઉપાસના કરનાર માટે કવિ લખે છે.

> "આશા કરે તરવા દધિપૂર, શ્વાનનું હાથ ગ્રહી લંગુર,
> તે જેવો પામશે સાગર પાર, તરશે તેવો હરિ વિમુખ સંસાર."

જગતરૂપી વૃક્ષનું મૂળ ભગવાન છે. મૂળનું સિંચન કરવાથી વૃક્ષની વૃદ્ધિ થાય છે. પણ તેને બદલે ડાળીઓને પાણી સિંચવાથી

વૃક્ષની વૃદ્ધિ થતી નથી અને મહેનત નકામી જાય છે. તેમ ભગવાનને બદલે અન્ય દેવોની ઉપાસના કરવાથી ફળ મળતું નથી.

"જગત વૃક્ષ તેનુ મૂળ હરિ. મૂળ પોષે વૃક્ષ પોષાયે,
પ્રતિ શાખા જળ સીંચીએ, તેથી તરુ તૃપ્તિ નવ થાયે."

વળી કહે છે કે રેતી પીલતાં જો તેલ નીકળતું હોય, પાણીનું મંથન કરવાથી માખણ નીકળતું હોય અને મૃગજળથી તરસ છીપતી હોય–એવું બને તો પણ ભક્તિ વગર કોઈનું કલ્યાણ થતું નથી.

"વેળુ પીલતાં જો તેલ નીકળે, જળ મથ્યે નવનીત હોય,
મૃગજળથી જો તૃષા ટળે, તોય ભક્તિ વિના ભદ્ર ન હોય."

તે કાવ્યમાં સાધન ભક્તિના નવ પ્રકારો અને પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિના દશ પ્રકારો અને તે કોને કોને સિદ્ધ થઈ તે જણાવવામાં આવ્યું છે. ભક્તિનો મહિમા દર્શાવતાં કવિ કહે છે.

"ભક્તિ તારે ચંડાળને, જેમાં કોઈ ન શુભ આચરણ,
શું પછી કહેવું તેહનું, ઉદ્ધારે અધમ અન્ય વર્ણ."

આવુંજ બીજું કાવ્ય 'ભક્તિ દ્રઢાવ' નું છે. તે ગરબાની શૈલીમાં લખાયલું છે. આ કાવ્યની પ્રેરણા દયારામભાઈને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ભક્તિવર્ધિની ગ્રન્થમાંથી મળી છે. તેમાં ભક્તિની ત્રણ અવસ્થાઓનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, સ્નેહ આસક્તિ અને વ્યસન. શ્રીવલ્લભાચાર્યના ગ્રંથને આધારે 'ભક્તિવર્ધિની' ના કવિએ આ સ્વતંત્ર ગરબો રચેલો છે. તેમાં કલ્પના કવિની પોતાની છે. ભક્તિને કવિ કલ્પવૃક્ષની સાથે સરખાવે છે અને બીજથી માંડીને અંકુર, થડ, શાખા, પેટા શાખાઓ, પાંદડાંઓ, પુષ્પો અને ફળ પર્યંતની ભક્તિ રૂપી કલ્પવૃક્ષની સ્થિતિ આમાં વર્ણવી છે. આ ગરબો કવિએ ભક્ત મંડળીમાં ગાયેલો તે ભક્તમંડળીમાં અનેક સ્ત્રી જનો પણ આવતાં. તેમને આ ગરબો ઘણોજ ગમી ગયો હતો. એ ગરબો પોતાને શીખવાડવાને

માટે તેમણે દયારામભાઈને વિનંતી કરી. દયારામભાઈ તે સંગીતના જાણકાર હતા. એટલે બ્હેનોને તે ગરબો કેમ ઉપાડવો અને ગાવો તેનું માર્ગદર્શન આપ્યું. અને પછી તો તે ગરબો અનેક ભાઈઓ અને બહેનોના મોઢે ગવાવા લાગ્યો. આ ગરબાનો સાર ટૂંકમાં અહીંઆં આપવામાં આવે છે.

ભક્તિ રૂપી કલ્પવૃક્ષનું બીજ બ્રહ્મ સંબંધ છે. તે બીજનું જતન કરવા માટે વિવેક રૂપી વાડ કરવી જોઈએ, અને રત્નની માફક તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. તેની આજુબાજુ શ્રદ્ધા રૂપી ઉંડા ખાડા ખોદવા કે જેથી કરીને તેને સીંચેલું જળ બહાર જતું ન રહે. એ છોડને થોડીક વાર પણ અરક્ષિત રાખવો નહિ, કારણકે વિષય રૂપી પવનથી એ કોમળ છોડ શરૂઆતમાં મરડાઈ જવાનો ભય રહે છે. માટે તેની આજુબાજુએ ધૈર્ય રૂપી ટેકો ધરવો જોઈએ અને કપટ કલેશ વગેરે કચરો તેની આજુબાજુથી દૂર કરવો જોઈએ. એ છોડની પાસે અન્યાશ્રય નામનો વણછોડ હોય તો તેને દૂર કરવો જોઈએ અને કઠોરતા રૂપી કાંકરા વીણી લેવા જોઈએ. ક્રોધરૂપી ગ્રીષ્મનો તાપ તેને બાળે નહિ તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ. મોહરૂપી ઉંદરથી ચેતતા રહેવું જોઈએ. નહિ તો તેના મૂળને તે કોતરી ખાશે. ઈર્ષારુપી ઉધેઈથી સંભાળ રાખવી જોઈએ, અને મીઠાશરૂપી મહાપ્રસાદને તેની આજુબાજુ વેરવો જોઈએ. વળી આશારૂપી બકરી તેને ઊંઘતો ખાઈ ન જાય તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ. પરદ્રષ્ટિ રૂપી નોળીઓ એને બગાડી ન નાંખે માટે સંતોષ રોપી ચોકીયાત રાખવો જોઈએ. નિન્દા રૂપી નાગણ જો એ છોડવાને ચાટે તો તે કરમાઈ જશે. માટે તેનાથી પણ ચેતતા રહેવું જોઈએ. આળસરૂપી સુંઢ અને અધર્મરૂપી શિયાળને જ્ઞાનરૂપી લાકડીથી હાંકી કાઢવાં જોઈએ ને દુઃસંગરૂપી ગધેડાને તો વૈરાગ્યરૂપી લઠ્ઠના મારથી હાંકી કાઢવો જોઈએ. ઈન્દ્રિય લોલુપતારૂપી ભેંસ અને અહંકાર રૂપી ઉંટ એને હેરાન ન કરે તેની પણ કાળજી

રાખવી. એ છોડવો જ્યારે મોટો થાય–વૃક્ષ બને ત્યારે એને નવધા ભક્તિરૂપી ૯ શાખાઓ પ્રકટશે અને તેમાંથી સેવારૂપી નાની ડાળીઓ ફૂટશે. તેમજ દયા, ક્ષમા અને સત્યરૂપી પાંદડાંઓ લાગશે. તે પાંદડાંની છાયા એવી ફેલાશે કે એ વૃક્ષની છાયા નીચે બેસનારના ત્રિવિધ તાપ દૂર થશે. ભક્તિનો વિરોધ કરનાર વાદીરૂપી હાથી આવે તો એને આવતાંજ સાંકળેથી બાંધી લેવો, જેથી તેનું જોર નરમ પડે. હવે કોઈ પશુનો ભય રહેશે નહિ. ભક્તિ વૃક્ષ ફુલ્યું ફાલ્યું છે. પણ એક જણનો ભય હજુ ખરો અને તે લોભરૂપી વાંદરાનો તેને જ્ઞાનના ગોળાથી દૂર કરવો. હવે દીનતારૂપી ફુલો ડાળે આવે છે. અને મનોહર મ્હોર બાઝે છે ત્યાર પછી સ્નેહ રૂપી ફળ બેસે છે અને તે ધીમે ધીમે મોટાં થાય છે. રોમાંચ, અશ્રુધારા, ગદ્ગદ કંઠથી એ સ્નેહ રૂપી ફળની શોભા વધતી જાય છે ને થોડા દિવસોમાં તે રસાળ અને પુષ્ટ બને છે એમાં લાલાશ રંગ પ્રકટે છે. આ ફળ તે આસક્તિની સ્થિતિ છે. પછી તે ફળમાં મીઠાશ આવે છે. તે વ્યસન દશાની છે. આ પ્રેમ ફળના ભોગવનાર શુકદેવજી રૂપી શુક ત્યાં બેસે છે અને તેનો ભોગ કરે છે. ગોપી રૂપી કોકિલાઓ આ ભક્તિ રૂપી કલ્પરૂપી વૃક્ષની શોભા નીરખી રહે છે. અને તેનાથી ધરાતાં નથી. બીજા મુનિઓ રૂપી પક્ષીઓ પણ ત્યાં ભેગો થાય છે અને સુંદર ગાન કરે છે. આ રીતે કવિ ભક્તિનું કલ્પ વૃક્ષ તરીકે વર્ણન કરે છે. બીજી પણ કલ્પના કવિ કરે છે. અન તે એ કે ભક્તિને મહારાણી કહે છે. ભક્તિ રૂપી મહારાણી ત્રણ આભૂષણો ધારણ કરે છે. સ્નેહ એ નાકના ભૂષણ નથને સ્થાને છે. આસક્તિ એ મંત્રને સ્થાને છે. અને વ્યસન એ શિષ ફૂળ રૂપે છે. આ રીતે ભક્તિનું વર્ણન આ ગરબામાં તેમણે કર્યું છે. ‘સત્સૈયા’માં એક દુહામાં ભક્તિને વેલી સાથે સરખાવી છે.

“આગી તે બેલી બઢેં, જલ સીંચત કુમ્હલાય;
શિર કે પલટે ફળ મીલે, સુખ બીન ખાયો જાય.”

ભક્તિ રૂપી વેલી એવી છે કે અગ્નિથી (વિરહ તાપથી) વધે છે. જેમ વિરહાગ્નિ વધતો જાય તેમ ભક્તિ પણ વધે છે. વિરહ રૂપી અગ્નિનું તેને સિંચન થાય છે. પણ જો પાણી સિંચવામાં ન આવે તો તે કરમાઈ જાય છે. એટલે સંયોગમાં ભક્તિ વૃદ્ધિ પામતી નથી. એનું ફળ માથા સાથે મળે છે. અર્થાત્ જેઓ પ્રાણની દરકાર કરતી નથી તેજ ભક્તિનું સુખ મેળવી શકે છે. ને વળી એની ખૂબી એ છે કે તેનું ફળ મોઢા વગર ખવાય છે અર્થાત્ અનુભવથી તેનો આનંદ ભોગવાય છે. ભક્તિની એટલી પ્રેમની બે અવસ્થાઓ–સંયોગાવસ્થા અને વિપ્રયોગાવસ્થા. વિપ્રયોગાવસ્થા એ ઉચ્ચ પ્રકારની ભક્તિ છે. પરમાત્માના રસાત્મક સ્વરુપનો આનંદ એ ભક્તિથી મળે છે. પુષ્ટિ ભક્તિ એ આ પ્રકારની ભક્તિ છે. જેનો ઉપદેશ તેમજ અનુભવ શ્રી વલ્લભાચાર્યે કર્યો હતો. દયારામભાઈએ પણ એજ ભક્તિને અપનાવી હતી.

જેમ નરસિંહ મહેતાએ "વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પર પીડાઈ જાણે રે" એ પદમાં ખરા વૈષ્ણવનાં લક્ષણ આપ્યાં છે તેવી રીતે દયારામભાઈએ નીચેના પદમાં સાચા ભક્તનાં લક્ષણ આપ્યાં છે. સાચો ભક્ત એટલે તાદૃશી જન. વૈષ્ણવ એટલે પ્રભુનો ભક્ત એ પણ પ્રભુનું સ્વરુપજ છે. એવા ભક્તને માટે શ્રી હરિરાયજી કહે છે કે, "મેરા તન કો કરૂં બીછાના". દયારામભાઈ સાચા તાદૃશી જનનાં લક્ષણો સુંદર રીતે નીચેના પદમાં આપે છે.

પદ

તાદશી જન તેને જાણીએ રે, જેમાં એવા ગુણ હોય રે,
નિંદા સ્તુતિ ના કરે કોઈની, સઘળે સમદષ્ટિ જોય રે. તાદશી જન.
દર્શન કરતા માત્રમાં રે, ભૂલાવે પ્રપંચનું ભાન રે;
સ્મરણ કરાવે શ્રીકૃષ્ણનું, નસાડે અઘ અજ્ઞાન રે. તાદશી જન. ૧
સકળ ચરાચરને વિષે રે, વસ્યા દેખે ભગવાન રે,
શુભ ઇચ્છે સર્વ જગતનું, લેશ નહીં અભિમાન રે. તાદશી જન. ૨

ગુણ ગાતાં ગોવિંદના રે, પુલકિત તનુ થાય રે,
નેત્રે પ્રવાહ વહે પ્રેમના, હરખે હૃદય રૂંધાય રે. તાદૃશી જન. ૩
પરદુઃખે દાઝે ઘણું રે, કરે કોઈનો ના દ્રોહ રે,
ઈંદ્રિયજિત સાચા સદા, ના પામે માયામાં મોહ રે. તાદૃશી જન. ૪

અકળ લીલા નંદલાલની રે, તેમાં લગ્ન જેનું મન રે,
પ્રીત બહુ પર ઉપકારમાં, સદા પ્રસન્ન વદન રે. તાદૃશી જન. ૫

નટવર ઝળકે નેત્રમાં રે, કાન્તિ કરુણા મધ્યે હોય રે,
શાંત સ્વભાવ સંતોષ બહુ, દોષ કોઈના ન જોય રે. તાદૃશી જન. ૬

વહાલા લાગે સહેજે સર્વને રે, અતિ ઉદાર જેનું ચિત્ત રે,
અનન્ય ભાવે ભજે કૃષ્ણને, જેને વહાલું નહિ વિત્ત રે. તાદૃશી જન. ૭

હરિ ગુરુ વૈષ્ણવને વિષે રે, જેને સદા અતિ વહાલ રે,
દૃઢ વિશ્વાસ અતિ દીનતા, બોલે વચન રસાલ રે. તાદૃશી જન. ૮

સેવા સ્મરણ સત્સંગમાં રે, જેની આસક્તિ અતિ રે,
કપટનો લેશ નહિ હૃદે હરિ ચરણે સદા મતિ રે. તાદૃશી જન. ૯
વ્યવસનાવસ્થા વિક્લેશ શું રે, સદા મુખે કૃષ્ણ નામ રે.
તે ભગવદીય તણા દાસનો, સદા દાસ દયારામ રે. તાદૃશી જન. ૧૦

જેઓ વૈષ્ણવતાનો દંભ કરે છે, તેમને ઉદ્દેશીને તેમણે નીચેનું પદ લખ્યું છે. તેથી સમજાશે કે તેઓ શુદ્ધ વૈષ્ણવી જીવનનેજ આદર્શ માનતા. સાચા વૈષ્ણવમાં કામવાસના ન હોય, તેમ દ્રવ્ય (દામ) નો લોભ ન હોય, તેમ તે કદી પણ ક્રોધાયમાન થાય નહિ. તેનું હૈયું પારકાના દુઃખે હમેશાં દાઝે, અને પારકાની નિન્દા ન કરે. આવા સાચા વૈષ્ણવજ દયારામભાઈને વ્હાલા હતા. અને તેઓએ પોતે પણ પોતાના જીવનમાં વૈષ્ણવના બધા ગુણો ઉતર્યા હતા, તેથી તે વૈષ્ણવ સમાજમાં ખૂબ પ્રિય થઈ પડયા હતા, પુરુષો કે સ્ત્રીઓ સૌ કોઈને તેમની વૈષ્ણવતાને લીધે, તેમના પ્રત્યે વ્હાલ અને માન હતાં.

પદ

વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે, હરિજન નથી થયો તું રે, શીદ.
ભાઈ શીદ ગુમાનમાં ઘુમે, સાધુ નથી થયો તું રે. વૈ૦
હરિજન જોઈ હઈડું નવ હરખે, દ્રવે ન હરિગુણ ગાતાં;
કામદામ ચટકી નથી છટકી, ક્રોધે લોચન રાતાં. વૈ૦ ૧
તુજસંગે કોઈ વૈષ્ણવ થાયે, તો તું વૈષ્ણવ સાચો;
તારા સંગનો રંગ ન લાગે, ત્યાં લગી તું કાચો; વૈ૦ ૨
પરદુઃખ દેખી હૃદય ન દાઝે, પરનિંદા નથી ડરતો;
વહાલ નથી વિઠ્ઠલશું સાચું, હઠે ના હું હું કરતો. વૈ૦ ૩
પરોપકારે પ્રીત ના તુજને, સ્વારથ છૂટયો છે નહીં;
કહેણી તેવી રહેણી ન મળે, કયાં લખ્યું એમ કહેની, વૈ૦ ૪
ભજનારૂઢ નથી મન નિશ્ચે, નથી હરિનો વિશ્વાસ;
જગતતણી આશા છે જ્યાં લગી, જગત ગુરુ તું દાસ. વૈ૦ ૫
મન તણો ગુરુ મન કરશે તો, સાચી વસ્તુ જડશે;
દયા દુઃખકે સુખવાન, પણ સાચું કહેવું પડશે. વૈ૦ ૬

સાચો વૈષ્ણવ એ દુર્લભ છે. કોઈક ભાગ્યશાળીનેજ તેનાં દર્શન મળી શકે છે. એવા ભગવદિયનાં દર્શન માત્રથીજ બીજાઓનાં પાપ જતાં રહે છે એવી કવિની માન્યતા હતી. અને એ માન્યતા તેમણે એક પદમાં પ્રકટ કરી છે.

તે ભગવદીયનાં દર્શન દુર્લભ, જેનું ભાગ્ય હોય તેને તે ભેટે રે;
અવલોકન માત્રે અઘમાંસે, પાપત્રી વિધમાં ભેટે રે.

તે પદમાં કવિ કહે છે કે આવા સાચા ભક્ત પ્રેમ ભક્તિમાં રચ્યા પચ્યા હોય છે. તેમના હૃદયમાં પ્રભુજ બીરાજેલાં હોય છે અને એમની બુદ્ધિ નિર્મળ હોય છે, તેનું સર્વસ્વ ભગવાન છે.

"સર્વસ્વ જેનું શ્યામ સુંદર તેનું નિશદિન ધ્યાન ન મૂકે રે,
શ્વાસ ઉચ્છવાસ શ્રી કૃષ્ણને સમરે, નિમિષેક નામ ન ચૂકે રે.

સમાજ વહેવારમાં તે સિદ્ધ હોય છે. ક્ષમા અને દયા રાખવી સત્ય માટે પ્રેમ, સંતોષ, સાત્વિકતા અને વિવેકના ગુણો

ભક્તિને શોભાવે છે. દયારામભાઈ આવા વૈષ્ણવના દાસના દાસ થવાની વાંછના કરે છે.

"તે હરિજનના દાસના દાસનો, દાસ પ્રભુ મને કરજો રે;
દયો ભણે તેના ચરણની રજ, માહરા શિર પર સદા ઠરજો રે."

એવા ભક્તના ચરણની રજ પોતાના મસ્તક ઉપર રહે એવું પ્રભુ પાસે માંગે છે.

દયારામ કવિએ જો કે ભક્તિ સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કર્યો છે છતાં તે પ્રચારક માત્ર ન હતા. તે પોતે સ્વીકારેલા સિદ્ધાંતને આચરણમાં મુકતા. સામાન્ય રીતે પ્રચારકો અમુક સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરે છે. પણ તે આચારમાં મુકતા નથી. વળી તેમના સિદ્ધાંતના પ્રચારમાં સ્વાર્થ હોય છે. દયારામભાઈને એવો સ્વાર્થ નહોતો. એ કોઈ ધર્મગુરુ નહોતા. એમને કોઈ પન્થ ચલાવવા નહોતા. એમને કોઈ ગાદી પણ નહોતી. એમનું આખું જીવન ભક્તિરસમાં મગ્ન હતું. પ્રભુના ભજનાનંદનોજ તેમને રસ હતો. એ સુખ બીજાઓ પણ કંઈક અંશે માણી શકે એ શુદ્ધ હેતુથી પોતાના કાવ્યમાં ભક્તિ ભાવના તેમણે વ્યક્ત કરી છે; એટલે વાસ્તવિક રીતે એમને આપણે પ્રચારક કહી શકીએ નહિ. પરંતુ ભક્તિરસના અનુભૂતિ કરનાર તરીકે આપણે તેમને ઓળખાવી શકીએ છીએ. સામાન્ય રીતે કવિઓનાં કવન અને જીવન નિરાળાં હોય છે. પણ દયારામભાઈનું કવન એ એમના જીવનનું પ્રતિબિમ્બ છે. જેવું તેમનું જીવન શુદ્ધ હતું તેવુંજ તેમનું કવન પણ શુદ્ધ છે. જેને સંસારના વિષયોને નાની વયમાં ઠોકર મારી અને વિષ તરીકે માન્યા અને ગોપીજનોની માફક "**संत्यज्य सर्वविषयान् तव पादमूलम्**" કેવળ પ્રભુના ચરણ કમળનો આશ્રય કર્યો હતો તેવા ભક્તની વાણી–કાવ્ય પણ શુદ્ધજ હોય. છતાં જો કોઈ તેમાં દોષ જુએ તો તેમની દૃષ્ટિનો દોષ છે. ઉલૂક કહેતાં ઘુવડની દૃષ્ટિએ દિવસના પ્રકાશમાં પણ અંધારૂં દેખાય.

પ્રકરણ ૧૦ મું

પ્રેમ રસના મીમાંસક–દયારામભાઈ.

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે કે દયારામભાઈ આદર્શ ભક્ત હતા. અને પ્રેમભક્તિમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. જેમ શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને કૃષ્ણ ચૈતન્ય પ્રેમ ભક્તિના ઉપદેશક અને પ્રચારક હતા. ગુજરાતના કવિ નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈએ પ્રેમ ભક્તિનાં કાવ્યો લખ્યાં છે. દયારામભાઈએ ફક્ત પ્રેમભક્તિનાં અનુભવનાંજ કાવ્યો લખ્યાં નથી. તેમણે પ્રેમની શાસ્ત્રીય મીમાંસા પણ કરી છે. એમની ગરબીઓ તેમના સ્વાનુભવને પ્રકટ કરે છે. એ ગરબીઓમાં કવિ કૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રેમ વ્યક્ત થાય છે. વૈષ્ણવ ફીલસુફીમાં ઈશ્વરને પ્રેમ સ્વરૂપે વર્ણવેલ છે. એ પ્રેમ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાને ભક્તોએ ગોપીઓનો ભાવ એટલે માશુકનો ભાવ કેળવવો જોઈએ. ભગવાન્ એ આશક છે અને પોતે માશુક છે. એ ભાવ ભક્તોના હૃદયમાં હોવો જોઈએ. સુફી કવિઓની ઈશ્વર પ્રત્યેથી ભક્તિમાં પ્રેમનુંજ તત્ત્વ છે. પણ તેમાં ઈશ્વરને માશુક અને ભક્તોને આશક તરીકે માનવામાં આવે છે. ખ્રીસ્ની ધર્મમાં બાઈબલના (Sermons of the Mount) માં જણાવ્યા પ્રમાણે, ક્રાઈસ્ટના અનુયાયીઓ Brides એટલે કુમારિકાઓ છે; અને ઇસુ એ Bridegroom એટલે વર છે. સેન્ટ બર્નાર્ડ પણ આજ પ્રકારની ભક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. એના 'A Fragment of a fragment' નામના પુસ્તકમાં પરમાત્મા પ્રત્યે ભક્તિ વિષેનો પોતાનો મત નીચે પ્રમાણે આપે છે.

"The love of God and of the soul can be expressed in no other way so perfectly as by the mutual love of Bride and Bridegroom—all being in Common between them and neither having any seperate possessions.

Saint Bernand એ ખ્રીસ્તી ધર્મના મહાન ઉપદેશક હતા. તેમના મત પ્રમાણે સાચી ભક્તિ એ પતિ પત્નીના ભાવવાળી હોય છે. Ruybrock જે ખ્રીસ્તી સંત ૧૩મી સદીમાં થઈ ગયાં તેમણે Spiritual Nueptial એટલે 'આધ્યાત્મિક લગ્ન' નામનું પુસ્તક લખેલુ છે. તે પણ તેઓ જણાવે છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો પ્રેમ તે પત્ની અને પતિ વચ્ચેનો હોવો જોઈએ. છેલ્લી સદીમાં ઈંગ્લેન્ડના કવિ Covenentry Patmor પણ આ પ્રકારની ભક્તિમાં માનતા હતા. તેઓ કહે છે "Under the first dispensation, men were the Servants of God; under the second his sons; what if under a third "The voice of a bride and the bridegroom be heard again in our streets? પ્રથમ અવસ્થામાં ઈશ્વરની કૃપા જ્યારે જીવાત્મા પર ઉતરે છે ત્યારે જીવોની પરમાત્મા પ્રત્યેની ભક્તિ દાસરૂપે હોય છે. પછીની અવસ્થામાં જીવો પરમાત્માને પિતા માને છે અને પુત્ર તરીકેનો પ્રેમ પરમાત્મા પ્રત્યે દેખાડે છે. પણ જ્યારે આ ભક્તિ વધારે વિકાસ પામે છે ત્યારે જીવાત્મા પોતે એમ માને છે કે તે પરમાત્માની પત્ની છે અને પરમાત્મા તેના પતિ છે. તે અવસ્થામાં એ જીવાત્મા પત્ની તરીકે પોતાનો પ્રેમ પરમાત્માને આપે છે. છેવટે એજ કવિ કહે છે. "Every man's soul is as a woman before God." પરમાત્માની સમક્ષ દરેક જીવાત્મા એ સ્ત્રી છે. "Shri Vallabhacharya by M C. Parikh page 397" ભારતવર્ષની પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ તે ગોપી ભાવવાળી છે, જે પતિ પત્નીના ભાવ કરતાં ચઢીયાતી માનવામાં આવી છે. અથવા પ્રિય પ્રેયસીનો ભાવ અર્થાત્ ભગવાન

પ્રિય છે અને ભક્ત પ્રેયસી (ગોપી) છે. એ ભાવથીજ પરમાત્માની ભક્તિ કરવાની છે. ગોપીભાવને શ્રીવલ્લભાચાર્ય સ્ત્રીભાવ કહે છે. જે કોઇ પુરુષ કે સ્ત્રી ભક્તમાં આ સ્ત્રીભાવ હોય તે ગોપી છે. ગોપીઓના કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમનું વર્ણન ભાગવતના દશમ સ્કંધની રાસ પંચાધ્યાયીમાં કરેલું છે. કાવ્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે જે કાવ્યમાં રતિનું વર્ણન કરેલું હોય, પછી તે વર્ણન પતિપત્નીના પ્રેમનું હોય કે પ્રિય પ્રેયસીના પ્રેમનું હોય, નાયકનો સ્વકીયા નાયિકા પ્રત્યેનો કે પરકીયા નાયિકા પ્રત્યેનો પ્રેમ હોય, તો પણ તે શૃંગાર રસથી ઓળખાય છે. સ્વકીયાના પ્રેમનું વર્ણન એ ખરો શૃંગાર રસ મનાય છે. પરકીયાના પ્રેમનું વર્ણન તે શૃંગાર રસનો આભાસ કહેવાય છે. ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ ભક્તિનાં કાવ્યોને આલંકારિકો 'ભાવ' કહે છે. હમણાં હમણાં કેટલાક વિવેચકોવાળાં દયારામભાઈની ગરબીઓમાં કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમ રસનું વર્ણન વાંચીને તેમને શૃંગારી કવિ કહે છે. હા, દયારામની ગરબીઓમાં શૃંગાર રસ છે પણ તે વિકારી શૃંગાર રસ નથી. શુદ્ધ પ્રેમ છે. અને તે કોઈ લૌકિક પાત્રોની વચ્ચેનો પ્રેમ નથી. પણ પ્રભુ માટેનો પ્રેમ પ્રભુના પ્રેમના અનુભવની ભાષા તેમાં જણાય છે. અર્થાત્ એ અલૌકિક પ્રેમનીજ કવિતા છે. આથી એ અલૌકિક શૃંગાર રસ કહી શકાય. એને ભક્તિ સંપ્રદાયવાળા ભક્તિરસ કહે છે. અગર 'મધુરરસ' નામ આપવામાં આવે છે. એ પ્રેમમાં લૌકિક કામ કે વિષય સુખનું વર્ણન નથી. એમાં પ્રેમ રસના આસ્વાદનનું વર્ણન છે. પણ તે નિર્વિકારી છે. તે રસનો અનુભવ કરનાર પ્રભુ ભક્તને નિરોધની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યાં સુધી એ અલૌકિક ન બને ત્યાં સુધી તે ભક્તના દેહાદિમાં પ્રભુ માટેનો સ્નેહ કે રતિ સ્રવતી નથી. અને દેહ ઈન્દ્રિયો તથા આત્મા રસ પ્રચુર બનતા નથી. વાસ્તવિક રીતે તે શૃંગાર રસથી ઓળખાવી શકાયજ નહિ જેમ ગોલાને ગોલારાણા—રાજા—કહીએ છીએ તેમ આ અલૌકિક પ્રેમને શૃંગાર રસ

કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે લોકમાં ઓળખાતા શૃંગારરસ અને આ અલૌકિક પ્રેમરસ વચ્ચે મોટો ભેદ છે. દયારામભાઈની ગરબીઓ વાંચનારે આ વસ્તુ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. હવે આપણે પ્રેમ તત્ત્વની મીમાંસા દયારામભાઈએ કેવી રીતે કરી છે તે વિચારીએ. તેને માટે નીચેનાં ત્રણ પદો અહીં આપણે ઉતારીશું.

પ્રેમ પદ-૧

જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે. ટેક૦
સિંહણ કેરૂં દૂધ હોય તે, સિંહણ સુતને જરે,
કનકપાત્ર પાખે સહુ ધાતુ, ફોડીને નીસરે. પ્રેમરસ. ૧
સાકરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણજ હરે,
ક્ષાર સિંધુનું માછલડું જેમ, મીઠા જળમાં મરે. પ્રેમરસ. ૨
સોમવેલી રસપાન શુદ્ધ જે, બ્રાહ્મણ હોય તે કરે,
વગળવંશીને વમન કરાવે, વેદવાણી ઉચ્ચરે. પ્રેમરસ. ૩
ઉત્તમ વસ્તુ અધિકારવિના મળે, તદાપિ અર્થ ના સરે,
મત્સ્યભોગી બગલો મુક્તાફળ દેખી ચંચુ ના ભરે. પ્રેમરસ. ૪
એમ કોટિ સાધને પ્રેમવિના, પુરષોત્તમ પૂઠ ન ફરે;
દયાપ્રીતમ શ્રીગોવર્ધનધર વર, પ્રેમભક્તિએ વરે. પ્રેમરસ. ૫

પ્રેમપરીક્ષા પદ-૨

ઉદ્ધવજી છે અળગી રે, વાત એક પ્રેમતણી,
કોઈ અનુભવી જાણે રે, કહેતાં તો ન આવે બની. ૧
પ્રસૂતાની પીડા રે; વંધ્યા તે શું જાણે?
જાણ્યું કેમ આવે રે, માણ્યાને પરમાણે. ૨
મૂંગે સાકર ખાધી રે, ગુંગાને સ્વપ્ન થયું,
સરવે મન જાણે રે, બીજાને નવ જાય કહ્યું. ૩
ઘાયલના દુઃખને રે, કાયર તે તો શું પ્રીછે,
એમાં જ્ઞાની લહે નહીં રે, રતિની ગતિ શી છે. ૪

નેમ સઘળા નાસે રે, પ્રેમ જ્યારે વ્યાપે,
જેને નિદ્રા આવી રે, તે ઉત્તમ કયમ આપે. ૫
આશક માશુકમાં રે, રૂપ ગુણ સહુ દેખે,
જેવું ભાસે છે તેહને રે, અવર તેવું નવ પેખે. ૬
જેનું ચિત્ત જયહાં ચોંટયું રે, તેને તેથી સુખ થાયે,
સ્વાદ શો છે અગ્નિમાં રે, ચકોર ભાવે ખાયે. ૭
રીત પ્રીતની એવી રે, તેનું સુખ તે જાણે,
અનુભવથી અજાણ્યો રે, તેના અવગુણ આણે. ૮
સ્નેહ સુખથી ન વાધે રે. દેખી દુઃખ નવં ઘટે,
જેમ વૃક્ષને વળગી રે, વેલી તો ફરી ના લટે. ૯
શીખે સાંભળે ન આવે રે, ઉદ્ધવ ગતિ પ્રેમતણી,
કરવી નથી પડતી રે, એની મેળે આવે બણી. ૧૦
પ્રીત બાઝે તો સહેજે રે, છુટે ના પછી છોડી,
મચ્છને દુઃખ દે છે રે, ગળ્યા પછી અંકોડી. ૧૧
સાચી પ્રીત તો પ્રાણ લે રે, સાધારણ થાય પરી
દાદુર જળવણ જીવે રે, માછલડાં તો જાય મરી. ૧૨
મ્હોટી મનની મોહિની રે, પ્રીતથી બીજી ન મળે.
જડપણ જુઓ લોઢું રે, ચમકને દેખી ચળે. ૧૩
છીપ રહે છે સાગરમાં રે, ઇચ્છા સ્વાતી બુંદતણી,
જુઓ દષ્ટિ ચકોરની રે, અચળ રહે છે ઇંદુભણી. ૧૪
લજ્જા સુધ બુધ સામર્થ્ય રે, પ્રેમીજનમાં ન ટકે,
મધુકર-વાંસ કોરે રે, કમળ નવ ભેદી શકે. ૧૫
મૃગ સહેજે મરે છે રે, પલાયન અભ્યાસી,
રાગ અનુરાગ પાશે રે, બાંધ્યું ન શકે નાસી. ૧૬
દષ્ટિ પ્રીતનો માર્યો રે, પતંગ દીપકમાં બળે,
જાય પ્રાણ પોતાનો રે, તોયે સ્નેહીનેરે મળે. ૧૭

રહે ચાતક તરસ્યો રે, સદા બાર માસ લગી,
પીએ સ્વાતીનું વારિ રે, અવર સ્પર્શે ન ડગી. ૧૮
વિખના વ્યસનીને રે, સાકર પણ સુખ ના કરે,
પય પાણીથી ઉત્તમ રે, મીન તેમાં નાંખે મરે. ૧૯
જેનું મન જેશું માન્યુ રે, તેને સુખ તેથી મળે,
તે વિના તેથી સારૂં રે, નાવે તેની આંખ તળે. ૨૦
એ વૈરાટનાં લોચન રે, ઈંદુ ભાનુ ભેદ કશો,
કંજ કરમાય ચંદ્રે રે, ફુલે રવિ નેહ વસ્યો. ૨૧
કંઠે વળગી ના છુટે રે, એ પ્રેમતણી ફાંસી,
કાચો હોય તો તૂટે રે, સુણી જગની હાંસી. ૨૨
છે અગમ પથ સ્નેહનો રે, ઉદ્ધવજી તેં નથી દીઠો,
ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોઠે રે, જોગ પણ લાગે મીઠો. ૨૩
એવાં વચન સુણીને રે. ઉદ્ધવજીની ભ્રાંતિ ટળી,
જોગ જંજાલ છુટી રે, ગયું મન સ્નેહ મળી. ૨૪
અભિમાન મૂકીને રે ઉદ્ધવ ગોપી પાય પડયા,
કહું **દયા** પ્રીતમજી રે, નિશ્ચય એક તમને જડયા. ૨૫

પ્રેમનું સુખ? પદ–૩

સખી હું તો જાણતી જે સુખ હશે સ્નેહમાં, સખી હુંતો ટે૦
હું શું જાણું જે પ્રાણ પરવશ પડશે, અગ્નિ ઉઠશે આખા દેહમાં–૧
પીડા પામે રે પૂરો થશે નવ ભવે. જાદુડો એવો જે કાંઈ એહમાં–૨
રૂપ ને ગુણ સહુ તે તેમાં દેખે, જેનું મન માન્યું જેહમાં–૩
સ્વાધીનને પરાધીન કરી નાંખે, નેહ વિનાં એહ બળ કેહમાં–૪
હું દુઃખી અહિં ને વ્હાલો વિકાળ ત્યહાં છે, સુખી ના સજે કોઈ એહમાં–૫
દયાના પ્રીતમ સદા સમીપ વસે તો ભીજી રહું આનંદ મેહમાં–૬

પદ ૧ માં કવિશ્રી પ્રેમરસના યોગ્ય અધિકારીને જણાવે
છે: જે. જન્મથીજ–પ્રેમનો અંશ છે–જેને મૂળથીજ પ્રેમના સ

મળેલા છે. અર્થાત્ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, જે પ્રેમની સહજ વૃત્તિથ જન્મેલો છે, અને તેજ તેની મુખ્ય વૃત્તિ છે તેજ પ્રેમનો અધિકારી છે. તે પ્રેમ કરી જાણે છે. બીજાને પ્રેમ આપી શકે છે, અને (પ્રેમને ભોગવી શકે છે. તે ભોકતા તેમજ ભોગ્ય બંને છે. આના દાખલાઓ આપતાં કહે છે કે સિંહણનું દુધ, સિંહનું બચ્ચુજ પી શકે. તેજ તેને ઝીરવી શકે. વળી તે સોનાના પાત્રમાંજ ઝીલાય. બીજી ધાતુના પાત્રમાં નહિ, સક્કર ખોર સાકર ઉપર પોતાનું જીવન નભાવે છે. પણ ગધેડો સાકર ખાય તો મરી જાય. ખારા સમુદ્રનું માછલું મીઠા પાણીમાં રાખવામાં આવે તો તે તરફડીને મરી જાય. તે પ્રમાણે પ્રેમરસનો પણ ભોક્તા જેનામાં પ્રેમની સહજ વૃત્તિ હોય તેજ થઈ શકે. બીજો નહિ, અર્થાત્ પ્રેમી જન્મથીજ પ્રેમની સહજ વૃત્તિ સાથે જન્મે છે.

બીજા પદમાં ખરો પ્રેમ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ તે દાખલાથી જણાવ્યું છે. સાચો પ્રેમ તે સ્વસંવેદ્ય છે. જેને અનુભવ થયો હોય તેજ જાણી શકે. બીજો તેનું વર્ણન કરી શકે નહિ. તેમાં સુખ છે કે દુઃખ, તે પણ પ્રેમીજ કહી શકે, તેમાં દુઃખ પણ હોય છે. તે કેવું અને કેટલું છે તે પ્રેમીજ જાણે. પ્રસુતાની પીડા પ્રસૂતાનેજ ખબર હોય, વંધ્યાને તેનો શો અનુભવ હોય ?

વળી જ્યારે પ્રેમનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે બહારના સમાજના કે શાસ્ત્રના નીતિ નિયમો તથા નિયંત્રણો અળગા થાય છે. પ્રેમી તે નિયમોની અવગણના કરીને પણ પોતાના પ્રેમપાત્રની સાથે પ્રેમ મેળવે છે. તેમાં ગમે તેટલા અન્તરાયો આવે, ગમે તેટલી મુસ્કેલીઓ હોય, ગમે તેટલી યાતનાઓ સહન કરવી પડે છતાં પ્રેમની ખાતર પ્રેમી એ બધુંએ સહન કરે છે. આશકની દૃષ્ટિએ માશુક સર્વોત્તમ અને માશુકની દૃષ્ટિએ આશક સર્વોત્તમ હોય છે. દુનિયામાં તેમની નજરે બીજું કોઈ પોતાનું નથી. તેથી

તે એક બીજાને મેળવવાને હંમેશાં ઝંખે છે. અને તેને માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપે છે, અરે મરી ફીટે છે.

પ્રેમ પાત્રમાં, નથી રૂપ જોતો, નથી ગુણ જોતો, નથી સંજોગ જોતો. ઉભયાં આત્માઓ એક બીજા પ્રત્યે નિસર્ગતઃ આકર્ષાય છે.

આ પ્રેમની રીત એવી છે, કે તે સુખ દુઃખમાં એકરૂપ હોય છે. સુખમાં પ્રેમમાં વધારો થતો નથી. તેમ દુઃખમાં ઘટાડો થતો નથી. આ પ્રેમ કોઈનો શીખવાડયો શીખવાતો નથી. પણ પોતાની મેળેજ અનુભવનો વિષય થાય છે.

સાચો પ્રેમ મૃત્યુનો પણ સામનો કરવાની તાકાત ધરાવે છે. પ્રેમી પ્રેમીના સુખથી, અને તેના દુઃખથી દુઃખી હોય છે. જો થોડોક સમય પણ પ્રેમ ન મળે, તો તેનું જીવન ટકતું નથી. પ્રેમ એજ એનું જીવન. પ્રેમનો અભાવ તે મૃત્યુ. માછલાંને પાણી ન મળે તો મરી જાય.

વળી પ્રેમી પ્રેમની ખાતર પોતાની જાતનું બલિદાન પણ આપતાં અચકાતો નથી. પતંગિયું દીપકના પ્રેમથી આકર્ષાય છે અને તેના પ્રેમ ખાતર દીપકમાં પોતાની જાતને હોમી દે છે. વળી પ્રેમ હમેશાં ટકીલો હોય છે. એક વખત અમુકને આપ્યો એટલે બીજાને નજ આપે. તે પ્રેમની પૂર્તિ પોતાના પ્રેમીથી ન થાય તો પણ બીજાને તે પ્રેમ આપેજ નહિ, ભલે તેને પ્રાણ ત્યાગ કરવો પડે. ચાતકનો પ્રેમ સ્વાતિ નક્ષત્રના જળ માટે છે. તે જળ મળે તોજ પાણી પીએ, નહિ તો તરસ્યો રહે છે.

પદ ત્રીજામાં પ્રેમીની દશાનું વર્ણન કરે છે. પ્રેમીઓ પ્રેમમાં સુખ હશે એમ માનીને પ્રેમ કરે છે, પણ અનુભવથી સમજાય છે કે તેમાં સુખ નથી, પણ દુઃખનો અનુભવજ છે.

નીચેના પદ્યમાં કવિશ્રી જણાવે છે કે પ્રીતની રીત બહુ વિચિત્ર

છે. પ્રેમ થવાનો ઉપાય છે, પણ એક વખત પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો તો તે દૂર કરવાને કોઈ પણ ઉપાય ખ્યાલમાં આવતો નથી. એક વખત પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો કે તે વજ્રરેણની માફક હૃદયમાં ચોંટી જાય છે. અને કરોડો ઉપાય કરવા છતાં તે દૂર થતો નથી. જે પ્રેમ ફક્ત થોડા દિવસનો હોય તો તે પ્રેમજ કહેવાય નહિ. તે કેવળ સ્વાર્થ સમજવો.

પ્રીતની વિચિત્ર રીત!

પ્રીતડીની રીત અતિ અટપટી, ઓધવજી, પ્રીતડીની રીત,
થાવાનો ઉપાય પણ જાવાનો જડે નહી, વજ્રરેહણે જટી તે જટી;
પ્રીત ના કહેવાય તે તો સ્વાર્થ સમજવો, ચાર દિવસ પ્રગટીને મટી,
પીડાની ભરેલી પ્રીત તોયે કરે પંડિત, દુઃખ પામે તોયે જાય ના ઘટી.
શત્રુથી સંતાપ ઘણો સ્નેહથી મળે પણ, તેજ માંહે સૌ મરે મટી,
કહ્યા સમજ્યામાં ન આવે એ વસ્તુ જાણે હોય વીતતી વટી,
દયાના પ્રીતમ વિના પ્રીત તેજ પીડા, ધર્મ લાજ ખોય ને મરે મટી.

'પ્રેમભક્તિ' કાવ્યમાં પ્રેમ પ્રભુ માટેજ હોવો જોઇએ. અને તે પ્રેમ કેવો હોવો જોઈએ તેનું બહુ સુંદર વર્ણન કવિએ કર્યું છે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે એક અનોખું કાવ્ય ગણાય. અહીં થોડી પંક્તિઓ દૃષ્ટાંત તરીકે રજુ કરવામાં આવે છે. દયારામભાઇનું પ્રેમભક્તિનું સ્વરૂપ સમજવા માટે તો તે આખો કાવ્ય ગ્રંથ અવલોકવો જોઈએ (જુઓ દયારામ કાવ્યમણિમાળા ભા. ૬) પ્રભુને પ્રેમ એજ સાચો પ્રેમ છે. અને તે પ્રભુની પૂર્ણ કૃપા હોય તોજ મળે છે. તે પ્રાપ્ત કરવાને માટે હૃદયની શુદ્ધિ થવી જોઈએ તે માટે પ્રભુનો અનન્યભાવ હોવો જોઈએ.

"પૂર્ણ કૃપાને પાત્ર થવાને, અનન્ય ભાવ ઉપાયજી;
વિશુદ્ધ ભક્તિ હરિ સેવનથી પ્રસન્નતાએ કૃપાયજી."

સાથે સાથે પ્રભુના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પણ હોવું જોઈએ કે જેથી પ્રભુ એજ સાચા પ્રેમનો વિષય છે એમ સમજાય.

"આદ્યે મહાત્મ્યજ્ઞાન થયેથી, સુદૃઢ હોય હરિભાવજી;
સદા સૌ ભાવે રહેજે, ત્હેને હરિ વણ અન્ય ન ગ્હાવજી.
સિંહાત્મક ભક્તિ જ્ઞાનોત્તર પરમ પ્રેમની હોયજી;
એણે દુર્લભ પણ સુલભ થઈને, મહદ્ અનુગ્રહ જોયજી."

એક વખત પ્રભુને માટેનો પ્રેમ હૃદયમાં પ્રકટ્યો એટલે એ ભાવમાં નિરંતર વૃદ્ધિ થતી જાય છે. સમુદ્રમાં જેમ ભરતી વખતે મોજાંઓના ઉછાળા થાય તેમ ભક્તના હૃદયમાં પ્રભુપ્રેમની ઉર્મિઓ ઉછળે છે.

"પરમ પ્રીતના આવે ઉભરા, લ્હેરવત હાર કતારજી,
ઉમડી ઉમડી ધુમરી થઈને, ન ફરે પાછા લગારજી;
સિંધુ છોળ તરંગ સદાયે, અષ્ટ પ્રહર દિન રાતજી,
તદવદ્ જન હરિ રસમાં ઝીલે, માણે રસિક સાક્ષાતજી."

એવા ભક્તના અંગમાં રોમાંચ ખડાં થાય છે અને વિહ્વળતાને લીધે નેત્રમાંથી અશ્રુધારા વહે છે, કારણકે પ્રભુના દર્શનની તે તીવ્ર વેદના અનુભવે છે.

"અંતર પ્રીતિ ઉમંગ અંગે, રોગ કંઠભર હોયજી,
વિહ્વળતા નેત્રજળ ધારા, પ્રેમ કહાવે સોયજી."

એવા ભક્તના પ્રેમને વશ થઈને ભગવાન્ અધરામૃતનું દાન કરે છે અને અધરામૃતનું પાન કરતાં કરતાં તેની પ્રપંચ વિસ્મૃતિ થાય છે અને દેહનું અનુસંધાન રહેતું નથી.

"દેહાનુસંધાન રહે નહિ, સર્વેન્દ્રિય પ્રાણ અનાદિજી,
ચિત્ત અંતઃકરણ લુબ્ધાય, રસિક રસ સમઝે પાનરસ સ્વાદીજી."

એવા ભક્તના અંગમાં તેના પ્રત્યેક અવયવમાં પ્રભુનો પ્રેમરસ

પૂરેપૂરો વ્યાપી જાય છે અને પ્રભુનું સ્વરૂપ તેનાં નયનોમાં નૃત્ય કરતું તે નિહાળે છે.

"રસ રૂપ રસાત્મક તેનો નયણોમાં, કરે સદા નિવાસજી,
અત્યદ્દ્ભુત અતિ દિવ્ય ચક્ષુએ, ઝળકે આનંદ રાસજી."

આ રસનું સુખ શીતળ ભાવવાળુ તેમ તપ્ત પણ હોય છે. સંયોગમાં શીતળ ભાવવાળો અને વિયોગમાં તે પ્રેમ તાપાત્મક બની જાય છે, આમ સંયોગ અને વિપ્રયોગની દશાનો એ પ્રેમ ભક્તિનું લક્ષણ અનુભવ છે.

"ક્ષણમાં સીત અને ક્ષણમાં તપ્તી, લુહાર સાણુસા પેરજી,
રસ સંયોગ વિયોગે હોયે, ઉઠે રતિ રસ લહેરજી."

આ અનુભવમાં દેહ દશાનો અનુભવ અલ્પકાલીન હોય છે પણ વિયોગમાં તે લાંબા સમયનો હોય એવો અનુભવાય છે.

"સ્નેહીને સંયોગ કાળમાં, ક્ષણવત્ લાગે છોટોજી,
વિયોગમાં તેટલોજ સમય તે, લાગે અતિશે મોટોજી.
જેણે એકદા પ્રગટ પરોક્ષે, કર્મો એ રસ આસ્વાદજી,
તેને અન્ય રૂચે ના કદિએ, ફીકા લાગે સહુ સ્વાદજી.
કોઈ મરે જ્વર રોગ કારણે, અવસ્થાથી મરણ કો થાયજી,
પણ પ્રેમ વિયોગે જેહ મરે તે, રસિક પ્રેમી કહેવાયજી.

પ્રેમની મીમાંસા કરતાં કવિ કહે છે.

"પ્રેમે પ્રાણ ટકી રહે છે, પ્રેમે પ્રાણજ જાયજી,
પ્રેમે પ્રાણ સમર્પણ થાયે, પ્રેમે પ્રાણ રખાયજી.

× × ×

પ્રેમ ભુજંગ ડસ્યો જે જનને તે મંત્ર ન માને કોયજી,
પ્રેમી વિયોગે જીવે તો, બહાવરો તે હોયેજી.

× × ×

વ્રત નિયમની શુદ્ધિ ન રહે, પ્રેમ વાધે ભરપુરજી,
નિર્ભય અવિચળ સુખ માર્ગમાં, હઠની કયમ રહે જરૂરજી."

પ્રભુનો પ્રેમ સંપૂર્ણ રીતે સંઘાત એટલે દેહ ચિત્તાદિમાં વ્યાપી જાય ત્યારે પ્રેમ સ્વરુપ પ્રભુ હૃદયમાં બીરાજે છે.

"રસાવિર્ભાવે રસ વેષ્ટિત થઈ, રસાત્મક રહે દૂરજી,
રસવય પરમાનન્દ વ્યાપતાં, રસ સ્વરુપ નહિ દૂરજી."

કવિ પોતે એ કાવ્યના ઉપસંહારમાં જણાવે છે કે આવો શુદ્ધ પ્રેમરસ ગોપીજનોમાં હતો અને તે ભાગવતની અંદર વર્ણવવામાં આવ્યો છે. એ પ્રેમ તમામ પ્રેમોમાં સર્વોત્તમ છે અને તેથી કવિનુ મન તેમાંજ પરોવાયલુ રહ્યું છે. અર્થાત્ પોતે પણ ગોપીની માફક પોતાનો સર્વ પ્રેમ ભગવાન્ કૃષ્ણને આપે છે અને તે સિવાયના બીજા બધા પ્રેમ તેમને ફીક્કા લાગે છે.

"વિશુદ્ધ રસ રહ્યો ભગવત ધર્મે, તેમાં મુખ્ય જે પ્રેમજી,
તેમાં દાસ દયે મન પ્રોયું, સુકર અનુગ્રહ ક્ષેમજી."

દયારામભાઈએ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમભક્તિ અને તે પણ અવ્યભિચારિણી ભક્તિ, અનન્યભાવવાળી ભક્તિનેજ અપનાવેલી. તે રસિક ભક્ત હતા. ગોપીભાવ એ એમનો આદર્શ હતો. એ આદર્શનું સ્પષ્ટીકરણથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ભાગવત ઉપરની સુબોધિનીજીની કારિકાઓમાં આપવામાં આવેલ છે. સંભવ છે કે તેનું હાર્દ ઈચ્છારામ ભટ્ટજી પાસેથી દયારામભાઈએ ગ્રહણ કર્યું હોય.

"શ્રી મહાપ્રભુજીએ શ્રી સુબોધિનીમાં, કારિકાએ મર્મ જણાયોજી,
શ્રીગુરુદેવે કૃપા કરીને મુજને ભણાવ્યોજી."

(રસિક ભક્ત—દયારામ કાવ્યામૃત)

પ્રભુનો સાચો રસિક ભક્ત પ્રભુ સિવાય બીજા કોઈની ઈચ્છા કરતો નથી. પ્રભુ એજ તેનું સર્વસ્વ છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિમાંજ તેના સર્વ મનોરથોની સિદ્ધિ છે.

"રસિક ભક્ત" નામના કાવ્યમાં વિસ્તારથી આ વસ્તુ કવિએ જણાવી છે.

"રસિક ભક્ત રસ નિધિને વ્હાલા, અગણિત અદ્‌ભુત પ્રીતેજી,
રસિકરાયના લોભી સ્વાદી, અનુભવીયા આ બહુ રીતેજી."

લોકમાં સમજાતો પ્રેમ અને ભકતોનો પ્રેમ એ બન્ને એક બીજાથી જુદા પ્રકારના છે પ્રભુ માટેનો પ્રેમ એજ પ્રેમ; અને દુનિયાના પ્રેમ તે 'કામ' છે. પ્રેમ અને કામવાસના પરસ્પર વિરોધી છે. પ્રભુ માટેના પ્રેમમાં કામ હોઈ શકેજ નહિ. કામ અને પ્રેમ વચ્ચેનો ભેદ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સુબોધિનીજીમાં સમજાવ્યો છે. વળી 'નિરોધ લક્ષણું' નામનાં ગ્રન્થમાં તેઓ લખે છેઃ—

विषयाक्रान्तदेहानां, नावेशः सर्वथा हरेः ।

જેઓનો મન કામવાસનાથી ભરેલુ હોય તેમનામાં ભગવાનનો આવેશ આવતો નથી. વળી તેઓ કહે છે.

संसारावेशदुष्टानाम् इन्द्रियाणां हिताय वै ।
कृष्णस्य सर्वं वस्तूनि, भूम्नो ईशस्य योजयेत ॥

સંસારાવેશથી દુષ્ટ થયેલી ઈન્દ્રિયોના હિતને માટે ભોગ્ય વસ્તુઓનો વિનિયોગ કૃષ્ણ ભગવાનમાં કરવો જોઈએ. આ શ્લોકમાં પ્રેમ ઈશ્વરનેજ અર્પણ કરવો જોઈએ. એમ શ્રી વલ્લભાચાર્યજી જણાવે છે. શ્રી હરિરાયજીએ પણ પ્રેમ અને કામનું તારતમ્ય 'કામાખ્યદોષવિવરણ' નામના ગ્રન્થમાં સમજાવ્યું છે. દયારામભાઈ કામને હેય (ત્યાજ્ય) ગણે છે. તે આત્માની અવનતિ કરનારો છે. એનુ બાહ્ય દૃષ્ટિથી જણાતું સુખ મૃગજળના જળ જેવું છે અને છેવટે તે વિષરૂપ નિવડે છે. પ્રેમમાં વિષય વાસનાની ગંધ હોતી નથી.

"વિષય વાસના સ્વપ્ને ન ઉઠે, એવા નિર્ધરાત્મક થાયજી."

ગોપીજનોનો ભગવાન માટેનો પ્રેમ એ કામ નહોતો પણ શુદ્ધ પ્રેમ હતો. તેમાં સંસારના વિષયોનો ત્યાગ હતો અને પ્રભુ માટે સંપૂર્ણ આત્મનિવેદન, તેમજ સર્વાત્મભાવ પુરેપુરાં હતાં. તેમનાં દેહાદિ પણ અલૌકિક હતાં. આથી ભગવાને તેમને રાસનું સુખ

આપ્યું હતું. ભગવાનની ગોપીઓ સાથેની રાસલીલા એ શુદ્ધ પ્રેમનું ઉજ્જવલ દૃષ્ટાન્ત છે. લૌકિક કામ તેનાથી હજારો માઈલ દૂર છે. તેમાંનો શૃંગાર રસ અલૌકિક શૃંગાર રસ છે. રાસલીલા એટલે વેદની શ્રુતિના જણાવ્યા મુજબ જીવાત્માનું પરમાત્મા સાથેનું રમણ છે. જીવાત્માની પરમાત્મા માટેની રતિ તેમાં છલકાય છે. કવિ કહે છે.

"રાસલીલાનું તાત્પર્ય જો સમજે, તો નિર્દોષતા ભાસેજી,
અલૌકિક રસરાજ શૃંગાર, તે ગાતાં કામ સહુ નાસેજી."

વાત્સાયન મુનિએ કામશાસ્ત્ર રચ્યું છે પણ કવિ કહે છે કે તેમનો એ ગ્રંથ લખવાનો ઉદ્દેશ એવું જણાવવાનો છે કે લૌકિક કામ ત્યાજ્ય છે અને પરમાત્મા માટેનો પ્રેમ એજ ગ્રાહ્ય છે. નહિ તો વાત્સાયન જેવા મુનિ સંસારી વિષયને લગતા પ્રેમ વિષે લખે તે માની શકાય નહિ.

"વાત્સ્યાયનાદિ રૂપી જે ભાવે, સૂત્રાદિકમાં વર્ણેજી,
તે રહસ્ય સ્ફુટ સમજવા, એકાગ્રથી ધરજો કર્ણેજી."

સત્સૈયાના ૩૯ મા દુહામાં કવિ કહે છે.

"નરવિહાર વરનન અશ્રે, રમે સ્વસ્તિદ શ્રીરંગ,
જ્યુરિઘૃત ત્રિવહિ જિમિઅમી, હોઈ જ્યુસંકિસ સંગ."

મનુષ્યના વિહારનું વર્ણન કરવાથી અકલ્યાણ થાય છે. પણ ભગવાનના વિહારનું વર્ણન કરવાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય છે કારણ કે તે નિર્મળ છે. જેમ કોઈ માણસ જ્વરથી પીડિત હોય એને ઘી આપ્યું હોય તો તેને વિષરૂપ બને છે. પણ જો જ્વરાંકુશની ગોળી સાથે આપ્યું હોય તો તે અમૃત સમ બને છે એટલે કવિએ શૃંગાર રસનું વર્ણન કર્યું હોય તોપણ તે સાત્ત્વિક ભાવવાળું છે. તેમાં લૌકિક કામ (વિષય) ની ગંધ નથી. એ પ્રેમનું નિરૂપણ લૌકિક ભાષામાં કરવામાં આવ્યું છે એટલું જ; કારણ કે તે સિવાય પ્રભુની સાથેનો જીવનો રતિરસનો અનુભવ વર્ણવી શકાય નહિ. રસાનુભૂતિને

વ્યક્ત કરવાને માટે ગરબીઓમાં લૌકિક નાયક નાયિકાના પ્રેમ વર્ણનની શૈલી યોજી છે. પણ તે તો જેમ સોનાનો હાર બનાવવો હોય તો ઘાટ ઘડવાને માટે સોનામાં તાંબુ (રાઈ) થોડુંક મિશ્રિત કરવામાં આવે છે અગર તો સોનાના કડામાં લાખ પુરવામાં આવે છે તેમ પરમાત્મા પ્રત્યેના પ્રેમભાવના વર્ણનમાં લૌકિક કામની ભાષાનું મિશ્રણ થાય છે. પણ તે માત્ર બાહ્ય અભિવ્યક્તિને માટેજ છે. કારણે પ્રેમ ભક્તિમાં પ્રભુ ભક્તના હૃદયમાં આન્તર રમણ કરે છે. તે આન્તર રમણનો અનુભવ કવિ જ્યારે પોતાના આનન્દને માટે કરે છે ત્યારે તે સ્નેહની અભિવ્યક્તિ શબ્દોમાં પ્રકટ થાય છે. કવિના આ શબ્દોમાં પણ પ્રભુના પ્રેમનું નિરુપણ છે. પ્રભુ પ્રેમનું વર્ણન કરનાર કાવ્યના શબ્દો તથા અર્થ પણ પ્રભુ રૂપેજ છે. એટલે કવિની શૃંગાર રસની કવિતા બાહ્ય શબ્દ રૂપે અને અભ્યંતર અર્થ રૂપે–ઉભય રૂપે પ્રભુનાજ રસાત્મક સ્વરૂપની અનુભૂતિનુંજ વર્ણન કરે છે. એ અર્થમાં દયારામભાઈ એ અલૌકિક શૃંગાર રસના પણ કવિ છે અને તે વર્ણન કરનાર કવિ પોતાનું કવિ સ્વરૂપ ભુલી જાય છે અને પોતે ગોપી છે એમ માનીને પ્રભુરસમાં તન્મય બની જાય છે. પ્રેમની કસોટી પ્રભુ રસમાં તન્મય બની જવું એ છે. પ્રભુનો સાચો પ્રેમી ભક્ત એ તન્મયતાની અવસ્થાનેજ ઝંખે છે.

પ્રેમતત્ત્વની મીમાંસા કરતી વખતે, દયારામભાઈએ માનસ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પણ તે પ્રશ્નને બહુજ સુંદર રીતે 'લોચન મનનો રે ઝગડો' એ ગરબીમાં રજુ કર્યો છે. માનસશાસ્ત્રમાં આ પ્રશ્ન એ રીતે ચર્ચાયો છે કે કોઈ પણ ઉર્મિ કે ભાવનાના પ્રકટીકરણનું કારણ માનસિક વ્યાપાર કે શારીરિક વ્યાપાર હશે? જેમ્સ તથા લેંગ નામના માનસ શાસ્ત્રીઓએ શારીરિક વ્યાપારને ભાવનું કારણ માન્યું છે. તેઓ કહે છે કે ધારો કે એક માણસ જંગલમાં જાય છે.

અચાનક તે વાઘને દૂરથી જુએ છે. તે જોતાં પ્રથમ તે દોડવા માંડે છે. એટલે શારીરિક વ્યાપાર કરે છે. અને પછીથી તેના મનમાં ભય અગર ગભરાટ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે ભય નામની લાગણીનું કારણ તેના મત પ્રમાણે શારીરિક વ્યાપાર છે, માનસિક નહિ. તેજ પ્રમાણે અન્ય લાગણીઓ પ્રેમ, ક્રોધ વગેરેની બાબતમાં સમજવું. બીજા માનસ શાસ્ત્રીઓ આ મત સાથે સંમત થતા નથી, તેઓ લાગણીને માનસિક માને છે. મનનો વ્યાપાર એજ તેનું કારણ છે. દયારામભાઈ માનસશાસ્ત્રી નહોતા પણ એ પ્રશ્નને બહુજ ખૂબીથી તેઓ નીચેની ગરબીમાં રજુ કરે છે. પ્રશ્ન એ છે કે પ્રભુમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મન કે નેત્ર? નેત્રે પ્રભુનાં સુંદર સ્વરૂપનાં દર્શન કર્યાં; તેથી દૃગ્રુચિને લીધે મનની પ્રીતિ પ્રભુમાં થઈ કે પ્રથમ મનમાં પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો તેને લીધે પ્રભુનાં દર્શનની ઝંખના નેત્રો કરે છે? નયનથી દર્શન કરે છે. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કવિ "લોચન મનનો રે ઝઘડો" એ શીર્ષકવાળા કાવ્યમાં આપે છે. મન કહે છે કે ભગવાનમાં પ્રેમ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રીત કરીને પ્રભુના મુખદર્શનનું સુખ મેળવ્યું અને પછી મને તેને ભક્ત બનાવ્યો ત્યારે નયન કહે છે કે 'ના, હે મન પ્રથમ પ્રેમ તો તેંજ કર્યો. હું તો મનનું વાહન છું. તેં પ્રેમ કર્યો તો મને પ્રભુના મુખદર્શનની ઇચ્છા થઈ, એ બન્નેની ચર્ચાનું નિરાકરણ બુદ્ધિ કરે છે. તેણે સમાધાન કર્યું. 'મન લોચનનો પ્રાણ તૂં, લોચન તૂં મન કાય.'

રાગ રામગ્રી.

લોચન મનનો રે, કે ઝગડો લોચન મનનો;
રસિયા તે જનનો રે, કે ઝગડો લોચન મનનો.
પ્રીત પ્રથમ કોણે કરી, નંદકુંવર'ની સાથ;
મન કહે લોચન તેં કરી, લોચન કહે તારે હાથ.
નટવર નીરખ્યા નેન તેં, સુખ આવ્યું તુંજ ભાગ;
પછી બંધાવ્યૂં મૂજને, લછાને લગાડી આગ.

સુણ ચક્ષુ હું પાંગળું, તૂં મ્હારૂં વાહન;
નિગમ અગમ કહ્યું સાંભળ્યું, દીઠાવના ગયું મન.
ભલું કરાવ્યું મેં તને, સુંદરવર સંજોગ;
મને તજી તૂં નિત મળે, હું રહું દુઃખવિજોગ.

વનમાં વ્હાલાજી કને, હુંય વસું છું નેણ;
પણ તું ને નવ મેળવે, હું નવ ભોગવું ચેન.
ચ્હેન નથી મન કયમ તને, ભેટે શ્યામ શરીર;
દુઃખ મ્હારે જાણે જગત, રાત દિવસ વહે નીર.

મન કહે ધીકું હદે, ધુમ્ર પ્રગટ ત્યાં હોય;
તું તુંજને લાગે રે નેન, તેહ થકી તૂં રોય.
એ બેહુ આવ્યા બુધીકને, તેણે ચુકવ્યો ન્યાય;
મન લોચનનો પ્રાણ તૂં, લોચન તૂં મન કાય.
સુખથી સુખ દુઃખ દુઃખથી, મન લોચન એ રીત;
દયા પ્રીતમ શ્રી કૃષ્ણ શું, બેહૂં વડેથી પ્રીત.

મનને સુખ તો નયનને સુખ, અને મનને દુઃખ તો નયનને દુઃખ. મન અને નયન—માનસિક વ્યાપાર અને શારીરિક વ્યાપાર ઉભય એક બીજા સાથે જોડાયલા છે. પ્રેમ તત્ત્વને પણ એ નિયમ લાગુ પડે છે. પ્રેમની લાગણી રતિ રૂપે મનમાં ઉદ્‌ભવે છે. પણ તે અનુભાવ અને સંચારી ભાવ રૂપે શારીરિક વ્યાપાર અને માનસિક વ્યાપાર રૂપે સ્ફુરાયમાન થાય છે. પ્રેમ એ માનસિક લાગણી છે, પણ તે શરીરનેય અસર કરે છે. આ છે દયારામભાઈની પ્રેમ તત્ત્વની ફીલસુફી.

પ્રકરણ ૧૧ મું

'ગોપી દયારામ'

ગત પ્રકરણ ઉપરથી સમજાશે કે દયારામભાઈનાં પ્રેમરસનાં–પ્રેમભક્તિનાં–શૃંગાર રસનાં કાવ્યો ગોપી ભાવમાંથી ઉદ્‌ભવ્યાં છે. અને તે કાવ્યો ગરબીઓનાં નામથી ઓળખાય છે. દયારામની ગરબીઓ દયારામ કાવ્ય સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. તેમ 'કાવ્ય મણિમાલા'માં ૩ અને ૪ થા ભાગમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે એમાં ગોપીભાવે કવિ ભગવાન્ કૃષ્ણને માટે 'રતિ' પ્રગટ કરે છે. એ રતિભાવની મસ્તીમાં કવિના હૃદયમાં વિવિધ ભાવો ઉછળે છે. કોઈ વખત ભગવાનના શ્રીમુખનાં દર્શન કરવાનો તલસાટ દેખાડે છે. કોઈ વખતે કૃષ્ણની સાથે રીસાઈને નિશ્ચય કરે છે "હવે હું કૃષ્ણ શ્યામ હોવાથી કોઈ પણ શ્યામ રંગ પાસે જઈશ નહિ." "શ્યામ રંગ સમીપે ન જાઉં" તો મુખથી કહેવાનું, પણ મન શ્યામ વગર રહી શકતું નથી. કોઈ વખત એ ગોપી, કૃષ્ણને નિમંત્રણ આપે છે.

"આવો ને મારે ઘેર માણવા, હોજી રાજ આવો મારે ઘેર માણવા,
પ્રેમરસ પ્યાલો એ પીવાને પાવા, જોબન તુરીને પલાણવા."

'ગોપી દયારામ' ને ભગવાન્ પ્રેમરસનું પાન કરાવવા ઈચ્છે છે અને એ પ્રેમરસના આસ્વાદ વગર પોતાનું યૌવન વહ્યું જાય એ તેને પસંદ નથી. કોઈ વખતે પ્રભુને ઉપાલંભ આપે છે કે તમે આજે કોની સાથે પ્રેમરસ ભોગવતા

"રાતલડી કોની સંગે જાગ્યા, ઘાયલ છોજી નેણ બાણ કોઈનાં વાગ્યાં."

આનો ઉત્તર કૃષ્ણ આપે છે—

"મર્મનાં વચન શો બોલે રે હો માનની, મર્મના વચન શો બોલે,
મારે તો આ **ગોકુળિયામાં,** કોઈ નથી તારે તોલે."

અન્ય ગરબીમાં ગોપી ઈર્ષ્યા વ્યક્ત કરી કૃષ્ણને ઉપાલંભ આપે છે.

"કંઈ સંગે લપટાણા વાલમજી, કંઈ સંગે લપટાણા?"

કૃષ્ણ પણ ચતુર છે, તેમનેં રાધિકાનો પ્રેમ ગુમાવવો નથી, કારણકે તેઓ રાધિકાને ખૂબ ચાહે છે. એટલે ઉત્તર આપે છે કેઃ—

"તારે પ્રેમે હું મોહ્યો, રાધિકે તારા સરખો પ્રેમ કદી ના જોયો."

આમ કૃષ્ણ સમજાવે છે, છતાં રાધાનું રુસણું છૂટતું નથી. સખી શ્રી સ્વામિનીજીને પૂછે છે.

"શ્યામા તું તો શીદને રિસાઈ રે, કાંઈ એ કારણ મુજને કહેની."

કૃષ્ણ લલિતાને રાધા પાસે કારણ પૂછવા મોકલે છે. રાધા કહે છે 'જોને આ કૃષ્ણ મને શશીવદની કહે છે તો શું મારૂં મોઢું ચંદ્ર જેવું છે? શું મારા પ્રેમમાં વધઘટ થાય છે? મને ચંદ્રવદની કહીને હલકી પાડી. માટે હું તો કોઈ પણ ઉપાયે કૃષ્ણની પાસે જવાની નથી.' લલિતા કૃષ્ણને હકીકત જણાવે છે રાધા તો મને એમ કહે છે કેઃ—

"હાવા હું સખી નહિ બોલું રે, કદાપિ નંદકુંવરની સાથે,
મુને શશીવદની કહી છે રે, ત્યારની દાઝ લાગી છે મુજને."

લલિતા કૃષ્ણને કહે છે કેઃ—

"લલિતા કહે શૂરો સ્વામી રે, હઠીલી હઠ ન ત્યજે હું હારી,
કહ્યું એ તો કોઈનું ન માને રે, આપ મનાવો પોતાની પ્યારી."

કૃષ્ણ—રાધાજીને મનાવવા માટે રાધાનું સ્વરુપ ધારણ કરે છે અને પછી રાધાને પ્રસન્ન કરે છે.

"છૂટયું માન એક રસ થઈ પોઢયાં, આનંદ ઉર ન સમાયે રે,
કે દમ્પતિની દાસી થવાને, દાસ દયો ગુણ ગાય."

રાધા અને કૃષ્ણના માનભાવની ઘણી ગરબીઓ પણ કવિ લખે છે. કોઈ વખતે હૃદયમાં કૃષ્ણની મનોમન બંસીના નાદ સૂણે છે અને 'ગોપી દયારામ' પ્રભુને મળવાની તાલાવેલી વ્યક્ત કરે છે.

"વહાલો મારો કુંજમાં વાય છે વાંસળી રે લોલ,
નાદે વેધી છે પાંસળીઓ મારી રે લોલ;
હું તો સૂણતાં ભૂલી સહુ ચાતુર્ય રે લોલ,
મળવા થઈ છું અતિ ચાતુરી રે લોલ."

કોઈ કોઈ વખત કૃષ્ણ ગોપીને યમુનાજીના ઘાટ ઉપર રોકી રાખે છે. એ ભાવથી કવિ ગાય છે કેઃ—

"શ્રી જમુનાજીના ઘાટમાં રે લોલ, રોકી રાખી છે મુને વાટમાં રે લોલ."

કોઈ કોઈ વખતે પ્રભુનો વિરહ સાલે છે અને પ્રભુના મિલન માટે તલસાટ અનુભવે છે. પ્રભુને નિમંત્રણ મોકલે છે.

"માણિગર આવો મારે મહોલે માણીગર આવો,
વહાલા શાને લોચન લલચાવો મારે મહોલે."

પ્રભુ પધારે છે, તે સમયનો આનંદ નીચેની પંક્તિમાં વ્યક્ત કરે છે.

"આવ્યાં વહાલો ફુલી અલબેલી, વહે દુઃખ નાંખ્યું છે રેલી."

ભક્ત જેમ પ્રભુને મલવાને ઉત્સુક હોય છે તેમ પ્રભુ પણ ભક્તને મલવા માટે ઉત્સુક હોય છે. તે ભાવ ઘણી સુંદર રીતે નીચેની પંક્તિમાં જણાવ્યો છે.

"હું શું જાણું રે, વહાલે મુજમાં શું દીઠું,
વારે વારે સામું ભાળે, મુખ લાગે મીઠું."

'ગોપી દયારામ' કહે છે કે મને તો કૃષ્ણના પ્રેમનીજ લગની લાગી છે.

"લાડીલા લાલ બિહારીજી મને લેહ લાગી તમારીજી,
રાજ મોહન જોવું જોઈને કાળજામાં કંઈ કંઈ થાય,
મારા ચિત્તની ચેતવણી મેં મુખડે નવ કહેવાય."

પ્રભુનો પ્રેમ 'ગોપી દયારામ'ને ઘેલી બનાવે છે. એને પ્રભુ માટે ઘેલછા લાગી છે, તેથી કહે છે કે.—

"ઘેલી કીધી છે, ઘેલી કીધી નંદલાલા, તેં તો ઘેલી કરી રે,
ઓ ગીરીધારિ તેં તો ઘેલી કરી, કોણ જાણે કે તું મા કામણ છે કે;
તારી છબી છે કામણ ભરી......................."

એક વખત આ ગોપી, કૃષ્ણ ઉપર કોપાયમાન થાય છે અને કૃષ્ણને ચેતવે છે કેઃ—

"નેન નચાવતાં નંદના કુંવર, પાધરે પંથે જા."

દયારામભાઈની ગરબીઓમાં પ્રભુ પ્રત્યેની રતિના વિવિધ ભાવો વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. પ્રભુના સૌંદર્યનું વર્ણન નીચેની ગરબીઓમાં કેટલા થોડા અને ચુનંદા શબ્દોમાં વર્ણવે છે!

૧

શોભા સલુણા શ્યામની, તું જોને સખી, શોભા૦
કોટિ કંદર્પને લજાવે એનું મુખડું, ફીકી પડે છે કળા કામની;
સદ્‌ગુણસાગર નટવર નાગર, બલિહારી હું એના નામની,
કોટિ આભૂષણનું એરે ભૂષણ, સીમા તે છે એ અભિરામની.
જે ઓળખે તેને તો સાર સર્વનો બીજી વસ્તુ નથી કામની,
અનુપમ એ અલબેલો રસીયો, જીવનમૂળી **દયારામની.**

૨

અલબેલાજી પ્રાણ આધાર રે, તમ પર વારી રે,
તમારે નયને શ્રીનંદકુમાર રે, મોહી વ્રજનારી રે. ૧
તમ સંગે રંગીલા લાલ રે, લાગ્યો છે નેડો રે,
નહીં મેલું શ્રીનટવર નંદ રે, કાન તારો છેડો રે. ૨
છોગાવાળા મનોહર છેલ રે, નંદજીના લાલા રે,
ગુણવંતા આવોને મારા ઘેર રે, વ્રજપતિ વહાલા રે. ૩
છબી જોઈ અલૌકિક શ્યામ રે, મોહ્યું મન મારું રે,
દયા પ્રીતમના તન મન ધન રે, તમ પર વારું રે. ૪

૩

આજ ગઈતી કાલિંદીને તીર રે, ભરવાને પાણી રે,
તીરે ઉભા શ્રી હલધરવીર રે, સારંગ પાણી રે. ૧
શોભે ફૂલડાનો તોરો શીષ રે, કસુંબલ ફેંટો રે,
ઉભો ડોલરીયો દીલદાર રે, રંગીલો ઓઢયો રેંટો રે. ૨
કર્યાં તિલક કેસરનાં ભાલ રે, ફૂલડાની માલા રે,
વા'લો ચાલે છે હંસગતિ ચાલ રે, લાગે છે રૂપાળા રે. ૩
શોભે સર્વે ગોવાલીયાની સાથ રે, ઉભા અલબેલા રે,
જેણે જોયો દયાનો નાથ રે, રસરૂપ રેલો રે. ૪

૪

મારા જન્મ સંગાથી જદુરાય રે, ગિરિવર ધારી રે,
ત્હારી મૂર્તિ વસી છે ઉરમાંય રે, ન મેલું ઘડી ન્યારી રે. ૧
તમ સંગે રંગીલા લાલ રે, બાંધી છે વેલી રે,
હવે હેતે ઝાલ્યો છે મારો હાથ રે, મા દેશો મેલી રે, ૨
મારા પ્રીતમ જીવન પ્રાણ રે, જીવું છું જોઇને રે,
તમ સંગે કરી છે ઓળખાણ રે, લોકલાજ ખોઇને રે. ૩
રસીયાજી મારે ઘેર રાત રે, આવીને રહેજો રે,
દયાપ્રીતમના દીલડાની વાતો, એકાંતે આવી કહેજો રે. ૪

૫

ત્હારી નવલ છબી નંદલાલ રે, પ્રીતમ પ્યારા રે,
હું તો નિરખીને થઈ છું નિહાલ રે, જીવન મારા રે. ૧

વહાલા લાગી છે તમશું લગન રે, તે તો કયહાં કહીયે રે,
હું નિપટ નિર્લજ અજાણ રે, અબલા કેવૈયે રે. ૨

વાલા શોભે સોનેરી પાગ રે, કાનમાં છે મોતી રે,
રઢીયાળા રસીયા નાથ રે, હું તો નિત્ય નિત્ય જોતી રે. ૩

મારા હૈડાંના નાથ હંમેશ રે, દર્શન દેજો રે,
દયા પ્રીતમના સ્નેહની રીતે રે, સુખડાં દેજો રે. ૪

રતિ રસથી છલકાતી દયારામભાઈએ ઘણી ગરબીઓ લખેલી છે અને એ કવિતાનો જોટો ગુ. સાહિત્યમાં અન્યત્ર મળશે નહિ. શબ્દ લાલિત્ય, અર્થની ચારુતા, અને સંગીતની માધુરીના કારણે દયારામભાઈની ગરબીઓ ઘણી જાણીતી છે. સ્વ. નાનાલાલ કવિએ દયારામભાઈ ઉપરના એક જયન્તી વ્યાખ્યાનમાં એની સારી પ્રશંસા કરી છે. તેઓ લખે છે કે, " '**Lyrics**' શોધવા કયાં વનવનમાં ભટકવું પડે એમ છે. ગુજરાતની ગરબીઓ સમા લીરીકસ '**Lyrics**' જગતભરમાં નથી, આવડે તો લખો. સ્વામીનારાયણના વૈરાગ્યની ભાષામાં એ મધુરપ છે. પણ એ કલ્પનાની ભભક નથી. એટલે મધુરપ અદ્દ્ભૂત છે પણ ચળકાટ નથી."

સ્વામીનારાયણીની ગરબીઓની મધુરપમાં અને પ્રસાદમાં કલ્પનાની વીજળીની ભભક પૂરાય એટલે દયારામની ગરબી.

દયારામ એટલે **મીઠપ** અને વિહ્વળતાની ઝડપ. આ તો નાનાલાલભાઈએ ગરબીને એક સાહિત્યના **પ્રકાર** તરીકે ગણી. દયારામભાઈની ગરબીઓએ એક કવિની નહિ પણ ગોપી હૃદયની

કૃષ્ણ સાથેની રતિ રસની અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ છે. એ દૃષ્ટિએ આ ગરબીઓનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઇએ. વાત સાચી છે કે ગુજરાતના નારી સમાજમાં એને અગ્રસ્થાન મલ્યું છે, સંસ્કારી નારીઓનાં કંઠમાં આ ગરબીઓનું સંગીત ગૂંજન કરે છે. પણ તેનું ખરૂં મૂલ્ય એ ગીતના પ્રકાર તરીકે, તેની સંગીત માધુરીને લીધે નહિ પણ દયારામભાઈની ગોપીભાવને લીધે છે. એ ભાવની મસ્તીઓની એ ગરબીઓ છે અને એ મસ્તી એટલે પરમાત્માની સાથેના અલૌકિક પ્રેમની મસ્તી. એ રીતે આ ગરબીઓને સત્કારવામાં જો આવે, અને તેનું રહસ્ય સમજવામાં આવે તો એ ગરબીઓનો આસ્વાદ કરનારાઓનો પોતાના જીવનને અલૌકિક અથવા દિવ્ય બનાવી શકશે. દયારામભાઈએ જેમ પ્રેમભક્તિનાં પ્રાકૃત ગીત ગાયાં છે, તેવાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં નરસિંહ અને મીરાંએ બીજી રીતે ગાયાં છે. પણ દયારામભાઈની ગરબીનો પ્રકાર એ અનોખો છે અને તે એમનું આગવું સ્વતંત્ર સર્જન છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ પ્રેમાનંદ સખી વગેરેએ આવો "પ્રેમરસ" વર્ણવ્યો છે.

ભૂતકાળમાં કેટલાક વિવેચકો દયારામભાઈને અંગ્રેજ કવિ બાયરન સાથે સરખાવે છે. આ રીતે દયારામભાઈની સરખામણી કરવી તે એ વિવેચકોનું દયારામભાઇના ભક્તિતત્ત્વનું ઘોર અજ્ઞાન બતાવે છે. "ક્યાં રાજા ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી?" બાયરનની કવિતા એટલે વિષય વાસનાની, કામના વિષયની, સાંસારિક કવિતા છે. જ્યારે દયારામભાઈની કવિતા એટલે અલૌકિક, દિવ્ય, પ્રભુ પ્રેમની કવિતા છે. દયારામભાઈને બાયરન સાથે સરખાવવા એ દયારામભાઈનું ઘોર અપમાન કરવા બરાબર છે. એક સ્વકીયા નાયિકાને, સામાન્ય નાયિકાની કોટીમાં મૂકીએ, તેના જેવું છે. વળી કેટલાકો કવિ હાફીઝની સાથે દયારામભાઇની ગરબીઓ સરખાવે છે. (દિવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલભાઇએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં એ પ્રમાણે સરખામણી કરી છે.) આ સરખામણી પણ બરાબર નથી. દયારામભાઈની કવિતામાં શૃંગારરસ છે પણ

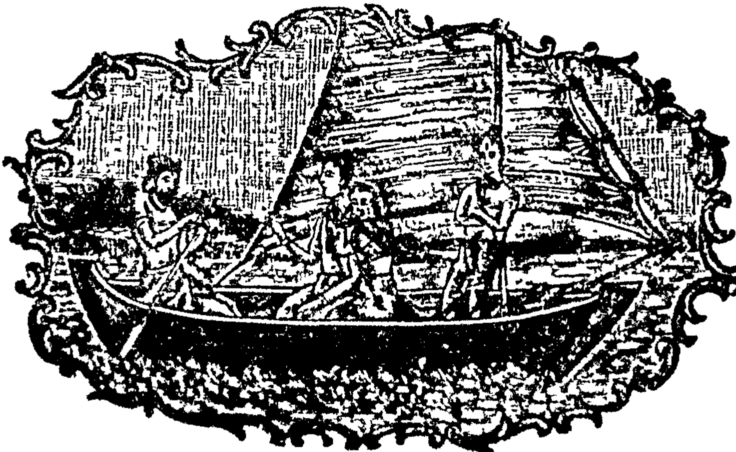
તે શૃંગારરસ લૌકિક રસ જેવો નથી, એ પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. એ બાબતનું પિષ્ટ પેષણ કરવાની જરૂર અહીં નથી. કારણકે આ જીવનચરિત્રને લગતું પુસ્તક છે.

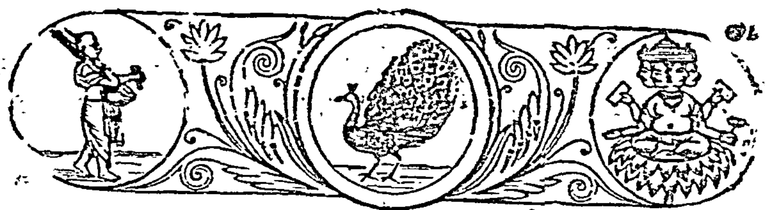
ભક્તિ માર્ગમાં સ્ત્રી ભાવનું પ્રાધાન્ય છે. "હું ભાવ" અને "પુંભાવ" નો ત્યાગ કરવાનો છે. પુરુષ અને ભકતો એ સ્ત્રીઓ છે. શરણાગતિનો સ્વીકાર થતાં સ્ત્રી ભાવથીજ ભક્ત હૃદયમાં ભગવાનને પુરુષ રૂપે–કાન્ત રૂપે ધારણ કરે છે. આ ભાવને લીધે ભક્તની વાણી પણ નિર્મળ બને છે, અને સંયોગ તથા વિરહની અવસ્થાનો અનુભવ થાય છે. તેવા ભકતના હૃદયમાં ભગવદ્‌ભાવ ભરપૂર હોય છે. મુખ પર ભગવત્ તેજ ઝળકે છે. કૃતિ પણ ભગવાન્ માટેજ હોય છે. ગોપીભાવ એટલે સ્ત્રી ભાવ અને સ્ત્રી ભાવથીજ ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે.

સ્ત્રી ભાવથી જ્યારે જીવન ભગવદ્ ભાવમય થતાં વિરહાત્મક કક્ષાએ ભક્ત પહોંચે છે ત્યારેજ ખરો ગોપીભાવ ઉદય પામે છે.

संत्यज्य सर्वविषयांस्तवपादमूलं प्राप्ताः

ગોપી ભાવથી પ્રભુના પ્રત્યક્ષ અનુભવ જેને સાક્ષાત્કાર કહેવામાં આવે છે તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા મહાનુભાવી ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઇનાં કાવ્યો ગોપીભાવથી ભરપૂર છે. એટલેજ "ગોપી દયારામ" યથાર્થ થાય છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું

'વૈરાગ્ય' ના કવિ-દયારામ.

ગત પ્રકરણમાં દયારામભાઈનાં ગોપી ભાવથી લખાએલાં કાવ્યોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો. હવે અહીંઆ તેમના વૈરાગ્ય વિષેનાં કાવ્યોનો નિર્દેશ કરીશું. સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા છે કે શૃંગાર રસના કવિનાં કાવ્યોમાં વૈરાગ્ય હોયજ નહિ. આ લેખક કવિ જીવન પર્યંત અવિવાહિત હોવા છતાં સંસારમાં રહ્યા હતા. એમણે સંન્યાસનો ભગવો અંચળો ઓઢયો નહોતો. છતાં એમનું હૃદય વૈરાગ્યથી પૂર્ણ હતું. તે માનતા હતા કે વૈરાગ્ય વગર પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ ભક્તિ સંભવી શકેજ નહિ. સંસારના વિષયોમાંથી પ્રેમને ખેંચી લઈને પ્રભુ પ્રત્યે તે પ્રેમ વાળવો અને એ પ્રેમની પ્રાપ્તિ માટે ચિત્ત, ઈન્દ્રિયો વગેરેને પ્રભુમાં પરોવવાં તેનું નામજ સાચો વૈરાગ્ય છે. સાચા વૈરાગ્યમાં સંસાર પ્રત્યે વિમુખતાની સાથે પ્રભુસંમુખતા હોવી જોઈએ. સંસારના વિષયોને તુચ્છ ગણીને પત્ની, પુત્ર, સગાંસંબંધીઓ, વિત્ત વગેરે ત્યજી દઈને કેવળ ભગવાં કપડાં પહેરવાથી અગર અરણ્ય નિવાસ કરવાથી સંન્યાસની સિદ્ધિ થતી નથી. દયારામભાઈની વૈરાગ્ય વિષેની ભાવના શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને હતી. 'સંન્યાસ નિર્ણય' નામના ગ્રંથમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ જણાવ્યું છે કે ભગવાનથી જીવાત્માને થયેલ વિરહના અનુભવ માટેજ સંન્યાસ છે અને તેજ સંન્યાસ પ્રશંસનીય છે. એ માટે બાહ્ય વેષ અગર તો આડંબરની

જરૂર નથી. એ સંન્યાસ, કર્મમાર્ગમાં કે જ્ઞાનમાર્ગમાં શક્ય નથી, તેમજ સાધનરૂપ ભક્તિમાર્ગમાં તે શક્ય નથી, એ તો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ માર્ગમાંજ શક્ય છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે **गृहं सर्वात्मना त्याज्यं** એ સિદ્ધાન્ત શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો છે. ગૃહત્યાગ આવશ્યક છે પણ એ ગૃહત્યાગ દેહથી નહિ, પણ મનથી. તે આ કળિયુગમાં બહુ દુષ્કર છે.

એમાં બાહ્ય વાતાવરણ તથા અન્ન પણ મનને દૂષિત કરે. તેમજ વિરહના અનુભવને માટે એકાન્તતા મળવી મુશ્કેલ છે. આથી શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ એવો આદેશ આપ્યો છે. " **तत् चेत् त्यक्तुं न शक्यते, कृष्णार्थंतत् प्रयुंजीत** " તે એટલે ગૃહ જો ત્યજવાની શક્તિ ન હોય તો તેનો કૃષ્ણ માટે વિનિયોગ કરવો. અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમનો વિનિયોગ પ્રભુની સેવા દ્વારા પ્રેમભક્તિનું સુખ મેળવવા માટે છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના સંપ્રદાયમાં ગૃહસ્થાશ્રમ દ્વારા વૈરાગ્યભાવના કેળવવાની છે, અને વૈરાગ્યનો હેતુ પ્રભુની પ્રેમભક્તિથી સરે છે. ભગવાન્ પ્રેમરૂપ છે. એ સિદ્ધાન્ત શ્રી વલ્લભાચાર્યનો હોવાથી ભગવાનની સૃષ્ટિને પણ જીવાત્માએ પ્રેમથી ચાહવી જોઈએ. આથી પતિ કે પત્ની, સંતતિ તથા સાંસારિક ઇતર સંબંધીઓનો, પ્રભુનો ભક્ત, કદી પણ તિરસ્કાર કરતો નથી. ઉલટું એ બધાંને તે ચાહે છે–કારણ કે પત્ની વગેરે સંબંધીઓ પણ પરમાત્માના ચિદંશો છે, અને બાહ્ય જગત્ એ પરમાત્માના સદંશ છે. પરમાત્માએ ક્રીડા કરવાને માટે અનેક રૂપે ચેતન અને જડ સૃષ્ટિ સર્જી છે. સૃષ્ટિનું આદિકારણ એ પ્રેમરૂપ પરમાત્મા છે. તેની માત્રા સર્વત્ર વ્યાપેલી છે આથી પરમાત્માનો સાચો ભક્ત એ પરમાત્માની સૃષ્ટિનો અનાદર કરતો નથી. તેમ તેનો તિરસ્કાર પણ કરતો નથી. એ બધામાં પરમાત્મા છે એમ સમજીને તેમને પ્રેમથી ચાહે છે, અને એમને સાથે રાખીને પ્રભુ સેવામાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સેવાને સંન્યાસ માટેનું

સાધન કહ્યું છે. તે સેવા, દેહથી અને વિત્તથી કરતાં કરતાં માનસીની સ્થિતિએ પહોંચાય છે. તે ઉત્તમ સેવા છે. એજ સાચો સંન્યાસ છે. અને તેમાં ભક્તને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેમજ પ્રભુ તેને ભજનાનંદનું દાન કરે છે. આ સેવા પણ એ રીતે થાય છે. ખરી રીતે તો અવ્યાવૃત્તિથી સેવા કરવી જોઈએ.

"**अव्यावृत्तो भजेत् कृष्णं**"–'**भक्ति वर्धिनी**'–એમ કરવાથી પ્રભુ પ્રત્યેનો પ્રેમ આસક્તિનું સ્વરૂપ પકડે છે. પ્રથમ સ્નેહની દશામાં સેવા કરતી વખતે સાંસારિક રાગોનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. (**स्नेहाद् रागविनाशः स्यात्**) પછી આસક્તિની દશામાં **गृहारुचिः** એટલે ગૃહાદિ તરફ અરુચિ થાય છે. પછી વ્યસનની અવસ્થા સિદ્ધ થાય છે. "**यदा स्यात् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव हि.**" વ્યસનની અવસ્થા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે કૃતાર્થ બને છે અને એ સ્થિતિએ પ્રાપ્ત થયેલાનો 'ઘરમાં રહેવાથી નાશ થાય છે. માટે તેણે ગૃહનો ત્યાગ કરવો અને વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરવું. પણ તેનો હેતુ પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે છે. વૈરાગ્યમાં મન પ્રભુમાં પરોવવાનું છે. (**त्यागं कृत्वा व्यतेत् यः तु तदार्थार्थिकैमानसः**) આ અવસ્થામાં સર્વથી અધિક સુદઢ ભક્તિ મેળવવી જોઈએ અને એવી રીતે રહેવું જોઈએ કે દુઃસંગ કે અન્નદોષ કે બીજા કોઈ દોષો બાધક નીવડે નહિ. જ્યાં પ્રભુના સાચા ભક્તો રહેતા હોય તેમની સાથે જ્યાં પ્રભુ બિરાજતા હોય એવા સ્થાનમાં (કાંતો પોતાનું ઘર કે અન્યત્ર) જે દૂર કે નજીક જતાં એવી રીતે રહેવું જોઈએ કે ચિત્ત દૂષિત થાય નહિ, એટલે મન સાંસારિક વિષયો તરફ વળે નહિ. આ માટે જો ત્યાં ન બની શકે તો કથામાં આસક્તિ રાખવી. જ્યાં ભગવાનના ગુણસેવા થતા હોય ત્યાં હંમેશા જવું અને સત્સંગમાં મન પરોવવું. આવી રીતે મૃત્યુ પર્યંત ભક્તિ માર્ગીય આચાર પ્રમાણે વર્તનારનો કદી પણ નાશ થતો નથી. આનું નામ વૈરાગ્ય છે. ઘરમાં જો ભક્તિ માર્ગમાં અન્તરાયો નડે તોજ ઘર છોડી દઈ ને

એકાન્તમાં રહેવું જોઈએ. અને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખવી કે ઘરમાં કે અરણ્યમાં પ્રભુજ રક્ષા કરનાર છે. દયારામભાઈનો વૈરાગ્ય એજ અર્થમાં વૈરાગ્ય હતો. એમનો વૈરાગ્ય ભક્તિમાર્ગીય હતો. આથી સંસારમાં અંદર રહીને તેમણે સેવાદ્વારા વૈરાગ્ય કેળવ્યો હતો. પાકી મરજાદ લીધેલી હોવાથી કોઈ પણ બહારની અસમર્પિત વસ્તુ તે લેતા નહિ. બહારની કોઈ પણ વસ્તુ વસ્ત્ર વગેરેનો પણ ભગવાનને અંગીકાર કરાવ્યા સિવાય ઉપયોગ કરતા નહિ. ફળ, મેવો વગેરે પણ વૈષ્ણવના ઘરના ઠાકોરજીને અંગીકાર કરાવેલાં હોય તેજ પ્રસાદીરૂપે લેતા. પોતે સ્વયંપાકી હતા એટલે બીજાના હાથની તૈયાર કરેલી સામગ્રી લેતા નહિ. આ એક પ્રકારનો આત્મસંયમ હતો. એવો આત્મસંયમ થોડા સંન્યાસીઓમાં જોવામાં આવે છે. આ એક અસિધારા વ્રત છે એટલે તરવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવો કડક વૈરાગ્ય છે. એ વૈરાગ્યનું પાલન આજીવન તેમણે કર્યું હતું. વૈરાગ્ય શબ્દનો અર્થ સંસાર તરફનો રાગ હોવો નહિ તે અને ભગવાનને માટે વિશેષ રાગ હોવો તે. વિરાગ ઉપરથી વૈરાગ્ય શબ્દ આવ્યો છે. તેમાં वि ઉપસર્ગના બે અર્થ થાય છે (૧) અભાવ અને (૨) વિશેષપણું એટલે આધિક્ય એટલે સંસાર તરફ રાગનો અભાવ અને તેજ રાગ પરમાત્મા તરફ વિશેષ હોય તેનું નામ વૈરાગ્ય. જ્ઞાન માર્ગના વૈરાગ્યમાં સંસાર તરફના રાગનોજ અભાવ છે એટલે ત્યાં મનનું નકારાત્મકજ વલણ રહે છે. જ્ઞાન માર્ગમાં ઈશ્વરને સાકાર સ્વરૂપે ભજવામાં આવતા નથી. એમના મતે તો ઈશ્વર નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે, એટલે ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ ત્યાં નથી. તે માર્ગમાં ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપની અનુભૂતિનો આનંદ નથી. એટલે એ અધુરો, એકાંગી વૈરાગ્ય છે. સાચો વૈરાગ્ય એ ભક્તિમાર્ગીય છે. અખા કે ધીરાએ વૈરાગ્યનાં પદો ગુજરાતી ભાષામાં લખેલાં છે. પણ તે જ્ઞાનમાર્ગીય વૈરાગ્યનાં પદો છે. દયારામભાઈનાં વૈરાગ્યનાં પદો ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્યનાં છે.

અત્યાર સુધી જે વિવેચકોએ દયારામભાઈની ગરબીઓજ વાંચીને તેમના શૃંગાર રસ વિષે જે ભ્રામક અભિપ્રાય બાંધ્યો છે તે મુજબના એક પક્ષીય, ઉતાવળીઓ અને ઉપરચોટીયો છે. તેમણે દયારામભાઈના જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના કાવ્યો ઉપરની દ્રષ્ટિએ વાંચ્યા હોત તો તેમના હાથે દયારામભાઈને અન્યાય થાત નહિ. કવિશ્રી નર્મદાશંકરે કાવ્યસંગ્રહમાં દયારામભાઈના પદો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. એ પદો ઉપરથી પણ દયારામભાઈના માનસનો નર્મદાશંકર કવિએ જો અભ્યાસ કર્યો હોત તો 'નર્મ ગદ્ય' માં દયારામભાઈ માટે જે વિધાનો કરેલાં છે તે કરત નહિ, નર્મદાશંકરભાઈ માટે એટલુંજ કહેવું જરૂરી છે કે તેઓ દયારામભાઈની કવિતાના ચાહક હતા; પણ તેમને પુષ્ટિમાર્ગ સામે પૂર્વગ્રહ હતો. દયારામભાઈ પુષ્ટિમાર્ગના કવિ એટલે કે જાણે અજાણે તેમના હાથે અન્યાય થયો છે. તેમણે પોતે જે કંઈ માહિતી મેળવેલી તે કર્ણપરંપરા મેળવેલી. કવિશ્રીની સાથે એમનો મિલાપ થયો નથી. તેમ ડભોઈ કે ચાંદોદ જઈને કવિ સંબંધી માહિતી મેળવી હોય એમ જણાતું નથી. ઉલટું દયારામના મિત્ર ચીમનલાલે નર્મદાશંકરનું લખાણ વાંચીને, તેમને ઠપકો આપેલો. નર્મદાશંકરને તેઓ લખે છે.

"તમારૂં નર્મગદ્યનું પુસ્તક વાંચતાં ને મારા અંતરંગ મિત્ર દયારામભાઈનું જીવન વાંચતાં મને જે અનિવાર્ય ખેદ થાય છે તે દર્શાવી શકતો નથી. એક પરમભક્ત, રસિકજન, ચાતુર્યની મૂર્તિ, એવી કવિની વર્તણુક પર જે કેટલીક ટીકા કરી છે તે જો તમને દયારામભાઈને મળવાનો પ્રસંગ થયો હોત અથવા તો મારી પાસેથી હકીકત સારી રીતે જાણી હોત તો નહિ થાત."

વિશેષ ખેદની વાત તો એ છે કે નર્મદાશંકરે પોતાના સુધારા સંબંધીના વિચારોને પાછળથી બદલેલા અને તે 'ધર્મવિચાર' નામના પુસ્તકમાં રજુ કર્યા હતા. તેમાં પણ આ બાબત ઉપર

તેમણે પ્રકાશ નાખ્યો નથી. નર્મદાશંકરે દયારામભાઈને સમજવામાં જે ભૂલ કરી તેને પછીના સાક્ષરોએ સત્ય વસ્તુ તરીકે સ્વીકાર કર્યો અને તેજ ભૂલ પછીથી કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. આમાં તો વિશેષ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામભાઈ જેવા રસિક, સંસ્કારમૂર્તિ, સૌજન્યશીલ, સંયમશીલ અને ન્યાયની તુલા સાચવવામાં પ્રવીણ, એવા વિદ્વાન્ સાક્ષરને હાથે પણ તેમના 'અક્ષરદેહ' ના અવલોકનમાં ભૂલ થઈ છે. દયારામભાઈના અક્ષરદેહનું અવલોકન કરતાં પૃષ્ટ ૮૦ માં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

"જે ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી કવિએ નવધા ભક્તિઓનાં સ્થૂળ સ્વરૂપની જાળ ભેદી તેમનાં સૂક્ષ્મમર્મ પ્રકાશ્યાં છે તેજ દૃષ્ટિનો ત્યાગ તે નવધા ભક્તિના શિખરરૂપ પ્રેમ સમાધિના વિષયમાં કવિ ઉક્ત ચેષ્ટા પ્રત્યયોને સ્વીકારીને કરતા હોય તો તે કવિને વિષે આપણે એવુંજ કહેવું પડે કે કવિ મહાસાગર તરી જઈ ખાબોચીયામાં ડુબ્યા અથવા He passed from the sublime to the ridiculous." આ ગોવર્ધનભાઈના વિધાન માટે એટલુંજ કહીશું કે તે સત્યથી વેગળું, અને દયારામભાઈના સાહિત્યના પૂર્ણ અવલોકનનો અભાવ અને પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જણાવે છે. દયારામભાઈનાં કાવ્યો—જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, નવધા ભક્તિ કે પ્રેમ ભક્તિનાં એ બધા કાવ્યોને એક બીજાથી નિરાળાં પાડવાથી દયારામભાઈની વૈરાગ્ય ભાવના સમજી શકાતી નથી. એ બધાં કાવ્યોમાં એ કાવ્યોના અર્થમાં એકવાક્યતા છે. કૃષ્ણ ભક્તિ એ તેમનો આત્મા છે. પદો વિગેરે કે જેમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો દયારામભાઈએ બોધ આપ્યો છે, તે તો દયારામભાઈની કવિતાનું બાહ્યરૂપ છે. તે તો એની કાયા સમાન છે પણ એનો સાચો આત્મા તો ગરબીઓ છે. જેમ દેહ અને આત્મા ઉભય મળીને જીવન ચાલે છે તેમ જ્ઞાન વૈરાગ્ય સાથે પ્રેમ તત્વ મળે તોજ ભક્તિમય જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. દયારામભાઈમાં વૈરાગ્ય

તને લક્ષ વાતની એક કહું, સમ ખાઈ આણાય;
દયા નામ શ્રીકૃષ્ણ થકી, સમશે સહુ પરિતાપ રે. ગો૦ ૧૦

૨.

હરિ હું શું કરૂં રે, મારો માયા ન મૂકે કેડો. ટેક૦
કોટિ કલ્પ લગી એણે ભમાવ્યો, ભમું હજુ નહિ છેડો;
મુજથી ન છૂટે ન આપ છોડાવો, મારો કીયે કાળ નિવેડો. હરિ૦ ૧
સેવા સમરણ કયમ કરૂં, મારો ક્ષણ એ ન છાંડે હેડો;
શું ગજું મારૂં જે હું જીતી અવિદ્યા, કરૂં ચરણકમળમાં નેડો. હરિ૦ ૨
આપ વિના એના સહુ ચેલા, તે કોને કહું દુઃખ ફેડો;
દાસ તમારી જાય પ્રેરો ત્યાં, પાછી ફરે જ્યારે તેડો. હરિ૦ ૩
કરગરી કહું છું કૃષ્ણ કૃપાનિધિ, ચરણ પડયો ન ખસેડો;
માયાકાળ અગ્નિથી બળે દયો, કૃષ્ણ કૃપાજળ રેડો. હરિ૦ ૪

૩

સાચું તે સગપણ રે, સમજ મન શ્યામ તણું;
બાકી સહુ જૂઠું રે, કશું નથી કામ તણું; ટેક૦
માત તાત સુત ભ્રાત ને ભગિની, સગાં સહોદર સોય;
કુળ કુટુંબ સખા ગોત્ર ને જ્ઞાતિ, એમાં તારૂં તે છે નહીં કોઈ,
સગું એ તો સરવે રે, કામ ને દામ તણું. સાચું તે૦ ૧
જનની જનક એમ કર્યાં કેટલાં, તેં જેટલી ધરી દેહ;
લ્હેણાદેણીનો સંબંધ છૂટયો, ત્યારે મૂકી ગયા સહુ તેહ,
કોઈએ ના બતાવ્યું રે, ઠેકાણું વિશરામતણું. સાચું તે૦ ૨
જોની આ હરિવણ હેત ધરીને, કોણ આપે મનુષ અવતાર;
પશુ પક્ષી ફેડીને આપ્યો, તને ભજન તણો અધિકાર,
ભજે તેને આપે રે, પદ નિજ ધામ તણું. સાચું તે૦ ૩
અણ આસક્તિ કયહું મા રાખીશ; માયા મનથી છોડ;
નિશ્ચિન્ત થઈ સહુ શોક તજીને, પ્રીત પ્રભુજી શું જોડ,
દયા દિન રજની રે, રટણ કર રામ તણું. સાચું તે૦ ૪

પદ ૧ માં—જીવનનો સદુપયોગ કરવા ભગવાનનાં ગુણગાન ગાવાનો ઉપદેશ કવિશ્રી આપે છે. આ જીવન અનિત્ય છે. જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ જેમ જેમ પસાર થાય છે તેમ તેમ જીવનનો હ્રાસ થતો જાય છે. સરોવરમાં રહેનારી માછલીને ખબર પડતી નથી કે સરોવરનું જળ સૂકાતું જાય છે, અને તેની સાથે તેના પણ જીવનનો અન્ત આવશે. જીવનની ક્ષણો પસાર થતી જાય છે. છતાં મનુષ્ય તો એમજ માને છે, કે તેનો અન્ત આવવાનો નથી. સૂર્ય ઉગે, બપોર થાય, સાંઝે આથમે–પછી રાત્રિ આવે; છતાં આપણને એમ લાગે કે એ બધું સરખું છે. પણ તેમ નથી. સંધ્યા સમયે સૂર્યનો અસ્ત થતાં રાત્રિનો અંધકાર આવવાનોજ છે, તેમ દરરોજ પળે પળે જીવન વહી જાય છે. અને છેવટે તે જીવન બંધ થઈ જશે. નદીઓનાં જળ સુકાઈ જાય તેમ જીવન એટલે ચાર દિવસનું ચાંદરણું. તેનો ચમત્કાર થોડોક વખતજ રહેવાનો. જીવન અનિત્ય છે. વિનાશી છે. એક વખત તેનો અંત આવશે, ત્યારે પોતાની બધી સમૃદ્ધિ, વૈભવ, કીર્તિ, સત્તા, મૂકીને માણસે અહીંથી ચાલ્યા જવાનું છે. એ બાબતનું ભાન મનુષ્યને રહેતું નથી. પણ માયાની મધલાળમાં મોહાય છે. તેનાથી તેને તૃપ્તિ થતી નથી. માયાનાં સુખ તેને 'મીઠા મેવા' જેવું લાગે છે. અગર તાવમાં ઘી જેવું છે. તે પીડાકારી છે. તેમાંથી બચવા પ્રભુના ગુણગાનરૂપ રસાયણનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. બાકી છેલ્લો દિવસ આવવાનો છે. ત્યારે કાંતો સંસારનો વૈભવ તને મૂકી જશે, અગર તારે તેને મૂકવા પડશે.

પદ ૨–માં 'માયા' વિષે કવિ લખે છે. પ્રભુને ઉદ્દેશીને કવિશ્રી કહે છે કે "હે પ્રભો! હું શું કરું ? માયા મને સતાવે છે. મને બીલકુલ ઝંપવા દેતી નથી. અત્યાર સુધી અનેક જન્મો મારે લેવા પડયા, તે માયાને લીધેજ; હજું કેટલા જન્મો મારે લેવા પડશે તેની મને ખબર પડતી નથી. મારું બળ તેની આગળ ચાલતું નથી. આપ મને તેનાથી મુક્ત કરતા નથી. હવે હું શું કરું ?

માયારૂપી અગ્નિથી હું બળી રહ્યો છું. આપની કૃપારુપી જળનું સિંચન કરવામાં આવે તોજ તે અગ્નિ શાન્ત થાય."

પદ–૩ માં કવિ કહે છે કે દુનિયાના તમામ સંબંધો ખોટા છે. સાચું સગપણ પ્રભુ સાથેનું છે. દુનિયાના કોઈ સગા સંબંધીઓ કે મિત્રો આપણા નથી. એ બધા કામ અને પૈસાના સંબંધીઓ છે. સ્વાર્થીઓ છે. જ્યાં સુધી આપણી સાથેના સંબંધમાં તેમની કામવાસના અને દ્રવ્યની કામના પૂર્ણ થાય ત્યાંસુધીજ સંબંધ રહે છે. અને જેવી તે કામના પૂર્ણ થઈ કે તુર્તજ તેઓ આપણી સાથેનો સંબન્ધ ફગાવી દે છે. જાણે કે તે આપણને ઓળખતા ન હોય, તેમ આપણી તરફ વર્તે છે. માટે સંબંધ રાખવો તો પ્રભુ સાથેનોજ. તેજ સાચો સંબંધ છે. તે સંબંધ અખંડ રહે છે. દાસભાવથી પ્રભુનું એકવાર શરણ સ્વીકાર્યું હોય તો પ્રભુ તેને છોડતા નથી. પોતાનો જાણીને તેને બિરદાવે છે. તેના સુખ દુઃખના સાથી પોતે બને છે.

નીચેના પદમાં કવિ કહે છે કે આ મનુષ્ય દેહ મોંઘો છે. તે ફરીથી મળવાનો નથી. મનુષ્ય દેહરૂપી મણી તને ભગવાનની કૃપાથી મળ્યો છે, તો તેને વ્યર્થ ફેંકી ન દેતાં, પ્રભુ ભજનમાં તેનો ઉપયોગ કરો. બાકી મનુષ્યની સંપત્તિ, વૈભવ કે ડહાપણ કશા ખપમાં આવતી નથી.

જીવન નિષ્ફળતા.

પદ.

ફૂલ્યો શું ફરે છે રે, ભૂલ્યો ભવકૂપમાં પડયો,
મનુષ્યા દેહરૂપી રે, ખોયો મણિ હાથે ચડયો. ટેક૦

શું થયું જો સંપત્તિ ઘણી મેળવી, શું થયું મોટે ઘરબાર,
નિશ્ચલ થઈ હરિને ના ભજ્યા, ભુંડા ધિક્ તારો અવતાર,
ધિક્ તારૂં જીવ્યું રે, દૈવે તને શાને ઘડયો. ફુલ્યો૦ ૧

ડાહ્યો થઈને દુનિયામાં ફર્યો તું, તેને શું સર્યું તારૂં કાજ?
તું શે ન જાણે જે જાવું પલકમાં, ત્યાં કયમ રહેશે ત્હારી લાજ?
ડહાપણ તારૂં ત્યારે રે, જ્યારે જમને કર ના ચડયો. કુલ્યો૦ ૨

વરણાગીમાં વાટજ ઉડી, જ્યારે નર્ક નિવાસ ઠર્યો;
મિથ્યા જનુની ભારે રે મારી, અલ્યા જન્મ ધર્યો ન ધર્યો,
માટે જોની જાગી રે, અવસર આવી અડયો. કુલ્યો૦ ૩

સમજ માન્ય મન મારી શિખામણ, મમતા મૂકી પરી;
સ્મરણ કર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ, રાધાકૃષ્ણ શ્રી હરિ,
દયો ત્યારે જાણે રે, તું સૌથી સરસ નિવડયો. કુલ્યો૦ ૪

નીચેના પદમાં હરિભક્તિ વગરના જીવનની નિષ્ફળતા કેવી અસરકારક રીતે કવિ જણાવે છેઃ—

પદ.

ગર્ભવાસ રાખ્યો રે, કૃપા તને બહુ કરી;
સદા સુખ આપ્યું રે, તેને કેમ ગયો વિસરી. ટેક૦

દશ પંદર સુધી પૂરણ પાળ્યો, પરણાવ્યો બહુ પેર,
તોયે એક ઘડી ઈશ્વર ના ગાયા, મનમાં ન આણી કાંઈ મ્હેર;
વિશે વહ્યો પૂરો રે, હૈયામાં ન લાવ્યો હરિ. ગર્ભ૦ ૧

વરણાગીમાં વાંકા હીંડે છે, પચીસ થયાં પરમાણ,
છેલાઈમાં તું છાકી ફરે છે, અહંકાર ને અભિમાન;
ત્રીશે મોહ્યો સ્ત્રીને રે, ઘણા ઘણા નેહ ભરી. ગર્ભ૦ ૨

નાત જાતમાં નામજ કાઢયું, કુબુદ્ધિ જાત કઠોર;
ધનને કાજે ધૂતતો ફરે છે; જેમ હરાયું ઢોર;
ચાળીશે તું ચાલી રે, છતમાંહિ રહ્યો છકી. ગર્ભ ૩

ઘરધંધામાં ઘેલો ફરે છે, ગાયા નહિ જગપાળ,
પરાક્રમ તારાનો પાર ના આવે, પૂંઠે બહુ થઈ જંજાળ;
પચાસે જઈ પહોંચ્યો રે, ઠેકાણે ન બેઠો ઠરી. ગર્ભ ૪

દયા દાન ને પુણ્ય ન લાવ્યો, જ્ઞાન અને ગરીબાઈ,
અહંકારમાં તું ગયો અફળાતો, લોભ લાલચમાં લેવાઈ;
સાઠે બુદ્ધિ નાઠી રે, તારણ કંઈ ન આવ્યું તરી. ગર્ભ ૫

સિત્તેર થયાં ત્યારે શુદ્ધ ના રહી, ભાગ્યો પોતાનો ભાર,
કુટુંબ કબીલો કોઈ નવ માને, તોયે ન મેલે અહંકાર;
સુમારગ ન ચાલ્યો રે, ડગલું નવ મેલ્યું ડરી. ગર્ભ૦ ૬

એંસી થયાં ત્યારે આંખે ન સૂઝે, થરથર ધ્રુજે તારી કાય,
કાયામાં કંપવાયુ પ્રગટયો, તોએ ભજન નહિ થાય;
મૂરખ નવ ચેત્યો રે, માયાએ તને લીધો ઘેરી. ગર્ભ૦ ૭

ઘરડો થયો ત્યારે ગતજ ભાગી, ગાયા નહીં પરબ્રહ્મ,
દાન પુણ્યનું નામ ન જાણ્યું, સમજ્યો નહીં કાંઈ મર્મ;
મારૂં મારૂં કરતો રે, વર્ષ નેવું ગયાં વહી. ગર્ભ૦ ૮

કુકર્મના બહુ બંધન છુટવા, આવ્યો મનુષ અવતાર,
સોએ વર્ષે તારી અવધજ આવી, ભર્યો ભુંડાઈનો ભાર;
ભૂલ્યો બાધા ભવમાં રે, ફોગટનો ફેરો ફરી. ગર્ભ૦ ૯

ઈશ્વરને અંતર નવ ધાર્યા, જાણ્યા ન જગદાધાર,
અંત્ય સમે જ્યારે બાંધીને આણ્યો, પડયો કરશે પોકાર;
દારુણ દુઃખ દેખી રે, રોશે બહુ નયણાં ભરી. ગર્ભ૦ ૧૦

સત્ય પુરુષે સિદ્ધિમાં જોયું, તારૂં પાનું પુસ્તક નિરધાર,
ખાતામાં ઘણી ખોટજ દીઠી, નાખો નરક મોઝાર;
પાપી એ છે પૂરો રે, પૂછો એને ખોટી ખરી. ગર્ભ૦ ૧૧

કાયર થયો ત્યારે કાલાવાલા, કરવા માંડયા અપાર,
હરિ હવે ભજન નવ ચૂકું તારૂં, એકવાર કાઢોને બ્હાર;
દાસ દયારામને રે, હરિ હાથે ઝાલો ફરી. ગર્ભ૦ ૧૨

નીચેના પદમાં કવિ નિર્વેદ અનુભવે છે અને પ્રભુને વિનંતિ કરે છે. "અરેરે મેં મારૂં આખું જીવન વ્યર્થ જવા દીધું. પ્રભુની

ભક્તિ થઈ નહીં. હવે મારી મૃત્યુની પળો કેવી જશે ? તે વખતે પ્રભુ મારો ત્યાગ કરશો નહિ.”

પદ.

મ્હારે અંત સમય અલબેલા, મુજને મૂકશો માં;
મ્હારા મદનમોહનજી છેલા, અવસર ચૂકશો માં. મા૦ ૧
હરિ હું જેવો તેહેવો તમારો, મુજને મૂકશો માં;
શ્રીગુરૂ સોંપ્યો સંબંધ વિચારો, અવસર ચૂકશો માં. મા૦ ૨
મ્હારા દોષકોષ સંભારી, મુજને મૂકશો માં;
શરણાગત વત્સલ ગિરિધારી, અવસર ચૂકશો માં. મા૦ ૩
હરિ મ્હારે ધરમ નથી કોઈ સાધન, મુજને મૂકશો માં;
નથી સતસંગ સ્મરણ આરાધન, અવસર ચૂકશો માં. મા૦ ૪
શ્રીપતિ સર્વાત્મા સર્વોત્તમ, મુજને મૂકશો માં;
મ્હારા પ્રાણજીવન પુરુષોત્તમ, અવસર ચૂકશો માં. મા૦ ૫
સમરથ કરૂણાસિંધુ શ્રીજી, દયાને મૂકશો માં;
મ્હારે ઓથ નથી કોઈ બીજી, અવસર ચૂકશો માં. મા૦ ૬

નીચેના પદમાં મનની મુસાફર તરીકે કલ્પના કરીને કવિ સર્વેને બોધ આપે છે.

પદ.

મનજી મુસાફર રે, ચાલો નિજ દેશ ભણી,
મુલક ઘણા જોયા રે, મુસાફરી થઈ છે ઘણી. ટેક૦
સ્વપુર જવાનો પંથ આવ્યો છે, રખે ભૂલતા ભાઈ;
ફરીને આ મારગ મળવો છે નહી, એહેવી તો છે અવળાઇ;
સમજીને ચાલો સુધા રે, ના જોશો ડાબા કે જમણી. મનજી૦ ૧
વચ્ચે ફાંશીઆ વાટ મારવાને, બેઠા છે બે બેચાર;
માટે વળાવા રાખો બે ત્રણેક, ત્યારે તેનો નહીં ભાર;
મળ્યો છે એક ભેદુ રે, બતાવી ગતિ સહુ તે તણી. મનજી૦ ૨

માલ વહોરે તો વહોરે શેઠના નામનો, થાય ના કર્યું અટકાવ;
આપણો કરતાં જોખમ આવે, ને ફાવે દાણીનો દાવ,
એટલા સારૂં રે, ના થાવું વહોરતનો ધણી. મનજી૦ ૩
જો જો જુગતથકી જાવું છે, કરજો સંભાળીને કામ,
દાસ દયાને એમ ગમે છે, હવાં જઈએ પોતાને ધામ;
સૂઝે છે હાવાં એવું રે, અવધ થઈ છે આપણી. મનજી૦ ૪

નીચેના પદમાં કવિ કહે છે સાચા સગા ભગવાનજ છે.

પદ.

સાચા સગા સમરથ ગિરિધર, કોઈ સમે નવ મૂકે;
આફત વેળા સહુ રહે અળગું, કોઈ ન આવે ઢૂંકે રે. સાચા૦ ટેક
સહુથી વહાલ ઘણું માતાનું, વેદ પુરાણે વાંચ્યું;
ગંદે રોગે તેહેનું હેત પણ, મેં દીઠું છે લાંચ્યું રે. સાચા૦ ૧
પુત્ર પિતાનો આત્મા કહાવે, લખ્યું વેદને પાને;
અન્યાય અનળ અતિસે કરે ત્યારે, તે પણ કર દે કાને રે. સાચા૦ ૨
પુત્રી પુત્ર બેન ને બંધુ, તું જાણે મુજ બેલી;
મારૂં તારૂં તંત કર્યાથી, તે પણ મૂકે ઠેલી રે. સાચા૦ ૩
સહુથી વહાલી ઘરધણિઆણી, જે માટે સહુ છોરે;
પુરુષાર્થ પૈસો ન હોય ત્યારે, તે પણ કરડવામાં રે. સાચા૦ ૪
તેમ પત્નીને પતિ પણ સ્વાસ્થ, સધે તાંહાં લગી પાળે;
કદા કુરૂપણી ટળી કામથી, પછે સામું નવ ભાળે રે. સાચા૦ ૫
કોઈથી સાચો સ્નેહ હોય, જેનો વિશ્વાસ ન છૂટે;
કુવચન કપટ લોભ દેખાડે ત્યારે, તેહેનું હેત પણ તૂટે રે. સાચા૦ ૬
જ્ઞાતિ જગજન રાજજનાદી કોઈનું હેત રખે મન ધારે;
ચોરી હત્યા અન્યાય થાય કદી, સર્વ જુતીઓ મારે રે. સાચા૦ ૭
ધનમાં પણ મન ઘણું ન સારૂં, પરિણામે દુઃખદાતા;
પ્રાણ ખોય કે પ્રેત કરે કદી, કલેશ સુહૃદ પિતુ ભ્રાતા રે. સાચા૦ ૮

એ સર્વે અવસ્થામાં થાય સંગી, વાત–કહું છું વીતી;
અરે દયા તું તે પ્રભુ મૂકી, શીદ કરે ક્યહું પ્રીતિ રે. સાચા૦ ૯

આમ સંસાર તરફ વૈરાગ્ય દેખાડીને જીવનના સાફલ્ય માટે નીચેના પદમાં ભક્તિમાર્ગીય જીવનનો આદર્શ આપે છે.

પદ.

જેનું ધન્ય ભાગ્ય ભવમાં, જેણે વ્રજ સંડળ જોયું,
જેણે વ્રજરજમાં તન રોળ્યું, તેણે જનમ મરણ ખોયું. જેનું૦ ટેક.
શ્રીવૃંદાવન રાસરમણ સ્થળ, જેણે નયણે નિરખ્યું;
તેના ભાગ્યમાં કેટલુંક સુખ છે, તે કોઈએ ન જાય પરખ્યું. જેણે૦ ૧
શ્રીજમુના જળ સ્નાન પાન સહેજે. તેહેને નૂતન તનુ મળિયું;
કદાપિ કુત્સિત કર્મ બને તોએ, જમપુરી જાવું ટળિયું. જેણે૦ ૨
ચોરાશી કોશની પરિક્રમા કીધી, તેને ચોરાશી નથી ભમવું;
વન ઉપવન જોઈ આનંદ આવ્યો, તેને હરિ સંગે ઠયું રમવું. જેણે૦ ૩

પ્રભુ પ્રેમમાંજ પ્રાપ્તિ જીવનનું રહસ્ય છૂપાયલું છે. આ જીવનમાં પ્રભુનાં દર્શન કરવાં, તેમાંજ તેની ધન્યતા, તેજ સાચો વૈરાગ્ય.

પદ

ગાજે ગાજે રે, ગોવિંદ ગુણ નિત્યે ગાજે. ટેક.
હસ્ત વડે કરજે હરિ સેવા, ચરણે, હરિદરશન ધાજે રે. ગાજે૦ ૧
નેત્રે નિરખે નંદનંદનને, હરિજશરસ શ્રવણને પાજે રે. ગાજે૦ ૨
ઘ્રાણને પુષ્પપ્રસાદી તુળશી, પ્રભુનો પ્રસાદ સાધુસંગે ખાજે રે. ગાજે૦ ૩
નમન કરે શિર હરિહરિજનને, તીર્થનાં તીર્થમાં નિત ન્હાજે રે. ગાજે૦ ૪
મન મધુવ્રત પદકમળે રાખે, દાસદાસ હરિનો થાજે રે. ગાજે૦ ૫
સત સંગ વિના પલક ખોશ માં, દુષ્ટ સંગથકી દૂર જાજે રે. ગાજે૦ ૬
દેહધારી સહુપર દયા રાખી, હરિ ગુરૂ હરિજનસમ ચ્હાજે રે. ગાજે૦ ૭
સાચો સ્નેહ રાખ કૃષ્ણ સાથે, છળકરીને વિશ્વને મા વ્હાજે રે. ગાજે૦ ૮
દયો કહે જો એ સધી આવે તો, વણશ્રમે વૈકુંઠ જાજે રે. ગાજે૦ ૯

હવે નીચેનું પદ અવલોકો. કવિ પોતાના મનને રખડતા ઢોર સાથે સરખાવે છે. ગીતા મનને ચંચલ કહે છે, કવિએ તે વિચારને કેવી સરસ કલ્પનાથી રજુ કર્યો છે. મન પ્રભુને સોંપાય તોજ તે વશ થાય છે.

મ્હારૂં ઢણકતું ઢોર ઢણુકે છે સહુ નગ્રમાં, સીમખેતર ખળું કાંઈ ન મૂકે;
ના જાવું જાય ત્યાંહાં ના ખાવું ખાય તે, રખડવું નિત્ય તેહેમાં ન ચૂકે.
મ્હારૂં૦ ટેક.
વાળી લાવું ઘેર ને ગોતું માંડું ગળ્યું, લીલું નીરૂંછ પણ તે ન સુંઘે;
કોહેલાં રાડાંઓ ઘાસ કયહું કુસકા, માર ખાઈને પણ તેજ હુંગે.
મ્મારૂં૦ ૧
હેડલો હોડેરડો મ્હારો માન્યો નહીં, થયું હરાયું હાવાં હું તો હાર્યો;
વશ મ્હારે નથી તદપિ મ્હારૂં કહાવ્યું માટે, રહું છું ભયભીત ચિંતાનો માર્યો. મ્હારૂં૦ ૨

હે ગુરૂગોપાળ મેં અરપ્યુંએ આપને, વશ કરી રાખો નિજપાસ માગું;
સાધુપણું શીખવી વૃંદાવન ચારજો, ક્લેષ મ્હારા ટળે પાય લાગું. મ્હારૂં૦ ૩

જીવનની ધન્યતા પ્રભુ પ્રાપ્તિમાં છે એ વિચાર એમના અનેક પદોમાં વારંવાર વ્યક્ત થાય છે. સાંસારિક વિષયોમાંથી રાગ જતો રહે અને તે પ્રભુ તરફ વળે અને પ્રભુ પ્રાપ્તિ થાય તે માટે મનથી દઢ સંકલ્પ થવો જોઈએ. કારણ કે પ્રભુ ભક્તના દઢ સંકલ્પમાં રહે છે. એનું વર્ણન કેવી સરસ રીતે નીચેના પદમાં કહ્યું છે, તે સમઝવાથી, દયારામભાઈની ભક્તિના ઉચ્ચ આદર્શનો પણ ખ્યાલ આવશે. 'આમાં એક રૂપક યોજયું છે. સત્સંગ નામના દેશમાં, ભક્તિ નગરમાં આવેલી પ્રેમની પોળમાં, પ્રભુનો નિશ્ચયનો મહેલ આવેલો છે. પ્રેમની પોળમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યા પછી, તે મહેલની અંદર જતાં પહેલાં વિરહતાપરૂપી પોળીઆઓને મળવું જોઈએ.

(વિરહ તાપનો અનુભવ કરવો જોઈએ) પછી સેવાની સીડી ઉપર ચઢવું. (સેવા કરવી) અને મહેલની અંદરના ભાગમાં જ્યાં પ્રભુ બિરાજે છે ત્યાં જવું. ત્યાં દીનતાના પાત્રમાં મનરૂપી મણિ મૂકીને પ્રભુને ભેટ કરવી. (મનને પ્રભુમય તન્મય બનાવવું) 'હું' ભાવ અને 'પું ભાવ'નું નોછાવર કરવું. (પુંભાવ એટલે પોતે પુરુષ છે એ ભાવ) આમ કરવાથી પ્રભુરૂપી વર પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આ બધાનું કારણ પ્રભુની ઈચ્છા છે. તેમની ઈચ્છા હોય તોજ નિશ્ચયના મહેલમાં પ્રવેશ કરવાનું ભાગ્ય ફળે. તે પ્રભુની કૃપા મેળવવા પ્રભુ કહે છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યનું શરણુ સ્વીકારવું.

પ્રભુનો મહેલ

નિશ્ચયના મહેલમાં વસે મારો વાલમો, વસે વ્રજલાડીલો રે,
જેરે જાયે તે ઝાંખી પામે જીરે;
ભૂલા ભમે તે બીજા સદનમાં શોધેરે, હરિ ના મળે એકે ઠામે રે.
સત્સંગ દેશમાં ભક્તિ નગર છેરે, પ્રેમની પોળ પૂછી જાજો રે;
વિરહતાપ પોળીઆને મળી મહેલે પેસજોરો, સેવા સીડી ચડી ભેગા થાજો રે.
દીનતા પાત્રમાં મનમણિ મૂકીને, ભેટ ભગવંતજીને કરજો રે;
હુંભાવ પુંભાવ નોછાવર કરીનેરે, શ્રીગિરિધર વર તમો વરજો રે.
એરે મંડાણનું મૂળ હરિ ઈચ્છારે, કૃપા વિના સિદ્ધિ ન થાયે રે;
શ્રીવલ્લભશરણ થકી સહુ પડે સહેલુંરે, દૈવી જન પ્રતિ દયો ગાયરે.

"વૈરાગ્ય ભાવના" કવિ હૃદયમાં સતત હોવાથી સાંસારિક બાબતોથી અલગ રહેતા નહોતા. જ્ઞાતિના સામાજીક પ્રસંગોમાં પણ હાજરી આપતા. કવિશ્રીનાં આખ્યાનોમાં તે વખતના સામાજિક જીવનનું પ્રતિબિમ્બ જોવામાં આવે છે. 'શ્રી રુકિમણી વિવાહ' 'શ્રી સત્યભામા વિવાહ' 'નાગનજીતી વિવાહ' 'અષ્ટપટરાણી વિવાહ' રુકિમણી સીમંત, 'કુંવરબાઈનું મામેરું' 'શ્રીકૃષ્ણ ઉપવીત', 'મીરાં ચરિત્ર', 'પંદર તીથિઓ', 'રાધાજીનો વિવાહ ખેલ', 'વ્હાલાજીના મહિના',–'પારણું', 'રાધિકાજીનું સ્વપ્ન', રાધાજીનાં વખાણ–વગેરે કાવ્યોનાં વિષય સાંસારિક છે. છતાં કવિએ ભાગવતના આધારે,

તેને કૃષ્ણના રુકિમણી, સત્યભામા, તથા નાગ્નજીતી સાથેના વિવાહનાં, કાવ્યોમાં કન્યાના લગ્ન માટે કુટુંબના વડીલોની ચિન્તા, વિવાહવિધિ, વરરાજાનો જાનૈયા સાથેનો વરઘોડો, તે જોવાની જનતાની જીજ્ઞાસા, પીઠી ચોળવી, વરઘોડા સાથે વાજાં વગાડવાં, કલુવો પીરસવો, પોંખવાની વિધિ, ઇંડીપીંડીથી ઓવારણાં લેવાં, સાસુથી વરરાજાનું નાક તાણવાની રુઢિ, કન્યાના શણગાર, કન્યાદાનની વિધિ, જ્ઞાતિનાં ભોજનમાં પીરસાતી જૂદી જૂદી વાનગીઓ, પહેરામણીની રીત, કન્યાને વરને ત્યાં વળાવતી વખતની વિધિ, દોરડાં છોડવાં, વહુનું મોં જોવું વગેરેનું વર્ણન ઘણી રસિક રીતે કવિએ કરેલું છે. સ્ત્રીઓમાં લગ્ન પ્રસંગે ફટાણાં ગાવાનો રિવાજ હતો, તે તરફ કવિને નફરત હતી. તેથી તેમણે બહેનોને માટે 'વિવાહ' વિષેનાં આખ્યાનો લખ્યાં હતાં. તે બ્હેનોમાં બહુજ પ્રચલિત થયાં. કવિ પોતેજ આ આખ્યાનો ગાઈ બતાવતા. ડભોઈના લગ્ન ઉત્સવોમાં તે વખતે આ વિવાહ વિષેનાં આખ્યાનોજ સંસ્કારી વર્ગમાં ગવાતાં. લગ્ન જેવોજ સીમન્તનો પ્રસંગ હિન્દુ સમાજમાં વિધિ પૂર્વક ઉજવાય છે. તે પ્રસંગને લગતાં પણ તેમણે કાવ્યો લખ્યાં છે. તેમાં સીમન્ત પ્રસંગની વિધિ વર્ણવી છે. પણ આ કૃષ્ણના–પરમાત્માના સંબંધથીજ, સાંસારિક ભાવથી નહિ.

હરખ સીમંતનો આવિયોરે. કદલી સ્થંભ તોરણ બાંધ્યાં બાર,
આનંદ મારે અતિ ઘણોરે.

તે પ્રસંગે સ્ત્રીને પીઠી ચોળવામાં આવે છે. એને 'ધેણ' કહેવામાં આવે છે.

પીઠી ચોળી ધેણને નવરાવિયાં રે,
વસ્ત્રાભૂષણ ધરિયા શુભ શણગાર;
ખુસહિયો ધેણના ખોળામાં બેસતો,
ખુસહિયો અભિમન્યુ આવી ખોળે બેઠો રે.
કુમકુમ કર પીળી ખુસઠ થાળી,

સીમન્ત વખતે પિયેરિઆં તરફથી મામેરું ભરવામાં આવે, તેનું વર્ણન કવિએ કુંવરબાઈના મામેરામાં કર્યું છે. બાળકને પારણામાં

સૂવાડતી વખતે, હાલરડાં ગાવાનો રિવાજ બહુજ પ્રચલિત છે. 'કવિએ માતા જશોદા ઝૂલાવે પુત્ર પારણે' એ કાવ્યમાં, કૃષ્ણ પારણામાં સૂતા છે અને માતા ઝૂલાવે છે, તે વખતે ગોપીઓ ત્યાં આવે છે, અને તેમનો હર્ષ માતો નથી.

માતા જશોદા ઝૂલાવે પુત્ર પારણે,
ઝૂલે લાડકડા પૂરુષોત્તમ આનંદ ભેર,
હરખી નીરખીને ગોપીજન જાયે વારણે,
અતિ આનંદ શ્રી નંદાજીને ઘેર. માતા૦ ૧
હરિના મુખડા ઉપર વારૂં કોટિક ચંદ્રમા,
પંકજ લોચન સુંદર વિશાળ કપોળ;
દીપક શિખા સરખી દીપે નિર્મળ નાસિકા,
કોમળ અધર અરુણ છે રાતા ઓળ. ૨

માતા પારણું ઝૂલાવતાં ગાય છેઃ—

મારા, કહાનાની સમાણી કન્યા લાવશું,
મારા લાલને પરણાવીશ મોટે ઘેર;
મારો જાયો વરરાજા થઈ ઘોડે બેસશે,
મારો કહાનો કરશે સદાય લીલા લ્હેર.

માતાના તો ઓરીઆ એજ હોય, કે બાળક મોટો થાય તેને લાયક કન્યા મળે, મોટે ઘેર તેનું લગ્ન થાય, અને સદાય લીલા લ્હેર કરે. એમ આ કાવ્યમાં માતાના ભાવને પણ આબેહૂબ વ્યક્ત કરેલ છે.

કન્યાઓને નાની વયમાં પરણવાના કોડ થાય છે, તે ભાવ શ્રી રાધિકાજીના સ્વપ્નમાં વ્યક્ત કરેલ છે. રાધાને આવેલું સ્વપ્ન માતાને કહી બતલાવે છે.

"માતાજીરે આજ આનંદ મારે અંગે રે, શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા મારી સંગેરે."

આવાં અનેક કાવ્યો સાંસારિક વિષયોને લગતાં પણ કવિએ લખ્યાં છે. તેથી તે 'લોકકવિ' પણ હતા. સમાજ કૃષ્ણભક્તિ તરફ વળે તેજ તેમનો ઉદ્દેશ હતો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

જીવન પરાગ

દયારામભાઈની જીવન દષ્ટિ કેવા પ્રકારની હતી તેનો ખ્યાલ પાછલા પ્રકરણો ઉપરથી આવી શકશે. સાહિત્યકારો કે લેખકો તેમના સાહિત્યની અંદર જે આદર્શો કે ભાવનાઓ રજુ કરે છે, તે આદર્શો કે ભાવના પ્રમાણે તેમનું જીવન હોય એવું સર્વથા બનતું નથી. જીવનની વાસ્તવિકતામાંથી તેમની ભાવનાઓ દૂર ને દૂર સરકી જાય છે. પણ ભક્ત કવિઓનાં જીવન તેમની ભાવના પ્રમાણેજ હોય છે. તેમનાં કાવ્યો એમના જીવનનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. તેમના હૃદયનો કાવ્ય અરીસો છે. જેટલો અરીસો શુદ્ધ હોય એટલુંજ પ્રતિબિંબ ચોકખું હોય છે. દયારામભાઈને બાલ્યાવસ્થાથીજ માતાપિતાના શુદ્ધ સંસ્કારો મળ્યા હતા. વળી તેમની આજુબાજુ ભક્તિમાર્ગનું વાતાવરણ હતું. રેવા નદીના તટ ઉપરના તીર્થધામનું શાંતિમય અને આધ્યાત્મિક વાતાવરણ તથા કિનારા ઉપરની સૌમ્ય રમણીય અને આહ્લાદક, ઈશ્વરના સ્વરૂપનો પ્રત્યેકપળે ભાન કરાવનારી પ્રકૃતિની પ્રેરણાનો પણ લાભ તેમને ઠીક ઠીક મળ્યો હતો. તે બધાં તત્વોએ એમના ભાવિ જીવનના ઘડતરમાં અસર કરી છે.

કોઈ પણ મનુષ્ય ગમે તેવી મહાન્ વ્યક્તિ હોય પણ એને જીવનનું મૂલ્યાંકન તેના ગુણોથીજ કરવામાં આવે છે. તે મનુષ્યનું સામાજીક ચારિત્ર્ય અગર વર્તન, એ તેની મોટી કસોટી છે. સમાજમાં રહેનારી કોઈ પણ વ્યક્તિનું વર્તન સમાજ જીવનને

અનુરુપ હોવું જોઈએ. તેમ સુસંસ્કારોથી સમૃદ્ધ અને બીજાઓને અનુકરણીય તેમજ આકર્ષક હોવું જોઈએ. સામાજીક જીવન એટલે વ્યક્તિઓ વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો મીઠો સંબંધ. ગમે તો એ વ્યક્તિ સાંસારિક જીવન જીવતો હોય કે આધ્યાત્મિક, પણ તેનો સમાજમાં અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે સ્નેહ ભર્યો વર્તાવ હોવો જોઈએ. તોજ તે સમાજમાં પ્રેમ અને માનને પાત્ર બને છે. અને તેનો પ્રભાવ અન્ય ઉપર પણ પડે છે. મનુષ્યમાં ગમે તેટલી બુદ્ધિ ચાતુર્ય હોય, વાક્‌પટુત્વ હોય, કાર્ય કરવાની ઉંચી શક્તિ હોય, કોઇ પણ પ્રશ્નનો વ્યવહારિક રીતે ઉકેલ કરવાની કળા તેણે પ્રાપ્ત કરી હોય, છતાં જો પોતાના હૃદયના ગુણ જેવા કે વિનય, ક્ષમા, ઉદારતાથી જો તે બીજાઓને આકર્ષી શકતો ન હોય, અગર સમાજમાં બધાંઓની સાથે પ્રેમનો સંબંધ રાખી શકતો ન હોય, તો સમાજમાં મહાન્ વ્યક્તિ તરીકે જે કીર્તિને પ્રાપ્ત કરે છે અગર સ્થાન મેળવે છે, તે અલ્પજીવી હોય છે. એના મરણ પછી તે લોકસ્મૃતિમાંથી વીસરાઈ જાય છે. સાચા સંતો કે ભક્તો કે પયગંબરોનાં નામ ઈતિહાસનાં પાનામાં દીર્ઘકાળ પર્યંત સુવર્ણાંકિત રહે છે અને જે સંસાર સાગરના યાત્રીઓની જેમ જીવન નૌકાઓ તોફાનોમાં અટવાઈ જવાના ભયવાળા છે, તેમને માટે તેઓ દીવાદાંડી સમાન હોય છે. જગતની તવારીખમાં આવા ઘણાય મહાન્ પુરુષો થઈ ગયા છે. તેઓ કેવળ તેમના ગુણોથીજ અમર બન્યા છે. આપણા દયારામભાઈની ગણના પણ એક મહાન્ પુરુષ તરીકે આપણે ગણીએ છીએ.

દયારામભાઈ ગુજરાતની જૂની પેઢીના મહાન્ કવિ હતા. એટલુંજ નહિ પણ તે મહાન્ ભક્ત હતા. સાથે સાથે સંસારીઓને માટે જીવનનું દર્શન કરાવનાર, વ્યવહાર અને નીતિ બતાવનાર, તેમની મુશ્કેલીઓમાં આશ્વાસન આપનાર, અને જેમને તમામ વર્ગના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ, નાનાંઓ તથા મોટેરાંઓ,

ઘણા પ્રેમથી ચાહતા હતા અને માન આપતા હતા એવા એ પ્રાતઃસ્મરણીય અને વિભૂતિ રૂપ હતા. એમણે પોતાના ગુણોથી એમના સંપર્કમાં આવનાર ઘણાઓને પોતાના તરફ તેમણે આકર્ષ્યા છે. તેમના સુખ દુઃખમાં રસ લીધો છે. તેમની વ્યવહારિક ગુંચો પણ ઉકેલવામાં માર્ગદર્શન આપ્યું છે. અનેક વિધવાઓનાં અશ્રુઓને લુછ્યાં છે. પતિતોનાં જીવનો અજવાળ્યા છે. કેટલાક કથિર જેવા જીવોને સુવર્ણરૂપ બનાવ્યા છે. કેટલાકના ઉજ્જડ વેરાન જેવા ગૃહજીવનને રસ સમૃદ્ધ બનાવી, સુંદર પુષ્પોથી મઘમઘતી વાટિકાઓ બનાવી છે. પોતે ભક્ત હોવા છતાં સાંસારિક બાબતોમાં રસ લેતા. તે અંગત સ્વાર્થ માટે નહિ પણ બીજાઓનાં દુઃખીયારા જીવનને સુખી બનાવવાને માટે; સમાજને કલ્યાણના માર્ગ તરફ દોરવાને માટે.

એમનું મોટા ભાગનું જીવન પ્રાતઃકાળમાં સેવામાં પસાર થતું. બપોરના સમયે ગ્રન્થો વાંચવા, નવાં કાવ્યો સર્જવા અને જેઓ એમની પાસે શંકાઓ લઈને આવે એના યોગ્ય ખુલાસાઓ કરતા અગર તો દોરવણી આપતા. સાયંકાળ પછી રાત્રિના સમયે પોતાને ત્યાં સત્સંગ મંડળીમાં ભજન કીર્તન કરતા અને ઉપદેશ આપતા. આમ સામાન્ય રીતની નિત્ય ચર્ચા થતી હતી. સમાજની એક વ્યક્તિ તરીકે પણ પોતાને ફરજ બજાવવાની છે એ વાત ભક્ત હોવા છતાં ભૂલ્યા નહોતા. પોતાની જ્ઞાતિમાં કે ગામમાં કોઈ ઝગડાઓ થાય કે કુસંપો હોય કે સંઘર્ષણો થાય તે તેમને પસંદ નહોતું. એમને પ્રેમ અને શાન્તિવાળું જીવન જીવી શકાય એવુંજ વાતાવરણ ગમતું અને એવું વાતાવરણ પોતાના ચારિત્ર્યથી તેમણે ઉત્પન્ન કર્યું હતું. દયારામભાઈ એટલે પ્રેમની મૂર્તિ. ઈશ્વરી પ્રેમ કે માનવ પ્રેમ, ઉભય પ્રકારનો પ્રેમ એમનાં નયનોમાં ઝળકતો હતો. એમની વાણીમાંથી માધુર્ય ઝરતું હતું. એમના પગલે પગલે સભ્યતાની સુવાસ ફેલાતી હતી. એમનું પ્રત્યેક વર્તન કે કાર્ય

મનોહર હતું. તેઓ ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલા દૈવી ગુણોથી સુશોભિત હતા. એટલે દયારામ આદર્શ ભક્ત હતા. એટલુંજ નહિ પણ આદર્શ માનવ હતા.

એમને આદર્શ માનવ કહેવાનો અર્થ એટલોજ છે કે તેમણે મન અને વાણીથી તેમના સંપર્કમાં આવનાર બધાને પ્રેમનું અમૃત પાયું છે. તેમની વણસતી કે કરમાઈ જતી જીવન વલ્લરીઓને પ્રેમ ચિન્તનથી પ્રફુલ્લ અને નવકુસુમ પલ્લવિત કરી છે. જો કે તેમણે જગતના પયગમ્બરોની માફક કે રાજનીતિજ્ઞ પુરુષોની માફક કે સમાજ સુધારકોની માફક સમાજના કાર્યમાં સક્રિય ભાગ લીધો નથી. પણ એમણે માર્ગદર્શક તરીકે અગર ભોમિયા તરીકે ભૂલા પડેલાઓને માર્ગનું દિશા સૂચન કર્યું છે. સાચા ભક્તો સાંસારિક બાબતોમાં પડતાજ નથી અને તે બરાબર છે. તેમના જીવનનું ધ્યેય પ્રભુ પ્રાપ્તિ હોય છે. સાંસારિક કાર્યોમાં જીવનની શક્તિ વેડફી દેનાર તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. દયારામભાઈનું જીવનધ્યેય પ્રભુ પ્રાપ્તિ છે એટલે એમનો મુખ્ય જીવન પ્રકાર ભક્ત તરીકે હતો. પોતાનાઆધિદૈવિક જીવનને વ્યવહારિક જીવનમાંથી વિકસાવવાનું હતું. પંકજ કાદવમાં જન્મે છે. એટલે કાદવમાંથી જન્મ પામ્યા છતાં તે સાચું કમળ બને છે અને તે પોતાના ગુણોથી બધાને આકર્ષે છે. તેમનું જીવન, જેમ પંકજ જલથી અલિપ્ત રહે તેમ, સંસારમાં તેમનો જન્મ થયો અને તેમાંજ તેમના જીવનના ઉછેર અને વૃદ્ધિ થયાં છતાં, તેઓ સંસારથી અલિપ્ત હતા.

'સંસારમાં સરસો રહે અને મન મારી પાસ."

એ ઉક્તિનું યથાર્થ પાલન તેમણે કર્યું હતું. અર્થાત્ સંસારમાં રહેવા છતાં તે સંસારથી પર હતા.

સંસારથી પર હોવા છતાં તેઓ એકલવાયા કે સ્વાર્થી નહોતા. સંન્યાસીઓની માફક **જન મેદનીથી ડરતા ન હતા.** પ્રભુ પ્રેમની સાથે માનવ પ્રેમ પણ તે ધરાવતા. તેમણે સાંસારિક સુખ

શોધ્યું નથી. કીર્તિની અપેક્ષા કરી નથી. અજાચક વ્રત જીવનભર આદર્યું હતું. અપરિગ્રહ અને સંતોષ એ એમનો જીવનમંત્ર હતો. "ચિત્ત તું શીદને ચિંતા કરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે" માં શ્રદ્ધા છતાં વિત્ત એમને ચરણે આવીને પડતું અને કીર્તિ સામેથી વરમાળા તેમને પહેરાવતી. છતાં, એ નથી વિત્ત કે કીર્તિથી મોહાયા. તેમને નહોતી વિત્તૈષણા કે નહોતી સાંસારિક કામના. નહોતો જોઈતો એમને મોક્ષ. એમને તો પ્રભુના પ્રેમરસનું પાન કરવું હતું અને બીજાઓને કરાવવું હતું. એ સુખ ઈચ્છતા હતા. પણ તે સાંસારિકોનું સુખ નહિ. સાંસારિકોનું સુખ તો મરીચિકા જલથી તૃષા છીપાવવા સમાન છે. એ ખરૂં જલજ નથી પણ જલાભાસ છે. તૃષાતૂર મૃગલાંઓ દૂરથી મૃગજલને જોઈને તે તરફ દોડી જાય છે પણ આખરે તેઓ છેતરાય છે અને પાણી વગર તરફડીને મરી જાય છે. સંસારીઓ એ સુખ ને અર્થપ્રાપ્તિ, કીર્તિ, સત્તા કે વૈભવમાં શોધે છે. એ સુખ મેળવવા સોના જેવી કીંમતી ધાતુનો સંગ્રહ કરે છે. ભવ્ય મહેલો જેવા નિવાસ સ્થાનો બાંધે છે અને અપ્સરાઓ જેવી સુન્દરીઓના મોહ પાછળ ગાંડાતુર થઈ જાય છે. એ છે સંસારીઓનું કહેવાતું સુખ. તે પણ કેવું? ઝાકળની માફક અગર જલમાં ઉત્પન્ન થતા બુદ્બુદોની માફક ક્ષણવારમાં ઉડી જાય તેવું. તે તો છે વર્ષા ઋતુમાં થોડો સમય મનને રંજન કરનારા મેઘધનુષ્યોના રંગો જેવું. તે રંગો જોત જોતામાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આવા સુખમાં નથી હૃદયનો આનંદ કે આત્માની શાન્તિ. આ જીવનનું રહસ્ય દયારામભાઈને ઈશ્વરકૃપાથી જીવનની બાલ્યાવસ્થામાંથીજ સમજાયેલું અને તેથી એમણે જીવનભર તે પ્રમાણે આચર્યું. સંતોષ, આત્મસંયમ અને પ્રભુ શ્રદ્ધા એમણે કેળવ્યાં હતાં. જીવનની કોઈપણ ગુંચ પ્રભુ શ્રદ્ધાથી ઉકલી જાય છે એમ તે હૃદયપૂર્વક માનતા.

દયારામભાઈ વ્યવહાર કુશળ પણ હતા. તમામ વ્યવહાર પણ પોતે કરતા અને તમામને સંતોષ આપતા. જ્ઞાતિના ઝગડાઓ પણ

પતાવતા. એમણે ' ચેતવણી ' નામના કાવ્યમાં મનુષ્યે સંસાર વહેવારમાં કેમ વર્તવું એ જણાવ્યું છે. એમાં જે આચાર દર્શાવ્યો છે તેજ તેમના જીવનનો આચાર હતો. સિદ્ધાંતસાર કાવ્યમાં નીચેની પંક્તિઓમાં પોતે કેવા વહેવાર કુશળ હતા તે સમજાવે છે. સંસાર વહેવારનાં કાર્યો કરવાં પણ સમાજમાં ટીકાને પાત્ર ન થવાય અને જે રુઢી અને આચાર સમાજે નક્કી કર્યાં છે તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ એમ તેઓ જણાવે છે.

" નિસ્વાર્થ માટે દુર્બળને દુઃખ આપે છે જેહજી,
અન્યાય અધર્મે પ્રાપ્ત કરેલું અનર્થ મૂલક જેહજી;
દેવ બ્રાહ્મણના વૃત્યર્થે અર્પેલી સહુ વસાજી,
દાન કરેલી વસ્તુ ઉપર કદી ન કરવો હસ્તજી;
કન્યાદાન સાલંકૃત દેવું સુપાત્ર કરવો જમાઈજી,
કેવળ કુળ કે દ્રવ્ય જોઈને કરવી નહિ સગાઈજી;
ગોદાન સત્પાત્રને કરવું ધરા શક્તિવત ભેટજી,
સંપત્તિ અનુસારે સેવા કરવી ભુલવું ન કદિ નેકજી.

આમાં પોતે જણાવે છે કે પોતાના અંગત સ્વાર્થને માટે નબળાઓને દુભાવવા નહિ અને અન્યાય તથા અધર્મથી કોઈ પણ વસ્તુ મેળવવાની ઈચ્છા કરવી નહિ. વળી જે દ્રવ્ય ધર્મ નિમિત્તે અલગ કાઢેલું છે તેના ઉપર પોતાનો અધિકાર રાખવો નહિ, તેમ પોતા માટે તેનો ઉપભોગ કરવો નહિ. દયારામભાઈ પોતે પરણેલા નહોતા; છતાં લોકાચાર જાણતા હતા. તેમના વખતમાં કન્યા વિક્રય થતો અને ગમે તેવા વરને કન્યા પરણાવવામાં આવતી. કેટલાક કુળને જોઈને, અને કેટલાક દ્રવ્યને જોઈને, કન્યા આપતા. કદાચ એમની પોતાની જ્ઞાતિમાં પણ આવું બનતું હશે. તેથી દયારામ કહે છે કે કન્યાદાનમાં કન્યાવિક્રય નહિ કરવો એટલુંજ નહિ, પણ કન્યાના પિતાએ એને અલંકાર વસ્ત્રો વગેરેથી શણગારીને એનું દાન આપવું અને એને લાયક વરની સાથે પરણાવવી. કુળની

મોટાઈ અગર તો દ્રવ્યની મોટાઈ જોવી નહિ. દયારામભાઈના વખતમાં સંસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ નહોતી. છતાં દયારામભાઈએ સંસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિ, આ પ્રકારની લગ્ન સંસ્થામાં સુધારાનો પ્રચાર કર્યો હતો, કે જેનો નર્મદ વગેરેએ પાછળથી કર્યો હતો. કન્યાનો વિક્રય જેમ વર્જ્ય છે તેમ ગામનો કે ભૂમિનો વિક્રય પણ કરવો જોઈએ નહિ. દ્વિજ માટે તેનો નિષેધ છે. અહીંયા ઉપરની પંક્તિઓમાં વેદનો પણ વિક્રય નહિ કરવાનું કહે છે. વેદથી ભાગવત, મહાભારત ઈત્યાદિ પુરાણોનો અર્થ પણ સમજવાનો છે. એમના વખતમાં, અને અત્યારે પણ વેદનું અધ્યયન કરાવનારા કે પુરાણની કથા કરનારાઓ દ્રવ્ય પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ કરે છે. દયારામભાઈએ પોતાની વાણી તથા કથા વાર્તા કે સત્સંગદ્વારા કોઈ દિવસ અર્થ પ્રાપ્તિ કરી નથી. સૌ કોઈને માટે તેમની વાણી અને કથા વાર્તા ખૂલ્લાં હતાં. દરેક પોત પોતાના અધિકાર પ્રમાણે તેનો લાભ મેળવતા. પોતે સત્સંગ મંડળીમાં આવનારાઓને કંઈપણ દ્રવ્યની ભેટ લાવવાની મનાઈ કરી હતી. હા, અંગત સંબંધથી જો કોઈ ખાનગી રીતે એમને જરૂરી ચીજ ભેટ તરીકે આપે તો તેમના આગ્રહથી તે સ્વીકારતા. પણ પોતાની કથા, વાર્તાના મૂલ્ય તરીકે નહિ. એ બાબત માટે એમને અત્યંત ઘૃણા હતી. એમને ભગવાનમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. એટલે પોતે યોગક્ષેમની ચિંતા કરતા નહીં. તેમનું હૃદય કોમળ અને દયાથી ભરેલું હતું. તેથી તમામ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા દેખાડતા હતા. એક ગરીબ ભિખારી તેમને આંગણે આવ્યો હોય અને પોતાની પાસે કંઈ પણ ન હોય તો પણ બને તો પ્રસાદની કણિકા કે મીઠી વાણીથી સત્કાર કરતા. કોઈના પ્રત્યે તોછડાઈ દર્શાવી નથી. 'સિદ્ધાન્ત સાર' માં લખે છે.

"દયા રાખવી સર્વ જીવ પર, લઘુ દીર્ઘ સમ જાણીજી,
યથાવિધિ સૌને સંતોષે, સૌમાં હરિ મતિ આણીજી;
સમદ્રષ્ટિ રહે પરોપકારે, કરે સર્વનું હિતજી,
વૈષ્ણવ કેરાં લક્ષણ સમ્યક, અહિંસા ધર્મે પ્રીતિજી."

વળી તમામ પ્રાણીઓ, નાનાં કે મોટાં પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ પોતે રાખતા એમ પોતે સમજતા. આ સિદ્ધાન્ત તેમણે પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યો હતો. સાચો વૈષ્ણવ તેજ છે કે જેનું હૃદય તમામ પ્રત્યે દયાથી છલકાઈ જાય છે અને તમામ પ્રત્યે પોતાની શક્તિ અનુસાર પરોપકાર કરે છે. જેનામાં દયાભાવ નથી તે વૈષ્ણવ નામને લાયક નથી એમ એમણે પોતાના દૃષ્ટાંતથી સમજાવ્યું હતું.

દયારામભાઈને દંભ પ્રત્યે ઘણો તિરસ્કાર હતો. જેમના હૃદયમાં અજ્ઞાન છે તેઓજ દંભ કરે છે. બહારથી સાધુ સંત હોવાનો અગર મહાન વૈષ્ણવ હોવાનો બાહ્યાડંબર કરનાર તે તરફ તેમને તિરસ્કાર હતો. 'સિદ્ધાન્તસાર' માં પોતે લખે છે.

'વિશુદ્ધ ઉર કરી ના રોયું, હરિ શું જેણે મનજી,
વસ્ત્ર બહાર રંગ્યાથી, પ્રભુજી કદી ન થાય પ્રસન્નજી;
હૃદયે અર્થ અવિદ્યાપુરી, બાહ્ય વેષ કર્યા સન્તજી;
તૃષ્ણામાં રહે અંતર ઇચ્છું, તો તે નહિ મહન્તજી.
દ્રવ્યાદિ લાભ વિષય ચિત્ત કાજે, કે પ્રતિષ્ઠા સન્માજી,
બાહ્ય જગત આડંબર દાખે, ઉભય લોકે હાનજી;
ઉપર ઉજ્જવળ અંતર કાળ, દમ્ભાદિ કરે પાખંડજી,
કપટ ભાવની જાલ પાથરે, અધર્મી લહો પ્રચંડજી.

આવા દંભીઓ દ્રવ્ય કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાને બહારથી સાધુ હોવાનો ઢોંગ કરે છે અને જગતને છેતરે છે. આથી તેમનો લૌકિક અર્થ સિદ્ધ થતો નથી; તેમ પારલૌકિક પણ સિદ્ધ થતો નથી કારણકે તેમના દંભનો અંચળો વહેલો મોડો ખુલ્લો થઈ જાય છે અને જગત્ એવા દંભીઓને ઝટ પરખે છે. ખોટો રૂપિયો થોડા વખત લોકોના અજ્ઞાનતાને લીધે સાચા રૂપિયા તરીકે ચાલે; પણ તે લાંબો વખત ટકી શકે નહિ. આવા પુરુષોનો દંભ જ્યારે પ્રકટ થઈ જાય છે ત્યારે સમાજમાં તેની પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી.

વૈષ્ણવોને પણ તેઓ સાચા વૈષ્ણવ થવાનો ઉપદેશ આપતા, અને દંભી વૈષ્ણવોથી ચેતતા રહેવાનું પોતે કહેતા. પ્રભુને સાચા વૈષ્ણવો વહાલા હોય છે. એ સાચા વૈષ્ણવોનાં લક્ષણ એમણે "તે ભગવદીઓનાં દર્શન દુર્લભ" તથા "તાદૃશી જન તેને જાણીએ" એ બે પદોમાં આપ્યાં છે.

આન્તર શુદ્ધિ એ સાચા વૈષ્ણવનું લક્ષણ છે. તેનું હૃદય જેવું શુદ્ધ, તેવુંજ બાહ્ય વર્તન હોવું જોઈએ. એવો બોધ તેમણે "વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે શીદને ગુમાનમાં ઘુમે" એ પદમાં આપ્યો છે. દયારામભાઈના ભક્તિમય જીવનના વિકાસમાં આત્મ સંયમ એ મુખ્ય છે. ઘણા માણસો અમુક પ્રકારનું જીવન જીવવાનો નિશ્ચય કરે છે પણ દૃઢ સંકલ્પના અભાવે તેઓ તેમના નિર્ણયને અમલમાં મૂકી શકતા નથી. દયારામભાઈનો ભક્તિમય જીવન ગાળવાના આત્મનિર્ણય લઘુ વયમાંજ લેવાયો હતો અને એ નિર્ણયના પ્રેરક ભગવાનજ હતા, એવી એમને આન્તર પ્રતીતિ હતી. આત્મ સંયમ વગર એવો નિર્ણય અમલમાં મુકવાનું કામ બહુ દોહ્યલું છે એવા પુરુષનું ચારિત્ર્ય સો ટચનું સોનું હોવું જોઈએ. નહિ તો જગત એને કથિર માનીને ફેંકી દે. આ ચારિત્ર્ય શુદ્ધિ પણ પ્રભુના અનુગ્રહ વગર શકય નથી. પણ દયારામભાઈને પ્રભુમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તે સ્વબળે પોતાના નિર્ણયને અમલમાં મૂકવાની ઇચ્છા કરતા નહતા; પણ એમને દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે પ્રભુ જરૂરથી એમને ચારિત્ર્ય શુદ્ધિમાં સહાય કરશે. પ્રભુમાં દૃઢ શ્રદ્ધાને આધારે તેઓ પોતાનું વિવાહિત કન્યા સાથેનું સગપણ તોડી નાખીને આત્મસંયમનું પાલન કરી શકયા હતા.

"સાચું તે સગપણ રે, સમજ મન શ્યામ તણું."
"એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ, નહીં સ્વામી બીજો."

પદોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાનો પ્રેમ પ્રભુને અર્પણ

કર્યો અને પ્રભુના રક્ષણ નીચે પોતાનો આત્મસંયમ ઠેઠ સુધી જાળવી શક્યા. પોતે લખે છે.

"અતિ ચંચલ મન વાયુવત બલ, વશ શી પેરે થાય રે,
અલ્પ અભ્યાસ બતાવ્યો, તે કરી થાક્યા બહુ મુનિરાય રે;
ઘણા કાલ મુનિ ધ્યાનં સમાધિ, તપ સાધે વન માંહે રે,
ક્ષણમાં અપરાધં ભંગ કરે, તે મન સ્થિર થયું કહો ક્યા હે રે."

મન ચંચળ છે, વાયુ જેવું દુઃસાધ્ય છે. 'ગીતા' માં અર્જુને કૃષ્ણ ભગવાનને મન કેમ વશ કરવું તેવો પ્રશ્ન પૂછયો છે. તેના ઉત્તરમાં ત્યાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કોઈ સાધનથી મન વશ થઈ શકે તેવું નથી. કેવળ કૃષ્ણની કૃપાથીજ તે વશ થાય છે.

"સાધનથી મન વશ નથી થાતું, કૃષ્ણ કૃપાથી થાય રે,
કૃષ્ણ કૃપા પણ નથી ઉપાય, વશ એકજ દૈન્ય ઉપાય રે;
દીનતા પણ હરિ આપી આવે, મહાજન મર્મ બતાવ્યો રે,
જોતાં સૌ દીઠું હરિ હાથે, જન શ્રમ કામ ન આવ્યો રે."

કવિ પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખીને પોતાનો આત્મ સંયમ અગર તો બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરે છે અને એ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવાને નીચેનો નિયમ નક્કી કરે છે.

"માન બડાઈ ઈર્ષ્યા ક્યાં લગી, હોય ન હરિનો ભક્તજી,
હરિ સંબંધ વણ અન્યે પ્રીતિ તેહજ વિષયાસક્તજી;
સઘળી વિધવા હરકોઈ નારી, અન્યાસક્ત તે થાયજી,
મનથી ભ્રષ્ટ થતા માત્રમાં વ્યભિચારી કહેવાયજી."

સાચો બ્રહ્મચારી, કોઈ પણ સ્ત્રી, ભલે તે સધવા હોય કે વિધવા હોય પણ તે સાથે વિષય ભોગવવાનો, મનથી પણ ઈચ્છા કરે નહિ. આવા વ્યભિચારીઓ દંભિલાઓ હોય છે. ભક્તિમાર્ગને માટે તે નાલાયક છે. એઓ બહારથી ભક્ત હોવાનો કે સાધુ હોવાનો આડંબર કરે છે. આ વ્યભિચારીઓને દ્રવ્યની લાલસા હોતી

નથી પણ પરસ્ત્રીની સાથે વિષયભોગ જોઈએ છે. તેઓ સ્ત્રીઓના રૂપથી, કે વયથી, કે વાણીથી, અગર તો દ્રવ્ય વગેરેથી તેમના તરફ આકર્ષાય છે. તેઓ બહારથી સારા દેખાય છે પણ એ તો ચિત્રની આકૃતિ જેવા છે. તેઓ ખોટા મનુષ્યો છે. તેમનું ખરૂં પોત પાછળથી ઉઘાડું પડી જાય છે અને સમાજમાં હડધૂત થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં આવા વેશધારીઓ, જેમ ગર્દભનું ચામડું ઓઢીને શિયાળ ખેતરમાં ઘુસી જતું હતું તેમ પોતાના બાહ્ય ભક્તપણાને લીધે અગર તો સાધુ સંતપણાના અંચળા નીચે નારી સમાજમાં ઘુસી જાય છે.

"ચિત્ર સિપાઈ યુદ્ધ કરવામાં, લેશ ન આવે કામજી;
તેમજ વેશધારી સાધુનું પોકળ, સમજો તમામજી.
ચિત્ર હસ્તિ સવારી કરવામાં ઉપયોગી ના થાયજી;
રંચમાત્ર ત્યાંથી ના ચાલે વેશધારી પર ખાયજી.
ચિત્ર તણી ધેનુના દુઝે, ચિત્ર સિંહ ન ખાયજી;
ચિત્ર અશ્વ દોડે નહિ કદીયે, દષ્ટાંતે સમજાયજી."
(સિદ્ધાંતસાર ૧ ૯-૧૨૧)

આત્મસંયમ વગર સાચો ભક્ત બનતોજ નથી. એ ચિત્રની આકૃતિ જેવા બનાવટી છે અગર ખોટો રૂપિયો છે. એ રૂપિયાનો રણકાર થતો નથી. દયારામભાઈની સત્સંગ મંડળીમાં અનેક ભાવિકો આવતા. તેમાં સ્ત્રીઓ પણ હતી. સધવાઓ પણ આવતી. રતનબાઈ જેવી વિધવાઓ પણ આવતી. કુમારીકાઓ પણ આવતી. છતાં દયારામભાઈનો આત્મસંયમ દ્દઢ રહ્યો હતો. એમનું મન અગ્નિની પાસે ઘીની માફક કે તાપની પાસે બરફની માફક ઓગળતું ન હોતું. સ્ત્રી સમાજને પણ એમની મધુર વાણી ગમતી. એમનું સંગીત આકર્ષક હતું. તે બધાં એમની પાસે આવતાં. દયારામભાઈને તેઓ ચાહતાં અને દયારામભાઈ પણ તેમને ચાહતા. પણ એ પ્રેમ નીર્વિકારી હતો. તેઓ દયારામભાઈની પાસે બોધ

લેવા આવતા. દયારામભાઈ પોતાનાં પદો તેમને સંભળાવતા. નવી, નવી, રાધાકૃષ્ણની પ્રેમની ગરબીઓ તેમને સંભળાવતા અને તેઓને પણ ખૂબ રસ પડતો. સ્ત્રી શ્રોતાઓમાં દયારામભાઈ માનીતા થઇ પડયા હતા. તેમને નવા નવા ગરબાની ચીજો ગાઈ સંભળાવતા. લગ્ન પ્રસંગે ગાવાને 'રાધિકાના વિવાહ' જેવી વિવાહ ખેલ, ગીતો તેમને રચી આપતા અને તેમને ગવડાવતા. એટલુંજ નહિ પણ કઈ ઢબથી ગાવું તે પણ શીખવાડતા. અને તે પુરુષોની ભરચક હાજરીમાં. એમનાં નયનોમાંથી સ્ત્રી વર્ગ માટે પ્રેમ ટપકતો; પણ તે પ્રેમ શુદ્ધ અને નિર્વિકારી હતો. તે શ્રોતાઓના હૃદયમાં સરકી જતો અને જેમ તળાવના મલીન જલમાં નિર્મળી નાંખવાથી તે જળ શુદ્ધ થઈ જાય છે, તેમ તેમનાં હૃદય શુદ્ધ થતાં બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવા છતાં, દયારામભાઈ સ્ત્રી વર્ગથી અલગ રહ્યા નથી; પણ તેમાં ભળ્યા છે. દયારામભાઈએ તેમને પણ આત્મ સંયમનો પાઠ શીખવ્યો છે. એમણે સૌ કોઈને નીચેનો બોધ આપ્યો છે.

"જીવ જાણી લે જાર પ્રીત જગદીશ વિના નવ સારી."

જાર કર્મ તરફ કવિને પોતાને તિરસ્કાર હતો. તે સાચો પ્રેમજ નથી. સાચો પ્રેમ પ્રભુ માટે હોવો જોઈએ. સ્ત્રીઓને પણ ગૃહસ્થ જીવનમાં રહ્યા છતાં પતિ પત્ની તરીકેના પ્રેમનો વહેવાર કરીને પણ ભગવાનનો પ્રેમ કેમ પ્રાપ્ત કરે તે તેમણે સમજાવ્યું હતું. આથી ઘણી સ્ત્રીઓનાં જીવન શુદ્ધ અને પવિત્ર બન્યાં હતાં. સ્ત્રી કે પુરુષના જીવનમાં પ્રેમ તત્ત્વ અગ્રસ્થાને હોય છે. તે પ્રેમ તત્ત્વને કચરી નાખવાનું નથી. એના કુચાઓને ફેંકી દઈને એનો રસ જીવનમાં ઉતારવાથી જીવન વધારે સાત્ત્વિકભાવોથી પુષ્ટ બને છે. એ શુદ્ધ પ્રેમનું તત્ત્વજ્ઞાન દયારામભાઈએ પોતાના બ્રહ્મચર્યનાં પાલનથી, સમકાલીન પુરુષો અને સ્ત્રીઓને શીખવ્યું હતું. દયારામભાઈ પોતાને માટે પ્રભુ પાસે પ્રેમ રસની યાચના કરતાં કહે છે.

" પાઓ પ્રેમરસ પ્રાણુ જીવનરે, દીન થઈને જાચું રે,
મુક્ત માગીને આપજો જ્ઞાન રે, હું તો નવ રાચું રે."

+ + +

વિના લાલચનું લાલ મુને વહાલ રે, અચલિત આવો રે,
વિષયવાસના પ્રપંચની પ્રીત રે, કૃષ્ણ મારા કામો રે.

વિના લાલચનું વહાલ, નિસ્વાર્થ પ્રેમ દયારામભાઈ પ્રભુ પાસે માગે છે, અને તે તેમને મળ્યો છે. એ નિસ્વાર્થ પ્રેમ તેમના સંપર્કમાં આવનાર સૌ કોઈને, ગરીબ કે તવંગર, નાના કે મોટા—પુરૂષ કે સ્ત્રી સર્વેને વિના ભેદે આપ્યો છે. એ છે ખરેખર એમના અખંડ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો વિજય. જે બ્રહ્મચર્યની આગળ તપસ્વીઓનાં તપ, અને ઋષિ મુનિઓનાં વ્રતો પણ ડોલી જાય છે, જેની આગળ ઈન્દ્રની અપ્સરાઓનાં રૂપોનું અભિમાન ગળી જાય છે, અને કંદર્પનાં શસ્ત્રો નાકામીયાબ બને છે. તેનું કારણ શું ? તે એકજ કે પોતાના પ્રેમનું તેમણે ઉર્ધ્વીકરણ કર્યું હતું. તેમાં પ્રભુની કૃપા હતી. તેમણે પ્રેમને કચરી નાંખ્યો નથી પણ એ પ્રેમના રસનું પોતે પાન કર્યું છે; અને બીજાઓને પણ પાયું છે. જેથી એ રસનું પાન કરનારાઓનાં મનનીરોગી અને તાકાતવાળું થાય. ઉપનિષદમાં એક શ્રુતિ છે.

" नायमात्मा बल हीनेन लभ्यः "

બળ વગરનારાઓ તાકાત વગરનાઓ પ્રભુને મેળવી શકતા નથી. શૂર પુંરુષો પ્રભુને મેળવી શકે છે. જીવાત્માનું બળ ભગવાન માટેના શુદ્ધ રસના પાનમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. એક અનુપમ રસાયન છે. તે રસનું પાન કરનારાઓના માનસિક રોગો દૂર થાય છે. ભગવત્પ્રેમ અને તેઓમાં નવી તાકાત મેળવે છે. પ્રભુ પ્રેમ એજ આત્માનું સાચું બળ છે અને જેનામાં એ નથી તે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. પ્રભુપ્રેમનું બળ દયારામભાઈએ આ જીવનબ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળીને મેળવ્યું હતું અને તેથીજ ભગવત્પ્રાપ્તિ તેઓ કરી શકયા હતા.

પ્રભુપ્રેમ સાથે માનવપ્રેમ પણ દયારામભાઈના હૃદયમાં છલકાતો હતો. પ્રભુનું વિરાટ્ સ્વરૂપ ચેતન–અચેતન સર્વમાં બિરાજે છે. નામરૂપના વિવિધ પદાર્થો પણ તે પ્રભુનું સ્વરૂપ છે. એક ન્હાનામાં ન્હાના રજકણથી માંડીને બ્રહ્મા પર્યન્તના તમામમાં પ્રભુનું ચૈતન્ય સ્વરૂપ રહેલું છે. સાચો ભક્ત પ્રભુની સર્જેલી સૃષ્ટિને પ્રેમથી ચાહે છે. એ કોઈ વૃક્ષની ડાળીને કે પાંદડાંને પણ તોડશે નહિ. તેને મન તો પત્થરમાં પણ ચેતન છે. અને એ સમગ્ર ચેતનમાં પ્રભુનું પ્રેમ સ્વરૂપ તે નિહાળે છે. માનવપ્રેમ વિષેની દયારામભાઈની આ દૃષ્ટિ હતી. કોઈ પણ મનુષ્ય ગમે તે કોમનો, ગમે તે દેશનો, ગમે તે ધર્મનો, હોય પણ એ મનુષ્ય છે એમ સમજીને તેના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જોઈએ, અને તેના દુઃખમાં ભાગ લેવો જોઈએ. 'ભક્તિ પોષણ' ની નીચેની પંક્તિઓમાં આ વિચાર પ્રકટ કરેલ છે.

જીવ સર્વ હરિઅંશ છે, ત્હેના વિચિત્ર ભાતી સ્વભાવ,
સર્વથી હળીમળી ચાલિયે, આ તો છે સંજોગ નદી નાવ.
નાવ તરંગ નદી એમ જાણો. કોથી ના બિગાડીશ
બે દિવસનો પ્રાહાણો,
સહુને સદા એક સ્થળ નથી રહેવું, કટુક વચન માટે
કોઈને ન કહેવું.

તમામ જીવો પ્રભુના અંશ છે. તેમના સ્વભાવો જુદા જુદા હોય છતાં, તેમની સાથે સંપથી રહેવું જોઈએ. નદીની નૌકામાં જેમ મુસાફરો ભેગા થાય છે, તેમ જૂદા જૂદા મનુષ્યો એક બીજાના સમાગમમાં આવે છે. અને પાછા પોતાના જવાના સ્થળે પહોંચ્યા એટલે છૂટા પડી જાય છે. મનુષ્યે સમજવું જોઈએ કે કોઈ માણસ અમરપટો લઈને આવ્યો નથી. બે દિવસનો–થોડા સમયનો આ દુનિયાનો તે પરોણો છે. જો આમજ છે, તો શા માટે એક બીજાની સાથેનો સંબંધ બગાડવો? તેથી દયારામભાઈ કહે છે કે

કોઈને પણ કડવું વચન ન કહેવું. બીજું કાંઈ ન બની શકે તો પણ બધાની સાથે પ્રેમનાં વચનો બોલવાં.

બધાની સાથે પ્રેમથી વર્તવું અને મીઠી વાણી બોલવી, તેનો અર્થ એવો નહિ કે અસત્યને ટેકો આપવો. તે સત્યના પણ હઠાગ્રહી હતા. सत्यं ब्रूयात् प्रियं 'ब्रूयात्' એ સૂત્ર પ્રમાણે તેઓ સત્ય વચન બોલતી વખતે કદી પણ કડવાશ વાપરતા નહિ, પણ સભ્યતાથી સત્ય કહેતા. આથી તેમનામાં સ્પષ્ટ વક્તૃત્વનો ગુણ પણ આગળ પડતો હતો. ગમે તે વ્યક્તિ, ભલેને તે મોટી હોય, છતાં પણ દયારામભાઈને એમ લાગે કે તેમનું વર્તન બરાબર નથી, તો સ્પષ્ટતાથી એમને તે જણાવવામાં અચકાતા નહિ.

એક વખત એમની ભગવદ્‌વાર્તામાં એક ઉત્તમરામ નામના વહિવટદાર આવેલા. તે દિવસે ભગવદ્‌વાર્તા દરરોજ કરતાં વધારે વખત ચાલી. એ સંસ્કારી અધિકારી હતા તેથી તેમને ચટપટી થવા લાગી. એટલે વારંવાર ઘડિયાળ કાઢે અને વખત જુએ, તેથી બધાનું ધ્યાન તે તરફ જતું. દયારામભાઈનું પણ ધ્યાન વારંવાર ગયું. તેમની કથા પ્રવાહમાં વિક્ષેપ પડ્યો. શ્રોતાઓને પણ તે ભાઈની સામે અણગમો થયો. પણ એ હતા સંસ્કારી માણસ. એમને કાંઈ કહેવાય નહિ. દયારામભાઈ શ્રોતાઓની મૂંઝવણ સમજી ગયા. એમણે શ્રોતાઓને પ્રશ્ન કર્યો કે 'તમને બધાને કંટાળો આવતો નથી ને?' આજની કથા કાંઈક લાંબી ચાલી છે. પણ એ કાંઈ મારા હાથની વાત નથી. ભગવાનને કથાનો વિસ્તાર પણ કરવો છે અને સંકોચાવવો પણ છે. કથા કહેનાર તો ભગવાનજ છે. હું તો નિમિત્ત માત્ર છું. તમને બધાને જો રસ ન પડતો હોય, અગર એમ લાગતું હોય કે કથા બંધ કરવી, તો હું બંધ કરી દઈશ. અગર તો તમારામાંના થોડાઓને પણ સાંભળવી હશે તો પૂરી કરીશ. બોલો તમારી શું ઈચ્છા છે? જેમને ઉંઘ આવતી હોય તે ચાલ્યા જાય," આ સાંભળીને બધા વૈષ્ણવોએ કહ્યું. "અમને તો આજની કથામાં

બહુજ રસ પડયો છે. તે પૂરી સાંભળ્યા વગર અમે તો ઘેર જવાનાજ નથી. આપને પરિશ્રમ પડવો ન જોઇએ. અમને કોઈને નિદ્રા આવતીજ નથી. આપને જો પરિશ્રમ ન પડતો હોય તો અમારા ઉપર કૃપા કરીને કથા રસનું પાન કરાવશો." દયારામભાઈએ ઉત્તમરામ તરફ નજર કરીને કહ્યું. "ઉત્તમરામભાઈ, આજની કથા જરા લાંબી થઈ છે. તમને કંઈ કંટાળો આવ્યો છે એમ જણાય છે. પણ શ્રોતાઓની એવી ઇચ્છા છે કે મારે એ કથા પૂરી કરવી. તમને જો કંટાળો આવતો હોય તો તમે સુખેથી જશો. સંસારમાં સત્સંગના પ્રસંગ જવલેજ મળે છે. દુનિયામાં મરતાં સુધી માણસને કામ કરવાનું તો છેજ. સુરદાસજીએ પણ કહ્યું છે કે—"આજકામ, કાલકામ, પરસુકામ. કામમાં નિત્ય મરનો". સવારથી સાંજ સુધી કામ તો આપણા લલાટમાં છેજ. અને કામમાં જેટલી આસક્તિ તેટલી અશાંતિ. 'સત્સંગ મંડળી' માંજ કે ભગવદ્‌વાર્તામાં જ આપણને ખરી શાંતિ મળે છે. તેમાંથી જીવનનું રહસ્ય સમજતા થઇએ છીએ. તેમાંથીજ આપણે જીવનનું ભાથું બાંધીએ છીએ. આ ભગવતકથાઓ આપણા જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરી આપે છે. આપણા સંસારિક કામોમાં કયા દોષો આપણે કરીએ છીએ તેનું જ્ઞાન આપણને આપે છે; અને નવા દોષોમાંથી આપણને ઉગારે છે. એમાંથીજ આપણને માયાના બંધનમાંથી મુક્ત થઇને પ્રભુ પ્રાપ્તિનો માર્ગ તેમાંથી જડે છે. આજની કથાનો વિષય, મનુષ્ય માયામાં કેવી રીતે ફસાય છે તેજ છે; અને કયો માણસ તેમાંથી બચી જાય છે ? જરા લાંબું થઈ ગયું છે. પણ તમને જો કંટાળો આવતો હોય તો તમે જઈ શકો છો. સંસારનાં બીજા કામોમાં આપણે વખતને બરબાદ કરીએ છીએ પણ ભગવદ્‌વાર્તા શ્રવણ કરવામાં આપણે વારંવાર વખતનો વિચાર કરીએ એ બરાબર નથી. આ ઉપર સાંભળો આજે હું તમને એક પદ સંભળાવું. એમ કહીને નીચેનું પદ ગાઈ સંભળાવ્યું.

ધન્ય જેણે હરિ ગુણ ગાયા,
સંસારમાં ધન્ય જેણે હરિ ગુણ ગાયા. (ટેક)
બાધા (સારા) સંસારમાં તે જન જીત્યા,
બીજા સહુ જાણજો વહવાયા રે....સં. ૧
જમના ઝપેટાથી નવ ચેત્યા,
ધૂળ મળ્યું ડહાપણ ડાહ્યા રે.....સં. ૨
હું ને મારું એમાં પંડિત મોહ્યા,
કામદામમાં લલચાયા રે. સં. ૩
હાથી ઘોડા ને સુખપાલ બેઠે શું થયું ?
શું થયું મેળવી ઘણી માયા રે. સં. ૪
કંઠસાહી જમ કહાડશે પલકમાં,
દૂર રહેશે સગાં વિત્ત માયા રે સં. ૫
દયા નામ જપો નિત્ય નંદકુંવરનું.
સફળ થશે ધરી કાયા રે. સં. ૬

આ પદ સાંભળીને ઉત્તમરામ કાંઈ પણ જવાબ આપી શક્યા નહિ માત્ર એટલુંજ બોલ્યા. "મારો અપરાધ થયો છે. મને આજની કથા લાંબી લાગી. દરરોજનો નિદ્રાનો સમય થઈ ગયો એટલે મને એમ લાગ્યું કે કથા સમાપ્ત થાય તો સારૂં. આપને મારાથી એ વિષે કહેવાય તો નહિ એટલે હું વારંવાર ઘડીયાળ તરફ જોતો હતો. પણ આપે મારૂં મન પકડી પાડ્યું. કથામાં વિક્ષેપ પાડવા માટે હું માફી ચાહું છું." આ વખતે તમામ શ્રોતાજનો હર્ષિત થયા. આ છે દયારામભાઈનું અદ્‌ભૂત સ્પષ્ટ વકતૃત્વ. કોઈને ખોટું ન લાગે અને છતાં સત્ય વસ્તુ હિંમતપૂર્વક કહેવાનો ગુણ બહુ થોડાજ માણસોમાં હોય છે.

કવિમાં ઘણા અભિમાનપણાનો ગુણ હતો. માણસોમાં આ દોષ બહુ પ્રમાણમાં હોય છે. દુનિયામાં કોઈ પણ કાર્ય મનુષ્યે કર્યું હોય તો "મેં" કર્યું એમ ગર્વથી બીજાને જણાવે છે. એની

પાછળનો હેતુ આત્મપ્રશંસા અગર તો બીજા પાસેથી પ્રશંસા મેળવવાની હોય છે. અહંકારી માણસ તરફ તેમને તિરસ્કાર હતો. તેને ધીમે ધીમે સમજાવતા કે અભિમાન કે હુંપદ એ માણસને શોભે નહિ. રાવણ જેવાઓનો અહંકાર રહ્યો નથી. મનુષ્ય જે કાર્ય કરે છે, તે તો પ્રભુની સહાય હોય તોજ કરી શકે છે. પ્રભુની ઈચ્છા ન હોય તો મનુષ્યમાં એક તરણું પણ ઉપાડવાની શક્તિ આવતી નથી. છતાં મનુષ્ય 'હું' પદમાં ઉન્મત્ત બને છે; અને બીજાઓનો તિરસ્કાર કરે છે. હુંપદ અથવા અહંકાર ભલ ભલાને નીચે ગબડાવે છે. પ્રભુ પ્રાપ્ત કરવાને માટે દીનતા એ ખરૂં સાધન છે. દીનતા, હુંભાવ અને પુંભાવના ત્યાગ વગર સ્ફુરતી નથી. જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં લક્ષ્મી, કીર્તિ કે સત્તાનો મદ હોય ત્યાં સુધી તે આંધળો છે. તેને જીવવાનો સાચો માર્ગ જડતોજ નથી. 'હું'પદવાળા માણસની ચેષ્ટાઓ, સન્નિપાત જ્વરમાં મનુષ્યને થતી ચેષ્ટાઓ જેવી છે. એક વખતે દયારામભાઈ પોતાના મકાનના માળીએ બેઠા હતા. ત્યારે બહારથી કોઈ આવનારે મકાનનું બારણું ખખડાવ્યું. દયારામભાઈએ ઉપરથી સાદ કર્યો 'કોણ છે?' ત્યારે તે આવનાર ભાઈએ જવાબ આપ્યો 'હું છું'. એટલે દયારામભાઈએ કહ્યું 'હું' કોણ છે? તેને આ ઘરમાં શું કામ છે? ઘરમાં 'હું' ને માટે જગ્યા નથી. માટે તમારે આવવું હોય તો ભલે આવો પણ તમારાં 'હું' ને બહાર રાખશો. ભલા તમારૂં નામ કહેશો?" તે ભાઈ તો સાંભળીને શરમીંદા પડી ગયા અને પોતાનું નામ કહ્યું. એટલે દયારામભાઈ માળીએથી નીચે ઉતર્યા અને બારણું ખોલ્યું. તેમને અંદર દાખલ કર્યા અને કહ્યું "ઉભા રહો મને જોવા દો. તમે એકલા આવ્યા છો કે પેલા 'હું' ને સાથે લાવ્યા છો." એમ કરીને આવનાર ભાઈને ખૂબ વિનોદ કરાવ્યો. જે કોઈ દયારામભાઈની સાથે વાતચીત કરતા 'હું' પ્રયોગ કરતા તેમને દયારામભાઈ બોધ આપતા અને 'હું' નો પ્રયોગ કરતા અટકાવતાં.

દયારામભાઈની ઉદારતા પણ એટલીજ જાણીતી છે. તે નીચેના

પ્રસંગથી સમજી શકાશે. એક વખત વડોદરામાં દયારામભાઈના શિષ્યો ગિરિજાશંકર અને રણછોડભાઈની કથા ચાલતી હતી. તેઓ દયારામભાઈનાં પદો ગાતા હતા. તે સાંભળવાને માટે ઘણા શ્રોતાઓ ભેગા થયા હતા. એ કથામાં હાજરી આપવાને માટે વડોદરાના ભાવીકોએ તેમને નિમંત્રણ મોકલ્યું અને ગીરજાશંકર અને રણછોડભાઈએ પણ ખૂબ આગ્રહ કર્યો એટલે દયારામભાઈ ત્યાં ગયા. દયારામભાઈ જાતેજ પોતાનાં પદો અને ગરબીઓ ગાઈ સંભળાવવાના છે એ વાત વાયુ વેગે શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ. તેથી રાત્રે ભગવદ્‌વાર્તાનું સ્થળ અસંખ્ય નરનારીઓથી ઉભરાઈ ગયું. તસુ જેટલી પણ જગ્યા બેસવાની ના રહી. ઘણાઓને ઉભા રહેવું પડયું. દયારામભાઈએ પદ ગાવાની શરૂઆત કરી. ગિરીજાશંકર તબલાં બજાવતા હતા અને દયારામભાઈના હાથમાં તંબુરો હતો. શરુઆતમાં ગિરિજાશંકરથી નરઘાં વગાડવામાં એક ભૂલ થઈ. એ વખતે સભામાં એક બાવો બેઠેલો હતો. તેનું ધ્યાન તે તરફ ગયું. તે એકદમ ઉભો થયો અને ગિરિજાશંકરની ભૂલ કાઢી અને તેમને છોભીલા પાડવા બોલ્યા કે નરઘાં બજાવનારની ભૂલને લીધે સંગીતના રસમાં ક્ષતિ થાય છે. પોતાના શિષ્યનું આ પ્રમાણે સભાની વચમાં અપમાન થયું તેથી દયારામભાઈને ક્ષોભ તો થયો પણ તેમણે શાન્તિ જાળવીને બાવાને કહ્યું કે "બાવાજી, ગિરિજાશંકરથી ભૂલ થઈ ગઈ છે તે ખરૂં; પણ એ મોટી ભૂલ નથી. એથી સંગીતના રસમાં ક્ષતિ થતી નથી. અને 'મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે.' પણ બાવાએ તો મિજાજમાં જવાબ આપ્યો "જે ઉસ્તાદ હોય તેનાથી ભૂલ કેમ થાય?" દયારામભાઈએ તેમને કહ્યું "બાવાજી! તમોએ આ ભૂલ પકડી તેથી હું માનું છું કે તમે નરઘાં બજાવવામાં ઉસ્તાદ છો; કેમ ખરૂં ને?" બાવાએ જવાબ આપ્યો "હા, તેથી તો મેં ભૂલ કાઢી. કોઈ કળાકાર આવી ભૂલ કરે તો તે મારાથી સહન થતું નથી. માટે મેં સભા વચ્ચે તેનો વિરોધ કર્યો." આ સાંભળીને દયારામભાઈએ હસતાં હસતાં

બાવાજીને કહ્યું "બાવાજી! હવે ગિરિજાશંકરની જગ્યાએ તમે બેસો. હું તંબુરા ઉપર મારૂં સંગીત શરુ કરૂં. તમે બરાબર નરઘાં બજાવજો. જો જો ચૂક ન થાય." એમ કહી બાવાજીને બેસાડયા અને પછી બાવાએ નરઘાં હાથમાં લીધાં. દયારામભાઈએ પોતાનું સંગીત શરૂ કર્યું. બાવો ખરેખર નરઘાં બજાવવામાં ઉસ્તાદ હતો. એણે બીલકુલ ચૂક વગર નરઘાં બજાવવા માંડયા. દયારામભાઈએ પણ ઉલટ સુલટ રાગો બદલ્યા પણ બાવાએ ભૂલ કરી નહીં. આમ લગભગ સવારના ચાર વાગવા આવ્યા. લોકો પણ બહુજ તલ્લીનતાથી સાંભળતા હતા અને અંદર અંદર વાતો કરવા લાગ્યા 'બાવો હોશિયાર તો ખરો, એણે નમતું આપ્યું નહીં.' દયારામભાઈને ભય લાગ્યો કે આ બાવાજી માન મૂકાવશે તેથી એમણે એક નવો અટપટો રાગ પસંદ કર્યો અને ગાવા માંડયું. બાવાજીએ તો શરુઆતમાં તે રાગને નરઘાંની સાથે બરાબર મેળવ્યો પણ અધવચમાં દયારામભાઈએ તે રાગને સ્હેજ બદલ્યો અને બાવાના હાથથી નરઘાં બજાવવામાં ચૂક થઈ અને સાંભળનારાઓએ એકદમ તાળીઓ પાડી કે દયારામભાઈનો વિજય થયો અને બાવાજી હાર્યા. દયારામભાઈએ તે અવાજ સાંભળ્યા અને પ્રસન્નતાથી શ્રોતાઓને કહ્યું, "શાન્ત થાઓ. બાવાજી એ ખરેખર ઉસ્તાદ બજવૈયા છે; હું તેમને શાબાશી આપું છું. મેં રાગમાં ગુંચવણ ઉભી ન કરી હોત તો બાવાજી હારત નહિ. આજે બાવાજીને જોઈને હું આનન્દિત થાઉં છું અને તેમને ધન્યવાદ આપું છું. એની કદર તરીકે હું મારા ગળામાંની સોનાની કંઠી તેમને બક્ષીસ આપું છું." આમ કવિએ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી પ્રત્યે પણ ઉદારતા દાખવી હતી.

આ પ્રસંગની બાબતમાં ૫. ભ. ગોવીંદલાલ છોટાલાલ પરીખ નીચેની હકીકત જણાવે છે.

દયારામભાઈ આમંત્રણથી ગયા નહોતા પણ ઓચિંતા ગુપ્ત રીતે સમાજમાં બેઠા હતા એવું સાંભળ્યું હતું. બાવાજીએ

ગિરિજાશંકરની ભૂલ કાઢી તે વખતે રણછોડભાઈ ગાઈ રહ્યા હતા. દયારામભાઈ ત્યાં હતા તે કોઈ જાણતું ન હતું. બાવાજીએ ભૂલ કાઢ્યા પછી દયારામભાઈ ઊભા થઈને ત્યાં ગયા. પછી પોતે તંબુરો લઈને ગાવાની શરૂઆત કરી અને બાવાજી નરઘાં વગાડતા હતા.

દયારામભાઈને શ્રીમદ્‌ભાગવત પુરાણ માટે બહુજ પ્રેમ હતો. દરરોજ તેઓ તેનું વાંચન તથા મનન કરતા, તેમજ જો ગામમાં કોઈ સારી પુરાણીની કથા ચાલતી હોય તો તેમાં પણ હાજરી આપતા હતા. તેમણે કૃષ્ણલીલાની અનેક ગરબીઓ તથા આખ્યાનો ભાગવત ઉપરથી લખ્યાં છે. લોકોને ભાગવતમાં રસ લેતા કરવાને તેમણે 'અજામિલાખ્યાન' 'રુકિમણી વિવાહ' 'સત્યભામા વિવાહ' 'નાગ્નજીતિ વિવાહ' વગેરે આખ્યાનો પ્રેમાનંદની શૈલિમાં લખ્યાં છે. અને પોતે ભજન મંડળીમાં તે આખ્યાનોની કથા કરતા. તે કથા શ્રવણ કરવાને ઘણાંઓ એકઠા થતા હતા. કેટલાક પુરાણીઓ પણ તેમાં હાજરી આપતા હતા. પણ તેમને દયારામભાઈની ઈર્ષા થતી. તેઓ બહાર જઈને એવી ટીકા કરતા કે દયારામભાઈ સંસ્કૃત ભાગવતની કથા કરતા નથી. આ તો પોતાના આખ્યાનો રચીને ગાઈ સંભળાવે છે. આ ટીકા તેમને કાને સંભળાઈ તેથી નીચેનું પદ તેમણે રચ્યું અને મંડળીમાં આવનાર પુરાણીઓ સમક્ષ **વાંચી** સંભળાવ્યું, અને પછી ભાગવત પુરાણની મહત્તા કહી બતાવી.

પદ.

("જીવ તું સદાએ સજાઈ રાખ રે, અચાનક જાવું થાશે," એ રાગ)

ભાગવત જાણીને શું કીધું ઓ ભાઈ રે, તેં ભાગવત જાણીને શું કીધું;
મારે જંતુ અહી મણિ અજવાળે, તેમ તે ઉદર પોખી લીધું રે. ઓ૦ ૧

પારસમણિનું પાત્ર હાથમાં, ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગે;
જ્યાં લગી વસ્તુજ્ઞાન ના ત્યાં લગી, દુઃખ દારિદ્રય ના ભાગે. ઓ૦ ૨

દુઝણી ગાયને ગોતુ માંડીને, પય જેમ પર લેઈ જાય;
તેમ તું બોધ કરી પૂજા પામે, આપ ધાવ્ય કોઈ થાય. ઓ૦ ૩
જેમ મલિયાગર પોઠી લાધ્યો, તે સુગંધી શું જાણે;
જ્યાં લગી સાર ના સમજ્યો, ત્યાં લગી તું પણ તે જ પ્રમાણે. ઓ૦ ૪
રતિ કૃષ્ણની ધૈર્ય તો મન, દયા અખિલ પર આવે;
ત્યારે હું જાણું ભાગવત ભણ્યો, ગર્વ ઈર્ષ્યા નવ આવે. ઓ૦ ૫
જર જશાદિ તૃષ્ણા મન જ્યાં લગી, ત્યાં લગી હરિ નવ રીઝે;
આટલા ઉદ્યમ તેમાં વધ્યો એક, સુણી સમજુ નવ ખીઝે. ઓ૦ ૬
દયા પ્રીતમ શ્રીજી શ્રીભાગવત, એક રુપ છે બધે;
નિઃસ્પૃહ અણુ અભ્યાસ કરેથી, જીવન મુક્ત નહીં સંધે. ઓ૦ ૭

આપણા શાસ્ત્રોમાં વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્રો અને ભાગવત એ ચાર મુખ્ય શાસ્ત્રો છે. વેદનો અધિકાર ત્રૈવર્ણિકોનો છે. બ્રહ્મસૂત્રો ઉપનિષદોના જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરે છે એટલે તેનો અધિકાર ત્રૈવર્ણિકોનો છે અને જ્ઞાનીઓને માટે તે ગ્રંથ છે. પણ ભાગવત તમામ વર્ણોને માટે છે. તેમાં ભક્તિનું શાસ્ત્ર છે. તેના વાંચનથી ભગવાનની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાગવત એ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તેથી ભાગવતનું વાંચન તથા પાઠ દરેકે હંમેશાં કરવાં જોઈએ. ભાગવતમાં કૃષ્ણ ભગવાનની લીલાઓનું વર્ણન આવે છે. તે લીલાઓના શ્રવણથી નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. અને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભાગવત એ ભક્તિરસથી ભરેલું છે એને માટેનો અધિકાર સંસાર માટે વૈરાગ્ય વાળાઓનો છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ ભાગવતનું રહસ્ય સમજાવવાને માટે સુબોધિનીજી નામની ટીકા લખી છે અને 'ભાગવતાર્થ પ્રકરણ' નામનો જુદો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમણે ભાગવતની મહત્તા એટલી બધી આંકી છે કે પૌરાણિકો કે કથાકારો ભલે ભાગવતની કથા કરે; પરંતુ તેનાથી આજીવિકા તેમને મલવાની નથી, પણ આપણા પુરાણીઓ આજીવિકા માટે ભાગવતના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે, તે બરાબર નથી. બીજું ભાગવત વાંચનાર

પુરાણીઓ પણ તેમનું રહસ્ય સમજતાં નથી. રહસ્ય ન સમજે ત્યાં સુધી અને જો શ્રોતાઓ ન સમજે તો તે શ્રવણ કરાવવાનું ફળ–ભગવત્પ્રાપ્તિ મળતું નથી. સર્પને માથે મણિ હોય પણ એ મણિનો ઉપયોગ તેના પ્રકાશથી જીવજંતુઓને શોધી તેમનું ભક્ષણ કરવાનું જો હોય તો એનાથી કોઈ લાભ નથી. ઉલટું તે બીજાને નુકશાન કરનાર છે. અથવા ભાગવત જાણનાર તેનો ઉપયોગ પોતાના ઉદર માટે કરે તો તે સ્વાર્થીલો છે અને ભાગવતની વિદ્યા વાંઝણી રહે છે. કોઈ માણસના હાથમાં પારસમણિનું પાત્ર હોય અને ઘેર ઘેર ભીખ માંગવા જાય તો એ માણસને અભાગિઓ કહેવો અથવા મૂર્ખ કહેવો. પોતાની પાસે પારસમણિ જેવી કિંમતી ચીજ હોવા છતાં તે ભીખ માંગવા જાય તો તે મૂર્ખ ગણાય. એ પ્રમાણે ભાગવત જેવા ગ્રંથનું જ્ઞાન પ્રભુભક્તિ સાધક હોવા છતાં પુરાણીઓ પોતાના ઉદર પોષણ મેળવવાને માટે તેને સાધન બનાવે તે ખરેખર કે પુરાણીઓનું કમભાગ્ય કહેવાય. એમની પાસે ભાગવતનું જ્ઞાન છે એ જ્ઞાનથી તેઓ પ્રભુની ભક્તિ મેળવતા નથી પણ વિત્ત, પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. જેમ કોઈ માણસ દુઝણી ગાયને ગોતુ ખવડાવીને જાતે દુહે પણ દૂધ બીજાઓ પીએ, તે રીતે એ પુરાણીઓનું જ્ઞાન તેમના આત્માનું કલ્યાણ કરી શકતું નથી. એને તો માત્ર લોકો વાહ, વાહ કહે એટલુંજ. સભામાં જો સારી કથા કરતો હોય તો બધાં એની પ્રશંસા કરે અને કહે, "પુરાણી મહારાજ કેવી સરસ કથા કહે છે," એટલુંજ પણ એથી પોતાના આત્માનું કલ્યાણ થતું નથી. અને પોતે પ્રભુ ભક્તિનું સુખ મેળવતા નથી. આવા પુરાણીઓ પોઠીઆ જેવા છે કે જેમની પીઠ ઉપર મલયગિરિના ચંદનનો ભાર હોવા છતાં તે પોઠીઆઓ તેની સુગંધ લઈ શકતા નથી. માટે ભાગવતનું કેવળ જ્ઞાન બીન ઉપયોગી થઈ પડયું છે. ભાગવતનું જ્ઞાન સર્વને માટે છે. પંડિતો, તેમજ અબુધો માટે, સંસ્કૃત ભાષા જાણનારાઓને માટેજ નથી. સંસ્કૃત ભાષા જાણીએ તોજ ભાગવતનો અર્થ સમજાય એવું કાંઈ નથી. કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષા દ્વારા એનો અર્થ સમજી

શકાય છે. અલબત્ત સંસ્કૃત ભાષા દેવવાણી છે. મને પણ તેને માટે પ્રેમ છે. એ ભાષાના ગ્રંથો પણ હું વાંચુ છું. પણ બધા સંસ્કૃત ભાષામાં કથા સમજી શકે નહિ. એમને માટે તો એમની ભાષા—ગુજરાતી—ભાષામાં કથા કહેવી જોઈએ." આ પ્રમાણે દયારામભાઈએ એમની ટીકા કરનાર પુરાણીઓને જવાબ આપ્યો, અને ત્યારથી પુરાણીઓ ટીકા કરતાં બંધ થઈ ગયા.

એવી રીતે કવિશ્રીને શાસ્ત્રીઓ સાથે સંઘર્ષમાં ઉતરવું પડતું. એક વખત એવું બન્યું કે અવિધા પાલડીના એક સમર્થ શાસ્ત્રી જયશંકર નામે ડભોઈ આવેલા. તેમણે પણ જાહેર સભામાં દયારામભાઈની ગુજરાતી કવિતાની ઠેકડી કરી. તેમને સંસ્કૃત ભાષાનું ઘણું અભિમાન હતું. સંસ્કૃત એજ ખરી ભાષા છે. ગુજરાતી ભાષાની કિંમત નથી. "શું શાં પૈસા ચાર," એમ ગુજરાતી ભાષાની તો બહાર ઠેકડી થતી હતી. સંસ્કૃત ભાષા તો દેવ ભાષા છે. ભારતવર્ષનાં ધર્મશાસ્ત્રો મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો અનેક કાવ્યો સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયાં છે. માણસ ગમે તેવો જ્ઞાની હોય છતાં સંસ્કૃત ભાષામાં વહેવાર ન કરી શકતો હોય તો તે વિદ્વાન્ ગણાય નહિ. ખરા કવિઓ તો સંસ્કૃત ભાષામાં લખી જાણે. તેના સંસ્કૃત ભાષાનું અભિમાન ઉતારવા માટે દયારામભાઈએ એક નીચેનું પદ લખીને મોકલ્યું. તેમાં લખ્યું કે " જયશંકરભાઈ, તમે તમારી જાતને સંસ્કૃત ભાષાના પ્રખર પંડિત ગણાવો છો અને તમે અભિમાન કરો છો કે સંસ્કૃત ભાષાનો વહેવાર કરનારજ સાચો વિદ્વાન્ છે. તમે બધા શાસ્ત્રો પણ ભણ્યા છો. ઉપનિષદો અને દર્શન શાસ્ત્રો તથા વેદાન્ત પણ તમે સારી પેઠે જાણો છો. તેની ઉપર ભાષ્યની ટીકાઓ તમે વાંચી છે એમ કહો છો. તો હું તમને નીચેના પદમાં જે પ્રશ્ન પૂછું છું. તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકો તોજ તમે સાચા પંડિત, અને સંસ્કૃત ભાષાના સાચા જાણકાર. નહિ તો તમે આડંબરી છો, તમે ભાષા ભણ્યા પણ

તેનું રહસ્ય શું છે તે સમજ્યા નથી. કોઈ પણ ભાષા એ સાધન છે સાધ્ય નથી. અને એના દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. તમારું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન કેવું તમને શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમજવા ઉપયોગી થયું છે તે આ પદમાં લખેલા પ્રશ્નના ઉત્તર આપી મને જણાવશો.'

પદ—રાગ અસાવરી.

કરો મ્હારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ, પૂછું પંડિત બુદ્ધ્યભિમાની, ટેક.
હરિએ કરી નથી શી એક વસ્તુ ? શ્રીહરિ શું નવ્ય જાણેજી ?
હરિના ઘરમાં શું નથી ? શું ના નીપજે વિશ્વને રાણે ? કરો૦ ૧
શ્રીહરિ નામ કોને નવ તારે ? ધર્મ પાપ થાય કોહોનેજી ?
પાપ તે ધર્મરૂપ કહાવે કયહાં ? જાણી જૂઠો શાથી સાધુ માને ? કરો૦ ૨
આહાર પોતાનો કોણ નવ જાણે ? કયાહાં થાવો ધર્મ અધર્મજી ?
પ્રેત ઉદ્ધારના પરભક્ત કહાં ? હરિભક્ત દ્રોહી કહાં નર્મ ? કરો૦ ૩
સંચિત ક્રિયમાણ પ્રારબ્ધ, એ ત્રણમાં કોણ છે આદિજી ?
દેહ પ્રથમ કે કર્મ પ્રથમ ? કહેતાં સંભવે નહિ બે અનાદિ ? કરો૦ ૪
કરવું જીવ કરે કે ઈશ્વર કરે, નિશ્ચય બતાવો કોઈજી ?
જીવનું કર્યું થાય તો, હરિમાં ન્યૂનતા હોય. કરો૦ ૫
હરિ કરી મૂક્યું છે તે ખરૂં, કે કરશે તે ખરૂં. કેહેનીજી ?
અકથ અકળ ગતિ દયાપ્રીતમ, ન્યારી સર્વની કહેણીજી. કરો૦ ૬

એવી રીતે કેટલાક વેદપાઠી કવિની ખ્યાતિ સાંભળીને તેમને મળવા આવ્યા. તેઓ કવિની સાથે ચર્ચા કરવા લાગ્યા. કવિને કહ્યું કે તમે કયા શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા ધરાવો છો, કવિએ કહ્યું "હું વેદ, બ્રહ્મસૂત્રો અને ભાગવત આદિ પુરાણો તેમજ જે જે શાસ્ત્રો આ ચાર ગ્રંથને માન્ય કરતાં હોય, એમને હું સ્વીકારું છું, કારણ કે એ બધા શાસ્ત્રો પ્રભુ વિષેનું જ જ્ઞાન આપે છે. પણ એ બધા શાસ્ત્રોમાં ભાગવતમાં મને ઘણી શ્રદ્ધા છે. તેમાં ભક્તિતત્વનું નિરૂપણ કરેલું છે અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપ અને લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હું તો દરરોજ

એ ભાગવત રસનું પાન કરીને જ જીવું છું. એ રસનું પાન
કરવાનું જો ન મળે તો હું કમભાગ્ય સમજુ છું. ત્યારે વેદપાઠીઓએ
કહ્યું 'વેદ એ જ મુખ્ય શાસ્ત્ર છે, ભાગવત વગેરે શાસ્ત્રો
પાછળથી થયાં, માટે તમારે વેદની ઋચાનો અભ્યાસ કરવો
જોઈએ. એમ કહીને વેદની કેટલીક ઋચાઓ દયારામભાઈ આગળ
સંભળાવી. દયારામભાઈએ પ્રસન્ન થઈને તેમને કહ્યું કે હાલના
સમયમાં તમારા જેવા વેદપાઠી બ્રાહ્મણો વિદ્યમાન છે, એ જાણીને
મને ખૂબ આનંદ થાય છે, તમે ખૂબ સરસ રીતે વેદના
મંત્રોનું સહેજ પણ ભૂલ કર્યા વિના ઉલટાસુલટી રીતે પાઠ કરી
શકો છો, તેથી હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. પણ હું તમારી
પાસેથી ગાયત્રી મંત્ર સાંભળવા માંગુ છું. તે મને સંભળાવો"
વેદપાઠીઓએ ગાયત્રી મંત્ર તેમને સંભળાવ્યો. ત્યારે દયારામભાઈએ
તેમને કહ્યું "તમે બહુ સરસ રીતે ગાયત્રી મંત્ર ઉચ્ચાર્યો, હવે તેનો
અર્થ શો છે તે મને કહો." બ્રાહ્મણોએ તેનો અર્થ કરવા માંડયો
પણ તે બરાબર કરી શકયા નહિ. તેઓ તો વેદનો પાઠ જ કરી
જાણતા, પણ અર્થ સમજતા નહોતા, એમાંના એકે અર્થ કર્યો
પણ સૂર્ય ઉપર તેને ઘટાવ્યો અને કહ્યું કે આ **મંત્રદ્વારા** મંત્રનો
પાઠ કરનાર સૂર્યને પ્રાર્થે છે 'હે સૂર્ય મારી બુદ્ધિને પ્રેરો કારણકે
સૂર્ય ભગવાન મનુષ્યની બુદ્ધિના પ્રેરક છે.' દયારામભાઈએ આ
સાંભળીને તે ભાઈને કહ્યું કે "તમે અર્થ તો કર્યો પણ ભૌતિક
સૂર્ય ઉપર તેનો અર્થ ઘટાવ્યો છે, એ સાચું નથી. શ્રીવલ્લભાચાર્યે
'ગાયત્રી ભાષ્ય' લખ્યું છે તે તમારે વાંચવું જોઈએ. તેમાં એ
અર્થ હજારો સૂર્યનો પ્રકાશ જેની આગળ ઝાંખો પડે છે અને
જે અનેક બ્રહ્માંડોનો સર્જક છે અને જેનો રસ અખંડ છે એવા
પરબ્રહ્મ આનંદ સ્વરૂપ રસાત્મક ભગવાનને જ ઉદ્દેશીને એ મંત્ર
રચાયો છે, એમ જણાવ્યું છે. એ રસસ્વરૂપ પ્રભુ મનુષ્ય માત્રની
બુદ્ધિના પ્રેરક છે. એના પ્રેમમય કિરણો પ્રભુ પ્રાપ્તિના અવરોધક
અવિદ્યા અથવા માયાને દૂર કરે છે. અને તેજ વરણીય છે. તેનું

તેનું રહસ્ય શું છે તે સમજ્યા નથી. કોઈ પણ ભાષા એ સાધન છે સાધ્ય નથી. અને એના દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. તમારું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન કેવું તમને શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમજવા ઉપયોગી થયું છે તે આ પદમાં લખેલા પ્રશ્નના ઉત્તર આપી મને જણાવશો.'

પદ—રાગ અસાવરી.

કરો મ્હારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ, પૂછું પંડિત બુદ્ધ્યભિમાની, ટેક.
હરિએ કરી નથી શી એક વસ્તુ? શ્રીહરિ શું નવ્ય જાણેજી?
હરિના ઘરમાં શું નથી? શું ના નીપજે વિશ્વને રાણે? કરો૦ ૧
શ્રીહરિ નામ કોને નવ તારે? ધર્મ પાપ થાય કોહોનેજી?
પાપ તે ધર્મરૂપ કહાવે કયહાં? જાણી જૂઠો શાથી સાધુ માને? કરો૦ ૨
આહાર પોતાનો કોણ નવ જાણે? કયાહાં થાવો ધર્મ અધર્મજી?
પ્રેત ઉદ્ધારના પરભક્ત કહાં? હરિભક્ત દ્રોહી કહાં નર્મ? કરો૦ ૩
સંચિત ક્રિયમાણ પ્રારબ્ધ, એ ત્રણમાં કોણ છે આદિજી?
દેહ પ્રથમ કે કર્મ પ્રથમ? કહેતાં સંભવે નહિ બે અનાદિ? કરો૦ ૪
કરવું જીવ કરે કે ઇશ્વિર કરે, નિશ્ચય બતાવો કોઈજી?
જીવનું કર્યું થાય તો, હરિમાં ન્યૂનતા હોય. કરો૦ ૫
હરિ કરી મૂકયું છે તે ખરૂં, કે કરશે તે ખરૂં કેહેનીજી?
અકથ અકળ ગતિ દયાપ્રીતમ, ન્યારી સર્વની કહેણીજી. કરો૦ ૬

એવી રીતે કેટલાક વેદપાઠી કવિની ખ્યાતિ સાંભળીને તેમને મળવા આવ્યા. તેઓ કવિની સાથે ચર્ચા કરવા લાગ્યા. કવિને કહ્યું કે તમે કયા શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા ધરાવો છો, કવિએ કહ્યું "હું વેદ, બ્રહ્મસૂત્રો અને ભાગવત આદિ પુરાણો તેમજ જે જે શાસ્ત્રો આ ચાર ગ્રંથને માન્ય કરતાં હોય, એમને હું સ્વીકારું છું, કારણ કે એ બધાં શાસ્ત્રો પ્રભુ વિષેનું જ જ્ઞાન આપે છે. પણ એ બધા શાસ્ત્રોમાં ભાગવતમાં મને ઘણી શ્રદ્ધા છે. તેમાં ભક્તિતત્ત્વનું નિરૂપણ કરેલું છે અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપ અને લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હું તો દરરોજ

એ ભાગવત રસનું પાન કરીને જ જીવું છું. એ રસનું પાન કરવાનું જો ન મળે તો હું કમભાગ્ય સમજુ છું. ત્યારે વેદપાઠીઓએ કહ્યું 'વેદ એ જ મુખ્ય શાસ્ત્ર છે, ભાગવત વગેરે શાસ્ત્રો પાછળથી થયાં, માટે તમારે વેદની ઋચાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એમ કહીને વેદની કેટલીક ઋચાઓ દયારામભાઈ આગળ સંભળાવી. દયારામભાઈએ પ્રસન્ન થઈને તેમને કહ્યું કે હાલના સમયમાં તમારા જેવા વેદપાઠી બ્રાહ્મણો વિદ્યમાન છે, એ જાણીને મને ખૂબ આનંદ થાય છે, તમે ખૂબ સરસ રીતે વેદના મંત્રોનું સહેજ પણ ભૂલ કર્યા વિના ઉલટાસુલટી રીતે પાઠ કરી શકો છો, તેથી હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. પણ હું તમારી પાસેથી ગાયત્રી મંત્ર સાંભળવા માંગુ છું. તે મને સંભળાવો" વેદપાઠીઓએ ગાયત્રી મંત્ર તેમને સંભળાવ્યો. ત્યારે દયારામભાઈએ તેમને કહ્યું "તમે બહુ સરસ રીતે ગાયત્રી મંત્ર ઉચ્ચાર્યો, હવે તેનો અર્થ શો છે તે મને કહો." બ્રાહ્મણોએ તેનો અર્થ કરવા માંડયો પણ તે બરાબર કરી શકયા નહિ. તેઓ તો વેદનો પાઠ જ કરી જાણતા, પણ અર્થ સમજતા નહોતા, એમાંના એકે અર્થ કર્યો પણ સૂર્ય ઉપર તેને ઘટાવ્યો અને કહ્યું કે આ **મંત્રદ્વારા** મંત્રનો પાઠ કરનાર સૂર્યને પ્રાર્થે છે 'હે સૂર્ય મારી બુદ્ધિને પ્રેરો કારણકે સૂર્ય ભગવાન મનુષ્યની બુદ્ધિના પ્રેરક છે.' દયારામભાઈએ આ સાંભળીને તે ભાઈને કહ્યું કે "તમે અર્થ તો કર્યો પણ ભૌતિક સૂર્ય ઉપર તેનો અર્થ ઘટાવ્યો છે, એ સાચું નથી. શ્રીવલ્લભાચાર્યે 'ગાયત્રી ભાષ્ય' લખ્યું છે તે તમારે વાંચવું જોઈએ. તેમાં એ અર્થ હજારો સૂર્યનો પ્રકાશ જેની આગળ ઝાંખો પડે છે અને જે અનેક બ્રહ્માંડોનો સર્જક છે અને જેનો રસ અખંડ છે એવા પરબ્રહ્મ આનંદ સ્વરૂપ રસાત્મક ભગવાનને જ ઉદ્દેશીને એ મંત્ર રચાયો છે, એમ જણાવ્યું છે. એ રસસ્વરૂપ પ્રભુ મનુષ્ય માત્રની બુદ્ધિના પ્રેરક છે. એના પ્રેમમય કિરણો પ્રભુ પ્રાપ્તિના અવરોધક અવિદ્યા અથવા માયાને દૂર કરે છે. અને તેજ વરણીય છે. તેનું

ચિંતન રાતદિવસ કરવું એવું એ મંત્રનું રહસ્ય છે. તમારી પાસે એકજ સાચો મંત્ર છે તે "શ્રી કૃષ્ણઃ શરણં મમ." એમાં બધા મંત્રો આવી જાય છે. એ અમારો ભાગવતનો મંત્ર છે અને એનો રાતદિવસ હું જપ કરું છું અને તમને પણ એનો જપ કરવાને માટે કહું છું. વેદનું પણ રહસ્ય "શ્રી કૃષ્ણઃ શરણં મમ" છે. ગીતામાં પણ કૃષ્ણ ભગવાન્ અર્જુનને એનો ઉપદેશ આપે છે એમ કહીને કવિએ પોતાનું પહેલેથી રચેલું નીચેનું પદ તેમને સંભળાવ્યું.

નામ મહિમા

નામ સાર છે રે નામ સાર છે, જીવ્હા જપોની શ્રીકૃષ્ણ નામ સાર છે. ટેક

દામ ના લાગે ને હાડ ના ભાગે, જાવું પડે નહીં વન;
ખાતાં પીતાં ખુખી કરતાં, તપવું ના પડે તંન. નામ૦ ૧

સકળ ધરમ સકળ સાધન, નામેથી સુફળ થાય;
એકો ઉપસ્કર એને ના જોઈયે; સેહેલું સેહેજે ગવાય. નામ૦ ૨

એથી ચોવિધિ તાપ ને પાપ ત્રિવિધના, સદ્ય સમૂળાં જાય,
કાળ અવિદ્યાનો ભય ભાગે, કામાદિક પળાય. નામ ૦ ૩

ત્રણ કરમ ને ચારો વિધિ ઋણ છૂટે દુઃખ સંસાર,
અષ્ટમાસિધ નવે નિધ હાજર, હાથમાં મુક્તિ ચાર. નામ ૪

રાધાકૃષ્ણ વસે હૃદયમાં, બુદ્ધિ કદા નહીં વક્ર,
સંગે ફરે નિત્યે રક્ષણ કરવા, ચતુરભુજનું ચક્ર. નામ૦ ૫

જપ તપ તીરથ ધરમ નેમ વ્રત, જનમ અનેક સધાય,
તેનું ફળ એ કોઈ એક જનમે, નામે પ્રીતિ થાય. નામ૦ ૬

કદાપિ કુત્સિત કરમ બને તો, જમ ના પૂછે જવાબ,
કીર્તન સુણવા કેશવ ઉભા, પાસે બાળે પાપ. નામ૦ ૭

ચાર તથા ખટ અષ્ટાદશ, ઇતિહાસનો સિદ્ધાંત,
બાવન ઉપનિષદ બોલે પછે, ભ્રષ્ટ જે રાખે ભ્રાંત. નામ૦ ૮

પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ પ્રગટે, પુરૂષોત્તમ પમાય,
આઠે પ્રહર આનંદમાં વીતે, દયા ગુરુજન ગાય. નામ૦ ૯

દયારામભાઈનું પ્રવચન સાંભળીને તે વેદપાઠી બ્રાહ્મણો ખુશ થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું "અમે અત્યાર સુધી વેદશાસ્ત્રને મુખ્ય ગણતા અને વેદના મંત્રનેજ મુખ્ય માનતા. પણ તમારી પાસેથી ગાયત્રી મંત્રનું રહસ્ય જાણીને અમે પણ 'શ્રી કૃષ્ણ શરણં મમ' એ મંત્રને સ્વીકારીએ છીએ. અમે અત્યાર સુધી ભાગવત શાસ્ત્રનો અનાદર કરતા, પણ હવે એવું નહિ કરીએ, આજથી એ શાસ્ત્રને સ્વીકારશું."

દયારામભાઈનાં ભજનોની સુવાસ ડભોઈ બહાર ફેલાઈ જતી. જે જે ગરબીઓ ડભોઈના ચોકમાં ગવાતી તે પવનની લહરીઓ ઉપર ગુજરાતભરમાં પ્રસરી જતી. અને તેમનાં પદો કે ભજનો કે ગરબીઓ સાંભળનારનાં હૃદય સ્વભાવિક રીતે દયારામભાઈ પ્રત્યે આકર્ષાતાં. અને કેટલાકો તો દૂર દૂરથી પણ દયારામભાઈનાં દર્શન માટે આવતા. એમાં કોઈ કોઈ વખતે મુસ્લીમ ફકીરો પણ આવતા. તે સમયે ડભોઈની પાસે આવેલા સંખેડા મેવાસમાં એક ઓલીયો ફકીર રહેતો હતો. તે દુનિયા તરફ વૈરાગ્યવાળો હતો. તે ઉન્મત્ત દશામાં આમતેમ ભટકતો હતો. ખાવા પીવાની પણ તે દરકાર કરે નહિ અને એકલો રૂદન કર્યા કરે. આથી ગામમાં બધા એને 'રડતો' ફકીર કહેતા હતા. એક વખતે જ્યારે તે રસ્તા ઉપર પસાર થતો હતો ત્યારે સાયંકાલનો સમય હતો અને એક મકાનના અંદરના ભાગમાંથી ભજન સુંદર કંઠે ગવાતું હતું. ગાનારનો મધુરસ્વર અને એની અંદરના ભાવથી તેનું હૃદય આકર્ષાયું અને રસ્તા ઉપર તે મકાનની બારી નીચે તે ઓલિયો બેઠો અને દયારામભાઈનાં ભજનો એક પછી બીજું, પછી ત્રીજું એમ એણે સાંભળ્યાં. એ ભજનની નીચે દયારામભાઈની છાપ હતી એ ઉપરથી તેણે જાણ્યું કે કોઈ દયારામ નામના ભક્તકવિનાં એ ભજનો છે. પહેલાં ભજનની પંક્તિ નીચે પ્રમાણેની હતી.

"અધરો દિવસ એક આવશે અલબેલાશ્રીજી ત્યારે સુધ લેજો મારી,
તે વેળા સગાં વહાલાં સૌ રહેશે અલગાં,
જ્યારે જમના કિંકર ઉપટાવશે અલબેલાશ્રીજી."

બીજા ભજનની પંક્તિઓ આ નીચેની હતી.

"ભટકતાં ભવમાં ગયા કામ કોટી વહી,
હદ થઈ હાવાં હરિ હાથ ગ્રહી.

ત્રીજું પદ નીચેની પંક્તિથી શરૂ થયું હતું—

"તારો અમુલખ અવતાર જાયરે."

જેમ જેમ આ ભજનના શબ્દો તે ઓલીયાના હૃદયમાં પ્રવેશતા ગયા તેમ તેમ તેનું હૃદય કોરાતું ગયું. અને ત્રણે ભજન પૂરાં થયાં એટલે એ પોક મૂકીને રડવા લાગ્યો. તેનું હૈયું કાબૂમાં રહે નહિ, અને લગભગ એક કલાક સુધી સરીયામ રસ્તા ઉપર રાત્રિના અંધકારમાં રુદન કરવા લાગ્યો. એને રડતો સાંભળીને આજુબાજુનાં બધાં લોકો ભેગા થયા અને ભજન ગાનાર પણ ઘરની બહાર નીચે આવ્યાં. તેને રડવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે એટલું બોલ્યો, "આ ઉપરના ઘરમાંથી જે ભજનો સંભળાતા હતાં તે મારે ફરીથી સાંભળવા છે." આથી આજુબાજુથી ભેગા થએલાઓને આશ્ચર્ય લાગ્યું. કેટલાકોએ એમ માન્યું કે આ ગાંડો ફકીર છે. કેટલાકો એને ધક્કા મુક્કી કરવા લાગ્યા પણ જેણે ભજનો ગાયાં હતાં તે ભાઈ વૈષ્ણવ હતા. તે એનું દર્દ સમજી ગયા અને એને કહ્યું કે ચાલો તમારે ભજનો ફરી સાંભળવા છે ને? હું તમને સંભળાવું એમ કરીને ઉપર લઈ ગયા. તેમની પત્નીએ જળપાત્ર લાવી તેના અશ્રુ ભીના મુખને તેની પાસે લૂછાવી નંખાવ્યું અને એની સમક્ષ ભોજનની થાળી પીરસી એટલે એણે કહ્યું કે "મારે તો પેલાં તમે ગાતા હતા તે ભજનો સાંભળવાં છે, તે સંભળાવો" આથી તે ભજનો ફરીથી સંભળાવ્યા અને ફરીથી તે ઓલીઓ રડવા લાગ્યો. તે વૈષ્ણવ

ભાઈએ એને આશ્વાસન આપ્યું અને ઓલીયા ફકીરે પૂછ્યું "આ ભજનો બનાવનાર ભક્ત દયારામભાઈ કોણ છે? અને કયાં રહે છે? મારે તેમનાં દર્શન કરવાં છે." ત્યારે પેલા વૈષ્ણવભાઈએ તેને માહિતી આપી અને કહ્યું 'કે જરૂર અમે તમને તેમનાં દર્શન કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપીશું.' આવું આશ્વાસન મળતાં તે રડતો બંધ થઈ ગયો. બીજે દિવસે આ વાત ગામના ઠાકોરને કાને પહોંચી. તેમણે તે ઓલીયાને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું, ઓલયાજી તમારે દયારામભાઈનાં દર્શન કરવાં છે ને? હું એ કવિશ્રીને આપણા ગામમાં આવવાંને માટે નિમંત્રણ આપું છું, તમારે એમના ગામ ડભોઈ જવાની જરૂર નથી. અમારા નિમંત્રણથી જરૂર કવિશ્રી અત્રે પધારશે. કારણ કે અમે એમના શિષ્યો છીએ. એમ કહીને ઠાકોરે એક માણસને ચિઠ્ઠી તથા વાહન સાથે ડભોઈ મોકલ્યા. દયારામભાઈએ ઠાકોરની ચિઠ્ઠી વાંચી અને તેમનાં ભજનોથી ઓલીયા ફકીરની માનસિક સ્થિતિનો ખ્યાલ મેળવ્યો અને વિના વિલંબે પોતે સંખેડા મેવાસ ગયા. ઠાકોરના નિવાસ સ્થાનમાં દયારામભાઈનાં ભજનો થયાં. ઓલીયા ફકીર તેમને પગે લાગ્યો અને તેની આંખમાંથી હર્ષાશ્રુ વહ્યાં. દયારામભાઈ એને ખૂબ સ્નેહથી ભેટયા અને તેને માટે ખાસ નીચેનાં ભજનો ગાઈ સંભળાવ્યાં. અને ફકીરે તે ઉતારી લીધાં.

પદ રાગ લાવણી.

ગફલતમેં ટાટા બડા દિવાના; કયોં ગફલતમેં પડા દિવાના. ટેક.

કર્મકૂટમેં જન્મ ગવાયા,
કામદામસે ચિત ન અઘાયા;
સચ્ચા બેલી કૃષ્ણ ન ગાયા,

અચક ઝપાટા આય લગેગા, કાલ શીરપર ખડા; દિવાના૦ ૧

કરતાહે દૂબનકા ધંધા,
અપને હાથ જાત તું બંધા;
અહેમક દેખ હોત કયોં અંધા,

નીચ મીચતેં કયોં ઉબરેગા, મનમોહન નહીં ગાયા.

પેટ ભરા પશુકૃતિ કર સોયા,
ખાયા પુરાના નયા ન બોયા;
પારસ પાયા યોંહી ખોયા,
હરિ ન ભજત ક્યોં કુટિલ જાયગા, પાઉં જંજિરા જડયા. દિવાના૦ ૩

ઔર બાતમેં દિલ નહીં દેના,
નિશદિન સતસંગતમેં રહેના;
જો કછુ આય પરે સો સેહેના,
દયા નામ રટ કર ચિત ચિન્તન, મનમોહન ફાંકડા. દિવાના૦ ૪

પદ–રાગ લાવણી.

સબ માયા બસ નચે, નાથ કોઇ આ બચાયેં બચે. ટેક.

કોઈ કંચન કોઉ કામની લપટે,
વ્હાંતે બચેસો જશને ઝપટે;
કબુ કોઉ ભાગે રસના રપટે,
પેં ખટાદિ ખટપટ છૂટી ન જ્યોં લોં ત્યોં લોં સંત ન સચે–નાથ૦ ૧

જોગી તપસી ક્રોધને કૂટે,
જ્ઞાની ત્યાગી સિદ્ધિને લૂટે;
અહં મમતાતેં કોઉ ન છૂટે,
સિદ્ધ ભયે સબ જગ પૂજાયે, પેં કૃષ્ણભક્તિરસ કચે. નાથ૦ ૨

કિતનેક પંડિતતાનેં પકડે,
બુધબલ જાંનપને બહુ જકડે;
કોઉ કુલીન ગુન ગુમાન અકડે,
રૂપ રાજ્ય કોઉ બુરે વ્યસનમેં, દરશતાપ નહિં તચે. નાથ૦ ૩

પ્રભો અકલ બલ તિહારી માયા,
કબુ ન છૂટે બિન નિજ દાયા;
કથન માત્ર હેં ઔર ઉપાયા,
દયો જતન તજી સરન પર્યો, શ્રીજી એક આપહિ જચે. નાથ૦ ૪

પદ રેખતો.

સુનિયે જુ હરિ હરજત કે બ દેકી અરજિહે,
બેદલ હુઈ સબ શાહી સાહેબકી કયા મરજિહે. સુનિયે. ટેક.

જિસ કામકું ભેજાથા સો કુછ ભી નહિ કીયા,
મેં કયા કરું અકેલા કીસીને ન તન દીયા. સુનિયે. ૧
મનાજી સુબેદાર સો દુશ્મનકું જા મીલા,
ઉમરાવ દસોં થે સો ઉસકી સંગમેં ચલા. સુનિયે. ૨

માંના નહિ કીસીને એક હુકમ હમારા,
દગાબાજ હુઇ ફોજ કીયા કામ નકારા. સુનિયે. ૩
જોરા મેવાસીકા હે કહોગે જુ ના કહા,
લૂંટે જાતહેં પેશાન તોષાખાનમેં રહા. સુનિયે. ૪

કહે મુજને દામ ન દરબાર જાયગો,
ગુનેગારી ગુલામ બહોત માર ખાયગો. સુનિયે. ૫
દો બાતકા રુક્કા લિખકે મનાજી ફિરાવના,
નહિ તો હજૂર કદમ મેં દયાકું ભુલાવના. સુનિયે. ૬

ચુ઼ં નામની પેટલાદ ગામની રહીશ, એક બાઈ હતી. પેટલાદની નાગર જ્ઞાતિના નાગરો રસિક હોય છે. સંગીત પ્રેમી પણ હોય છે. સાહિત્ય માટેનો તેમનો પ્રેમ જાણીતો છે. નાગર સ્ત્રીઓ પણ કાવ્યનો રસ જાણી શકે છે. તેમના કંઠમાં પ્રસર્ગિક માધુર્ય રહેલું છે. પેટલાદની ચુ઼ં સારો એક રસિક સંસ્કારી, અને સારી સંગીત જાણનારી અને ગાનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ સન્નારી હતી. નવરાત્રિના દિવસોમાં તે પેટલાદના નાગર ચોકમાં અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે ગરબાની રમઝટમાં આગળ પડતો ભાગ લેતી પોતે જે કોઈ નવાં નવાં ગીતો શીખેલી હોય તે બીજી સ્ત્રીઓને સંભળાવતી. નવાં નવાં ગરબાઓની રસલ્હાણુ સ્ત્રીવૃન્દમાં કરતી. પોતે ગરબાનો આરંભ કરે, અને અન્ય સ્ત્રીઓ તેને ઝીલતી. તે સાંભળવાને માટે

સંસ્કારી વર્ગ સારી સંખ્યામાં હાજર રહેતો. આ બાઇના સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે ડભોઈમાં દયારામ નામના એક સાઠોદરા નાગર રહે છે. તે સારા ભક્તકવિ છે. તે ઉત્તમ પદો અને ગરબીઓ તેમજ ગરબાઓ રચી જાણે છે. દયારામભાઈની કેટલીક ગરબીઓ તેણે સાંભળી હતી. એક ટેલીઓ બ્રાહ્મણ ફરતો ફરતો પેટલાદમાં આવેલો. તેની પાસેથી બાઈ ચુંએ નીચેની ગરબી સાંભળી હતી.

"એરી એરી યે" બેંદિકા સવાર દીની યં,
લાડલી લાલ બેંદા બીચ મૃગમદ.
"મદનમોહન" "પિયા હિવ" હર્યો હવે. એરી યે૦

"બાલ બીંબ મધ્ય મિત્ર" જનુ અલી અલી બાલ બસ્યો.
સુસુમ (?) લજી સોતીન હિય ગરવ ગર્યો હવે. એરી યે૦

નખ શિખ પ્રતિ અતિ અંગરૂપ, માધુરી અકથિત અનુપમ,
લખ લજ્યો મનોજ ચંદ મંદ ઠર્યો યે. એરી યે૦

અતિ પ્રબીન જાનરાય, લલિત કહી ન જાય,
સો દયા પ્રીતમ તેરે ફંદ પર્યો વે. એરી યે૦

બાઈ ચુંએ આ ચીજ સાંભળી અને આમાં દયારામભાઇએ રાધિકાના કપાળમાં મેંદી એટલે કે ચાંદલાની ટપકીનું સુંદર વર્ણન કરેલું જાણીને, ખૂબ હર્ષમાં આવી ગઈ. એ ચીજ તેણે ઉતારી લીધી અને મોઢે કરી. પછી પેટલાદના સ્ત્રી સમાજમાં સુંદર રીતે ગાઈ બતાવી.

આવી સુંદર ગરબીના રચનાર કવિનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ. દયારામભાઈનાં અન્ય ગીતો અત્યાર સુધી મેળવેલા હતાં પણ આ નવું ગીત સાંભળીને એ મહાપુરુષના દર્શન કરવાની અત્યંત તમન્ના તેને થઈ અને તેથી તે પેટલાદથી ડભોઈ ગઈ. દયારામભાઈ તે વખતે ડભોઈમાં ન હતા. શેઠ

હરિભક્તિને ત્યાં વડોદરે વર્ષાસન લેવા ગયા હતા. તેમને ત્યાં ખબર પડી કે પેટલાદના નાગર બ્રાહ્મણ બાઈ ચુ' તેમને મળવાને માટે ડભોઈ ગયેલ છે. આથી કવિએ વર્ષાસન લેવાનુ' મુલતવી રાખી એકદમ ડભોઇ પાછા ફર્યાં. ચુ' બાઇનો પોતાને ઘેર સત્કાર કર્યો. ચુ' બાઇએ વિનંતિ કરી કે "હુ' આપના દર્શન કરવા આવી છું. આપની "એરી એરી યે" એ ગરબી મને ખૂબ ગમી છે. એક ટેલિયા બ્રાહ્મણ પાસેથી મે' સાંભળી હતી. એ ગરબીનો અર્થ આપની પાસેથી શ્રવણ કરવો છે. તેમજ બીજા' પદો કે ગરબી મારે ઉતારવાં છે, બાઇ ચુ'ની આ વિનંતી સાંભળી દયારામભાઇ ખૂબ પ્રસન્ન થયા. એ એક સંસ્કારી સ્ત્રી હતી એટલુંજ નહિ' પણ કૃષ્ણભક્ત હતી, એમ દયારામભાઈને પ્રતીતિ થઈ એટલેજ દયારામભાઈએ કહ્યું. ઘણી ખુશીથી હુ' તમને મારાં ગીતો સ'ભળાવીશ. વળી અહિંઆં મારા ઠાકોરજીની નિત્ય સેવામાં રતનબાઈ મને મદદ કરે છે. તેમને પણ મારા ઘણાં ગીતો કંઠે છે. તે અમારી સત્સંગ મંડળીમાં દરરોજ આવે છે. તેમની પાસેથી પણ તમને મારાં ગીતો જાણવાનાં મળશે. પણ તમારે અહિંયા થોડા દિવસ નિવાસ કરવો પડશે." દયારામભાઈએ બાઈ ચુ'ને માટે રહેવાની વ્યવસ્થા કરી અને પછી નારી સમાજની યોજના કરી. ગામમાં ખબર પડી ગઈ કે દયારામભાઈને ઘેર એક સંસ્કારી, ભક્ત અને સંગીતની રસિયણ ચુ' નામની બાઈ આવી છે. તેને માટે દયારામભાઈએ નારી સમાજ રાખ્યો છે. આ સમાજ બપોરનો દયારામભાઈના નિવાસ સ્થાને મળતો. તેમાં દયારામભાઈ પોતે પોતાનાં ગીતો ગાતા અને ગવડાવતાં. તેમાં બાઈ ચુ' પણ ભજનો ગાતી. દયારામભાઈએ પોતાની "એરી એરી યે" એ ગીતનો અર્થ નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો, તેમણે કહ્યુ' "આ ગીતમાં રાધિકાનાં કપાળમાં બે'દી એટલે ચાંદલાની ટપકીનુ' વર્ણન કર્યું છે. એક દિવસે રાધિકાએ, પોતાના કપાળમાં મોટો લાલ ચાંદલો કર્યો અને તેની વચ્ચે કસ્તુરીની ઝીણી શ્યામ રંગની ટપકી

કરી હતી. તે જોઈને લલિતા સખી રાધિકાને કહે છે 'હે રાધિકે તારા કપાળમાં ચાંદલાની ટપકી કેટલી બધી સુંદર શોભે છે! માથામાં કેવો સરસ ચાક તેં મૂકેલો છે. તે સૂર્ય જેવો ઝગઝગ થાય છે. તારા કેશ તો જાણે ભમરાઓ ન હોય એટલા બધા શ્યામ છે. આજે તારું રૂપ અવર્ણનીય છે. તારા મુખનું દર્શન કરીને કામદેવ પણ લજ્જા પામે છે. અને ચંદ્ર પણ ઝાંખો પડી ગયો છે. તું ખરેખર ચતુર છે. કોઈનાથી વશ ન થાય એવા તારા પ્રિયતમ કૃષ્ણને વશ કરવાને માટે કેવું ચાતુર્ય તેં આ ટીપકી કરવામાં વાપર્યું છે. આ એ કાવ્યનો અર્થ છે. રાધિકા શ્રી કૃષ્ણને પોતાનાજ કરવા ઈચ્છે છે. આથી પોતાના મુખની શોભા વધારવાને માટે લાલ ચાંદલાની અંદર કસ્તુરીની શ્યામ ટીપકી કરી હતી." સાંભળનારાઓને કવિની વર્ણન શક્તિ માટે માન ઉત્પન્ન થયું એક સામાન્ય કપાળની ટીપકીનું કેવું સરસ વર્ણન કવિએ કર્યું હતું. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ સૌભાગ્યના ચિન્હ તરીકે લાલ ચાંદલો (ચાંલ્લો) કપાળમાં કરે છે. પણ કવિએ તો અહિંઆં મોટા લાલ ચાંદલાની વચમાં કસ્તુરીની કાળી બિંદીનું વર્ણન કર્યું છે. લાલ ચાંદલો એ રાધાના પ્રેમનું સૂચક છે. અને કાળી ટીપકી એ શ્યામ એટલે કૃષ્ણના પ્રેમનું સૂચક છે. કૃષ્ણનો વર્ણ શ્યામ છે. શ્રી કૃષ્ણ શૃંગાર રસના અધિપતિ છે. રસશાસ્ત્ર પ્રમાણે શૃંગાર રસનું વર્ણન શ્યામ છે. એ શ્યામનો પ્રેમ મેળવવો મુશ્કેલ છે. પણ રાધિકા એટલે પ્રેમભક્તિ એ શ્યામના પ્રેમને પોતામાં સમાવી દે છે. રાધિકા પ્રેમમાં શ્યામનો પ્રેમ મળતાં શોભામાં ઓર વધારો થાય છે. બાઈ ચુ, કવિને મુખેથી આ ગીતનું રહસ્ય સાંભળીને ઘણાં આનંદમાં આવી ગયાં. પછી તેમણે કવિશ્રીને વિનંતી કરી કે હવે થોડાં નવાં ગીતો અમને આપો. કવિશ્રીએ પછી તેમને નીચેનાં ગીતો ગાઈ બતાવ્યાં. બાઈ ચુ પણ અન્ય સ્ત્રીઓની સાથે ગાવા લાગી. આમાં નીચે આપેલા પદ પહેલામાં વ્રજ ભૂમિનું મહત્ત્વ દર્શાવેલું છે. પદ બીજામાં વૃંદાવનની ભૂમિની દિવ્યતા

વર્ણવી છે કે જ્યાં રાધા અને કૃષ્ણ હંમેશાં રાસ ક્રીડા કરે છે. ત્યાં સર્વ રસમય છે. વૃંદાવનમાં એકી સાથે તમામ ઋતુઓ સદાકાળ હોય છે. રાધા અને કૃષ્ણ ત્યાં નિત્ય નવી નવી રાસલીલા કરે છે. સંસારીઓની ગતિ ત્યાં પહોંચતી નથી. ત્રીજા પદમાં રાધા અને કૃષ્ણના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. તે ગરબીના પ્રકારનું છે. કૃષ્ણ અને રાધા એ બે જુદાં નથી, પણ એક છે. એક ચણાના બે દળ હોય તેમ રાધા અને કૃષ્ણના બે જુદાં સ્વરૂપો થયેલા છે. પણ તે એક બીજાથી જુદા નથી. તેઓ એક બીજાના આત્મારૂપ છે. કોઈ અધિક નથી કે ન્યૂન નથી. તેઓ એક બીજાને શોભા આપે છે. આ ગરબીમાં કવિએ રાધા અને કૃષ્ણનો સંબંધ સમજાવવાને માટે સચોટ દૃષ્ટાંતો આપેલા છે. ચોથું પદ ગરબી છે. તેમાં બ્હેનોને ઉપદેશ આપ્યો છે કે તેમણે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. પણ તે જ્ઞાન પ્રભુ સાટે હોવું જોઈએ. પદ પાંચમાં, જીવનનું સાર્થકય પ્રભુના પ્રેમરસની પ્રાપ્તિમાંજ છે એવું જણાવે છે. એ પણ એક ગરબીજ છે. પદ છઠ્ઠામાં પણ એજ અર્થ કહે છે. જેના હૃદયમાં રાધા અને કૃષ્ણ બિરાજે છે, તેને બીજું કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. પછી કવિએ "હાં રે વૃંદાવનમાં થનતકાર થઈ થઈ" નામનો ગરબો ગાવા માંડયો. ત્યાં હાજર રહેલી બ્હેનોની પાસે ગવડાવ્યો. બાઈ ચું ગવડાવે અને બીજાં ઝીલતા હતા. આમ કવિએ પોતાની કાવ્ય રચનાઓથી નારી સમાજના હૃદયને રંજિત કર્યાં; એટલુંજ નહીં પણ એમને ભક્તિરસમાં તરબોળ કર્યાં. બાઈ ચુ તો ખૂબ આનંદમાં આવી ગયાં. એમને મન તો ડભોઈ એજ વૃંદાવન હતું. થોડા દિવસ પછી તો પેટલાદ ચાલ્યાં ગયાં અને ત્યાં કવિના ગીતોનો પ્રચાર કર્યો.

પદ—નૂર સારંગ.

વ્રજ વહાલું રે વૈકુંઠ નહિ આવું, મને ન ગમે ચતુર્ભુજ થાવું,
ત્યાંહા શ્રી નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું. વ્રજ વહાલું રે૦
જોઈએ લલિત ત્રિભંગી મ્હારે ગિરિધારી, સંગે જોઇયે શ્રીરાધે પ્યા
તે વિના નવ આંખ્ય ઠરે માહારી. વ્રજ વહાલું રે

ત્યાં શ્રીજમુના ગિરિવર છે નહિ, મુને આસક્તિ છે ઘણી એ એની,
તે વિના મ્હારો પ્રાણ પ્રસન્ન રહે નહિ. વ્રજ વ્હાલું રે૦ ૩
ત્યાંહાં શ્રીવૃંદાવન રાસ નથી, વ્રજવનિતા સંગ વિલાસ નથી,
વિષ્ણુ વેણુ વાયાનો અભ્યાસ નથી. વ્રજ વહાલું રે૦ ૪
જ્યાંહાં વૃક્ષેવૃક્ષે વેણુંધારી, પત્રે પત્રે છે હરિ ભુજ ચારી,
એક વ્રજરજ ચોમુક્તિ વારી. વ્રજ વહાલું રે૦ ૫
જ્યાંહાં વસવાને શિવ સખીરૂપ થયા, હજુ અજ વ્રજ રજને તરસતા રહ્યા,
ઉદ્ધવ સરખા તે તૃણ કૃષ્ણ થયા. વ્રજ વહાલું રે૦ ૬
સુખ સ્વર્ગનું કૃષ્ણ વિના કડવું, મને ન ગમે બ્રહ્મસદન અડવું,
ધિક્ સુખ જેને પામી પાછું પડવું. વ્રજ વહાલું રે૦ ૭
શું કરૂં શ્રીજી હું સાયુજ્ય પામી, એકતામાં તમો નાં રહો સ્વામી,
મ્હારે દાસપણામાં રહે શી ખામી. વ્રજ વહાલું રે૦ ૮
વ્રજજન વૈકુંઠ સુખ જોઈ વળ્યાં, ના ગમ્યું ત્યારે બ્રહ્માનંદમાં ભળ્યાં,
ઘેર સ્વરૂપાનંદ સુખ અતિશે ગળ્યાં. વ્રજ વહાલું રે૦ ૯
ગુરુબળે ગોકુળવાસી થાશું, શ્રીવલ્લભ શરણે નિત્ય જાશું,
દયા પ્રીતમ સેવી રસ જસ ગાશું વ્રજ વહાલું રે૦ ૧૦

'દિવ્ય લીલાસ્થળી.'

પદ—૨

શ્રીવૃંદાવન સુખકારી રે, સમરે નહાસે સહુ પીડા,
જ્યહાં શ્રી રાધા ગિરિધારી રે, સદા કરે છે રસક્રીડા. ૧
જ્યહાં રસમય ગિરિ ગોવર્ધન રે, રસમય શ્રીયમુના રાણી,
રસરૂપ વૃક્ષ ને વેલો રે, પૃથ્વી રસમય લો જાણી, ૨
રસરૂપ ચંદ્રમા અચલિત રે, રસમય છે દિવસ રેની,
રસરૂપ સર્વ સામગ્રી રે, યુગલ રૂપને સુખ દેની. ૩
જ્યહાં ખટઋતુ સદા વસે છે રે, જે મન ઇચ્છે તે થાયે,
છે સર્વ સમય હરિ સ્વાધીન રે, દિવસ રાત પણ થઈ જાયે. ૪
જ્યહાં પ્રવેશ નહિ કોઈ પરનો રે, નવ ચાલે કોઈની માયા,
ગોપી પણ તે સહુ ગોવિંદ રે, જેમ કાંઈ સ્વરૂપ ને છાયા. ૫

જ્યહાં પુરુષ એક પુરુષોત્તમ રે, બાકી સર્વે વ્રજનારી,
તેમાં લલિતા મુખ્ય સખી છે રે, મધ્ય એહુની અધિકારી. ૬
જ્યહાં જુગલ કિશોર રમે છે રે, નવરસલીલા નિત્ય નવી,
અનુભવીનું અંતર જાણે રે, શકે વર્ણવી કેમ કવિ? ૭
જ્ઞાનીની ગતિ નવ પહોંચે રે, પ્રેમરસ પ્રેમીને જરે,
જ્યમ દૂધ સિંહણી કેરૂં રે, સિંહણ સુત હોય તોજ ઠરે. ૮
એ પ્રેમ પરમ આનંદરસ રે, રખે વિષયરસ સમ આણે,
એમાં શુક મુનિ ને શિવ છાકયા રે, તે શું કામી જન જાણે. ૯
જેણે કામને મોહ પમાડયો રે, તે પ્રભુ કામવશ કેમ થાયે;
શ્રીકૃષ્ણ રસક્રીડા ગાતાં રે, કામરોગ ઉરથી જાયે. ૧૦
મહા અધમનો ઉદ્ધાર કરવા રે, ભૂતળ લીલા કરી નાથે,
જેમ ઘૃત વિષ જ્વરવાળાને રે, તેજ અમૃત ઔષધ સાથે. ૧૧
હોય જીવની અવળી બુદ્ધિ રે, માટે એ શિક્ષા ભાખી,
સમજી અનુભવતાં નિર્મળ રે, થાશો શ્રીભાગવત સાખી. ૧૨
એ ભાવે હરિરસ ગાતાં, સુણતાં હરિ વહાલા થાશે,
ભજો દાસ **દયા**ના પ્રીતમ રે, સહુ સુખ સહજે થઈ જાશે. ૧૩

પદ—૩

દ્વિદલાત્મક સ્વરૂપની ગરબી.

("ઓરો આવની સલુણા પ્રભુ શામળા જો" એ રાગ.)

શ્રીમદ્‍રાધિકા શ્રીકૃષ્ણ વસ્તુ એક છે જો,
દૈવી ભક્તને સુખ યુગલ વપુ વિવેક છે જો. શ્રીમદ્‍૦ ૧
આદ્યે એકરૂપ [૧]બ્રહ્મ શ્રુતિ ગાય છે જો,
તે એ બે મળીને એક કહેવાય છે જો. શ્રીમદ્‍૦ ૨

---

૧. **एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म** । શ્રુતિ એમ કહે છે કે બ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય છે. એક અને અદ્વિતીય એમ બન્ને વિશેષણની મતલબ એ છે કે, તે છે તો બે સ્વરૂપ પરંતુ તે બન્નેમાં ભેદ નથી. ને મળીને એક છે.

એમાં અનુભવીને તો સુધી સમજણ પડે જો,
તોપણ અજાણ્યાને મન આશ્ચર્ય અડે જો. શ્રીમદ્દ૦ ૩

તે માટે કહું દૃષ્ટાંત યુક્તિ જોડીને જો,
સાંભળતામાં સદ્ય સંશય નાંખે તોડીને જો. શ્રીમદ્દ૦ ૪

[1]ત્વચાસહ ચણો જેમ એક [2]ભાખ્યમાન છે જો,
અંતરમાં સમાન દ્વિદલ[3] વિદ્યમાન છે જો. શ્રીમદ્દ૦ ૫

હવે કહું પૃથક્ પ્રકટ થવા તણી વિધિ જો,
ઘનસ્યામ થકી શ્યામા આનંદના નિધિ જો. શ્રીમદ્દ૦ ૬

શ્રીજી સાગર ને લહરી [4]ભાનુનંદિની જો,
[5]ઈંદુ અલબેલો અલબેલી ચારુ ચંદિની જો. શ્રીમદ્દ૦ ૭

વિઠ્ઠલ વહ્નિને કીર્તિકન્યા જ્વાલિકા જો,
સૂરજ શ્રીવ્રજેશ કાન્તિ રાધા બાલિકા જો. શ્રીમદ્દ૦ ૮

રૂપ રસિકવર છબીલી છાયા તે તણી જો,
પુરુષ પુરુષોત્તમ રામા રાધિકા બની જો. શ્રીમદ્દ૦ ૯

કૃષ્ણ આત્મા રાધા, રાધા કૃષ્ણનો સહી જો,
એમાં અધિક ન્યૂન કોઈ કહેવાએ નહી જો. શ્રીમદ્દ૦ ૧૦

પરસ્પર શોભા એક એકની ભણું જો,
એકલાં ન શોભે કહું દૃષ્ટાંત તે તણું જો. શ્રીમદ્દ૦ ૧૧

[5]કેસરી અરણ્ય જેમ ચંદ્ર જામિની જો,
શીષ કેશ દેહી દેહ, મેઘ દામિની જો. શ્રીમદ્દ૦ ૧૨

---

૧. ફોતરાં સાથે. ૨. કહેવાય છે. અનુભવાય છે. ૩. બે ભાગ—એક સરખા. ૪. વૃષભાનનાં પુત્રી શ્રીરાધિકાજી. ૫ ચંદ્ર; સરખાવો— **यथा व चन्द्रिका चन्द्रे प्रभा भानौ हुताशने । गन्धः पृथिव्यामनव राधिकेयं तथा हरौ । इत्यादि** વાક્ય સાથે. ૫. સિંહ વનથી. ચંદ્ર રાત્રિથી શોભે છે. મસ્તક કેશથી, આત્મા દેહથી, મેઘ વિજળીથી.

પરસ્પર ઉભય એકેકમાં વ્યાપી રહ્યાં જો,
પ્રીતમ પ્રિયા પ્રિયા પ્રીતમ સંભવે કહ્યાં જો. શ્રીમદ્‌૦ ૧૩
અનલ[1] દહનતા જેમ ઘંટા વિષે નાદ છે જો,
સલિલ શીતલતા સુધા વિષે જેમ સ્વાદ છે જો. શ્રીમદ્‌૦ ૧૪
એ વિધે સ્વરૂપ લાલ લાડિલી તણું જો,
એ બે થકી લીલા સર્વ અપર નહિ અણું જો. શ્રીમદ્‌૦ ૧૫
સદા રસમય સંભોગી રસ રાસના જો,
યુગલરૂપ એ સર્વસ્વ દયા દાસનાં જો. શ્રીમદ્‌૦ ૧૬

જ્ઞાનની જરૂર.

પદ—૪

હો પ્રિય બહેની હરિજ્ઞાન વિના સંસાર તો સર્વ અસાર છે;
જગમાં જન્મી હરિ સ્વરૂપ જાણ્યાથી ભવનો પાર છે. ટેક૦

પૂર્વે જો મૈત્રીયી નારી, મુનિ યાજ્ઞવલ્કયની સ્ત્રી સારી,
ગ્રહ્યું જ્ઞાન પ્રપંચને વિસારી. હો૦ ૧

ગાર્ગી પણ સ્ત્રી જાતિ કહાવી, જેને અન્ય વાત ઉર ના ભાવી,
થઈ નિર્ભય પુરુષપદે આવી. હો૦ ૨

વિષયાએ વિદ્યા જો ધારી, વરી ચંદ્રહાસને ઉગારી,
અંતે જો રુકિમણી ભણનારી. હો૦ ૩

ધન્ય ભક્તિવંત મીરાબાઈ, અનન્ય ભજી શ્રી વ્રજરાઈ.
દ્વારકાધીશમાં તેહ સમાઈ. હો૦ ૪

દ્રૌપદી ચીર પૂર્યાં બહુ હરિ, જયદેવની સ્ત્રી મુઈ જીવતી કરી,
ભક્તિએ કુંતાધીન હરિ. હો૦ ૫

વિઠ્ઠલ ભક્તિવંત મુક્તાબાઈ, જની છાંણે વિઠ્ઠલધ્વનિ ગાઈ,
દલણું દળિયું વિઠ્ઠલ રાઈ. હો૦

૧. અગ્નિમાં બાળવાની શક્તિ.

કરમાની ક્ષિપ્રા વ્હાલ વિચારી, જમીયા જગદીશ્વર ગિરિધારી,
શબરી ફળ ખાધાં અવધ બિહારી. હો૦ ૭

શતરૂપા દેવહૂતી ને સુનીતિ, વિંધ્યા વળી યજ્ઞપત્ની ને ગોપીજન પ્રીતિ,
ભાગવત પુરાણથી લ્યો પ્રતીતિ. હો૦ ૮

એવી અગણિત સતી કૃતિને ન્યાળી, સાચું સુખ લેવું મોહને ટાળી,
ગુણવંતી થશે અતિ ભાગ્યશાળી. હો૦ ૯

જ્ઞાન પ્રેમ જેનો પ્રભુ શું લાગે, તેનાં સર્વ દુઃખ સહેજે ભાગે,
દયો કરગરી એ કૃષ્ણ પાસે માગે. હો૦ ૧૦

પ્રેમરસ યાચના.

પદ—૫

પાઓ પ્રેમરસ પ્રાણજીવન રે, દીન થઈને જાચું રે;
મુક્તિમાર્ગીને આપજો જ્ઞાન રે, હું તો નવ રાચું રે. ૧
રીઝે રાબડી થકી ગરીબ લોક રે, ભોગીને ન ભાવે રે,
અમો છું રાજના ખાસા ખવાસ, એ મુક્તિ મન આવે રે. ૨

નિત્ય નિરખીએ શ્રી નટવરરૂપ રે, હોંસ હૈયામાંથી રે,
મન માન્યું મળે સહુ સુખ રેં, એ એકતામાં કયાંથી રે? ૩
દિવ્યરૂપ છો સદા સાકાર રે, આનંદના રાશિ રે,
બોલે અનુચિત માયિક મુગ્ધ રે, તે નરક નિવાસી રે. ૪

દુષ્ટ જીવને કહે છે બ્રહ્મ રે, બ્રહ્મ જીવ લેખે રે,
તે છતે સ્વામીએ સોહાગિણીનું સુખ, એ સ્વપ્ને ન દેખે રે. ૫
આપ સ્વામી સદા હું દાસ રે, એ નાતો નિભાવો રે,
રુચે આપને કરો તેવી ટેવ રે, અન્ય રખે ભાવો રે. ૬

વિના લાલચનું લાલ મને વહાલ રે, અચલિત આપો રે,
વિષયવાસના પ્રપંચની પ્રીત રે, શ્રીકૃષ્ણ મારી કાપો રે. ૭
અનન્ય સેવા અખંડ સત્સંગ રે, મનોહર માંગું રે.
દયાપ્રીતમજી આપો મને એહ રે, પાયે લળી માગું રે. ૮

કૃતાર્થતા.

પદ—૬

જેના હૃદયમાં અખંડ રસિકરૂપ, તેને કાંઈ નથી કરવું રે.
પૂર્ણ લીલા સહ રાધા વ્રજભૂપ, તેને બાકી નથી તરવું રે.
જેને દૃઢ આશ્રય શ્રીવલ્લભદેવ, તેને કાંઈ નથી કરવું રે.
વ્યસન કૃષ્ણ મુખ્ય માનસી સેવ, તેને બાકી નથી તરવું રે.
લૌકિક વૈદિક ત્યજી શુદ્ધ શ્રીજી સરણ, તેને કાંઈ નથી કરવું રે.
દીનભાવ વિરહતાપ ગિરિધરણ, તેને બાકી નથી કરવું રે.
ભજન સર્વાત્મા હરિ ગુરુ સંત, તેને કાંઈ નથી કરવું રે.
દૃઢ પ્રતીતિ ગુણગાન ગોપીકાંત, તેને બાકી નથી તરવું રે.
સદા સુમતિ શ્રીકૃષ્ણ નામ જાપ, તેને કાંઈ નથી કરવું રે.
ભક્ત દાસ દયા જગત અલગ પાપ, તેને બાકી નથી તરવું રે.

પદ—૭

હાંરે વૃન્દાવનમાં થનકકાર થૈ થૈ.
રાધા કૃષ્ણ રમે રાસ ગોપી લહિ લહિ લહી રે,
બીજું નહિ નહિ નહિ રે. વૃન્દાવનમાં૦
હાંરે નૂપુર ચરણ કનકવર્ણ ઝાંઝર જોડા,
હાંરે ઘુઘરીઆળા ઓપે અકેકા તોડા;
હાંરે મોર મુકુટ મણિ વાંકડો અંબોડા,
હાંરે કુંડળ કાન કુંડળ કાન, ભ્રુકુટિ બાન તિલક તાન,
નેનબાન કંપમાન, ફેરી ફેરી ફેરી ફેરી ફેરી રે. વૃન્દાવનમાં૦

હાંરે વાગે તાલ તે કરતાલ મૃદંગ તાલી.
હાંરે કોઈ તંબુરો ને કોઈ મૃદંગવાલી;
હાંરે સોળ સહસ્ર ગોપિકા છે એક બાલી,
હાંરે સૂર સળકે સૂર સળકે, ઘુઘરી ઘમકે નાચે થનક,
થનક બલ બલ બલ ગોપી લઈ લઈ લઈ લઈ રે. વૃન્દાવનમાં૦

કે કર કટિએ દીધો છે વંકવાળી,
મદન ગાન મુખ્ય ગાય છે વનમાળી,
કે બોલે બેન બોલે બેન, અમૃત ચેન, સુધાસેન, મોહન નેન,
પ્રકટ ચેન, થકે નહિ હૃદય દઈ દઈ દઈ રે. વૃન્દાવનમાં૦

હાંરે મુકુટ માંહે રૂપ દીઠું છે રાધાએ,
હાંરે મનમાં માનની વિમાસણ થાયે;
હાંરે હુંથી છાની રાખી છે મુકુટ માંહે,
હાંરે તે બહુ વહાલી હઠ ઝાલી, બેઠી બાલી ઉઠી ચાલી,
ઘુંઘરવાળી ભટ ભાળી, દયા પ્રભુ જે જે જે જે રે. વૃન્દાવનમાં૦

કવિશ્રીની કીર્તિ ગુજરાતભરમાં તેમજ ગુજરાતની બહાર પણ ફેલાયલી હતી. તેઓ ફક્ત ગુજરાતી ભાષામાંજ ઉત્તમ ગીતો રચતા એટલુંજ નહિ, પણ હિન્દી, ઉર્દૂ, મરાઠી, મારવાડી વગેરે ભાષામાં રચી શકતા. આ સમયે ગુજરાતમાં કવિઓની મીજલસો ભરાતી. તેમાં જૂદા જૂદા સ્થળેથી કવિઓ ભાગ લેવા આવતા. કોઈ કોઈ વખતે રાજાઓ આવી મીજલસો ભરતા. વડોદરામાં એક વખતે મુસ્લીમ શાયરોની મીજલસ ભરવામાં આવી હતી. તેમાં ભાગ લેવાને દયારામભાઈને ખાસ આમંત્રણ ગયું હતું. તેમાં તેઓશ્રીએ શૃંગારરસની ગઝલો, તથા ગીતોની વાનગીઓ લેતા આવે એવી વિનંતી કરી હતી. દયારામભાઈએ તેમાં ભાગ લેવાનું નક્કી કર્યું. અને તે પ્રસંગને ઉચિત શૃંગારરસનાં ગીતો રચ્યાં, અને વડોદરા ગયા. નક્કી કરેલા દિવસે મીજલસ શરુ થઈ, જૂદા જૂદા શાયરોએ ઉર્દૂમાં તેમની ગઝલો રજુ કરી. વડોદરાનો ભાવિક અને સંસ્કારી વર્ગ દયારામભાઈની ચીજો સાંભળવાને બહુ ઉત્કંઠા ધરાવતો હતો. તે વર્ગ પણ સારી સંખ્યામાં હાજર હતો. દયારામભાઈનો ગાવાનો સમય આવ્યો અને તેમણે શ્રોતાઓની શાન્તિ વચ્ચે, નીચેની શૃંગારરસની ચીજો રજુ કરી. તેમાં તેમની કૃષ્ણ પ્રતિની પ્રેમભક્તિનીજ ભાવના હતી. ઉર્દૂ કવિઓએ રજુ કરેલી ગઝલોમાં ઈશ્વરને ઉદ્દેશીને

શૃંગારરસ ગાયો હતો. દયારામભાઈની ચીજોમાં પણ તેજ હતો. તેમાં લૌકિક સ્ત્રી પુરુષોના સંબંધી વિકારી પ્રેમ ન હતો. માત્ર ફેર એટલો કે સૂફી કવિઓ ઇશ્વરને માશુક અને ભક્તોને આશક કલ્પીને પ્રેમ પ્રકટ કરે છે, જ્યારે વૈષ્ણવ ભકત ઇશ્વરને આશુક માને છે અને ભક્તોને માશુક કલ્પે છે. માશુકનો ભાવ એ સર્વથી ઉત્તમ પ્રેમ છે. તેને ભાગવતકાર 'ગોપીભાવ,' અગર 'પ્રિયાભાવ' કહે છે. જે જીવાત્માઓએ સંસારના વિષયચોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો છે, અને ઇશ્વરને આત્મ નિવેદન કર્યું છે અને ઇશ્વર વિષેજ સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે ભાગવતકારની દૃષ્ટિએ અને વૈષ્ણવ આચાર્યોની દૃષ્ટિએ ગોપીઓ છે. આ ગોપીઓમાં મુખ્ય ગોપી રાધિકા છે. તે સ્વામિની કહેવાય છે. પ્રેમ સ્વરૂપ ઇશ્વરના પ્રેમની તે 'અન્તર્ભૂત' શક્તિ છે. તેથી તે 'ઇશ્વર'ના આત્મારૂપ છે. તે બંને એક બીજાની સાથે સંયુક્ત છે. આ ભાવ નીચેના ગીતોમાં તેમણે વ્યક્ત કરેલો છે.

ગીત ૧ માં જણાવે છે કે ઇશ્ક એટલે પ્રભુ પ્રેમનો માર્ગ કઠિણ છે. તે બધાને માટે નથી. એતો કિલ્લો સર કરનારમાં જેમ પોતામાં બલ હોવું જોઈએ, તથા શસ્ત્રો તેમજ સૈન્યની સહાય હોવી જોઈએ. નહિ તો પરાજય પામતાં દુનિયાની હાંસીને પાત્ર થાય છે તેમ આત્મબળ વગર પ્રેમ માર્ગે જનાર હાંસીને પાત્ર બનશે. જે પ્રભુ પ્રેમનો પ્યાલો પીવે છે, તેનું જીવન મસ્ત હોય છે. તેને કોઈ સતાવી શકતો નથી. તેને બીજું કાંઈ મેળવવાનું નથી. પ્રભુનો પ્રેમ તેનું સર્વસ્વ છે. તેને તો પ્રભુનાં દર્શનની રાત દિવસ ઝંખના હોય છે.

એ પ્રમાણે પ્રેમની ફિલસૂફી રજુ કરીને દયારામભાઈ પ્રભુને વિનંતી કરે છે કે હે આશક! હું તારી વિના મૂલ્યની દાસી બની છું. તારા દર્શનની મને પ્યાસ લાગી છે, માટે હે પ્યારા તું મારી એ પ્યાસને છીપાવ, તારી આ માશુકને તરફડાવ નહિ.

બીજા ગીતમાં જણાવે છે, કે ઇશ્વરરૂપ, ખૂબસુરત પ્યારાએ

તેમનું ચિત્ત ચોરી લીધું છે. તે બીજો કોઈ નહિ પણ નંદનો લાલ-કૃષ્ણ છે, જ્યારથી તેણે મારું ચિત્ત ચોર્યું ત્યારથી મારા હૃદયમાં વિપ્રયોગનો અગ્નિ સંતાપે છે. તે કહે છે, કે જો તે મારો પ્યારો મને નહિ મળે, તો જરૂરથી મારો પ્રાણ જશે. હું જીવી શકીશ નહિ.

અનંગ અડગ લગી ને તન જાત હૈં જલા,
જીવની ધગા જરૂર સૈયાં સજનહિ મિલા.

માટે હે સખી! જો મને જીવતી રાખવી હોય તો મારા પ્યારાને મારી સાથે મિલાવો. એ સિવાય બીજી કોઈ મારી સલાહ નથી.

મિલાઓ કોઈ મેહેબૂબ દુસરી ન હૈં સલા,
દયા કે પ્રીતમ બિના મરુંગી મેં કાટકે ગલા.

એજ પ્રમાણે ગીત ૩ માં વિરહાવસ્થાની વેદના વ્યક્ત કરી છે. ગોપી કહે છે 'હે સખી, જેના ઉપર મારો પ્રેમ થયો તેજ મારું જીવન છે. તેના આધારે હું જીવું છું. હવે સંસારના વિષયો ઉપરથી મારું મન હઠી ગયું છે. સંસાર એ મને ખારો લાગે છે.'

ઇશ્ક મયે ઉસી પર હૈં ઓઈ મેરા જીવંત,
હુઈ બલ્ક સારી ખારી કૂછ લગતા હે ન મન.

એવીજ રીતે ગોપી સખીને ગીત ૪ માં આતુરતાથી, પૂછે છે મારા હૃદયમાં પ્રેમનો ઊંડો ઘા પડયો છે. જ્યારે પ્રિયુ (પ્રભુ) આવે તોજ તે ઘા રુઝાય. સખી, મને કહે તું જાણે છે તે કયારે આવશે. નીચેના ૧ થી ૪ ગીતો ઉર્દૂ ભાષામાં રચ્યાં હતાં. ગીત ૮ માં પ્રભુએ ગોપીને કેવી રીતે ઘાયલ કરી તેનું તથા તેની ઘાયલ દશાનું વર્ણન કવિ કરે છે. ઘાયલ કરવામાં બીજું કોઈ પણ હથિયાર નહોતું; પણ નયનરૂપી કટારી હતી. કવિ કહે છે કે પ્રભુના પ્રેમની કટારી મૂર્ખના હૃદયને ઘાયલ કરતી નથી પણ રસિક અને જ્ઞાનીનેજ ઘાયલ કરે છે.

રૂપ નગર કે બીચમેં, અહો ચલી ચશ્મ તલવાર,
મૂરખ હેં સો બચગયે, વહાં ચતુર ખાયો માર.

પ્રભુનાં નયનરૂપી શસ્ત્રથી, પોતાના પ્રેમીભક્તને ઘાયલ કરવાની રીત તદ્દન જૂદી છે.

રસિક નૈનકે બાનકી, અહો અજબ અનોંખી રીત,
દુશ્મનકું પરસે નહી, વે તો મારે અપનો મીત.

છેલ્લી લીટીઓમાં પ્રભુના સૌંદર્યનું વર્ણન કેવી રસિક રીતે કર્યું છે તે જુઓ—

છેલ છબીલોં સાંવરે, નટવર નંદકિશોર;
મૃદુ મુસકાનિ ચિત્તચોર લિઓ, મેરો ડાર્યો કલેજાકોર,
અંગ અંગ પ્રત માધુરી, નખ શિખ છબી અતોલ;
દયા કે પ્રીતમ તિહારી, બાનક ઉપર બીક ગઈ બિન મોલ.

દયારામભાઈ ઉર્દુભાષામાં પણ સરસ ગઝલો લખી શકે છે, તે જાણીને ઉર્દુકવિઓએ તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી. તેમણે તે ચીજો ઉતારી લીધી વળી તે મિજલસમાં બીજાં હિન્દીમાં પણ ગીતો સંભળાવ્યાં અને મિજલસની પૂર્ણાહૂતિ વખતે હાજર રહેલાઓએ દયારામભાઈને પુષ્પની માળાઓથી સન્માન્યા.

આ મિજલસમાં નીચેનાં ગીતો દયારામભાઈએ ગાયાં હતાં.

ગીત—૧ રેખતો

પરો મત ઇશ્કકે ફંદા, પરે જગ સોઉ મતિ મંદા;
કઠિન હે ઇશ્કકા કિલ્લા, લેવે કોઉ જગતમેં બિરલા. ૧
આગે સોં સિર અપના દેવે, સોઈ ગઢ ઇશ્કકા લેવે;
સહે સબ ખલ્કકી હાંસી, સો તોડે દુઃખકી ફાંસી. ૨
પિયા જીને પ્રેમકા પ્યાલા, સદા વે રહત મતબાલા;
ખુશીમેં દીન સબ રેહેના, માશુકકા દે ચરન નેંના. ૩
મોહન મેહેબુબ તુંહી મેરા, ચશ્મ બીચ દીજીયે ડેરા;
સજન તેરી સાંવરી સુરત, માધો તેરી માધુરી મૂરત. ૪

તુંહી સિરદાર મેરે સિરપર, તેરે દીલ ચાહે સો તું કર;
આશકકી યેહી હે અરજી, ન બુજીયે માશુકકી મરજી. ૫
ભાઇ બીનમોલરી દાસી, પ્યારાકે દરસકી પ્યાસી;
નિભાવનારે તુમ યારી, દયા કે પ્રીતમ ગિરિધારી. ૬

ગીત—૨

એક ખૂબસુરત ગબરુ ગુલઝાર સાંવરા;
તારિફ કયા કરું ઉસીકી હેં સબ ભાંતસેં ભલા. ટેક.
ઇસ નગરકા ડગરમેં મેરા ચિત ચુરા ચલા;
કેહેતીથી સબ આલમ યેહે નંદકો લલા. એક. ૧
દેખી મુઝે નિઘાભર તબસેં એ દુઃખ ફેલા;
ચિતવનમેં કછુ ટોંના કોઈ કછૂ કલા. એક. ૨
અનંગ આગ લગી વે તન જાતહેં જલા;
જીય જાયગા જરૂર સૈયાં સર્જન નહિ મિલા. એક. ૩
બુઝતીજો મેં ઐસા દર્દ બિરહ હેં બલા;
તો મેં ઉસી પલક જાય પકરતી પલા. એક. ૪
મિલાઓ કોઈ મેહેબૂબ દુસરી ન હેં સલા;
દયાકે પ્રીતમ બિના મરુંગી મેં કાટકે ગલા. એક. ૫

ગીત—૩

મદનમોહન પ્યારે મેહેબૂબ મેરા હેં;
દિદાર હુઆ જબસેં દીયા દિલમેં ડેરા હેં. મદન. ટેક.
ઇસ્ક જખ્મકી મારી ભાઇ મે દીવાની;
કોઈ એલી નહિ સાહેલી શોખી દિલકી યે જાની. મદન. ૧
ઇશ્ક મયે ઉસીપર હેં ઓઇ મેરા જીવંન;
હુઇ ખલ્ક સારી ખારી કછૂ લગતા હે ન મંન. મદન. ૨
આવે યાદ મીઠી બતિયાં, છતિયાં ફૂટ જાતિ હેં;
કછૂ કહેમે નહિં આતા નેનાં ભરભર આતી હેં. મદન. ૩
મતલબકે ગરજી આલંમ સબ જાંન કેહેલાતે હેં;
દયા પ્રિતમ બેપરવાહી બલિહાર કેહેલાતે હેં. મદન. ૪

ગીત-૪ રાગ રેખતો

લગી હે યાદ પ્રીતમકી, તલફકે જિયા જાવેગા;
મુજે સો કહો સૈયાં મેરી, મેરા જાની કળ આવેલા. લગી. ટેક.
લગા મેરે કલેજેમેં ઇસ્કકા જખ્મ તો જુલ્મહેં,
દર્દ મેરા મેહેરંમ માલુમ, આલમ સારા બેમાલુમહેં. લગી. ૧
ખિલા ગુલચમન જોબનકા, બેલીકા બહાર જાતાહેં;
મુદત તો ચલી ઔધે પર, દિલભરતો હજુ ન આતાહેં. લગી. ૨
ઉન્હોંને મુઝે હેમક બુઝી, કીયોં કીને ભસ્માયા હેં,
કહેગી કબ ઝબાં મેરી, દયાકા પ્રીતમ ઘર આયાહેં. લગી. ૩.

ગીત-૫ રાગ સોહિણી

નવલ સ્નેહી ઘન સાંમલડો, જાદુગારો ધુતારો કછુ કર ગયો રે. નવ. ૧
દેખ દિવાની છેલ ગુમાની, વનમાલી મુરત ઉર ધારી ગયો રે. નવ. ૨
જીવનપ્રાન સુજાનહે હમારો, પ્રભુ વન ભુવન રસ ભર ગયો રે. નવ. ૩
કામનગારી છબી મતવારી, હસી હેત દેખાઈ ચિત્ત હર ગયો રે. નવ. ૪
દાસ દયાકો પ્રાનસનેહી, બ્રિજનારી મોરારી બસ કર ગયો રે. નવ. ૫

ગીત-૬ રાગ લલિત

રસિયા રોષ તજો રે.
મેરો જોબન રસ ઝલકાય, રસિયા રોષ તજો રે;
પિયાજી મેરી સુખકી બહાર બેહેજાય, છેલાજી મેરી૦ રસિયા૦ ટેક.
તુમ મધુકર હમ કેતકી, પ્યારે સદા બન્યો સંજોગ;
કંટક દોષ બિચારિયે, તોવે કેસેં બને રસભોગ? રસિયા૦ ૧
હમ કપૂર તુમ મીરચ મોહનરાય, તુમ બિન હમ ઉડ જાય;
હમ બિન તો તુમ સદા સુખી પ્યારે, કહીએ સોં કહત લજાય. રસિયા૦ ૨
લલિત ત્રિભંગી છેલ છબીલે, નટવર નંદકિશોર;
ભઈ સો ભઈ અબ ભ્હોત ન આછો, જુવતી જન કહા જોર. રસિયા૦ ૩
પિછલિ બાત પિયા ચિત્ત ના ધરિયો, અબલા હઠિલી હોય;
બિના મોલકી મેં દાસી તિહારી, યોં કહ દીનો રોય. રસિયા૦ ૪

દેખી દીનતા રતિ હૃદેકી, પ્રસન્ન ભયે બ્રજરાય;
દયાકે પ્રીતમ હસ દૌરી અંક ભરી, અધર કપોલ છુવાય. રસિયા૦ ૫

ગીત-૭ રાગ ધનાસરી

કારેને ડસી રે મા, કારેને ડસી,
નેન નોક હિયે ડંખ વિરહ દુઃખ, નખશિખ ગયો હેં ધસી રે મા. ૧
ઓખદ અંગ નહીં લાગેરી મોકું, કયોં જડી પાવત હો ધસી રે મા. ૨
દયા પ્રભુ મોહોરા મોકું છોવાતો, સબ દુઃખ જાવેગો નસી. રે મા. ૩

ગીત-૮ રાગ ભૈરવી

તેરી ચલી ચશ્મ તલવાર, ઘાયલ મોહે કરડારી;
પરી નેંન કટારી હિયપાર, ઘાયલ મોહે કરડારી. ટેક૦
લાગે તબ જાને નહી, અહો રસિક નેંનકે બાન;
અબતો હિયબિચ ગડિગયે, વાકું એંચત નિકસે પ્રાન. ઘાયલ૦ ૧
રુપનગરકે બીચમેં, અહો ચલી ચશ્મ તલવાર;
મૂરખ હેં સો બચ ગયે, વહાં ચાતુર ખાયો માર. ઘાયલ૦ ૨
સહજ ગતિ સુધી ચલે, તિરછે પર જિય લૈંન;
ભયે બુદ્ધબલકે પદાતિ, અહો નંદકુંવર તેહારે નૈંન. ઘાયલ૦ ૩
લોહબાન સો કુછ નહીં, વે તો સુધો ચહાય નિસાન;
નેંનબાન તિરછોં ચલેં, વે તો લાગત લેવે પ્રાન. ઘાયલ૦ ૪
રસિક નેંનકે બાનકી, અહો અજબ અનોખી રીત;
દુશ્મનકું પરસે નહીં, વે તો મારે અપનો મીત. ઘાયલ૦ ૫
રસિક નૈંનકે બાનકું, લાગત લખે ન કોય;
જો મારે સો જાંનહી, કે જાને લાગે સોય. ઘાયલ૦ ૬
છેલછબીલે સાંવરે, નટવર નંદકિશોર;
મૃદમુસકાનિ ચિત્ત ચોર લિયો, મેરો ડાર્યો કલેજા કોર. ઘાયલ૦ ૭
અંગઅંગ પ્રત માધુરી, નખશિખ છબી અતોલ;
દયાકે પ્રીતમ તિહારી બાનક ઉપર, બીક ગઈ બિન મોલ. ઘાયલ૦ ૮

વડોદરામાં દક્ષણીઓના ગણપતિ ઉત્સવ વખતે મિજલસો થતી. તે માટે દયારામભાઈને પણ નિમંત્રણ મળતું. મરાઠી ભાષાનાં કાવ્યો ઉપર પણ દયારામભાઈની હથોટી ઠીક ઠીક થઈ હતી. તે વખતે વડોદરામાં શ્રીમંત ફત્તેહસિંહ ગાયકવાડ મહારાજા તરીકે હતા. તેમને કાને પણ દયારામભાઈની ખ્યાતિ પ્હોંચી હતી. તેથી જ્યારે તેઓ ડભોઈની મુલાકાતે ગયા. ત્યારે તેમણે કવિશ્રીને મળવાને તથા તેમનાં મરાઠી કાવ્યો સાંભળવાને ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. દયારામભાઈ હિરા ભાગોળે ફત્તેહસિંહ મહારાજને મળ્યા. મહારાજાને કવિને મળીને ખૂબ હર્ષ થયો અને કહ્યું કે, 'અમે અહિંઆં બે દિવસ રહેવાના છીએ તો કાલે અમને તમારાં મરાઠી ભાષાનાં પદો સંભળાવજો. તમો મરાઠી ભાષામાં પણ સારાં કાવ્યો લખ્યાં છે, તે અમે સાંભળ્યું છે.' કવિશ્રીએ કહ્યું, "ઘણી ખુશીથી હું સંભળાવીશ. હું મરાઠી ઉપરાંત મારવાડી, તથા પંજાબીમાં પણ પદો લખુ છું. પ્રભુ મને જે ભાષામાં લખવાની પ્રેરણા કરે છે તે ભાષામાં રચું છું. તો તે પદો પણ આપને સંભળાવીશ." પછી મહારાજાએ બીજે દિવસે તે માટે ખાસ બેઠક ભરી. ડભોઈના ગૃહસ્થો તથા સરકારી અમલદારોને પણ નિમંત્રણ મોકલ્યાં હતાં. તેથી તેઓ બધા હાજર રહ્યા હતા. કવિશ્રીએ પ્રથમ મરાઠી ભાષામાં પદો ગાયાં, જે અહિંઆં આપ્યાં છે. પદ ૧ માં નરસિંહ મહેતાના જીવનના પ્રસંગો મરાઠી ભાષામાં રજુ કર્યા છે. તે સાંભળીને શ્રોતાઓએ તેમને હર્ષનાદથી વધાવ્યા અને મહારાજાએ કહ્યું "કવિશ્રી ધન્ય છે તમને, તમો પણ 'નરસિંહ મહેતા જેવાજ ભક્ત છો." દયારામભાઈએ એનો ઉત્તર આપ્યો નહિ. માત્ર આછું સ્મિત કર્યું અને પછી પદ ૨ જું ખમાયચી રાગમાં સંભળાવ્યું અને પછી કહ્યું કે હવે હું તમને બધાંને શ્રીરાધિકાજી વિષે પદ સંભળાવું. જ્યાં કૃષ્ણ હોય ત્યાં રાધિકાજી તો હોયજને? એમ કહીને ઉંચા સાદે મધુર કંઠે 'વૃષભાનુ સુતા રાધિકા રહિત બાધિકા' વાળું પદ મરાઠીમાં ગાયું.

મરાઠી ભાષાના પદો.

પદ—૧

પહાવેં ભાગ્ય નરસિંહ મેહેતાચેં, વલ્લભદેવાચેં—ટેક.
જીર્ણગઢવાસી વિપ્રજાતિ, નાગરચી જ્ઞાતિ;
ભેટીલે ભગવંત અદ્દભુત ભાંતી, અખિલવિશ્વ ખ્યાતિ;
રાસપાહીલા પ્રત્યક્ષ હરિચા, શ્રેણની દીપિકા બલપ્રેમાચેં. પાહાવેં૦ ૧
એકદા કોણી આલે તીર્થવાસી; પુસલેં વિપ્રાંસી;
યેથેં કોણી હુંડી કરિતો ખાસી, ત્યાની કેલી હાંસી;
જા તુહ્મી લવકર ભક્તરાજકડે. મોઠે કોટિક નગરાચેં. પાહાવેં૦ ૨
આલે તો ગોષ્ટી ઐસી અઈકુની મંદિર પુસુન,
કેલેં હરિભજન હરિચેં દર્શન, બસલે સમજૂન;
ન કળલેં કાપટય બ્રાહ્મણાચેં, મહાદુષ્ટ શત્રુ સંતાચે. પાહાવેં૦ ૩
મેહેતાજિસ કળલી સમસ્ત ગોષ્ટ, બોલલે તે મિષ્ટ;
આલેત તુહ્મી આમુચેં ભાગ્ય શ્રેષ્ઠ, ઝાહાલો સંતુષ્ટ;
નકા કરું ચિંતા, આહ્મી હુંડી લીહુન દેતોં, વર શામલચાચેં. પાહાવે૦ ૪
મોજૂની ઘેતલે રુપયે શતસાત, અરપિલે જગતાત;
હુંડી ત્યાંના લિહુન દિલી ક્ષણાંત, ચાલલે તે પ્રાત,
યેઊન દ્વારીકીં દેવા પાહિલે, ગોમતી મંજ્જૅન મન ક્રમ વાચેં. પાહાવેં૦ ૫
પુસલેં મગ નાવ શામલશાચા, તો હુંડીકરાંચા,
શામલ કોણી નાંહી સર્વ નગ્રાંત, સર્વ હ્મણે વાચા;
ઐકુનિ વચન નિરાશ ઝાલે, વિકલ બોલલે, પત્ર દગાચેં. પાહાવેં૦ ૬
વાણી હોઉની પરિગ્રહ્મ આલે, ચૌઘાંલા મીળાલે;
પુસલેં તુહ્મી જુનાગડાહુની આલાં શ્રીકૃષ્ન હ્મણાલે;
હુંડી દ્યાવી પૈસે ધ્યાવે, આહ્મી શામળ ગુમાસ્તે નરસઈયાચેં. પાહાવેં૦ ૭
દિલે રુપૈયે સાતશંભર, ત્યાવર ઝાલે મગ અદ્દશ્ય વિશ્વંભર,
ભક્ત સુખકર, યાત્રી આપુલે દામ પાહિલે,
ન કળલેં ચરિત્ર ચતુર્ભુજાચેં. પાહાવેં૦ ૮

પુત્રાચેં લગ્ન કૃષ્ણે કરવીલે, મોસાળા દીલા;
વચનાસાઠીં પાઉસ પાઠવિલા પિતુશ્રાદ્ધ કેલા;
દિલી દક્ષિણા મોહર સોન્યાચી, વિપ્ર તોષલે યશ ભક્તાચેં. પાહાવેં૦ ૯

પુષ્પાંચી દિધલી માળ અવિનાશી, પાહાતાં સંન્યાસી,
પાણિ પાજિલેં નિશા વ્રજવાસી, સ્ત્રી હોઉનિ ખાસી;
મંડલીક આદિ સારે હરવિલે, કેલેં સત્ય વાક્ય દાસાચેં. પાહાવેં૦ ૧૦

મેહેતાજીકે નિંદક નાગર, ફાર કેલા અપકાર,
તેવ્હાં સગળે ઝાહલે માહાર, પાહા ચમત્કાર,
ઝક મારૂની જોડુનિ આલે કર, પડલે પાયીં નિંદક હોતે ત્યાચે. પાહાવેં૦ ૧૧

ઐસેં કોટયાવધિ કેલે કામ, મહેતાચેં ધામ,
ઝાલે વશીભૂત સુંદરશ્યામ, હ્મણે જન દયારામ;
કાય સાંગું ભક્તિ નરસિંહાચી, સખીરુપ પ્રિય શ્રીકૃષ્ણાચેં. પાહાવેં૦ ૧૨

પદ–૨

શ્રી ગોપીજન વલ્લભા રે, હે શ્રી વલ્લભ દેવા;
વિઠ્ઠલ માય બાપા, માલા કરું દ્યાવી નિજ સેવા. શ્રી ગોપીજન. ૧
અહો દેવા તુલા અખંડ સમ્રણ, અચલિત સતસંગ;
પ્રેમ ભક્તિ સાંગાવે, અનપાયની શ્રીરંગ. શ્રી ગોપીજન. ૨
દાસત્વ અનન્ય ભાવ, નિજાશ્રય પરિપૂર્ણ;
પ્રપંચ વિસ્મરણ, કરી દુઃસંગ ચૂર્ણ. શ્રી ગોપીજન. ૩
દેવા એવડી કૃપા કરાવી, શ્રીહરિ કૃપાવંત;
પતિત પાવના રે, આર્દ્રક ભગવંત. શ્રી ગોપીજન. ૪
સકળ વેદાને સાંગિતલા, સર્વોત્કર્ષ ગોવિંદ;
તૈસીચ થોર ભક્તિ, માલા ત્યા સાઠીં છંદ. શ્રી ગોપીજન. ૫
મહા દુસ્તર ભવરોગ, હા દુઃખાચા ઉદધિ;
હરાવયા સમર્થ, ત્યાસી ભક્તિ ઓખધિ. શ્રી ગોપીજન. ૬
વશીભૂત તુલા કરીતો, તુઝી ભક્તિ હે દેવા;
ઐસી સંગ્રથ કળુન, ઘેતલી મહાદેવા. શ્રી ગોપીજન. ૭

શિવ ધરીતો નિરંતર, તુઝે રુપાચા ધ્યાન;
શેષ કરીતો સદા, કૃષ્ણ કીર્તિચા ગાન. શ્રી ગોપીજન૦ ૮
પદ્મા પદસેવન, કેલી વૃંદાનિ વાસ;
ચરણ શરણ તુઝે, આલે કોટ્યાવધિ દાસ. શ્રી ગોપીજન૦ ૯
દેવ બ્રહ્મા સનકાદિક, નારદ કપીલ સુધ્યાની;
પ્રલ્હાદ વેદવ્યાસ, શુક પ્રેમસિંધુપાની. શ્રી ગોપીજન૦ ૧૦
દેવા પરાશર પુંડરિક, વિભીષણ અંબરીષ;
શૌનક ભીષ્મ પ્રથુ, ભજીતો જગદીશ, શ્રી ગોપીજન૦ ૧૧
ધર્મ અર્જુન રુકમાંગદ, વાલ્મિક ધ્રુવ વશિષ્ટ;
પ્રથા પાંડવ ઉદ્ધવ, આદિ કેલે કૃષ્ણ ઈષ્ટ. શ્રી ગોપીજન૦ ૧૨
સર્વાંચે હૃદયાહુન, તુમી કેલી શુભ ભક્તિ;
તેવ્હાંચ તુજવર, ત્યાલા ઝાલી આસક્તિ. શ્રી ગોપીજન૦ ૧૩
તૈસેં માઝે હૃદયાહુન, અવિદ્યા કાઢાવે;
તીથેં આપુણ અસાવે, હેચ સંપત્તિ દ્યાવે, શ્રી ગોપીજન૦ ૧૪
તું કરસીલતરી નવ્હેકાય, વ્રજેશ નિર્મીલે બ્રહ્માંડ;
અનંત કોટી નિમેષ, તેવ્હાં ઝાલે પ્રચંડ. શ્રી ગોપીજન૦ ૧૫
દક્ષ મહા સમ્રથાસી, આમ્હી કાય સીકવાવે;
બાળ મી તું માઉલી, દોષ ક્ષમા કરાવે. શ્રી ગોપીજન૦ ૧૬
દેવા નકો પાહુ માઝી કરણી, પાહા બર્દ તો તુઝા;
અનાયાસ આત્મસાત, મલા કરૂ વીણ પૂજા. શ્રી ગોપીજન૦ ૧૭
હેચ પ્રાર્થના રાધિકેશ, પૂર્ણ કરા વ્રજરાજા;
એકાદ સાંગ માલા, દયા તું દાસ માઝા. શ્રી ગોપીજન૦ ૧૮

પદ-૩. ગત ચાલંત.

વૃષભાનુ સુતા રાધિકા, રહિત બાધિકા,
કૃષ્ણચંદ્રાચી પ્રાણવલ્લભા ચરણ કમળીં–
ચરણકમળીં માઝી મતિ લુભા–   યા વૃષભા૦ ટેક.
પરબ્રહ્મ અક્ષરાતીત સુબ્રહ્મ સ્તવિતેં,
હોત જિથે મનવાણી પાંગુળે,

ગતિ જાઈ ન કદા કોણી કળે,
બ્રહ્માંડ કોટિ અધિપતિ. નિત્ય મહામતિ;
ત્રિગુણપર કાળઅજા થરથરી,
સ્વયંભુ સદાનંદ શ્રીહરિ;
સર્વેશ અનુપ સર્વાત્મા અપરિમિત મહાત્મા,
વિધિ શિવ જાચે પદ વંદિતે,
સહસ્ત્ર વદના વાણી ગુણ ગીતે,
ઐસે પ્રભુ શ્રીભૂષણ, વિજિત દૂષણ
મ્હણુત શ્રીમુખ રાધે મમ શોભા—ચરથકમળીં
ચરણકમળીં માઝી મતિ લુભા— યા વૃષભ
ચંદ્રભાગા ચંપકલતા લલિત અમૃતા,
ચંદ્રિકા ચપલા ચતુરા રમા.
સુરભા શુભાનના સુખધામા,
મધુવીણા મણિકુંડલા મેના મંગળા,
માધવી માલતી મન આતુરી,
પ્રગલ્ભા પ્રિયા પ્રેમ મંજરી,
હંસા હરષા ભગવતી, સ્વરૂપારતિ,
કેતકી કમળા કૃષ્ણાવતી,
ગોપિકા રત્નારૂપા સતી,
ઈત્યાદિક વ્રજસુંદરી, વશ કેલે હરિ,
હેતુ હા સકળ સ્વામિની આભા—ચરણકમળીં.
ચરણકમળીં માઝી મતિ લુભા— યા વૃષભા૦ ૨
મહારુપવતી ધન્યકા નાગકન્યકા,
ઉર્વશી રંભા તિલોત્તમા,
સામ્ય કોણી ના સાંગે આગમા,
દયમન્તી અરુન્ધતી તારા, રોહિણી સુદારા,
ઐસી શુધબુધ સુંદર બાયકા,
અસી અધિકી સાંગુ આયકા,

શચિ સાવિત્રી સરસ્વતી, ઉમા રેવતી,
રતિ દ્રૌપદી રમાદિક બાળા,
કીરતિજા સકળા શ્રીવર્યા, અતુલ સુંદર્યા,
મ્હણું મી કાય આતા તીચી પ્રભા-ચરણકમળીં.
ચરણકમળીં માઝી મતિ લુભા- યા વૃષભા૦ ૩
શ્રીકૃષ્ણ પ્રભાવતી સુતા, સકૃત વસ્તુતા,
રાધિકાજી અસુ અવિનાશીચે,
કૃષ્ણ આત્મા શ્રી રાધિકાજીચે,
યુગ્મરુપ લીલાંળા સાટી, ભકતસું પુરણ ગોઠ વાટી,
માલા દ્યાવી પ્રેમ દૃઢ ભકિત, વ્યસન આસકિત,
કરુની પ્રભુ શરણાગત આપુલ્યા,
અવિદ્યા રૂપી કાઢાવી બળા,
દાસાનુદાસ દયારામ, યુગલચ્યા ગુલામ,
મ્હણે યશ દાર પૃઢે નિજ ઉભા ચરણકમળીં,
ચરણકમળીં માઝી મતિ લુભા- યા વૃષભા૦ ૪

મરાઠી ભાષાનાં પદો સાંભળ્યા પછી, કવિશ્રીએ મારવાડી તથા પંજાબી ભાષાનાં ગીતો રજુ કર્યા.

મારવાડી તથા પંજાબી ભાષાનાં પદો.

પદ—૧. રાગ રામકલી. ચાલતી ગત લાવણીની.

મીજાજેણ અલબેલી હો રાધે, મદઘેલી હો રાધે,
થાંને મારો ગિરધર બોલાવે રે. મીજાજેણ૦ ૧
ગીરધર બોલાવે રે, પ્યારી તું કયોં નહીં આવે,
નીત ઉઠ રષણો કયોં ભાવે, કયોં તરસે કયોં તરસાવે રે. મીજાજેણ૦ ૨
લાખન લલના બનઠન ઠાડી, બાલમજીરી આગે દાય ન આવે રે,
તું બીન દુજી દીલ નહીં ભાવે, વેતો થારોઈ સીલણો માગે રે. મીજાજેણ૦ ૩
શ્રી રાધે, શ્રી રાધે, રાધે, મોહન મુખ રટ લાગી,
ઊઠ ચલ હીલ મીલ પ્રાનપિયાસું, તો માંનુ બડભાગી. મીજાજેણ૦ ૪

દયારા પ્રીતમરી સ્નેહરી બાતાં, સુણ ઉઠ બેગી ચાલી,
મીલી રસીકણી રસિકબિહારીસું, કાલજડામાં ઘાલી રે. મીજાજેણ૦ ૫

પદ—૨. હોરી–ગત દીપચંદી.

મત ડારો રે ગુલાલ આંખડલાં ખટકે છે. મત૦ ટેક૦
આંખડલાં ખટકે છે રંગત ચુંદલી ચટકે છે,
કેસર ભીની દેખી મોંસુ નાવલીઓ અટકે છે. મત૦ ૧

દુરજનિયાંરા ડરસેં મોકો મન થારો છટકે છે,
દયા પ્રીતમ હિયરો તો મોકો થાલારે ભટકે છે. મત૦ ૨

પદ—૩ રાગ કાલીંગડો–ગત દાદરાની.

સળકે થારાં રે મીજાજી સળકે થારાં,
લોહણીયાળાં બાણ માકા ઉરમાં. સળકે૦ ટેક.

લગત ન જાણે વારી ગડ ગયે ચિત્તમેં,
ઉકાંસત નિકસી આવે પ્રાણ, માકા ઉરમાં. સળકે૦ ૧

ઈણી દરદરો રે કોઈ ઓખદ ન જાણે વારી,
એક થાં જાણાં છાં માકા મારુજી સુજાણ, માકા ઉરમાં. સળકે૦ ૨

દયારા પ્રીતમ માકે મ્હોલે પધારે વારી,
રાવરી દાસી છાં મેં યાકો યહ આસાન, માકા ઉરમાં૦ સળકે૦ ૩

પદ—૪. રાગ કાલિંગડો–ગત ઠુમરીની.

થારા નેણારો પાંનીડો માને લાગડો રે. થારા૦ ટેક.
કાંઈ કરે ઓખદ બૈદ બિચારો,
થારા બિરહડો લાગ્યો માને દાઘડો રે. થારા૦ ૧

કલ ન પરે પલ જીયો મોકો તલસે,
ઈસો પીડે થારો અનુરાગડો રે. થારા૦ ૨
દયારા પ્રીતમ થેં જીવાડાં તો જીવાં,
થાકે હાથે માકો તાગડો રે. થારા૦ ૩

પદ—૫. રાગ સોહણી.

થેં કોણ મંત્ર સાધ્યો રાધા પ્યારીજી. ટેક૦
દેવારા દેવપેં તું સેવા કરાવત, એસો કાન દેવ આરાધ્યો. રાધા૦ ૧
સિંધુસુતાકો મિલત નહિ મંત્ર એ, કોન ગુરુ સો થાને લાધ્યો. રાધા૦ ૨
દયારો પ્રીતમ પ્યારો અજીત થેં જીત્યો, રંગછેજી અબંધ થેં બાંધ્યો. રાધા૦ ૩

પદ—૬. રાગ કાલંગડો–ગત દાદરાની.

રંગ છે થાને રે કેસરીયા રંગ છે થાને રે.
મોહે જગ બજાડી બેન રે મોતી. રંગ છે.
બહાવરી બાલા વ્રજરી ભઈછાં, દેખી થારાં નેણ રે મોતી. રંગ છે.
બ્રહ્મા આદિ ભેદકે થારો, કોઉ ન પામે પાર,
સોં થેં પ્યારા સાંવરા થેં, દોરાં ગોપી લાલ રે મોતી. રંગ છે.
શેષ મહેશ વિધિ સુર નારદ, પૂજે જાહિકે પાય,
સોથેં થારી રાધિકાજીરો, કર જોરી શિર નાય રે મોતી. રંગ છે.
અકલ કલા જાય ન કલી, પહોંચે નાહિ મન બાચ;
તાલીયાં દેઈ આહિરણી ઉકાં, થેઈ નચાવે નાચ રે મોતી. રંગ છે.
નેહરે કારણ નાથજી થાને, તોરી બેદરી રીત,
દાસ દયારા પ્રિતમજી થાને, પ્રાણસુ પ્યારી પ્રીત રે મોતી. રંગ છે.

પદ—૭. રાગ રેખતો–ગત દીપચંદી.

મિલ જાવે તુંહિ શ્યામલડા પ્યારા, દોસ્તીકર રહેદાં કયોં ન્યારા,
તુંહિ હે જીવન હે સારા, તેરે બિના ખલ્ક સબી ખારા. મિલ૦ ૧
મેરા સબ સોહી સોહે તેરા, જીવની એક હે તુંહિ મેરા,
ફિદા દિલ સોં કચ્ચકા ટેરા, હુવા દિલ કદમોદા ચેરા. મિલ૦ ૨
ઇશ્કદા દેશ હે દુરા, નહિ કોઉ બાતકા પુરા,
હોવે દિલ દરદી જ્યોં ચુરા, દેખે સોહી શિર બીના શૂરા. મિલ૦ ૩
મેરા દિલ હે એસા દરદી, છૂપે નહિ પ્રેમદી જરદી,
કરું જો ગુમાનદી ગરદી, મિલે મહેબુબ તો મરદી. મિલ૦ ૪

સુનો સબ ખલ્ક કહું તુમકું, ઐસી જીયા જુદૈ હે હમકું,
કરું કુરબાન તન દમકું, ન છોડુંગી પ્રાન પ્રીતમકું. મિલ૦ ૫
ઈશ્ક ભગવાનકા સાચા, જગતકા બુઝના કાચા,
એહી આગમ નિગમ બાંચા, સુનત દિલ દયાકા રાચા. મિલ૦ ૬

પદ–૮

નંદનંદન પ્યારે જું તેરી અખિયાંને મુઝે.
કયા બુઝું તેં કયા કીતા;
તું સાંડે લેનાંને ચુરાય મેંડા દિલ લીતા,
તું સાંડી હુઈ દીલભર, તન મન ધન દીતા;
સદા દિદાર દાસભાવ માનું કર મીંતા. નંદનંદન. ૧
તેરી જુદાગી અબ મેં જાન પલકભર ભી ન સહૂંગી,
તેરે બિનમોલ દી જાની બંદીમેં હો રહૂંગી;
તેરે બિન કદમ પ્યારે ઔર સુખ સપનમેં ન ચહૂંગી,
તેરી સબ જહાંન કહે મેં ભી અપને મુખ કહૂંગી. નંદનંદન. ૨
ઇસ્ક જખમકા દર્દ જિસકું લગા સોહી બુઝે
લગન દા ઘાવ ઔર દવા દારુસેં ન રુઝે;
દિવાની હુઈ દિલભર તેરે દરસ બિના ન કુછભી સૂઝે
કરું પુકાર મેહેર કયોં ન આતી હેં એ તુઝે. નંદનંદન. ૩
તું સાંડે દરદદા દારુ મિલના હેં તું સાંડા સજન,
યેહિ બંદી દી અર્જ હરકેં ટક બતા જા બદન;
તેરે બિન વેખન મુઝે બહોત સતાતા હેં મદન,
ચશ્માં હજૂર રેહેનાં દયાપ્રીતમ સુખકે સદન. નંદનનંદ. ૪

પદ–૯ રાગ ઝિંઝોટી ગત ટપ્પાની.

મેડા પ્યારા વે, મેડા સાંવરા સલુણા,
મેડા મોહના મીજાજી. હો મેડા પ્યારા૦ ટેક.
તુમરે દરસદી તો પ્યાસી મેરી આંખિયાં વે,
મોહન મોરલીવારા વે. હો મેડા પ્યારા૦ ૧

મન મહેબુબ દયાકે પ્રીતમ વે,
તુંહી ચશ્મોદા તારા વે.   હો મેડા પ્યારા૦ ૨

પદ-૧૦ રાગ કાફી-ગત ઠુમરીની.

મત છોડ વે અસાનું મરજાંદી વે,
સુન બનવારી વે.   અસાનુ-મત૦ ટેક.
હુવા કયોં બેદરદી તું દરદવાલે દિલનું,
દયા સોઈ કયોં વે મહેર ના દેવે.   સુન બનવારી. અ૦ ૧

પદ-૧૧ રાગ કાફી-ગત ઠુમરીની.

સાંડે દિલદી મહેરમ સામલ જાનદા ભલા વે,
તોભી અર્જ બેરદી નહિ માનદા.   સાંડે૦ ટેક.
પેંડેદી દરદી પ્યાસી મેરે અખિયાનું,
નમાનિયાંનું કિ તરસાનદા ?   સાંડે૦ ૧
દયાકે પ્રીતમ ટુંક મહેરમ નિધા કર,
સાનું કયોંજી વે દરશ દિખાનદા ?   સાંડે૦ ૨

ગુજરાતી ભાષાનાં કાવ્યો જેવાંજ તેમાં રસિકતા પ્રાસાદિકતા તથા માધુરતા તેમાં હતાં. એક ગુજરાતી કવિ પરપ્રાન્તની ભાષાના કાવ્યો પણ એટલું સરસ માધુર્ય લાવી શકે છે, તેમ કંઠનું સંગીત વહાવી શકે છે, તે જાણીને સર્વ કોઈને આશ્ચર્ય થયું. મહારાજાએ કવિને ધન્યવાદ આપ્યા. "કવિ તમને ધન્ય છે! પ્રભુની પૂરેપૂરી કૃપા તમારા ઉપર છે. નહિ તો પરપ્રાન્તની ભાષામાં આવી સરસ રીતે ભક્તિનાં કાવ્યો લખી શકાય નહીં." એમ કહીને કવિને પુષ્પની માળા પહેરાવી. આ પછી ફત્તેહસિંહરાવ વડોદરા ગયા ત્યારે તેમણે પોતાના મોટાભાઈ સયાજીરાવ મહારાજની આગળ કવિજીની બહુ પ્રશંસા કરી. તેથી સયાજીરાવ પોતે સંવત ૧૮૭૭માં ડભોઈ ગયા ત્યારે કવિની મુલાકાત લીધી હતી, અને તેમની પાસેથી કેટલાંક ભજનો સાંભળ્યા હતાં. સયાજીરાવ મહારાજ પણ તેમની પ્રશંસા

કરવા લાગ્યા. તેમણે દયારામભાઈને વડોદરે આવવાનું કહ્યું અને જણાવ્યું કે "તમારા જેવા કવિને વર્ષાસન આપીને રાજ્યે કદર કરવી જોઈએ. માટે તમો જરૂરથી વડોદરા આવશો." એમ કહીને તે વડોદરા પાછા ફર્યા પણ કવિ તો નિઃસ્પૃહી હતા. તેમને વર્ષાસનની પડી નહોતી. તેઓ તો તેને એક પ્રકારનું પ્રલોભન માનતા, એટલે વર્ષાસન લેવા વડોદરા ગયાજ નહિ.

કવિશ્રી એમ માનતા કે કાવ્યશકિત, એ પ્રભુદત્ત છે. અને તેનો વિનિયોગ પ્રપંચ વિસ્મૃતિ અને ભગવત્પ્રાપ્તિમાં થવો જોઈએ. આથી કવિની પ્રતિજ્ઞા હતી કે કવિતા લખવી તો પ્રભુ નિમિત્ત–કૃષ્ણ વિષયક લખવી. આ પ્રતિજ્ઞા તેમણે જીવન પર્યન્ત પાળી છે. તેમણે કોઈ મિત્રની પ્રશંસા માટે, કે કોઈ મોટા માણસનાં વખાણ કરવા, કે કોઈ નારીના સૌંદર્યનું વર્ણન કરવા, કે સાંસારિક વિષયોનું નિરૂપણ કરવા કે અન્ય દેવોની પ્રશસ્તિ માટે કવિતાનો વિનિયોગ કર્યો નથી. આ વખતે વડોદરામાં ગોપાળરાવ મ્હૈરાવ નામના એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતા. તે કરોડપતિ હતા, તેમજ સંસ્કારી હતા. ધર્મનિષ્ઠ પણ હતા. તેમને સાહિત્યનો પણ શોખ, કવિતા અને સંગીત તરફ સારી રુચિ. તે મદ્રાસના વતની હતા. ગાયકવાડ સરકારને નાણાં ધીરતા. સરકારના માનીતા પારેખ હતા. તેથી વડોદરામાં આવીને રહેલા. રાજ્ય તરફથી તેમને કેટલાંક ગામ મળેલાં. તે ઉદાર અને દાનશીલ હતા. તેમ ગુણીજનની કદર કરે તેવા હતા. પણ તે ગણપતિના ભક્ત હતા. તેમના મકાન પાસે ગણપતિનું મોટું દેવળ બંધાવ્યું હતું. ત્યાં દરરોજ સેંકડો બ્રાહ્મણોને તેઓ ભોજન કરાવતા. તેમના સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે દયારામભાઈ સારા કવિ છે. તે કૃષ્ણનાં સારાં કાવ્યો લખે છે. આથી તેમની ઈચ્છા તેમની પાસે થોડાંક ગણપતિનાં કાવ્યો લખાવવાં. આ કાવ્યો ગણપતિ–ઉત્સવ યોજીને પદો ગવડાવવાનાં હતાં. આથી દયારામભાઈને વડોદરે બોલાવવા ખાસ એક માણસને તેમણે

મોકલ્યો. તે માણસે સંદેશો કહ્યો. "કવિશ્રી, અમારા શેઠ ગોપાળરાવભાઈનો સંદેશો છે કે આપ તેમને માટે ગણપતિનાં સારાં ભજનો લખી આપો. તેઓ તમારી કદર જરૂરથી કરશે. તમને સારું વર્ષાસન પણ બાંધી આપશે." પણ આપણા કવિએ નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો કે "તમારા શેઠ ગોપાળરાવને કહેશો કે દયારામભાઈની તો પ્રતિજ્ઞા છે કે તેની કવિતા કૃષ્ણ ભગવાન માટેજ છે. બીજા કોઈની તે કવિતા કરતા નથી. પ્રભુ કૃષ્ણ સિવાય જો બીજાની કવિતા કરૂં તો તે કવિતા વ્યભિચારીણી થાય. મારે વર્ષાસનની લાલચમાં પડવું નથી. મારે વર્ષાસનનું શું કામ છે?" એમ કહી થોડીકવાર ચિન્તનમાં પડી ગયા અને પછી એક કાગળ લીધો તેમાં નીચેનું પદ લખી મોકલ્યું.

પદ.

એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ, નહીં સ્વામી બીજો:
નહીં સ્વામી બીજો રે, મ્હારે નહીં સ્વામી બીજો. ટેક.
અવર કોઈશું કામ ન મ્હારે, રીઝો કે ખીજો;
કૃષ્ણ કરે તે પ્રમાણ, કારજ વણસો કે સીજો;
પ્રાણ જાય પણ અન્ય કૃતિમાં, મન રખે બીજો. એક૦ ૧

સુખી દુઃખી જેમ ગમે તેમ રાખે, એના ગુણ ગાઉં;
વિના મૂલનો ઘર ગુલામ, વેચે ત્યાં વેચાઉં;
એજ ગમ્યો એથી મન માન્યું, બીજો નવ ચાહું;
એના અતિ અવતાર હું કોઈનો દાસ ન કેહેવાઊં. એક૦ ૨

કૃષ્ણ વિના શિર અવર નમે, તો છેદનનો દંડ;
નંદકુંવર વણ નામ જપે તો, જીવ્હા કરૂં શતખંડ;
અવર દેવની આશ કરે, અઘ ભજે બ્રહ્માંડ;
અન્ય અમર દરશન દોડે પગ, તો પાડું પિંડ. એક૦ ૩

હું ચાતક જળ સ્વાતી શ્રીજી, હું જખ હરિ વારી;
હું હારીલ કાડી હરિ દઢવત, ધારી તે ધારી;

અનન્ય પતિવ્રત જેને નહીં, તે કહીયે વ્યભિચારી;
શ્રીગુરૂદેવ નભવજો કહે દયો, સદા ટેક મારી. એક૦ ૪

બહારની મિજલસો માટે જેમ દયારામભાઈને નિમંત્રણ મળતાં, તેમ વૈષ્ણવો તરફથી મળતાં. ડભોઈમાં દયારામભાઈની સત્સંગ મંડળી તો હતી. પણ ઉત્સવોના દિવસોમાં મંદિરના ચોગાનમાં ઉત્સવ સમારંભો થતા. તેમાં કવિશ્રીનાં ભજનોની છોળ ઉડતી. ગોસ્વામી મહારાજશ્રીઓ પણ તેમની વાણી સાંભળવાને ઉત્સુકતા ધરાવતા. કેટલાકો તો પોતાના મુકામે કવિશ્રીને ખાસ નિમંત્રણ આપીને તેમની પાસેથી તેમનાં પદો તથા ગરબીઓ સાંભળતા. કવિ પુષ્ટિમાર્ગીય અને તેમાં પણ દૃઢ આસક્તિ ધરાવનારા, એટલે ગોસ્વામી મહારાજશ્રીઓને પણ તેમના માટે માન ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

એક વખત અમદાવાદના શ્રી નટવરલાલજી મંદિરવાળા ગો. શ્રી. છોટાજી મહારાજની ડભોઈમાં પધરામણી થઈ હતી. (સંવત ૧૮૮૭) તેમણે દયારામભાઈનું ‘ભક્તિ પોષણ ’તથા ‘ પુષ્ટિપથ ’ વાંચ્યાં હતા. તેમજ ‘ભક્તિ વિધાન’ ગ્રંથ, ‘સંપ્રદાયસાર’ કાવ્યો વિષે માહિતી મેળવી હતી. આ કાવ્યોમાં કવિ પુષ્ટિમાર્ગના ભક્તિ તત્ત્વને મર્મ તેમજ ‘શુદ્ધાદ્વૈત વેદાન્ત’ ને ઘણી સરસ રીતે સમઝાવી શકયા છે, અને તે વળી સરળ કાવ્યોની ભાષામાં. તે જાણીને મહારાજશ્રીને તેમને મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. ડભોઈમાં પોતે લગભગ ૨૫ દિવસ સુધી મુકામ રાખેલો. તે સમય દરરોજ દયારામભાઈને મળતા તથા તેમની સાથે ભગવદ્‌વાર્તા તથા સિદ્ધાન્ત ચર્ચા પણ કરતા. આ વખતે વૈષ્ણવો પણ હાજર રહેતા. તેઓ ડભોઈ ગયા કે બીજે દિવસે દયારામભાઈને ઘેર મળવા જાતે પધાર્યા. દયારામભાઈએ બહુજ ભાવપૂર્વક તેમનો સત્કાર કર્યો. અને વૈષ્ણવી રીત પ્રમાણે તેમનો ચરણસ્પર્શ કર્યો. એક વખત પોતાના મુકામ ઉપર ભજનની બેઠક કરાવી. અને દયારામભાઈ

પાસે 'ભક્તિપોષણ' ઉપર વિવેચન કરાવ્યું. જ્યાં સુધી શ્રી છોટાજી મહારાજ ત્યાં બિરાજ્યા ત્યાં સુધી ભજનની બેઠકો થતી. તેમાં કવિશ્રી નવાં નવાં પદો ગાતા, દરરોજ પ્રશ્નો પૂછાતા. તેના ખૂલાસા દયારામભાઈ કાવ્ય દ્વારા આપતા.

એક વખત બેઠકમાં પ્રશ્ન પૂછાયો 'દયારામભાઈ, તમે પુષ્ટિમાર્ગને શા માટે સ્વીકાર્યો છે ?

આના ઉત્તરમાં તેમણે 'પુષ્ટિપથ રહસ્ય' નામનું લાંબુ કાવ્ય સંભળાવ્યું અને તેના ઉપર વિવેચન પણ કર્યું હતું. 'પુષ્ટિમાર્ગનું લક્ષણો દર્શાવતાં કવિએ જણાવ્યું.

"માર્ગ બીજા પણ ઘણા, ત્યાં સાધનનું કામ,
અંગી જીવ કેવળ કૃપા, તે પથ પુષ્ટિ નામ."

અન્ય માર્ગોમાં સાધનની જરૂર પડે છે. પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો પ્રભુકૃપાજ ફલ આપે છે. પુષ્ટિનો અર્થજ અનુગ્રહ છે. તે માર્ગની માન્યતા પ્રમાણે જીવોના ત્રણ પ્રકાર છે પ્રવાહી, મર્યાદા અને પુષ્ટિ જીવો. તેમાં પુષ્ટિ જીવો–ઉત્તમ છે. તેઓજ પ્રભુની કૃપાને યોગ્ય છે. તેમની ઉત્પત્તિ પ્રભુના આનંદ સ્વરૂપથી ભગવત્સેવા અને રસાત્મક સ્વરૂપના રસાનંદની પ્રાપ્તિ માટે છે. તેમને કોઈક લૌકિક સિદ્ધિઓ મેળવવાની નથી. તેમને સ્વર્ગ પણ જોઈતું નથી, અરે મુક્તિ પણ જોઇતી નથી. તેમને જોઈએ છે પ્રભુનો પ્રેમ. પુષ્ટિજીવોનાં લક્ષણ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ 'પુષ્ટિપ્રવાહ ગ્રંથ' માં તેમ શ્રીહરિરાયજીએ પણ સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં આપેલ છે.

શ્રીજીના શ્રીઅંગથી પ્રકટી પુષ્ટિ સૃષ્ટિ,
પ્રભુ પ્રાપ્તિ ગુરુ કૃપાથી, ન મળે સાધન કષ્ટ;
જે સાધન છે તેજ ફલ, સેવા શ્રીવ્રજભૂપ,
પુરુષોત્તમ પ્રભુ આ પથે, તેજ થયા ગુરુરૂપ.

પુષ્ટિમાર્ગીય જીવે પ્રથમ ગુરુ પાસેથી નામ નિવેદન પ્રાપ્ત કરવું અને પછીથી બ્રહ્મસંબન્ધ લેવું. બ્રહ્મસંબન્ધ લીધા વગર

સેવા કરવાને યોગ્ય બનાતું નથી. માર્ગની રીતિ પ્રમાણે સેવા ભાવથી કરવી. બ્રહ્મ સંબન્ધથી તમામ પ્રકારના દોષો દૂર થાય છે અને જીવ શુદ્ધ બને છે. જેમ ગટરનું જલ ગંગામાં મળતાં ગંગારૂપ થાય છે, તેમ દોષ યુક્ત જીવ પણ, બ્રહ્મ સંબન્ધથી નિર્દોષ થાય છે. પારસમણિ કથિરને પણ સુવર્ણ બનાવે તેમ બ્રહ્મસંબન્ધ જીવને શુદ્ધ કરે છે. ભક્તિમાર્ગ અગર પુષ્ટિમાર્ગમાં શુદ્ધ જીવાત્માનોજ પ્રવેશ થઈ શકે છે. જ્યાં સુધી દેહના સંબંધથી અહંતા અને મમતા હોય, મારું તારું હોય, ત્યાં સુધી ભક્તિમાર્ગના દ્વાર બંધ હોય છે. 'બ્રહ્મ સંબંધ' ની દીક્ષા એ એક પ્રતિજ્ઞા છે. તે લેનારને અસમર્પિત વસ્તુ અને અન્યાશ્રયનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

અધમ ઉદક સુરસરિત્ સમાન સંબંધ તળે બળ,
ત્રૂટી ધાર ગંગોદક ઠર્યું ધોવાય મૂત્ર જળ.

આત્મનિવેદન કરનાર પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે કોઈપણ પ્રકારની ચિન્તા કરવી નહિ. શ્રીવલ્લભાચાર્યના 'નવરત્ન ગ્રંથ'નો દરરોજ પાઠ કરનારને કોઈ ચિન્તા રહેતી નથી.

આ પછી દયારામભાઈએ પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવ્ય શ્રીકૃષ્ણ છે, તેથી તેમના ધ્યાનનું નીચેનું ધોળ ગાયું.

શ્રીકૃષ્ણના ધ્યાનનું ધોળ.

ઢાળ, પદ–૪ થું.

પ્રથમ પ્રભાતે શ્રી કૃષ્ણનું સ્મરણ કરીયે રે,
વ્રજની લીલા સઘળી હરિની સંગે ધ્યાન ધરીયે રે. ૧

હરિનો મુગટ તે તો વૈકુંઠનો સાર લહીયે રે;
હરિના કુંડલ તે તો સાંખ્ય યોગ નિશ્ચે કહીયે રે. ૨

હરિને નાકે મોતી રાધિકાનું રૂપ છે રે;
ચંદ્રાવળી ચિબુક આભરણનું સ્વરૂપ છે રે.

હરિનું હસવું તે તો મોહિની માયા કહેવાય રે;
મુરલી શિવજીનું સ્વરૂપ એવું વેદ ગાય રે. ૪
હરિનું તિલક શુદ્ધ પ્રેમને પ્રમાણીયે રે;
કૌસ્તુભમણિ હૃદે જીવ તત્ત્વ જાણીયે રે. ૫

શ્રીવત્સ લાંછન તે મણિની છાંય જાણજો રે;
વનમાળા ગુંજા છે ભક્ત ઉપર આણજો રે. ૬
માયા પીતાંબર ને છડી બ્રહ્મારૂપ લહું રે;
ઇંદ્ર શૃંગી મેઘ કેશનું સ્વરૂપ કહ્યુ રે. ૭

સંગે ગોપીજન તે શ્રુતિઓ છે વેદની રે;
ગોપ મંત્ર તેની વાત કહું ભેદની રે. ૮
શ્રીરાધાજી કૃષ્ણ આત્મારૂપ પ્રેમભક્તિ રે,
નંદજી તો અક્ષરબ્રહ્મ જશોદા જાણો મુક્તિ રે. ૯

શ્રી ગોકુળ તે વ્યાપિવૈકુંઠ સાક્ષાત છે રે;
કરમાં કમળ વિશ્વરૂપ વેદે વાત છે રે. ૧૦
એવું ધ્યાન સદા શ્રી કૃષ્ણનું પ્રીતે ધરીયે રે;
વ્રજમાં વાસ મળે ભવસાગરને ક્ષણમાં તરીયે રે. ૧૧

સરવે વિસ્તારીને કહેતાં ગીત વધી જાય રે;
માટે દાસ **દયો** કાંઈ એક હરિના ગુણ ગાય રે. ૧૨

નીચેના ધોળમાં પુષ્ટિમાર્ગનાં ૧૪ રત્નો જણાવ્યાં છે—

ધોળ–૫ મું.

શ્રીમદ્‌વલ્લભકરુણારસસમુદ્રથી નિર્મળ રત્ન નિકળ્યાં દશ ચાર,
કિયાં કિયાં છે વિવેકે વર્ણવું સાંભળજો સહુ દૈવી જીવ નરનાર.
પહેલું તે રત્ન શ્રીનવનીતપ્રિયે, બીજું મથુરેશ નિર્મલ નામ રે,
ત્રીજું રત્ન શ્રી.વિઠ્ઠલેશરાયજી, ચોથે દ્વારિકેશ પૂરણકામજી.
પાંચમું રત્ન શ્રી ગોકુલનાથજી, છઠું શ્રી ગોકુલચંદ્રમાજી કહિયે,
સાતમું રત્ન શ્રીમદનમોહનજી, આઠમે શ્રીબાલકૃષ્ણજી લહિયેજી.

નવમું રત્ન તે નટવરલાલજી; દશમે જમુના મહારાણીજી,
એકાદશમું રત્ન શ્રીગિરિધરરાયજી, બારમે શ્રીગોવર્ધન લ્યો જાણીજી.
તેરમે શ્રીદામોદર શેષહી સંગે, ચૌદમે શ્રીગોકુલ સેવો વ્રજ રે,
ચૌદ રત્નમાલા મધ્ય એક દુગદુગી, મધ્યે મોતી ઝળકે ગોપીનાથ રે.
એ માલા કંઠે ધરી સુંદર શોભિયા ચિંતામણિ શ્રીવિઠ્ઠલેશ રે,
એ માળા જે ગાય ને સાંભળે રે, બલિહારી જાય **દયો** દાસ રે.

પછી પ્રભુના સ્વરુપનું ચિંતન કેમ કરેવું તે માટે નીચેનું પદ ગાયું—

સ્વરૂપ ચિંતન.

પદ ૬ ઠું–રાગ રામકળી.

કર ચિત્ત ચિંતન કોઇ પ્રકારે, સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ તણું રે;
પરમાનંદ ઉદય થાય અંતર, ન રહે પાપ સંતાપ અણું રે. ૧
સુંદર બાળકરુપ રસાળું, ચરણ લંગરી વાગે રે;
ઠણઠણતો જશોદા પાલવ ગ્રહી, હઠ કરી માખણ માગે રે. ૨
નાકે મોતી ને લટે લટુરી સુંદર મુખપર ઝુમે રે;
હૈયે હેત વધ્યું જોઇ જશોમતી લઇ લઇ શ્રીમુખ ચુમે રે. ૩
સુંદર મુખ પર દધિ લપટાણું, નિરખે લાગે વ્હાલું રે;
નહિં ખાઉં બાઓ ધાવીશ માડી, બોલે તોતડું કાલું રે, ૪
કયહું એક ગુહ્ય કરે કામિનીશું, દુષ્ટ દૃષ્ટિ બચાવે રે;
કે વાંસલડી વાતો શ્રીવિઠ્ઠલ, ગૌચારી ઘેર આવે રે. ૫
શ્રીગોપીજનના ઘરમાંહે મનગમતું સુખ મહાલે રે;
કોઇ સમે ચોરી મહી ન્હાસે, કદી ગોપિકા ઝાલે રે. ૬
શ્રી વૃન્દાવન રાસમંડળમાં નાચે જુગલકિશોર રે;
ઇત્યાદિક લીલા ધર ધ્યાને, દયા તું નિશદિન ભોર રે. ૭

આ બેઠકમાં અન્યમાર્ગીઓ પણ આવતા હતા. તેમને પણ દયારામભાઇનાં ભજનો તથા પ્રવચનોમાં રસ પડતો ગયો. અને પુષ્ટિમાર્ગ વિષેના તેમના પૂર્વગ્રહ તથા ખોટા ખ્યાલો બદલાઇ ગયા. તેમાંના ઘણાઓએ શ્રી છોટાજી મહારાજ પાસેથી બ્રહ્મસંબંધ લીધું.

શ્રી છોટાજીમહારાજ દરરોજ નિયમિત રીતે બેઠકમાં હાજરી આપતા અને રસપૂર્વક દયારામભાઈનાં પ્રવચનો સાંભળતા. છેલ્લે દિવસે તેમણે પણ પ્રવચન કર્યું અને કહ્યું, "દયારામભાઈ એક ઉત્તમ કોટિના પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત છે. તેમનું હૃદય પુષ્ટિભક્તિથીજ છલકાયલું છે. કેટલાકો તેમને નરસિંહ મહેતાના અવતાર કહે છે. પણ અમે તો તેમને સૂરદાસાદિ અષ્ટછાપના કવિઓમાંના એક નંદદાસજીના અવતાર તરીકે ગણીએ છીએ. તેમણે પુષ્ટિમાર્ગીય ગ્રન્થોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનું જ્ઞાન તથા ભાવ પચાવ્યાં છે. નહિ તો આવી ઉત્તમ વાણી નીકળેજ નહિ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ તરફ તેમનો ગોપીભાવ છે. દયારામભાઈ! તમો લાંબુ આયુષ્ય ભોગવો અને ભગવદ્‌ભક્તિના રસનું પાન કરો અને બીજાઓને પણ કરાવો. એવા આશીર્વાદ આપ્યા અને દયારામભાઈને વૈષ્ણવી રીત પ્રમાણે ઉપરણો ઓઢાળ્યો હતો. દયારામભાઈ શ્રી છોટાજીમહારાજનાં પ્રેમથી ગદ્‌ગદિત થયાં હતા. તેમનાં ચરણસ્પર્શ કર્યાં, અને શ્રોતાઓના હર્ષનાદ વચ્ચે છેલ્લા દિવસની બેઠક પૂર્ણ થઈ. મહારાજશ્રીનો ડભોઈથી મૂકામ ઉપડયો. ત્યારે પણ તેઓ દયારામભાઈને મળવા તેમને ઘેર પધાર્યાં. તમામ ગોસ્વામી મહારાજશ્રીઓ પણ તેમના પ્રત્યે માન ધરાવતા. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોમાં તે એક રત્ન સમાન હતા.

એક સમય ગોસ્વામી શ્રી પુરુષોત્તમલાલજી ડભોઈ પધારેલા. તેમણે પણ દયારામભાઈની કીર્તિ સાંભળેલી. વળી તેમની ગુરુભક્તિથી પણ તેઓ તેમની ઉપર પ્રસન્ન થયા હતા. ડભોઈમાં તેમણે વૈષ્ણવોનો સમાજ ભર્યો હતો. તેમાં દયારામભાઈને પણ નિમંત્રણ હતું, તેથી તેઓ ત્યાં ગયા, પણ થોડાક મોડા પડયા. એટલે દયારામભાઈ માટેના આસન ઉપર એક પંડિતજી બેસી ગયા. દયારામભાઈ આવ્યા એટલે પંડિતની પાછળ બેસવા ગયા. પણ મહારાજશ્રીનું ધ્યાન ખેંચાયું અને તુર્તજ કર્મચારીને આજ્ઞા કરી કે દયારામભાઈનું આસન પોતાની નજીક પંડિતજીની બાજુમાં મૂકો, તે પ્રમાણે કર્મચારીએ કર્યું અને

દયારામભાઈએ બેઠક લીધી. મહારાજશ્રીની આજ્ઞાથી દયારામભાઈએ પણ કેટલાંક પદો ગાયાં. ખાસ કૃષ્ણ મહિમાનાં પદો ગાયાં. મહારાજશ્રી પ્રસન્ન થયા અને કવિને પ્રસાદીમાં બીડું આપ્યું, અને સભામાં તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી.

ઉપરના પ્રસંગને 'નર્મગદ્ય' તથા 'ગુજરાતી' ના આધારે પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભા. ૧ ની પ્રસ્તાવનામાં વિકૃત રીતે રજુ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં એવાં અસત્ય વિધાન કરવામાં આવેલાં છે કે 'કવિ ખૂબ ક્રોધે ભરાયા. મહારાજ પણ તેમના ઉપર ગુસ્સે થયા હતા. દયારામભાઈએ ગળાની કંઠી તોડી નાંખી હતી વગેરે.' આ હકીકત સત્યથી વેગળી છે તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧. દયારામભાઈ આદર્શ વૈષ્ણવ હતા. તેઓ કદીપણ કોઈના ઉપર ક્રોધ કરતા નહિ. તો પછી મહારાજશ્રી ઉપર ક્રોધ કરે તે સંભવિત નથી.

૨. તે માનતા કે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના વંશના બધાએ ગોસ્વામી બાળકો વલ્લભરૂપ છે. જેટલોજ ભક્તિભાવ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી માટે તેમને હતોતેટલો શ્રીપુરુષોત્તમલાલજી મહારાજશ્રી માટે હતો.

'શ્રી વલ્લભકે બંસકે, સબહી વલ્લભ રૂપ'
ભક્તિ વિધાન પં. ૧૪

૩- દયારામભાઈની એવી માન્યતા હતી, કે ગુરુનો કોઈ પણ સમયે દોષ ન જોવો.

'કામી હું સાધુ કૃષ્ણ કહિ, લોભી તબ વામન જાતિ'

આવી પોતાની માન્યતા હોવાથી, તેમણે શ્રીપુરુષોત્તમલાલજી મહારાજશ્રી ઉપર ક્રોધ કર્યોજ નથી.

૪. દયારામભાઈએ ક્રોધમાં આવીને કંઠી તોડી નાખી અને મહારાજને આપી. એ બાબત પણ દયારામભાઈના સ્વ સિદ્ધાંત અને વૈષ્ણવી જીવનથી વિરુદ્ધ છે. જેમ બ્રાહ્મણ જનોઈને ધારણ

કરે છે, તેમ વૈષ્ણવ તુલસીમાલા–કંઠી પહેરે છે. તે વગર વૈષ્ણવ ગણાતો નથી. એ વૈષ્ણવતાનું બાહ્ય ચિન્હ છે. તિલક અને કંઠી સો દરેક વૈષ્ણવનાં ચિન્હો છે, વળી 'રસિક વલ્લભ' માં કંઠીનો મહિમા નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

> ભક્તિ સહિત ભૂષણ કરે, શુભ તુલસીકાષ્ઠની માળ;
> તેને પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ, નહિ અશુચિ તનુ કો કાલ.
> ગ્રીવ કાષ્ઠ તુલસીમાલા લખી, યમદૂત દૂર પલાય;
> કૃતિ દેવ પિત્ત સુકૃત સઘળું, કોટિ ઘણું થઈ જાય.
> દુર્નિમિત્ત ન, દુઃસ્વપ્ન ભવ નહિ, ઉભય લોકાનંદ;
> નિશ્ચલ સદા શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિ, નહિ કદાપિ મંદ.
> નથી માળ તુલસીકાષ્ઠ ધરતાં, પાપ મોહિત મુગ્ધ,
> તેને ન નરકથી નિવૃત્તિ, હરિકોપાગ્નિથી દગ્ધ.

તુલસીમાલા નહિ ધારણ કરનાર નરકમાં જાય છે, અને હરિના કોપરૂપી અગ્નિથી બળે છે. તુલસીમાલા વિષે આવો વિચાર ધરાવનાર કવિ શું કંઠી તોડવા જેટલી હદે જાય? તે માની શકાય તેમ નથી.

સંવત ૧૮૮૩ માં દ્રવિડાચાર્ય સ્વામી અનંતાચાર્ય ડભોઈ આવેલા. તે વખતે તેમણે બાલાજીના મંદિરમાં કવિની બેઠક કરાવી. તેમાં રામાનુજ સંપ્રદાયના મોટા મોટા પંડિતો પણ હાજર હતા. કવિએ આ બેઠકમાં મુખ્યત્વે કૃષ્ણ મહિમાનાં ભજનો ગાયાં. કૃષ્ણ એજ પરમતત્ત્વ છે. એજ મોટામાં મોટા દેવ છે, તેમની ભક્તિ કરવી જોઈએ, વગેરેના ભાવનાં તે પદો હતાં. અનંતાચાર્યજીએ ભજનો સાંભળીને કવિશ્રી ઉપર પ્રસન્ન થયા, અને તેમનો પુષ્પમાળા, મહાપ્રસાદ અને ઉપરણાની ભેટથી સત્કાર કર્યો. કવિશ્રીની 'કૃષ્ણ' માટેની અનન્ય ભક્તિથી તેમને દયારામભાઈ માટે ઘણું માન થયું. "દયારામભાઈ સાચા વૈષ્ણવ છે. તે ડભોઈનું મહામોલું રત્ન છે, એટલુંજ નહિ પણ તમામ

વૈષ્ણવ ધર્મનું મહામોલુ રત્ન છે," એમ જાહેરમાં દયારામભાઈની તેમણે પ્રશંસા કરી હતી. દયારામભાઈએ નમ્રભાવે તેનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું, કે "હું તો કૃષ્ણના દાસનો પણ દાસ છું. હું તો અબુધ જીવ છું, હું જે કંઇ કવિતા લખું છું, તે પ્રભુકૃષ્ણ મારી પાસે જેમ લખાવે છે તે પ્રમાણે લખું છું. હું શાસ્ત્રો ભણ્યો નથી. હું પંડિત નથી. હું વાદવિવાદ કરવાનું જાણતો નથી. હું તો મારી કાલી ઘેલી ભાષામાં મારા સ્વામી કૃષ્ણના ગુણગાન કરુ છું, અને તેમાંજ મને રસ છે, તેમાંજ મને આનંદ પડે છે. મને અન્ય વસ્તુઓમાં રસ નથી." આ વખતે નીચેનાં પદો તેમણે ગાયાં.

નામસ્મરણ

પદ-૧ લું ઝુલણા છંદ.

અલ્યા ઉઠતાં કૃષ્ણ કહે, બેસતાં કૃષ્ણ કહે,
સુતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે, હરતાં ફરતાં.
ચાલતાં કૃષ્ણ કહે, દોડતાં કૃષ્ણ કહે,
વણ કહે કૃષ્ણ રખે, કાંઈ કરતાં. અલ્યા૦ ૧

કૃષ્ણ કહી ખાન કર, પાન કર કૃષ્ણ કહી.
કૃષ્ણ ગુણ ગાનકર, દુઃખ સુખમાં.
ગુપ્ત પણ કૃષ્ણ કહે, પ્રકટ શ્રીકૃષ્ણ કહે,
અહર્નિશ કૃષ્ણને, રાખ્ય મુખમાં. અલ્યા૦ ૨

પ્રીતે શ્રીકૃષ્ણ કહે, ભીતે પણ કૃષ્ણ કહે,
સહજ શ્રીકૃષ્ણ કહે; કૃષ્ણ કામે,
સર્વકાળે સદા સઘળે શ્રીકૃષ્ણ કહે,
સિદ્ધ કારજ સકળ શ્રીકૃષ્ણ નામે. અલ્યા૦ ૩

સહજ બની આવે સાધન સકળ શિરમણિ,
ચેત આવ્યો ધસ્યો કાળ ડસવા
લટકું અમૂલક ચાલ્યું ચેતો **દયા,**
નહીં તો નિશ્ચે પડશે હાથ ઘસવા. અલ્યા૦ ૪

પ્રભુપ્રાકટ્યાનંદ.

પદ ૨ જું-રાગ કેદારો.

નંદનંદન પ્રકટ સ્વામી સમજ્યા વિના, બ્રહ્મ નિજ માને સુખ શું વિચારો ?
નિરખી નિજ રૂપ જેમ હરખે કામિની તેને સુખ કેવું હોય મનમાં ધારો. ૧

સજળ ઘન સમજે આનંદ શો સૃષ્ટિને ? અન્ન નિપજે નહિ વિના વૃષ્ટિ;
એમ અંતર્યામી ઓળખે શું સર્યું પ્રકટ અનુભવ વિના સુખ શું દૃષ્ટિ?

નાગ સ્ફુટ નિંદિએ, રાફડો પૂજીએ, પ્રસન્ન થઈ ફલ કહો કોણ આપે ?
રાય રૂઠી રાણી જગમાં પૂજાય પણ કાંત વણ કામ દુઃખ કોણ આપે ?

ઘૃત વિના માખણે મોદક ચોળાય નહીં પૂરવા દીપ નવકામ લાગે;
પુત્ર પ્રકટયા વિના વંશવૃદ્ધિ કયહાં ? ઉદર ગર્ભે ન વંધ્યત્વ ભાગે.

ધ્યાન ભોજન કરે ભૂખ લાગે નહીં કાષ્ટ ચાંપે તુર્ત ન લાહે લાગે
સૂર્યવ્રતવાળાં દિન દેખી જમતાં નથી, અભ્રેંદુ ચકોર ચિત્ત સુખ ન જાગે.

ગોલારાણા નામ ભાટનું રાયજી નાપિક પારેખ ધંતુર કનક કહાવે,
આકડો સૂર્ય જેમ બકરાને એજ કહે બ્રહ્મપણું જીવ તેવું શોભાવે.

બ્રહ્મથી ઉપજ્યો પણ બ્રહ્મ થાયે ન જીવ, મુક્તાફલજલ કદાપિ ન થાય,
વસ્ત્ર પાછું કપાસ ન કોટિ પ્રયત્ને, ઉલટી વહી નદી મૂલમાં ન જાય.

સનકાદિક બ્રહ્મમાં ભળી પાછા નીકળ્યા, વ્રજવાસી નીકળ્યાં પ્રેમ પીવા,
ઉદ્ધવશુકદેવશિવ ભજનાનંદ ભોગિયા બ્રહ્માનંદ ત્યાગ્યો ઉતરેલો ગ્રીવા.

પદ—૩

પ્રપંચ વિસ્મૃતિ મતિ કૃષ્ણાસક્ત, તેને કાંઈ નથી કરવું રે.
ત્યાગ તોષ સંગ રંગ કૃષ્ણ ભક્ત, તેને બાકી નથી તરવું રે.

સહેજે આત્મસાત કર્યો કૃપાનાથ, તેને કાંઈ નથી કરવું રે.
ગુરુ ભગવદીયે ઝાલ્યો હસી હાથ તેને બાકી નથી તરવું રે.

આસક્ત સહેજે કૃષ્ણ કૃપાવડે થાય, તેને કાંઈ નથી કરવું રે.
એનો જીવ પાસે ન મળે ઉપાય, તેને બાકી નથી તરવું રે.
સહેજે પ્રીતિ વિશ્વાસ પ્રભુ સંગ, તેને કાંઈ નથી કરવું રે.
દયાના પ્રીતમનો જેની ઉપર રંગ તેને બાકી નથી તરવું રે.

ચિંતા ત્યાગ.

પદ—૪

સુણો સહુ હરિજન, અન્ન વસન ચિંતા રખે હૃદયે રાખો;
નિશદિન નિશ્ચિન્ત થઈ સેવા, શ્રીકૃષ્ણ નામ નિત્ય ભાખો. ૧
વિશ્વંભર શ્રીપતિ બિરદ સદા, જગ પોષણ જેને જેમ જદાતદા,
તે નિજજન નહિ ભૂલેજ કદા. સુણો સહુ ૨
વણ ઉદ્યમ અજગર આહાર મળે, નિત્ય સાકર સક્કરખોર ગળે;
તદપિ મન સંદેહ શે ન ટળે. સુણો સહુ ૩
ગિરિ શિખર વૃક્ષ જો સદા હર્યાં, હરિવિણ ત્યાં સિંચન કોણે કર્યાં?
સૂકે વાડી વિટપ જન પોષ્યાં ઠર્યાં. સુણો સહુ ૪
જે સમય ન ઉતરતું અન્ન ગ્રીવા ત્યારે ઉદય કર્યું સ્તન પય પીવા;
આજ મુગ્ધ પણે બેઠો બીહીવા. સુણો સહુ ૫
પ્રારબ્ધે આમંત્રણ દીધું, જીવિત લગી નિજ નિજનું લીધું;
એમ સમજી ભજન જોઈએ કીધું. સુણો સહુ ૬
પહેલી ચુગણી રચી પછી ચંચુ કરી, ધર્યું નામ સત્ય ભવભરણ હરિ;
બળવણ પણ બેસે શીદ ધરી. સુણો સહુ. ૭
મુળ મેરી અજબગુલ રટણ કરે, પુચ્છ પાણી પીએ ને પગે ચારો ચરે;
જુક્તિ કરી હરિજન દુઃખ હરે. સુણો સહુ ૮
પીયે સ્વાતિ જળ ચાતક વિશ્વાસે, ભગવંત ભરોંસાથી પાસે;
વણ પ્રતીતિ ભયું રહે ઉર ત્રાસે. સુણો સહુ ૯
પડી સુદ્રઢ પ્રતીતિ **દયા** પ્રીતમ તણી, જાણે સર્વ સાધન આવ્યાં તેથી
બણી; તેને જાણે સંત સહુ મુકુટ મણિ. સુણો સહુ ૧૦

પદ ૫—રાગ રામગ્રી

કૃષ્ણ કહેતાં શું બેસે નાણું, મૂરખ તને કૃષ્ણ કેહેતાં બેસે નાણું. ટેક.
મિથ્યા લવરી કરે મનગમતી, નહિ તેનું ઠામ ને ઠેકાણું, ૧
દામનું કામ નહીં, નહીં પરિશ્રમ, ગાતાં ગોવિંદ ગુણગાણું. ૨
કિંચિત શ્રમ ને લાભ ઘણેરો, નહિ કોઈ એહ સમાણું; ૩
ખાતો ન હોય તો નબળો કહત તને, જોઈએ બશેરનું ભાણું. ૪
હરિ ભજતાં તુંને આળસ આવે, ભવ ભટકણ નિશ વાહાણું, ૫
અરે તુંને પશુમાં તે અંતર શાનો, તું પણ પશુ પુચ્છ વિનાનું. ૬
કો દહાડો તુંને કોડ ન થયો જે હું કૃષ્ણકીર્તન મુખ આણું. ૭
પ્રભુસમરણવિના ભવ ન તરીયે, તે હું નિશ્ચે કરીને રે જાણું, ૮
દયો કહે હરિ ભજ મન મ્હારા, ફરી નહિ મળે આ ટાણું. ૯

પદ ૬—રાગ રામગ્રી

કૃષ્ણ કરુણા કરી રૂપ નટવર ધરી, કોટિ કંદર્પથી અત્ય સારૂં,
આપે દર્શન તો થાઊં પ્રસન્ન હું, ટમટમે નિરખવા મન મ્હારૂં.
ભજન સમરણતણું બીજું મ્હારે નહીં, જેથી હું તાહરી કાંતિ દેખું,
ઇંદ્રાદિક દેવને સ્વપ્ને આવો નહીં, તે આગળ મ્હારૂં કોણ લેખું.

પદ ૭—રાગ રામગ્રી

જેને સહાય શ્રીકૃષ્ણની, તે તો સુખમાં મ્હાલે,
વૈર પડે બધા વિશ્વશું, કોઈનું કાંઈ ન ચાલે. જેને૦ ૧
દોષના ગુણ માને હરિ, જેહને કીધો પોતાનો.
વ્હાલથી વાંક વસે નહીં, એ સ્વભાવજ માનો. જેને૦ ૨
અવળાનું તે સહુ સવળું ઠરે, માધવની મેહેરે,
ભક્ત ગણે લક્ષણ વિના, પાંડવની પેરે, જેને૦ ૩
કૃષ્ણ કૃપા થઈ તે થઈ, ફરી જાયે ના ફીટી,
ભાંતી પટોળે રંગચોળની, જ્યમ કરતલ લીટી. જેને૦ ૪
નિજજન મતિ હરિ હાથમાં, ગમતું હોય તે કરાવે,
જંત્રની જુગતિ જંત્રીનીજ રે, દોષ શી પેરે લાવે. જેને૦ ૫

સહુ વાતે સમરથ શ્રી હરિ, વાણી વેદે અલાપી,
તદપિ અહિત નિજ ભક્તનું હરિથી થાય ન કદાપી. જેને૦ ૬
સત્ય સંકલ્પીરે શ્રીપતિ, સદા સત્ય છે વાણી,
તદપિ અગાધ ગતિ અકળ છે, કોથી જાયે ન જાણી. જેને૦ ૭
કૃષ્ણકૃપા ઘણી દેખીને જનને છાકી ના જાવું,
દયા દીનતા મૂકતાં, પડે ગોથું રે ખાવું. જેને૦ ૮

પદ ૮—રાગ કેદારો

એવી અચલ ભક્તિ તારી આપ મુને મોહન, કરુણાનિધ
ગિરિધારી રે;
કાયા વાચા મનસાએ કરી, સેવા કરું સદા હું તારી રે. ૧
નેત્રે મારે તુંને નખ શિખ નિરખું, નોછાવર કરું પ્રાણ રે;
માલ્ય વૃંદા દલ અંઘ્રિ પ્રસાદીની, લેઉં સુગંધી ઘ્રાણ રે. ૨
રસનાએ તારા ગુણ યશ વરણું, રંક અખંડ અભિમાન રે;
તારું કથામૃત શ્રવણે મારે, પ્રેમે કરું નિત્ય પાન રે. ૩
હસ્તે હરિ કરું તારી સેવા, મન પ્રીતે કરું ધ્યાન રે;
ચરણે ચાલી તારે મંદિર આવું પણ, વ્યાપે નહીં અભિમાન રે. ૪
સર્વાંગે કરી કરું તુંને દંડવત્, સદા રહું તારે શરણે રે;
કહે **દયો** આપો શ્રીકૃષ્ણ એટલું, મારું ચિત્ત નિત તમ ચરણે રે. ૫

પદ ૯—રાગ પ્રભાત

શ્રીકૃષ્ણ રાધા રમણ, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, ગોકુળાધીશ, મુજ હૃદયા વાસો;
શ્રીનંદનંદન નરાકૃતિધરણ નાથજી, તમતણી ભક્તિ મુને અચળ ભાસો. ૧
શ્રીગુરુ શ્રીવલ્લભનાથ શ્રીવિઠ્ઠલ પ્રભુ, કરી કૃપા મુને શરણ રાખો;
કોટિ કંદર્પ લાવણ્ય નટવર વપુ, મદનમોહન નિત્ય વદન દાખો. ૨
ગોપીપાત બંસીધર ત્રિભંગ લલિતાકૃતિ, તમશું મુજમન સદા રાખો ચાહુ;
યમુનાવર શ્રી સુંદરશ્યામ સર્વે શ્રવણ, રુચો રખે અન્ય મુને દષ્ટ જાઉં. ૩
વ્યાપી વૈકુંઠદાયક શ્રી લીલાપતિ, અખંડ લીલાનું મુને સુખ આપો;
કેશવ કરુણાનિધિ દામોદર દીનપતિ સદા સ્વભૃત્ય કરી મુજને થાપો. ૪

શરણાગત વત્સલ પુષ્ટિ રમાપતિ તમ ચરણશું પ્રેમ અચળ જગાવો;
હે પરમાનંદ પરબ્રહ્મ મુને તમ વિષે, આપો અનન્યતા રખે ડગાવો. ૫
એટલી વસ્તુ મુને શીઘ્ર આપો પ્રભુ, તમે કરો મારું જેમ શ્રેય થાય;
શ્રીમુખે કહો મુને 'તું છે મારો દયા', હે સ્વામી ત્યારે મારા તાપ જાય. ૬

પદ ૧૦—રાગ જંગલો

કેવલ એક ભાવભૂખ ગિરિધારી, કોઇ બસ્તુ ના હરિ
મન હારી. ટેક.

ગરુડસોં આસન કૌસ્તુભ ભૂખન, લચ્છમી લલના પ્યારી,
સરસ્વતીપતિ સ્તુતિ કહા કરે કોઈ, ધરત ધ્યાન સદા ત્રિપુરારી. ૧
કીર્તન શેષ શુકાદિ પરમહંસ, સેવે સતત પાદ શ્રીનારી;
તપ દુર્વાસા બગદાલભ્યસે યોગી, શ્રુતિ પુરાન સ્તુતિ ભારી. ૨
અઠયાસી સહસ્ત્ર મુનિ સ્મરણ કરત અરુ, સનકાદિક બ્રહ્મચારી;
જનકાદિ જ્ઞાન બલિ પ્રાચિનબર્હિષ યક્ષ અપારી. ૩
નૃગાદિ સાધન ધર્મ દેખ તેરો સાધન મદદ દે ડારી:
દયાપ્રીતમ એક પ્રીતિપરાધીન, દેખ લે ગોપકુમારી. ૪

પદ ૧૧ મું—રાગ સોરઠ

શ્રી ગોકુલપતિ ઘનશ્યામા; જય અવધનાથ શ્રી રામા ટેક.
રાધાવર કંસ વિડારે, સીતાપતિ રાવન મારે;
ઇત ઉગ્રસેન નૃપ કીનો, ઉત રાજ્ય બિભીખન દીનો. શ્રી. ૧
ઇત કૌરવકુલ સંધાર્યો, ઉત નિશિચરસમૂહ વિડાર્યો;
ઇત ગોપબાલ સંગ લીને, વહાં બનચરકો ભૃત કીને. શ્રી. ૨
બંસીધર યદુ અધિપા, ધર શર ધનુષ રઘુકુલદીપા;
હૃષિકેશ શ્રી હલધર વીરા, લછુમન અગ્રજ રનધીરા. શ્રી. ૩
પુષ્ટિ મર્યાદા સ્વરૂપા, દોઉ પૂર્ન મનોહર રૂપા;
જન વત્સલ ઉદધિ કૃપાકે, પુરુષોત્તમ પ્રભુ દયાકે, શ્રી. ૪

દયારામભાઈને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અનન્યભાવ એટલો બધો હતો કે જો કોઈ તેમની પાસે કૃષ્ણની નિન્દા કરે અગર અન્યદેવની પ્રશંસા

કરે, તો દયારામભાઈથી તે સહન થતું નહિ. એક વખત પેટલાદના એક નાગર ગૃહસ્થ તેમને મળવા આવ્યા અને શિવની સ્તુતિ અને કૃષ્ણની નિન્દા કરવા લાગ્યા. કવિશ્રીથી તે સાંભળી શકાયું નહિ. તેથી એકદમ ઉઠીને પાસેના ઓરડામાં ગયા અને કાગળ ઉપર 'હર હરિ સંવાદ' નામનું કાવ્ય લખીને તે આવનાર ભાઈને આપ્યું અને કહ્યું કે આ કાવ્ય વાંચજો. તેમણે તે વાંચ્યું અને તેમની ભ્રમણા ભાગી. કવિશ્રીના હૃદયને દુઃખ આપ્યું તેથી ક્ષમા માંગીને ત્યાંથી પોતાના વતન ગયા.

કવિશ્રીને જેમ કંઠીનો આગ્રહ હતો તેમ તિલકનો હતો. દરેક વૈષ્ણવે તિલક ધારણ કરવું જોઈએ. તેમ વૈષ્ણવ સમાજમાં કોઈ સારા વૈષ્ણવ આવે તો તેને તિલક કરવું જોઈએ. એક વખત વડોદરા રાજ્યના સીનોર ગામમાં ત્યાંના આગળ પડતા શ્રીમંત શેઠ લાલભાઈ હરજીવનને ત્યાં વૈષ્ણવ મંડળીની બેઠક ભરવામાં આવી હતી. તેમાં ભરુચવાળા પરમવૈષ્ણવ ભક્ત દીક્ષિતજી હાજર હતા. તે સભામાં શ્રીનાથદ્વારના એક વિરક્ત વૈષ્ણવ પણ આવેલા. બેઠકમાં તિલક કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પ્રથમ દીક્ષિતજીને તિલક થયું. પણ વિરક્ત વૈષ્ણવને તિલક કરવાનું શરત ચૂકથી રહી ગયું. દયારામભાઈનું તે તરફ ધ્યાન ગયું, તેથી તે બોલ્યા. 'આજની બેઠકમાં સભાએ મહાન્ અપરાધ કર્યો છે. આપણે ત્યાં નાથદ્વારાથી વિરક્ત વૈષ્ણવ આવ્યા છે, તો તેમને પણ તિલક કરવું જોઈએ. આપણે વૈષ્ણવોમાં ભેદભાવ રાખવો જોઈએ નહિ. જ્યાંસુધી તેમને તિલક કરવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી હું આજની બેઠકમાં ભાગ લેઈશ નહિ, એમ કહીને કવિ ચાલવા લાગ્યા. વૈષ્ણવોને પોતાની ભૂલ સમજાઈ તેથી વિરક્ત વૈષ્ણવને પણ તિલક થયાં, અને દયારામભાઈને પાછા બોલાવ્યા. થયેલા અપરાધની વૈષ્ણવોએ ક્ષમા યાચી.

દયારામભાઈના કાવ્યોની સુગંધ અમદાવાદમાં પણ ફેલાઈ ગઈ

હતી. ત્યાં છોટાજી મહારાજશ્રી દયારામભાઈને સત્સંગ માટે બોલાવતા, અને તેમના ભજનોનો લાભ અમદાવાદના ભાવિક વર્ગને મળતો. આ સત્સંગ વખતે માધવરામ વ્યાસ પણ હાજર રહેતા. દયારામભાઈના પદો તથા ગરબીઓ સાંભળીને દયારામભાઈ ઉપર તેમનો ખૂબ ભાવ વધ્યો. તેમાંથી તે બન્ને વચ્ચે મૈત્રી થઈ. આથી દયારામભાઈ ડભોઈ હોય ત્યારે માધવરામ વ્યાસ પોતાને ત્યાં નિમંત્રણ આપતા. અને તેઓ ઘણા દિવસ તેમને ત્યાં રોકાઈ, તેમની વાણી શ્રવણ કરતા. કવિ એક વખત અમદાવાદ ગયેલા. ત્યાંથી વિદાયગીરી લીધી ત્યારે માધવરામ વ્યાસ ગળગળિત થઈ ગયા હતા; અને નીચેના શબ્દોમાં વિદાયગીરી આપી હતી.

"વળી વેગેં વહેલા પધારજો, રાખજો પ્રીતની રીત રે,
સદ્‌ગુરુ સંતના સંગમાં, વાટડી જોઉં છું હું નિત્ય રે;
કથા રે કીર્તન કેમ વિસરૂં ? લાગી છે શબ્દોની ચોટ રે,
લક્ષ રે ચોરાશીમાં ભમી ભમી આવી તે ભક્તોની ઓથ રે.

માધવરાવ વ્યાસ પણ કવિ હતા. તેમની અને દયારામભાઈ વચ્ચેનો પત્ર વ્યવહાર કવિતામાં થતો. (જૂઓ પરિશિષ્ટ)

અમદાવાદમાં બીજા કવિ મિત્ર કૃષ્ણારામ મહારાજ હતા. કૃષ્ણારામ સાથે દયારામભાઈનો મેળાપ ચાંદોદ મૂકામે થયેલો. કૃષ્ણારામ યાત્રા માટે ચાંદોદ આવેલા. દયારામભાઈની કૃષ્ણભક્તિની વાતો તેમણે સાંભળેલી. ચાંદોદ મૂકામે તેમની સાથે પ્રથમ મિલન થયું. ત્યારે દયારામભાઈએ તેમનાં કેટલાંક કાવ્યો કૃષ્ણરામને સંભળાવ્યાં. તે કાવ્યોમાં 'હરિરસની ચર્ચા કરતા. કૃષ્ણારામે એક વખત દયારામભાઈને ટકોર કરી 'તમો કવિતા સારી લખો છો એ ખરું. તમારી કવિતામાં ઉત્તમ ભક્તિ રસ પણ છે. પણ તે પ્રાકૃત છે. સામાન્ય લોકોને તમારી કવિતા વાંચવી ગમે. વિદ્વાનો માટે તમારે કવિતા દેવવાણીમાં લખવી જોઈએ.' દયારામભાઈએ જવાબ આપ્યો, 'ભક્તિરસનો આસ્વાદ તમામને માટે છે, કેવળ વિદ્દ્‌ભોગ્ય નથી.

પ્રાકૃત વાણીમાંજ તે રસનો આસ્વાદ સામાન્ય લોકો જેઓ સંસ્કૃત ભાષા જાણતા નથી. તેઓ લઇ શકે.' કૃષ્ણારામ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણના પંડિત હતા. તેથી તેમને વ્યાકરણના જ્ઞાનનો ગર્વ હતો. દયારામભાઈએ તેમનો ગર્વ ઉતારવા નીચેનું પદ સંભળાવ્યું.

પદ—૧૨

શું જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને, શું જાણે વ્યાકરણી?
મુખ પર્યંત ભર્યું ઘૃત તદપિ, સ્વાદ ન જાણે બરણી; વસ્તુ. ૧
સુંદર રીતે શાક વઘાર્યું, ભોગ ન પામે ભરણી;
અંતરમાંહે વસે અગ્નિ પણ, આનંદ પામે ન અરણી. વસ્તુ. ૨
નિજ નાભિમાં કસ્તુરી પણ, હર્ષ ન પામે હરણી;
દયો કહે ધન ડાટ્યું ઘણું પણ, ધનવંત કહાવે ન ધરણી. વસ્તુ. ૩

આ પદ સાંભળીને કૃષ્ણરામનો ગર્વ ઉતરી ગયો. કૃષ્ણારામભાઈએ દયારામભાઈને ઉદ્દેશીને કેટલાક પત્રો લખેલા છે. કૃષ્ણારામ અને દયારામભાઈ વચ્ચે સિદ્ધાન્ત ચર્ચા પણ કાવ્યમાં ચાલતી. દયારામભાઈએ કૃષ્ણારામને ઉદ્દેશીને કેટલાંક ધવળો ધનાશ્રી રાગમાં લખેલાં છે.

દયારામનાભાઈના ઈષ્ટમિત્ર ભરૂચવાળા ચિમનલાલ નંદલાલ હતા. દયારામભાઈના કાવ્યોમાં તેઓ ખૂબ રસ ધરાવતા. દયારામાભાઇ પાસે તેઓ વારંવાર આવતા અને સુખ દઃખની વાતો કરતા. તેમને ચાંદોદ મુકામે દયારામભાઈની સાથે મુલાકાત થએલી સંવત ૧૮૮૫, જ્યારે તેઓ તેમના પિતા સાથે ત્યાં યાત્રાએ ગયા હતા.

*શ્રીદયારામભાઈના પટ્ટશિષ્ય જોશી રણછોડભાઈની દીકરી મહાલક્ષ્મીને 'રાજિયા' ગાવાનો ઘણો જ શોખ હતો. મરણ પ્રસંગે જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં 'રાજિયા' ગાય. મહાલક્ષ્મીનો કંઠ કોમલ હતો. એમનો સ્વર કરુણ હતો. કરુણ રસે ગવાતા રાજિયા સાંભળતાં

---

*આ પ્રસંગ ભાઈ જીવણલાલ છગનલાલ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલ છે.

સાંભળતામાંજ ભેગા થયેલા લોકોની આંખમાંથી દડદડ કરતાં આંસુ સરી પડતાં.

દયારામભાઈ મહાલક્ષ્મીને ઘણુંજ ચાહતા. એમણે જ્યારે મહાલક્ષ્મીને લૌકિક રાજિયા ગાતા સાંભળી, ત્યારે એમના મનમાં થયું કે, આ છોકરી ગમે તેવા રાજિયા ગાય છે, તેના કરતાં ભગવન્નામવાળા રાજિયા ગાય તો એનું જીવન સુધરે. સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ થાય. ગીત સાથે બોધ. લોકો ભગવન્નામ સાંભળે. તેમનાયે હૃદયમાં ભગવન્નામામૃત રેડાય, તેમનોયે આત્મા પવિત્ર બને. એથી એમણે મહાલક્ષ્મીને પાસે બોલાવી.

શ્રીદયારામભાઈ : "મહાલક્ષ્મી, તને રાજિયા ગાતાં સુરસ આવડે છે, ખરું ને ?"

મહાલક્ષ્મી શરમાઈ ગઈ. એણે નીચું ભાળી દીધું.

શ્રીદયામભાઈ : "દીકરી ! હવે તારે લૌકિક રાજિયા ગાવાના નથી. તારે ભગવન્નામવાળા રાજિયા ગાવાના છે. આપણે તો ભગવાન્નામજ ગાવું જોઈએ. એ વગર તારે કશુંયે ગાવુંજ નહીં. તું તો રણછોડની દીકરી છે. તારાથી ગમે તેવું નજ ગવાય. તારે આજથીજ ભગવન્નામવાળા રાજિયાજ મોઢે કરવા અને ગાવા."

શ્રીદયારામભાઈની આજ્ઞા પ્રમાણે મહાલક્ષ્મીએ શ્રીદયારામભાઈનાજ બનાવેલા રાજિયા મોઢે કરવા માંડયા. મોઢે કર્યા અને ગાઈ પણ બતાવ્યા. એ સાંભળી શ્રીદયારામભાઈ ઘણાજ પ્રસન્ન થયા. મલકતે મુખડે મહાલક્ષ્મીને વહાલથી બેસાડી.

શ્રીદયારામભાઈ : "દીકરી, હવે તારે આજ રાજિયા ગાવા. ભગવન્નામવાળાં ગીતો ગાવા. સમજી ?"

મહાલક્ષ્મી : "હા, દાદાજી !"

ત્યારથીજ મહાલક્ષ્મી, મરણ પ્રસંગે જ્યાં જ્યાં જાય, ત્યાં ત્યાં શ્રીદયારામભાઈના બનાવેલા રાજિયા ગાળી. ભગવન્નામવાળી એકે એક વસ્તુ ગાતી.

પછી તો મહાલક્ષ્મીએ શ્રીદયારામભાઈની રચેલી ગરબીઓ, એમનાં સરજેલાં ગીતો, એમના રચેલા રાજિયા વગર જીવનભર કશુંયે ગાયુંજ નહીં. શ્રીદયારામભાઈની આજ્ઞાને જીવનભર પાળી. આજ્ઞાધારી રણછોડભાઈની દીકરી પણ આજ્ઞાધારીજ હોયને!

શ્રી દયારામભાઈએ જનસમાજને સારી પેઠે ઓળખ્યો હતો. જનસમાજ જલદી ભગવન્નામ તરફ કેવી રીતે વળી શકે? ભગવન્મય જીવન કેવી રીતે જીવી શકે, એ એમણે બરાબર જાણ્યું હતું. ભવિષ્યના નાગરિકો ધાર્મિક બને તે માટે એમણે વહાલ ભર્યાં શબ્દોથી ઊભરાતું 'માતા જસોદા ઝુલાવે પુત્ર પારણે'—એ બાલભાવે ઊભરાતા—બાળક માટેની માતાની તીવ્ર ઉત્કંઠા, તમન્ના દર્શાવતા અનુપમ પારણાની સરસ સજાવટ કરી. બાળકોને ગળથૂથીમાંથીજ માતાનું ધાવણ ધાવતા હોય ત્યારથીજ પારણાને બહાને—પારણું ગાવાને બહાને સૌને ભગવન્નામ સાંભળતા અને ગાતા કરી મૂકયા. માતાને ભગવન્નામ ગાતી કરી મૂકી. માતા પારણું ગાય, બાળક સાંભળે. બંનેના આત્મા ભગવન્નામ મસ્ત બને, બાળકમાં ધાર્મિક બીજ રોપાય. જેમ જેમ મોટો થતો જાય; તેમ તેમ એ બીજ ફૂલે, ફળે, ફાલે, પ્રસરે અને ફોરે.

બાળપણમાં પડેલા સંસ્કારો કેમે કરી ભૂંસાતાજ નથી. વખતના વહેવા સાથે એને ફગણા ફૂટે છે. કુમળા છોડને ગમે તે ફેંદી શકે, ઉખેડી ફેંકી દે. ઝાડને ફેંદતાં, ઉખેડતાં વાર લાગે. બાળકના માનસને વારંવાર પલટી શકીએ. પાકટ માણસના—પાકટ વયના માણસનું માનસ પલટાતાં નવનેજાં પાણી ઊતરે તો યે ભાગ્યેજ ફરે.

શ્રી દયારામભાઈ ઉપરની બધી વસ્તુ જાણતા હતા. બરાબર સમજ્યા હતા. તેથીજ તેઓશ્રીએ બાળકોને ગળથૂથીમાંથીજ ભગવન્નામ સાંભળતા કરી મૂકયા. માતાઓને ભગવન્નામ લેતી કરી મૂકી. લોકોને ભગવદ્મય જીવન જીવતા કરી મૂકયા. સૌ કોઈ ભગવન્નામ લે અને સાંભળે, એજ આશયથી એમણે પારણું,

કવન, પદ, ધોળ, ગરબી, ગરબા, ગીત, રાજિયા વગેરેનું સરસ સર્જન કર્યું હતું. તેથીજ એમણે એ સર્જનને આર્યરમણીઓના મુખમાં મૂક્યાં કે જેથી જેમના મુખ દ્વારા બાળકોના આત્મા ભગવન્મય બને.

ભગવન્નામ રામબાણ દવા છે. ભગવન્નામ સૌને માટે છે. ભગવન્નામનું માહાત્મ્ય ભલેને બાળક અને માતા ન જાણે; એની પરવા નહીં. પણ, માતાઓ ભગવન્નામ લેતાં અને બાળકો સાંભળતાં થઇ જવાંજ જોઈએ. એજ એમનો ગૂઢાશય હતો. રોગી વૈદ્ય પાસે જાય, વૈદ્ય દવા આપે, દવાનો શો ગુણ છે તે રોગી જાણતો નથી; છતાં એને આરામ થાય છે. તેથી ભગવન્નામ લીધેજ રાખો. એ ગુણ કરશેજ. તેથીજ એમણે માતાઓને જોઇતી જરુરી ચીજો પૂરી પાડી. બાળકોને સાંભળવાની વસ્તુઓ સર્જી. માતા પારણું ગાય અને બાળક ઊંઘે. એ તો ઊંઘતુંયે જાય, ઝોકાં ખાતુંયે જાય અને સાંભળતુંયે જાય. એનો અંતરાત્મા સાંભળે અને સમજે. આત્મા પવિત્ર બને. એનામાં ઉચ્ચ સંસ્કારો પડે. એ ધાર્મિક બને. ધર્મવાન નાગરિક બને. ભગવન્મય અને ભક્તિમય જીવન જીવે. આ સાચા અને સર્વોત્તમ શુભ હેતુથી એમણે બાળકોને ગળથૂથીમાંથીજ સારા સંસ્કારો પાડવા માટે બાળલીલાનાં પદો અને પારણાની સજાવટ કરી. એ સજાવટ કરવાનો અનુપમ કીમિયો શોધી કાઢ્યો. માતા ગાય અને બાળક સાંભળે. એનામાં ભગવન્નામામૃત રેડાય. મોટો થતાં માતા સાથે ગાય. ઘરનું વાતાવરણ પવિત્ર બને. સારાંયે બાળકો સંસ્કારી બને. ધાર્મિક જીવન સચવાઈ રહે.

રમતગમતોમાં પણ ભગવદાશ્રયને જરાયે બાધ ન આવવો જોઈએ. ઘરગથ્થુ રમત રમતાં રમતાંયે ભગવદાશ્રયનુંજ અનુસંધાન રહેવું જોઈએ; એવો શ્રીદયારામનો દૃઢ મત હતો. મત હતો એટલુંજ નહીં, પણ ખાસ આગ્રહ હતો. એ ભગવદાશ્રય ઘરગથ્થુ રમતમાંયે

કાયમને માટે જળવાઈ રહે તે માટે એમણે એવી રમતગમતોના ખેલાડીઓ માટે 'પ્રબોધપટ' ની ખાસી જ્ઞાન સાથે ગમ્મતવાળી મઝાની રચના કરી. એ સરસ રચનામાં એમણે ભગવન્નામજ ગૂંથી દીધું. ભગવદાશ્રયને વણી દીધો.

'પ્રબોધપટ' ની રચના એમનું અગાધ જ્ઞાન અને બહુશ્રુતત્વ સૂચવે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના પંચમસ્કંધના ૧૬ થી ૨૧ સુધી ભાગવતના તેમજ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને બ્રહ્મવૈવર્તક પુરાણના આધારે એમણે 'પ્રબોધપટ' ની રચના કરી છે. અષ્ટાક્ષર મંત્ર **श्रीकृष्णः शरणं मम** બોલતા જાઓ અને રમત રમતા જાઓ. અષ્ટાક્ષર મંત્ર બોલીનેજ રમત શરૂ કરો. અષ્ટાક્ષર મંત્ર બોલતા જાઓ અને પાસા નાખતા જાઓ. જે પ્રમાણે પાસામાં દાણા પડે તે પ્રમાણે આગળ ધપો. 'પ્રબોધપટ' આપણને ઘણું ઘણું શીખવે છે. સારાં કર્મો કરવાથી સીડી વાટે ઉચ્ચ માર્ગે જવાય છે, નરસાં કર્મો કરવાથી મુખ દ્વારા નાગણ ગળીને પૂંછડા વાટે નીચે પાડે છે, અધમ યોનિમાં ધકેલે છે. જેવાં સારાં કર્મો તેવું ઉર્ધ્વગમન, જેવા નરસાં કર્મો તેવું અધઃપતન. સારાં કર્મો કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે વૈકુંઠમાં જવાય. ત્યાં ગયા પછી પડવાનો ભય રહેતો નથી. એકધારો એકનો અંક સતત ત્રણ વખત પડવાથી ગોલોકમાં જવાય. ત્યારપછી એકના અંકે શ્રીયમુના પાન. ફરીથી એકના અંકે નૂતનદેહ, તનુનવત્વ, સેવોપયોગી દેહ. ફરીથી એકના અંકે લીલા પ્રવેશ.

ઉપરની બાબતનું સચોટ સ્પષ્ટીકરણ, 'પ્રબોધપટ' રમવાના જે દૂહો બનાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીયમુનાજીનું તોટક છંદમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ, જ્ઞાન સાથે ગમ્મત, આરામ સાથે શ્રેય, રમત સાથે ભગવન્નામ લેવડાવનાર 'પ્રબોધપટ' ની શોધ કરનાર હોય તો તે શ્રીદયારામભાઈ છે.

કવન, પદ, ધોળ, ગરબી, ગરબા, ગીત, રાજિયા વગેરેનું સરસ સર્જન કર્યું હતું. તેથીજ એમણે એ સર્જનને આર્યરમણીઓના મુખમાં મૂક્યાં કે જેથી જેમના મુખ દ્વારા બાળકોના આત્મા ભગવન્મય બને.

ભગવન્નામ રામબાણ દવા છે. ભગવન્નામ સૌને માટે છે. ભગવન્નામનું માહાત્મ્ય ભલેને બાળક અને માતા ન જાણે; એની પરવા નહીં. પણ, માતાઓ ભગવન્નામ લેતાં અને બાળકો સાંભળતાં થઇ જવાંજ જોઈએ. એજ એમનો ગૂઢાશય હતો. રોગી વૈદ્ય પાસે જાય, વૈદ્ય દવા આપે, દવાનો શો ગુણ છે તે રોગી જાણતો નથી; છતાં એને આરામ થાય છે. તેથી ભગવન્નામ લીધેજ રાખો. એ ગુણ કરશેજ. તેથીજ એમણે માતાઓને જોઇતી જરૂરી ચીજો પૂરી પાડી. બાળકોને સાંભળવાની વસ્તુઓ સર્જી. માતા પારણું ગાય અને બાળક ઊંઘે. એ તો ઊંઘતુંયે જાય, ઝોકાં ખાતુંયે જાય અને સાંભળતુંયે જાય. એનો અંતરાત્મા સાંભળે અને સમજે. આત્મા પવિત્ર બને. એનામાં ઉચ્ચ સંસ્કોરો પડે. એ ધાર્મિક બને. ધર્મવાન નાગરિક બને. ભગવન્મય અને ભક્તિમય જીવન જીવે. આ સાચા અને સર્વોત્તમ શુભ હેતુથી એમણે બાળકોને ગળથૂથીમાંથીજ સારા સંસ્કારો પાડવા માટે બાળલીલાનાં પદો અને પારણાની સજાવટ કરી. એ સજાવટ કરવાનો અનુપમ કીમિયો શોધી કાઢયો. માતા ગાય અને બાળક સાંભળે. એનામાં ભગવન્નામામૃત રેડાય. મોટો થતાં માતા સાથે ગાય. ઘરનું વાતાવરણ પવિત્ર બને. સારાંયે બાળકો સંસ્કારી બને. ધાર્મિક જીવન સચવાઈ રહે.

રમતગમતોમાં પણ ભગવદાશ્રયને જરાયે બાધ ન આવવો જોઈએ. ઘરગથ્થુ રમત રમતાં રમતાંયે ભગવદાશ્રયનુંજ અનુસંધાન રહેવું જોઈએ; એવો શ્રીદયારામનો દૃઢ મત હતો. મત હતો એટલુંજ નહીં, પણ ખાસ આગ્રહ હતો. એ ભગવદાશ્રય ઘરગથ્થુ રમતમાંયે

કાયમને માટે જળવાઈ રહે તે માટે એમણે એવી રમતગમતોના ખેલાડીઓ માટે 'પ્રબોધપટ' ની ખાસી જ્ઞાન સાથે ગમ્મતવાળી મઝાની રચના કરી. એ સરસ રચનામાં એમણે ભગવન્નામજ ગૂંથી દીધું. ભગવદાશ્રયને વણી દીધો.

'પ્રબોધપટ' ની રચના એમનું અગાધ જ્ઞાન અને બહુશ્રુતત્વ સૂચવે છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતના પંચમસ્કંધના ૧૬ થી ૨૧ સુધી ભાગવતના તેમજ શ્રીમદ્‌ ભગવદ્‌ગીતા અને બ્રહ્મવૈવર્તક પુરાણના આધારે એમણે 'પ્રબોધપટ' ની રચના કરી છે. અષ્ટાક્ષર મંત્ર **श्रीकृष्णः शरणं मम** બોલતા જાઓ અને રમત રમતા જાઓ. અષ્ટાક્ષર મંત્ર બોલીનેજ રમત શરૂ કરો. અષ્ટાક્ષર મંત્ર બોલતા જાઓ અને પાસા નાખતા જાઓ. જે પ્રમાણે પાસામાં દાણા પડે તે પ્રમાણે આગળ ધપો. 'પ્રબોધપટ' આપણને ઘણું ઘણું શીખવે છે. સારાં કર્મો કરવાથી સીડી વાટે ઉચ્ચ માર્ગે જવાય છે, નરસાં કર્મો કરવાથી મુખ દ્વારા નાગણ ગળીને પૂંછડા વાટે નીચે પાડે છે, અધર્મ યોનિમાં ધકેલે છે. જેવાં સારાં કર્મો તેવું ઊર્ધ્વગમન, જેવા નરસાં કર્મો તેવું અધઃપતન. સારાં કર્મો કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે વૈકુંઠમાં જવાય. ત્યાં ગયા પછી પડવાનો ભય રહેતો નથી. એકધારો એકનો અંક સતત ત્રણ વખત પડવાથી ગોલોકમાં જવાય. ત્યારપછી એકના અંકે શ્રીયમુના પાન. ફરીથી એકના અંકે નૂતનદેહ, તનુનવત્વ, સેવોપયોગી દેહ. ફરીથી એકના અંકે લીલા પ્રવેશ.

ઉપરની બાબતનું સચોટ સ્પષ્ટીકરણ, 'પ્રબોધપટ' રમવાના જે દૂહા બનાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીયમુનાજીનું તોટક છંદમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ, જ્ઞાન સાથે ગમ્મત, આરામ સાથે શ્રેય, રમત સાથે ભગવન્નામ લેવડાવનાર 'પ્રબોધપટ' ની શોધ કરનાર હોય તો તે શ્રીદયારામભાઈ છે.

હરહંમેશની જરૂરિયાતોમાં, રમતોમાં, ગીતોમાં, હાલરડાંમાં, ગરબીઓમાં, ધોળમાં, પદમાં, રાજિયાઓમાં—વગેરે દરેકમાં શ્રીદયારામભાઈએ ભગવન્નામજ ગૂંથી દીધું છે. ભગવદાશ્રયનેજ વણી દીધો છે.

'પ્રબોધપટ' રમવાના દૂહા અને શ્રીયમુનાજીનું સોહામણું વર્ણન સુજ્ઞ વાચક સમક્ષ રજુ કરું, તો તે વાસ્તવિકજ ગણાશે.

'પ્રબોધપટ' ની રચના શાના આધારે કરવામાં આવી છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ શ્રીદયારામભાઈએ નીચેના દોહામાં કર્યું છે.

दोहा.

जंवु द्विप नों खंड रु मेरु पर्वत आदि ।
भुवन कोष बर्नन सुनें रचना समुझे अनादि ॥ १ ॥
लोक चतुर्दश मण्डळ चित्रित किये प्रबन्ध ।
कर्ता कारयिता हरि, ज्ञाने मुक्त भव बन्ध ॥ २ ॥
भागोत पंचम स्कन्ध रु, ब्रह्मवैवर्तकी साखी ।
मन कल्पित न रंच भर, प्रमान सु सब भाखी ॥ ३ ॥
बैकुंठ तें गोलोक पर योजन शतकोटि प्रमान ।
मारुत वे धारन किए, स्वेच्छा ईश निर्मान ॥ ४ ॥
बहत तांहां बिरजा बिमल, गो-गोपीनको वृंद ।
नीर झकोला कल्लोल नित, गावत मिलि व्रजचन्द ॥५॥

પ્રકરણ ૧૪ મું

"તપોવનનો સાથી"

દયારામભાઈ ઉચ્ચ કોટિના ભક્ત હતા. તેમની ભજન મંડળીમાં અનેક સ્ત્રી પુરુષો આવતાં. તેમનો શિષ્ય સમુદાય પણ મોટો હતો. તેમાંના ઘણાંઓ તો જાણે તેમના કુટુંબના હોય તેમ, તેમના પ્રત્યે માન તથા પ્રેમ ધરાવતા. સ્ત્રીવર્ગ પણ તેમની કથામાં રસ લેતો. તે બધાં સંસ્કારી કુટુંબનાં અને ધર્મભાવનાવાળા હતાં. તે તમામ પ્રત્યે દયારામભાઈ તેમની તરફ ભગિની કે પુત્રી તરીકેની દૃષ્ટિ રાખતા. કોઈના તરફ વિશેષ આદર નહિ. તમામ પ્રત્યે સરખી રીતે સ્નેહભાવ હતો; છતાં તેમની દૃષ્ટિમાં વિકાર નહોતો. જેના હૃદયમાં પ્રભુપ્રેમજ છલકતો હોય, તેનાં નયનોમાં પણ તેજ પ્રેમની ઝલક હોય, અને તેજ ઝલકવાળાં નયનોમાંથી પુરુષ કે સ્ત્રી, જેઓ તેમના સમાગમમાં આવતાં, તેમના તરફ દિવ્ય પ્રેમની ધારા તેઓ વહવડાવતા. તેમને પણ પોતાના દિવ્ય પ્રેમની ગંગામાં પુનિત કરતા.

કેટલાક શિષ્યો તો તેમને અનન્યભાવથી ચાહતા. અને દયારામભાઈની કોઈ પણ સેવા ગમે તે વખતે કરવાને ખડે પગે રહેતા. જોષી રણછોડભાઈ તથા જોષી ગિરિજાશંકરભાઈ દયારામભાઈના 'બાહુ' સ્થાને હતા, એમ કહી શકાય.

સ્ત્રી વર્ગમાં પણ અનેક સ્ત્રીઓ તેમની કથાઓ તથા ભજનો સાંભળીને, તથા તેમનાં દર્શન કરીને પુનિત બનેલી. એ બધામાં એક સ્ત્રી પણ પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર બળે, દયારામભાઈ તરફ ભક્તિભાવથી આકર્ષાય છે. અને દયારામભાઈએ જ્યારે 'વન' વટાવીને

લગભગ ૬૦ વર્ષની વયે પહોંચે છે, ત્યારે લગભગ ૪૫ વર્ષની વયે દયારામભાઈના 'ગૃહ' રૂપી તપોવનના આશ્રમમાં 'તેમના તપના કાર્યમાં' તેમની ભગવત્સેવાના કાર્યમાં તે સાથી બને છે. ભક્તિમાર્ગીય **તપ એટલે સેવા.** દયારામભાઈની સેવાના કાર્યમાં તે સહાય આપે છે. એક ઝગઝગતા શુક્રના તારાની માફક, દયારામભાઈની જીવન સંધ્યાએ તે ચમકી જાય છે. મેઘલી નિશા (દયારામભાઈની માંદગી) માં વિદ્યુતનો પ્રકાશ (સેવા) પાથરતી જાય છે.

એ હતી જ્ઞાતિએ સારસ્તાન સોની. જન્મ ડભોઈમાં શ્રી કોટેશ્વર મહાદેવની સ્હામેની ખડકીમાં. સાસરૂ પણ ડભોઈમાં, મારસ્તાન સોનીના ફળીયામાં. ન્હાનપણથીજ માતાંનાં લાડ તેને મળ્યાં હતાં. સૌને તેના પ્રત્યે વહાલ થાય, એવી એ બાળકી બચપણમાં હતી. તેના શરીરનો વર્ણ ઘઉં વર્ણો, પણ સુરેખ અને ઘાટીલો. નયનોમાં નિર્દોષતા હતી. મુખ ઉપર સ્મિત ઉપસી આવતું. તેની પગની ગતિમાં સંયમ અને ઉલ્લાસ દૃશ્યમાન થતાં હતાં. ઘર કામમાં ચપળ. બચપણમાં સંગીત તરફ આકર્ષણ તેને હતું તેમજ કંઠમાં માધુર્ય નિસર્ગદત્ત હતું. તેને ભજનનો બહુ શોખ હતો. ઘણાંએ ભજનો તેણે મોઢે કરેલાં. એકલી પડે ત્યારે તથા ઘર કામ કરતાં, મધુર સ્વરે ભજનો લલકારે, અને સૌ કોઈનું મન તે સાંભળવા આકર્ષાતું. તેની ખડકીમાં બધી બાળાઓમાં તે બહુ ચપળ અને આનન્દી હતી.

બાર વર્ષનાં વહાણાં વહી ગયાં અને તેણે લગ્ન જીવનમાં પગલાં મૂક્યાં. પતિનું નામ હતું રુઘનાથ ગોવિન્દરામ. બન્નેની જુગતે જોડી હતી. બન્નેય સંસ્કારી. આ લગ્નથી માતાનો હર્ષ માતો ન હતો. જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ સારુ પલ્લુ પણ મળ્યું. પતિના ઘરની પણ સ્થિતિ સારી. પતિ સાથેના સુખના કંઈ કંઈ કોડ તેણે સેવ્યા; પણ વિધાતાની ક્રૂર દૃષ્ટિ આગળ માનવીનું શું ચાલે? ક્રૂર વિધાતાએ તેનું પતિસુખ છીનવી લીધું. તેના લલાટમાં વૈધવ્યની રેખા અંકિત થઈ.

આ યુવતીનું નામ હતું રતનબાઈ.

ખરેખર તેના નામપ્રમાણે તે 'રત્ન' હતી. લગ્ન પછી પણ તે પર પુરુષ તરફ ઉંચી નઝર સરખી નાખતી નહિ. વાત કરતી વખતે તેના ગાલ ઉપર શરમના શેરડા પડતા.

યૌવન તેના અંગમાં ઉભરાતું હતું, છતાં વિલાસિતા તેનામાં ન હતી. કામીઓની તીરછી દૃષ્ટિ તેનું સુંદર મુખ જોવા તલસતી; પણ તેના હૃદયની સાત્ત્વિકતા તથા પવિત્રતા તેના સંયમને અચલિત રાખતાં. તેને સૌંદર્યનો શોખ, પણ તેમાં સંયમ હતો. ભર યૌવન ખીલ્યું અને તેનો જીવન સાથી ગયો. તે હવે સંસારમાં એકલી રહી. સાસરીમાં દીયેર, અને પીયેરમાં ભત્રિજા લક્ષ્મીરામ ભગુજી હતા. આ સગાંવહાલાંઓ હતા. પણ પતિનું સ્થાન તેઓ નજ લઈ શકે. પતિવિહોણી દશામાં કેટલાંએ વર્ષો રડી રડીને કહાડયાં. વખત જતાં દુઃખ ભૂલાતું ગયું. ધર્મમાં શ્રદ્ધા, આત્મસંયમ, અને મનોબળથી જીવનનાં બાકીનાં વર્ષો કેમ વીતાવવાં તે પ્રશ્ન તેને મૂઝવવા લાગ્યો. આખરે જીવનને ધર્મપરાયણ બનાવવાને તેણે મનથી નક્કી કર્યું. સંસારના વિષયો કે ભોગો તરફ તેને ઘૃણા ઉપજી આથી તે સાંસારિક કાર્યોમાં ભાગ લેતી નહોતી; ના છૂટકે અંગત સંબન્ધીઓના પ્રસંગોએ જતી. તેના ઘરમાં પાઠ પૂજા કરે, ઘરનું કામ સંભાળે, દેવમંદિરમાં દર્શન કરવા જાય, અને કોઈ સ્થળે સત્સંગ થતો હોય ત્યાં જાય. દયારામભાઈ સાથે તેમનો ખાસ પરિચય નહિ. તેમની ખ્યાતિ માત્ર તેણે સાંભળેલી. દયારામભાઈએ લગભગ ૬૦ વર્ષની વયે છેલ્લી વ્રજયાત્રા કરીને ડભોઈમાં સ્થાયી નિવાસ કર્યો, ત્યારે રતનબાઈની વય ૪૫ વર્ષની હતી. હવે ચાંદોદનું ઘર વેચી દઈને ડભોઈમાં રહેવા તેઓ આવ્યા અને ડભોઈમાં પોતાના નિવૃત્ત જીવન દરમ્યાન, તેમણે ભજન મંડળીની બેઠકો રાખી હતી. તેમાં ઘણાં સ્ત્રી પુરુષો જતાં. તે બધાં પાંસેથી પ્રશંસા સાંભળીને રતનબાઈએ પણ દયારામભાઈની બેઠકોમાં

જવા માંડયું. જેમ જેમ તે દયારામભાઈનાં વ્યાખ્યાનો તથા ભજનો સાંભળતી, તેમતેમ તેને તેમાં બહુ રસ પડવા લાગ્યો અને ભક્તિમય જીવન તરફ તેનું મન ખેંચાવા લાગ્યું. એક વખત સત્સંગ ઉપરનું નીચેનું પદ ભજન મંડળીમાં રતનબાઈએ સાંભળ્યું.

ગરબી.

(રાધા માધવ મનમાં વસ્યાજી) એ રાગ.

સરવનો સિદ્ધાંત સતસંગ છે,
માનોની તમે સર્વનો સિદ્ધાંત સતસંગ છે. ટેક૦
ધન્ય ભાગ્ય તેનું ત્રિભોવનમાં;
જેને હરિના સંગીનો સંગ છે. માનોની તમે૦ ૧
નિજ સરખો તે કરે મળતાં જયમ;
નીચ જળ ગંગ મળતાં ગંગ છે. માનોની તમે૦ ૨
એમાં સરવ જપ વ્રત તીરથ ધર્મ;
નેમ યોગ અષ્ટાંગ છે. માનોની તમે૦ ૩
અધમ પતિત મહા થાય સર્વોત્તમ;
એવો જેનો સબળ પ્રસંગ છે. માનોની તમે૦ ૪
ગોબરકીટને સુંઘાડે પરિમળ પુષ્પનો;
એટલો પ્રતાપ તુચ્છ ભૃંગ છે. માનોની તમે૦ ૫
વણસ્યું કામ કલપનું તે પલકમાં સુધારે;
એવી જેની બુદ્ધિઓ ઉત્તંગ છે. માનોની તમે૦ ૬
અવળાનું સવળું કરી નાખે;
ભાગે અઘ દુઃખ જે અભંગ છે. માનોની તમે૦ ૭
રાત દિવસ સતસંગમાં ગમે દયા;
તે બેઠા શ્રીહરિને ઉછંગ છે. માનોની તમે૦ ૮

અહો સત્સંગનો શો મહિમા છે! હરિના સંગીનો સંગ થતાં, નીચને પણ પોતાના જેવો કરે છે. જેમ ગંગાના જળમાં બીજું

જળ મળતાંજ ગંગારૂપ થાય તેમ કરોડો કલ્પોની બગડી બાજી સત્સંગ ક્ષણમાં સુધારે છે, ગમે તેવો અધમ અને દુષ્ટ મનુષ્ય પણ સત્સંગથી સુધરે છે. આવો ઉપદેશ સાંભળીને તેને દયારામભાઈ પ્રત્યે માન ઉપજ્યું. કેવા હરિના સંગી ! કેવા પવિત્ર ભક્ત ! એવી તેની મનોભાવના થઈ.

એક વખતે “ જીવ જાણી લે, જાર પ્રીત જગદીશ વિના નહિ સારી ” એ ભજન સાંભળીને દયારામભાઈના હૃદયની પરખ કરી. ખરેખર કેવા શુદ્ધ ચારિત્ર્યશીલ પુરુષ છે ! તેમનો સત્સંગ કથિરનું પણ સુવર્ણ બનાવે, અપવિત્રને પણ પવિત્ર કરેજ.

એક વખત કવિશ્રીએ પોતાનું નીચેનું ભજન ગાયું. તે ઉપરથી રતનબાઈના મન ઉપર દયારામભાઈની કૃષ્ણ પ્રત્યેની સ્ત્રી ભાવની પ્રતીતિ થઈ. પુરુષ દેહમાં સ્ત્રીભાવ પ્રભુ પ્રત્યે ઉત્પન્ન થવો એ ઘણું કઠિન છે. શી તેમની ભક્તિ ! તે વગર સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય અને પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ સંભવે નહિ.

પદ.

એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ, નહીં સ્વામી બીજો.
નહીં સ્વામી બીજો રે, મ્હારે નહીં સ્વામી બીજો. ટેક૦

અવર કોઈનું કામ ન મ્હારે, રીઝો કે ખીજો;
કૃષ્ણ કરે તે પ્રમાણ, કારજ વણસો કે સીજો.
પ્રાણ જાય પણ અન્ય કૃતિમાં, મન રખે ભીજો. એક૦ ૧

સુખી દુઃખી જેમ ગમે તેમ રાખે, એના ગુણ ગાઉં;
વિના મૂલનો ઘરનો ગુલામ, વેચે ત્યાં વેચાઉં,
એજ ગમ્યો એથી મન માન્યું, બીજો નવ ચાહું,
એના અતિ અવતાર, હું કોઇનો દાસ ન કહેવાઉં. એક૦ ૨

કૃષ્ણ વિના શિર અવર નમે, તો છેદનનો દંડ;
નંદકુંવર વણ નામ જપે તો, જીહ્વા કરૂં શતખંડ,

અવર દેશની આશ કરે, અઘ ભજે વળી બ્રહ્માંડ;
અન્ય અમર દર્શને દોડે પગ, તો પાડું પિંડ. એક૦ ૩

હું ચાતક જળ સ્વાતી શ્રીજી, હું જખ હરિ વારી;
હું હારીલ કાઠી હરિ દઢવત્, ધારી તે ધારી,
અનન્ય પતિવ્રત જેને નહીં, તે કહીએ વ્યભિચારી;
શ્રીગુરુદેવ નભવજો કહે **દયો**, સદા ટેક મારી. એક૦ ૪

સાચા ભક્તનું જીવન કેવું હોવું જોઈએ, તે વિષે નીચેનું પદ બેઠકમાં દયારામભાઈએ ગાયું. અને રતનબાઈના મન ઉપર છાપ પડી કે—

'દયારામભાઈ પણ સાચા ભક્તજ છે ને ? તેમના અનુભવનીજ વાણી છે. તેમનો આદર્શ, પ્રભુ સેવા અને પ્રભુ દર્શન છે. ધન્ય છે તેમને ? મારા ભાગ્યમાં એવું કયાંથી હોય ?

પદ–રાગ કેદારો

એવી અચલ ભક્તિ તારી આપ મુને મોહન, કરુણાનિધિ ગિરિધારીરે;
કાયા વાચા મનસાએ કરી, સેવા કરું સદા હું તારી રે. એવી૦ ૧

નેત્રે મારે તુંને નખ શિખ નિરખું, નોછાવર કરું પ્રાણ રે;
માલ્ય વૃંદા દલ અંઘ્રિ પ્રસાદીની લેઉં સુગંધી ઘ્રાણ રે. એવી૦ ૨

રસનાએ તારા ગુણ યશ વરણું, રંક અખંડ અભિધાન રે;
તારું કથામૃત શ્રવણે મારે, પ્રેમે કરું નિત્ય પાન રે. એવી૦ ૩

હસ્તે હરિ કરું તારી સેવા, મન પ્રીતે કરું ધ્યાન રે;
ચરણે ચાલી તારે મંદિર આવું પણ, વ્યાપે નહીં અભિમાન રે. એવી૦ ૪

સર્વાંગે કરી કરું તુંને દંડવત, સદા રહું તારે શરણે રે;
કહે દયો આપો શ્રીકૃષ્ણ એટલું, મારું ચિત નીત રહે તમ ચરણે રે. એવી૦ ૫

આ ભજન પછી નીચેનાં બે ભજનો દયારામભાઈના મુખે એક દિવસ મંડળીમાં તેણે સાંભળ્યાં.

પદ-રાગ કાફી

સાચું તો સગપણ રે, સમજ મન શ્યામતણું;
બાકી સહું જુઠું રે, કશું નથી કામ તણું. સાચું. ટેક.
માત તાત સુત ભ્રાત ને ભગિની, શ્યામા સહોદર સોય;
કુળ કુટુંબ સખા ગોત્રને જ્ઞાતિ, તારૂં છે નહિ કોય;
સગું છે એ તો સર્વે રે, સુખ ને દામ તણું. સાચું. ૧
જનુની જનક એવાં કર્યાં તેટલાં, તેં ધરી જેટલી દેહ;
લેણાદેણીનો સંબંધ છૂટયો ત્યારે, મૂકીને આવ્યો તેહ;
કોઈએ ના બતાવ્યું રે, ઠેકાણું વિશ્રામ તણું. સાચું. ૨
જોની આ હરિ વિના હેત કરીને, કોણ આપે મનુષ્ય અવતાર;
પશુ પંખી ફેડીને આપ્યો, તને ભજન તણો અધિકાર;
ભજે તેને આપે રે, પદ નિજ ધામ તણું. સાચું. ૩
અણુ આસક્તિ કયહું નવ રાખીશ માયા મનથી છોડ;
નિશ્ચિંત થઈ સહુ શોક તજીને, પ્રીતિ પ્રભુજી શું જોડ;
દયાં દિન રજની રે, રટણ કર રામ તણું. સાચું. ૪

પદ-રાગ સોરઠ, ગત દીપચંદી

મન તે મોહનમાં શેં ના મોહ? તેને કાજે શીદ ચિત્ત પ્રોય? ટેક.
જગ મનમોહન મદન છે ને, મદન મનોહર કૃષ્ણ;
જો તેમાં મન મોહ પામે તો, પૂરણ થાય પ્રીત તૃષ્ણ. મન૦ ૧
દ્રવ્ય દેખી સહુ કોઈ ધાય તે, દ્રવ્ય જેનો અંશ;
તે કમળા મોહ પામી રહી છે, સહુ મોહન અવતંસ. મન૦ ૨
નારી નરચિત્તચોર છે રે, નર નારી ચિત્તચોર;
તે બન્નેનું મન મોહ પામે, નટવર નંદ કિશોર. મન૦ ૩
જેને કશી નહિ કામના રે, એવા જોગી જન;
તે જેમાં મોહ પામી રહ્યા છે, સોંપી તન મન ધન. મન૦ ૪
જેની રચના જોઈને રે, મોહ પામે સહુ જન;
તે કરતામાં કમી કર્સી રહે, દયા વિચારો મન. મન૦ ૫

છેલ્લા પદની અસર ખાસ કરીને છેલ્લી પંક્તિઓની તેના મન ઉપર સચોટ થઈ પ્રભુની સાથેનો સંબંધ તેજ સાચો સંબંધ છે. અને તે સંબંધ ભગવદીયોના સત્સંગથીજ સંભવી શકે. આથી તે દરરોજ દયારામભાઈના સત્સંગ મંડળમાં નિયમિત જાય અને તેમનો ઉપદેશ આચારમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરે. તે બીજી સ્ત્રીઓની સાથે બહુ ભળે નહિ. તેમને કોઈ પણ સાંસારિક બાબતમાં હવે રસ નહોતો. કોઇની નિંદા કરવામાં પણ ભાગ લે નહિ. ઘર આગળ ઠાકોરજીની સેવા કરતાં. તેમણે બ્રહ્મસંબંધ લીધું હતું, પણ પાકી મરજાદ નહોતી. પુષ્ટિમાર્ગના સંસ્કારો ધીમે ધીમે આવતા ગયા. સેવાથી પરવારી બપોરે, 'ચોરાશી વૈષ્ણવો' કે 'બસોબાવન વૈષ્ણવો'ની વાર્તાઓનાં પુસ્તકો વાંચે. સૂરદાસાદિનાં કીર્તનો ગાય તથા કંઠસ્થ કરે, દયારામભાઈની ગરબીઓ તથા પદો ગાય, ઠાકોરજીનાં દર્શન કરવા જાય. મંદિરમાં ઠાકોરજીની ફુલમાળાની સેવા, કરે. આમ પુષ્ટિભક્તિનો પાસ તેમને હવે લાગ્યો હતો. ખાણમાંનું રત્ન જે કોલસાની મધ્યમાં હતું, તે હવે પ્રકાશવા લાગ્યું. 'પુષ્ટિભક્તિ માર્ગ તરફ હવે તેમનાં કદમ પડવા લાગ્યાં.' દયારામભાઈ જેવા વિરક્ત ભગવદીયનો સંગ થતાં, કોનાં જીવન ભક્તિમય ન બને? હવે તે અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે, દયારામભાઈને ઘેર જતાં હતાં. ત્યાં નારી સમાજ ભરાતો અને ઉપદેશો થતા. પેટલાદની ચુંબાઈ આવી ત્યારે મોટો સમારંભ થયેલો. ત્યારે રતનબાઈએ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. નારી સમાજમાં તે દયારામભાઈની ગરબીઓ તથા પદો ગાતાં. અને સ્ત્રી સમાજના માનને અને વ્હાલને પાત્ર બન્યાં હતાં.

જૂદા જૂદા પ્રસંગે દયારામભાઈને ત્યાં તે જતાં, ત્યારે ત્યારે દયારામભાઈની કથળતી શારીરિક સ્થિતિ જોઈને, તેમને દુઃખ થતું. કોઈ કોઈ વખતે મનમાં વિચારતાં "દયારામભાઈના દેહ ઉપર હવે વાર્ધક્યની નિશાનીઓ દેખાય છે, છતાં કેવું તેમનું મનોબળ? વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સેવા જાતેજ કરે છે. કોઈની સહાય લેતા નથી. જળ લાવવું, શ્રી ઠાકોરજી માટે સામગ્રી તૈયાર કરવી. ફુલમાળા

બનાવવી, એ બધી બહારની સેવા જાતે કરે છે. તેમને હવે અન્યની સહાયની જરૂર પડી કે જેથી તેઓ સેવા બરાબર કરી શકે. પણ એવું તેમને કોણ મળી આવે? હું હમણાં મદદ કરું. પણ મારી સેવા સ્વીકારશે? મેં બ્રહ્મસંબંધ લીધું છે, પણ મર્જાદ નથી. અને તે રહ્યા પાકા મર્જાદી. એટલે મારી સહાય તેઓ ન પણ લે?" આવા વિચારો મનમાં ઘોળાતા.

એક વખત દયારામભાઈના નિવાસ સ્થાને તે ગયાં. શિયાળાની કકડતી ઠંડી હતી. રતનબાઈ તેમને ઘેર ગયાં ત્યારે તેઓ પથારીમાં સૂતા હતા. અને ઠંડીથી તેમનું શરીર થરથરતું હતું. રતનબાઈએ તેમને ગરમ ધાબળા ઓઢાડ્યા.

બીજે એક પ્રસંગે જ્યારે તેઓ ગયાં ત્યારે જોયું કે દયારામભાઈને ઝાડા થયેલા, તેથી શ્રીઠાકોરજીની સેવાને વખતસર પહોંચી શક્યા નહિ. સેવામાં વિલંબ થયો, એ મોટો અપરાધ થયો એમ માનીને પોતાના હૃદયની વેદના દયારામભાઈએ શિષ્યો–રણછોડભાઈ, ગિરિજાશંકર તથા રતનબાઈ આગળ વ્યક્ત કરી. ત્યારે રણછોડભાઈએ સૂચવ્યું. "હવે તમારી સેવામાં એક સહાય કરનારની જરૂર છે." દયારામભાઈએ ઉત્તર ન આપ્યો.

એક વખત ઉત્સવનો પ્રસંગ હતો. ઉત્સવની તમામ સામગ્રી તથા સેવા દયારામભાઈએ જાતેજ કરી. ઉત્સવનો આનંદ અંગમાં માતો નહોતો. દર્શન કરવા આવનાર પણ કહેતા કે આ વૃદ્ધાવસ્થામાં કેવા ઉત્સાહ અને આનંદથી દયારામભાઈ સેવા કરે છે! અને તે વળી એકલા! આટલો બધો પરિશ્રમ છતાં તેમને થાક જણાતો નથી.

ઉત્સવ ગયો. બે ત્રણ દિવસ પછી દેહ ઉપર થાક જણાવા લાગ્યો. છતાં જાતે જલ લાવે, ઠાકોરજીની સામગ્રી તૈયાર કરે અને ઠાકોરજીની સેવા કરે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે જ્વરે તેમના ઉપર સખ્ત હૂમલો કર્યો અને પથારીવશ થયા. શિષ્યો તથા રતનબાઈને ખબર પડતાં દયારામભાઈની ખબર કાઢવા દોડી ગયા, તેમણે જોયું કે તાવ સખ્ત હતો. પણ દયારામભાઈ એટલું બોલ્યા,

"રણછોડ ! મારા શરીરમાં તાવ પેઠો. અને મારી ઠાકોરજીની સેવામાં પ્રતિરોધ થયો. અરેરે, મેં શો અપરાધ કર્યો હશે ? આ તાવ જલ્દી મટી જાય તો સારું કે જેથી મારી સેવા હું કરું" રણછોડ તાત્કાલિક ઔષધ લાવ્યા. તેને લીધે જ્વર શાન્ત થયો. પછી રણછોડે કહ્યું. 'દયારામભાઈ, હવે તમારી ઠાકોર સેવા માટે બહારની સેવા કરવા સારું એક સહાયકની જરૂર છે.' દયારામભાઈએ જવાબ આપ્યો. 'હા, હું જાણું છું કે હવે મને તેવી જરૂર છે. પણ એવી ભાવવાળી વ્યક્તિ કયાંથી લાવવી ? તેણે બ્રહ્મસંબંધ લીધેલું હોવું જોઈએ. પુષ્ટિમાર્ગની સેવાની રીતની સમજદાર તે હોવી જોઈએ. મારા મદનમોહનજીની સેવામાં ગમે તે વ્યક્તિ ન ચાલે. વળી તે સ્ત્રી હોય તોજ અનુકુળ. કારણકે ઠાકોરજી માટે જલની ગાગર લાવવાની અને રસોઈ કરવાની. તે તો કોઈ સ્ત્રી હોય તેજ કરી શકે. એવી વ્યક્તિ મળવી મુશ્કેલ. તે પણ મર્જાદ વાળી જોઈએ. અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરેલો હોય અને અન્યાશ્રય સંપૂર્ણ વર્જ્ય માન્યો હોય, તેમજ **ચારિત્ર્યમાં નખથી શીખ સુધી** અણિશુદ્ધ **પવિત્ર હોય અને હૃદયમાં પ્રભુ માટેનોજ પ્રેમ** હોય. તેવી વ્યક્તિ મળવી દુર્લભ છે.'

રણછોડે કહ્યું 'આપ્ કહો છો સેવામાં સહાય કરનાર વ્યક્તિ આપણી પાસે છે. આપની સન્મુખજ તે છે; આ રતનબાઈ. કેમ રતનબાઈ તમે તે સેવા કરશો ને ?'

રતનબાઈ કહે, "મારું ધન્યભાગ્ય, કે મને દયારામભાઈના શ્રીઠાકોરજીની સેવા કરવાની તક મળે છે. દયારામભાઈ જો હા પાડે તો હું જરૂરથી તેમનો થોડોક પરિશ્રમ ઓછો કરીશ."

દયારામભાઈએ રતનબાઈના આ શબ્દો સાંભળ્યા અને બોલ્યા, "રતન, તું મારી સેવામાં સહાયક થવા માંગે છે; પણ મારાથી તારી સેવા કેમ લેવાય ? તારા સંબન્ધીઓને તારે પૂછવું જોઈએ, વળી સેવા, ભાવથી કરવાનું કામ કપરું છે, તેં બ્રહ્મસંબન્ધ લીધું છે, પણ મર્જાદ લેવી પડશે."

રતનબાઈએ જવાબ આપ્યો, "મારે સેવાના કામમાં આપને

સહાયભૂત થવું, તેમાં મારે બીજાને શા માટે પૂછવું જોઈએ? હું વિધવા છું એટલે સ્વતંત્ર છું. છતાં મારા પીયેરમાં તથા સાસરા તરફનાં નજીકનાં સગાંને પૂછી જોઈશ. વળી હું મર્જાદ પણ લઈશ. મારા ઘરના ઠાકોરજીની સેવા છે, પણ તે સાદી છે. સેવાની રીત પણ આપણાં સત્સંગથી જાણું છું. મને પુષ્ટિમાર્ગનો રંગ આપે લગાડ્યો છે. પ્રભુ સેવા એજ મારા જીવનનું ધ્યેય છે, એટલે આપે તે બાબતનો ભય રાખવો નહિ. આપ સંમતિ આપો તો હું આવતી કાલથી સેવામાં સહાયભૂત થાઉં. આપનું અંગ હવે દિવસે દિવસે નબળું પડતું જાય છે. આપને વૃદ્ધાવસ્થા આવી છે. આ અવસ્થામાં આપે શ્રમ કરવો જોઈએ નહિ. મારું પણ ધન્ય ભાગ્ય કે પ્રભુ મારી પાસે ઠાકોરજીની સેવા કરાવે. શ્રી ઠાકોરજી એજ મારા સાચા સંબન્ધી છે, એટલે હું સેવા પૂરેપૂરા ભાવથી કરીશ."

રતનબાઈના આ શબ્દો સાંભળીને દયારામભાઈ ગદ્દગદિત થયા; અને બોલ્યા 'બહેન રતન, તું મારી નાની બહેન છે. મારી બહેન એક હતી. તે ગુજરી ગઈ છે. માશી પણ નથી. મારે કોઈ લૌકિક સંબન્ધ છે નહિ. તું અલૌકિક નાતાથી મારી સાથે પ્રભુના સુખને માટે સેવા કરવા આવે છે. તો ભલે તું આવ. મારાથી ના કેમ કહેવાય? આ ઘર તો સેવાનું સ્થળ છે. એ **તપોવનનો આશ્રમ છે. તેમાં હું એકલો તપ કરું છું.** સેવા કરું છું. **આજે મારી જીવન સંધ્યાએ તું મને સાથી તરીકે મળે છે.** બહેન! તું પણ મારી સાથે પ્રભુની સેવાનો આનંદ મેળવ."

રણછોડ તથા નાથાભાઈએ કવિશ્રીના શબ્દોને સત્કાર્યાં, અને રતનનું હૈયું હર્ષથી છલકાયું અને કવિશ્રીના ચરણોને મસ્તક નમાવ્યું.

પછીથી સગાંઓ તરફથી રતનબાઈએ સંમતિ મેળવી લીધી. તેમણે કહ્યું "રતન, તારું ધન્ય ભાગ્ય છે કે આપણા ગામના મહાન્ ભક્ત કવિ, વિરક્ત, અને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના ઠાકોરજીની સેવા કરવાનો તને દુર્લભ લ્હાવો મળે છે."

ત્યારથી રતનબાઈ દયારામભાઈનાં 'સેવા' ના કાર્યમાં સાથી બન્યાં. આ સાથી તરીકેનો સંબંધ અલૌકિક સંબન્ધ હતો.

ભગવત્સેવા માટે હતો. એ સંબન્ધ દયારામભાઈના ગોલોકવાસ પર્યન્ત ટક્યો. ઠાકોરજીને પરિશ્રમ ન પડે તે રીતે તે સેવા કરે. રતનબાઈએ ક્ષમાની મૂર્તિ હતી. સેવામાં જો અપરાધ પડે તો ઠાકોરજીની તથા દયારામભાઈની ક્ષમા માંગી લેતાં. વ્હાલથી ઠાકોરજીને ઝૂલાવે, તેમની આગળ કીર્તનો ગાય અને ઉત્સવના દિવસે તો ખૂબ આનંદમાં આવી જાય.

રતનબાઈએ દયારામની છેલ્લી અવસ્થામાં તેમની ખૂબ ચાકરી કરી હતી. તેમની માંદગી વખતે સેવાનું બધું કામ પરવારીને, તેમની પથારી પાસે બેસતાં. ઘણાએ દિવસો અને રાત્રિના ઉજાગરા કર્યા હતા. દયારામભાઈની અનન્ય શિષ્યા યાને દયાની દેવી તરીકે તેમણે તેમની સુશ્રૂષા કરી હતી. પોતે દયારામભાઈની જ્ઞાતિનાં નહિ, તેમનાં સગાસંબંધી નહિ; છતાં એકજ કુટુંબની તેમની નાની બહેન તરીકે, દયારામભાઈની સેવા તેમણે ઉઠાવી હતી. તેમની વચ્ચે હતો માત્ર ભગવદીયતાનો અલૌકિક સબંધ; જેમાં રતનબાઈને નહોતી દ્રવ્યની એષણા, નહોતી કીર્તિની એષણા કે નહોતી કોઈ લૌકિક વિષયની એષણા. દયારામભાઈ તેની સેવાની કદરમાં રૂા. ૨૫) ની રકમ વીલમાં મૂકતા ગયા હતા. કહેવાય છે કે દયારામભાઈની *છબી તેમની પાસે હતી. દયારામભાઈના ગોલોકવાસ પછી એ છબીની તે નિત્યપૂજા કરતાં દયારામભાઈના દેહોત્સર્ગ પછી તેમને ઘણું દુઃખ થયું. સેવાની રીત બનાવનાર તથા જીવનનું રહસ્ય સમજાવનાર, ભગવલ્લીલાના ગુણગાનમાં મસ્ત એવા ભગવદીયના જવાથી સંસાર તેમને શૂનો લાગ્યો.

તે પણ બીજાઓ સાથે કહેતાં કે હવે આપણને સુંદર ભજનો કોણ સંભળાવશે? જ્યારે કોઇને દયારામનું પદ ગાતાં સાંભળે, કે તે ભગવદીયનું સ્મરણ તેમને થઈ આવતું, અને હૈયું ભરાઈ આવતું.

---

*સંભવ છે કે આ છબી, પાછળથી નર્મદાશંકર કવિ પાસે ગઈ, અને તેમના પુત્ર જયશંકર પાસેથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને આપવામાં આવી. તે ઉપરથી મોટી છબી પ્રેમાનંદભાઈ માં મૂકવામાં આવી.

રતનબાઈ સાથેના આવા અલૌકિક સંબંધને પાછળથી જીવન ચરિત્રના કેટલાક લેખકોએ વિકૃત સ્વરૂપ આપ્યું છે. દયારામભાઈને કલંકિત કરવાનો પણ નિષ્ઠુર પ્રયત્ન થયો હતો. પણ દયારામભાઇની કીર્તિ સૂર્ય જેવી પ્રકાશતી રહી છે.

દયારામભાઈના પટ્ટ શિષ્યના પ્રપૌત્ર શ્રી. જીવણલાલ જોષી એમ. એ., જેમની પાસે દયારામભાઈનું તમામ હસ્તલિખિત સાહિત્ય છે, અને જે દયારામભાઈના સાહિત્યના ઉંડા અભ્યાસી છે, તેમણે આ પ્રસંગની સમાલોચના, 'દયારામ કાવ્યામૃત' ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં 'સમીક્ષાના પન્થે' એ શીર્ષક નીચે કરી છે, તે ઉપરથી જણાશે કે દયારામભાઈના રતનબાઇ સાથેના વિકૃત સંબંધની વાતો કેટલાક અજ્ઞાની અને ચોખળિયા લેખકો તરફથી રજુ થએલી હકીકત બીન પાયાદાર છે. વળી ચાંદોદની રતનબાઈની ન્યાતની એક સોનારણની સાથે દયારામની મસ્તીને પણ તેમણે ઉપજાવી કાઢી હતી. આ બીના પણ સત્યથી વેગળી છે. કારણકે રતનબાઇ એ મસ્તાન સોની જ્ઞાતિની હતી, અને તે જ્ઞાતિનાં ઘરો ડભોઈમાંજ હતાં, ચાંદોદમાં એક પણ ઘર નહોતું. ત્યાં રતનબાઇની જ્ઞાતિની સોનારણની સાથે દયારામનો કોઇ મેલાપજ થયો નહોતો.

રતનબાઇનો જન્મ ડભોઈમાં, તેનું પીયેર અને સાસરું પણ ડભોઇમાં. તેની યુવાવસ્થામાં દયારામભાઈ સાથે તેમને મેલાપ થયો નથી કારણકે તે વખતે દયારામભાઈએ ડભોઈમાં નિવાસસ્થાન કર્યું નહોતું. ડભોઇમાં રહ્યા નથી. ડભોઈમાં કાયમનું નિવાસ સ્થાન કર્યું ત્યાર પહેલાં, તેમનો ઘણો સમય યાત્રામાં ગયેલો. તેમજ ચાંદોદમાં રહેતા. એટલે દયારામભાઈની સાથે તેમનો પરિચય નહોતો. દયારામભાઈએ કાયમનો નિવાસ કર્યો ત્યારેજ તે એમની સત્સંગ મંડળીમાં આવતાં થયાં. આ વખતે દયારામની વય ૬૦ની હતી અને રતનબાઈની ૪૫ વર્ષની હતી.

દયારામ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતા. તેમનો આદર્શ ભક્તિમય જીવન

જીવવાનો હતો. તેમને સાંસારિક સુખની પહેલેથીજ ઈચ્છા નહોતી. તેથી તેમને જીવનભર અવિવાહિત રહેવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો. તે કહેતા "વરીએ તો સામળીઓ વરીએ" તેમનામાં સ્ત્રીભાવ હતો. ગોપીભાવ હતો. તેથી તેમને લગ્ન જોઈતું નહોતું. તેમને કૃષ્ણનો પ્રેમ જોઈતો હતો. ગોપીભાવવાળા ભક્ત કોઈ સ્ત્રીના સંબંધમાં લૌકિક વિષય માટે નજ આકર્ષાય. "એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ નહિ સ્વામી બીજો" એજ એમનું જીવન સૂત્ર હતું. જો કોઈ એમને લગ્નની વાત કરે ત્યારે તેજ સૂત્ર સંભળાવતા. કહેતા કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રીના વ્યભિચારની વાત નીકળે ત્યારે તે કહેતા "જીવ જાણી લે, જાર પ્રીત જુગદીશ વિના નહિ સારી" સ્ત્રીઓના મોહને-વ્યભિચારને અંતઃકરણથી ધિક્કારતા. વ્યભિચારી સ્ત્રી એટલે પાપની પૂતળી તેમ એ માનતા. "જો કોઈ કલ્યાણને ચાહો, તો સ્ત્રીની સંગત ત્યજજો રે." એ પદ ઘણી વખત ભજન મંડળીમાં ગાતા. તેમાં રતનબાઈ પણ હોય. આવા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, પ્રભુની ગોપી 'દયારામભાઈ' નો રતનબાઈ સાથેનો સંબંધ લૌકિક વિષયક હતો એમ કહેવું તે હડહડતું જૂઠું છે.

જો એવો સંબંધ હોત તો દયારામભાઈને તથા રતનબાઈને ડભોઈમાં રહેવાનું મુશ્કેલ થઈ પડત. ડભોઈની સંસ્કારી જનતાએ તથા સોનીની જ્ઞાતિએ ઉભયને ફિટકાર્યા હોત. નથી સોનીની જ્ઞાતિએ કે નથી સાઠોદરા જ્ઞાતિએ આ બાબતમાં વિરોધ ઉઠાવ્યો. દયારામભાઈની પોતાની જ્ઞાતિમાં તેમજ ભક્તવર્ગમાં તથા સંસ્કારી વર્ગમાં એમની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. રતનબાઈના પીયેરીઆં તથા સાસરીઆં પણ દયારામભાઈને સન્માનતા, તેમને ભાવપૂર્વક વંદના કરતા. રતનબાઈનું જીવન, દયારામભાઈના સત્સંગથી ભગવદીય,- અલૌકિક બન્યું હતું. તે સેવા અને ભક્તિમાંજ તલ્લીન રહેતાં, તેથી તેમનાં સગાઓ તેમને પૂજ્ય માનતા.

દયારામભાઈના જીવન ઉપર કાળી શાહી ઢોળવાના ઈરાદાપૂર્વક પ્રયત્નમાં પહેલાંના જીવન ચરિત્રના લેખકો સફળ થયા નથી. એમનું અસત્ય પકડાઈ ગયું છે. દયારામભાઈની કીર્તિથી તે પણ

ઉઘાઈ ગયા હતા. તેમની સામે ધૂળ ઉડાડવાનું એકજ કારણ હતું. તે એ કે દયારામભાઈ 'પુષ્ટિમાર્ગ' ના અનુયાયી હતા. આ પૂર્વગ્રહે તેમની સત્યદષ્ટિને ઢાંકી દીધી છે.

તે સમયે ગુજરાતમાં સંસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થતી હતી. સુધારકોને, સનાતન ધર્મ ઝાંખો પાડવો હતો. પુષ્ટિમાર્ગ એ સનાતન ધર્મની એક શાખા તરીકે ગુજરાતમાં ઘણીજ વ્યાપેલી એટલે પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર કુઠારાઘાત કરવાને સુધારકોએ પ્રયાસ કર્યો. દયારામભાઈની કવિતામાં સારાં તત્ત્વો હતાં. કવિતાની દષ્ટિએ તે કમનીય, પણ તેમાં તેમને કવિ પુષ્ટિમાર્ગના કવિ પોતે ખૂલ્લી રીતે પુષ્ટિમાર્ગનો ઉપદેશ કાવ્યમાં આપે તે પ્રચારક જણાયા. આ સુધારકોથી સહન ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી દયારામભાઈની કવિતાને તો ઝાંખપ ન લગાડી શકયા, પણ કવિની કીર્તિને કલંકિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમની ગરબીઓને શૃંગારરસવાળી કહીને વખોડી. અને વૈરાગ્ય ભાવનાનાં પદોની ઉપેક્ષા કરી. પણ સૂર્ય સામે ગમે તેટલી ધૂળ નાંખવામાં આવે તો તેથી તેના પ્રકાશને કોઈ આંચ આવતી નથી. ઉલટી ધૂળ નાંખનારાની આંખોમાંજ ધૂળ પડે છે. જો કવિને રતનબાઇ સાથે લૌકિક સંબન્ધ હોત તો પોતાના વીલમાં તેને ફક્ત રૂા. ૨૫) જ કેમ આપે? વીલમાં એમ લખેલું છે કે "રૂા. ૨૫) બાઈ રતને માહારાં કામકાજ કર્યું ને ચાકરી કરી તેને આપવા" આ ઉપરથી તેમનો કેવા પ્રકારનો સંબન્ધ હતો તે સમજી શકાશે.

પુરુષ અને સ્ત્રીના સંબન્ધ હંમેશાં કલુષિત હોય છે એમ માનવુ ભૂલ ભરેલું છે. વય, સંસ્કાર, સંયોગો વગેરે ઉપર તે સંબન્ધનો આધાર રહે છે. અહીં, એ ત્રણે દષ્ટિએ દયારામભાઈ અને રતનબાઈનો સંબંધ શુદ્ધ અને નિષ્કામ ભાવનાવાળો ભગવદીયો તરીકેનોજ હતો. કવિ પોતે નીચેના પદમાં જણાવે છે કે ભકતોનાં જીવનને દુન્યવી મનુષ્યોનાં જીવન જેવાં માનીને તેમની પરીક્ષા કરવી નહિ. તેઓ સંસારી જીવ જેવા નથી. સંસારમાં રહે છે છતાં સાંસારિક ભાવોથી તેઓ અલિપ્ત હોય છે.

પદ

જન જન્ત સમાન, જાણે ભક્તજનને તે નર્ક નિવાસી:
સમ તનુ આકાર, ધર્મ કાંઈક પણ અંતરપદ અવિનાશી. ટેક.
જળ અવર ગંગાજલ સમ નાવે, જલ ધરમે કાંઈ સમતા કહાવે;
ગુણ પ્રતાપ સમ ક્યાંથી લાવે. જન જ૦ ૧
ભવવિષયી જન બંધન રોગી, હરિજન સંસારી પણ યોગી;
જેમ અલેપ રસના રસ ભોગી. જન જ૦ ૨
ત્યાં લગી રાગાદિક ચોર નડે, ગ્રહ કારાગ્રહ મોહ બેડી પડે;
જ્યાં લગી હરિ દાસપણું ન જડે. જન જ૦ ૩
લોહ ખડગ કનક જેને સ્પર્શ અડે, કૃતિ પૂર્વ ડાઘ તદપિ ન પડે;
થાય વિક્રય ઝાઝા મૂલ્ય વડે. જન જ૦ ૪
જુઓ પદ્મ પત્ર પાણી ન અડે, સમડષ્ટાષ્ટનું કજલમાં ન સડે;
એ બલ રવિ અગ્નિ સંબંધ વડે. જન જ૦ ૫
રતિચંદ્ર ચકોરખાય અંગારા, જુઓ ધ્રુવજી અચલ ચલ્ર સહુ તારા;
પતિ પંચ સતી પાંડવ દારા. જન જ૦ ૬
ક્યાં કેરી ક્યાં આકાડોડો ? ક્યાં ખચ્ચર ને તેજી ઘોડો ?
ગુણ સમ ક્યાં આકાર છે થોડો ? જન જ૦ ૭
ક્યાંહાં રત્ન કાચ સમતા ભાળો ? હંસ બક ક્યાંહાં રંગ ઉજવલવાળો ?
જાઈ તારતમ્ય સંશય ટાળો. જન જ૦ ૮
સદા પવિત્ર રહે ભવ ભક્ત વસી, હરિ નામ ન જાય ક્ષણું હૃદય ખશી;
દેવ મણિ તુરી ખોડ નડે ન કશી. જન જ૦ ૯
શશિ સનમુખ લેઈ જે પ્રયાણ કરે, તેનું બળ અવયોગ અનેક હરે;
તેમ હરિ સનમુખ થકી દોષ ડરે. જન જ૦ ૧૦
બેહુ બળદ સાંઢ સુત ગાયતણા, એક સાધુ એકમાં દોષ ઘણા;
હરિબાંના બળ નિર્ભય ન મણા. જન જ૦ ૧૧
અપરાધથી વ્યાસ પિતા ન ડર્યો, અતિપૂજ્ય જનક્ષય ધ્રુવજીએ કર્યો;
તેણે હરિબલ પગ શિર કાલ ધર્યો. જન જ૦ ૧૨
હરિ શરણ ગતિ દયા બલ મ્હોટું, તેની આગળ સાધન સહુ ખોટું;
તે અસુર એ વચન જે કહે ખોટું. જન જ૦ ૧૩

દયારામભાઈ અને રતનબાઈના અલૌકિક સંબંધ વિષે વધારે ચર્ચાની જરૂર નથી.

ભક્તકવિ શ્રી દયારામભાઈના પટ્ટશિષ્યો

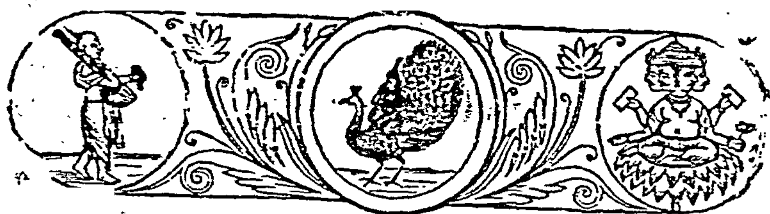
શ્રી જોષી રણછોડભાઈ અને શ્રી જોષી ગિરિજાશંકરભાઈ

ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઇના શિષ્યપુત્ર
જોષી છોટાલાલ ઉર્ફે (નાથજીભાઇ) ગિરિજાશંકર (ડભોઇ)

જન્મ :
સં. ૧૯૨૫ના વૈશાખ સુદી ૪

ગોલોકવાસ :
સં. ૧૯૮૧ના કારતક સુદી ૧૩

પ્રકરણ ૧૫ મું

દિવ્યધામ તરફ પ્રયાણ.

ડભોઈમાં સ્થાયી નિવાસ કર્યા પછી દયારામભાઈની ભજન મંડળીની બેઠકો દરરોજ મળતી. પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રસંગોએ, દયારામભાઈ પોતાનાં રચેલાં આ કાવ્યો બેઠકમાં સંભળાવતા અને તે ઉપર જાતે પ્રવચન કરતા. તેમની ખ્યાતિ દિન પ્રતિદિન વિશેષને વિશેષ ફેલાતી ગઈ, અને ડભોઈ બહારનાઓ પણ દયારામભાઈની વાણીનો લાભ લેવાને ડભોઈ આવતા. ડભોઈમાં પણ તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ઘણી સારી થઈ હતી. આ શિષ્યો કવિની સાથે કીર્તન ગાવાના કામમાં, તેમજ કાવ્યોની નકલો કરવામાં, તેમ તેમની પરિચર્યા કરવામાં તનતોડ જહેમત ઉઠાવતા. એમના શિષ્યોમાં વધારે પ્રિય, ઔદિચ્ય ટોળકિયા જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ જોષી રણછોડજી હરિભાઈ તથા જોષી ગિરિજાશંકર હરિભાઈ—એ બંને ભાઇઓ હતા. રણછોડજી તથા ગિરિજાશંકર ગાવામાં પણ એક્કા હતા. તેમના ગળાનો સુર પહાડી છતાં કોમળ અને મોહક હતો. જ્યારે ગિરિજાશંકરનો સુર જનાની કપાળી સુર હતો. બંને જણા જ્યારે ભેગા ગાય ત્યારે શ્રોતાઓ મુગ્ધ થઈ જતા અને પ્રશંસા પૂર્વક કહેતા. 'અહો, કેવી આ બંનેની રામ લક્ષ્મણ જેવી જોડી છે. આ ઉપરાંત તેઓ તંબુરો તથા નરઘાં સારી પેઠે બજાવી જાણતા. આ બંને ભાઇઓને દયારામભાઈનાં પદો તથા કીર્તનો ગાવાનો છંદ ન્હાનપણથી લાગ્યો હતો. તેમની આર્થિક સ્થિતિ શરુઆતમાં સારી નહોતી. પણ દયારામભાઈની ભજન મંડળીમાં જ્યારથી જવા લાગ્યા

અને તેમની પરિચર્યા કરવા લાગ્યા, ત્યારથી સ્થિતિ સુધરતી ગઈ. તેમના વડીલોને ઋણ કરવું પડયું હતું એટલી બધી ગરીબાઈ હતી. પણ તે ઋણ, દયારામભાઈના માર્ગદર્શનથી તેમણે પતાવી દીધું. કવિશ્રીના કુટુંબીજનોની માફક તેઓ તેમની સેવા કરતા. કવિશ્રી બહારગામ મિજલસોમાં જાય, ત્યારે પણ તેમને સાથે રાખતા. તેમણે દયારામભાઈનાં ભજનો મોઢે કરેલાં. બહારની મિજલસોમાં તેનો સારો પ્રચાર કરતા. ભજનો કે ગીતો ગાવાનાં હોય તો દયારામભાઈનાંજ ગાવાં એવો એ બન્ને ભાઈઓનો ટેક હતો. તેમણે દયારામભાઈના એકે એક કાવ્યને સાચવી રાખ્યાં હતાં. તેમનાં તમામ કાવ્યોની નવી નકલો કરી હતી. તેમજ તે ઉપર ટીકા તથા ટિપ્પણો પણ લખ્યાં છે. આ રીતે દયારામભાઈના સાહિત્યનું રક્ષણ કરીને તેમણે દયારામભાઈની મોટી સેવા કરી છે. તેમના વંશજોમાં તેમના પ્રપૌત્ર શ્રી જીવણલાલ છગનલાલ જોષી એમ. એ. હાલમાં છે. તેમની પાસે દયારામભાઈના બધા ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ સંગ્રહાયેલી છે. દયારામભાઈનો તે બન્ને શિષ્યોમાં ખૂબ વિશ્વાસ હતો. તેથી પોતાનાં કાવ્યો તેમને સોંપેલા. દયારામભાઈની મિલ્કતમાં એમનાં કાવ્યો હતાં. આ બે શિષ્યોને તેમણે પોતાના વારસદાર માનેલા. રણછોડભાઈના વંશમાં હિંમતલાલ અને ત્યારપછી છગનલાલ થઈ ગયા. અને હાલમાં જીવણલાલ જોષી છે. ગિરિજાશંકરના વંશમાં છોટાલાલ ઉર્ફે નાથાભાઈ થઈ ગયા. રણછોડભાઈને કવિશ્રીનાં કાવ્યોના અસલ ગ્રંથો, હસ્તાક્ષર વગેરે પ્રસાદી તરીકે મળેલી, તેમજ દયારામભાઈના ગોલોકવાસ પછી તેમના ઠાકોરજી પણ તેમને માથે બિરાજતા એવું રણછોડભાઈના પ્રપૌત્ર જીવણલાલ 'પ્રશ્નોત્તર માલિકા' ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે. તેમના જણાવવા મુજબ નર્મદાશંકરે જે દયારામભાઈના 'કાવ્ય સંગ્રહ' નું પુસ્તક બહાર પાડેલું તે રણછોડભાઈની ઉદારતાને લીધે હતું. સંવત ૧૯૧૬ માં તેઓએ મુંબઈ, સુરત વગેરે સ્થળોએ જઈને જાહેર સભાઓ ભરી હતી, અને કવિશ્રીનાં કાવ્યોનો પ્રચાર

કર્યો હતો. ગિરિજાશંકરનો પણ દયારામભાઈના કાવ્ય પ્રતિ અપ્રતિમ પ્રેમ હતો. તેમના પુત્ર નાથજીભાઈ પાસે પણ સંગ્રહ હતો. તે પોતે સંપાદન કરેલો જેના ઉપરથી શ્રી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહે દયારામ કાવ્ય મણિમાળાના ભાગ ૧–૬ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

ઉપરના બે શિષ્યો ઉપરાંત નીચેનાં નામો પણ ગણાવી શકાય. બરકતરામ કૃષ્ણરામ, વસંતરામ સેવકરામ, ગણુતરામ દયાશંકર, દયાશંકર સેવકરામ, મહેતા હરજીવન નરભેરામ, ત્રવાડી રણછોડજી રાજારામ, દેસાઈ રાયજીભાઈ નરભેરામ, ગીરધરલાલ દેસાઈ વગેરે. દયારામભાઈનું એક સહકાર મંડળ હતું. તેમાં અમીન ઘેલાભાઈ દુલ્લભદાસ લહીઆનું કામ કરતા. આ ઉપરાંત મહેતા ત્રિકમદાસ હરજીવનદાસ, દેસાઈ રાયજીભાઈ, વસંતરામ સેવકરામ, અનુપરામ પ્રેમાનંદ વગેરે પણ લહીઆ તરીકે સેવા આપતા. કવિ પોતાનાં કાવ્યો શુદ્ધ ભાષામાં લખાય તે માટે ખાસ કાળજી રાખતા. આ બાબતમાં એકજ લહિઆ ખરેખર વિશ્વાસુ હતા, અને તે અમીન ઘેલાભાઈ હતા. એ પોતાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની સુપ્રત ઘેલાભાઇને કરેલી અને તેમણે પોતના બે પુત્રો દામોદર અને ગીરધર તથા પત્નીને કરી હતી. ઘેલાભાઈએ પોતાની હૈયાતી બાદ તેનું રક્ષણ થાય માટે તેમને કહ્યું. આ તો આપણી અષ્ટસિદ્ધિ અને નવનિધિ છે. અને તેનું જીવની સાફક રક્ષણ કરવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આ પ્રસાદી આપણા ઘરમાં છે ત્યાં સુધી આપણે દુઃખી થઈશું નહિ.

કુદરતનો ક્રમ છે કે તમામ ઉપર કાળની અસર થાય છે. ચેતન કે જડ તમામ કાળની અસર નીચે આવે છે, અને તેમને ઘસારો લાગે છે, અને ધીમે ધીમે તેમનું અસ્તિત્વ મટી જતાં તે અલોપ થાય છે. દયારામભાઈના જીવનની શરદ્ ઋતુ બેસી ગઈ હતી. તે પણ પૂરી થઈ અને હેમન્ત કાળ આવ્યો. તેમને વૃદ્ધાવસ્થાની અસરો જણાવા લાગી. દેહના દરેક અંગમાં નબળાઈ દેખાઈ. ગાત્ર

શિથિલ થવા લાગ્યાં. થોડુંક કામ કરતાં થાક લાગે, શ્વાસ ચઢી જાય, ખોરાક બરાબર લેવાય નહિ, અને જે લે તે પચે' નહિ. ૬૦ વર્ષ પછીથી આ ચિહ્નો ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યાં. એમ કરતાં કરતાં ૬૫ વર્ષો પસાર થયાં, અને ગંભીર માંદગીમાં પટકાઈ ગયા. તેમને મનુષ્યના મૃત્યુના કાલનું પણ જ્ઞાન હતું. અને "કાલ જ્ઞાન સારાંશ" નામના કાવ્યમાં મૃત્યુ પામનારનાં કેવાં લક્ષણો હોય તો ક્યારે મૃત્યુ થશે તે જણાવ્યું છે. આથી હવે તે ચેતી ગયા કે તે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી શકશે નહિ. આ ગંભીર માંદગીમાં પડયા ત્યારથી તેમના શિષ્યોએ તથા રતનબાઈએ તેમની ખૂબ સેવા ઉઠાવી હતી. આ વખતે પણ શિષ્યોની સમક્ષ ભજનો ગાતા. હવે તે ભજનો જુદા સ્વરુપનાં હતાં. તે વિનંતી રૂપમાં હતાં. આથી સાંભળનારાઓની પણ આંખમાંથી અશ્રુઓ ટપકતાં. અન્તિમ સમય જેમ જેમ લંબાતો જતો તેમ તેમ પ્રભુને વિનવણી કરતા 'હે પ્રભો! મારો અપરાધ ક્ષમા' કરો અને હવે આ દુઃખમાંથી મુક્ત કરો.' આ માંદગીના સમયમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે 'વિનંતિ' ના પદો ગાયાં હતાં.

પદ ૧—રાગ કાલિંગડો.

માહારો કર ગ્રહો કેશવરાય રે, માયાદળથી મુંકાવો,
શરણાગત વત્સલતણું રે બર્દ પાળો, માટે માહારો દાવો. માયા. ટેક.
હૈયાની હોળી કોને કહું, કહુ તોયે કામ શું થાય;
આપ તો અંતરજામી છો હરિ, મહા સમર્થ સુખદાય રે. માયા. ૧
કહેતાં કાંઇ બનતું નથી રે, ઘણું ગુંચવણીનું દુઃખ;
જેણે સોંપ્યો તેની કહાણુથી, કર ઝાલો તો સઘળું સુખ રે? માયા. ૨
કષ્ટ પામીને કાયર થયો રે, નથી મહારે એકું ઉપાય;
કાન ધરો કહું તો ભલું, નહિં તો માહારું શું બળ વ્રજરાય રે. માયા. ૩
કશા યોગ્ય હું છું નહીં રે, જેહવો તેહવો તમ દાસ;
અકળાયો છું અવિદ્યા દુઃખે, માથે કાળનો મોટો ત્રાસ રે. માયા. ૪

પ્રસન્ન થાઓ તમો એહવી, મારી પાસે નથી કાંઇ વસ્તુ;
નિજ બળથી નિજનો કરો, તો તો અખિલ કષ્ટ હોય અસ્તરે. માયા. ૫
કરગર્યું કામ આવ્યું કશું રે, ઉતર્યું ન આપને મન;
પણ વિચારોને હું કોને કહું, તમ પાખે મ્હારે કોછે અન્ય રે ? માયા. ૬
દયાના પ્રીતમ દીનાનાથજી, મ્હારી સામું જુઓ એકવાર; રે,
દાન નિજાનંદનું કરો, પાઓ પ્રેમરસ પ્રાણ આધાર રે. માયા. ૭

પદ ૨—રાગ કાલિંગડો

જેહેવો છું તેહેવો હું તમારો હે શ્રીજી,
બરદ વિચારી બાંહ્ય ઝાલોની રીઝી, જેહેવો છું તેહેવો. ટેક. ૧
દોષના કોષ દેખી જાશો મા બિહિજી;
ગુરુ સોંપ્યો પાળો દયાને, કરૂણારસ ભીજી જેહેવો છું તેહેવો. ૨

પદ ૩—રાગ કાફી

ભટકતાં ભવમાંયે, ગયા કાળ કોટી વહી,
હદ થઈ હાવાંરે, રાખો હરિ હાથ ગ્રહી. ભટકતાં૦ ટેક.
આવ્યો શરણ ત્રિતાપનો દાધ્યો , શીતળ કીજે શ્યામ,
કરગરી કહું છું કૃષ્ણ કૃપાનિધિ, રાખો ચરણે સુખધામ;
કરૂણા કટાક્ષે રે, કીલમીષ કોષ દહી. ભટકતા૦ ૧
જો માહારાં કૃત સામું તમે જોશો, તો ઠરશે બરાબરી;
રત્ન ગુંજા કયમ હોય સમતોલ, હું તો રંકને તમો હરિ.
માટે મન મ્હોટું રે, કરો મુને રંક લહી. ભટકતાં૦ ૨
આશા ભર્યો આવ્યો અવિનાશી, સમર્થ લહી તમપાસ;
ધર્મધોરિંધર તમ દ્વારેથી, હું કયમ જાઊં નિરાશ,
નિજનો કરી લ્યો રે, ના તો મુને કેહશો નહીં. ભટકતાં. ૩
અરજ સાંભળો અનાથ જનની, શ્રવણે શ્રી રણછોડ;
એકવાર સનમુખ જુઓ સામળા, પ્હોંચે મારા મનના કોડ,
હસીને બોલાવે રે, દયા તું મ્હારો કહી. ભટકતાં. ૪

પદ ૪—રાગ કાફી.

કૃપાસિંધુ કહાવો રે, કૃપા મુને કયમ ના કરો;
આવડી શી અકળી રે, રંકપર રાજ ધરો. કૃપાસિંધુ. ટેક.

અનેક ભક્તના પૂર્યા મનોરથ, મનઇચ્છયા તત્કાળ;
એક મુને ટાળ્યો તેમાંથી, તે ના ઘટે ગોપાળ;
બરદને છે બટ્ટો રે, દાસને કરતાં પરો. કૃપાસિંધુ. ૧

દોષ દયાનિધિ ક્યાં લગી જોશો, મારા ગણતાં નહિ આવે અંત;
છો સુકુમાર શ્રમિત થશો માટે, ભૂલી જાવો ભગવંત,
બંનેને ગુણ થાશે રે, એજ છે ઉપાય ખરો. કૃપાસિંધુ. ૨

મારી રે આશા પૂરણ કરતાં, નાણું નહિ બેસે નાથ;
છો ઉદાર અતિ અંતર જામી, હું છું દીન અનાથ,
સમુદ્ર નહીં ખૂટે રે, બિંદુ એક કરતાં વરો. કૃપાસિંધુ. ૩

પ્રમાણ મૂકી બળ પ્રેમનું ધારો, ત્યારે સીધે માહારાં કાજ;
હું કહું છું તેની કેહેણ વિચારો, તમો મન સમજો મહારાજ;
દયાનાં દુઃખ કાપો રે, રંગીલા રુદયામાં ઠરો. કૃપાસિંધુ. ૪

પદ ૫—રાગ ભૈરવ

પ્રાણ પ્રયાણ સમે પ્રભુ મારા, મને દેશો ના જમ કર જાવા રે;
જેવો હું રે થયો મારા વાહાલા, તેવા તમો યોગ્ય નહિં થાવા રે.
પ્રાણ૦ ૧

સકળ દોષનું પાત્ર પતિત હું, અધમ સરવથા ઈશ રે;
સેવા સમરણ સાધનહીનો તોયે, રાખી લેજો જગદીશ રે. પ્રાણ૦ ૨

શરણ આવ્યો છું સમર્થ જાણી, ઉગરવાની આશે રે;
બરદ વિચારી બાંહ્ય ગ્રહો, હું કંપુ છું કાળીને ત્રાસે રે. પ્રાણ૦ ૩

મારી પાસાનું સહુ કાચું છે, તે સામું રખે ભાળો રે;
કંકર જાણી કેશવજી મારું, સરવે આપ સંભાળો રે. પ્રાણ૦ ૪

આપ કરો તો શું નવ થાયે, જે ન કરો તે બાકી રે;
રંક જાણી મુને રાજ નિવાજો, ઘણો ગયો છું થાકી રે. પ્રાણ૦ ૫
દીનબંધુ છો માટે દાવો; બાકી ન મળે જોર રે;
દાસ દયાના પ્રભુ કરુણાનિધિ, નટવર નંદ કીશોર રે. પ્રાણ૦ ૬

માંદગી દરમ્યાન નવાં નવાં પદો બનાવતા અને પ્રભુ પાસે ક્ષમા યાચતા અને દુઃખનું વિસ્મરણ કરતા. રોગ ગ્રસ્ત દશામાં પ્રભુનું સ્મરણ એજ સાચુ ઔષધ છે. એમ તેઓ માનતા. આ માંદગી દરમ્યાન વચ્ચે થોડુંક સારું થયું, ત્યારે વડોદરામાં રણછોડ અને ગિરિજાશંકરની મીજલસ હતી. ત્યાં નિમંત્રણ મળેથી ગયા અને બાવાજીને સંગીત સ્પર્ધામાં હરાવ્યા અને તેનું સન્માન કર્યું હતું. (સં. ૧૮૯૯) પણ પાછળથી ઉથલો ખાધો અને લાંબા સમય સુધી પથારીવશ થયા.

કવિશ્રીએ મનથી નક્કી કરી લીધું કે હવે વધુ વખત જીવી શકાશે નહિ. તેથી પોતાની તમામ મિલ્કતનું મૃત્યુપત્ર તૈયાર કર્યું. તેમની પાસે રોકડ રૂા. ૫૧૮) હતા. તેમાંથી રૂા. ૫૦) શ્રીનાથજીની ભેટના. ૧૫૦) ગુરુશ્રી વલ્લભલાલજી મહારાજની ગાદીએ શ્રી ત્રિકમલાલજી મહારાજને રૂા. ૮= શ્રી મદન મોહનજી સેવે તેને, રૂા. ૨૫) રતનબાઈને કવિનું કામકાજ કર્યું તથા માંદગીમાં ચાકરી કરી તે માટે અને રૂા. ૨૦૧) ઉત્તર ક્રિયા કરવા માટે. પોતાની પાસે શ્રી ઠાકોર સેવાનાં વાસણો હતાં તેની યાદી કરાવી, અને શ્રી ઠાકોરજીની સેવા કરનાર જમનાબાઈને રૂા. ૫૦) આપવા એવું લખાવ્યું. ઉત્તર ક્રિયામાં સજ્જા લુગડાં પદ વગેરેની પણ વ્યવસ્થા લખાવી. (જુઓ પરિશિષ્ટ) આ ઉપરાંત એમણે જીવિતક્રિયા કરવાની ઈચ્છા કરી. આથી ગામે ગામ નિમંત્રણો મોકલવામાં આવ્યાં. કવિની પાસે આ માટે પૈસાની સવડ નહોતી પણ તેમનો શિષ્ય સમુહ મોટો હતો. તેમના તરફથી લગભગ રૂા. ૨૦૦૦) રકમ મળી. આ રકમની મદદથી ચાંદોદમાં જીવિત ક્રિયા કરી

વખતે ઘણાઓએ ભોજનમાં ભાગ લીધો હતો, પણ એક ગરીબદાસ નામનો વૃદ્ધ તપસ્વી જે શ્રી શેષશાઈજીનો કૃપા પાત્ર હતો—તે ભોજનમાંથી રહી ગયેલો. કવિને ખબર પડતાં તેમને બોલાવ્યા અને ભાવપૂર્વક તેમને જમાડયા. તપસ્વી બાવા જમ્યા, એટલે દયારામભાઈનો આત્મા ખૂબ પ્રસન્ન થયો, કારણ કે દયારામભાઈ એમ માનતા હતા કે બાવાજીએ ભોજન લીધું એટલે શ્રીશેષશાઈ ભગવાને પણ લીધું.

જીવિત ક્રિયા કર્યાં પછી દયારામભાઈ ડભોઈ પાછા ફર્યાં. થોડોક વખત તબિયત સારી રહી પણ ફરીથી વ્યાધિનો હૂમલો થયો. સંવત ૧૯૦૯ માં આ હૂમલો આવતાં. દયારામભાઈ પથારીવશ થયા. શરીર તદ્દન અશક્ત અને સૂકાઈ ગયું હતું. ગળામાંથી બરાબર બોલી પણ શકાતું નહિ. તેમણે બધાંને ચેતવ્યા કે હવે આ તેમની છેલ્લી દશા હતી. 'કાલજ્ઞાન સારાંશ' નામના કાવ્યમાં તેમણે મૃત્યુ સમયનાં ચિહ્નો જણાવેલાં છે તે હવે તેમને પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યા. ઘણી વખત તે ચિન્તામાં પડી જતા. રતનબાઈ કે શિષ્યો કોઈ પૂછે પણ જવાબ ન આપે. ઔષધ પણ ન લે. એક વખત પથારીમાંથી કવિની નઝર એક ઢેફા તરફ ગઈ. ઘણો સમય તે તરફ જોઈ રહ્યા. વસન્તરામે પૂછ્યું 'આપ શો વિચાર કરો છો? હમણાં હમણાં તમો બહુ ચિન્તામાં પડી જાવ છો?' દયારામભાઈએ કહ્યું. 'વસન્તરામ સાંભળ! આ સામે માટીનું ઢેફું જોઈને મને એમ લાગે છે કે શું મારી કવિતાની સ્થિતિ તે ઢેફા જેવી થશે?' આ ઢેફું ૭ માસથી અહીંઆં હતું. જ્યારે મેં પ્રથમ જોયેલું ત્યારે તે મોટું હતું પણ આ ૭ મહિનામાં તેની રજ ઘસાતાં ઘસાતાં તે ઘણું નાનું થઇ ગયું છે. અને કદાચ થોડા વખત પછી તેનું અસ્તિત્વ પણ મટી જશે. શું મારી કવિતાની પણ આ દશા થશે? મને મારા દેહનો વિચાર આવતો નથી, કારણકે તેને તો આખરે જવાનુંજ છે, 'પણ મારી પ્રભુગાનની કવિતા શું આમ અલોપ થઇ જશે?'

આ સાંભળીને વસંતરામે કહ્યું. 'આપ તેની ચિંતા કરશો આપની કવિતાનું અમે અમારા પ્રાણ માફક રક્ષણ કરીશું. કેટલાંનાં જીવનો સુધર્યાં થયા છે? કેટલાં દુઃખીઆઃ દુઃખનો ભાર હળવો થયો છે? તેણે કેટલાંનાં જીવનમાં નવો મૂકયો છે એ તો છે અમારું અમૃત, અમારું સંજીવિની : પ્રભુની કૃપાથી આપની કવિતા લોક હૈયે સદાને માટે લોકના કંઠમાં સદા ગુંજશે.' રણછોડ તથા ગિરજાશં કવિશ્રીને આ બાબતમાં નિશ્ચિંત બનાવ્યા.

તે વેળા સગાં વહાલાં સહુ રહેશે અળગાં;
જ્યારે જમના કિંકર ઝપટાવશે, અલબેલા શ્રીજી. ત્યહાં૦ ૧
અવસરે આવી કર સાહશો નહિ કૃષ્ણજી તો;
દુશ્મનનો દાવો ફાવશે, અલબેલા શ્રીજી. ત્યહાં૦ ૨
દોષ દેખી જો દીનાનાથ ઓસરશો તો;
તે સમે કોણ છોડાવશે, અલબેલા શ્રીજી. ત્યહાં૦
કુપુત્ર કેરા અવગુણ ઢાંકે શોભા પિતાજી;
પ્રકાશે પોતાને લજાવશે, અલબેલા શ્રીજી. ત્યહાં૦
જેવો તેવો પણ **દયો** કહાવ્યો તમારો પ્રભુ;
તમ વિના કોણ નિભાવશે, અલબેલા શ્રીજી. ત્યહાં૦

પદ—૨

દર્શન દ્યોની રે દાસને, મારા ગુણનિધિ ગિરિધરલાલ;
નાથ નિવારો રે ત્રાસને, આપો આપ ઉપર અતિ વહાલ. દર૦ ૧
શ્રીનટવરનંદન રે નંદના, ભાવે મુને મદનમનોહર રૂપ;
ચિત્ત ના ચોંટે રે માહરૂં, અનુભવ વ્યાપક બ્રહ્મ અનૂપ. દર૦ ૨
જપે નહી અજપા રે જાપને, ન ગમે સુણવો અનહદ નાદ;
યજ્ઞ સમાધિ રે ના ગમે, ન ગમે સ્વર્ગ મુક્તિના સ્વાદ. દર૦ ૩
અન્ય ઉપાસન રે ના ગમે, વિના એક પૂર્ણ પુરુષોત્તમ;
ફીકાં લાગે રે સાધન સહુ, પડી મુને પ્રેમ ભક્તિમાં ગમ. દર૦ ૪
(મુને) શ્રીવલ્લભસુત રે ગુરુ ગમ્યા, સહુ વિધિ શ્રીકૃષ્ણજી સમાન,
જીવનાં સાધન રે ના જુવે, વહાલો નિજબલે કરે નિજાનંદ દાન. દર૦ ૫
સર્વ તપાસ્યું રે ફરી ફરી, કિંચિત કયહું ના દીઠો સાર;
સુખ એક દીઠું રે સર્વથી, સેવા સ્મરણ નંદકુમાર. દર૦ ૬
શ્રીમહાપ્રભુની રે કહાનીથી, મુજપર રીઝો રાધાનાથ;
સમૂળ અવિદ્યા રે તો ટળે, હરિજી ઝાલો જો મુજ હાથ. દર૦ ૭

શ્રી વૃંદાવનની કુંજમાં, જ્યહાં કરે જુગલકિશોર વિલાસ;
દાસ દયાની રે વિનતિ, (મુને) દાસી કરી રાખો નિજપાસ. દર૦ ૮

પદ—૩. વિનતિ.

મહારે અંત સમય અલબેલા, મુજને મૂકશો મા;
મહારા મદનમોહનજી છેલા, અવસર ચૂકશો મા. મા૦ ૧
હરિ હું જેવો તેહેવો તમારો, મુજને મૂકશો મા;
શ્રીગુરુ સોંપ્યે સંબંધ વિચારો, અવસર ચૂકશો મા. મા૦ ૨
મહારા દોષ કોષ કોષ સંભારી, મુજને મૂકશો મા;
શરણાગતવત્સલ ગિરિધારી, અવસર ચૂકશો મા મા૦ ૩
હરિ મહારે ધર્મ નથી કોઈ સાધન, મુજને મૂકશો મા;
નથી સત્સંગત સ્મરણ આરાધન, અવસર ચૂકશો મા. મા૦ ૪
શ્રીપતિ સર્વાત્મા સર્વોત્તમ, મુજને મૂકશો મા;
મહારા પ્રાણજીવન પુરુષોત્તમ, અવસર ચૂકશો મા. મા૦ ૫
સમર્થ કરુણાસિંધુ શ્રીજી, દયાને મૂકશો મા;
મહારે ઓથ નથી કોઈ બીજી, અવસર ચૂકશો મા. મા૦ ૬

છેલ્લું પદ ગાયું, તે વખતે બધાં શિષ્યોની આંખમાંથી અશ્રુઓ પડવા લાગ્યાં. ખૂબ કરુણ રસ વ્યાપ્યો. રતનબાઈનું હૈયું હાથમાં રહ્યું નહિ, તે પણ ખૂબ રડયાં. દયારામભાઈએ શિષ્યોને કહ્યું. 'તમે બધાં આમ ઘેલાં કેમ કાઢો છો? જીવન અને મૃત્યુના ક્રમ ઇશ્વરી સૃષ્ટિમાં સર્વ વ્યાપક છે. જે જન્મે છે તે મરે છે. તમે કોઇને મૃત્યુરહિત જોયો છે? આ સામેનું ઝાડ શરુઆતમાં એક બીજ રૂપ હતું, પછી તેમાંથી અંકુર ફૂટયું. તેમાંથી થડ બાઝયું. તેને શાખાઓ થઈ. પલ્લવોથી આચ્છાદિત બન્યું. હવે તે પણ ઘરડું થયું છે. તે પણ થોડાક સમય પછી જશે. તમો બધા ભગવદ્‌ગીતાનો પાઠ કરો છો તો તેમાં શું

છે? આત્મા તો મરતો નથી. એ તો ચૈતન્ય રૂપ છે. દેહ પણ ખરી રીતે મરતો નથી. પણ અવસ્થા બદલે છે. જેમ વસ્ત્રો જૂનાં થતાં મનુષ્ય નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, તેમ દેહ જૂનો થાય ત્યારે આત્મા એ દેહને છોડી દઈને, નવા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. મૃત્યુ એટલે સ્થિત્યંતર "આપણે કેટલાએ જન્મ–મૃત્યુની સ્થિતિમાંથી પસાર થયા છીએ. આથી મૃત્યુનો શોક કરવાનો નહિ."

રતનબાઈને ઉદ્દેશીને કહ્યું 'તું પણ ગાંડી થાય છે. જો બ્હેન, હું જાઉં છું તેથી તારે પણ શોક કરવો નહિ. તેં મારે ઘેર મને ઠાકોરજીની સેવાના કામમાં મદદ કરી છે. તેં જો મને મદદ ન કરી હોત તો મારા ઠાકોરજીને કેટલો બધો શ્રમ પડત? ભગવાનની તારા ઉપર કૃપા છે કે તું પ્રેમપૂર્વક ઠાકોરજીની સેવા કરતી હતી. હવે તું ઠાકોરજીની સેવા કરતી રહેજે. દુનિયામાં તેં ઠાકોરજીનેજ તારા સાચા સંબંધી માન્યા છે, તો તું ઠાકોરજીની ભાવપૂર્વક સેવા કરજે, અને તારૂં કલ્યાણ થશે." એમ કહીને તેને પોતાની છબી તેમાં આપી. બધા શિષ્યોને ઉદ્દેશીને કહ્યું. તમે બધાએ 'મારી ખૂબ પરિચર્યા કરી છે. ભગવાનની કૃપા તમારા ઉપર હો. તમારા બધાંઓનું કલ્યાણ થાવ.' આવા આશીર્વાદ આપ્યા. આ વખતે શિષ્ય રણછોડભાઈએ વિનંતી કરી. "આપની પાદુકાઓ મને આપો કે જેથી આપની પછી હું તેની પૂજા કરું." દયારામભાઈએ રણછોડને કહ્યું 'મારી પૂજા માટે પાદુકાઓ માગે છે? હું કોઈ મોટો માણસ નથી.મારી પૂજા હોય નહિ, તેથી તો મારું પતન થાય. હું કૃષ્ણનો શિષ્ય છું. મારે ગુરુ થવું નથી, અને શિષ્યો કરવા નથી. એવી ઘેલછા તમો કરશો નહિ. તને પાદુકાઓ તો નહિ આપું. પણ તું એક કામ કરજે. તારે મારાં પદો ગાવાં ને લોકમાં કૃષ્ણની ભક્તિનો પ્રચાર કરવો. મારા તમામ ગ્રન્થો તને આપું છું. એમ કહીને વસન્તરાયને તંબુરો આપ્યો.

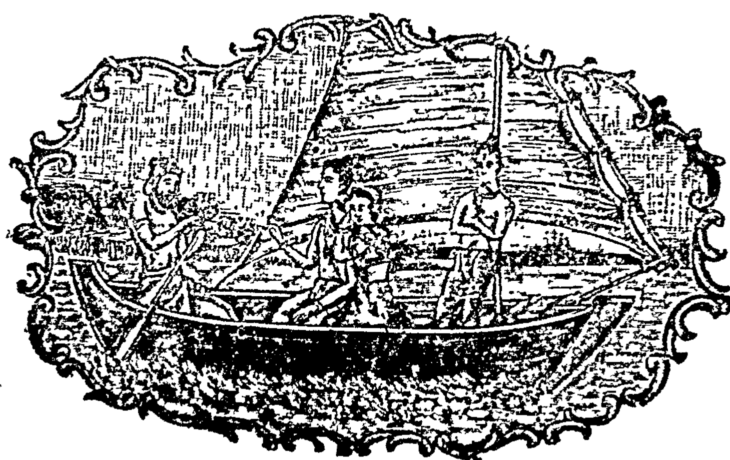
આમ બોલતાં બોલતાં એકાએક અવાક્ બની ગયા. આખી રાત

એ સ્થિતિમાં પસાર થઈ. શિષ્યોએ પથારી પાસે બેસીને 'શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ' ની ધૂન મચાવી, અને દયારામભાઈનાં પદોનું કીર્તન કરવા લાગ્યા. બીજા દિવસનું પરોઢ થયું, મહા સુદ ૧૪ નો દિવસ અને સોમવાર હતાં. રણછોડ, સૂરદાસનાં પદો ગાતા હતા તે વખતે કવિ શુદ્ધિમાં આવ્યા અને કહ્યું 'હવે ગફલતમાં રહેશો નહિ.' ભાવુકો સમજી ગયા. કવિની પહેલાની સૂચના પ્રમાણે રતનબાઈએ પેટીમાંથી વૃંદાવનની રમણ રેતી અને યમુના જલ તથા શ્રીનાથજીની ગાયોનું ગોબર, જે પેટીમાં સાચવી રાખ્યું હતું, તે બહાર કાઢયું અને તેનો બારીક ભૂકો કર્યો, અને તેનું પાન કરાવ્યું. પછી ગંગાસ્નાન કરાવ્યું. તેમજ ગોપીચંદનનો શરીરે લેપ કર્યો અને લલાટે કુંમકુમનું તિલક કર્યું. અને તેજ ક્ષણે વિદ્યુતનો પ્રકાશ જેમ મેઘમાલામાં વિલીન થઈ જાય તેમ તેમનો આત્મા દેહના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને દિવ્યધામમાં ચાલ્યો ગયો. પ્રભુ સાથે સાયુજ્ય પામ્યો. તુર્તજ દેહને પથારીમાંથી નીચે ઉતાર્યો.

ગામમાં તથા ચાંદોદમાં વાયુવેગે આ સમાચાર ફેલાયા. સ્ત્રી પુરુષોનાં ટોળે ટોળાં તેમના દેહનાં અન્તિમ દર્શન કરવાને ઉમટયાં. તમામની આંખમાંથી અશ્રુઓ વહેવા લાગ્યાં 'હવે અમને કોણ નવાં નવાં ભજનો ગાઈને ઉપદેશ આપશે.' એમ જુવાન અને વૃદ્ધો કલ્પાંત કરવા લાગ્યા. કવિશ્રીની ઈચ્છાનુસાર તેમની શબવાહિનીને અગ્નિ સંસ્કાર કરવા ચાંદોદ લઈ જવામાં આવી. ડભોઈના મનાપુર ચકલાથી તે નાંદોદી ભાગોળ સુધી લોકોની ખૂબ ઠઠ જામી હતી. ડભોઈથી ચાંદોદ સુધીના નવ માઈલ સુધી લોકો કવિનાં પદો લલકારતા લલકારતા ચાલતા હતા. બપોરના બાર વાગે શબવાહિનીને ઉપાડવામાં આવી. તેના ઉપર દરેક ચકલે અને ચૌટે પુષ્પમાળાઓ ચઢાવવામાં આવી. કેટલાકો તેમના ચરણનો સ્પર્શ કરતા. ચક્રતીર્થના ઓવારે 'રેવા નદીના તટે' તેમના શબને અગ્નિ સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. તે સમયે હજારો મનુષ્યોએ ભેગા મળીને

તેમનાં પ્રિય ભજનોનું કીર્તન કર્યું. તેમને અન્તિમ વંદના કરી, ને ભગ્ન હૃદયે પાછા ફર્યાં. દયારામભાઈના જીવન-નાટકનો છેલ્લો પડદો પડયો અને તેમની જીવન લીલા સંકેલાઈ. દયારામભાઈનો આત્મા પ્રભુની ચરણ સેવા કરવા દિવ્યધામમાં સદાને માટે ચાલ્યો ગયો.

ડભોઈ ચાંદોદમાં તેમના માનમાં એક દિવસ તમામ બજારો બંધ રહ્યા. દયારામભાઈના શિષ્યોને દયારામભાઈના વિયોગનું દુઃખ ઘણા સમય સુધી સાલ્યું. દયારામભાઈ વગર તેમનું જીવન શુષ્ક-નિષ્ક્રિય બની ગયું. તેમણે કામકાજ કે ધંધો પણ છોડી દીધો. રતનબાઈ તો હેબતાઈ ગયાં. તેને ઠાકોરજીની સેવાનો રંગ લગાડનાર દયારામભાઇ હતા. તેમની તેને મોટી હુંફ હતી. સેવાની બધી રીત તેમની પાસેથી તે શીખ્યાં હતાં. તેમના જવાથી તે એકલાં પડી ગયાં હતાં. પણ પ્રભુ સેવામાં ચિત્ત પરોવતાં. રાત્રે સૂતા પહેલાં દયારાભાઈની છબી પધરાવીને તેને પુષ્પહાર પહેરાવતાં અને તેમનાં રચેલાં પદો તથા ગરબીઓ ગાતાં. એ રીતે જીવન પસાર કરતાં.

પ્રકરણ ૧૬ મું
આવરણ ભંગ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં દયારામભાઈ વિષે જેટલું લખાયું છે તેટલું બીજા કોઇ જૂના કવિ વિષે લખાયું નથી. પણ મોટા ભાગનાં આ લખાણો દયારામભાઈ અગર તેમના ધાર્મિક વિચારો પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ ધરાવનારાઓ તરફથી કરવામાં આવ્યાં છે. આમાં દુઃખની વાત તો એ છે કે સારા સારા સાહિત્યકારો પણ એ પૂર્વગ્રહથી મુક્ત નહોતા. સૌથી પ્હેલાં સ્વ૰ નર્મદાશંકરની કલમે દયારામભાઇ વિષે કેટલાંક વિધાનો કર્યાં, ત્યારપછી બીજાઓએ પણ તેમનાં વિધાનો સાચાં માનીને ભ્રાન્તિઓ ફેલાવી. ગુજરાતીના આદ્યતંત્રી સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇએ પણ બૃહત્કાવ્ય દોહન ગ્રંથ ૫ માં, કેટલીક હકીકત કવિ વિષે લખી છે. રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા તથા નાથાશંકર શાસ્ત્રીના પ્રાચીન કાવ્યમાળા પુસ્તક ૨ માં નર્મદ તથા 'ગુજરાતી' નાં લખાણોનો આધાર લેવાયાં છે. સ્વ. ત્રિભુવન શેઠે ઇચ્છારામની કેટલીક હકીકતોનો ઉપયોગ કર્યો છે. બીજા પણ લેખકોએ જે લખ્યું છે. તે ઉપરનાઓને આધારે લખ્યું છે. આ લેખકોને હાથે દયારામભાઇને મોટો અન્યાય થયો છે. તેમના જીવન ચરિત્રને તેઓએ વિકૃત સ્વરુપમાં રજુ કર્યું છે. તેમણે ગમે તેની પાસેથી મળેલી અધૂરી માહિતી તથા દયારામભાઇના કાવ્યોનો પૂરા અભ્યાસ વગર. અવલોકન વગર, પુરોગામીએ કરેલાં વિધાનોને 'બાબા વાકયં પ્રમાણં' પ્રમાણે સત્ય તરીકે સ્વીકારીને લખ્યું છે એવું તેમના જીવન ચરિત્રના નિષ્પક્ષપાત રીતે અવલોકન કરનારને તથા અક્ષરદેહના અભ્યાસીને જણાયું છે. સૂર્ય વાદળાંથી

ઢંકાયલો હોય ત્યારે તેને નહિ જોનાર 'સૂર્ય નથી,' એવું કહેવાની હિંમત કરે તેમ કવિશ્રીના જીવન ચરિત્ર અંગેની સંપૂર્ણ માહિતીના અજ્ઞાનરૂપી આવરણને લીધે, કવિશ્રીનું જીવન શુદ્ધ સ્વરુપમાં પુરોગામી લેખકો જોઇ શકયા નથી. એટલુંજ અહિંઆ કહેવું બસ થશે. સ્વ. મૂળચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળાએ 'દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૧' ની પ્રસ્તાવમાં, સ્વ. શંકરપ્રસાદ રાવળે, તેમના 'દયારામભાઈના જીવન ચરિત્ર' નાં પ્રકરણ ૨ માં, કવિના શિષ્યના પ્રપૌત્ર શ્રી. જીવણલાલ છગનલાલ જોષીએ 'દયારામ કાવ્યામૃત'ની તથા 'પ્રશ્નોત્તર માલિકા'ની પ્રસ્તાવનામાં, પ્રા. કેશવરામ શાસ્ત્રીએ 'રસિકવલ્લભ' એક અધ્યયનમાં, પ્રો. જેઠાલાલ ગો. શાહે તેમના 'રસિકવલ્લભ' ની પ્રસ્તાવનામાં તથા 'દયારામના આન્તર જીવન'માં શ્રી. ગોવિંદલાલ છોટાલલ પરીખે 'દયારામભાઈના ગ્રંથોની પ્રસ્તાવનામાં, સ્વ. ભોળાનાથ બાપાલાલ કંથારીઆએ 'દયાકાવ્ય ચર્ચા' માં, પૂરોગામી લેખકોએ ઉપજાવેલી ભ્રાંતિઓને સંશોધન તથા અભ્યાસ પૂર્વક દલીલો તથા પૂરાવા આપીને દૂર કરી છે. તેથી અહિંઆ તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. આ પુસ્તકના પ્રથમ પ્રકરણમાં તેનું અલ્પ નિરીક્ષણ કર્યું છે. વિશેષ જીજ્ઞાસુએ શંકરપ્રસાદ છ. રાવળનાં દયારામભાઈના જીવન ચરિત્રનું પ્રકરણ ૧ લું તથા જોષી જીવણલાલ છગનલાલની દયારામભાઈના 'કાવ્યામૃત' માં 'સમીક્ષાને પંથે' વાંચી લેવું. ભાઈશ્રી જીવણલાલ દયારામભાઈના સાહિત્યમાં ઘણો રસ લે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમની પાસે દયારામભાઈનું તમામ સાહિત્ય હસ્તલિખિત સંગૃહીત છે. તેમના પિતામહ રણછોડભાઈ દયારામભાઈના શિષ્ય હતા. એટલે દયારામભાઈનાં કાવ્યો પ્રત્યેની ભક્તિ તેમના વારસામાં ઉતરી છે. તેમણે દયારામભાઈ વિષેની ભ્રાન્તિઓની સમીક્ષા કરનારી ઘણી માહિતી એકત્ર કરી છે. તેથી આ વિષયમાં રસ લેનારે તેનું અવલોકન કરવું. આમ છતાં આ પુસ્તક માટે તેનો અંગુલિનિર્દેશ કરવો જોઈએ.

પુરોગામીઓએ ફેલાયલા મુખ્ય ભ્રમો અને તે બાબતની સત્ય હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) નર્મદાશંકરે કરેલાં વિધાનો, ઉતાવળીઆં અને પૂરેપૂરી ચકાસણી વગરનાં ઉપર ચોટીઆં કહી શકાય. તે નર્મદના પોતાના ખુલાસાથી સિદ્ધ થાય છે. 'એ લખાણ (નર્મગદ્યનું) પ્રસંગની જોસ્સાઓની નિશાની છે, માટે એમનાં વિચારોને ચોમાસાનું ડહોળાયલું પાણી સમઝવું. અલબત્ત વરસ પછી એ વિચારો શરદ ઋતુનાં પાણી જેવાં થાય ખરાં.' એ શબ્દોમાં 'કવિ પોતેજ પોતાને મળેલી માહિતિ શંકા ભરી હોવાનું જણાવે છે. નર્મદાશંકર સુધારાના અગ્રણી હતા. દયારામભાઈ પુષ્ટિમાર્ગીય, એટલે તેઓ દયારામભાઈના જીવન ચરિત્રને કદાચ પક્ષપાત વગર અવલોકી શકયા ન હોય. એટલુંજ કહી શકાય. બાકી તેમણે 'દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ' પ્રસિદ્ધ કરીને દયારામભાઈની કવિતા તરફ પ્રેમ દશાવ્યો છે. એની નોંધ લેવી જોઈએ.

(૨) દયારામભાઈએ ગોસ્વામી પુરુષોત્તમજી મહારાજનું અપમાન કર્યું તે વાત સત્ય નથી.

(૩) કવિ ડાહ્યાભાઈ સાકોદરાની હકીકત પણ સાચી નથી. તે નામની કોઈ વ્યક્તિજ નહોતી. ઈચ્છારામે પણ આ સાકોદરા વિષે લખ્યું છે. પણ તે ઉપરના કારણથી સત્ય નથી.

(૪) કેશવાનંદ નામનો સાધુ દયારામભાઈનો ગુરુ હતો. તેની પ્રસાદીથી તેમને કાવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. આવું વિધાન સ્વ. ઈચ્છારામભાઈએ કરેલું છે. પણ આ હકીકત ગલત છે. કેશવાનંદ નામની વ્યક્તિજ નહોતી. જો દયારામભાઈ તેમના ગુરુ હોત તો, જેમ ઈચ્છારામ ભટ્ટજીનો તેમના કાવ્યમાં ઉલ્લેખ કરે છે, તેમ એમનો પણ કર્યો હોત. તેમ નર્મદાથી તરીને દયારામ

ઢંકાયલો હોય ત્યારે તેને નહિ જોનાર 'સૂર્ય નથી,' એવું કહેવાની હિંમત કરે તેમ કવિશ્રીના જીવન ચરિત્ર અંગેની સંપૂર્ણ માહિતીના અજ્ઞાનરૂપી આવરણને લીધે, કવિશ્રીનું જીવન શુદ્ધ સ્વરુપમાં પુરોગામી લેખકો જોઇ શકયા નથી. એટલુંજ અહિંઆ કહેવું બસ થશે. સ્વ. મૂળચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળાએ 'દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૧' ની પ્રસ્તાવમાં, સ્વ. શંકરપ્રસાદ રાવળે, તેમના 'દયારામભાઈના જીવન ચરિત્ર' નાં પ્રકરણ ૨ માં, કવિના શિષ્યના પ્રપૌત્ર શ્રી. જીવણલાલ છગનલાલ જોષીએ 'દયારામ કાવ્યામૃત'ની તથા 'પ્રશ્નોત્તર માલિકા'ની પ્રસ્તાવનામાં, પ્રા. કેશવરામ શાસ્ત્રીએ 'રસિકવલ્લભ' એક અધ્યયનમાં, પ્રો. જેઠાલાલ ગો. શાહે તેમના 'રસિકવલ્લભ' ની પ્રસ્તાવનામાં તથા 'દયારામના આન્તર જીવન'માં શ્રી. ગોવિંદલાલ છોટાલલ પરીખે 'દયારામભાઈના ગ્રંથોની પ્રસ્તાવનામાં, સ્વ. ભોળાનાથ બાપાલાલ કંથારીઆએ 'દયાકાવ્ય ચર્ચા' માં, પૂરોગામી લેખકોએ ઉપજાવેલી બ્રાંતિઓને સંશોધન તથા અભ્યાસ પૂર્વક દલીલો તથા પૂરાવા આપીને દૂર કરી છે. તેથી અહિંઆ તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. આ પુસ્તકના પ્રથમ પ્રકરણમાં તેનું અલ્પ નિરીક્ષણ કર્યું છે. વિશેષ જીજ્ઞાસુએ શંકરપ્રસાદ છ. રાવળનાં દયારામભાઈના જીવન ચરિત્રનું પ્રકરણ ૧ લું તથા જોષી જીવણલાલ છગનલાલની દયારામભાઈના 'કાવ્યામૃત' માં 'સમીક્ષાને પંથે' વાંચી લેવું. ભાઈશ્રી જીવણલાલ દયારામભાઈના સાહિત્યમાં ઘણો રસ લે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમની પાસે દયારામભાઈનું તમામ સાહિત્ય હસ્તલિખિત સંગ્રહીત છે. તેમના પિતામહ રણછોડભાઈ દયારામભાઈના શિષ્ય હતા. એટલે દયારામભાઈનાં કાવ્યો પ્રત્યેની ભક્તિ તેમના વારસામાં ઉતરી છે. તેમણે દયારામભાઈ વિષેની બ્રાન્તિઓની સમીક્ષા કરનારી ઘણી માહિતી એકત્ર કરી છે. તેથી આ વિષયમાં રસ લેનારે તેનું અવલોકન કરવું. આમ છતાં આ પુસ્તક માટે તેનો અંગુલિનિર્દેશ કરવો જોઈએ.

પુરોગામીઓએ ફેલાયલા મુખ્ય ભ્રમો અને તે બાબતની સત્ય હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) નર્મદાશંકરે કરેલાં વિધાનો, ઉતાવળીઆં અને પૂરેપૂરી ચકાસણી વગરનાં ઉપર ચોટીઆં કહી શકાય. તે નર્મદના પોતાના ખુલાસાથી સિદ્ધ થાય છે. 'એ લખાણ (નર્મગદ્યનું) પ્રસંગની જોસ્સાઓની નિશાની છે, માટે એમનાં વિચારોને ચોમાસાનું ડહોળાયલું પાણી સમઝવું. અલબત્ત વરસ પછી એ વિચારો શરદ ઋતુનાં પાણી જેવાં થાય ખરાં.' એ શબ્દોમાં 'કવિ પોતેજ પોતાને મળેલી માહિતિ શંકા ભરી હોવાનું જણાવે છે. નર્મદાશંકર સુધારાના અગ્રણી હતા. દયારામભાઈ પુષ્ટિમાર્ગીય, એટલે તેઓ દયારામભાઈના જીવન ચરિત્રને કદાચ પક્ષપાત વગર અવલોકી શક્યા ન હોય. એટલુંજ કહી શકાય. બાકી તેમણે 'દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ' પ્રસિદ્ધ કરીને દયારામભાઈની કવિતા તરફ પ્રેમ દર્શાવ્યો છે. એની નોંધ લેવી જોઈએ.

(૨) દયારામભાઈએ ગોસ્વામી પુરુષોત્તમજી મહારાજનું અપમાન કર્યું તે વાત સત્ય નથી.

(૩) કવિ ડાહ્યાભાઈ સાકોદરાની હકીકત પણ સાચી નથી. તે નામની કોઈ વ્યક્તિજ નહોતી. ઈચ્છારામે પણ આ સાકોદરા વિષે લખ્યું છે. પણ તે ઉપરના કારણથી સત્ય નથી.

(૪) કેશવાનંદ નામનો સાધુ દયારામભાઈનો ગુરુ હતો. તેની પ્રસાદીથી તેમને કાવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. આવું વિધાન સ્વ. ઈચ્છારામભાઈએ કરેલું છે. પણ આ હકીકત ગલત છે. કેશવાનંદ નામની વ્યક્તિજ નહોતી. જો દયારામભાઈ તેમના ગુરુ હોત તો, જેમ ઈચ્છારામ ભટ્ટજીનો તેમના કાવ્યમાં ઉલ્લેખ કરે છે, તેમ એમનો પણ કર્યો હોત. તેમ નર્મદાથી તરીને દયારામ

કરનાળી કેશવાનંદ સાધુ પાસે ગયા એ પણ માની શકાય નહિ. પ્રવાહની સ્થિતિ જોતાં ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ તે અશક્ય છે.

(૫) દયારામભાઈ ચુસ્ત પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ હતા. છતાં તેમણે કોઈ વખત શિવની નિન્દા કરી નથી. તેમનાં કાવ્યોમાં, શિવ માટે પૂર્ણ આદર તેમણે દર્શાવ્યો છે. એટલે સ્વ. ઇચ્છારામભાઈનું એ બાબતનું મન્તવ્ય અસત્ય છે. કહેવાય છે કે સ્વ. ઇચ્છારામે પાછળથી પોતાના વિચારો ફેરવ્યા હતા. (જુઓ શંકરપ્રસાદ રાવળ કૃત દ૦ જીવન ચરિત્ર પૃ. ૩૧) જો કે ઇચ્છારામભાઈએ દયારામભાઈનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરીને તેમની સાહિત્ય સેવા કરી છે તે સ્વીકારવું જોઈએ.

(૬) પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૨ ની પ્રસ્તાવનામાં જે હકીકત આપેલી તે 'નર્મદ' તથા 'ગુજરાતી' ના આધારે છે. તે ખરી નથી. તેમાં નીચેના ભ્રમો ફેલાવ્યા છે.

(અ) "દયારામ ૧૫ વર્ષના હતા ત્યારે તેમના મામા જે ફુરજા ઉપર ભરુચમાં નોકરી કરતા હતા. ત્યાં ૧૦ વર્ષ સુધી નોકરી કરી." આ બાબતમાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે, કે દયારામભાઈએ કોઈ દિવસ ભરુચમાં અને સરકારી નોકરી કરી નથી. કોઈ પણ પ્રકારની તેમણે નોકરી કરીજ નથી.

(બ) "દયારામભાઈ ફક્કડ કપડાં પહેરતા હતા તેનું કારણકે તે સાઠોદરાભાઈ." આ દલિલ કેવી વિચિત્ર? સાઠોદરા જ્ઞાતિ અને ફક્કડપણાને કોઇ સંબન્ધ છે? ફક્કડ કપડાં પહેરવાનો શોખ તો કોઈપણ જ્ઞાતિમાં હોઈ શકે. સાઠોદરા જ્ઞાતિ ઉચ્ચ સંસ્કારવાળી અને રસિકતા માટે જાણીતી છે તેને ફક્કડ કહેવાથી તે જ્ઞાતિનું અપમાન થતું નથી?

(ક) "કવિશ્રીની બાલ્યાવસ્થામાં સત્સમાગમ નહોતો." એવું જે લખવામાં આવ્યું છે. તે માત્ર ગપ્પુંજ કહેવાય. ચાંદોદમાં તેમને

સાધુ સન્તો તથા પુરાણીઓની કથાનો લાભ મળ્યો હતો એ હકીકત છે.

(૩) કવિશ્રીએ કંઠી તોડી નાખ્યાનો પ્રસંગ નર્મદના લખાણને આધારે છે. તેજ પ્રસંગને 'ગુજરાતી'એ આપેલી હકીકત ખોટી ઠરાવે છે. 'નર્મદ' તથા 'ગુજરાતી' ની કંઠી તોડવાની આપેલી હકીકત એ માત્ર ગપગોળાજ છે. દયારામભાઈ ચુસ્ત વૈષ્ણવ હતા. તે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી તથા તેમના વંશજો તરફ અપૂર્વ પ્રેમ તથા પૂજ્યતા ધરાવતા. તેમ વૈષ્ણવ તરીકે એ કંઠીનું માહાત્મ્ય સારી પેઠે સમજતા હતા, વૈષ્ણવો સમક્ષ, કવિશ્રીને હલકો પાડવા સિવાય, ઉપરના કથનનો કોઈ હેતુ નથી.

(૧૧) કવિએ રતનબાઈની ન્યાતની "સોનારણનું બેડું ફોડેલું." એ વાત 'ગુજરાતી' એ જણાવી છે. પણ તેનો કોઈ આધારજ નથી. રતનબાઈએ મારતાન સોનીની ન્યાતનાં હતાં. તેમની ન્યાતનું એક પણ ઘર ચાંદોદમાં નહોતું. **मूलं नास्ति कुतः शाखाः** તેના જેવું આ અસત્ય છે.

(૧૨) 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા' ના ભાગ ૨ માં 'રસિકવલ્લભ' ગ્રંથ છાપ્યો છે પણ તે ગ્રંથ "શુદ્ધાદ્વૈત" નું પ્રતિપાદન કરે છે એમ લખ્યું છે તે સાચું નથી. આ ગ્રંથ શ્રીવલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈત વેદાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે.

(૧૪) 'ગુજરાતી' પ્રેસે પ્રકટ કરેલા (શુદ્ધાદ્વૈતનું નહિ) સ્વ. પ્રાણજીવન વ્યાસ સંગૃહીત દયારામભાઈના 'કાવ્ય સંગ્રહ' ના મુખ પૃષ્ઠ ઉપર દયારામભાઇ ને 'સ્વામીનારાયણ પંથી' જણાવેલ છે. એ ગ્રંથ પ્રકાશકનું ઘોર અજ્ઞાન સૂચવે છે. અગર તો ભૂલ સુધારવામાં દૃષ્ટિ દોષ હોવો જોઈએ. દયારામભાઈ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિ સંપ્રદાયના હતા, તેમણે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય વિષે અગર તેના સિદ્ધાન્તો વિષે કોઈ પણ સ્થળે લખ્યું નથી.

(૧૪) રતનબાઈ અને દયારામભાઈના સંબન્ધ વિષે જે ગપગોળા ફેંકવામાં આવ્યો છે, તે અસત્ય ઠરેલ છે. દયારામભાઈની ૬૦ વર્ષની વયે, તેમની ઠાકોર સેવામાં ઉપયોગી થવા ૪૫ વર્ષની વયે તેમના સંપર્કમાં આવ્યા. ભગવત્સેવા કરવા માટેનોજ તેમનો સંબન્ધ હતો. (વાંચો આ પુસ્તકમાં 'તપોવન સાથી' વાળું પ્રકરણ)

(૧૫) ત્રિભુવન શેઠની દૃષ્ટિએ દયારામભાઈએ પુષ્ટિમાર્ગ સ્વીકાર્યો તે ઘેલછા હતી? ત્રિભુવન શેઠે દયારામભાઈની જીવન કથા લખી દે તે માટે એટલુંજ કહેવું બસ છે કે તે એક વૃથા ચર્ચા છે. આવું લખનાર લેખકને શો જવાબ અપાય? દયારામભાઈના માતાપિતા વૈષ્ણવ હતા. વૈષ્ણવી વાતાવરણમાં ઉછરેલા હતા. તેમની વૈષ્ણવી દીક્ષા સમજપૂર્વકની હતી. એને ઘેલછા કેવી રીતે કહેવાય. એવું કહેનાર પોતેજ પોતાની બુદ્ધિનું દેવાળું કાઢતા નથી?

(૧૬) સ્વ૦ ગોવર્ધનરામભાઈએ 'અક્ષર દેહ' માં દયારામભાઈની કવિતા પ્રત્યે સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે, પણ તેમના 'ક્ષર દેહ' ની બાબતમાં મૌન દાખવ્યું છે. ગોવર્ધનરામભાઈ વધુ જીવ્યા હોત તો કદાચ એ મૌન તોડત, અને આ બાબતનો ભ્રમ દૂર કરત. 'અક્ષર દેહ' માં ગોવર્ધનરામભાઈએ દયારામભાઈની પ્રેમભક્તિને યોગના અર્થમાં સમજાવી છે. તે પુષ્ટિમાર્ગની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પ્રમાણે નથી. પુષ્ટિમાર્ગની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ભાગવતમાં નિરૂપેલી દશમ સ્કંધની ભક્તિ છે. પુષ્ટિમાર્ગ યોગનાં સાધનમાં માનતો નથી. વળી નરસિંહ મહેતા સાથે દયારામભાઈની કરેલી તુલના તે પણ બરાબર નથી.

(૧૭) દિ. બા. કૃષ્ણલાલભાઈએ દયારામભાઈના જીવન વિષે આપેલી કેટલીક હકીકત પુરોગામી લેખકોના આધારે છે. તે હકીકતો અવિશ્વસનીય છે. તેમણે દયારામભાઈની કવિતાને હાફિઝની કવિતા સાથે સરખાવી છે. કારણકે ઉભયની કવિતામાં પ્રભુ માટેનો પ્રેમ છે. પણ આ સરખામણી અસ્થાને છે. બન્નેય કવિઓની ઇશ્વર

પ્રત્યેના પ્રેમની દૃષ્ટિ જુદી છે. તેમ ઈશ્વર વિષેની તેમની કલ્પના જુદી છે.

(૧૮) કેટલાકો દયારામભાઈને બાયરન કવિ સાથે સરખાવે છે. પણ ક્યાં રાજા ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી? દયારામભાઈ ભક્ત હતાં. બાયરન પૂરેપૂરો સંસારી હતો. દયારામભાઈ અલૌકિક રસના ભક્ત; બાયરન સ્થૂલ રસમાં ચકચૂર હતો. દયારામભાઈ સાકાર ઈશ્વરને–કૃષ્ણને માનતા; બાયરન ખ્રીસ્તી હતો. અને તે ઈશ્વરને માનતો હશે કે કેમ તે પણ શંકાશીલ છે. હા, દયારામે જેમ યાત્રાઓ કરી તેમ તેણે પ્રવાસો કર્યા છે. પણ એટલી સમાનતાથી સરખામણી કરી શકાય નહિ. બાયરનની પ્રેમ કવિતામાં વિલાસિતા છે.

(૧૯) શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશીએ દયારામભાઈને પ્રણય કવિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે, પણ જો પ્રણય એટલે સંસારીપ્રેમ એમ સમજવામાં આવે તો તે એવા પ્રેમી કદી ન હતા. સંસારની કોઈ સ્ત્રી સાથે પ્રેમમાં નહોતા. બધાંઓ–સ્ત્રી કે પુરુષ તરફ તેમને ભગવદીયતાનો ભાવ હતો, દરેક પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ નિર્વિકારી હતો. તેમનો પ્રેમ કેવલ પ્રભુ–કૃષ્ણ પ્રત્યેજ હતો. ગોપી ભાવનો તે પ્રેમ હતો. એ પ્રેમની ગરબીઓ તેમણે લખી છે. કવિએ એ રીતે શૃંગારરસ વર્ણવ્યો છે, પણ ભક્તિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે. તેને મધુરરસ તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય. એ અર્થમાં તે પ્રણયી નહિ, પણ અલૌકિક રસનો ભોક્તા અને પ્રભુ પ્રેમના ગાનાર કહી શકાય. શ્રી મુનશી ફ્રોઈડના માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દયારામભાઈને પ્રણય કવિ કહે છે. પણ ભક્તિ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે સાચું નથી. તો પછી ભાગવત શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ ભક્તિની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ મિથ્યા માનવી પડે, ભક્તનો પ્રેમ ફ્રોઈડની દૃષ્ટિએ સમજી શકાય નહિ.

(૨૦) કવિશ્રીનું જીવન સમજનારે ઉપરના ભ્રમોથી દૂર રહેવું

જોઇએ ! અત્યારે કેટલાંક રૂપકો તથા નાટકો લખનારા ઉપરના ભ્રમોને આધારે લખે છે. તેથી કવિશ્રીને મોટો અન્યાય થાય છે. હા, નાટકમાં મૂળ પ્રસંગોમાં ફેરફાર લાવી શકાય પણ લખનારાઓએ એટલી કાળજી રાખવી જોઈએ કે તેમાં તદ્દન જૂઠાણાં ન હોવાં જોઈએ, અગર તેથી કોઈ કોમની કે વર્ગની લાગણી ન દુભાગ; એ રીતે ફેરફાર લાવી શકાય.

ભ્રમ નિવારણ માટે આટલું સંક્ષેપમાં આપવાની જરૂર જણાતાં નોંધ લીધી છે. આમાં કોઈ લેખકને ઉતારી પાડવાનો હેતુ નથી, પણ લેખકોએ કવિશ્રીને અન્યાય થવો નહિ જોઈએ તેમજ તેમના કવિશ્રીના જીવનને તથા અક્ષર દેહને શુદ્ધ સ્વરૂપમાંજ રજુ કરવું જોઈએ; એટલોજ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

દયારામભાઈના ગુરુ વિષે કેટલીક ચર્ચા થઈ છે. એ સંબંધી જણાવવાનું કે દયારામભાઈના ગુરુ શ્રી વલ્લભલાલજી મહારાજ હતા એમ એમના વસીયત નામા ઉપરથી જણાય છે. પણ એ કયાંના તે સંબંધી અભ્યાસપૂર્ણ માહિતી પ્રા. કેશવરામ શાસ્ત્રીજીએ 'અનુગ્રહ' માસિકના વર્ષ ૨૨ અંક ૧૨ માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એમના મતે જોધપુરવાલા શ્રીનાથદ્વારમાં શ્રી વનમાળીજીમાં વધુ સમય બિરાજેલા કાકા વલ્લભજીના વંશમાં તે થઈ ગયા હતા. આ શ્રી વલ્લભજી ઈચ્છારામ ભટ્ટજીના ગુરુ ગોપાલજીના પૌત્ર દયારામભાઈના ગુરુ થાય. દયારામભાઈના શિષ્યના પ્રપૌત્રે પણ આ બાબતમાં ઐતિહાસિક સંશોધન કર્યું છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

દયારામભાઈની કાવ્ય વાડીનું વિહંગાવલોકન

ગત પ્રકરણોમાં કવિશ્રીના જીવન ચરિત્રના જુદા જુદા પ્રસંગો અવલોકવામાં આવ્યાં છે. તે ઉપરથી કવિશ્રીનું જીવન, આભૂતળ ઉપર કેવી રીતનું હતું તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. કવિઓનાં જીવન બે પ્રકારનાં હોય છે–સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ. અંગ્રેજ કવિ કિટ્સ પોતાના Ode on the Poets નામના કાવ્યમાં કવિઓ બે રીતે અમર છે; કાવ્યો દ્વારા અને આત્મરુપે. પ્રથમ ભાગમાં તેમના સ્થૂળ જીવનનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિભાગમાં હવે તેમના સૂક્ષ્મ જીવન–તેમના કાવ્ય દ્વારા લક્ષિત થતા જીવનને, આલેખવાનો પ્રયત્ન કરીશું. આ જીવન તેમના કવનમાંથી સમજાતું જીવન છે.

સામાન્ય રીતે કવિઓનાં જીવન અને કવનનો બહુ સંબંધ જોવામાં આવતો નથી. આ સંબંધી બે મતો છે. કેટલાકનું એમ માનવું છે કે કવિઓ પણ સામાન્ય સંસારી માણસો જેવાજ હોય છે. તેથી તેમનામાં સંસારના રાગદ્વેષ, વિત્તૈષણા, માયા, મમતા વગેરે હોયજ. એટલે તેમનું જીવન જો આપણે તપાસવા બેસીએ તો દુનિયાના બીજા માણસોના જીવન જેવુંજ માલુમ પડશે; બીજાઓથી કોઈ પણ રીતે ભિન્ન પ્રકારનું તેમનું જીવન જણાશે નહિ. આ કવિઓનાં કાવ્ય વાંચતાં આપણને તેમનાં જીવન વિષે કંઈક જુદોજ ભાસ થાય છે. કવન દ્વારા તેઓ આદર્શ સૃષ્ટિને રચે છે, અને તે આદર્શને સિદ્ધ કરવાને અંશે પ્રયત્ન કરે છે એટલુંજ. વસ્તુતઃ તો એમનું જીવન

તપાસીએ તો આદર્શ જેવું તેમાં ઓછું મળે છે. કંઇ આવા કવિઓનાં કાવ્યો વાંચતાં આપણામાં ઉત્તમ ભાવનાઓ જાગૃત થાય એ વાત ખરી, પણ તેમના કવનને, તેમના સ્થૂલ જીવન સાથે સરખાવીએ તો તે કવિ માટેની આપણી સન્માનની ભાવના એકદમ ઓસરી જાય છે, અને તેથી આપણે તેમનાં કવન તરફ આકર્ષાતા નથી. આ કવિઓનાં કવન અને જીવનનો કોઇ પણ મેળ હોતો નથી જેનું જીવન સંસ્કાર શૂન્ય, તેનું કવન બીજી રીતે ઉત્તમ છતાં અનાકર્ષક હોય છે. જ્યારે જે જે કવિઓનાં જીવન અને કવન એક સરખાં હોય તેમની જન સમાજ ઉપર છાપ પડે છે. જે કવિના કવન અને જીવનનો મેળ હોતો નથી તે કવિનાં કવનની છાપ બહુ વખત રહેતી નથી. તે અલ્પ સમયમાં ભુંસાઈ જાય છે. તે કવિ અમરતાને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

જીવન અને કવનનો દર્પણ અને પ્રતિબિંબની માફક સંબંધ છે. દર્પણ–અરિસામાં જેમ વસ્તુનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકીએ છીએ તેમ કવન દ્વારા કવિના જીવનને આપણે નિહાળી શકીએ છીએ. દર્પણ મલિન હોય તો પ્રતિબિંબ ઝાંખું દેખાય છે. તેમ જો કવિનું કવન મલિન હોય તો તે કવિના જીવન વિષે આપણને સારો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. અર્થાત્ કવિનું જીવન શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ એ જાણવાનું સાધન કવન છે. જેટલે અંશે કવન શુદ્ધ તેટલે અંશે તેનું જીવન ઉત્તમ. બીજી રીતે કહીએ તો જીવન અને કવન વચ્ચે બીજ અને વૃક્ષનો સંબંધ છે. બીજમાંથી વૃક્ષ ઉદ્ભવે છે. તેમ શુદ્ધ જીવનમાંથી શુદ્ધ કવન ઉદ્ભવે છે. વૃક્ષમાં બીજની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ શુદ્ધ કવનમાંથી શુદ્ધ જીવન નિર્મિત થાય છે. આ રીતે જોતાં કવન અને જીવનને કદી પણ જુદાં પાડી શકાયજ નહિ. તે એક બીજામાં રહેલ છે. કવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવન તેમના કવન સાથે એટલું બધું સંકળાયલું છે કે આપણે તેમના જીવનને તેમના કવનથી જુદું પાડી શકીએ નહિ. આથી તેમના જીવનનો

વિચાર કરતી વખતે તેમના કવનનો પણ વિચાર કરવો ઘટે છે. માટે આ વિભાગમાં આપણે તેમના કવન ઉપરથી તેમના જીવનનો ખ્યાલ બાંધીશું. કવિઓના બે દેહ હોય છે. એક અન્નમય દેહ અને બીજો વાઙ્મય દેહ. દયારામભાઈનો અન્નમય દેહ જેવો સુંદર હતો, તેવોજ તેમનો વાઙ્મય દેહ પણ હતો.

અહિંઆ એક વસ્તુ એ બરાબર સમજવાની છે કે દયારામભાઈ એ કેવલ કવિજ નથી પણ ભક્ત કવિ છે. કાળીદાસ, ભાસ, હર્ષ, પ્રેમાનંદ, શામળ, શેકસ્પીઅર, વર્ડ્ઝવર્થ, શેલી, કિટ્સ, બાયરન કે ટેનીસન વગેરે કવિઓ તે કેવળ કવિઓજ હતા. તેમનાં કાવ્યો ગમે તે વિષયનાં હોય; કાંતો જીવનના મર્મ ભાગને તપાસવાં અગર પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય ગાવું. અગર સાંસારિક જીવનના ગૂઢ કોયડાઓને ઉકેલવા અગર સમાજ જીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નોનું દર્શન કરાવવું. આમાંથી ગમે તે કોઈ પણ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે તેમની કવિતા હતી. આ કવિઓનાં કાવ્યોમાં કલા એ મુખ્ય હોય છે. કવિતા સર્જન એજ તેમના જીવનનું ધ્યેય. જો તેમની કવિતાને પોષક તત્ત્વ ન મળે તો તેમનું જીવન સૂકાઈ જાય છે. તે સિવાય તેમને જીવનમાં બીજું કંઈ આનંદ આપી શકતું નથી. આ કવિઓના વર્ગમાં કેટલાક એવા પણ કવિઓ છે કે જેમના જીવનમાં કવિતા મુખ્ય હોવા છતાં પણ તે ગૌણ રૂપે છે. તે કવિતાના દાસ નથી, પણ કવિતા તેમનું દાસત્વ સ્વીકારીને તેમના આત્માના આદેશને અનુસરે છે. તેઓ કવિતાની ખાતર અગર કવિ તરીકેની કીર્તિ મેળવવાને કવિતા રચતા નથી. આવા કવિઓનો દરજ્જો સામાન્ય કવિઓ કરતાં કંઈક ઊંચો છે. તે કવિઓ તે ભક્ત કવિઓ છે. દયારામભાઈ એકલા કવિ નથી પણ ભક્ત કવિ છે. તેમના જીવનમાં ભક્તિ મુખ્ય છે, અને કવિતા એ ગૌણ છે. કવિતાનું અવલંબન તેઓ સાધન તરીકેજ કરે છે. પ્રભુની ભક્તિ ગાવામાં કવિતા એક સાધન હોવાથી તે કવિતા તરફ તેમની મમતા હોય

છે. તેથી જો તે કવિતા, ભક્તિ સિવાયના બીજા માર્ગે તેમના ચિત્તને દોરી જાય તો તેજ પળે તેઓ તે કવિતાનો ત્યાગ કરે છે. જયદેવ, સૂરદાસાદિ અષ્ટ સખાઓ અગર નરસિંહ મહેતા જેવા કવિઓ કેવલ કવિઓ નહિ પણ ભક્ત કવિઓ છે. દયારામભાઈની કવિતા વિષે વિચાર કરતાં આ વસ્તુ બરાબર સમજવી જોઈએ. તે ભક્ત પ્રથમ છે, અને કવિ પછી છે. એટલે તેમની કવિતાનું મૂલ્ય તે રીતે થવું જોઈએ. જો તેમની કવિતામાં કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કોઈને દોષ દેખાય, અગર તેમાં કળાની ન્યૂનતા દેખાય તો તેનું કારણ એ છે કે તેમણે કવિ તરીકે કવિતા લખી નથી, તે છે. જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથેનો સંબંધ કરાવવામાં કવિતા એ મુખ્ય સાધન છે, તેથી જેટલે અંશે તે સાધન તેમને ઉપયુક્ત થાય તેટલે અંશે તેનો ઉપયોગ આ ભક્ત કવિઓ કરે છે. દયારામભાઈએ પણ પ્રભુ સાથેની સંબંધ પ્રાપ્તિમાં કવિતાનું ઉપયોગીપણું સ્વીકાર્યું છે.

જૂના કાળમાં–વેદની ઋચાઓમાં કવિને માટે 'સૂરિ' શબ્દ વપરાતો. વેદના મંત્ર દૃષ્ટા ઋષિઓ માટે 'કવિ' તથા 'સૂરિ' પદ પ્રયોજાતા. યાસ્કાચાર્ય કવિનો અર્થ 'ક્રાન્તદર્શી' એમ કરે છે. એટલે જે દર્શન દુનિયાના સામાન્ય માણસને થતું નથી તે દર્શન કવિ કરી શકે છે. દુનિયાના બીજા માણસોની દૃષ્ટિને મર્યાદાઓ હોય છે, તેઓ અમુકજ પદાર્થોને અમુક સીમામાં ફરીને અવલોકી શકે છે. પણ કવિઓનાં દર્શનને આવી મર્યાદા હોતી નથી. દુનિયાના માણસો લૌકિક પદાર્થોનેજ જોઈ શકે છે. જ્યારે ખરા કવિઓ લોકવેદથી અતીત, સ્થૂળ દૃષ્ટિની પણ પાર દિક્કાલાનવચ્છિન્ન પદાર્થને પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે. જે અગોચર પદાર્થ હોય તેને પણ તે ગોચર કરી શકે છે. જે વાગતીત હોય તેને વાણીના વિષયમાં લાવે છે, જે અચિન્ત્ય હોય તેને ચિન્તનના સીમાબન્ધનમાં તે જકડે છે. આ દૃષ્ટિ તે કવિની

દષ્ટિ છે. માટેજ કવિનો અર્થ માત્ર કવિતા ગાનાર એમ વેદકાળમાં કરવામાં આવ્યો નથી, પણ ક્રાન્ત-અતીત પદાર્થનું દર્શન કરનાર અર્થાત્ ક્રાન્તદર્શી કરવામાં આવ્યો છે. વેદકાલીન મંત્રદષ્ટાઓનું દર્શન આવા પ્રકારનું હતું તેનું કારણકે તેઓ જે દર્શન કરતા હતા તે લૌકિક ચક્ષુથી નહિ પણ આર્ષ ચક્ષુથી કરતા હતા.

જે સૌંદર્ય સામાન્ય ચક્ષુ જોઈ શકતું નથી તે ક્રાન્તદર્શી કવિનું નયન જોઈ શકે છે. 'સૂરિ' પદ માહાત્મ્ય જ્ઞાનનું બોધક છે. તે આ માહાત્મ્ય જ્ઞાન પદાર્થના ગૂઢ અર્થ ઉકેલવામાં પુણ્યનું દ્યોતક છે. આ ક્રાન્તદર્શન અગર પદાર્થના ગૂઢાર્થ સમજવાનું નૈપુણ્ય ભક્ત કવિઓમાંજ મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. આથી પ્રાચીન કાળના કવિઓ તે કેવળ કવિઓ નહિ પણ ભક્ત કવિઓજ હતા. તેઓ ક્રાન્તદર્શી હતા. જેટલે અંશે તેઓ ક્રાન્તદર્શી હતા તેટલે અંશે તે ભક્ત કવિઓ હતા. વેદના રચયિતા બ્રહ્મા કે રામાયણના ગાનાર વાલ્મીકિ તેઓ ક્રાન્તદર્શી હોવાથી ભક્ત કવિઓ હતા. પણ પાછળથી કાળીદાસાદિની કવિતાએ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વિહરવાનું ત્યજી દીધું. તેમની કવિતાની દર્શનશક્તિ કુંઠિત થયેલી હોવાથી તેઓ ક્રાન્તદર્શી ભક્ત કવિને બદલે કાવ્ય ગાનાર ફક્ત કવિના પદનેજ પ્રાપ્ત કર્યું.

દયારામભાઈની કવિતા વિષે વિચાર કરતાં પહેલાં વિવેચકે દયારામભાઈની કાવ્ય દષ્ટિને સમજવી જોઈએ. પ્રથમ તો એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તેઓ કાલિદાસાદિ કવિઓ જેવા કવિ નથી. પણ જયદેવ, સૂરદાસ, નરસિંહ, મીરાંબાઈના વર્ગના કવિ છે, એટલે ભક્ત કવિ છે. ભક્ત કવિઓને મમ્મટાદિએ કાલિદાસાદિ લૌકિક રસો પરત્વે લખાયલી કવિતાના આધારે જે કાવ્યનું લક્ષણ આપ્યું છે તે માન્ય હોતું નથી. તેમની કાવ્યની કલ્પના, પોતાનીજ સ્વયંસ્ફુરિત હોય છે, બીજા પાસેથી લીધેલી હોતી નથી. તે દષ્ટિ તેમને તેમના

જીવનમાંથી સાંપડે છે. દયારામભાઈની કાવ્ય દૃષ્ટિ સ્વયંપ્રેરિત છે, અને તેમના જીવનના ધ્યેયને અનુસરે છે.

ભારતીય તથા પશ્ચિમના કાવ્ય મીમાંસકોએ કાવ્યની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ કરી છે. મમ્મટ દોષ રહિત, માધુર્યાદિ ગુણોથી યુક્ત એવા શબ્દ તથા અર્થને કાવ્ય કહે છે. આમાં અલંકારો સર્વથા જરૂરના નથી. હોય પણ ખરા, અને ન પણ હોય. જગન્નાથ રમણીય અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દને કાવ્ય કહે છે. વિશ્વનાથ રસાત્મક વાકયને, દણ્ડી રીતિને અને આનંદવર્ધન ધ્વનિને કાવ્યનો આત્મા કહે છે. જયદેવ અલંકારને કાવ્યનું જીવાતુ (પ્રાણ) જણાવે છે. પશ્ચિમમાં એરીસ્ટોટલના સમયથી, કાવ્ય વિષે જુદાં જુદાં લક્ષણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. કોઈ તેને નિસર્ગના અનુકરણ રૂપ માને છે, કોઈ તેને નિસર્ગનું ભાવનિરૂપણ કહે છે. કાર્લાઈલ તેને સંગીતમય વિચાર જણાવે છે. વર્ડ્ઝવર્થના મતે શાન્ત પળોમાં સ્મૃતિમાં અનુભવેલ લાગણીનો આવિષ્કાર તે કાવ્યનું પ્રયોજન છે. વીસમી સદીમાં આર્નોલ્ડે જીવનની મીમાંસાને કાવ્યનું પ્રયોજન કહ્યું. કોઈ કહે છે કે તે વાસ્તવિક હોવી જોઈએ, કોઈ તેને આદર્શવાદી હોવાનું કહે છે. ગુજરાતી કવિતાના વિવેચકોમાં પણ આ બાબતમાં વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે. સદ્દગત રમણભાઈ નીલકંઠને મતે ચિત્તવૃત્તિનો સંક્ષોભ એ કાવ્યનું પ્રેરક છે. સાક્ષર પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર અર્થઘનતાને કાવ્યનું મુખ્ય તત્ત્વ માને છે. આચાર્ય આનંદશંકરભાઈના મતે તે આત્માની કલા છે. સદ્દગત કવિ શ્રી નાનાલાલ હરિસંહિતા ભા. ૧ ની પ્રસ્તાવનામાં કવિતાનું ધ્યેય સમસ્ત આત્માનો રસ બોલ જણાવે છે. આ કથનને તેઓ નીચેના શબ્દોમાં સ્પષ્ટ કરે છે.

"કવિતા એટલે સમસ્ત આત્માનાં રસ બોલ. અનુભવીઓ કહેશે કે, આત્મ-સંભારેલા સ્થિતપ્રજ્ઞના રસ બોલવા એ હરિકૃપા છે. કવિવરો કહેશે કે, સમસ્ત આત્માનાં મહાબોલ બોલતી

કવિતા રચવી એ હરિપ્રેરણા છે; અને કાવ્ય મીમાંસકો કહેશે કે બ્રહ્માનંદ સમો કાવ્યાનંદ માણવો એ પણ હરિવરદાન છે. સુભાષિત કહે છે કે **रसिकाः कामवर्जिताः** એવા કામવર્જિત રસિકવરો આ જગત્–પુંજે કેટ કેટલાક દીઠા–જાણ્યા ?

વ્યાસ ને કાલિદાસ બેશક કાવ્ય–જગતે વિરલા છે; અને નીલકંઠ અને મલ્લિનાથ પણ ઓછા જવલ્લા નથી. કોકિલ–ટહુકે ભરેલી બંધૂક લઈને ઉડનાર ૨૦ મી સદીમાં આ આંખે દીઠેલ છે, અને એવા કવિકોકિલ પ્રત્યેના સ્વાંગધારી મલ્લિનાથે પણ દીઠેલ છે.

ખરું. કોયલના બોલબાણ પ્રાર્થના ગાંડીવ–બાણથીયે કાતિલ છે. કોયલ બાણનાં તો કવચસાજ કૃષ્ણ બાણની વ્રજયોગિનીઓએ સજ્યાં હતાં.

આ અવતરણ ઉપરથી ન્હાનાલાલની કવિતા દૃષ્ટિનો ખ્યાલ આવશે. તેજ દૃષ્ટિ કંઈક અંશે દયારામભાઈની છે. દયારામભાઈની કવિતા તે પોતાના સમસ્ત આત્માનો રસબોલ હતાં. પોતાના સમસ્ત જીવનની રસાત્મક ભગવાનના સ્વરુપની અનુભૂતિના તે રસ બોલ છે. તેમની કવિતાનો વિષય ભગવદ્–સાનુભૂતિર કૃષ્ણમાં નિરોધ સિદ્ધિ છે અને તે પ્રેમ લક્ષણાભક્તિ દ્વારા તેમને સિદ્ધ કરેલ છે. જુદા જુદા કવિઓ પાસે કવિતા માટે જુદા જુદા આદર્શો હોય છે–માનવસેવા, સંસાર, પ્રકૃતિ, પ્રભુભક્તિ વગેરે. નરસિંહ, મીરાંની કવિતાનો વિષય કૃષ્ણ ભક્તિ હતો, પ્રેમાનંદનો આદર્શ પૌરાણિક કથાઓ દ્વારા જીવન શુદ્ધિ, શામળનો કૌતુકભરી લોક કથાઓથી રસવૃત્તિં, અખાનો 'જ્ઞાન–વૈરાગ્ય', દલપતરામનો નૈતિક શુદ્ધિ, નર્મદનો પ્રેમશૌર્યદ્વારા સ્વદેશભાવના, મણિભાઈ નભુભાઈનો 'અભેદભાવ', 'કલાપીનો સ્નેહ', બોટાદકરનો 'ગૃહસંસાર' સ્વ. નરસિંહરાવનો 'પ્રકૃતિ તથા સંસાર' ન્હાનાલાલનો વિશાળી વૈષ્ણવતા—તેમ દયારામભાઇ નો આદર્શ પ્રેમલક્ષણા

હતો. પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રેમભક્તિ દ્વારા, ગોપીભાવથી રસાત્મક ભગવાનના ભજનાનંદની અનુભૂતિ કરવી તે હતો. તેની પ્રેરણા આપનાર ભગવાનજ છે. તે પ્રેરણાની શક્તિ ભાગવત, ગીતા, અન્ય પુરાણો, શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ગ્રન્થો, સુરદાસાદિ કવિઓ વગેરેની કવિતાનાં રસપાનથી તેમનામાં સમૃદ્ધ બની હતી.

કવિની કવિતાની મીમાંસા કરનારાઓએ બીજી આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે તે પુષ્ટિમાર્ગીય કવિ છે, તે માર્ગની સંપૂર્ણ છાપ તેમના હૃદય ઉપર પડી હતી. જેમ ડેન્ટીની 'ડીવાઈન કોમેડી'માં રોમન કેથોલીક ધર્મની છાપ; તથા મીલ્ટનના 'પેરેડાઈઝમાં લૉસ્ટ' માં પ્યુરીટન ધર્મની છાપ—નરસિંહ—મીરાંની કવિતામાં ભાગવત ધર્મની. અને વેદાન્તી કવિ અખાની કવિતા ઉપર શાંકર વેદાન્તની છાપ પડી છે કવિ કાના ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મની છાપ છે. તેમ, દયારામભાઈની કવિતામાં વલ્લભ સંપ્રદાયના શુદ્ધાદ્વૈત વેદાન્ત અને પુષ્ટિમાર્ગની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની છાપ છે. તેમની કવિતાનો વિષય કૃષ્ણ છે તેમની દરેક કવિતામાં કૃષ્ણમાં મન તથા ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ અને તદ્દ્વારા પ્રભુના રસ સ્વરૂપની અનુભૂતિ વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. એમની કવિતા સમજવાની આ ચાવી વિવેચકે પોતાની બુદ્ધિ મજુષામાં રાખી મૂકવી જોઈએ. નહિ તો તે કવિતામાં રહેલાં મહામૂલાં રત્નોનું દર્શન કરી શકશે નહિ. દર્શનના અભાવે સાચું મૂલ્યાંકન પણ કરી શકશે નહિ.

ભક્ત કવિ દયારામભાઈ કવિતાનું લક્ષણ ઉપર પ્રમાણે બાંધે છે, અને તેને પોતે અનુસરે છે. આ જગત્‌નું મૂળ પરમાત્મા છે. પરમાત્માથીજ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય છે. જગત્‌નું સર્વસ્વ પરમાત્મા છે. તેજ પરમ અર્થ છે. માટે કાવ્યનો વિષય પણ પરમાત્મા હોવો જોઈએ. કાવ્યનું ધ્યેય સમજાવતાં 'વ્રજસત સૈયા'માં નીચે પ્રમાણે કહે છે.

બિનસંબંધ હરિકાવ્યસબ, અતિ અદ્દભૂત હું ન કામ,
આરકૂટ ભૂખનરુચિર, પેંજીમિ મિલે ન દામ.

દ. કા. સં. પૃ. ૪૩૫ શ્લો. ૭૦૧

હરિના સંબંધ વગરનું કાવ્ય તે કાવ્યજ કોઈ ઉપયોગનું નથી. ભલેને તે અદ્દભૂત હોય, તેની રચના ગમે તેટલી સારી હોય તોપણ તેમાં જો હરિનાં ગુણગાન વગેરે ન હોય તો તે કાવ્ય શા ખપનું ? જેમ આર્કૂટ કહેતાં પિત્તળ, તેનાં ગમે તેટલાં સુંદર ઘરેણાં બનાવવામાં આવે પણ, સોનાનાં હલકામાં હલકાં ઘરેણાં જેટલું તેનું મૂલ્ય અંકાતું નથી. તેમ પ્રભુના ગુણગાન વગરનાં કાવ્યો, રચનાની દૃષ્ટિએ સુંદર હોય પણ તે પિત્તળનાં જૂઠાં ઘરેણાની માફક નકામાં છે. તે કાવ્યો સાચાં નથી, સાચું કાવ્ય તો તેજ છે કે જેમાં ભગવદ્ ગુણગાન હોય.

આવાં કાવ્યોમાં શબ્દોનો ખોટો આડંબર હોતો નથી. તેમાં કવિઓ અર્થશૂન્ય શબ્દોના ઢગલા કરતા નથી. ખપ તેટલાજ શબ્દો તેમાં હોય છે. એક એક શબ્દ ગૂઢ અર્થથી ભરેલો હોય છે, અને તે પ્રત્યેક શબ્દમાં રમણીય અર્થ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોય છે; તે કાવ્ય દેખીતાં સાદાં પણ વિચારમાં ગૂઢ હોય છે. આથી કવિશ્રી કહે છે.

બરનથોર અતિઅર્થસહ, અમલ સરસ સદહોઈ,
કૃપાભારતી કૃષ્ણવહ, કાવ્ય ન એસી કોઈ.

આ દુહામાં જણાવ્યા પ્રમાણે આવાં કાવ્યોમાં મુખ્ય નીચેનાં ચાર લક્ષણો છે-(૧) અલ્પ વર્ણન (૨) ગૂઢાર્થતા (૩) શુદ્ધ શબ્દ શુદ્ધિ અને અર્થ શુદ્ધિ (૪) સરસતા–રસયુક્તતા–આ ચાર લક્ષણ યુક્ત કાવ્ય તેજ સુંદર કાવ્ય છે. જેની ઉપરં પ્રભુની કૃપા હોય તે કવિ કાવ્યો રચી શકે છે. કોઈ પણ કવિ પોતાના કૌશલ્યથી અગર પરિશ્રમથી એવાં કાવ્ય રચી શકતો નથી.

દયારામભાઈનાં તમામ કાવ્યો હરિનાં સંબંધવાળાં છે. હરિ સિવાય બીજા કોઇના વિષેની તેમણે કવિતા ગાઈ નથી. તેની ખાતર તેમણે બીજી ઘણી મોટી મોટી લાલચો જતી કરી છે. તે આપણે એમના જીવન ચરિત્રમાંથી જાણીએ છીએ. તેમનાં કાવ્યની ગેયતા અને માધુરીથી આકર્ષાઈને ઘણાએ શ્રીમંતો તથા રાજાઓ તેમની પાસે આવતા હતા, અને કેટલાંકોએ તો પોતાને ઘેર તેમને બોલાવવાને નિમંત્રણ આપતા. પણ પ્રભુનીજ કવિતા ગાવાનું પણ લેનાર આપણા કવિએ તે નિમંત્રણને અવગણ્યાં હતાં. તેમણે જો ધાર્યું હોત તો પોતાની કવિતા ગાઇને પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોત અગર, રાજકવિઓ Poet laureate ની માફક રાજદરબારમાં મોટા માનમરતબો ભોગવ્યો હોત. પણ તેવી કોઇ લાલચને તેઓ વશ થયા નથી. રાજ્યમહેલ કરતાં પોતાના નાનકડા ગૃહને તેઓ વધારે કિંમતી ગણતા હતાં. તેમજ રાજસભામાં બેસવા કરતાં પોતાના ઘર આંગણે પ્રભુ ભજન કરવાને ભેગી થતી સામાન્ય મનુષ્યોની નાનકડી મંડળીમાં બેસવાનું તે વધારે પસંદ કરતા હતા. તેમણે પ્રભુ સિવાય બીજા કોઈની પણ કવિતા કરવી નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તેમની તમામ કવિતામાં ભગવાનનુંજ ગુણગાન છે. આ ભગવાનને 'શ્રીકૃષ્ણ' તરીકે ઓળખાવે છે. વેદમાં જેને બ્રહ્મ કહે છે. તેને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં 'શ્રીકૃષ્ણ' તરીકે જણાવેલા છે. આ શ્રીકૃષ્ણ દયારામભાઇના મતે પરમ પદાર્થ છે. તેમની કવિતાનો મુખ્ય વિષય શ્રી કૃષ્ણજ છે. અને તે કૃષ્ણના વિષે જુદી જુદી રીતે કવિતાઓ ગાઇ છે. કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણના જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો છે, કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણની લીલાઓ ગાઈ છે, કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણનાં ગુણ ગાન કર્યાં છે, કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણ માટેની પ્રેમભક્તિ વર્ણી છે, કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણનો પ્રેમ મેળવવા માટે સંસારમાં વૈરાગ્ય થવો જોઈએ, એમ જણાવ્યું છે. આમ જુદી જુદી ઢબની અને પ્રકારની કવિતાનો વિષય એકજ શ્રી કૃષ્ણ છે. જેમ પુષ્પમાં સૌરભ, તેમ દયારામભાઈની કવિતામાં શ્રી કૃષ્ણ માટેની ભક્તિ છે. એ ભક્તિ તત્ત્વને તેમાંથી લેઈ લેવામાં

આવે તો એ કવિતાનું મૂલ્ય કશું નથી. શ્રી કૃષ્ણ ભક્તિ એજ દયારામભાઈના મતે કવિતાનો આત્મા છે. શ્રી કૃષ્ણ ભક્તિ સિવાયની કવિતા તે આત્મા વગરના શબ સમાન છે. દયારામભાઈની કવિતા વાંચતી વખતે આ દૃષ્ટિ આપણે લક્ષ્યમાં રાખવાની છે.

દયારામભાઈનું કાવ્ય સાહિત્ય બહુ વિશાળ છે, તેમાંથી જે મોટાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં છે તેનો અલ્પ પરિચય અહીંઆ આપણે કરીશું. આ કાવ્યોનો જે પરિચય અહીંઆ કરાવવામાં આવે છે, તે દયારામ કૃત 'કાવ્યમણિમાલા ભાગ ૧ થી ૬' માં, 'દયારામ કાવ્યામૃત' 'દયારામ રસ થાળ' અને 'દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ'માં દૃષ્ટિગોચર થશે. અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છાવાળાઓએ ઉપર ગ્રંથો જોવા. અહીંઆ જણાવેલા આ ગ્રંથોનાં નામ રચ્યા સાલના ક્રમ પ્રમાણે નથી.

પરીક્ષા પ્રદીપ—એ ૧૩૧ લીટીનું કાવ્ય છે. સમાજમાં અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યો હોય છે; સારા પણ હોય ને ખોટા પણ હોય. તેમની પરીક્ષા કેમ કરવી તે સૂત્રાત્મક શૈલિમાં કવિએ બહુજ સરસ રીતે જણાવ્યું છે. સમાજમાં કેવી રીતે વર્તવું. મનુષ્યોના વિચારો કેમ જાણવા ને ભણ્યા પછી શું કરવું, તે આમાં કવિએ દેખાડયું છે. આ ઉપરથી કવિના માનવ સ્વભાવનો અભ્યાસ કેટલો ઊંડો હતો તે સમજી શકાય છે, આદર્શ ભકત કે આદર્શ પુરુષ કેવો હોઈ શકે તે એમાં વર્ણવ્યું છે. આ 'કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૩' માં છપાયું છે.

ગુરુ પ્રભાવ ચંદ્રિકા—એમાં ગુરુદેવની મહત્તા જણાવી છે. ગુરુ એ પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, ગુરુ વગર અજ્ઞાન દૂર થાય નહીં, ગુરુ અપવિત્રને પવિત્ર કરનાર છે. ગુરુ દ્વારા સંસાર તરી શકાય છે. આ કાવ્યમાં ગુરુનાં આચરણ બતાવ્યાં છે. તેમજ ગુરુની યોગ્યતા પણ દર્શાવી છે અને દરેક મનુષ્યને પોતાના જીવનના ઉત્કર્ષ માટે ગુરુ કરવા જોઈએ તે પણ આમાં દર્શાવ્યું છે.

ચતુરચિત્ત વિલાસ—આમાં ૪૧ દોહરા ચોપાઈને સોરઠા યોજેલા છે. એમાં સમસ્યા પણ મુકેલી છે. આખો ગ્રંથ મનનીય છે. સુરદાસજીનાં દષ્ટકૂટ પદો જેવું આ કાવ્ય છે. ચતુર પુરુષો એટલે વિદ્વાનોની બુદ્ધિની કસોટી કરે એવો આ ગ્રંથ છે. સામાન્ય પુરુષોને તે દુર્બોધ છે. અર્થની દષ્ટિએ અઘરાં એવાં કાવ્યો પણ દયારામભાઈ લખી શકતા એ એમની વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ આપે છે. આ કાવ્યગ્રંથની અંદર પણ ઘનશ્યામની સાથેના સંબંધનો અર્થ જણાવ્યો છે.

વિનય બત્રિશી—દયારામભાઈએ ૩૨ શ્લોકોથી ભગવાનને વિનંતિ જે કાવ્યમાં કરેલી તે કાવ્યનું નામ 'વિનય બત્રિસી' છે. કવિ પોતાના જીવનનો એકરાર પ્રભુ પાસે કરે છે. અને પ્રભુ ભક્તિમાં જો કોઈ ભૂલેચૂકે દોષ રહી ગયા હોય તો તેની ક્ષમા યાચે છે. આ ગ્રંથના વાચનથી ભાવુકનાં હૃદય આર્દ્ર અને આર્ત બન્યા વગર રહેશે નહિ. આ કાવ્ય દયારામ કૃત મણિમાલા ભાગ ૬ માં છપાયું છે.

સારશિક્ષા—આ કાવ્યમાં દયારામભાઈએ જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાંથી જે કંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું તેનો સાર એકત્ર કર્યો છે. કુલ ૮૪ કડીઓનું એ કાવ્ય છે. એમાં એમણે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોને પણ ટૂંકમાં સમજાવ્યા છે. જેમ મધમાખી જુદાં જુદાં પુષ્પોમાંથી રસ ચૂંટી લઈને એક મધપુડો રચે તેવી રીતે આ ગ્રંથ રચાયો છે. તેમાં ટુંકમાં તમામ શાસ્ત્રોનું દોહન આવી જાય છે. આ કાવ્ય 'મણિમાલા ભાગ ૬' માં છપાયું છે.

પ્રેમ ભક્તિ—આ કાવ્યમાં પ્રેમ ભક્તિનું સ્વરૂપ અને તેના પ્રકારો કવિએ આપ્યા છે 'ભક્તિપોષણ' અને 'રસિક વલ્લભ'માં જેવું ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે તેવું અહીંઆં પણ નિરૂપણ કર્યું છે. આ ગ્રંથ પ્રેમ ભક્તિની મીમાંસા રૂપે છે. દયારામભાઈની પ્રેમ ભક્તિનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજવાને માંટે આ ગ્રંથ

જરૂરથી દરેકે સમજવો જોઈએ. તે વગર સારા વિદ્વાનો પણ દયારામભાઈના પ્રેમનું હાર્દ સમજી શકશે નહિ. આ ગ્રંથમાં કુલ્લે ૧૭૨ કડીઓ છે. કાવ્યના અંતમાં કવિ જણાવે છે કે પ્રેમ એટલે રસ. તે રસ વિશુદ્ધ અમૃત સમાન છે. એની સમાન બીજો કોઈ લૌકિક રસ નથી. એ રસ ભગવાનને માટે હોવો જોઈએ. આ કાવ્ય 'મણિમાલા ભાગ ૬' માં છપાયું છે.

ધર્મ નીતિ સાર—ધર્મ શું ને નીતિ શું તે વિષે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે. અહીયાં દયારામભાઈએ એ બંને, જીવનમાં કેવી રીતે જરૂરનાં છે, તે ૨૩૨ લીટીઓનાં કાવ્યમાં રજુ કરેલ છે. તે બધું શાસ્ત્રના આધારે છે. ધર્મના જુદા જુદા પ્રકારો દેહધર્મ, આત્મધર્મ, ભાગવતધર્મ, અને ભગવદ્ધર્મ તે બહુ ગ્રંથોનું શ્રવણ કરવાથી અથવા વ્યાખ્યાન કરવાથી કે તીવ્ર બુદ્ધિથી કે તર્કથી એ સમજી શકાતો નથી. ભગવદ્ધર્મ એટલે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવી તે, પ્રભુના અનુગ્રહથી થઈ શકે છે. તેજ ધર્મ ઉત્તમ છે. ખરી નીતિ તે દૈવી ગુણોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તેનાથી પ્રભુ પ્રાપ્ત થઈ શકે. નીતિ એ ધર્મની સહાયક છે. પ્રભુના ભકતે સત્ય વગેરે ગુણો કેળવવા જોઈએ. સાચા ભકતોનું ચરિત્ર એ સો ટચના સોના જેવું શુદ્ધ હોવું જોઈએ. આ કાવ્ય 'મણિમાલા ભાગ ૬' માં છપાયું છે.

તત્ત્વ પ્રબંધ—દયારામભાઈએ તેર વરસની વયે આ ગ્રંથ લખ્યો હતો. આમાં પણ તેમણે શુદ્ધાદ્વૈતના સિદ્ધાંતોને ટૂંકમાં રજુ કર્યા છે. વિષય 'રસિકવલ્લભ ગ્રંથ' નોજ અહીંઆ લીધેલો તેનો પ્રકાર છે પણ અહીંઆ જુદો છે. ' રસિકવલ્લભ ગ્રંથ ' સંવાદરૂપે છે અને ખંડન મંડન રૂપે છે. તેમ વિસ્તારથી છે, જ્યારે આ ગ્રંથ નિબંધની શૈલીમાં ખંડન મંડન વગર અને ટૂંકમાં રજુ કરવામાં આવેલો છે. કેટલાક દાખલાઓ 'રસિકવલ્લભ'માં પણ આવે છે. અહીંઆ કવિશ્રીના નામ મંત્ર આપનાર ગુરુ શ્રી દેવકીનંદન મહારાજ હતા, તેની

અસંદિગ્ધ રીતે જણાવ્યું છે. આ ગ્રંથની ઐતિહાસિક અગત્ય એ છે કે દયારામભાઈ નાનપણથી વૈષ્ણવ એટલે પુષ્ટિમાર્ગીય સંસ્કારવાળા હતા. નાનપણથીજ તેમને નામ નિવેદન મંત્ર મળ્યો હતો એ માહિતી આમાંથી જાણવાની મળે છે. એ કાવ્ય 'મણિમાલા ભાગ ૬' માં છપાયલું છે.

વિષ્ણુસ્વામીજી પરચરી—આ ગ્રંથ શ્રીવલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયને વિષ્ણુસ્વામીની સાથે સંબંધ છે કે કેમ તે જાણવાને ઉપયોગી થઈ પડે છે. એકંદરે ૪૩ કડીઓનો આ ગ્રંથ છે. એમાં વિષ્ણુસ્વામીની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. કવિશ્રી માત્ર એ કહેવા માગે છે કે શ્રી વલ્લભાચાર્યે એ વિષ્ણુ ભકિતના માર્ગનો વિસ્તાર કર્યો હતો. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી એ માર્ગનું પ્રાગટય કર્યું ને તેથી એમની વિષ્ણુસ્વામી કરતાં તેમની અધિકતા છે. એ 'કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૬ માં છપાયું છે.

'શ્રીકૃષ્ણ નામ ચિંતામણિમાલા' અને 'શ્રીકૃષ્ણનામ અમૃતધારા' એ કાવ્યગ્રંથો શ્રીકૃષ્ણના નામનો મહિમા જણાવવા માટે લખ્યાં છે. તે મણિમાલા ભાગ ૬ માં છપાયા છે.

ગુરુ શિષ્ય સંવાદ—આ ગ્રંથ ગુરુ અને શિષ્યના સંવાદરૂપે છે. શિષ્ય પોતાના ગુરુને શંકાઓ પૂછે છે અને ગુરુ તેનું સમાધાન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ગહન પ્રશ્નો દયારામભાઈની બાળ વયમાં એમનાં મનમાં ઉઠતાં, ડભોઈ પાસે તેન તલાવમાં ઇચ્છારામ ભટ્ટજીનો કવિનો સમાગમ કરેલો ને તેમની પાસેથી ખુલાસા મેળવેલા. પછી તેઓ યાત્રાએ ગયા. ગોસ્વામી શ્રી વલ્લભલાલજી પાસેથી બ્રહ્મ સંબંધ લીધેલું. આ બધા જીવનના પ્રસંગો અહીંઆં દર્શાવેલા છે. આ ગ્રંથમાં ભટ્ટજી મહારાજે એમને (કવિને) શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંતોને બહુજ સૂક્ષ્મ રીતે સમજાવ્યો હતો એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કવિ એમને ત્રિકાળદર્શી મહાત્મા કહે છે અને એ મહાત્માની પ્રસાદીથી તેઓ મહા યાત્રાઓ કરવા ગયા હતા. કેટલાકો એમ માને

છે કે ગુરુ એટલે ઇચ્છારામ ભટ્ટજી અને શિષ્ય એટલે દયારામભાઈ. પણ એ સાચું નથી. કવિ પોતે ગોસ્વામી શ્રીવલ્લભલાલજીને પોતાના ગુરુ ગણાવે છે. એમણે બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન તેમને કર્યું હતું અને શ્રી મદનમોહનજીની સેવા ગુરુએ પધરાવી આપી હતી. પોતે અનાથ હતા. પણ તેમને સનાથ ગુરુ દેવે કર્યા હતા. એ રીતે પોતે ગુરુદેવના હમેશાં ઋણી છે એમ કવિ જણાવે છે. આ કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૬ ઠ્ઠામાં છપાયું છે.

નિઃસાધનતા—આ નામનો ૧૧૪ કડીનો ગ્રંથ દયારામભાઈએ રચેલો છે. શાસ્ત્રોમાં ધાર્મિક જીવન માટે જુદાં જુદાં સાધનો જણાવ્યાં છે; પણ પુષ્ટિમાર્ગ એ નિઃસાધનતાનો માર્ગ છે. તેમાં કોઈ સાધનજ અપેક્ષિત નથી. એનો અર્થ એટલોજ છે કે પ્રભુની સેવા શુદ્ધ પ્રેમથીજ કરવાની છે; કોઈ પણ ફળની આશા રાખવાની નહિ; એટલે એ પ્રેમ સાધનરૂપ બનતો નથી. જ્યારે દૃઢતાપૂર્વક તમામ વાસનાઓનો ત્યાગ કરીને પ્રભુના પ્રેમમાંજ આસકત થવાય ત્યારે નિઃસાધનતા પ્રાપ્ત થાય છે. પણ એ પ્રભુના અનુગ્રહ વગર બનતું નથી. એ અનુગ્રહનું ફળ ભગવત્ સાક્ષાત્કાર છે. એ પુષ્ટિ ભક્તિનું રહસ્ય આ ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે. તે કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૬ માં પ્રકટ થયેલ છે.

કૌતુક રત્નાવલી—દયારામભાઈને કૌતુકોનું પણ નિરૂપણ કરવાનો શોખ હતો. આ કાવ્ય ગ્રંથમાં, પક્ષીઓમાં તથા વનસ્પતીમાં રહેલાં કૌતુકો જણાવ્યાં છે. દાખલા તરીકે બીલાડી દૂધ પીએ છે, પણ દૂધપાક તેના પેટમાં ટકતો નથી. સકકર —ખોર પક્ષી સાકર ખાઈને જીવે છે ત્યારે ગધેડો સાકર ખાય તો મરી જાય છે. નાગર વેલનું પાન ગમે તેટલું સુંવાળું હોય, ઘણા અંતરે પહેલું હોવાં છતાં નાગરવેલ સૂકાય એટલેથી તે પણ સૂકાઈ જાય છે. આમ અનેક દાખલા આપ્યા છે. પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખીને મનુષ્યે વર્તવું જોઈએ. કેટલાક નીતિના સિદ્ધાંતો એમાં

આપેલા છે. આ ગ્રંથ ઉપરથી દયારામભાઈનું સંસારનું અવલોકન અદ્ભૂત હતું તે જાણી શકાય છે. અનેક દાખલાઓ તેમણે આપ્યા છે. ગુજરાતી ભાષામાં આવો ગ્રંથ ભાગ્યેજ મળી શકે. આ ગ્રંથ હીંદી ભાષામાં છે. આ ગ્રંથ લખીને દયારામભાઈ એવું પ્રતિપાદન કરવા માગે છે કે દુનિયામાં જણાતાં તમામ કૌતુકો પણ પરમાત્માએ કરેલાં છે. તે પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય જણાવે છે–એ સર્વ કાંઈ કરવાને, નહીં કરવાને, તેમજ અન્યથા કરવાને સમર્થ છે. ભગવાન વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે. આ કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૬ માં આપેલું છે.

અકલચરિત્રચંદ્રિકા—એમાં દયારામભાઈ, એ સિદ્ધાન્ત જણાવવા માગે છે કે ભગવાનનું ચરિત્ર માનવીઓ સમજી શકે નહી. તે ધારેલું કરી શકે છે. ન કરવાનું પણ કરે છે. પણ ભગવાન જે કરે છે તે સારા માટે કરે છે એ સૌએ સમજવું જોઈએ. આમાં દુવૈયા છંદનો ઉપયોગ કર્યો છે. કુલ ૬૨ કડીઓ તેમાં રચેલ છે.

પિંગલ સાર—આમાં પિંગલ શાસ્ત્રનો સાર આપેલો છે. જુદા જુદા છંદોની રચનાની સમજણ આપવામાં આવી છે. દરેક છંદનું માપ તથા ઉદાહરણ આપ્યાં છે. તેમજ નાયક નાયિકાના ભેદો, રસ, ભાવ વગેરે ટૂંકાણમાં દાખલા આપી સમજાવવામાં આવ્યા છે. છંદ શાસ્ત્રના અભ્યાસીને એ ઘણો ઉપયોગી ગ્રંથ છે. ગ્રંથ મણિમાલા ભાગ ૬ માં છપાયો છે.

વૃંદાવન વિલાસ—આમાં વૃંદાવનની ભૂમિનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાંના પક્ષીઓ, પશુઓ, વૃક્ષો, પુષ્પો તથા ફળનું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ ગોપીજન સાથે રાસ કરતા શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન કરેલું છે. તેમાં પ્રબંધબંધ રાગબંધ, તાલબંધ અને છંદોબંધ નૃત્ય યોજેલા છે. સંગીત, અને ભાવોનો સુંદર મેળ સાધ્યો છે. દયારામભાઈને નૃત્યનું તેમ સંગીતનું જ્ઞાન હતું. તેની પ્રતીતિ આ ગ્રંથથી થઈ શકે છે. આ ગ્રંથ દયારામ કૃત મણિમાલા ભાગ ૬ માં છપાયો છે.

ભકિતદઢતા—(ભક્તિદઢત્વ) આ ગ્રંથમાં તમામ પુરાણો, મહાભારત, ગીતા, નારદભક્તિ સૂત્ર, શાંડિલ્યભક્તિ સૂત્ર વગેરે ઘણા ગ્રંથોનાં પ્રમાણ આપીને ભક્તિ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેમજ ભકિત શી રીતે દઢ બને તે પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. કુલ ૩૬૭ કડીનો આ ગ્રંથ છે. તેની રચના ચાંદોદમાં થયેલી, એમ ગ્રંથના અંતે જણાવેલ છે. 'શ્રીહરિની ભક્તિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એ વણ સમજું નેષ્ટ રે' એ એક વાકયમાં ભક્તિ માટેની દયારામભાઈની અનન્ય શ્રદ્ધા જણાવી છે.

સત્પુરુષ સંતાખ્યાન—૩૨૨ કડીઓના આ ગ્રંથમાં હરિ, સદ્ગુરુ અને ભગવદીય એ ભગવાનનાં વિવિધ સ્વરુપો છે એમ આરંભમાં જણાવ્યું છે. સદ્ગુરુનો સત્સંગ કરવો જરુરી છે. જેના ઉપર પ્રભુનો અત્યનુગ્રહ હોય તેનેજ એ સત્સંગ ફળે છે. સાચો સત્સંગી કોણ ? તેનાં પણ લક્ષણ અહીંઆ આપવામાં આવ્યાં છે. જે પરમાર્થને સ્વાર્થ માને, પરાઈ પીડા જાણે, બીજાની ભીડ ભાંગવા તૈયાર હોય, ભૂખ્યાં તરસ્યાંને મદદ કરે, શત્રુ તરફ પણ કુભાવ ન કરે, તમામ પ્રાણીઓમાં આત્મભાવ હોય, આ જગત્ ભગવાનનું ક્રીડાભાણ્ડ છે એમ જાણે. ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ કાળ રૂપ બ્રહ્મનાં સ્વરુપો છે એમ સમજે તમામ ઘટનાઓમાં પ્રભુની ઈચ્છા અગર લીલાનો અનુભવ કરે, તેજ સાચો સંત છે આવી માન્યતા સુંદર રીતે આ ગ્રંથમાં રજુ કરી છે.

સારનિરૂપણ—વ્યાવહારિક જીવન માટે કવિએ આમાં ઉત્તમ સાર શાસ્ત્રોના દોહન તથા અનુભવ તારવી કાઢેલ છે. એ પ્રમાણે વર્તનાર જરૂરથી સુખી થાય છે. ઐહિક સુખ એ જીવનનું ધ્યેય નથી. પણ પ્રભુનું જ્ઞાન મેળવવું, તેની ભક્તિ કરવી, અને પ્રભુની પ્રાપ્તિ એ સાચું ધ્યેય છે. સૌ સુખની ઈચ્છા રાખે છે, પણ સુખનું મૂળ હરિ છે. પ્રભુ જેનાથી પ્રસન્ન થાય એવાં ધર્મ પ્રમાણે કર્મો કરવાં. આ બોધ દયારામભાઈને ઈચ્છારામ ભટ્ટજી

પાસેથી જે મળેલો તેનો સાર આમાં રજૂ કર્યો છે. એકંદરે ૧૮૦ કડીઓ આ ગ્રંથમાં છે.

રસિક ભક્ત—ભગવદ્ ગીતામાં જેમ સ્થિતપ્રજ્ઞ જ્ઞાની કે ભક્તનાં લક્ષણો આપ્યાં છે તેમ આમાં પ્રભુને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી ચાહનારા રસિક ભક્તોનાં લક્ષણો આપ્યાં છે. પ્રભુને રસિક ભક્તોજ વહાલા છે. અંતમાં જણાવ્યું છે કે હુંભાવ અને પુંભાવનો ત્યાગ કરી, શ્રી વલ્લભાચાર્યના દાસ બને તોજ, રસિક ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય. આમાં ૭૨ કડીઓ છે.

સ્વરૂપાપાર—આ ૮૧ કડીઓનું કાવ્ય છે. તેમાં સત્સંગનો મહિમા દેખાડેલો છે. હરિના સંગીનો સંગ કરનારનાં જીવન સુધરી જાય છે એવો તેમનો પ્રભાવ છે. એ મુખ્ય વિચાર આમાં છે.

અલૌકિક નાયક નાયિકા હાવભાવ સ્વરૂપ લક્ષણ—આ રસશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. તેમાં રસશાસ્ત્રમાં આપેલા નાયકો તથા નાયિકાઓના ભેદ આપ્યા છે. આ ભેદમાં અલૌકિક રસનું નિરૂપણ કરેલું છે. મુગ્ધા, અજ્ઞાત યૌવના, લજ્જાપ્રાય મુગ્ધા, અનૂઢા, ઉઢા, યાતયૌવન મધ્યા, આરુઢ યૌવના એવા અનેક નાયિકાના ભેદો, નાયક સાથેના 'સુરત' નાં ચિન્હો, તેમને માટે મિલાપનાં સ્થાનોનું વર્ણન, તેમનું સ્વયં દૂતત્વ, તેમના હાસ્યના પ્રકારો, હાવભાવ વગેરે દૃષ્ટાન્તો આપીને લંબાણથી જણાવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ શાસ્ત્રના વિષય ઉપર આ એક અપૂર્વ ગ્રંથ કહેવાય.

રાસ પંચાધ્યાયીનો ગરબો—૨૮૩ લીટીના આ ગરબામાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વર્ણવેલ રાસ લીલાના પ્રસંગને ઘણી રસિક અને સુંદર રીતે વર્ણવેલ છે. આ વર્ણનાત્મક સળંગ ગરબો છે. તેની રચના ચાંદોદમાં કરવામાં આવી હતી.

શુદ્ધાદ્વૈત પ્રતિપાદન અને માયામત ખંડનનો ગરબો—રસિકવલ્લભમાં કવિશ્રીએ સંવાદ શૈલીમાં શુદ્ધાદ્વૈતનું પ્રતિપાદન ખંડન મંડનથી કર્યું છે. આમાં તે સિદ્ધાન્તોને ગરબાના રૂપમાં રજૂ

કરેલ છે. 'ગરબા' ના રૂપમાં શુદ્ધાદ્વૈત વેદાન્તને રજુ કરવાનું કાર્ય અઘરૂં છે, છતાં કવિએ બહુજ કુશળતાથી એ કરી શકયા છે. ગરબો ગાતાં ગાતાં પણ બ્હેનો, 'શુદ્ધાદ્વૈત' ના સિદ્ધાન્તોને જનતા સમક્ષ મૂકી શકે. તત્ત્વજ્ઞાનને આ રીતે પ્રચાર કરવાની અદ્‌ભુત કળા દયારામભાઈને પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેનું આ કાવ્ય નમૂનો છે.

ભક્તિ દૃઢાવનો ગરબો—આનો મૂળ વિષય શ્રીવલ્લભાચાર્યના 'ભક્તિવર્ધિની' ગ્રંથમાંથી લીધેલ છે. આ સંસ્કૃત ગ્રંથ ઉપરનું આ દયારામભાઈનું સ્વતંત્ર ભાષ્ય છે. તે વળી ગરબાના રૂપમાં રજુ કરેલ છે. ભક્તિને એક વેલી સાથેની સરખામણી દયારામભાઈની મૌલિક છે. અહિંઆ જે કલ્પના આપી છે, તે ઠેઠ સુધી બહુજ સરસ રીતે રજુ કરાઈ છે. રૂપકો ઉપર રૂપકોના દાખલાઓ આપે છે. અને એ રીતે કવિ પોતાની કલ્પનાના ચિત્રને અદ્‌ભુત બનાવે છે. ભક્તિનો ઉગમ વૃદ્ધિ તથા વિકાસ કેવી રીતે થાય છે. અને દૃઢ કયારે બને છે તેનું વર્ણન કવિશ્રીએ અહીંઆ કર્યું છે. તે અગાઉ કોઈએ કર્યું હોય એમ જાણવામાં આવ્યું નથી.

'રસિકવલ્લભ'—આ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરનો ગ્રન્થ છે. તેમાં કવિએ શુદ્ધાદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયને અન્ય મતોના ખંડનપૂર્વક સમજાવ્યો છે. જો કે કવિતામાં સિદ્ધાન્તની ચર્ચા કરવાથી કવિતાની સરસતા નષ્ટ થાય એ સ્વાભાવિક છે; છતાં આ કાવ્યની અંદર બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિને લગતી મીમાંસા કરવામાં આવી છે. આ કાવ્યની સંપૂર્ણ સમાલોચના આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર આપી છે. આ કાવ્ય પ્રાચીન કાવ્યમાળા, ગટુલાલના આર્યસમુદય અને દયારામ કા. મ. ભા. ૨ માં છપાયું છે. તેમજ ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી સ્વતંત્ર રીતે છપાવેલ છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ એમ. એ. માં અભ્યાસક્રમમાં મંજુર કર્યું છે.

'પુષ્ટિપથ રહસ્ય'—આ કાવ્યમાં કવિ પુષ્ટિમાર્ગ વિષેની સમજ આપે છે. પુષ્ટિમાર્ગ એટલે પ્રભુના અનુગ્રહનો માર્ગ,

એમ જણાવીને, તે માર્ગના ગુરુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય તથા તેમના પુત્ર શ્રીવિઠ્ઠલેશને કેવા ભાવથી ભજવા તે સમજાવે છે. ત્યાં કવિ કહે છે.

શ્રી મહાપ્રભુ સંબંધવણ, કશું નહીં ફળદાય;
પુષ્ટ સૃષ્ટિની રીત એ, જગનો જૂદો ન્યાય.

શ્રીવલ્લભાચાર્યનું નામ 'વલ્લભ' શાથી પડ્યું તેનો ફાયદો પણ કવિ ઉકેલે છે. આ કાવ્ય ભક્ત ગોપાલદાસના 'વલ્લભાખ્યાન'ની ઢબનું છે. તે કાવ્ય નવ મીઠાંમાં રચ્યું છે, અને આની રચના દુહામાં છે. તેમજ ગોપાળદાસના કાવ્યમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય, શ્રી ગુંસાઈજી અને તેમના પુત્રોનું વર્ણન છે. ગોપાળદાસનું 'વલ્લભાખ્યાન' ભાવાત્મક તેમજ ઐતિહાસિક છે. દયારામનું 'પુષ્ટિપથ રહસ્ય' ભાવાત્મકજ છે. પુષ્ટિમાર્ગનું ખરૂં રહસ્ય આ કાવ્યમાં પ્રકટ કરેલ છે. આ કાવ્ય પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભાગ ૧ તથા દયારામ કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૨ માં છપાયું છે. એમાં એકંદર ૧૮૩ કડીઓમાંથી ૧–૩૫ દુહામાં છે અને ૩૬ થી ૯૩ સુધી રસાવલી છંદ છે. વચ્ચે કેટલાંક સંસ્કૃત વાક્યો પણ બીજા ગ્રન્થોમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલાં છે.

બ્રાહ્મણભક્તવિવાદ—આ ગ્રંથ સંભાષણરૂપે યોજાયેલો છે. કવિ તેને નાટકની સંજ્ઞા આપે છે. તેમાં બે બ્રાહ્મણો—વિષ્ણુદત્ત અને શિવશંકરની વચ્ચે વૈષ્ણવ મોટા કે બ્રાહ્મણ એ વિષય ઉપર તકરાર ચાલે છે. વિષ્ણુદત્ત એ વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણ છે. અને શિવશંકર એ સ્માર્ત છે. છેવટે એવો નિર્ણય થાય છે કે ભલે બ્રાહ્મણ મોટા હોય, પણ તેના કરતાં ભગવાનનો ભક્ત અર્થાત્ વૈષ્ણવ મોટો છે. અરે ભગવદ્‌વિમુખ બ્રાહ્મણ કરતાં ભક્ત ચાણ્ડાલ વધારે સારો છે એમ કવિ જણાવે છે. આ રીતે ભક્તિમાર્ગમાં વર્ણાશ્રમની મર્યાદા નથી તેનું પણ સૂચન કરી લે છે. આ ગ્રંથ પ્રથમ 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' નામના માસિકના વર્ષ ૩ ના ૧૦ મા અંકમાં છપાયો હતો અને પછીથી દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૨ માં પ્રકટ થયો છે. તેમાં એકંદરે ૭૦ કડીઓ છે, અને તે 'દુવઈયા' છંદમાં રચેલ છે.

'ભગવદ્ ગીતા માહાત્મ્ય'—આ લાંબા કાવ્યમાં કવિએ પદ્મપુરાણની આખ્યાયિકાના આધારે ભગવદ્ ગીતાની કથા શ્રવણ કરવાથી પ્રાપ્ત થતા ફળને પ્રત્યેક અધ્યાયવાર જણાવ્યું છે. તેમાં એકંદરે ૧૮ અધ્યાય છે. તેની રચ્યા સાલ પોતે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

શક અષ્ટાદશ અધ્યાયના, શ્રી મધ્ય સુભગ શ્રાવણ માસ,
જન્માષ્ટમી ભૃગુવાર ગાથા, પુરણ થઈ ઇતિહાસ.

આ કાવ્ય 'દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ' માં કવિ નર્મદે છપાવ્યું છે.

'ભક્તિપોષણ'—એમાં ભક્તિ એટલે શું? તેના કેટલા પ્રકારો છે? તેનું પોષણ કેવી રીતે થઈ શકે? ભક્તિમાર્ગમાં જીવનું કર્તવ્ય શું? તેણે કોની સેવા કરવી વગેરે અનેક ભક્તિમાર્ગીય સિદ્ધાંતો આ કાવ્યમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે. આખા કાવ્યની રચના 'ચંદ્રાવળા' છંદમાં કરી છે, અને એકંદરે તેમાં ચાર ચાર લીટીનો એક એવા ૧૦૧ ચંદ્રાવળા છંદ છે. આ કાવ્ય ચાંદોદમાં રચેલું એવું કવિ કાવ્યને અન્તે જણાવે છે. આ કાવ્ય 'દયારામ કૃત કાવ્ય સંગ્રહ, તથા દયારામ કા. મ. ભા. ૨' માં તેમજ સ્વતંત્ર રીતે રા. ગોવિંદલાલ છોટાલાલ અને 'શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ' તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ કાવ્ય સુરતથી પ્રતિવર્ષે લેવામાં આવતી શુદ્ધાદ્વૈત સામ્પ્રદાયિક પરીક્ષામાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે છે.

'અજામિલાખ્યાન'—ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધના પહેલા ત્રણ અધ્યાયોની અજામિલની આખ્યાયિકાના આધારે આ કાવ્ય રચ્યું છે. આ ગ્રન્થની રચનાનું પ્રયોજન ભગવાનના નામનો મહિમા જણાવવાનો છે, અને તે દ્વારા ભક્તો ભગવાનના નામનું ઉચ્ચારણ કરતાં શીખે તે છે. અજામિલ પાપી હતો છતાં મરણ વખતે પોતાના નારાયણ નામના છોકરા નામનો ઉચ્ચાર કર્યો તેટલાથી તે તરી ગયો, તો પછી શુદ્ધબુદ્ધિથી અને પવિત્ર મનથી જો ભગવાનનું નામોચ્ચારણ કરવામાં આવે તો પછી શું ફળ પ્રાપ્ત ન થાય? કવિ કહે છે—

જાણ અજાણપણે જ્યમ અડતામાં અગ્નિ બાળે;
તેમ અનંત અભિધાન વહ્નિ સઘ કુકર્મ કાષ્ટ પ્રજાળે.
એમ જાતિ ગુણ કૃષ્ણ નામનો સહેજે પણ સુખદાય.

* * *

બે અક્ષરનું કૃષ્ણ નામ પણ સહુ સાધનનું ભૂપ;

આમાં એકંદરે ૯ કડવાં છે. આ આખ્યાન પ્રેમાનંદના આખ્યાનોની ઢબનું છે. તેમાં રામગ્રી, મેવાડો, દેશાખ સિંધુ, ઢીલડી, સોરઠો, મનગમતો, અને માલકોશ એવા રાગો યોજાયેલા છે અને પ્રેમાનંદનાં કડવાંની માફક દરેક કડવાને અન્તે વલણ છે. આ કાવ્ય ચાંદોદમાં લખેલું જણાય છે. 'દયારામ કાવ્યસુધા' અને 'દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૧'માં આ કાવ્ય છપાયું છે.

'રુકિમણી વિવાહ'—એ પણ પ્રેમાનંદના આખ્યાન ઢબનું આખ્યાન છે. તેનો પ્રસંગ ભાગવતના દશમસ્કંધના ૫૩ મા અધ્યાયમાંથી લીધેલો છે. કૃષ્ણના રુકિમણી સાથેનો વિવાહના તે પ્રસંગને કવિએ વર્ણવ્યો છે. એમાં એકંદરે ત્રણ મીઠાં અને ૧૧૫ પદ છે. આ કાવ્ય 'દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ' અને 'દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪' માં છપાયું છે. આવુંજ **'સત્યભામા વિવાહ'** ભાગવતના દશમા સ્કંધના ૫૬ ના અધ્યાય ઉપરથી લીધેલું છે. તેમાં આઠ કડવાં છે. આમાં ગુજરાતની જનતામાં ખાસ કરીને નાગરોમાં લગ્નની વિધિ તથા કેટલાક રમૂજી રિવાજોનો કવિએ સુંદર ચિતાર આપ્યો છે. આ કાવ્ય 'દયારામ કાવ્યસંગ્રહ અને કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪' માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. આવુંજ બીજું કાવ્ય **નગ્નજીતિ વિવાહ** છે. તેમાં પ્રાચીનકાલમાં સ્વયંવરની પદ્ધતિ કેવી હતી તેનું દિગ્દર્શન કવિ આપણને કરાવે છે. તેનો વિષય પણ શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપરથી લીધેલો છે. આ 'કાવ્ય મણિમાલાના ભાગ ૪' માં છપાયું છે.

'રુકિમણી સીમન્ત'—આ કાવ્યમાં સીમન્તના પ્રસંગે

કરવામાં આવતી વિધિનું વર્ણન કરે છે. 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪' માં તે છપાયું છે. એમાં એકંદરે ત્રણ કડવાં છે.

'શ્રીકૃષ્ણ નામમાહાત્મ્ય મંજરી'—આમાં શ્રીકૃષ્ણના નામના અલૌકિક મહિમાનું વર્ણન કર્યું છે. કૃષ્ણના નામ માત્રથી અનેકનો ઉદ્ધાર થયો છે, માટે તેનું અહર્નિશ રટણ કરવું જોઈએ. આ કાવ્ય અજામિલાખ્યાનના જેવું છે. તેમાં અજામિલની આખ્યાયિકા મુખ્ય છે. જ્યારે આમાં અજામિલ ઉપરાંત બીજા ઘણાઓના દાખલા આપ્યા છે. કૃષ્ણના નામનો મહિમા જણાવતાં કવિ કહે છે.

> કામધેનુ સુરદ્રુમ ચિંતામણિ કોટિકવારુ,
> કૃષ્ણ નામ સમ કો ન કહે લાજે મન મારું;
> તે માગ્યું આપે પણ હિત અહિત ન વિચારે,
> કૃષ્ણ નામ વણ માગ્યું દે શુભ અશુભ નિવારે.

* * *

છેવટે સિદ્ધાંત કરે છે.

> માટે લક્ષ વાતની વાત કહું સમ ખાઈ,
> રહો કૃષ્ણ આ અવસર નથી મળવો ભાઈ.

તેમાં એકંદરે ૭૧ કડીઓ છે. આ કાવ્ય 'દયારામ કાવ્ય સુધા' માં છપાયું છે.

'ચિંતાચૂર્ણિકા'—ભક્તિમાર્ગમાં ચિંતા એ મહાબાધક છે. ભગવાનનું શરણ લેનારે કોઇ પણ પ્રકારની ચિંતા કરવી નહિ. છતાં જીવસ્વભાવ એવો છે કે તે ચિંતાને વશ થઇ જાય છે. દયારામને પોતાને પણ કેટલીક વખત ચિંતાઓ ઘેરી લેતી. તેથી ચિંતાઓને દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે આ કાવ્ય તેમને સ્ફુરેલું. એ કાવ્ય એવું છે કે તેનું બરાબર મનન કરનાર પુરુષ ખરેખર ચિંતારહિત બને છે. એકંદરે ૬૧ કડીઓ તેમાં છે. તેની રચના પ્રભાત રાગમાં છે. 'દયારામ કાવ્ય સુધા'માં તે પ્રકટ થયું છે.

શ્રી દશમસ્કંધલીલાનુક્રમણિકા—આમાં ભાગવતના બારે સ્કંધની કથાઓનો ક્રમ જણાવેલ છે. અર્થાત્ આખા ભાગવતનો ટૂંક સાર ગુજરાતી પદ્યમાં કવિએ રજુ કર્યો છે. તેમાં કુલે ૧૩૧ પદ છે. આ કાવ્ય મણિમાળામાં તથા દયારામ કાવ્યસુધામાં છપાયું છે.

'કાળજ્ઞાન સારાંશ'—મૃત્યુ માણસને ક્યારે આવીને લઇ જશે તે કોઈ જાણી શકતું નથી, પણ કવિ કેટલાંક ચિહ્નો ઉપરથી તે વિષેનું સૂચન આ કાવ્યમાં કરે છે. અલબત આમાં કવિએ આપેલી ગણત્રી પ્રમાણે મરણનો સમય જણાવવામાં આવે છે. આ કાવ્ય રચવાનો કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે જો કોઈ પુરુષને લાંબુ આયુષ્ય ભોગવવું હોય તો તેણે શુદ્ધ આચરણવાળા થઇને બ્રહ્મચર્યના નિયમ પ્રમાણે જીવન ગાળવું અને ભગવાનનું ભજન કરવું. ત્યાં કવિ કહે છે.

> દુર્લભ મનુષ્યા દેહ છે આવે કોઈ એક વાર;
> તે પામ્યાનો લાભ એ ભજવા નંદકુમાર.
> જન્મ્યું તેને મરણ તો જ્યારે ત્યારે થાય;
> પણ તેને ધન્ય જેહનો હરિ ભજતાં દિન જાય.

આ પ્રમાણેનો બોધ કવિ આ કાવ્યમાં આપે છે આમાં કુલ ૮૨ પદ છે અને તે 'કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૧' માં તથા 'કાવ્યસુધા' માં પ્રકટ થયું છે.

'શ્રીકૃષ્ણ જન્મ'—નામના કાવ્યમાં કૃષ્ણના જન્મ પ્રસંગનું વર્ણન છે, અને તે 'ગરબા' ની ઢબનું છે.

'કુંવરબાઇનું મામેરું'—એ ધોળના રાગમાં છે. તેમાં નરસિંહ મહેતાની પુત્રીના સીમન્ત પ્રસંગે ભગવાને મામેરું પૂર્યું તેનું વર્ણન છે.

'શ્રીકૃષ્ણ અકલ ચરિત્ર ચંદ્રિકા'—હિન્દુસ્તાની ભાષાનું એક કાવ્ય દુવૈયા છંદમાં છે. તેમાં ભગવાનનાં અકલિત ચરિત્રોનું વર્ણન

કર્યું છે. ભગવાનનાં ચરિત્રો મનુષ્યથી સમજાયાં જાય તેવાં નથી. તેમની લીલાઓમાં આપણને ઘણી વખત વિરુદ્ધતા જણાય છે. આ વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વનાં દૃષ્ટાન્તો આ કાવ્યમાં આપ્યાં છે. આ કાવ્ય 'કાવ્યસુધા' માં છપાયું છે.

'રસિકરંજન'—એ રસિક વલ્લભની ઢબનું મોટું શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્તને ચર્ચતું, હિંદુસ્તાની ભાષામાં લખાયલું કાવ્ય છે. તેમાં એકંદરે ૧૭ પ્રકરણો છે. અનન્યતા, ભગવદાશ્રયત્વ, દીનતા, કૃપા, ભગવદિચ્છા, વગેરે વિષયો એવી રીતે સમજાવ્યા છે કે ખરેખર તે રસિક પુરુષના મનને રંજન કરે તેવું છે. આમાં કુંડલીઓ, મત્તગયંદ અને કવિતા એ મુખ્ય છંદો છે. આ ગ્રંથ કાવ્ય સુધામાં છપાયો છે.

'સિદ્ધાંતસાર'—એ પણ શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંતનું કાવ્ય વ્રજભાષામાં છે. તેમાં એકંદરે ૪૧ પદો છે, અને તે 'કાવ્યમણિમાલા ભાગ ૫'માં પ્રકટ થયું છે.

'શ્રીકૃષ્ણ સ્તવનામૃત'—આ કાવ્ય ૧૭૬ પદનું વ્રજભાષામાં છે. તેમાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ જીવનવેલી માટેનું અમૃત સમાન જણાવેલ છે. એને 'કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૫' માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

'શ્રી ભક્તિવિધાન'—આ ગ્રંથ પણ વ્રજભાષામાં છે. આમાં 'ભક્તિપોષણ'ની માફક શાસ્ત્રોના દોહનરૂપે ભક્તિતત્ત્વનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે. આમાં કવિના પોતાના કેટલાક અનુભવો આપ્યા છે. પુષ્ટિમાર્ગની ઉત્કૃષ્ટતાને કવિએ આમાં જણાવેલ છે. આમાં શાસ્ત્રી વસંતરામના કથન પ્રમાણે બીજા કવિઓની કેટલીક કડીઓ પેસી ગઈ છે. કુલ્લે ૨૩૧ કડીઓ છે. આ ગ્રંથ 'કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૫' માં છપાયો છે.

'પુષ્ટિપથસાર મણિદામ'—એ 'પુષ્ટિપથ રહસ્ય' નામના કવિના ગુજરાતી ગ્રંથના જેવો ગ્રંથ વ્રજભાષામાં છે. આમાં

પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોએ કેવી રીતે વર્તવું તે તથા તે માર્ગમાં સેવાતાં ઠાકોરજીનાં સેવ્યસ્વરૂપો, અષ્ટ સખા, તથા સાત ગાદીઓનાં વર્ણન આપ્યાં છે. પુષ્ટિમાર્ગનો ઈતિહાસ જાણવામાં આ ગ્રંથ ઉપયુક્ત છે. કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૫ માં તે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

'વિજ્ઞપ્તિવિલાસ' માં—કવિ પોતાના અપરાધો કલ્પીને ભગવાનને પોતામાં દીનતાનો ભાવ સ્ફુરે માટે જૂદી જૂદી રીતે વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. આમાંની કેટલીક ટૂંકો 'રસિકવલ્લભ' માં પણ આવે છે. એકંદરે ૧૫૧ પદો છે. આ ગ્રન્થ કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૫ માં પ્રકટ થયો છે.

'નામપ્રભાવ બત્રીસી'—દયારામના ગુરુએ 'કવિ કેવલ શ્રીકૃષ્ણકો, કીર્તનહિ હે સાર' તે લીટી ઉપર એક કાવ્ય લખવાને સૂચવેલું, તેથી તેના ઉપર પોતે ૩૨ કડીઓનું જે કાવ્ય રચ્યું તે આ કાવ્ય છે. આમાં કૃષ્ણના નામનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે. કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૫ માં તે પ્રકટ થયું છે. **'શ્રીકૃષ્ણ સ્તવન ચંદ્રિકા'** પણ આવુંજ વ્રજભાષાનું કાવ્ય છે. તેમાં કુલ્લે ૧૬૬ કડીઓ છે.

'શ્રી પુષ્ટિ ભક્તરૂપ માલિકા'—આમાં વલ્લભાચાર્યજીના ૮૪ વૈષ્ણવોની નામાવલી આપી છે. આ પદ વ્રજભાષામાં છે. તે કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૫ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. આવુંજ **'ભક્તવેલ'** નામનું કાવ્ય કવિએ રચ્યું છે અને તે કાવ્યસંગ્રહમાં છપાયું છે.

'શ્રીહરિભક્તિ ચંદ્રિકા'—એ ભક્તિપોષણ જેવોજ ઉત્તમ ગ્રન્થ ગુજરાતી ભાષામાં છે. આમાં કવિ ભગવદ્ભક્તના સ્વરૂપનો પરિચય કરાવે છે; આના આરંભમાં કવિ કહે છેઃ—

હરિજન શ્રીહરિરૂપ છે. ઈષ્ટ દાસ વળી મિત્ર;
કાંઈક કથુ યશ તેમના, રસના થવા પવિત્ર.

આમાં જૂદા જૂદા ભક્તોની કથાઓ ટૂંકમાં આપી છે. પછી અન્તમાં ભગવદ્ભક્તોનું સેવન કરવાનું કહે છે.

જેને પુરુષોત્તમ કરવા પ્રસન્ન, તે તદીયનું કરે છે ભજન.
હરિભજને ભક્તો સહુ આવે, ભક્ત ભજને પ્રભુને બહુ ભાવે.

આમાં એકંદરે ૨૩૪ કડીઓ છે. આ કાવ્ય પ્રથમ 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' માં છપાયું હતું; પાછળથી તે કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૫ માં છપાયું છે.

'**હરિહર તારતમ્ય**'—આ ગ્રન્થ ગદ્યમાં છે. તેમાં હરિ અને હરના સ્વરૂપનું તારતમ્ય કેવી રીતનું છે તે કવિ જણાવે છે. આ ગ્રન્થ કવિના ગદ્ય લખાણના નમૂના રૂપે છે. તે પ્રથમ 'ગુજરાતી'ના દિવાળીના અંકમાં પ્રથમ છપાયો હતો અને પાછળથી 'કાવ્યમણિમાળાના ભાગ ૫' માં છપાયો છે.

'**પ્રશ્નોત્તરમાલા**'—આ કાવ્ય નથી; પણ પ્રશ્ન અને ઉત્તરરૂપે કવિના ગદ્ય લખાણના નમૂના રૂપે છે. તે પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભાગ ૧ માં તથા દયારામ કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૫ માં છપાયો છે. આમાં કવિએ ભલભલાની પણ બુદ્ધિને કસે એવા કૂટ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને તેના ઉત્તરો પણ પોતેજ તેમાં આપ્યા છે.

'**ષડ્ઋતુ વર્ણન**'—આ કાવ્ય વર્ષની છ ઋતુઓ ઉપર છે. ઋતુઓ કૃષ્ણની લીલામાં ઉદ્દીપન વિભાવ તરીકે કેવી રીતે ઉપયોગી થાય છે તે તેમાં જણાવ્યું છે. ખાસ કરીને ભક્તના પ્રભુવિરહમાં તે ઋતુઓ તેના મન ઉપર કેવી અસર કરે છે તેજ આનો મુખ્ય વિષય છે. કાલીદાસના 'ઋતુસંહાર' અને અંગ્રેજી કવિ Thomsonના Seasons નામના કાવ્યોના જેવું આ કાવ્ય છે. પણ ફેર માત્ર એટલોજ છે કે આમાં કવિ ભક્તની વિરહદશાને જણાવે છે. આ કાવ્યની ભાષા બીજાં કાવ્યો કરતાં વધારે શિષ્ટ અને ઉંચી તથા અલંકારિક છે. આને કવિનું પ્રકૃતિકાવ્ય Nature Poem તરીકે કહી શકીએ. આ કાવ્ય પ્રથમ 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' માસિકમાં છપાયું હતું. પાછળથી દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૫ માં છપાયું છે.

'પ્રબોધબાવની'—આ કાવ્યમાં કવિએ લોકમાં પ્રચલિત કેટલીક કહેવતોમાંથી બાવન કહેવતો પસંદ કરીને, તે દરેક ઉપર ભક્તિમાર્ગની દૃષ્ટિએ એક એક એમ બાવન કુંડળીઆ રચ્યા છે. આ તમામ કુંડળીઆ પ્રબોધાત્મક–ઉપદેશાત્મક છે. માટે આ કાવ્યનું નામ 'પ્રબોધબાવની' રાખ્યું છે. અહિંઆ એક કહેવત 'પારસમણિને વાટકે ભટજી માગે ભીખ' એની ઉપર કુંડળીઓ કેવી રીતનો રચ્યો છે તે જણાવવાને નીચે તેને ઉતારીશું:—

"પારસમણિને વાટકે, ભટજી માગે ભીખ."
ભટજી માગે ભીખ, નામ ચિંતામણિ હરિનું;
સકળ મનોરથ સે'જ, સિદ્ધ ઔષધ નથી કરીનું.
તે તજી કૂટે કઠિણ યોગ, તપ, વ્રત, યમ, દીક્ષા;
ત્યાગી નવનીત તક્ર શુકલ લે ઉંધી પરીક્ષા,
પરીજ્ઞાન પોતા કને, શ્રુતિ ન પામ્યો શીખ;
'પારસમણિને વાટકે, ભટજી માગે ભીખ.'

આવીજ રીતે 'જતું ન જાણ્યું નાગરી, મૂશળ પુંજામાંય.' 'તરસ્યો ખોદે કૂપજળ, પ્રકટ પીએ નહીં ગંગ' 'મશાણ મોદકમાં કયહાં, ઈલાયચીનો સ્વાદ' 'ગાંગડતુંજ પલાણીએ. ઉંટ તણી એ રીત' 'ડટા માળે ખાળમાં, રહે ઉઘાડાં દ્વાર' 'લંકા પામ્યો લૂંટવા, મૂશળ આવ્યું હાથ' વગેરે બાવન કહેવતો લીધી છે. આ કાવ્ય કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૩ માં છપાયું છે.

'મનમતિસંવાદ'—આમાં મન અને મતિ એ બન્ને વચ્ચેનો સંવાદ કવિ કલ્પે છે: મનનો સ્વભાવ ચંચળ અને ભટકેલ છે તેથી મતિ એને ભગવાનમાંજ મગ્ન થવાને સમજાવે છે. આ પણ કવિની ઉપદેશાત્મક કવિતા છે. તે બન્નેનો સંવાદ એવી સરળ રીતે મૂકયો છે કે સૌ કોઈ સમજી શકે એમ છે: જેમકે—

મન—મન કહે છે સુણ સુમતિ, મારે દુઃખ છે મોટું;
સમજું છું હરિભજન (જ) વડું, વિષયસુખ ખોટું.

પણ નિશ્ચલ બનતું નથી, કામ દામ મન જાય;
કંઈ જદ્દવા તદ્દવા બને, કયમ રીઝે વ્રજરાય?
મતિ કહે કયમ કરૂં.

આનો ઉત્તર મતિ આપે છે.

મતિ—રે મન! હું સમઝી, તું દુઃખીઓ માટે રોય;
પણ એનો ક્યાં પાર, જન્મ સહુ એમાં ખોય.
હજુ તૃષ્ણા નથી ત્રુટતી, ક્યારે ગોવિંદ ગાશ;
'ભાણે ભર્યે ના તોખિયો, કર ચાટયે શું ધ્રાશ'
વિચારી જો હૃદે.

આ રીતે એકંદરે ૩૩ કડીઓનો સંવાદ છે. આની રચના 'બ્રાહ્મણ ભક્તિ સંવાદ'ના જેવી છે. કવિ આનું નામ 'નાટક' આપે છે. પણ નાટ્ય શાસ્ત્રમાં આપેલી નાટકની વ્યાખ્યા પ્રમાણે આ નામ બંધબેસતું નથી. આ કાવ્ય અખાના 'ચિદ્ અચિત સંવાદ' ના જેવું છે. આ દયારામ કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૩ જામાં છપાયું છે.

'પ્રેમરસ ગીતા'—એમાં શ્રીમદ્ ભાગવતના 'ભ્રમર ગીત' નો અનુવાદ છે. શ્રીકૃષ્ણે મથુરામાં કંસને માર્યા પછી ગોકુળમાં નંદ તથા ગોપગોપીઓને સંદેશો મોકલવાને ઉદ્ધવને મોકલ્યા હતા; આથી ઉદ્ધવ ગોકુળ ગયા અને તેમને કૃષ્ણ વિષેના સમાચાર જણાવ્યા. આ સમાચાર સાંભળીને યશોદા, નંદ તેમજ ગોપીઓ ઉપર અસર કેવી રીતે થયેલી તે આ કાવ્યમાં જણાવ્યું છે. વળી આમાં ગોપીઓ અને ઉદ્ધવની વચ્ચે થયેલો સંવાદ બહુજ સુંદર રીતે આપ્યો છે. ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણના વિરહમાં અત્યન્ત દુઃખમાં ડૂબી ગયાં છે, તેથી તેમને કંઈ પણ ચેન પડતું નથી. કૃષ્ણના પ્રેમને સંભારી સંભારીને તે ખૂબ રડે છે. આથી ઉદ્ધવ તેમને એવો ઉપદેશ આપે છે 'ભગવાન્ તો નિરાકાર છે અને સર્વવ્યાપક છે માટે તેમનું યોગથી ધ્યાન કરવું. એમ કરવાથી ગોપીઓને થતું વિરહદુઃખ

રહેશે નહિ.' ગોપીઓ ઉદ્ધવના આ ઉપદેશની અવગણના કરે છે. તેઓ કહે છે 'અમારે સાકાર બ્રહ્મનું કામ છે, નિરાકારનું નહિ. માટે અમારે યોગ જોઈતો નથી. અમે તો ભગવાનની પ્રેમ–ભક્તિજ માગીએ છીએ.' ઉદ્ધવના શબ્દોનો ઉત્તર આપતાં ગોપીઓ કહે છેઃ

"કાશી જઈ તમે જોગ સાધો હમારે નથી કામનો;
હમારે એક આસરો છે, અચળ સુંદીર શ્યામનો.
હમારાં ઉર સ્નેહભર્યાં ત્યાંહાં, જોગ બિચારો કયાંહાં ઠરે?
પાટુવાં ખાઈ પ્રેમનાં રે, અથડાઈને એજે મરે.
નંદનંદન નગદી નાણું, પ્રગટ દષ્ટે જોઈએ;
જોગ જન્નમાં પડવા શીદ, વૃથા તે દિન ખોઈયે.
પતિવ્રતાનો નહીં ધરમ, તજિ એક પતિ બીજો ભજે;
કહિયે તે વ્યભિચારિણી રે, બીજો ગ્રહી પ્હેલો તજે.
સત્તા રૂપે જુઓ ઓદ્ધવ, તમારે તે સાર છે;
દયાના પ્રભુ પ્રાણવલ્લભ, હમારે આધાર છે.

આ રીતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે કે નિરાકાર બ્રહ્મ જે સત્તારૂપે છે અને સર્વત્ર વ્યાપક છે તે ઉદ્ધવજીને માટે છે, પણ ગોપીઓનું ચિત્ત તો સાકાર કૃષ્ણમાં જોડાયલું છે. પ્રેમભક્તિ વગરનું જીવન વિષ સમાન છે.

ઝેર સરીખું સ્નેહ પાખે, સ્નેહ તે અમૃત ખરૂં;
જેહને જે સુખ ટકયું મનને, પ્રાણ ગયે ન કરે પરૂં.
પ્રીત કેરી રીત ઓદ્ધવ, શીખવી નવ્ય આવડે;
સદા ને સાચી નિભે રે, જૂઠી તો દીઠી પડે.

આ પછી સાચી પ્રીત અને ખોટી પ્રીત કેવા પ્રકારની હોય છે તે સમજાવતાં નીચે પ્રમાણે દૃષ્ટાંતો આપે છેઃ—

દાદુર મીન એક ઠારનાં તેને, વારિ તે વ્હાલું સહુ.
પણ સમો આવે પરીક્ષાયે પ્રીત પ્રીતમાં ફેર બહુ.

જળ વિના દાદુર પંકમાં રે, પડી રાખે જ્યમ દેહને;
જુઓ મચ્છજળથી વિછરતાં, તજે પ્રાણ ધન્ય એહને'

આમ દૃષ્ટાન્ત આપીને પછી જણાવે છે કે તેવીજ રીતે જ્ઞાની અને ભક્તમાં પણ ફેર છે.

જ્ઞાની પ્રેમી બેમાં ઓધવ, જોવો અંતર એટલો;
દયાના પ્રભુ પ્રાણ વલ્લભ, જાણે તેહને તેટલો.

ઉદ્ધવ 'યોગ' ની વકીલાત કરે છે, પણ ગોપીઓને તે રુચતું નથી. યોગ એ અજીઠા જેવો છે. તેનાથી શો લાભ? પ્રેમ એ પ્રત્યક્ષ અગ્નિ છે અને યોગ એ પત્થરનો અગ્નિ છે. એવી રીતે યોગ અને પ્રેમભક્તિનો વિરોધ ત્યાં દેખાડ્યો છે.

અજીઠા સરખા જોગને શું, પાથરીએ કે પેરીએ;
પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી શીદ, પથ્થરમાં શીર ફોડીએ?

આ પ્રમાણે ગોપીઓનાં વચનો સાંભળીને કવિ કહે છે, ઉદ્ધવ નિરુત્તર થઈ ગયા. અને કહે છે 'ગુરુ થવા આવ્યા હતા પણ શિષ્ય થયા શ્યામા તણા.' આ આખા કાવ્યનો ધ્વન્યર્થ જ્ઞાન કરતાં પ્રેમના અધિકયમાં છે. પ્રેમાનંદે પણ આનો આજ વિષય 'ભ્રમરગીતા' ના નામથી વર્ણવ્યો છે, પણ દયારામનું આ કાવ્ય પ્રેમાનંદના કાવ્ય કરતાં ભાવના વર્ણનમાં વધારે સારૂં છે એમ વાચકને જણાયા વગર રહેશે નહિ. વળી પ્રેમાનંદના 'ભ્રમરગીતા' નામ કરતાં દયારામનું 'પ્રેમ રસ ગીતા' એ નામ વધારે અર્થયુક્ત છે. કારણકે આ કાવ્યનો મુખ્ય વિષય 'પ્રેમભક્તિ' જ છે. ભ્રમરને સંબોધીને કરવામાં આવેલી ઉક્તિ તે પ્રાસંગિક છે. આમાં કુલ ૨૧ પદ છે. દરેકમાં 'રસિકવલ્લભ'ની માફક શરૂઆતની ચાર લીટીઓની બે કડીઓ 'રામગ્રી' રાગમાં અને પછી દશ લીટીઓની પાંચ કડીઓનો ઢાળ છે. 'દયારામ કાવ્યસંગ્રહ' તથા 'કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૩' માં તે પ્રસિદ્ધ થએલ છે.

'**પ્રેમપરીક્ષા**'—નામનું બીજું કાવ્ય પણ આજ વિષયનું છે, તેમાં પણ જ્ઞાન તથા યોગ કરતાં પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવી છે. પ્રેમ એ અનુભવસ વેદ્ય છે. તેનું વર્ણન બીજાના આગળ કરવાથી તે સમજી શકાય તેમ નથી. જેને તેનો અનુભવ થાય તેજ એ પ્રેમને સમજી શકે. જ્યાં સુધી એ પ્રેમની ગમ ન પડી હોય ત્યાં સુધીજ જ્ઞાન વગેરે ગમે છે.

છે અગમ પંથ સ્નેહનો રે, ઓધવજી નથી દીઠો,
ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોઠે રે, જોગ પણ છે મીઠો.

જેનું ચિત્ત જગતમાં ભમતું હોય તે જ યોગનો આશ્રય લે, પણ જેનું ભગવાનમાં હોય તેને યોગ નકામો છે.

જોગ તો તેને જોઈયે રે, જેનું મન જગમાં ભમે,
તે તો અચળ હમારૂં રે, ચિત્ત રસિયામાં રમે.

વળી કહે છેઃ—

તમારા તો હરિ સઘળે રે, અમારા તો એક સ્થળે;
તમે રીઝો ચાંદરણે રે, અમો રીઝૂં ચંદ્ર મળે.

યોગ એટલે ચાંદરણું અને ભક્તિ એટલે ચંદ્ર; એ રીતે આમાં પણ 'પ્રેમરસગીતા' ની માફક વિરોધ દેખાડીને ભક્તિની ઉત્તમત જણાવી છે.

'**રસિયાજીના મહિના**'—વર્ષના તેર માસમાં ભક્તનું જીવન, કેવી રીતે ભગવદ્‌ગુણગાનમાં વ્યતીત થવું જોઈએ તે એમાં જણાવ્યું છે. આ કાવ્ય 'ગરબી' ના રૂપમાં છે અને તે લોક પ્રચલિત છે, આવીજ રીતનું 'વહાલાજીના મહિના' નું કાવ્ય છે.

'**દાણચાતુરી**'—વૃંદાવનના ઘાટમાં કૃષ્ણ ઉભા રહીને જે જે ગોપીઓ મહી વેચવાને મથુરા જતાં હતાં તેમને પોતે રોકીને તેમની પાસે કેવી રીતે દાણ લેતા હતા તે વિષય આમાં વર્ણવ્યો છે. એ ગરબાના રૂપમાં છે. એકંદરે તેમાં ૬૪ કડીઓ છે. પ્રાચીન

કાવ્યમાળામાં તે પ્રસિદ્ધ થયું છે. આવું એક 'બાળલીલા' નામનું કાવ્ય છે, તેમાં કૃષ્ણની બાળલીલાનું વર્ણન છે.

'મીરાંબાઈ ચરિત્ર'—એ 'કુંવરબાઈના મામેરા' જેવું કાવ્ય છે, અને તેમાં મીરાંબાઈના જીવનનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ આ કાવ્ય ઘણુંજ કીંમતિ છે.

'ભક્તિવેલ'—'ચોરાશી વૈષ્ણવનું ધોળ' તથા 'વલ્લભનો પરિવાર' એ પણ ઐતિહાસિક કાવ્યો છે. તેમાં ભક્તિમાર્ગના મહાન્ ભક્તો, પુષ્ટિમાર્ગના ૮૪ વૈષ્ણવો તથા વલ્લભાચાર્યના વંશજોના ઉલ્લેખો કર્યા છે.

'પંદર તિથિ'—એ નામનાં બે કાવ્યો છે. એક દયારામ કાવ્ય–સંગ્રહના પૃ. ૧૩૩ ઉપર અને બીજું પૃ. ૧૫ ઉપર છપાયું છે. બંને ગરબાઓ છે, પણ પૃષ્ટ ૧૩૩ ઉપરનું કાવ્ય ઉદ્ધવને ઉદ્દેશીને ગોપીઓની ઉક્તિના રૂપે છે. પૃ. ૧૫૦ ઉપરનું કાવ્ય ભ્રમરને ઉદ્દેશીને છે. પ્રથમમાં પ્રેમની યોગ કરતાં અધિકતા અને બીજાનો વિષય કેવલ પ્રેમભક્તિનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. પ્રથમમાં સંયોગદશાના પ્રેમનું સંભારણું છે. બીજામાં વિરહાવસ્થાના ઉદ્દગારો છે.

રાધા વિષેનાં કાવ્યોમાં 'રાધાજીનો વિવાહખેલ', 'રાધિકાનાં વખાણ' અને 'રાધિકાનું સ્વપ્ન' એ મુખ્ય છે. એ પ્રસંગના વિષયો ભાગવતને અનુસરીને નથી, પણ અન્ય પુરાણ તથા બીજાં પ્રાકૃત સાહિત્યને અનુસરીને છે. 'રાધિકાનાં વખાણ'માં રાધાના પ્રત્યેક અંગના સૌંદર્યનું વર્ણન કરે છે. એ વર્ણન પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન' માં દમયંતીનાં વર્ણન સાથે કંઇક અંશે મળતું આવે છે. પણ દયારામનું આ વર્ણન તદ્દન સ્વતંત્ર છે. આ બધાં કાવ્ય સંગ્રહમાં તથા મણિમાલા ભાગ ૪ માં છપાયાં છે.

'ચેતવણી અને ચાતુરીનો ગરબો'—એમાં ભક્તે વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેનો ચિતાર આપ્યો છે. આ બંનેમાં

કવિએ ભક્તની નીતિનેજ વર્ણવી છે. સામળ કવિએ જેમ છપ્પામાં અને ચોપાઈમાં નીતિ વિષેના પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા છે તેમ આ કવિએ 'પદ' અને 'ગરબી'માં નીતિ વિષે પોતાના વિચાર જણાવ્યા છે. 'ચેતવણી' માં કવિ મનુષ્યને ચેતાવે છે કે 'આ સંસાર મિથ્યા છે અને આ જીંદગીનો ભરોસો નથી. માટે મનુષ્યે પારલૌકિક જીવનની તૈયારી વેળાસર કરી લેવી જોઇએ. મનુષ્યજન્મ ધારણ કરીને જો હરિના ગુણ ના ગાયા અગર પ્રભુ સેવા ન કરી તો તે પુરુષનું જીવન વ્યર્થ ગયું છે. ભક્તિ વગર માણસને લક્ષચોરાસીના ફેરામાં ફરવું પડશે માટે તેમાંથી બચવાને તેણે ભગવાનની ભક્તિ કરવી' એવી ચેતવણી તેમાં આપે છે. 'ચાતુરીના ગરબા'માં માણસે દુનિયામાં કેવી ચતુરાઈથી રહેવું તે જણાવે છે. ભગવાનના ભક્તોએ સંસારના વ્યવહારમાં પણ સાચા રહેવું જોઈએ, નહિ તો દુનિયાના લોકો તેમને ઝંપવા નહિ દે. માટે તેમણે પોતાનું જીવન અમુક નીતિના સિદ્ધાંતોથી નિયમિત કરવું જોઇએ. તે માટે નીચે પ્રમાણે કેટલાંક નીતિનાં સૂત્રો કવિ તેમાં રજુ કરે છેઃ—

સાહસ કર્મ ન કરીયે કદાપિ ડરીયે હરિ જગને મારેજી;
ઉતરેલું જળ મોતીનું ન ચડે, વળતું કોટી પ્રકારે
રીતે ચાલતાં દુઃખ પડે તો, ભલું સુખ અનીતે કૂડુંજી;
બેસી નાવ બુડે નહીં કેહેવત તરી ઉતરો તે હે રૂડું.

*　　　*　　　*

આપ વખાણ અવરની નિંદા, પર પત્નીસું હાસ્યજી;
અતિ ભાષણ કટુ જીભ ચલાવે, મ્હોટપણાનો નાશ.
સુખ આવે છકી નવ જઇએ, દુઃખ આવે ન ડરીયેજી;
આપણથી અધિકાને જોઇને, ગરવ કલેશને હરિયે.

*　　　*　　　*

લાખ ગમાવી સાખ રાખજો, સાખે મળશે લાખજી;
લાખ ખરચતાં સાખ નવ મળે, સાખ ગયે સહુ ખાખ.

આ પ્રમાણે એકંદરે ૫૯ નીતિનાં સૂત્રો આ કાવ્યમાં આપ્યાં છે, તે મણિમાલા ભાગ ૩ માં છપાયો છે.

'**સનપ્રબોધ**'—પણ આજ પ્રકારનું ઉપદેશાત્મક કાવ્ય છે. તેમાં મૂળાક્ષરના તમામ વર્ણોને એક પછી એક લીધા છે અને દરેકના ઉપર એક એક કડી યોજી છે. જેમકે,

મમ્મા મોટાથી મોટાથી મોટું નાણું રે, કળિમાં શ્રીકૃષ્ણનું નામ;
સાધન સરવેતણું એ શિરોમણિ રે, શ્રમવિના મળે ઘનશ્યામ:
યય્યા યત્ને પ્રયત્ને નાશજો રે, તમે દુષ્ટ સંગથી દૂર;
ભાવ ભક્તિ હરિ ભૂલાવશે રે, ક્ષણમાં ચાવી કરશે ચૂર.
રરરા રસિક શિરોમણિ શ્યામશું રે, તુંને લાગે જો સાચો રંગ;
સેહેજે સર્વ સુખ આવી મળે રે, ત્હારું દુઃખ સર્વ થાય ભંગ.

આ કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૩ માં છપાયું છે.

'**હનુમાન ગરુડ સંવાદ**'—ની લાવણીમાં મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામ અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણની એકતા દેખાડવામાં આવી છે. હનુમાન એ રામદૂત છે અને ગરુડ એ વિષ્ણુનું વાહન છે. શ્રીકૃષ્ણની દ્વારિકાના બાગમાં ગરુડ ચોકી કરતો હતો, ત્યાં હનુમાનજી તેને મળ્યા અને તે બાગનાં ફળ બગાડવા લાગ્યા. આથી ગરુડ તેમની ઉપર ક્રોધે ભરાયો અને વાડીમાંથી બહાર નીકળવાને કહ્યું. પણ હનુમાને માન્યું નહિ. બંને એકબીજા સાથે વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા. ગરુડ કહે છે, 'અલ્યા હનુમાન! તારા તો ત્રણ બાપ છે છતાં તારી મા કુંવારી કહેવાય છે. શા માટે તું આટલું બધું મારી સામે બોલે છે?' ત્યારે હનુમાને કહ્યું, 'તું શોકયની દાસીનો છોકરો, તારો ભાઈ બિચારો પાંગળો છે. તારે કંઈ પણ ઠેકાણુંજ નથી. તેથી સૂરજનો સારથિ થઈને આમતેમ ભટકયા કરે છે. વળી તું તારા ઓરમાન ભાઈને પણ મારે છે! તો શા માટે તું

આપણામાં ઊંચો અભિપ્રાય બધાંય છે, તેમજ અન્તે શબ્દાલંકાર તથા ચિત્રાલંકારના ભેદો જેવા કે ગોમુત્રગતિ, અશ્વગતિ, કપાટબંધ, ધનુષબંધ, કમળબંધ, હારબંધ, તથા છત્રબંધ તેમજ—

નૈ નૈ નૈ ની નૈ ન નૈ નૈં નાં નાં ન ન નૂ ન
નૌ ના ના ને ના નુ ના, ના ન ન નૃ નૃ નૂ ન

જેવાં એકાક્ષર દ્વયાક્ષર, તેમજ પ્રત્યક્ષરાર્થ, પ્રતિપદાક્ષર તથા પ્રશ્નોત્તર અને ગતાગત વર્ણનો દૂહાઓ કવિનું અનુપમ કાવ્યચાતુર્ય જણાય છે. આખા ગ્રંથમાં પ્રેમવર્ણન, રૂપવર્ણન, સંગવર્ણન, ભક્તિપ્રકરણ, વારપ્રકરણ, નામમાહાત્મ્ય, આશ્રય, વિવેકશિક્ષા, પ્રસ્તાવ પ્રકરણ તથા કઠિણાર્થ પ્રકરણ છે. આખું કાવ્ય જાણે રસશાસ્ત્રની પરિભાષાને સમજાવવાને ઉદાહરણ રૂપે લખ્યું ન હોય એમ સમજાય છે.

આવુંજ બીજું વ્રજ ભાષાનું કાવ્ય 'વસ્તુવૃંદદીપિકા' છે. તેમાં એકથી શરૂ કરીને ૧૦૮ ના આંક સુધીની સંખ્યાને લેઈને તે તે સંખ્યાની વસ્તુઓના પ્રસિદ્ધ સમૂહને વર્ણવેલ છે. કાવ્યાત્મક શબ્દકોષ જેવો આ ગ્રન્થ છે. સંવત ૧૮૭૪ માં તે ગ્રન્થ રચવામાં આવ્યો હતો. આ ગ્રન્થ કાવ્યસંગ્રહમાં છપાયો છે.

'સારાવલિ'—એ શ્રીમદ્ ભાગવતાનુક્રમણિકા જેવો ગુજરાતી ગ્રંથ છે. તે ગ્રંથ ગુરુની આજ્ઞાથી કવિએ રચ્યો હતો. 'કૃષ્ણનું ચરિત્ર' તેમાં રસિક રીતે વર્ણવામાં આવ્યું છે. ચરિત્રને અન્તે કૃષ્ણ અને રુકિમણી વચ્ચેનો વાર્તાલાપનો પ્રસંગ યોજાયો છે. નીચેની લીટીઓમાં યમુનાની સઘનકુંજમાં બેઠેલા કૃષ્ણને ઉદ્દેશીને એક સખીએ કરેલું વૃંદાવનનું વર્ણન કેટલું રસિક છે તે વાંચકો પોતાની મેળે સમજી લેશે:—

વૃંદાવન ફૂલ્યું નંદનવન સઘન કુંજ બહુ ભાત;
હરિ પ્રતીત સુકલિત દ્રુમપલ્લવ, મુખરિત મધુકર પાત.

સ્થળ સ્થળ દ્વિજવર ધ્વનિ સંભળાયે, મધુર ભૃંગ ગુંજાર;
જાણે મન્મથ મળી કુસુમાકર, ફૂલી કરે વિહાર.
સર્વસ્વ ગુણ ત્હમને દર્શાવા, સ્મર વસંત મળી આવ્યા;
મધુર માધુરી મુકુલિત પલ્લવ, ત્હેણે મન મનાવ્યાં.
ગોવર્ધનનાં શિખર સુભગપર, ફૂલ્યા કુસુમ પલાશ;
સહજ સુરત સુખ દે સંયોગીને, વિરહીને કરે ઉદાસ.

આવાં આવાં રસિક વર્ણનો તેમાં છે.+

લીલાનાં પણ કવિએ કેટલાંક કાવ્યો લખ્યાં છેઃ જેમ 'પત્રલીલા' 'કમળલીલા' 'રૂપલીલા' અને 'મુરલીલીલા.' કાલીયનાગના રહેઠાણ યમુનાના ધરામાંથી કમળ લાવવાની આજ્ઞા નંદને કંસ તરફથી કરવામાં આવી હતી, તેથી કૃષ્ણ તે લેવાને જાય. તે પ્રસંગનું કાવ્ય તે 'કમળલીલા' છે. નરસિંહ અને પ્રેમાનંદના 'નાગદમન' જેવુંજ એ મનોહર કાવ્ય છે. રૂપલીલામાં કૃષ્ણનાં અનેક રૂપો જોઈને રાધા આશ્ચર્યથી ચકિત થાય છે અને કૃષ્ણનું ખરૂં રૂપ શું છે તે જાણવાને લલિતાદ્વારા કેટલીક યુક્તિઓ કરે છે; પણ તે તમામમાં નિષ્ફળતા મળે છે. એ વિષય આપવામાં આવ્યો છે. 'મુરલીલીલા' માં રાધા તથા ગોપિકાઓ કૃષ્ણના અધરામૃતનું પાન કરતી મુરલીની ઈર્ષા કરે છે; અને છેવટે મુરલી ઉપર વેર લેવાને આખા વાંસના વનને તેઓ બાળી મૂકે છે; એ પ્રસંગ કવિની કલ્પનાએ ઉપજાવી કાઢયો છે. આમાં સ્ત્રીઓના સ્વભાવનું આબેહૂબ વર્ણન આપ્યું છે.

આ ઉપરાંત બીજાં અસંખ્ય પદો અને ગરબીઓ કવિએ રચેલાં છે. તેમાંના કેટલાંક 'કાવ્યસંગ્રહ', 'કાવ્યસુધા' તથા 'કાવ્યમણિમાળા' ના જૂદા જૂદા ભાગોમાં છપાયાં છે. આ બધાં

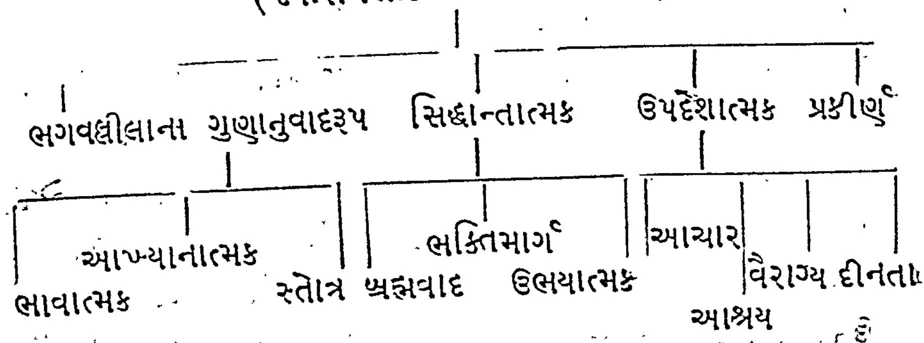
+ ધવલ ધન્યાશ્રી રાગનાં કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે, તે 'અનુગ્રહ' માસિકમાં છપાય છે, આ માટે શ્રી જોષી જીવણલાલ તથા શ્રી શાસ્ત્રી કેશવરામને ધન્યવાદ.

કાવ્યો ઉપર દષ્ટિ નાખતાં કવિનું કાવ્ય સાહિત્ય કેટલું વિપુલ હતું તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને આવશે.

*   *   *

આ તમામ કાવ્યોમાં એકજ વસ્તુ છે અને તે કૃષ્ણભક્તિ. કૃષ્ણભક્તિ એજ દયારામની કવિતાનો આત્મા. તેને જો દૂર કરવામાં આવે તો તે કવિતા રસશૂન્ય થઈ જાય. અગાઉ જણાવ્યા મુજબ કવિતા લખવી તે તેમનું ધ્યેય નહોતું; પણ પોતાના સેવ્ય પરમાત્મા કૃષ્ણનું ગુણગાન કરવું તેજ તેમનું ધ્યેય હતું. આ કાર્ય માટે તેમણે કવિતાને સાધનરૂપ બનાવી હતી. છતાં કૃષ્ણભક્તિને મુખ્ય વિષય રાખીને તેમની કવિતા અનેકરૂપે પ્રકટી હતી. આથી તેમની કવિતાનાં અનેક સ્વરૂપો હતાં. અનેક રાગરાગણીઓ અને છંદોથી તે વિભૂષિત હતી. આ તમામ કાવ્યોનું જો આપણે વિષય પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરીએ તો ગો. વા. મૂળચંદ્ર તૂલસીદાસે સૂચવેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે તેના મુખ્ય ભેદો પાડી શકાય.

(દયારામભાઈના કાવ્ય વિષયો)

ભગવતલ્લીલાના ગુણાનુવાદ ભાવાત્મક વિભાગમાં દયારામની શૃંગારની ગરબીઓ, કમળલીલા, દાણલીલા, રાસલીલા, મુરલીલીલા, પત્રલીલા અને રૂપલીલા વગેરે કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. આખ્યાનાત્મકમાં 'રુકિમણી વિવાહ', 'સત્યભામા વિવાહ', 'રૂકિમણીનું સીમન્ત', 'નાગ્નજીતિ વિવાહ', 'અજામિલાખ્યાન'

વગેરે આવે છે. અને સ્તોત્રાત્મકમાં **શ્રીનાથજી, શ્રીયમુનાજી,** શેષશાયી વગેરેનાં ધોળ તથા ગરબીનો સમાવેશ થાય છે.

સિદ્ધાન્તાત્મક કવિતાના બ્રહ્મવાદમાં '**શુદ્ધાદ્વૈત પ્રતિપાદન**' અને '**માયામતખંડન**' વગેરે આવે છે. ભક્તિમાર્ગના વિભાગમાં '**ભક્તિવિધાન**' તથા '**હરિભક્તિચંદ્રિકા**' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે અને ઉભયાત્મકમાં '**રસિકવલ્લભ**', '**રસિકરંજન**', '**સિદ્ધાન્તસાર**', '**ભક્તિપોષણ**', '**સંપ્રદાયસાર**' વગેરે આવે છે.

ત્રીજા ઉપદેશાત્મક કવિતાના આ ચાર વિભાગમા '**ચેતવણી**', '**ચાતુરીનો ગરબો**' અને '**મનપ્રબોધ**' આવે છે. વૈરાગ્યના વિભાગમાં '**કાળજ્ઞાનસારાંશ**', '**મનમતિસંવાદ**', તથા '**પ્રબોધબાવની**' આવે છે. અને દીનતા વિભાગમાં '**ભક્તિ**' અને **શરણાગતિ**નાં પદો આવે છે.

પ્રકીર્ણ વિભાગમાં '**સતસૈયા**', '**સારાવલી**', '**વસ્તુવૃંદદીપિકા**' વગેરે મૂકી શકાય. આ વિભાગોમાં—

આ ઉપરાંત '**પિંગળસાર**', '**તાલમાળા**', '**રાગમાળા**' પણ લખ્યાં છે. તેમનો સમાવેશ પ્રકીર્ણમાં કરી શકાય. ટૂંકમાં કવિએ સાહિત્યના તમામ અંગોદ્વારા પોતાની કાવ્યસમૃદ્ધિને બહલાવી છે.

આ બધાં કાવ્યો જોતાં એમ જણાય છે કે કવિએ અનેકવિધ કાવ્યો લખવામાં નરસિંહ, અખો, પ્રેમાનંદ અને શામળની જેવી અગાધ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પદો અને ગરબીઓ લખવામાં નરસિંહની, આખ્યાનો રચવામાં પ્રેમાનંદની અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય ઉપર લખવામાં અખાના જેવી છે, એટલુંજ નહિ તે તે કવિઓ કરતાં પણ તેમની કવિતા અધિક ખીલે છે. છતાં તે શક્તિનો વિનિયોગ ભગવત્સંબન્ધની પ્રાપ્તિ કરવાના સાધન તરીકે નરસિંહની માફક કરેલી છે.

ગરબીઓનું આધ્યાત્મિક મૂલ્યાંકન

દયારામભાઈના કાવ્યોમાં તેમની ગરબીઓનું અનેરુ સ્થાન છે.

અત્રે દયારામભાઈની ગરબીઓ વિષે થોડોક વિચાર આપણે કરીએ. તેમની ગરબીઓ દયારામની કવિતા પ્રશંસકોમાં બહુજ પ્રચલિત છે. તેનો મુખ્ય વિષય ગોપી અને કૃષ્ણનો પ્રેમ છે. એ અગાઉ જણાવેલ છે, છતાં તેનું આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરવા અહિંઆં તેનો ફરીથી નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં જેને Symbolism પ્રતીકવાળાં કાવ્યો કહેવામાં આવે છે. તે વર્ગમાં આ ગરબીઓ મૂકી શકાય. પ્રભુના દર્શન માટે ઉત્સુક ભક્ત, હૃદયમાં જે જે લાગણીઓ તથા ભાવોને અનુભવે છે તેને ગરબીઓમાં કવિશ્રીએ આલેખી છે. તે ગરબીઓની શ્રેષ્ઠતા તેના ભાવ અને સંગીતમાં છે. તેની સંગીતની મીઠાશ ઉપરથી ન્હાનાલાલભાઈ. દયારામભાઈ (એટલે ગુજરાતનું નારી સંગીત) એમ કહે છે કે 'દયારામભાઈની ગરબીઓ એટલે; ગુજરાતને આંગણે આંગણે ને ચોકે ચોકે જાણે ફૂલડાં વેર્યાં હોય, ને અમ્મર વેણ કરમાતાં ફૂલડાં...ગુજરાતી સંસારમાં દયારામભાઈ ગરબીઓથી જીવે છે અને જીવશે. દયારામભાઈ ગુજરાતણની જીભે બેઠા છે. કંઠે ઢળ્યા છે, હૈયે ગુંજે છે. સાહોદરા નાગરોએ ગુર્જર સાહિત્યને ઘણું આપ્યું છે. હરિલાલ ને કેશવલાલ ને બાળાશંકર; પણ અજબ ફાંકડો અદ્ભુત દયારામે આપ્યો.' ન્હાનાલાલભાઈ આ શબ્દોમાં દયારામભાઈની ગરબીઓની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરે છે. ઉર્મિકાવ્યો તરીકે Lyric તે ઉત્તમ કવિતા છે. આ ગરબીઓમાંની ઘણીખરી દયારામકૃત કાવ્ય સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. કેટલીક છૂટી છવાઈ દ. કા. મ. મા. ભા. ૩ માં તથા ભા. ૪ માં બહાર પડી છે. કેટલીક લાંબી છે. અને કેટલીક ટૂંકી છે. દાણ ચાતુરીની નીચેની ગરબીઓ મોટી છે.

મારગ મુકોને કહુ છું કહાના કયારની જો,
મને રોકી રાખી છે કોણ નારની જો.
સાંભળ વચન મારૂં એણ કહે કામની જો,

તે પણ ભ્રમિત કર્યું મન મારૂં ભાવની જો.
સુણો સામળા હું તમ માટે ઘેલી થઈ જો,
માણસ કેરી ઓળમાં થકી ટળી ગઈ જો. સુણો ૧.

રાધાજીને ઉદ્દેશીને નીચેની ગરબીઓ, રાધાજીની માફક રૂપાળી અને રસીલી છે.

રાધે રૂપાળી રસીલી તારી આંખડી જો;
જોડી કૃષ્ણ સમાન છબી ફાંકડી જો. રાધે૦
ઓરો આવને સલુણા હરિ સામળા જો,
શિખ્યો આવડી કયાં સ્નેહ શાસ્ત્રની કથા જો.

પ્રભુની સાથે રીસાયલાં રાધા હવે પછી પ્રભુના જેવા શ્યામ રંગની કોઈ પણ વસ્તુને છાંયડે પણ નહિ ઉભી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેને કવિએ કેવી વિનોદભરી અને હાસ્યથી પૂર્ણ રજુ કરી છે. તે નીચેની ગરબી ઉપરથી સમજાશે.

શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું, મારે આજ પછી શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું.
જેમાં કાળાશ તે સહુ કોઈ સરખા, સર્વમાં કપટ હશે આવું. ૧
કાળી કસ્તુરીની બંદગી કરૂં નહી, કાજળ ન આંખમાં સોહાવું. ૨
લીલાં અંબર કાળી કંચુકી ન પહેરૂં, યમુનાનાં નીરમાં ન નહાવું. ૩
કોકિલા શબ્દ શ્રવણ કરૂં નહિ, કાગ વાણી શુકનમાં ન લાવું. ૪
મર્કટમણિને મેઘ નજરે ન ભાળું, જાંબુ વંતાક ન ખાવું. ૫
દયાના પ્રીતમજી એવું મારે મુખે, કેહેણ નહીં કહેવું ને ન કાહાવું. ૬

કેટલીક * ગરબીઓમાં શૃંગારરસની ચેષ્ટાઓનું વર્ણન વધારે જોવામાં આવે છે, પણ તે શૃંગારરસ પ્રભુ સંબંધનોજ છે. લૌકિક વિકારી સાહિત્ય જેવું તે સાહિત્ય નથી. પ્રભુ તરફના ઉત્કટ પ્રેમને દયારામભાઈ, પૂર્વેના કવિઓએ સૂરદાસાદિ અષ્ટ સખાઓ,

---

* આ માટે જુઓ પરિશિષ્ટમાં ગો.વાસી મૂળચંદ તેલીવાળાનો લેખ.

બિહારીદાસ તથા નરસિંહ મહેતાએ પણ સ્પષ્ટ રીતે ગાયો છે. પણ તે કાવ્યોને કોઈ વિકારી સાહિત્ય ગણતું નથી. નરસિંહ મહેતાએ 'સુરત સંગ્રામ' માં જેવી રીતે ઉઘાડો શૃંગાર વર્ણવ્યો છે, તેવો દયારામભાઈએ વર્ણવ્યો નથી. છતાં કેટલાકો આ ગરબીઓમાં છૂપાયલી દયારામભાઈની દૃષ્ટિને સમઝી શકયા નથી, તેથીજ તેઓએ તે માટે અણગમો દેખાડયો હતો. હવે દયારામભાઈનું માનસ અને દૃષ્ટિબિન્દુ સમઝવાનાં ઘણાં સાધનો આપણને મળ્યાં છે અને તે ઉપરથી આપણી ખાત્રી થઈ છે કે કવિએ કોઈ વખતે લૌકિક પ્રેમનું વર્ણન કર્યું નથી. તમામ વસ્તુઓને પ્રભુના સંબંધથીજ જોઈ છે. પ્રેમને પણ પ્રભુના સંબંધમાં વર્ણવ્યો છે. તેમની નઝરે પ્રભુના સંબંધ વગરનું કાવ્ય હોઈ શકે નહિ. કોઇ પણ કાવ્ય ભલેને તે ઉત્તમ હોય પણ તે પ્રભુ પ્રેમ વગરનું હોય તો વિષ જેવું છે. તો પછી કેવળ વિકાર જન્ય ભાષાવાળાં શૃંગારરસનાં કાવ્યો કવિ લખે તે માની શકાય તેમજ નથી. વળી જે કવિની સંસાર વિષેની નીચે પ્રમાણેની માન્યતા હોય તે સંસારમાં રહેનાર, વિકારી કવિતા રચેજ કેમ?

સંસાર તો સરવે જૂઠો શું થાશે રૂઠો કે તૂઠો,
તેણે તુચ્છ જાણી ફરિયે રે.

* * *

સંસાર તો સરવે ખોટો, પાણી માંહેનો પરપોટો;
ફુટી જાશે નાહાનો મોટો રે,

આ વિચારનું નિત્ય સ્મરણ કવિશ્રીને રહ્યાજ કરતું, અને તેથી તે કદી પણ સંસારમાં લપટાતા નહોતા. આવા વિચાર ધરાવનાર, જ્ઞાની, અને ભક્ત કવિ શૃંગાર રસની વિકારી કવિતા રચેજ નહિં. ટીકાકારો કવિશ્રીનું દૃષ્ટિબિન્દુ સમજી શકયા નથી, અને તેથીજ તેમને તેમાં વિકાર જણાયો છે. પણ દયારામભાઈની ગરબીઓ શુદ્ધ અને ઉત્તમ ભાવથી ભરેલી છે. ઉપરથી **જોતાં**

શૃંગારની પરિભાષાથી તે ગરબીઓનો સાચો આત્મા ઢંકાઈ જાય છે, પણ તે ભાષાના પડદામાં નઝર રાખીને જો આપણે તેને બરાબર અવલોકીશું તો આપણને માલુમ પડશે કે કહેવાતી શૃંગાર રસની ગરબીઓમાં દયારામભાઈએ ભક્તિમાર્ગના ઉત્તમમાં ઉત્તમ તત્ત્વનેજ ચર્ચ્યું છે. આત્મા–પરમાત્માની સાથે ક્રીડા કરવી, તેની સાથે રતિ કરવી વગેરે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં જે જણાવ્યું છે તેનો કંઇક ભાગ પુરાણકારે કૃષ્ણ અને ગોપીની રાસલીલાના કાવ્યોથી પ્રકટ કર્યો છે. અને ભાષા કવિઓએ તેમાં અનેક ચમત્કારો ભરીને તેને વિશેષ શોભાયમાન બનાવ્યો છે. દયારામભાઈ પણ તે ભાષા કવિઓના પગલે જઈને તે ઉત્તમ ભાવને વર્ણવે છે. દયારામભાઈના એક એક ગરબી ઉત્તમ ભક્તિમાર્ગીય ભાવ, તેમજ આધ્યાત્મિકતાથી ભરેલી છે. શ્રીયુત ગોવર્ધનરામભાઈએ તેમાં યોગની દૃષ્ટિ જોઈ છે. પણ યોગ કરતાં વધારે સુંદર અને જે સાચી દૃષ્ટિ ભક્તિની છે તેજ દૃષ્ટિ દયારામભાઈની ગરબીઓની છે. આ વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા અમે દયારામભાઈના આન્તર જીવનમાં 'શૃંગાર રસ' નામના પ્રકરણમાં આપી છે. જીજ્ઞાસુએ ત્યાંથી જોઈ લેવી. પણ તે ગરબીઓની પછવાડે કેવો અર્થ સમાયલો છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા ત્યાંજ આપેલા કેટલાક ઉદાહરણો અહીં આપેલા છે.

પ્રથમ નીચેની ગરબી આપણે લઈએ.

આઠ કુવાને નવ વાવડી રે લોલ, સોલસેં પનિહારની હાર;
માહારા વાલાજી હો, હાવાં નહિ જાઉં મહિ વેચવા રે લોલ. ટેક૦
સોના તે કેરૂં માહારૂં બેહેડલું રે લોલ, ઉઢેણી રત્ન જડાવ; માહા, ૧
કેડ મરડીને ઘડો મેં ભર્યો રે લોલ, તુટયો માહરો નવસર હાર; ૨
કાંઠે તે ઉભો કાનજી રે લોલ, લાઈ મુને ઘડુલો ચ્હડાવ. ૩
હું તુંને ઘડુલો જો ચ્હડાવું રે લોલ, થાય માહારા ઘર કેરી નાર. ૪
તુજ સરખા ગોવાળિયા રે લોલ, તે તો માહારા બાપાના ગુલામ, ૫
તુજ સરખી ગોવાલણી રે લોલ, તે તો માહારા પગની પેજાર; ૬
દયાના પ્રીતમ પ્રભુ પાતળા રે લોલ, તે તો માહારા પ્રાણના આધાર. ૭

આ શૃંગારરસની ગરબીનું પરમ હાર્દ "સોના તે કેરૂં માહારૂં બેહેડલું રે" ઈત્યાદિ પંક્તિઓથી વિશેષ રીતે સ્ફુટ થાય છે. ગોપી જળરસ ભરવાને કુવાને કાંઠે જાય છે. અહિંઆં સંસારને કુવાની ઉપમાથી સમજતાં અર્થ બરાબર સમજાશે. સંસારરૂપી ઊંડા કુવામાંથી પ્રભુ રસ રૂપી જળ પ્રાપ્ત કરનાર ગોપી–ભક્ત હૃદય કેવું હોવું જોઈએ? તે રસને કેવા પાત્રમાં રાખવો જોઈએ? તે કહે છે કે "સોનાના બેહેડામાં"–સુવર્ણસમ–વિશુદ્ધ બનેલા હૃદયમાંજ પ્રભુ પ્રેમનો રસ રહી શકે; માટે ગોપી સોનાનું બેહેડું લઈને જળ ભરવાને જાય છે. હૃદયની શુદ્ધિ ચારિત્ર્યના આધારે ટકી રહે છે, અને તે ચારિત્ર્ય જ્ઞાનથી દીપવું જોઈએ. જ્ઞાનને શાસ્ત્રમાં જ્યોતિઃ પ્રકાશ કહ્યું છે અને ઉપલક્ષણથી જ્યોતિઃ યુક્ત વસ્તુ અર્થાત્ રત્ન અર્થ કર્યો છે. માટે અહિંઆં રત્નજડિત ઉઢેણીને સોનાનું બેહું ટકાવી રાખવાને અતિ ઉપયોગી છે એમ કહ્યું છે. કુવામાંથી જે જળ ખેંચવાનું છે તે પરિશ્રમ યાતો પ્રયત્ન વગર પ્રભુ પ્રેમ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. કેડ મરડીને જળ બહેડામાં ભરવા જતાં ગોપીઓની ગ્રીવામાં નવસેરો હાર હતો, તે એકદમ તૂટી ગયો. અહિંઆં નવસેરનો હાર એટલે નવધા ભક્તિ સમજવાની છે. જ્યારે ભક્તમાં પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ ઉદય પામે છે ત્યારે શ્રવણાદિ નવધાભક્તિ આપો આપ ખસી જાય છે. નવધા ભક્તિ પ્રતિ ભક્તના ચિત્તની રુચિ રહેતી નથી. માટે અહીં કહે છે કે "તૂટયો મારો નવસરહાર" આ સમયે કુવાના કાંઠા ઉપર કૃષ્ણ ઉભા હતા, તેમણે જોયું કે આ ગોપી કુવામાંથી જળ ખેંચી રહી છે તો તેની સાથે હું થોડોક વિનોદ કરૂં, તેટલા માટે પોતે તેના બહેડા તરફ કાંકરી મારે છે. જો બહેડું સામાન્ય માટીનું હશે તો તે ફુટી જશે અને બીજી કોઈ પણ ધાતુનું હશે તો નહિ ફુટે. કૃષ્ણે કાંકરી મારી તો પણ બહેડું ફુટયું નહિ એટલે તેમની ખાત્રી થઈ કે જળપાત્ર (હૃદય) તો દૃઢ છે. એટલે માંહિ સ્થિત જળનું બહિઃનિઃસરણ થશે નહિ. અર્થાત્ જ્યારે ભક્ત નવધા ભક્તિ જે સાધનરૂપ ભક્તિ

છે તેનો ત્યાગ કરીને પ્રેમલક્ષણામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે પ્રભુ તેની પાસે આવીને ઉભા રહે છે. એટલે તેવા ભક્તને પ્રભુ પ્રાપ્ત થતાં વધુ વિલંબ લાગતો નથી. જો કે આ રીતે તે પ્રભુની સમીપ છે અને પ્રભુ પોતે તેને પ્રાપ્ત થવાને ઈચ્છે છે, છતાં પણ પ્રભુ આ સમયે તેના હૃદયની પરીક્ષા કરે છે. કારણ કે જો હૃદય શુદ્ધ હશે નહિ તો પછી પ્રભુ પ્રેમનો રસ ત્યાં સ્થિત થઈ શકશે નહિ. તેથી કાંકરી મારીને અર્થાત્ પરીક્ષા કરીને તે હૃદયની વિશુદ્ધિનો કયાસ પોતે કરી લે છે.

ભક્ત તો એમ સમજે છે કે હૃદયની શુદ્ધિ ટકાવી રાખવી તે જીવના સામર્થ્યની નહિ, પણ પ્રભુની કૃપાથીજ થઈ શકે છે. માટે અહિંઆં 'બેહેડું' માથા ઉપર ચડાવવા કૃષ્ણને ગોપી વિનંતિ કરે છે. અર્થાત્ રસયુક્ત હૃદય ધારણ કરવાને, ભક્ત પ્રભુની સહાય માંગે છે. જ્યારે ભક્ત પ્રેમલક્ષણામાં આગળ વધે છે ત્યારે પ્રભુ પોતાના ગૌરવનું ભાન ભૂલી જાય છે અને જીવની સાથે કોઈ પણ જાતના પ્રતિબંધ સિવાય તેનો પ્રેમભાવ વધારવાને, અગર જો એનું સ્ખલન થતું હોય તો તેમાંથી તેને અટકાવવાને, ઈચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે છૂટ લે છે; કારણકે સ્નેહશાસ્ત્રમાં વિધિનિષેધના નિયમોનું પાલન થતું નથી. પ્રેમીઓના પ્રેમપન્થો લૌકિકોને વક્ર લાગે છે પણ તેમને તો તે ઋજુ હોય છે. માટે અહિંઆં કૃષ્ણને ગોપી કહે છે કે જો 'તું મારા ઘરની નાર થાય તો જ હું તને બેહેડું ચઢાવું., અર્થાત સપત્ની પોતાના સત્પતિને જે શુદ્ધ અને નિર્મળ ભાવથી સેવે છે તેવોજ ભાવ જો પ્રભુ પ્રતિ રાખવામાં આવે તો જ રસ યુક્ત હૃદયની સ્થિતિનું નિર્વહણ પ્રભુ કરે.

આવો સુંદર આશય આ ગરબીમાંથી સમજાય છે. આમાં લૌકિક શૃંગારનો છાંટો સરખો પણ નથી. ફક્ત લૌકિક શૃંગારની પરિભાષાથી વર્ણન કર્યું છે, પણ સહૃદયઅને વિશુદ્ધ ચરિત્રવાળાઓ તો કવિઓના ગૂઢ આશયોને એકદમ સમજી જાય છે.

રાધે તું પ્યારીને બીજું અવર ન કોઈ,
જેને જગત્ મોહ્યું તે તો તુંને રહ્યો મોહી. રાધે તું. ૧
ગોકુળની ગોરી સહૂ એની પુંઠે ભમે છે,
તેરે વ્હાલાને ત્હારી ગાળો ગમે છે. રાધે તું. ૨
વ્રજવામા સહુને એ નાક ઘસાવે,
તેરે વહાલો તાહારે ઘેર વણ તેડયો આવે. રાધે તું. ૩
હું પણ જાણૂં એહેતુ મળવૂં કયાંથી,
ક્ષણું એક અળગો ન થાય તારે ત્યાંહાંથી. રાધે તું ૪
તેં વશ કીધો રાધે દયાનો પ્રભુજી,
હું નવ જાણું તેં તે કઈ ગોર પૂજી. રાધે તું. ૫

આમાં રસનીસિદ્ધિ–સિદ્ધિ શક્તિરૂપ રાધાને રસ સ્વરૂપ–કૃષ્ણ વશ થાય છે, પણ ગોકુળની સૌ ગોપીઓ પુઠે ભમે છે–સામર્થ્ય શક્તિઓરૂપી ગોપીઓ છતાં પણ તે તેમને વશ થતા નથી.

રસરૂપ બ્રહ્મ સર્વદા પોતાની સિદ્ધિ શક્તિ સાથે અન્વિતજ છે એવા ગૂઢાર્થ અને રમણીય અર્થનું સૂચન કવિ પોતાની ભાષામાં કરે છે. હવે આપણે બીજી ગરબી લઈએ.

આવોની માહારે ઘેર માણવા.
હોજી રાજ આવોની માહરે ઘેર માણવા ટેક.
પ્રેમ રસ પ્યાલો તે પીવાને પાવા, જોબન તૂરિને પલાણવા. હો૦
પડતી રાતે પધારજો પ્રીતમ, કોઈ નથી બેઠું જાણવા. હો૦
મારી શેરીના છે સંત સાધુ, પરની ન વાત બેશે છાણવા.
પ્રભાતે જાતાં કોઈ પૂછશે તો કહીશું તેડયા તા વલોણું તાણવા હો૦
સર્વ તજે પણ સમો સંભાળે, રસિઆ તે પરમાણવા. હો૦
રાજની રૂપાળી છબેચિત્ત માહારૂં ચોયું સમર્થ નથી વખાણવા હો૦
ઘણા દીની આશા મારા મનમાં દયા પ્રભુ.
મહારે મહોલે એક વાર માણવા. હોજીરાજ.

પ્રેમ રસનું પાન પરસ્પર થવું જોઈએ માટે તેનું પાન કરવા તથા કરાવવા ભક્ત (ગોપી) પ્રભુને કૃષ્ણને કેવી રીતે નિમંત્રણ કરે છે તે ભાવ આ ગરબીમાં કવિએ જણાવ્યો છે. પ્રેમ રસનો પ્યાલો જાતે પીવાને તેમજ પાવાને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે એટલુંજ નહિ પણ 'જોબન તૂરીને પલાણવાને' પણ આમંત્રણ કરે છે અર્થાત્ ભાવનું ઔત્કટય હોય તોજ પ્રભુ તે હૃદયમાં આસન કરે છે. પ્રીતિ રસ સર્વને સુલભ નથી. ફક્ત વિરલાઓજ તેને પીછાણી શકે છે અને તેમાં કોકજ તેનો અનુભવ કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે અખિલ સંસાર તેથી વિમુખ છે તેઓ તો અજ્ઞાન જન્ય અને અહંતા મમતાત્મક સંસારની રાત્રિમાં ગોથાં ખાયા કરે છે, પણ પ્રેમ માર્ગના દિવ્ય પંથે વિચરનારાઓને પ્રભુની સાથે રસ ક્રીડાનો અનુભવ કરવાને સુંદર અને રમણીય અવસર છે; તેથી જ્યારે સંસારના લોકો વિષયાસક્ત બને છે ત્યારે આ ભક્ત ભક્તિના ઉચ્ચ શૃંગ ઉપર વિહાર કરે છે. માટે અહિંઆં ગોપી કૃષ્ણને આવવાને કહે છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે **या निशा सर्वभूतानां यस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि भूतानि सा निशा पश्यतो मुने:** જે નિશા સર્વ ભૂતોની છે તેમાં સંયમી પુરૂષો જાગે છે અને જેમાં ભૂત પ્રાણીઓ જાગ્રત્ રહે છે તે સંયમીની નિશા છે. તેજ પ્રમાણે ભક્તનાં જીવન અને સંસારીનાં જીવન સંબંધી સમજવાનું છે. પ્રભુને રાત્રે પધારવાનું નિમંત્રણ ગોપી કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે તે સમયે જે રતિ રસનો અનુભવ કરવામાં આવશે તે સંસારના વિષયમાં આસક્ત બનેલા પામર જીવો તેને સમજી શકશે નહિ. આથી ભક્તના હૃદયમાં રહેલા શુદ્ધ ભાવનું ગોપન કરવાનો તેમાં ઉદ્દેશ છે. ભક્ત હૃદયનો શુદ્ધ ભાવ હમેશાં ગોપ્ય થવો જોઈએ. તેને પ્રકટ કરવાથી રસાભાસ થઈ જાય છે. ગોપી કહે છે 'આપણી રસ ક્રીડા ગુપ્તજ રહેશે' તે કોઈના જાણવામાં આવશે નહિ કારણ કે મારા પાડોશીઓ તે સાધુઓ છે, ભક્તો છે. તેથી તેઓ બીજાની વાતમાં માથું મારતાં નથી. કોઈ ભક્તને પ્રભુ પ્રેમનો અનુભવ થયો હોય

તો તેને સંસારના લોકોની માફક બહાર ખુલ્લો કરતા નથી. આ રીતે ભકતે પ્રભુ પ્રતિ પોતાનો ભાવ કેવો રાખવો તેનું ઉદાહરણ આ ગરબીમાં આપ્યું છે. દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહના ગરબી સંગ્રહમાંની ગરબી ૩૨ માં ગોપિકા નીચે પ્રમાણે પ્રભુને કહે છે:

"શ્રી જમૂનાતેજીના ઘાટમાં રે લોલ, રોકી રાખી છે મુને વાટમાં રે લોલ.
મારી નણંદ સખીઓ સાથમાં રે લોલ,
તાળી માં દેશો હશી હાથમાં રે લોલ.
માહારો પાલવ પણ શું સાહાવછો રે લોલ,
ડાહ્યા થૈ કાં ઘેલા થાવ છો રે લોલ.
વહાલા વાત કહું તે ધરો ધ્યાનમાં રે લોલ,
સમજી જાઓને પ્રભુ સાનમાં રે લોલ.
વાટમાં વાત ના કીજીયે રે લોલ, દુરીજન લોકથી બીહીયેજી રે લોલ.
ઈત્યાદિ.

ગોપી પોતાની સૈયરો તથા ઈતર સંબંધીઓના સાથમાં શ્રી યમુનાજીના ઘાટ ઉપર જાય છે. ત્યાં કૃષ્ણ તેનો પાલવ તાણે છે તે સમયે તેમ નહિ કરવાને ગોપી કૃષ્ણને વિનવે છે. આ ગરબીમાં એવો ગૂઢાર્થ રહેલો છે કે જેઓને બ્રહ્મ રસની તાલાવેલી લાગી છે અને તે રસમાં મગ્ન થયા હોય છે તેઓ, તે રસને સંસાર સંબંધી વા ઈતર મનુષ્યથી ગોપ્ય રાખે છે. તેને તેઓ કદી પણ પ્રકટ કરતા નથી. પ્રભુ સાક્ષાત્ તેમના હૃદયમાં પધારે અને તેમને રસની સ્ફૂર્તિ યા રસાનુભવ થાય તો પણ તેને તેઓ ગુપ્ત રાખે છે.

માણીગર આવો, મ્હારે મોહોલે માણીગર આવો,
લાલ શાંને લોચન લલચાવો, માહારે મોહોલે,
ઘણા દિવસની ગવાઉ છું જૂઠી, તે આજ લઈએ લ્હાવો. માહારે૦
ના નવ્ય કહેશો કયાંહાં કોહો મળશે, ફરી અવસર આહાવો? માહારે૦

મન માની મોજે માણીશે, ફરી તો નહિ ફાવો. માહારે૦
જ્યારે ત્યારે પણ હું છું તમારી, સીદને તરસાવો? માહારે૦
અધર સુધારસ સુખનો સાગર, આજ પીયોને પાવો. માહારે૦
રસિક રાજ્ય છો દયાના પ્રીતમ, માટે માહારો દાવો. માહારે૦

આમાં ભક્ત હૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને કેટલું ઉત્સુક અને ઉત્કટ ભાવનાયુક્ત છે તેનું દર્શન થઈ શકે છે. હૃદય સ્થિતભાવને પ્રત્યક્ષ કરવાને ભક્તના નેત્ર કેટલાં ઈંતેજાર છે તે બીજી પંક્તિમાં સૂચવ્યું છે. ભક્ત કહે છે કે "ઘણા દિવસથી હું આપના દર્શનનો ઉત્સુક છું. મને આજે દર્શન આપશો, કાલે આપશો એ આશામાંને આશામાં હું દિવસ વ્યતીત કરૂં છું; પણ હજુ સુધી આપની કૃપા મારા ઉપર ઉતરી નથી. એટલે આપના દર્શનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાને હું હજુ પણ પાત્ર બન્યો નથી. એ વિચારથી, હે પ્રભુ, મારૂં મન મૂઝાય છે. હવે હું શું કરૂં કે જેથી આપનાં દર્શન કરી શકું એ વિચાર અહોનિશ થાય છે. વિચારમાં મારી બુદ્ધિ પણ નબળી પડી ગઈ. હૃદય વિરહાગ્નિની જ્વાળાથી અતિ સંતપ્ત બન્યું છે. તો આપના વિપ્રયોગનું-વિરહનું અસહનીય દુઃખ શાન્ત થાય તેમ આપ હવે કરો." આ રીતે ભક્તહૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને કેટલું ઉત્સુક છે તે આ ગરબીમાં જણાવ્યું છે. આમાં ભાવનાની ઉત્કૃષ્ટતા વર્ણી છે.

આ રીતે અત્યન્ત દર્શનોત્સુક અને વિરહાતુર ભક્તહૃદયને પ્રભુના રસનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તે કેટલા બધા આનંદમાં આવીને મસ્ત થઈને ફુલે છે તેનું નિરૂપણ નીચેની ગરબીમાં કવિ કહે છે.

આવ્યા વહાલો ફૂલી અલબેલી, વ્હે દુઃખ નાંખ્યું છે રેલી:
આવ્યા વહાલો ફૂલી અલબેલી૦
શ્યામ સુંદર વરનું મુખ નીરખીને, ગોપીકા થઈ ઘેલી–આવ્યા વહાલો. ૧
અંતર અગ્નિ હોલાયો વિરહ, થઈ આનંદની હેલી–આવ્યા વહાલો. ૨

ત્યમ ફુલી જ્યમ પામે રંક, મહારત્ન મણી શેલી—આવ્યા વહાલો. ૩
શ્રીમહાલક્ષ્મીજી તે દુર્લભ વસ્તુ. તે પ્રેમે થઈ સેહેલી—આવ્યા વહાલો. ૪
દયાના પ્રીતમજીની સંગે રમતાં, વાધી વ્હાલ તણીવેલી—આવ્યા વહાલો. ૫

જ્યમ રંકને મણીની શેલી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને અપૂર્વ આનંદ થાય છે તેમ ભક્તને પ્રભુના રસનો સાક્ષાત્કાર થતાં થાય છે. આ ગરબી તથા એવી અન્ય ગરબીઓમાં દયારામભાઈએ * ગોવર્ધનરામ કહે છે તે પ્રમાણે વંઠેલી જેવી લોકલાજને ન ગણતી કૃષ્ણ સાથે વ્યભિચાર વાસના રાખતાં ગોપીઓની જારપ્રીતિરૂપ ભક્તયોગનું વર્ણન કર્યું નથી, તે ઉપરની દૃષ્ટિથી આ ગરબીઓ વાંચનારને માલુમ પડશે. દયારામભાઈના દરેક કાવ્યનું મર્મસ્થાન રસ છે. તે રસ અગર પ્રેમલક્ષણાભક્તિ એમના અખિલ અક્ષરદેહમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તે રસ દયારામના અક્ષરદેહનો આત્મા છે. આત્માથી જ આ અક્ષરદેહનું ચૈતન્ય તથા ગતિ ઈત્યાદિકાર્ય સંભવી શકે છે. જો આ રસરૂપી આત્માનું ચૈતન્ય કવિના અક્ષરદેહમાં ન હોત તો તે અક્ષરદેહ શબવત્ :નિશ્ચેષ્ટ અને જડરૂપ ગણાત અને તેથી તેનો પ્રકાશ જે આપણે અદ્યાપિ ઝીલીએ છીએ તે ન ઝીલાત. દયારામભાઈની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં યોગનો જે સંભ્રમ કરવામાં આવે છે તે એક ગંભીર ભૂલ છે. આ ભેદ દયારામભાઈ પોતેજ નીચેની પંક્તિઓમાં જણાવે છે.

જોગતો તેને જોઈએ રે, જેનું મન જગતમાં ભમે,
તે તો અચળ અમારૂં રે, ચિત્ત રસિયામાં રમે.
જેનું મન માને રે, જોગ સુખેથી ગૃહો,
અમો તો એહ માગું રે, પ્રીતમજીશું પ્રીત રહો.

વળી—

જ્ઞાનીની ગતિ નવ પહોંચે રે, પ્રેમરસ પ્રેમીને જરે,
જેમ દૂધ સિંહણ કેરૂં રે, સિંહણ સુત હોય તોજ ઠરે.

---

* જુઓ દયારામનો 'અક્ષર દેહ' :૯

મન માની મોજો માંણીશે, ફરી તો નહિ ફાવો. માહારે૦
જ્યારે ત્યારે પણ હું છું તમારી, સીદને તરસાવો? માહારે૦
અધર સુધારસ સુખનો સાગર, આજ પીયોને પાવો. માહારે૦
રસિક રાજ્ય છો દયાના પ્રીતમ, માટે માહારો દાવો. માહારે૦

આમાં ભક્ત હૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને કેટલું ઉત્સુક અને ઉત્કટ ભાવનાયુક્ત છે તેનું દર્શન થઈ શકે છે. હૃદય સ્થિતભાવને પ્રત્યક્ષ કરવાને ભકતના નેત્ર કેટલાં ઈંતેજાર છે તે બીજી પંક્તિમાં સૂચવ્યું છે. ભકત કહે છે કે "ઘણા દિવસથી હું આપના દર્શનનો ઉત્સુક છું. મને આજે દર્શન આપશો, કાલે આપશો એ આશામાંને આશામાં હું દિવસ વ્યતીત કરૂં છું; પણ હજુ સુધી આપની કૃપા મારા ઉપર ઉતરી નથી. એટલે આપના દર્શનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાને હું હજુ પણ પાત્ર બન્યો નથી. એ વિચારથી, હે પ્રભુ, મારૂં મન મૂઝાય છે. હવે હું શું કરૂં કે જેથી આપનાં દર્શન કરી શકું એ વિચાર અહોનિશ થાય છે. વિચારમાં મારી બુદ્ધિ પણ નબળી પડી ગઈ. હૃદય વિરહાગ્નિની જ્વાળાથી અતિ સંતપ્ત બન્યું છે. તો આપના વિપ્રયોગનું-વિરહનું અસહનીય દુઃખ શાન્ત થાય તેમ આપ હવે કરો." આ રીતે ભકતહૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને કેટલું ઉત્સુક છે તે આ ગરબીમાં જણાવ્યું છે. આમાં ભાવનાની ઉત્કૃષ્ટના વર્ણી છે.

આ રીતે અત્યન્ત દર્શનોત્સુક અને વિરહાતુર ભક્તહૃદયને પ્રભુના રસનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તે કેટલા બધા આનંદમાં આવીને મસ્ત થઈને ફુલે છે તેનું નિરૂપણ નીચેની ગરબીમાં કવિ કહે છે.

આવ્યા વહાલો ફૂલી અલબેલી, વહે દુઃખ નાંખ્યું છે રેલી.
આવ્યા વહાલો ફૂલી અલબેલી૦
શ્યામ સુંદર વરનું મુખ નીરખીને, ગોપીકા થઈ ઘેલી-આવ્યા વહાલો. ૧
અંતર અગ્નિ હોલાયો વિરહ, થઈ આનંદની હેલી-આવ્યા વહાલો. ૨

ત્યમ ફુલી જ્યમ પામે રંક, મહારત્ન મણી થેલી—આવ્યા વહાલો. ૩
શ્રીમહાલક્ષ્મીજી તે દુર્લભ વસ્તુ. તે પ્રેમે થઇ સેહેલી—આવ્યા વહાલો. ૪
દયાના પ્રીતમજીની સંગે રમતાં, વાધી વ્હાલ તણીવેલી—આવ્યા વહાલો. ૫

જ્યમ રંકને મણીની થેલી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને અપૂર્વ આનંદ થાય છે તેમ ભકતને પ્રભુના રસનો સાક્ષાત્કાર થતાં થાય છે. આ ગરબી તથા એવી અન્ય ગરબીઓમાં દયારામભાઈએ * ગોવર્ધનરામ કહે છે તે પ્રમાણે વંઠેલી જેવી લોકલાજને ન ગણતી કૃષ્ણ સાથે વ્યભિચાર વાસના રાખતાં ગોપીઓની જારપ્રીતિરૂપ ભક્તયોગનું વર્ણન કર્યું નથી, તે ઉપરની દૃષ્ટિથી આ ગરબીઓ વાંચનારને માલુમ પડશે. દયારામભાઈના દરેક કાવ્યનું મર્મસ્થાન રસ છે. તે રસ અગર પ્રેમલક્ષણાભક્તિ એમના અખિલ અક્ષરદેહમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તે રસ દયારામના અક્ષરદેહનો આત્મા છે. આત્માથી જ આ અક્ષરદેહનું ચૈતન્ય તથા ગતિ ઈત્યાદિકાર્ય સંભવી શકે છે. જો આ રસરૂપી આત્માનું ચૈતન્ય કવિના અક્ષરદેહમાં ન હોત તો તે અક્ષરદેહ શબવત્ :નિશ્ચેષ્ટ અને જડરૂપ ગણાત અને તેથી તેનો પ્રકાશ જે આપણે અદ્યાપિ ઝીલીએ છીએ તે ન ઝીલાત. દયારામભાઈની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં યોગનો જે સંભ્રમ કરવામાં આવે છે તે એક ગંભીર ભૂલ છે. આ ભેદ દયારામભાઈ પોતેજ નીચેની પંકિતઓમાં જણાવે છે:

જોગતો તેને જોઈએ રે, જેનું મન જગત્માં ભમે,
તે તો અચળ અમારૂં રે, ચિત્ત રસિયામાં રમે.
જેનું મન માને રે, જોગ સુખેથી ગ્રહો,
અમો તો એહ માગું રે, પ્રીતમજીશું પ્રીત રહો.

વળી—

જ્ઞાનીની ગતિ નવ પહોંચે રે, પ્રેમરસ પ્રેમીને જરે,
જેમ દૂધ સિંહણ કેરૂં રે, સિંહણ સુત હોય તોજ ઠરે.

---

* જુઓ દયારામનો 'અક્ષર દેહ' ૯

એ પ્રેમ પરમ આનંદરસ રે, રખે વિષય રસ મન આણે,
એમાં શુક મુનિને શિવ થાક્યા રે, તે શું કામી જન જાણે.
જેણે કામને મોહ પમાડયો રે, તે પ્રભુ કામે વશ કયમ થાયે,
એ કૃષ્ણ ક્રીડા રસ ગાતાં રે, કામ રોગ ઉરથી જાયે.

આ પ્રેમ રસને વિષય તુલ્ય ગણનાર તે પ્રેમ સમજી શકતો નથી એવું પણ આમાં કહ્યું છે. યોગ કેવો છે તો તે કહે છે:—

અજીઠા સરખા જોગને શું પાથરીએ કે ઓઢીએ ?
પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી, શિદ પત્થરમાં શિર ફોડીએ ?

અર્થાત્ દયારામના સિદ્ધાન્તાનુસાર યોગ અને ભકિતમાં ઘણોજ ભેદ છે, તો પછી તે ઉભય અભિન્ન છે, એમ કલ્પી લઈને તેમની, રસાત્મક બ્રહ્મના પરમસૌંદર્ય નિરૂપક ગરબીમાં યોગદષ્ટિનો આરોપ શી રીતે ઘટાવી શકાય તે સમજી શકાતું નથી ?

અહીં આપણે નીચેની પંક્તિઓ જેમાં ગોવર્ધનરામ યોગદષ્ટિનું આરોપણ કરે છે તે ઉતારીએ.

આપો દધિનું દાણ નાગરી, એ લાગ્યું મમ ચિત્ત;
તમારે કાજે નિત્ય હું ઉભો, અર્પો તન મન વિત્ત,
વૃન્દાવનમાં ધેનુ ચરાવું, માગું ગોરસ દાન;
નાના ખેલ સખાસંગ ખેલું, પીયૂષ પીઉ નૃપથાન.
અલિ ગ્વાલિની ! મહામત્ત વચન એ બોલું કરી વિચાર;
અચળ રાજ્ય ગોવર્ધન મ્હારૂં, વૃન્દાવન મોઝાર.

*　　　*　　　*

ચોરી કરૂં ભક્તના ચિત્તની વળી દધિનવનીત,
સખા વૃન્દ સઉ મિત્ર અમારા, મહારાજ રજનીત.

*　　　*　　　*

કમળ કોશમાં વસે મધુપ જેમ ભૂમિ રહે મોરાર;
દુધ દહીંની નાત બનાવે વાત કરે ગોપાળ. +

(૧૩ પ્રા—કા—મા. પૃ. ૨૩૩)

+ જુઓ ' દયારામનો અક્ષર દેહ ' પૃ. ૮૯—૯૦

આમાં સાક્ષરવર્ય કહે છે કે યોગીની એક અવસ્થામાં ઈંદ્રિયો અંતર્યુક્ત થાય છે. તે ઇન્દ્રિયો રૂપ ગાયોને શ્રીકૃષ્ણ વેણુનાદથી અંતર્મુખ કરે છે. એટલે બહાર દોડી જતી અટકાવી તેમને અંતર્મુખ રહી ચરવાની ગોચર ભૂમિમાં તેમને કૃષ્ણ અને ગોકુળના ગોવાળો ચરાવે છે. * * * એ ગોચર ભૂમિનો એક ભાગ ગોવર્ધન–ગિરિ (ચિદાકાશ) માં છે. એ ગાયોનું (ઇન્દ્રિયોનું) દોહન કરનાર ભકતો પાસે તેમણે દોહેલા ગોરસનું અને ગોરસના બનેલા પદાર્થનું દાણ કૃષ્ણ ધૂંટીને પણ લે છે. અર્થાત્ અંતર્મુખ થયેલી ઇન્દ્રિયોમાંથી ધ્યાનના વિષય થયેલા પ્રયત્નો એકાગ્ર વિષયો વગેરે પોતાની ભણી આકર્ષી લે છે. આ રીતનું રહસ્ય એમાં સમાયેલું છે. અર્થાત્ શ્રીયુત ગોવર્ધનભાઈ આ ગરબીનું રહસ્ય યોગની પરિભાષામાં સમજાવે છે. સંપ્રદાયમાં યોગનું સ્થાન છે ખરું, પણ ત્યાં યોગને પતંજલી જે અર્થમાં લે છે તે અર્થમાં નથી. ભગવદ્-ભક્તિ બરાબર થઇ શકે તેટલા માટે ચિત્તનો નિરોધ કરીને પ્રભુમાં જોડવા માટે યોગ આવશ્યક છે; પણ આ યોગ ગોવર્ધનભાઇએ જે પતંજલીની પરિભાષાને અનુસાર સમજાવ્યો છે તેથી ભિન્ન છે. ઉપરની ગરબી ભક્તિમાર્ગની પરિભાષામાં નીચે પ્રમાણે સમજી શકાય. યોગ એટલે જોડવું. પ્રભુમાં ચિત્તને જોડવું તે. અને તે ભકિતથીજ શકય છે.

વૃંદાવનભૂમિમાં ગોવર્ધન ગિરિના પ્રદેશમાં કૃષ્ણ અને અન્ય ગોવાળો ધેનુ ચરાવે છે તે સમયે વ્રજની ગોપીઓ દહિ વેચવાનો જાય છે; ત્યારે રસ્તામાં કૃષ્ણ તેમને અટકાવીને તેમની પાસેથી દાણ માગે છે. તે સમયે કૃષ્ણ ગોપીને પોતાનો દાણ માંગવાનો અધિકાર શાથી છે તે કહે છે.

ઉપર ઉપરથી વાંચનાર આ ગરબીમાંથી આટલુંજ સમજે છે પણ ભક્તિ માર્ગની દષ્ટિથી વાંચવાથી તેનું પરમ રહસ્ય ખુલ્લું

થાય છે. કૃષ્ણ એટલે આનંદસ્વરુપ રસાત્મક પરબ્રહ્મ. તે વૃન્દાવનમાં (વૃન્દા એટલે ભક્તિ) ભક્તિ પ્રદેશમાં (વૃન્દા એટલે સ્ત્રી) સ્ત્રૈણભાવથી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરાવનાર—પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિના પ્રદેશમાં ગાયોને ચરાવે છે. ગાય અગર ધેનુને માટે સંસ્કૃતમાં "ગો" શબ્દ છે. ગોના અનેક અર્થ થાય છે, તેમાંથી અહિંઆં "વાક્" અનુકૂળ છે. અર્થાત્ શ્રુતિનાં વચનો, તેને પોતે વૃંદાવનની ભૂમિમાં ચરાવે છે, એટલે ભક્તિના પ્રદેશમાં શ્રુતિ વિચરે છે. શ્રુતિના વચનોનું તારતમ્ય ભક્તિમાં છે એવો અર્થ આમાંથી ફલિત થાય છે. બ્રહ્મ વિષયક શ્રુતિઓની ગતિ ભક્તિમાંજ છે. તે ભકિતના પ્રદેશમાં ચરવાથી તેમને પોષણ મળે છે. ભકિતમાંજ શ્રુતિનાં વચનોની સાર્થકતા છે એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. વૃંદાવનની ભૂમિમાં ગોવર્ધન ગિરિની આજુબાજુ આ ગાયો ચરે છે તેથી તેમનું પોષણ થાય છે. ગોવર્ધન એટલે ગોની વૃદ્ધિ કરનાર પોષણ કરનાર એવો ગિરિ. અર્થાત્ બ્રહ્મસૂત્રોમાં શ્રુતિના રહસ્યનું સંરક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે બ્રહ્મસૂત્રમાં સામાન્ય બુદ્ધિવાળાનો પ્રવેશ થતો નથી તેથી તેમને તે ઘણો કઠણ હોય છે. તેથી તેને અહિંઆં ગોવર્ધનગિરિ કહ્યો છે. આ ગોવર્ધનગિરિ વૃંદાવનની ભૂમિમાંજ છે. બ્રહ્મસૂત્રોનું તાત્પર્ય ભક્તિમાં છે, તે ભક્તિ પ્રદેશમાંજ છે. ભક્તિજ બ્રહ્મ પ્રાપ્ય છે. એવો પરમબોધ તેમાં સમાયલો છે. આ ભૂમિમાં થઈને દધિ વેચવા જનારની પાસે કૃષ્ણ દાણ માંગે છે. ભક્તિ પ્રદેશમાં થઈને વિચારવાને કંઈક આપવું પડે છે—કંઈક ત્યાગવું પડે છે. ત્યાગ વગર તે તેને લભ્ય નથી. ત્યાગરૂપી દાણ પ્રભુને આપવું પડે છે, દધિ એ ઘૃત—સ્નેહજનક છે. એટલે સ્નેહમાર્ગમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં ભકતે શું શું આવશ્યક રીતે કરવું જોઈએ તે અહિંઆં જણાવ્યું છે. અહિંઆં ભગવાન્ દાણમાં ગોપી પાસે તન, મન અને વિત્ત માંગે છે. પ્રભુ પ્રેમની સિદ્ધિ માટે ભકતે સેવા કરવી જોઈએ. સેવાના ત્રણ પ્રકાર છે, તનુજા (દેહથી થતી) વિત્તજા (દ્રવ્યથી થતી) અને માનસિક (મનથી થતી)—આ ત્રણ પ્રકારની સેવા એક પછી

એક બની આવે તોજ તેને દહિં વેચવા જવાનો, પ્રેમમાર્ગના ઉપલક્ષક ભક્તિમાર્ગમાં જઈને પસાર થવાનો, અધિકાર છે.

આ ગરબીમાં ગોવર્ધનરામભાઈએ "ચોરી કરું ભક્તના ચિત્તની" એ શબ્દો મોટા અક્ષરથી છાપ્યાં છે, અને એ ઉપરથી એઓ એવું અનુમાન કાઢવા માંગે છે કે એ શબ્દોમાં યોગનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ દયારામભાઈએ એ શબ્દોમાં યોગની પરિભાષાનો અર્થ આણ્યો નથી તે ઉપરના અર્થની સંગતિ જોતાં જણાશે. ભક્તના ચિત્તની ચોરી કરવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે જે સેવાપરાયણ જીવો છે, તેમનું ચિત્ત સેવાકાર્યમાં એવું પરોવાઈ જવું જોઈએ કે જેથી કરીને તેમાં તે આકર્ષાય નહિ. શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજી પણ કહે છે કે चेतस्तत्प्रवणं सेवा ચિત્તનું પરોવાવું તેનું નામ સેવા કહેવાય છે. આ સેવામાં ચિત્તની એકાગ્રતા અગર તન્મયતા પ્રભુ કૃપા હોય તોજ બની શકે છે, અન્યથા નહિ, એ ભાવનું સૂચન કવિ એ પંક્તિમાં કરે છે.

દયારામભાઇની ગરબીઓમાં આવો સુંદર અર્થ છૂપાયેલો છે. એ દૃષ્ટિથી જો આપણે વાંચીશું તો તેથી આપણને ઘણોજ આનંદ આવશે; એટલુંજ નહિ પણ કવિની વ્યંગ્યાર્થ શૈલીથી અર્થ પ્રતિપાદન કરવાની શકિત માટે માન થયા વગર રહેશે નહિ. આવી શૈલીમાં કાવ્યો લખવાની શકિત થોડાજ કવિઓમાં હોય છે. છતાં કવિએ એમાં સફળતા મેળવી છે.

પ્રાકૃત દૃષ્ટિથી જોતાં તેમાં સ્ત્રી હૃદયના ભાવોનું પૃથક્કરણ કવિએ કેટલી સૂક્ષ્મતાથી કર્યું છે તે પણ આપણને સમજાયા વગર રહેશે નહિ. પ્રણય લીલામાં કોપ, માનભંગ, પ્રસન્નતા વગેરેથી હૃદયના ભાવો જૂદી જૂદી રીતે પ્રકટ થાય છે, તે ગોપી અને કૃષ્ણના પ્રેમની આ ગરબીઓથી કવિએ સારૂં દેખાડયું છે.

નીચેની ગરબીઓમાંથી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ આપણે જો

શકતા હોઈએ તો પણ તેની રસિકતા, ગેયતા અને મધુરતા ખરેખર ઉત્તમ છે.

ફૂલી અલબેલી, આવ્યાં વહાલો ફૂલી અલબેલી,
વેહે દુઃખ નાખ્યું છે રેલી, આવ્યા વ્હાલો ફૂલી અલબેલી.
શ્યામ સુંદર વરનું મુખ નીરખી, ગોપિકા થઈ ઘેલી. ૧
વિરહ અગ્નિ ઓલાયો અંતરનો, થઈ આનંદની હેલી. ૨
તેમ ફુલી જેમ પામ રંક, મહારત્ન મણી પેલી. ૩
મહાલક્ષ્મીને દુર્લભ વસ્તુ, તે પ્રેમે થઈ સેહેલી. ૪
દયાના પ્રીતમજીની સંગે, રમતાં વાધી વ્હાલ તણી વેલી. ૫

કૃષ્ણ અને ગોપી એક રૂપ છે, તેમાં કોઈ પણ ફેર નથી એનો ભાવ કેવી સુંદર રીતે કવિએ અહિંઆં આણ્યો છે તે જુઓ.

ગિરિવરધર ગોપી રૂપ, એક ગિરિવરધર ગોપી.
જેમ પ્રતિબિંબ સંગ રમે બાળક, એમ લીલા ઓપી રૂપ. ૧
કાશીમાં મુકિત ને શ્રી ગોકુળમાં, પ્રેમ વેલ રોપી રૂપ. ૨
વ્રજ વનિતાને વશ થયા વિઠ્ઠલ, વેદ વચનને લોપી રૂપ. ૩
પુષ્ઠ ચિત્તે પ્રેમરસ ન પીધો, શું થયું પેરયે ટોપી રૂપ. ૪
દયાના પ્રભુની લીલાયે મુખ મરડયું, તેને કાળ શેના ક્રોધી રૂપ. ૫

ખરેખર કવિશ્રીના જેવા સંસ્કારી વાચકોના હૃદયને તો આ ગરબીઓ વાંચીને અલૌકિકજ આનંદ થશે. દયારામભાઈ એ ગરબીઓના રાજા જે કહેવાય છે તે ખરેખર સત્ય છે.

ઊંચી કોટિના પ્રભુભક્ત

દયારામભાઈ ઊંચી કોટિના પ્રભુભક્ત હતા. શ્રીકૃષ્ણ એ એમનું સર્વસ્ત્ર હતું. તેમને (કૃષ્ણને) જ તેમણે પોતાનું સર્વસ્ત્ર માન્યું હતું. તેજ તેમના જીવનાધાર અને સ્વામી હતા. તેમને દેહ, ઈંદ્રિય, અંતઃકરણ, બુદ્ધિ અને આત્મા સમર્પિત કર્યા હતા અને તેમને જ પોતાના હૃદયનો રતિરસ આપ્યો હતો. કવિએ પોતાના

સ્વામી કૃષ્ણ સાથેના પ્રેમસંબંધમાં જે રસ ભોગવ્યો હતો, જે રસમસ્તી માણી હતી, તેનું વર્ણન તેમણે ગરબીઓમાં કર્યું છે. એમની પ્રત્યેક ગરબી, પોતાના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ સાથેની રસમસ્તીમાં એમને જે માનસિક અનુભવ થયો, જે લાગણીઓનાં સ્પંદનો અનુભવ્યાં, તેનો આબેહુબ ચિતાર રજૂ કરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો તેમની ગરબીઓ તેમના મનનું, તેમના માનસિક વ્યાપારોનું પ્રતિબિંબ છે. કવિ એક સ્થળે કહે છે કે, 'કવિતા એ કવિનું કલેજું છે.' આ વિધાન તેમની ગરબીઓને સત્ય રીતે લાગુ પડે છે. દરેક ગરબીઓમાં જુદો જુદો માનસ અનુભવ એમણે પ્રગટ કર્યો છે. કવિ તો માનસશાસ્ત્રી નહોતા; છતાં તેમની ગરબીઓમાંથી માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસીને, માનસિક વ્યાપારોના અભ્યાસીને, ઘણીજ સામગ્રી મળી શકે.

કામ-પ્રેરણાનું ઊર્ધ્વીકરણ

માનસશાસ્ત્ર એ અર્વાચીન શાસ્ત્ર છે. તે મનના વ્યાપારોનું અભ્યાસ કરનારું શાસ્ત્ર છે. તેમાં પણ જુદા જુદા સંપ્રદાયો છે. ફ્રોઇડનું માનસપૃથક્કરણ એ માનસશાસ્ત્રનો નવો સંપ્રદાય છે. દયારામભાઈએ માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો; છતાં એમની ગરબીઓ અને એમનાં કેટલાંક કાવ્યો વાંચતાં આપણને તેમાંથી માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કેટલુંક જાણવાનું મળે છે 'મન-મતિ સંવાદ' નામના કાવ્યમાં મન, મતિને પૂછે છે કે, 'હે મતિ! વિષયસુખ તરફ તેમજ ધનપ્રાપ્તિ તરફ હું કેમ ખેંચાઉં છું? એ મેળવવાને માટે ક્ષુધિત શનિની માફક કેમ ફાંફાં મારું છું?' આના ઉત્તરમાં 'કામ અને દામ તરફ મારી આસક્તિ બહુ છે તે કેમ છૂટે તેનો ઉપાય તું દેખાડ.' મતિ તેના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે 'કામાસક્તિ અને દામ પ્રત્યેની આસક્તિ એ દરેક સંસારી મનુષ્યના મનની બે પ્રેરણાઓ છે. પણ જ્યારે કૃષ્ણ તરફ તેમને વ આવે તો તે દુઃખરૂપ થતાં નથી.' અહીંયાં ફ્રોઇડના

પ્રમાણે દરેક મનુષ્યના મનમાં કામપ્રેરણા Sex instinct અને ક્ષુધાપ્રેરણા Hunger instinct જેને અહિંઆં દામ તરીકે ઓળખાવેલ છે એ બે પ્રેરણાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, એ બે પ્રેરણાઓ દરેક મનુષ્યમાં હોય છે. અને મનુષ્ય તેને પરવશ બની જાય છે. પણ ફ્રોઈડ કહે છે કે જો તેનું ઊર્ધ્વીકરણ (Sublimation) થાય તો તેનું પરિણામ સારું આવે છે. અહિંઆં દયારામભાઈ એને ઊર્ધ્વીકરણનો આકાર આપે છે કે બન્ને વૃત્તિઓને જો પ્રભુમાં જોડવામાં આવે તો વિષરૂપ નહીં બનતાં અમૃત સમાન બને છે. 'હું શું જાણું જે વ્હાલે મુજમાં શું દીઠું ?' દયારામભાઈ એમની સુપ્રસિદ્ધ ગરબીમાં આપણને અજ્ઞાત મનનો પરિચય કરાવે છે. અજ્ઞાત મનની શોધ ફ્રોઇડે કરેલી છે અને તેને વિષે ઘણું લખાયું છે. દયારામભાઈ ગોપીરૂપે કહે છે કે મને સમજણ પડતી નથી કે કૃષ્ણને મારા ઉપર આટલો બધો પ્રેમ કેમ છે ? અને મને તેમના પ્રત્યે આટલું બધું હેત કેમ છે ? ગોપીના અજ્ઞાત મનમાં કૃષ્ણને માટે પ્રેમ રહેલો છે. અને કૃષ્ણના અજ્ઞાત મનમાં પણ તે પ્રેમ છે અને તેથી ગોપી, કૃષ્ણની સાથે વઢે છે અને તેને તરછોડે છે તોય કૃષ્ણ એની પછવાડે પછવાડે જાય છે.

જળ ભરવા જાય ત્યાં પણ પાછળ પાછળ જાય અને વગર બોલાવે બેડલું ચડાવે છે. પોતાની માળા કાઢીને ગોપીને પહેરાવે છે અને એને એકલી જોઇને પગે લાગે છે. આ ગરબીમાં એ રીતે અજ્ઞાત મનના અનુભવો વર્ણવ્યા છે.

અજ્ઞાત મનનું વલણ

એવોજ અજ્ઞાત મનનો અનુભવ 'શ્યામ રંગ સમીપે ન જાઉં' એ ગરબીમાં જણાવ્યો છે. કૃષ્ણની સાથે ગોપી જ્ઞાત મનથી નિશ્ચય કરે છે કે કૃષ્ણ શ્યામ રંગના હોવાથી શ્યામ રંગની જે વસ્તુઓ છે, તે બધાનો સંબંધ મારે કરવો નહીં. કસ્તૂરીની બિંદી નહીં કરું. આંખમાં કાજળ નહીં આંજું, કાળી કોકિલાનો શબ્દ નહીં

સુણું. કાળા કાગની વાણીના શુકન નહીં લઉં. કાળા રંગની કંચુકી નહીં પહેરું. જમનાના શ્યામ જલમાં સ્નાન નહીં કરું. શ્યામ મણિ અને રંગ શ્યામ નહીં જોઉં અને કાળા રંગનાં જાંબુ અને રીંગણાં નહીં ખાઉં. આમ–મોઢેથી ગોપી નેમ લે છે, પણ મન પલક પણ તે નિભાવવા માગતું નથી; કારણ કે ગોપીના અજ્ઞાત મન (Unconscious mind) માં કૃષ્ણ વિષેનો પ્રેમ છુપાયેલો છે. અને તેથી એ પ્રેમને શોભાવી દે એવા વર્તનને તે ગણકારતો નથી. દયારામભાઈની આ ગરબીમાં અજ્ઞાત મનનું વલણ જણાવ્યું છે. દરેક મનુષ્યના મનના ત્રણ ભાગો છે. ઉપરનું જ્ઞાત મન, વચલું તે ઉપજ્ઞાત મન અને ભીતરનું તે અજ્ઞાત મન. આ અજ્ઞાત મનની શોધ ફ્રોઈડે કરેલી છે. દયારામભાઈની આ ગરબીમાં અજ્ઞાત મનના અનુભવો વર્ણવ્યા છે. આવી તો અનેક ગરબીઓ છે. પણ સ્થળસંકોચને લીધે વધુ ઉદાહરણો નહીં લઈએ. માનસશાસ્ત્રીઓમાં એક વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન માનસિક વ્યાપારો અને શારીરિક વ્યાપારોના સંબંધોનો છે. કેટલાકો એમ કહે છે કે, માનસિક વ્યાપારો એ શારીરિક વ્યાપારોનું કારણ છે. વર્તનવાદીઓ એમ માને છે કે મન જેવી વસ્તુ નથી. એટલે માનસિક વ્યાપારો એ શારીરિક વ્યાપાર જ છે. ચેતનવાદીઓ માનસિક વ્યાપારોને જ સત્ય માને છે અને શારીરિક વ્યાપારોનો નિષેધ કરે છે. આમ આ પ્રશ્નની બાબતમાં માનસશાસ્ત્રમાં ખૂબ ઉહાપોહ થયો છે. પણ દયારામભાઈની "લોચન મનનો રે ઝઘડો" એ ગરબીમાં કેવું સુંદર રીતે તેનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે? પોતે માનસશાસ્ત્રી નહોતા. તેમ તેમના સમયમાં વર્તમાન સમયનાં માનસ શાસ્રો નહોતા; છતાં એમના અનુભવમાંથી તેમણે આ પ્રશ્નનું સમાધાન કેવું સરસ રીતે કર્યું છે? આ ગરબીમાં મન અને લોચનની વચ્ચે ઝઘડો વર્ણવેલો છે.

મન કહે છે કે 'હે લોચન! તેં પ્રથમ કૃષ્ણની સાથે પ્રીતિ કરી, ત્યારથી મારી દશા આકુળવ્યાકુળ થઈ છે.' લોચન, મનને

કહે છેઃ "પ્રીતિ તો તેં પ્રથમ કરી છે" તેનો જવાબ મન આપે છે કે, 'ના હું જાતે તો પાંગળું છું, તું મારું વાહન છે. તેં નંદલાલનાં દર્શન કર્યાં એટલે મારું મન ત્યાં લીન થયું છે અને ત્યારથી મને વિરહતાપ બાળે છે.' ત્યારે લોચન એવું કહે છેઃ 'મેં એમાં ખોટું શું કર્યું? મારા વગર તું હંમેશાં કૃષ્ણને મળે છે, જ્યારે હું વિયોગાવસ્થામાં ભારે દર્શનની આતુરતાથી દુઃખ પામું છું.' હવે મન જવાબ આપે છે કે 'હે નયન! વનમાં જ્યારે પ્રભુ પધારે છે, ત્યારે હું અહીં રહ્યાં રહ્યાં તેમનો જ વિચાર કરું છું. એટલે તેમની સંનિધિમાં જ છું, પણ જ્યાંસુધી તેમનાં દર્શન ન થાય ત્યાંસુધી મને ચેન પડતું નથી, ચક્ષુ જવાબ આપે છેઃ 'હે મન! એવું શા માટે તું કહે છે? તું તો મારા વગર પ્રભુને ભેટે છે અને પ્રભુની સંનિધિમાં રહેવાનું સુખ ભોગવે છે. પણ હું તો પ્રભુનાં દર્શન વગર રાતદિવસ રોયા જ કરું છું.' મન કહે છેઃ 'ના, એમ નથી. મારામાં વિરહના દુઃખને લીધે જે તાપ અને ક્લેશ થાય છે, તેથી તારી આંખમાં આંસુ પડે છે.' આમ મન કહે છે. 'લોચન! તેં પ્રથમ પ્રભુ સાથે પ્રેમ કર્યો.' છેવટે તેઓ બુદ્ધિની પાસે જાય છે અને બુદ્ધિએ સમાધાન કરાવ્યું: મન એ લોચનનો પ્રાણ છે. લોચન, મનની કાયા છે. અર્થાત્ માનસિક વ્યાપારો અને શારીરિક વ્યાપારો એક બીજા પર આધાર રાખે છે. માનસિક વ્યાપાર શારીરિક વ્યાપારનું કારણ છે, અને શારીરિક વ્યાપાર એ માનસિક વ્યાપારનું કારણ છે. એ વસ્તુ દયારામભાઈએ આ ગરબીમાં જણાવી છે:

દયારામભાઈના જીવનનો મુખ્ય રસ પ્રેમ છે. તે જ પ્રેમ તેમની તમામ કવિતાઓમાં ખાસ કરીને ગરબીઓમાં છલકી રહ્યો છે. નવું માનસશાસ્ત્ર કહે છે કે દરેક પ્રાણીઓના જીવનમાં પ્રેમની વૃત્તિ હોય છે. તે ખરાબ નથી. એ પ્રેમની વૃત્તિને મનુષ્ય જુદી જુદી રીતે સંતોષે છે. કોઈ લગ્નદ્વારા દંપતી પ્રેમમાં તેને માણે છે,

કેટલાકો સાહિત્યને પ્રેમ આપે છે, કોઈ કળાને તે પ્રેમ આપે છે, કોઈ પ્રકૃતિપ્રેમી બને છે અને કોઈનો પ્રેમ દેશ પ્રત્યે અને સમાજ પ્રત્યે વળે છે. કોઈનો પ્રેમ પ્રભુ તરફ હોય છે. આ પ્રેમના જુદા જુદા પ્રકારો છે. દયારામભાઈએ પોતાનો પ્રેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આપેલો છે. તે જ તેમના પ્રેમના ભોક્તા છે અને પ્રેમના નિર્વાહક છે. પોતે લૌકિક રીતિએ દંપતીપ્રેમ માણ્યો નથી. તેઓ અપરિણિત હતા. નાનપણથી તેમને લગ્ન પ્રત્યે અનાદર હતો. આવેલું માગું પણ તેમણે નકાર્યું. કારણ કે તેમના અજ્ઞાત મનમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની પ્રીતિ છુપાયેલી હતી. અને એ પ્રીતિને લીધે લૌકિક પ્રેમને અને લગ્નને પણ ઠોકર મારી. નવો શિક્ષિતવર્ગ આ પ્રેમને ભલે નિંદે. અત્યારના નૂતન માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એમનામાં રહેલી પ્રેમની વૃત્તિનું તેમણે ઉત્તમ રીતે ઊર્ધ્વીકરણ કર્યું છે એટલે તેમનામાં રહેલી પ્રેમવૃત્તિમાં કામ કે પ્રણય નથી, પણ એ પ્રેમનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. વિષનું રૂપાંતર જેમ કોઈ રસાયણ તત્ત્વો મળવાથી અમૃતમય બની જાય, તેમ એમનો આ પ્રેમ, એ શ્રીકૃષ્ણની સાથે જોડાતાં શુદ્ધ નિર્વિકારી અને ઉત્તમોત્તમ બન્યો છે.

દયારામભાઈની પ્રેમભક્તિ અને સુફીવાદ.

પરમાત્મા તરફની પ્રેમભક્તિ જૂદી જૂદી રીતે દેખાડવામાં આવે છે પણ તેના મુખ્ય વિભાગોનું કોષ્ટક આપણે નીચે પ્રમાણે આપીશું.

પ્રેમભક્તિ

- પુરુષ ભાવ
  - સેવ્ય સેવક ભાવ
  - પતિપત્ની ભાવ
  - સખ્ય ભાવ
  - વાત્સલ્ય ભાવ
  - આશક માશુક
- સ્ત્રી ભાવ
  - માતૃભાવ
  - માશુક આશક

માશુક આશકનો ભાવ

પરમાત્માને કાંતો પુરુષ રૂપે અગર સ્ત્રી રૂપે ભજવામાં આવે છે. પુરુષ રૂપે સેવ્ય સેવકભાવથી કેટલાક ભજે છે. અર્થાત્ ભગવાન સેવ્ય છે. અને ભક્ત સેવકો છે એ ભાવ તેમનામાં હોય છે. કેટલાકો પરમાત્માને સખા માનીને તે પ્રમાણે ભજે છે, જેમ અર્જુન કૃષ્ણને સખા માનતા તે રીતે આ સખ્યભાવની ભક્તિ કહેવાય છે. કેટલાક પરમાત્માને પિતા માને છે અને પોતે (ભક્ત) પુત્ર રૂપ બને છે, અગર તો કેટલાક પરમાત્માને પુત્ર માને છે. અને પોતે નંદયશોદાની માફક વાત્સલ્ય ભાવ દર્શાવે છે. કેટલાંક પરમાત્માને પતિરૂપે માને છે. અને ભકતો પોતે પત્નીરૂપ થાય છે. કેટલાકો પોતે (ભકતો) માશુક હોય એમ ગણે છે ;અને પરમાત્માને આશક ગણે છે. દા. ત. ગોપીજનનો ભાવ પરમાત્માને સ્ત્રીભાવથી ભજનાર પ્રભુને સ્ત્રીરૂપે જુએ છે. શાક્તવાદીઓ પ્રભુને શક્તિરૂપે ગણીને અર્થાત્ માતારૂપે ગણીને તેમને ભજે છે. અને કેટલાકો પરમાત્માને માશુક ગણે છે અને પોતે આશક બને છે. આમ પ્રેમ ભક્તિનાં અનેક કુંડાળાં બને છે, અને એકજ પરમાત્મા જૂદા જૂદા રૂપે ભજાય છે. પણ સર્વ ભાવોમાં પતિપત્ની ભાવ તથા આશક માશુક તેમજ માશુક આશકનો ભાવ ઉત્તમ છે. પતિપત્નીનો ભાવ બીજા ભાવોથી ચઢીઆતો હોય છે. કારણ તે ભાવની આગળ સંકોચ અગર હૃદયના પડદાઓ ખસી જાય છે. પિતા માતાના પુત્ર તરફ જેમ પ્રેમ હોય તેના કરતાં પતિપત્નીનો પ્રેમ ચઢીઆતો છે. આથી ભક્ત કવિઓ કહે છે કે જેમ એક સત્પત્ની પોતાના સત્પતિને અનન્ય પ્રેમથી ચાહે છે તેમ પરમાત્માને ભકતોએ ચાહવું જોઈએ. દામ્પત્ય પ્રેમની ભક્તિ કરતાં પણ ઊંચા પ્રકારની ભક્તિ પરમાત્માને આશક માશૂકના ભાવથી ભજવામાં છે. અર્થાત્ પ્રિય અને પ્રિયાના ભાવથી, અલબત નીતિ શાસ્ત્રના ધોરણે આ પ્રેમ તપાસતાં તેમાં સામાજીક બંધનની શિથિલતા આપણને દેખાય છે. પણ ઉત્તમ પ્રેમ આગળ એ શૈથિલ્ય તે દોષરૂપ નથી. વર્ષાઋતુમાં ગંગા નદી જેવી નદીમાં મહાન્ પૂર આવે અને તેને લીધે માર્ગમાં

આવતા ટેકરાઓ, ઝાડો કે ઝાડીઓ તે પૂરની અંદર ઘસડાઈ જાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. એ તો સ્વાભાવિક છે. તેને કોઈ પણ રોકી શકે નહિ. મોટા મોટા પૂલોનો પણ તેવા સમયે ચૂરો થઈ જાય. તે જ પ્રમાણે જ્યારે હૃદયમાંથી ખરેખરા પ્રેમરૂપી પૂરનો પ્રવાહ પ્રબળ વેગે ધસતો હોય ત્યારે તે સામાજીક કે વૈદિક તમામ મર્યાદાઓ, કે પાળોને ભાગીને દૂર ઉખેડી દે છે. એટલુંજ નહિ પણ લોકલજ્જા વગેરે પૂલોનો પણ નાશ કરે છે. અલંકાર શાસ્ત્રમાં સ્વકીયા નાયિકાના પ્રેમ કરતાં પરકીયાના પ્રેમને વધારે ઉત્કટ ઉષ્ણતાવાળો અને ઉત્કૃષ્ટ ગણ્યો છે તે એ દૃષ્ટિએ કે તે પ્રેમમાં પ્રેમ પાત્રની ખાતર લોક કે વેદનાં શાસનો તોડીને, નિર્ભયતા અને લજ્જાનો ત્યાગ કરીને, આત્મ બલિદાન આપવાની, અરે પ્રાણ ત્યાગ કરવાની ખરી શક્તિ જાગે છે. આ ભાવ ગોપીજનની ભક્તિમાં છે. ગોપી એટલે આત્મ ત્યાગની મૂર્તિ. ગોપી એ લૌકિક દૃષ્ટિએ પરકીયા નાયિકા છે, (વસ્તુતઃ તો ભગવાનની સ્વકીયાજ છે.) છતાં તે પ્રભુની ખાતર પોતાના કુટુંબ વગેરેનો ત્યાગ કરે છે. આમાં તેમના ખરા પ્રેમની વિશુદ્ધિ જોવામાં આવે છે. આ ગોપીજનની ભક્તિ તે આશક માશૂકના ભાવવાળી છે. પરમાત્મા એ આશક અને ગોપીઓ તે માશૂકો છે. ભાગવતકારે પરમાત્માને આ ભાવથી ભજવા જોઈએ અને તેજ ખરી ઉત્તમ પ્રકારની ભક્તિ છે તે જણાવવા રાસ પંચાધ્યાયીનો પ્રસંગ શુકદેવજી જેવા નિર્વિકારી અને ગર્ભ સંન્યાસીના મુખે કહી બતાવેલ છે. જયદેવ અને સૂરદાસાદિ કવિઓએ, તેટલા માટેજ આ ભાવ વધારે ગાયો છે. નરસિંહ અને મીરાંબાઈના પદોમાં પણ આજ ભાવ છે. અને દયારામભાઈએ તેમની શૃંગાર રસની ગરબીઓમાં આ ભાવને વ્યક્ત કર્યો છે.

આ આશક માશૂકના ભાવવાળી ભક્તિને કેટલાક સુફીવાદની સાથે સરખાવે છે. હવે એ સરખામણી કેટલે દરજ્જે સાચી છે

તે આપણે જોઈએ. 'સાહિત્ય' ના ૧૯૩૨ ના ફેબ્રુઆરીના અંકમાં રા: જહાંગીર માણેકજી દેસાઈ બી. એ. એ 'નરસિંહ મહેતા અને સુફીવાદ' નામના લેખમાં સુફીવાદ વિષે ટૂંકમાં સમજાવ્યું છે: 'સુફી' શબ્દ કેટલાકના મતે ગ્રીક Sophia સોફીઆ, ડહાપણ એ શબ્દમાંથી નીકળ્યો છે. કોઈ તેને સફા—પવિત્રતા ઉપરથી લે છે. અને કેટલાક અરબ્બી ભાષાના સૂફ—ઉન એટલે ઉનના ઝભ્ભા પહેરનાર દર્વેશો, એ ઉપરથી લે છે. સુફી લોક પણ બ્રહ્મજ્ઞાની અને ગુપ્ત જ્ઞાનવાળા છે. ખરા સુફી હમેશાં સત્યની શોધમાં જ લાગેલા હોય છે. પ્રભુને કેમ પ્રાપ્ત કરવા તેનોજ વિચાર કરે છે. જેમ આપણા ભક્તો પ્રભુના પ્રેમ દ્વારા પ્રભુને જ મેળવવા માગે છે તેમ સુફીઓ પ્રભુને પ્રેમથી મેળવવા ઈચ્છે છે. આપણા ભક્તો પ્રેમ (ભક્તિ) ને એકલાનેજ ગ્રહણ કરે છે, જ્ઞાન અને કર્મની જરૂર સ્વીકારતા નથી. તેમ સુફીઓ પણ કરે છે. આપણા ભક્તો નિર્ભય થઈને પ્રભુ ભક્તિની ખાતર લોક કે વેદ (શાસ્ત્ર) નાં શાસનો અગર રુઢિઓનાં બંધનોને તોડે છે, અને તેમ કરતાં સંકોચાતા નથી, અગર તેને અપરાધ ગણતા નથી. તેમ સુફીઓ પણ વર્તે છે. આ રીતે સુફીવાદ અને આપણી ગોપીજનની ભક્તિ વચ્ચે સામ્ય છે.

સુફીવાદ પ્રમાણે પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં ચાર તબક્કા stages છે. (૧) 'શરીઅન' નું પગથીયું પહેલું છે. આ સામાન્ય રીતે કર્મ માર્ગ છે. પ્રથમ કક્ષામાં આ માર્ગથી તેઓ માહિતગાર થાય છે. પણ તેને વટાવીને પછી બીજા તબક્કામાં તેઓ પ્રવેશ કરે છે. આ બીજો તબકકો તે 'તરિકત' કહેવાય છે. આ તબક્કા દરમ્યાન સુફી આન્તર ગુણોનો વિકાસ કરવા તરફ ધ્યાન આપે છે. શમદમાદિ સાધનોને પ્રાપ્ત કરવા તરફ તેનું સઘળું ધ્યેય હોય છે. 'શરિઅત' કક્ષામાં તે બાહ્ય ભક્તિ (અફઆલે જીસ્માની) માં હતો હવે તેનું ચિત્ત આન્તર વિકાસ (અમાલે રૂહાની) તરફ દોરાય છે. આમાંથી પસાર થઈને તે

બીજા તબક્કા 'મારફત' જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે છે. આ જ્ઞાન તે પરમાત્માનું જ્ઞાન. જેથી પ્રભુ તરફ તેને વધારે પ્રેમ થાય તે છે. આપણા વેદાન્તીઓ જેને નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કહે છે તે નહિ. આવું જ્ઞાન આપણા ભક્તિમાર્ગના ભકતો પણ આવશ્યક માને છે. આ સ્થિતિમાંથી પસાર થનાર ઈશ્વિરી પ્રેરણાઓ મેળવવાને સમર્થ બને છે. આ પછીનું અંતિમ સ્થાનને સુફીઓ 'હકીકત' સત્ય કહે છે, આ છેલ્લા પગથીએ પહોંચનાર સૂફી પ્રભુ (હક્ક)ની સાથે સાયુજ્ય મેળવે છે. આ પ્રભુ પ્રાપ્તિનો પ્રકાશ કંઈક આપણા ભક્તિમાર્ગમાં પણ છે. પણ ભક્તિની અંદર જેમ શ્રવણાદિ નવ પ્રકારની ભક્તિ અને પછીની પ્રેમ ભક્તિ એજ પ્રભુને મેળવવાનો ઉપાય કહ્યો છે, અને તેને માટે બાહ્યશુદ્ધિ, આન્તરશુદ્ધિ, જ્ઞાન વગેરેના તબક્કાઓ કર્યા છે.

સામાન્ય રીતે ભક્તિમાર્ગ અને સુફીવાદમાં પ્રભુને પ્રેમથી પ્રાપ્ત કરવાની બાબતમાં સામ્ય છે. પણ ગોપીભક્તિ અને સુફીવાદ એક નથી. પણ જુદાં છે. ગોપીભક્તિમાં પ્રભુને આશકના ભાવથી ભજવામાં આવે છે. પ્રભુ એ આશક અને ભકતો ગોપીઓ માશુકો છે, જ્યારે આનો આ ભાવ સુફીવાદમાં જુદી રીતે હોય છે, અર્થાત્ પ્રભુએ માશુક અને ભક્ત આશક છે. આટલો એ બન્ને વચ્ચે ફેર છે. બીજી બધી પ્રણાલિકા મળતી આવે છે. ભકત કવિઓની પ્રભુની પ્રેમભક્તિની કવિતામાં ગૂઢાર્થતા જોવામાં આવે છે, તેવીજ સુફીઓની કવિતામાં છે. ભકતોની શૃંગાર રસની કવિતાની પરિભાષા નહિ સમઝનાર તેમાંથી અન્યથા અર્થ ખેંચી શકે છે. તેમ સુફીઓની કવિતાની પરિભાષા નહિ સમઝનાર તેમાંથી અન્ય અર્થ પણ ગ્રહણ કરી શકે. ભકતોની તે સુફીઓની કવિતામાં બાહ્યાર્થ અને ગૂઢાર્થ-વ્યંગ્યાર્થ હોય છે. સુફીવાદની કવિતામાં સનમ, માશુક, આશ્ના, દોસ્ત, સિમૂર્ગ, બૂત, વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. વૈષ્ણવ કવિતામાં કૃષ્ણ, ગોકુલ, ગોરસધિ, ઘટ, મહિયારી, ગોપી

અધરામૃત 'ચુંબન', વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલો હોય છે. આમ ભાષા ગૂઢાર્થનાનું સામ્ય બન્ને જાતની કવિતામાં છે. આ ઉપરથી કેટલાકો ભક્તિવાદ અને સુફીવાદને અભિન્ન ગણે છે. દિવાનબહાદુર કૃષ્ણલાલભાઈએ 'દયારામભાઈ અને હાફેઝ'માં દયારામની કવિતા અને હાફેઝની સુફીવાદ વાળી કવિતાની સરખામણી કરી છે. પણ તે ઉભય ભક્તિમાં ભિન્નતા કેવા પ્રકારની છે તે અમે ઉપર જણાવ્યું છે. અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગની કવિતા-ગોપીજનની ભક્તિની તે આશક માશૂકના ભાવવાળી છે, એટલું તારતમ્ય ખાસ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. નરસિંહ મહેતાની કે દયારામભાઈની શૃંગારરસની કવિતા તે સુફીવાદની કવિતા નથી, પણ તેનાથી નિરાળી આશક માશૂકના ભાવવાળી છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં પ્રભુનું સ્વરૂપ-સચ્ચિદાનંદ, આનંદમય, રસ સ્વરૂપ છે. તે નિરાકાર છતાં સાકાર છે. તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારનો ભક્તનો પ્રભુ સાથેનો રસભોગ-ભજનાનંદ છે. પ્રભુના સાક્ષાત્કાર તથા સંબન્ધનું અન્તિમ ફલ રાસલીલાનો આનંદ તે સુફી કવિતામાં નહોય.

દષ્ટકૂટ પદો અને ચિત્ર કાવ્યો.

સૂરદાસની માફક દયારામભાઈ દષ્ટકૂટ પદો પણ લખી શકતા. દયારામભાઈ તેમનાં કાવ્યોમાં દષ્ટકૂટ પદો તથા સમસ્યાઓ નમૂના દષ્ટિગોચર થાય છે. આને અલંકાર શાસ્ત્રમાં 'પ્રહેલિકા' કહેવાય છે. આગળ આખ્યાન ના પ્રકરણમાં 'સારાવલિ' ગ્રંથમાંથી કેટલાંક દષ્ટકૂટ પદોનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. હિંદી સાહિત્યમાં સૂરદાસજીએ ઘણાં 'દષ્ટકૂટો' લખ્યાં છે. દષ્ટકૂટ પદો કે ચિત્ર કાવ્યો, તે ઉત્તમ કવિતાનાં અંગ ગણાતાં નથી. ચિત્ર કાવ્યને મમ્મટ અવર-અધમ (હલકી કોટીનું) કાવ્ય ગણે છે. છતાં આવાં કાવ્યો રચવાં તે સરળ નથી. એમાં કવિનાં અનુપમ કૌશલ્ય અને જ્ઞાનની કસોટી થાય છે. દષ્ટકૂટમાં અમુક જાતના પર્યાય શબ્દોને એવી રીતે યોજેલા હોય કે તેનો સંબંધ અમુક પ્રસિદ્ધ પૌરાણિક શબ્દની સાથે હોય અને

તેમાં અમુક અર્થ છૂપાયેલો હોય. આ દૃષ્ટકૂટોમાં છૂપાયેલ અર્થ બહુજ થોડાક ટીકાકારો ખેંચી શકે છે. તે અર્થ કરનારને પુરાણની ગાથાઓનો પરિચય હોવો જોઈએ; નહિ તો કવિનો ઇષ્ટ અર્થ કાઢી શકશે નહિ. દૃષ્ટકૂટનાં આપણે બે ઉદાહરણો અહિંઆં લઈએ. તે બન્ને પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભા. ૨ માં આપેલાં છે.

મિત્ર પુત્ર સુત ભુખન, સુરસુત ભગિની ભરતા;
સુતરિપુ લોચન રિપુધર, નાદ જકજક સંહરતા,
મિત્ર બંધુ પિતુ ગુરુ રિપુ, મિત્ર શિષ્ય આભૂખન;
શત્રુ વાહન સુત વાહન, વલ્લભકૃત સુખન.
સુત રિપુ રિપુ સુતની પતિ પતિ, પિતુ ભ્રાતા ભૃત્ય પ્રાનહર,
હર દૈવત તાકે હિતુ દયા—નાથ કૃષ્ણ ગિરિરાજ ધર.

આ પદનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ પરત્વે છે. દયારામ કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ મારા નાથ અને ગિરિરાજના ધારણ કરનારા છે, તે કૃષ્ણનાં વિશેષણ તરીકે પહેલી પાંચ લીટીઓ યોજી છે. હવે આપણે તેનો અર્થ જોઈએ. મિત્ર (અગ્નિ) ના પુત્ર જે દીવો તેનો પુત્ર કાજળ તે ભૂષણ છે એવું નેત્ર (આંખનું ભૂષણ કાજળ છે) તેના સુર દેવ કહેતાં સૂર્ય તેના પુત્ર યમ તેમની બ્હેન યમુના, તેમના પતિ કહેતાં શ્રીકૃષ્ણ આટલો પ્રથમ લીટીનો અર્થ થયો. પણ અંહિંઆં તમામ લીટીઓનો સળંગ અર્થ લેવાનો છે. દરેક લીટી પછીની બીજી સાથે જોડાયલી છે. પ્રથમ લીટીનો કૃષ્ણ અર્થ થયો, હવે આ અર્થને બીજી લીટી સાથે જોડીએ. કૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમન—કામદેવ તેના શત્રુ કહેતાં શિવ તેમનું નયન જે અગ્નિરૂપ છે તેના શત્રુ જે જળ તેનો ધરનાર મેઘ તેનો નાદ કહેતાં મેઘનાદ અર્થાત્ ઈંદ્રજીતના પિતા, રાવણનો નાશ કરનાર રામ છે. પ્રથમ લીટીનો અર્થ કૃષ્ણ થયો. બીજી લીટીને ભેગી કરતાં રામ અર્થ થયો. હવે ત્રીજી લીટી સાથે તેનો અન્વય કરીએ. રામના મિત્ર સુગ્રીવના બંધુ વાલીના

પિતા ઈંદ્રના ગુરુ બૃહસ્પતિનાં શત્રુ ચંદ્રના મિત્ર શુક્રનો શિષ્ય કચ તે જેનું આભૂષણ છે. એવા મસ્તક અર્થાત્ રાહુ. કચનો બીજો અર્થ વાળ થાય છે. વાળ એ મસ્તકનું ભૂષણ છે. પણ એકલા મસ્તકરૂપે રાહુ છે માટે આખી લીટીનો અર્થ રાહુ થયો. ત્રણ લીટીનો ભેગો અર્થ રાહુ થયો. હવે ચોથી લીટી સાથે જોડીએ. આ રાહુનો શત્રુ ચદ્ર છે. તે શિવના ભૂષણ રૂપે છે. તેમના સુત કહેતાં કાર્તિકેય, તેમના વાહન એટલે મોર તે જેને પ્રિય છે એવા મેઘને સુખ નહિ કરનાર વાયુ છે. આ રીતે ચોથી લીટી સાથે જોડતાં તેનો અર્થ વાયુ થાય છે. આ વાયુનો પુત્ર ભીમ છે. તેમનો શત્રુ દુર્યોધન અર્થાત્ કલિયુગ તેનો રિપુ ધર્મ, તેનો સુત નર–નારાયણ થકી ઉત્પન્ન થયેલી ઉર્વશી તેના પતિ પુરુરવાના પિતા બુધ, તેના પિતા ચંદ્ર અને તેના ભાઈ દત્તાત્રેય તેના સેવક સહસ્રાર્જુન, તેના પ્રાણ હરનાર પરશુરામના દૈવતને હરનાર રામચંદ્રજી છે. એવા રામચંદ્રજીના પણ હેતુરૂપ દયારામ કહે છે કે શ્રી કૃષ્ણને છે.

આવું બીજું પદ લઈએ.

મનમથ તાત કહ્યો કર મેરો;
ઉત્તર અર્ધ નામ હરિ અગ્રજ, જો સદ્ કિયો આ'ય તું તેરો.
પુરુષ નારી પતિની કર લાલિત, તામે સંતત રાખી બસેરો;
તાવિન સબ થલ ડર ભટકે, તેહ ધ્રુવ ધ્રુવ સોપાન ઘનેરો.
શ્રુતિ દગ ભુખનકો કર ચિંતન, લોભાનુજ ઉર નરો અંધેરો;
દયાનાથ રચ્છક મહી શરનો, દયા પ્રીતમદાસ ટારીયેરો.

કવિ કહે છે, 'હે મનમથ (કામ) ના પિતા એટલે મન તું મારૂં કહ્યું માન. જો તું ભગવાનના મોટાભાઈ કહેતાં 'બલભદ્ર' શબ્દના પાછલા ભાગને અર્થાત્ 'ભદ્ર' ને કલ્યાણની ઈચ્છા કરતો હોય તો હું કહું તે પ્રમાણે તું કર.' તે શું? કવિ તેનો ઉત્તર

આપે છે. પુરુષ એટલે વિરાટ્‌ની સ્ત્રી નાડી એટલે નદીઓ તેના પતિ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ લક્ષ્મીના કરથી લાડ લડાવેલા ભગવાન્‌ના ચરણમાં હમેશાં તું તારો નિવાસ કર. તે વિના જો બીજે સ્થળે તું ભટકે તો તને કોનો ડર છે તે તું જાણે છે? તે સાંભળ. 'ભ્રુવના સોપાન ભ્રુવના પગથિયા રૂપ ઘનેરો પ્રાહાણો' જે અર્થાત્ કાળનો ડર તને છે. માટે તું શ્રુતિ–ગોપીઓ તેમનાં નયનના ભૂષણરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કર. એમ કરીશ તોજ તારા હૃદયમાંથી લોભના અનુજ મોહનું અંધારૂં જરૂરથી નાશ પામશે. માટે દયાના નાથ, ધર્મના રક્ષક જે હરિ છે તેમનું શરણ લઈને દયારામના પ્રીતમ શ્રીકૃષ્ણની દાસી જે માયા તેનો ચેરો–દોષ તું દૂર કર. અર્થાત્ ભગવાનનું શરણ લે તો માયાના દોષથી તું બચે એવો આમાં અર્થ છે. દૃષ્ટકૂટ પદો એટલે કિલષ્ટ અર્થનાં જાળાં. જાળામાં પડેલું પક્ષી અંદર ને અંદર ગુંચવાઈને ગુંગળાય છે, એને જો કોઈ બહાર કાઢે તોજ નીકળી શકે, તેમ દૃષ્ટકૂટની અંદર અર્થ ગુંચવાઈને પડેલો હોય છે. અને તે ત્યાં ગુંગળાયા કરે છે. એ તો કોઈ સમર્થ ટીકાકાર તે અર્થને બહાર કાઢે તોજ બની શકે. કવિતામાં પ્રાસાદિકતા એ તેની સર્વોત્કૃષ્ટતાની નિશાની છે તે આવાં કાવ્યોમાં જોવામાં આવતી નથી. માત્ર કવિતા કૌશલ્યના ચમકારા રૂપે આવાં પદો હોય છે.

દૃષ્ટકૂટની માફક તેમણે કેટલીક સમસ્યાઓ પણ બનાવી છે. પ્રેમાનંદે પણ 'અષ્ટાવક્રાખ્યાન'માં આવી સમસ્યા રજુ કરી છે, તેમ સામળે તેની વાર્તાઓમાં ઘણે સ્થળે આપી છે. પણ દયારામભાઈની સમસ્યાઓ તે રસિક અને મોહક છે. તેનાં કેટલાક ઉદાહરણો લઈએ.

માતા પુત્રી (બે) જોડે અવતર્યાં, એક ધણીને બન્ને વર્યાં,
માતા કરે તે પુત્રી કરે, માત મરે તો પુત્રી મરે.
દિવસે બેસે આસન જુએ, રતિ માતા પાસે સૂએ

માતા ગૌરી પુત્રી શ્યામ, જુગલ વરણ બે જૂદાં નામ.
જળ ભીજે ના અગ્નિ બળે, તે બળ મા પાસે ના મળે,
કૃષ્ણ તણી સાસુ દિકરી, આને કાંઈ સગા નહિ હરિ;
દયારામ કહે ચેતો દક્ષ, જો પહોંચે બુદ્ધિનો લક્ષ.

આ સમસ્યાનો ઉત્તર એમને એમ જાણવો બહુ કઠણ છે, પણ તર્કથી વિચાર કરતાં જણાશે કે આનો ઉત્તર કાયા અને છાયા બંધબેસતો છે. કાયા (દેહ) તે મા અને છાયાને તેની પુત્રી કહી છે. જ્યાં દેહ ત્યાં છાયા હોય છે, અને જ્યાં સુધી દેહ હોય ત્યાં સુધી છાયા હોય છે. છાયાને અહિંઆં કૃષ્ણની સાસુ કહે છે. કારણ કે પુરાણ પ્રમાણે છાયા એ સૂર્યની પત્ની છે. અને આ છાયાની પુત્રીનું નામ યમુના છે. કૃષ્ણની પત્ની તરીકે યમુના હોવાથી છાયા એ કૃષ્ણની સાસુ થાય એમ વિનોદાત્મક શૈલીમાં કવિ જણાવે છે.

નીચેની સમસ્યાનો ઉત્તર 'મૃદંગ' છે વિવેચનની જરૂર નથી.

બે મુખની એક નાર, એક ગોરૂં એક કાળું,
રહે ગુણીજનની સંગ, ગાણું પણ ગાય રસાળું;
મૂરખ નવ લહે મર્મ, સમજે કોઇ સમજુ સાચા,
તેમાં એક અવગુણ, વણવાંકે ખાય તમાચા.
નિત્ય ભોજન કરીને, રીઝે એટલું અવળું કામ છે,
કહે દયો દાસ હરી, મજ્ઝ અંગનું નામ છે;

તેજ રીતે 'તંબુરા'ને ઉદ્દેશીને નીચેની સમસ્યા લખી છે. આપેલા ટિપ્પણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.

કડવો તાત નપુસક, પુત્ર પુરુષ છે મીઠો;
ઉદર ઉપર અશ્વની,[1] સુગુણ[2] સંજોગી દીઠો;

૧ ઘોડી (લાકડાની) ૨ સારા દોરા (તાર)ના સંજોગવાળો.

સાતદેવસંગી[1] જૂહાને[2] કાડે બા'રો;
કંઠે ખરૂં જનોઈ, વિપ્રણ રાખે વિચારો;
નર[3] એક ત્રિયા[4] ત્રણ ગ્રહીને, બેસાડે નિજ ગોદમાં;
શિર[5] ઉપર નાચે નારીઓ, દયા રહે મન મોદમાં;

તંબુરાના બાળ એટલે તુંબડું તે નપુંસક લિંગમાં હોવાથી કવિએ તેને નપુંસક કહ્યો છે. નપુંસક પિતા અને તેનો પુત્ર એમ કહેવામાં વંધ્યા પુત્રની માફક વદતોવ્યાઘાત પણ કવિએ દેખાડયો છે, તંબુરાનો પિતા કડવો છે પણ તેનો પુત્ર (તાર) મીઠો છે એમ કહીને તંબુરાના ગુણની પ્રશંસા કરી છે.

નીચેના દુહામાં પણ અર્થની ચમત્કૃતિ કેવી સરસ રીતે આણી છે.

કુમાર જનક ઉમાપતિ, પન્નગધર નિધનેશ,
શખધરન શિવનામ, મુખ-વચન ન એહી બનેશ.

આમાં શિવ નામ છે. પણ કવિ કહે છે કે તેના મુખવચન આદિ વર્ણ અક્ષર ૭ કાઢી લઈએ તો તેનાં તેજ નામ વિષ્ણુ વાચક થાય છે. જેમકે કુમાર કહેતાં કાર્તિકેય તેમના પિતા શિવ.

'કુ' કહાડી લેતાં 'માર' કામદેવ તેના પિતા વિષ્ણુ.
ઉમાપતિ-પાર્વતીના પતિ શિવ,
માપતિ લક્ષ્મીના પતિ વિષ્ણુ.
પન્નગધર સર્પને ધારણ કરનાર શિવ,
નગધર પર્વત (ગોવર્ધન)ને ધારણ કરનાર કૃષ્ણ વિષ્ણુ.
નિશ્વધનેશ-મૃત્યુના ઈશ-શિવ,
ધનેશ ધનના ઈશ લક્ષ્મીના સ્વામી વિષ્ણુ.
શંખધરન-શંખને ધારણ કરનાર શિવ.
ખધરન-આકાશને ધારણ કરનાર વિષ્ણુ.

---

૧ સાત સ્વર ૨ ખોટા તારને જૂદો કાઢે અથવા તૂટેલા તારને દૂર કરે ૩ અંગુઠો ૪ સ્ત્રીનો, આંગળીઓ ૫ ખીંટીઓ ભમરીઓ.

આદિ વર્ણ કાઢી નાખતાં બીજો અર્થ નીકળે છે.

નીચેના દુહામાં રામને ભજવાનો અર્થ છુપાયલો છે—

મથુરા બીચકો બરન તજી, રહે ઉલટી રટી દોય,
જો ના રહત તો બદન બિચ, સમુજી તજો હે સોય.

મથુરા શબ્દમાંથી વચલો અક્ષર તજી દેતાં 'મરા' અક્ષર રહે છે તેને ઉલ્ટા કરીને વાંચીએ તો 'રામ' થાય છે. કવિ કહે છે કે એ 'રામ'ને ભજો. જે 'રામ'ને ભજતો નથી તેના મોઢામાં થુ' અર્થાત્ જે વચલો વર્ણ છે તે પડો. અર્થાત્ તેને ધિક્કાર છે.

નીચેના બે દોહરામાંથી પ્રથમનો દોહરો પ્રશ્નરૂપે છે અને પછીનો ઉત્તર રૂપે છે. પ્રશ્ન પૂછનાર નાયિકા છે અને તેનો ઉત્તર નાયક કૃષ્ણ આપે છે—

પ્રશ્ન—દમી દકાર મન મધ્ય બસી, પ્રબીન પ્રાન આધાર;
　　આપ લકાર લખો વહાં, ન તુહો લખિહો રકાર.
ઉત્તર—તેરી ચિતઈ નહિ બને, ઉલટી બનેગી આજ;
　　દુઃખ દરિદ્ર તેરે સદા, બર દીનો બ્રજરાજ.

નાયિકા પૂછે છે હે મારા પ્રાણાધાર પ્રવીણ કૃષ્ણ મારા 'મન'ની વચ્ચે 'દ'કાર પેશીને દમે છે અથાત્ 'મ' અને 'ન'ની વચ્ચે 'દ' મૂકતાં 'મદન' થાય છે. તે મદન કામ મને પીડે છે. માટે આપ 'દ'ને બદલે ત્યાં 'લ' મૂકો. 'મ' અને 'ન' ની વચ્ચે 'લ' મૂકતાં 'મલન'–મેળાપ થાય છે. અર્થાત્ મને આપની સાથે મિલન કરાવો. જો તે પ્રમાણે આપ નહિ કરો તો પછી 'મ' અને ''ન' ની વચ્ચે મારે 'ર'કાર મૂકવો પડશે અર્થાત્ મારૂં મરણ થશે.

આનો ઉત્તર પછીના દુહામાં આપ્યો છે—હે સ્રી, તું જે મરણનું ચિંતન કરે છે તે તને આજે નહિ મળે, કારણકે તું 'મરણ' માગે છે પણ તેને બદલે તેનો ઉલ્ટો શબ્દ 'ન(ણ) રમ' અર્થાત્ નર્મ—સુખ તને થશે. આજે હું તને મળીશ અને સુખ આપીશ.'

ચિત્ર કાવ્ય બનાવવામાં પણ કવિએ કેવી ખૂબી વાપરી છે તેનું એક દૃષ્ટાંત આપણે લેઈએ.

નીચેનો દુહો ત્રિપદીમાં તથા કપાટબંધમાં મૂકી શકાય છે.

રામ નામ પેં પ્રેમ તો, ભઈ ભલી સબ જાનિ;
કામ દામ પેં પ્રેમ તો, ગઈ ફેલી જગ સાનિ.

આને ત્રિપદીમાં મૂકીએ તો આ પ્રમાણે મૂકાય.

રા	ના	પેં	મ	ભ	ભ	સ	જા
મ	મ	પ્રે	તો	ઈ	લી	બ	નિ
કા	દા	પેં	મ	ગ	ફે	જ	સા

આનું 'કપાટબંધ' ચિત્ર જો બનાવીએ તો નીચે પ્રમાણે થઈ શકે.

રા	મ	કા
ના	મ	દા
પેં	પ્રે	પેં
મ	તે	મ
ભ	ઈ	ગ
ભ	લી	ફે
સ	બ	જ
જા	નિ	મા

આવીજ રીતે દયારામભાઈએ ધનુષબંધ, કમળબંધ

હારબંધ પણ ચિત્રકાવ્યો બનાવ્યાં છે. જો કે કાવ્ય શાસ્ત્રીઓ ચિત્રકાવ્યને અવર (હીન કક્ષાનાં) કાવ્ય કહે છે. તેમણે જેમ ઉત્તમ કોટિનાં, ધ્વનિ, રસ અને ભાવવાળા લખ્યાં છે, તેમ ચિત્રકાવ્યો પણ લખ્યાં છે. એટલુંજ જણાવવાનો હેતુ છે. કેટલાંક એકાક્ષરી પણ ન્હાનાં કાવ્યો લખ્યાં છે તે 'સતસૈયા'માં છપાયાં છે, તેમાંનો એકજ નમૂનો અહિંઆં આપીશું.

કં કં કં કં કં ક કિં, ખં ખં ખં ખં ખં ખાખ;
ગો ગો ગાગં ગા ગ ગો, લલી લાલ લે લાલ.

ચરણ પહેલામાં છ 'ક' છે તેમાં પહેલાનો અર્થ સુખ બીજાનો કંચનનું (સુખ) ત્રીજાનો સ્વર્ગનું અને ચોથાનો કામનું સુખ આ ચાર પ્રકારનાં સુખ 'ક' અગ્નિ જેવાં છે. એટલુંજ નહિ પણ છ '૬' બ્રહ્માનું સુખ (છઠ્ઠા 'ક' નો અર્થ) તે પણ અગ્નિ જેવું છે. 'અવળ વાણી' નાં કાવ્યો રચવામાં પણ કવિની ચતુરાઈ જોવામાં આવે છે. નીચેનું કાવ્ય પ્રાચીન કાવ્ય માળા ભાગ ૨ માં છપાવ્યું છે. તેના બાહ્ય અર્થ કરતાં ખરો અર્થ જૂદો છે.

અભકતને અચ્યુત પદ મળે, અકર્મીનાં અઘ દૂર ટળે,
નરકે જાય ભજે ભગવતી, હરિવલ્લભ મોટી દુર્ગતિ;
વિષદાતા સહુ સુખકારી, સુણી સિદ્ધાંત ઉદય ભય ભારી,
યોગીને દુઃખદે ભગવાન્, તે ખોટા જેને અજ્ઞાન.

વેદ શાસ્ત્ર નિંદે ગોપાળ, મનન કરે હરિ તે ચંડાળ,
પાપી મોટા હરિજન કાવે, પીપા ભકત નહિ સહુ ગાવે;
મનમાં મદન મોટાને સંત, અબળા ભજે મળે ભગવંત,
બાળક પ્રસન્ન કરે તે ભકત, અસ્ત્રીમાં નરહરિ આસકત.

હરિજન દૈતસો તે દાસ, સ્વજન સંબંધે મોટો ત્રાસ,
મુગ્ધ મનુષ્યને અવળું લાગે, પંડિતને સુણતાં સુખે જાગે;
દયારામ કહે જે હરિદાસ, તેને સુણી ઉપજે ઉલ્લાસ;

ઉપરના પદમાં આવેલા, નીચેના શબ્દોના ખરા અર્થ જો સમજવામાં આવે તોજ સાચો અર્થ સમજાશે. તે ખરા અર્થો નીચે પ્રમાણે છે.

અભકત—અ (વિષ્ણુનો ભકત)

અકર્મ—કર્મ રહિત જ્ઞાની.

ભગવતી—સ્ત્રી.

હરિવલ્લભ—હરિ એટલે કંચન અગર કામ તે જેને વહાલા છે તે.

બિષદાતા—વિનિષ એટલે જળનો આપનાર મેઘ.

ભગવાન્—ઇંદ્રનું વિશેષણ લેવું, કારણ કે યોગીઓને યોગમાંથી ચળાવવાને તે પ્રયત્ન કરે છે.

અજ્ઞાન—'અ' એટલે વિષ્ણુ તેમનું જ્ઞાન.

ગોપાળ—ઇંદ્રિયોને લાડલડાવનાર ઇંદ્રિયવશ.

મનન કરે—મન ન કરે–હરિમાં ચિત્ત ન રાખે.

પાપી—બીજાને પ્રથમ પાઇને પોતે પીનારો.

પીપા—પ્રથમ પોતે પીએ અને પછી બીજાને પાય તે.

મદન—મદ નહિ તે. અબળા–વિષ્ણુના બળવાળી એટલે ગોપીઓ બાલ્ક–વાળ જેના એક એક વાળમાં બ્રાહ્મણ છે એવા વિષ્ણુ—

અસ્ત્રી—અર્જુન. અર્જુનની વિદ્યા જાણનાર.

દૈત–દયિત–પ્રિય, સ્વજન અહિંઆં શ્વજન અર્થાત્ કૂતરો. આ રીતે અર્થો સમજવાથી પદનો અર્થ સ્ફૂટ થશે.

પદમાં 'કિં' એટલે શા ઉપયોગનું? એ અર્થમાં તમામ 'ક'–સુખ એટલે તે ચારે પ્રકારનું સુખ–કંચન, સ્વર્ગ કામ અને બ્રહ્માનું સુખ, 'ખ' શૂન્ય જેવું છે. અહિંઆં ચાર વખત 'ખ' મૂકયો છે કારણકે ચારે પ્રકારનું સુખ શૂન્યવત્ છે એમ જણાવવા માટે છે. એ બધાં છેવટે ખાખ–રાખોડી રૂપે થવાનાં છે. માટે હે! જીવ તું

તારી તૃષ્ણાને મૂકી દે, અને 'ગો' કહેતાં યશરૂપ ગો–ભગવાનની વાણી તેને ગા. ને તેથી તારી 'ગ' કહેતાં ગતિ 'ગો' ગોલોકમાં થશે એટલુંજ નહિ પણ લલી કહેતાં રાધા' અને લાલ કહેતાં કૃષ્ણ એ બંનેમાં તારી પ્રીતિ થશે.

આવા આવા અનેક ચમત્કારો કવિએ પ્રકટ કર્યા છે. જો કે આવા પ્રકારની કવિતામાં કાવ્યતત્ત્વ ઓછું હોય છે. છતાં જૂના વખતના કવિઓ શબ્દ તથા અર્થની ચમત્કૃતિવાળી કવિતાઓ લખતા. દયારામભાઈએ એ પ્રણાલિકાનું જ અનુસરણ કર્યું છે. તેમની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ વિષય કવિતાનો વિષય થઈ શકે. આથી 'પિંગળ શાસ્ત્રના' છંદો તથા નાયક નાયિકાના ભેદ વિષેનાં ઉદાહરણો તેમણે કવિતામાં આપ્યાં છે. એ બધાં કાવ્ય શાસ્ત્રના સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે 'કાવ્ય' કદાચ ન ગણાય, છતાં તેમાં કાવ્યનું તત્ત્વ તો છેજ, ભલેને તેની માત્રા ઓછી હોય. તમામ પ્રકારના કાવ્યો ઉપર તેમની હથોટી હતી એજ આ ઉપરથી ફલિત થાય છે. તેમના કાવ્ય–સર્જનના પ્રકારનો વિષય મર્યાદિત નહોતો.

પ્રકૃતિ વર્ણનનાં કાવ્યો.

દયારામભાઈ એ પ્રકૃતિના કવિ નથી. બાહ્યસૃષ્ટિનું સૌંદર્ય જોવા તરફ તેમની કલ્પના ઉત્સુક નહોતી. અલબત તેમણે સૃષ્ટિ સૌંદર્ય નીહાળ્યું છે. યાત્રાઓ દરમ્યાન અનેક નદીઓ, ગિરિઓ, ઝરણાં, મેદાનો, વનસ્થળીઓ વગેરે જોયેલાં. તેમણે ધાર્યું હોત તો આ સૃષ્ટિ સૌંદર્યના અવલોકનમાંથી અનેક જાતની પ્રેરણાઓ મેળવીને ઉત્તમ પ્રકૃતિનાં કાવ્યો આપણને આપ્યાં હોત. પણ તેમનું મન બાહ્ય સૃષ્ટિ સૌંદર્યમાં મુગ્ધ નહોતું. તે તો બાહ્ય પ્રકૃતિમાં આભ્યન્તર પરમ સુંદર તત્ત્વ ભગવાનનાં જ દર્શન કરતું. આમ છતાં તેમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું વર્ણન આવે છે. બાહ્ય પ્રકૃતિ કરતાં અભ્યન્તર પ્રકૃતિનું અવલોકન

તેમણે વધારે કરેલું છે. બાહ્ય પ્રકૃતિના વર્ણનનું એક સ્વતંત્ર કાવ્ય 'ષડ્ઋતુ વર્ણન' કહી શકાય. આ કાવ્યમાં છએ ઋતુઓનાં વર્ણન છે. કાલીદાસના 'ઋતુસંહાર' અગર અંગ્રેજી કવિ થૉમસનના Seasons કાવ્ય જેવી તેની રચના કહી શકાય. છતાં જે ઉત્તમ દૃષ્ટિ દયારામભાઈની છે તે કાલીદાસના ઋતુ સંહારમાં નથી, તેમ થોમસનના Seasonsમાં નથી. થોમસનનું પ્રકૃતિ વર્ણન નિરસ લાગે છે. કાલીદાસે ઋતુસંહારને રસિક બનાવ્યું છે, પણ દયારામભાઈના વર્ણનમાં જે રસિકતા ખીલી છે તે કાલીદાસના ઋતુવર્ણનમાં નથીજ તેનું કારણ માત્ર એજ છે કે કાલીદાસે પ્રકૃતિની ખાતર પ્રકૃતિનું વર્ણન કર્યું છે, અને તેમાં સાંસારિક ભાવોનું ચિત્રણ છે. જ્યારે દયારામભાઈએ તો પ્રભુની લીલાનું જ્ઞાન થાય તે માટે પ્રકૃતિનું વર્ણન કર્યું છે. એટલે પ્રકૃતિનું વર્ણન એ ગૌણ બને છે, અને પરમાત્માની લીલાનું દર્શન એ મુખ્ય વિષય છે. અહિંઆ આપણે 'વર્ષાઋતુ' નું કવિશ્રીનું કાવ્ય ઉતારીશું.

શ્રીવલ્લભ દેવનાં, પદ પ્રણમું સુરંગે;
તથા શ્રી વિઠ્ઠલ શ્રી ગોપીજન વલ્લભ સંગે. ૧
દ્યો સુમનીષા શુભગિરા, અતિ આનંદકારી;
ષડ્ઋતુ વિરહ વર્ણન કરૂં, કાંઈ શ્રી વ્રજનારી. ૨
શ્રી રાધા કહે સુણો સખી, લલિતાદિ વિશાખા;
આવી વૃષા શ્રી મૃષા હવાં, અમરણ અભિલાખા. ૩
આ ઋતુમાંજ કરી પરી, હરિ નંદ કુમાર;
તો શી હવાં હણતાં મુને, પલ મારને વાર. ૪
આવ્યું કટક જો આ કટકટી, મનમથ પથ વ્યોમ;
સુણી ચોબદાર પોકાર એ, કેકી તેડે છે ભોમ. ૫
એ ના ગગન ઘન ગરગડે, મનોભવનાં નિશાન;
ચપળાના જરી ધ્વજ ફરહરે, જોઈ થર હરે પ્રાણ. ૬
ગાન કરે પિક અપ્સરા, દાદુર કડતાલ;
સાજ અવર દ્વિજ જે વદે, સુણે મદન ભૂપાળ. ૭

છળવા મુને સ્મરજો રચી, ખં અજા વિપ્રીત;
પ્રિયતમ વર્ણ વિયત કરયું, જાણે ધનુ પર પીત. ૮
મુક્તમાળ બક પંકિત, અભ્ર ગો છબી લાવે;
ચાતક પિયુ પિયુ કહી સહી, મુને પ્રતિત ઉપજાવે. ૯
પડી ઝડી જો આ શરતણી, નોહે અંબુદ ધારા;
સુસવાટા સાંગ એ સમીરના, લેશે વૈ અસુમારા. ૧૦
પે'ર્યાં નીલાંબર જો ધારા, લહી પિયુરસ માતી;
ઈંદ્રિ ગોપનાં એ ચુંદડી, ચીરમાં રંગ રાતી. ૧૧
વળગી વૃક્ષ જોની વેલડી, મારી બેલડી ત્રૂટી;
કૃષ્ણ વિના લખી સુખ સખી, લીધું કંદર્પે લૂંટી. ૧૨
હરિ સંગે હિંડોળે હિંચતી, મીંચતી દગ જ્યારે;
મુખ થકી લેઈ સમરતા, કચ કેશવ ત્યારે. ૧૩
માન્ય શિક્ષા તું રક્ષા તણી, હેલિ હઠ રખે લેતી;
મુજ મળ્યો વિરહ અમર થશે, માટે કહું સુણ નેની. ૧૪

શ્લોક

જાણીને ઘનગર્જ દુઃખ મુજને, તન ત્યાગ્યું પંચાનને;
ચિત્ત પ્રચુર ચકોર કલેશ મહારો, આણી ઉદાશી રહે,
પાવશ પાવકથી અધિક મુજને, દે કષ્ટ વ્હાલા વિના;
નિર્દય નંદકિશોર ચોરી ચિત્તને, માણે મધુપુરીમાં. ૧૫

માલિની વૃત

ઘન ત્યમ ઘનશ્યામ, બે કર્યું એક કામ;
તમ વિરહ અગાધા, મુગ્ધ કરી જકત રાધા,
નવ દિનકો ન જાણે, ઉભય એકજ પ્રમાણે;
સખી ઈહાં સમઝાવે, કોક ભવને બતાવે.

આ ફક્ત બાહ્યપ્રકૃતિનું કાવ્ય નથી, પણ તેની સાથે આભ્યન્તર પ્રકૃતિ પણ ચિત્રણ તેમાં છે. આમાં વિરહિણી રાધાની મનોદશાને

કવિએ સારી પેઠે આલેખી છે. 'ઋતુવર્ણન' નાં તમામ કાવ્યો વિરહિણી રાધાની મનઃપ્રકૃતિ અનુસાર રચાયાં છે. વિરહિણીની દૃષ્ટિએ બાહ્યપ્રકૃતિ કેવી લાગે છે, તે કવિશ્રી આમાં જણાવે છે. કવિનાં કાવ્યોમાં જ્યાં જ્યાં પ્રકૃતિનું વર્ણન છે તે બહુધા વિરહિણીના ભાવોથી પૂર્ણ છે. આમાં વિપ્રલંભ શૃંગાર છે. નાયિકા રાધાની મનોદશા આમાં વર્ણવી છે, તેની રતિ સ્થાયી ભાવનું આલંબન શ્રીકૃષ્ણ છે, તેના ઉદ્દીપન વિભાવ તરીકે ઉપરના કાવ્યમાં વર્ષા છે. દયારામભાઈએ પ્રકૃતિને માત્ર ઉદ્દીપન વિભાવ તરીકેજ યોજી છે. આમાં કડી ૫ માં અતિશયોક્તિ, કડી ૬ માં અને ૧૦ માં અપહ્નુતિ, કડી ૭ માં રૂપક, કડી ૮–૯ માં ભ્રાન્તિમાન્ વગેરે અલંકારો સુંદર રીતે યોજ્યા છે. આથી અલંકારની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય ઉત્તમ છે. વહાલાજીના મહિના' 'બારમાસ' તથા 'તીથિઓ' ની ગરબીઓમાં પ્રકૃતિનું વર્ણન છે પણ તે તમામમાં કૃષ્ણની લીલાઓ વર્ણવી છે.

જેમકે 'વ્હાલાજીના મહિનામાં' વર્ષના પ્રત્યેક માસમાં પ્રભુથી વિરહ પામેલી રાધાની પ્રત્યેક માસમાં કેવી મનોદશા થાય છે તે જણાવેલ છે. જેમકે—

ચૈત્રે ચંદ્રચંદ્રિકા ફૂલી રે, વૃંદાવનમાં;
વેલ વૃક્ષલતા રહી ઝૂલી રે, જમુનાજીમાં,
માહરે જોવાનું સુખ ગયું ડુલી રે, પ્રિતમ પાખે. સખી મુને૦
વૈશાખ વ્રજસૂનું સહુ લાગે રે, વ્હાલમવિના;
મુને વ્રેહેનાં બાણ ઉર વાગે રે, કોને કહું,
માહારૂં એ દુઃખ કોઇથીન ભાગે રે, કૃષ્ણવિના. સખી મુને૦

* * *

શ્રાવણ માસે સરવડે વરસે રે, સખી માહારૂ;
મન મળવાને ઘણું તરસે રે, મોહનજીને,
દોહોદસ ન્યાહાળું કયહું જલ વરસે રે, દામોદરજી. સખી મુને૦

ભાદરવે ભલી વિજળી ચમકે રે, સખી જોની;
શોભા જાતાં આંખ્ય આંસુડાં ઢળકે રે, કાળજ ધીકે,

જાણે પ્રભુનું પીતાંબર ઝળકે રે, એવું દીસે. સખી મુને૦

'રસિયાજીના મહિના' આખું કાવ્ય માનવ પ્રકૃતિથી અંકિત પ્રકૃતિનું કાવ્ય છે. તેમાં પણ વિરહિણીની કરુણદશાનો ચિતાર આવે છે. ફક્ત જેઠ માસની વિરહિણી નાયિકા ઉપર થતી અસરનું વર્ણન અત્રે નોંધીશું.

જેઠ માસે સહુ સરોવર સૂકાં કહે છે રે, રસિયાજી,
મુજ લોચન ધારા નવ સૂકી વ્હે છે હો, રંગરસિયાજી.
ગ્રીષ્મ ઋતુને તાપે સહુ અકળાયે રે, રસિયાજી,
પવન ફુવારાથી તે સદ્ય સમાયે હો, રંગરસિયાજી:
ગ્રીષ્મ તાપ તે દીપ વાયુથી વાયે રે, રસિયાજી,
વિરહવન્હિ આ પવને વૃદ્ધિ પામે હો, રંગરસિયાજી.
પય ઉભર્યૂં તે છ.ટે નીર સમાય રે, રસિયાજી,
તાતૂં તેલ મળે ઝળ ભડકો થાય હો, રંગરસિયાજી.
પ્રેમપાવકની પિડ સહુ દુઃખથી અળગી રે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમ તમને વળગી હો. રંગરસિયાજી.

આમાં 'વિરોધાભાસ' અલંકાર વિપ્રલંભ શૃંગારનું પોષણ કેવી સુંદર રીતે કરે છે! જે ગ્રીષ્મ ઋતુ સરોવરનાં જળને પોતાના ઉગ્ર તાપથી સૂકવે છે, તેજ વિરહિણીની આંખમાંથી પુષ્કળ જળને અશ્રુઓ રૂપે વહેવડાવે છે.

નીચેની ગરબીમાં શ્રી વૃંદાવનની ભૂમિના સાંદર્યને વર્ણવ્યું છે. વૃંદાવનની ભૂમિ એટલે કુદરતી સૌંદર્યનો અખૂટ ખજાનો. તેના જેવું બીજું કોઈ પણ સ્થળ પૃથ્વી ઉપર એવું રમણીય નથી કે જ્યાં આવુ અનુપમ પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય હોય, એવી કવિની માન્યતા તેમાં સૂચિત થાય છે.

શ્રી વૃંદાવન સુખકારી રે, સમરે નાહાસે સહુ પીડા;
જ્યહાં શ્રી રાધા ગિરધારી રે, સદા કરે છે રસક્રીડા. ૧
જ્યાંહાં રસમય ગિરિગોવરધન રે, રસમય શ્રીજમના રાણી;
રસરૂપ વૃક્ષને વેલ્યો રે, પૃથ્વી રસમય લ્યો જાણી. ૨
રસરૂપ ચંદ્રમા અચળિત રે, રસમય છે દિવસ રેણી;
રસરૂપ સર્વ સામગ્રી રે, યુગલ રૂપને સુખ દેણી. ૩
જ્યહાં ષટઋતુ સદા વસે છે રે, જેમ ન ઇચ્છે તે થાય;
છે સર્વ સમય હરિ સ્વાધીન રે, દિવસ રાત પણ થઇ જાયે. ૪

વૃંદાવનમાં સર્વ રસરૂપ ત્યાંનાં વૃક્ષો, ગિરિ, નદી, ચંદ્રમા, રાત્રિ દિવસ, તમામ રસરૂપ. અરે છએ ઋતુઓ એકી સાથે ત્યાં વાસો કરે છે, આવી આ સ્થાનની અનુપમતા છે. માટે કવિ એક કાવ્યમાં ગોપીઓ પાસે ગવડાવે છે કે—

વ્રજ વહાલું રે વૈકુંઠ નહિ આવું, મને ન ગમે ચતુર્ભુજ થાવું,
ત્યાંહાં શ્રી નંદકુવર ક્યાંહાંથી લાવું.

વૃંદાવનની અનુપમતા ફક્ત તેના કુદરતી સૌંદર્યને લીધેજ નથી, પ્રભુના રમણનું તે સ્થાન છે. માટે વૈકુંઠ કરતાં તે સ્થાન ચઢીઆતું છે, આ વૃંદાવનના દરેક વૃક્ષે વૃક્ષે વેણના ધારણ કરનાર ભગવાન્ વસે છે. અરે તે વૃક્ષનાં દરેક પત્રમાં પણ હરિ બિરાજે છે. અને તેની રજનું માહાત્મ્ય એટલું બધું છે કે તેની ઉપર ચારે પ્રકારની મુક્તિને આપણે વારી જોઇએ.

જ્યાંહાં વૃક્ષે વૃક્ષે વેણુકાધારી, પત્રે પત્રે છે હરિભુજચારી;
એક વ્રજરજ ચો મુક્તિ વારી. વ્રજ વહાલું રે૦

'વ્રજ મહિમા' કાવ્યમાં વ્રજની ભૂમિને સ્વર્ગની સાથે કવિ સરખાવે છે. અને 'વ્રજ'ને સ્વર્ગ કરતાં અધિક કહે છે. વ્રજની ભૂમિનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે—

વ્રજમાં છે હંસ અપાર, રૂપે રસિયા જો,
માનસ સરથી રસાળ, યમુના વસિયા જો;

સમ્યક સભાના ઘાટ, કુંજનિકુંજે જો,
નાયક નાયિકા રોજ, ખટ પદ ગુંજે જો.

× × ×

ત્યાં વારૂ વસ્તી વેલ, તેવી કુંજે જો,
ત્યાં ખટપદ ભમતા સાર, તેહ નિકુંજે જો;

ત્યાં ફૂલ તણો નહિ પાર, અહીં અપારી જો,
ત્યાં આમ્ર તરૂ રસાય, અહીં પણ ભારી જો.

ત્યાં અઢાર ભારે સાર, ખીલી રૈતી જો,
અહીં પ્રફુલ્લિત થાય તેહ, ચુંટા કેતી જો;

ત્યાં મંદ સુગંધિત વાય, શીતળ સારો જો,
અહીં કરે હરિની સેવ, ચાર નવ ધારો જો.

ત્યાં પંચાનન પાસ, પંચાનન ગાજે જો,
અહીં યૌવન હરિ અપાર, હરિથી લાજે જો;

ત્યાં વન પશુ કરતાં સ્તેર, ભય મન લાગે જો,
અહિં સુસ્વર લાગે સર્વ, દુઃખડાં ભાગે જો.

પ્રકૃતિનાં સૌંદર્યને કવિએ ભક્તિની દૃષ્ટિથીજ જોયું છે. જે સ્થાનમાં પ્રભુનું સ્મરણ થઈ આવે તથા પ્રભુની લીલાનું ભાન થાય તેજ ઉત્તમ સૌંદર્યવાળું સ્થળ છે, અને ત્યાંનુંજ સૌંદય ખરું પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય છે. જે પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય પ્રભુની સાથે સંબંધ કરાવે નહિ તે ખરુ પ્રકૃતિ સૌંદર્ય નથી. જે પ્રકૃતિ સૌંદર્ય મનુષ્યના વિકારોને ઉત્તેજીને તેને સંસારના ગર્તમાં નાંખે, તે વિકારી મોહક અને આત્મવિકાસમાં બાધક સૌંદર્ય છે. પ્રકૃતિ પણ ભગવાનનો સદંશ છે. એટલે તેમાં ભગવત્ તત્ત્વની સ્ફુરણા તેના સૌંદર્યને જોનારને થવી જોઈએ, એવી પ્રકૃતિ વિષેની દયારામભાઈની માન્યતા હતી.

અન્ય ભાષાનાં કાવ્યો.

હવે આપણે 'દયારામભાઈના અન્ય ભાષાનાં કાવ્યો ઉપર દૃષ્ટિપાત નાખીશું.

ગુજરાતી ભાષામાંજ કાવ્ય રચનાની પ્રાસાદિક શક્તિ દયારામભાઈમાં હતી એમ નથી પણ તેમણે અન્ય ભાષા જેમકે વ્રજભાષા (હિન્દી) મરાઠી, પંજાબી, મારવાડી વગેરે ભાષામાં પણ કેટલાંક કાવ્યો રચ્યાં છે. તે વિષે થોડોક ઉલ્લેખ પાછળ આવી ગયો છે. હિન્દી ભાષામાં તેમણે ઘણું કાવ્ય સાહિત્ય રચ્યું છે. (જુઓ પરિશિષ્ટમાં ગ્રન્થોની ભાષાવાર યાદી). હિન્દી ભાષામાં કાવ્યો રચીને દયારામભાઈએ ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠાને વધારી છે. હાલમાં હિન્દી ભાષાને રાષ્ટ્રીય ભાષા બનાવવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે. પણ દયારામભાઈને તે ભાષાની મહત્તા તેમના સમયમાં પણ જાણીતી હતી તેથી તેમણે તે ભાષામાં કાવ્ય ગ્રન્થો તથા કાવ્યો લખ્યાં હતાં. હિન્દી ભાષાનાં કાવ્યો અંગેની ચર્ચા આ પ્રકરણમાં કરી છે. અહિંઆં તે સિવાયની ભાષાનાં કાવ્યોની વાનગી માત્ર જ રજુ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ મારવાડી ભાષાનું નીચેનું કાવ્ય લેઈશું. તેમાં એક વિરહિણીની વિરહ દશાનું વર્ણન કર્યું છે.

થારા નેંણારને પાંણિડો માને લાગડો રે...થારો ટેક૦
કાંઈ કરે ઓખદ બૈદ બિચારો,
થારા બિરહડો લાગ્યો માને દાઘડો રે કલ ન પરે પલ...થારા૦ ૧
કલ ન પરે પલ, જિયો મોંકો તલસે,
ઈઓ પિંડે થારો અનુરાગડો રે...થારા૦ ૨
દયારા પ્રિતમ થેં જિવાડા તો જીવાં,
થાકે હાથે મોંકો તાંગડો રે...............થારા૦ ૩

આ કાવ્યની ભાષા એટલી બધી સરળ છે કે તે ભાષા નહિ

જાણનારને પણ તેનો અર્થ સુગમ થયા વગર રહેશે નહિ. શબ્દ લાલિત્ય અને સંગીતની મીઠાસ પણ વાચકને મુગ્ધ જરૂર કરશે.

હવે પંજાબી ભાષામાં રચાયલું, શૃંગાર રસનું નિરૂપણ કરનાર નીચેનું કાવ્ય વાંચોઃ—

ચંદા જ્યું ઝલકે (૨)

રાધે પ્યારી તું સાંડા, શ્યામા પ્યારી તું સાંડા;
મુખડાજી મુખડા હો, મુખ બિચ બીડા,
નથ હીરા નંગ જડિયા હો. ચંદા૦
બિથુરી અલકસોં લખકે,
તેરે મુખ ચંદ્રકે ચકોર દયા પ્રભુ,
છબિ લખ પરત ન પલકે. ચંદા૦

'મરાઠી ભાષા' ના નીચેના કાવ્યમાં રાધાની સ્તુતિ કરવામ આવી છે.

યા વૃષભાનુ સુતા રાધિકા, સહિત બાધિકા,
કૃષ્ણચંદ્રાચી પ્રાણવલ્લભા, ચરણકમળીં, ચરણકમળીં;
માઝી મતિ લૂભા— યા વૃષભાનુ૦

આ કાવ્ય વિષે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ, કે વડોદરાની ગાદીના તે વખતના શ્રીમન્ત મહારાજા ડભોઈ આવ્યા ત્યારે, તેમની સૂચનાથી દયારામભાઈ આ તથા બીજાં કાવ્યો મરાઠી ભાષામાં સંભળાવ્યાં હતાં, અને શ્રીમન્ત મહારાજા સાહેબ તેથી ઘણાજ પ્રસન્ન થયા હતા.

નીચેના પદ્યમાં ઘણી ભાષાઓનું મિશ્રણ છે. કાવ્ય લખવામાં કવિ કેવા કસબી છે તેનો ખ્યાલ તે ઉપરથી આવશે. ભારતવર્ષમાં એવા કોઈ બીજા કવિએ ભાગ્યેજ એકજ કાવ્યમાં ઘણી ભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો હોય.

ગિરિધર મુંજો પ્રાણ (કચ્છી) તુહિ સામલડા પ્યારા; (પંજાબી)
માદર પિદર બિરાદર (ફારસી) દુશ્મન ખલક બિસારા; (ઉર્દૂ)
માટા મચી બિનીયુ (તેલુગુ) સામી ઇકિડાશી; (તામિલ)
જાની જિયકી પીર (હિન્દી) મનોરથ પૂર્યાં મારા; (ગુજરાતી)
હરિ ન કો કોણા ચા પ્રેમ, (મરાઠી) વૈ ત્વમેવ સ્વામી નિરંતર (સંસ્કૃત)
નંદમહેરકો પુતવા દયા પ્રભુ, (પૂરવી) થાંકી દાસી મા કે કાંઈડરો (મારવાડી)

સ્વભાષામાં કાવ્ય રચનાની શક્તિ તો ઘણા કવિઓમાં હોય છે, પણ પરભાષામાં રચવાની થોડામાંજ હોય છે. તેવી શક્તિ પણ ઈશ્વરદત્તજ છે, દયારામભાઈએ પર પ્રાન્તોની ભાષામાં કાવ્યો રચીને, અન્ય પ્રાંતોની સાથે ગુજરાત પ્રાંતની સાંસ્કૃતિક એકતા—ખાસ કરીને ધાર્મિક ભાવનાની એકતા સાધવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતને ગૌરવ અપાવ્યું છે. એ દયારામભાઈની ગુજરાતી ભાષાની તથા ગુજરાતની મોટી સેવા કહેવાય.

દયારામભાઈ જૂના કવિઓમાંના છેલ્લા કવિ છે. જૂના કવિઓમાંથી ફક્ત નરસિંહ મહેતાની સાથે તેમને સરખાવી શકીએ. પ્રેમાનંદ કે અખાની સાથે સરખાવી શકાય પણ તેમની સાથે સામ્ય કરતાં ભેદ વધારે છે.

નરસિંહ મહેતાની પ્રેમભક્તિ વિષે એવો પ્રશ્ન પૂછાયો હતો કે 'એ જવાળાઓ ક્યાંથી આવી?' તેજ પ્રમાણે દયારામભાઈની કવિતા વિષે પૂછી શકીએ કે 'તે પ્રેરણાઓ ક્યાંથી આવી? તેમણે પણ નરસિંહ મહેતાની માફક કૃષ્ણ ભક્તિજ ગાઈ છે, પ્રેમભક્તિની દયારામભાઈની કવિતાનાં પ્રેરકબળો નીચેનાં ગણાવી શકાય.

(૧) પુષ્ટિમાર્ગના સાહિત્યનો કવિને ઇચ્છારામ ભટ્ટદ્વારા સારો પરિચય થયેલો હોવાથી, તે સાહિત્યની પ્રબળ અસર કવિ ઉપર થઈ છે. કવિની કવિતા માટેની વિચાર સામગ્રી કવિને પુષ્ટિમાર્ગના

સાહિત્યમાંથી મળી છે. પુષ્ટિપથદર્શિકા, પુષ્ટિભક્તિમાલા, રસિક વલ્લભ, ભક્તિપોષણ વગેરે ગ્રંથો તે પુષ્ટિમાર્ગનાજ વિચાર અને માન્યતાઓને રજુ કરે છે. પ્રેમભક્તિનું સ્વરૂપ કવિશ્રીને પુષ્ટિમાર્ગના ભાવનાનાં ગ્રંથોમાંથી મળ્યું છે.

(૨) ભાગવત તેમજ ગીતા તથા પુરાણોમાંથી ભક્તિનું સામાન્ય સ્વરૂપ, જ્ઞાન તથા કર્મ કરતાં તેનું અધિકય વગેરે સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન તેમને ભાગવત તથા બીજા પુરાણો તથા ભગવદ્‌ગીતા ઉપરથી ખાસ થયું છે, અર્થાત્ કવિનું માનસ ભાગવત તથા ગીતા તેમજ પુષ્ટિસંપ્રદાયના ગ્રંથોથી સમૃદ્ધ થયું છે. ૮૪ વૈષ્ણવનું પદ, બસોબાવન વૈષ્ણવનું પદ વગેરે પદો પુષ્ટિમાર્ગીય ગ્રંથોની તેમના મન ઉપર થયેલ ઉંડી અસરનું પરિણામ છે.

(૩) આખ્યાનોની રચનામાં પ્રેરકબળ પ્રેમાનંદમાંથી મળ્યું હોય તેમ લાગે છે. પ્રેમાનંદની માફક પોતે પણ ભાગવતના અમુક વિભાગના આધારે આખ્યાનો રચ્યાં. પ્રેમાનંદના ઓખાહરણનું અનુકરણ પણ પોતે કર્યું છે.

(૪) દૃષ્ટકૂટ પદોની રચનાની પ્રેરણા સૂરદાસનાં દૃષ્ટકૂટ પદો ઉપરથી સ્ફુરી હોય એમ લાગે છે, અને સમસ્યાઓ માટેની પ્રેરણા સામળ કવિની સમસ્યા વાંચીને થયેલી જણાય છે.

(૫) પદો, તથા રાસની ગરબીઓનાં કાવ્યોની પ્રેરણા નરસિંહ મહેતા તથા ભાલણની કવિતામાંથી મળી છે.

(૬) 'રસિકવલ્લભ' ગ્રંથ રચવાની પ્રેરણા અખે ગીતા વાંચીને થઈ હશે. તે કવિએ જેમ અખેગીતામાં માયાવાદનું સમર્થન કર્યું છે તેમ 'રસિકવલ્લભ'માં કવિએ પોતાના શુદ્ધાદ્વૈત મતનું સમર્થન કર્યું છે.

(૭) 'કટાક્ષમય' કાવ્યોની પ્રેરણા અખાના છપ્પા તથા ધીરાના ચાબખા ઉપરથી હશે.

સંગીત પ્રત્યે પ્રેમ.

દયારામભાઈને જેમ કવિતા શક્તિ જન્મથી પ્રાપ્ત થઈ હતી, તેમ સંગીત શક્તિ કુદરતી બક્ષિશ હતી. તેમણે સંગીત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હશે કે કેમ તે વિષે કોઈ માહિતી નથી. પણ તેઓ માનતા હતા કે કવિતા અને સંગીત–એક બીજાથી જુદાં પાડી શકાય નહિ. કાવ્યમાં સંગીત હોવુંજ જોઈએ. દુધમાં શર્કરા ભળે અને તેની મિઠાશ ઓર અનુભવાય છે, તેમ કાવ્યમાં સંગીત ભળે તોજ તેમાં મધુરપ આવે છે. કેટલાકોનું એવું માનવું છે કે કવિતામાં ગેયતાની જરૂર નથી. અપદ્યાગદ્ય કવિતા પણ લખાઈ છે. દયારામભાઈની તેવી માન્યતા નહોતી. એમણે અનેક રાગરાગણીઓમાં કાવ્યો રચ્યાં છે એટલું જ નહિ પણ પોતે જાતે ગાતા. ગોપીગીત, ગીતગોવિંદ તથા સૂરદાસાદિ કવિઓનાં કીર્તનો તે વારંવાર ગાતા. તેમજ તેમની પહેલાંના કવિઓનાં ભજનો પણ તેમણે સાંભળેલાં. તે બધામાંથી પોતાને અનુકુળ ઢાળ પોતે પસંદ કરી લેતા. કેટલાક નવા રાગો પણ તેમણે કવિતામાં ઉતાર્યા છે. ‘સાઠોદરાનું ગાણું અને વડનગરાનું ખાણું’ એ કહેવત પ્રમાણે સાઠોદરા જ્ઞાતિની સંગીત પ્રિયતા જાણીતી છે. દયારામભાઈ જાતે સાઠોદરા જ્ઞાતિના હતા. એમને જ્ઞાતિની સંગીતની વિશિષ્ટતા મળી હતી. તંબુરા તથા નરઘાં તથા વાદ્યો સાથે જ્યારે તેમનાં ગીતો ગાતા ત્યારે તેઓ શ્રોતાઓ આનંદમાં તરબોળ થઈ જતા. ઘણી વખતે એકલા એકલા પણ પોતાનાં ગીત ગાતા હતા. *

તેમના સંગીતના આકર્ષણથી ઘણાઓ તેમની બેઠકમાં આવતા.

---

* તેમની કવિતામાં ચોપાઈ, દોહરા, રાગડો, રામકમેટ, સારંગ, સોરઠ, કાફી, બિહાગ, કાલિંગડો, ખમાયચી, જંગલો, સોહણી, વેળાવળ, બીયાવલ, લલીત, ભૈરવી, હલારી, મેવાડો વગેરે અનેક રાગો જોવામાં આવે છે. તેમણે યોજેલા રાગોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે.

ખાસ કરીને તેમનું સંગીત સાંભળવાને પેટલાદની ચૂંબાઈ પોતે ડભોઈ ગયેલ. તે પાછળ જણાવ્યું છે. એવા બીજા ઘણા પ્રસંગો છે. વડોદરાનાં મહારાણીને ચાંદોદમાં નાની વયમાં તેમનાં સંગીતમય ભજનો સંભળાવીને પ્રસન્ન કર્યા હોવાની આખ્યાયિકા પ્રચલિત છે તેમજ સંગીતની શક્તિથી માનાજી લૂટારુના બંધનમાંથી તે છૂટી ગયા હતા. તે બંને પ્રસંગો અહિંઆં નીચે આપવામાં આવે છે.

મહારાણી સાથે ચાંદોદમાં પ્રસંગ.

દયારામભાઈની બાલ્યાવસ્થાનો એક પ્રસંગ એ છે કે વડોદરાનાં મહારાણી ચાંદોદ નર્મદાના ઘાટ ઉપર નાહવા માટે આવ્યાં ત્યારે તેમને પોતાના ભજનો સંભળાવ્યાં હતાં. ચાંદોદ એ નર્મદાજીના તટ ઉપર આવેલું હોવાથી, તેમજ શ્રી શેષસાઈ ભગવાનની ત્યાં મૂર્તિ બિરાજતી હોવાથી, તેમજ અનેક સાધુ પુરુષો ત્યાં રહેતા હોવાથી ગુજરાતમાં તે તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. જેમ ગંગા કે યમુનામાં સ્નાન કરવાનો મહિમા ભાવિકોમાં ગણાય છે, તેમ નર્મદાજીમાં સ્નાનનો મહિમા હતો અને હજુ પણ છે. દેશના જૂદા જૂદા ભાગમાંથી યાત્રીઓ ત્યાં નાહવા અને શ્રીશેષસાઈના દર્શનાર્થે આવતા. તેમાં સાધુઓ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ રાજાઓ તેમજ શ્રીમન્તો પણ આવતા. રાજકુટુમ્બની રાણીઓ પણ આવતી. એક વખતે વડોદરાનાં તે વખતનાં મહારાણી નર્મદા ઘાટે સ્નાન કરવા પોતાના રસાલા સાથે આવ્યાં. ચાંદોદ ગામમાં તેની ખબર પડી! દયારામે પણ તે જાણ્યું. તેમને તે વખતે મનમાં એમ થયું કે આ મહારાણી અહિંઆં આવ્યાં છે, તો હું તેમને મારી એક બે ચીજો સંભળાવું. પણ તે કેવી રીતે બની શકે? રાણી જે સ્થળે નહાતાં હોય ત્યાં તો જવાયજ નહિ. અધિકારીઓનો પહેરો હોય. એટલે તેમણે એક યુક્તિ કરી. જે ઘાટ ઉપર મહારાણી નહાતાં ...તાં. ત્યાંથી થોડેક દૂર, જ્યાં અધિકારીઓ તરફથી જવાનો પ્રતિબંધ નહોતો, તેવા સ્થાનમાં ઉંચી જગ્યાએ બેઠા. અને પછી પોતે ગાવા

લાગ્યા. પ્રથમ તેમણે રચેલી શ્રી શેષસાઈની લાવણી ગાઈ. એ એવા ઉંચા સ્વરે અને હલકે ગાઈ કે મહારાણીએ નહાતાં નહાતાં એની એક ટૂક સાંભળી અને પોતે પણ સંગીત રસિક હોવાથી તે ગાનાર પાસેથી થોડુંક વધારે સાંભળવાની તેમને ઈચ્છા થઈ. એટલે સ્નાન કર્યા પછી કપડાં પહેરીને ઘાટ ઉપર બેઠકમાં બેઠાં અને પોતાના અધિકારીને સૂચના આપી કે 'પેલા ગાનારને અહીં બોલાવી લાવો. મારે તેની પાસેથી થોડુંક વધારે સાંભળવું છે.'

અધિકારીને સૂચના મળતાં, તપાસ કરી અને દયારામભાઈ જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા અને કહ્યું, 'છોકરા, હમણાં તું ગાતો હતો?' દયારામભાઈએ જવાબ આપ્યો. 'હા.' અધિકારીએ કહ્યું. 'ચાલ મહારાણી સાહેબ પાસે, એમણે મને હુકમ કર્યો છે કે મારે તને તેમની પાસે લઈ જવો. તું ગભરાઈશ નહિ. તેં હમણાં ગીત ગાયું હતું, તેથી મહારાણી પ્રસન્ન થયાં છે. તેમને તારી પાસેથી થોડુંક વધારે સાંભળવું છે. તું જો ગાઈશ, તો તને ઈનામ પણ આપે!' દયારામભાઈએ કહ્યું. 'હું કોઈથી ગભરાતો નથી. શા માટે હું ગભરાઉં? મેં તો અહીં બેઠાં બેઠાં શ્રી શેષશાઈની લાવણીજ ગાઈ છે. હા, તેમની ઈચ્છા હશે તો હું મારાં બે–ત્રણ ગીતો સંભળાવીશ. પણ ઈનામની ખાતર નહીં.' એમ કહીને દયારામભાઈ અધિકારી સાથે, મહારાણી જ્યાં બેઠાં હતા ત્યાં ગયા. મહારાણીએ તેમને જોઈને, સ્મિતવદને કહ્યું. 'છોકરા, તું સરસ ગાય છે એટલેજ મેં તને બોલાવ્યો છે. બેસ મને તારી થોડીક ચીજો સંભળાવ. તું ક્યાંનો છું? અને તારું નામ શું?'

દયારામભાઈએ કહ્યું, 'હું ચાંદોદનો વતની છું. મને બધા દયારામ કહે છે.'

મહારાણીએ કહ્યું, 'તું દયારામ છે! તારું નામ મેં વડોદરામાં સાંભળેલું. તું નાની વયમાં પણ ભજનો સારાં બનાવે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. તો હવે તું અહિંઆં બેશ.' એમ કહીને

મહારાણીએ પોતાની પાસે દયારામભાઇને બેઠક આપી અને, નર્મદાના ઘાટે મહારાણી અને તેમના રસાલા સમક્ષ પોતાનાં ભજનો ગાવા માંડયાં.

સૌથી પહેલું ભજન નીચેનું ગાયું.

પદ.

તારો અમુલખ અવસર જાય રે, ગોવિંદ ગારે;
ગોવિંદ ગા ગોપાળ ગા, ગોપીજન વલ્લભ ગારે;
જોને ક્ષણે ક્ષણે હાનિ થાય, ગિરિવરધારી ગારે, ટેક૦
મૂરખ તું સમજે નહીં, આયુષ ઓછું થાય;
જ્યમ સરોવરની માછલી, સમજે નહીં સલિલ સુકાય રે. ગો૦ ૧
તેનું તે ભાસે તુંને, ભોર બપોર શરીર;
વહી જાતું જાણે નહીં, જ્યમ નદીઓ કેરૂં નીર રે. ગો૦ ૨
અમુલખ લટકું લાભનું, ચેત્યા તે પામ્યા પાર;
ચાર દિવસની ચાંદની, જાતાં નહિ લાગે વાર રે. ગો૦ ૩
માયાની મધલાલથી, કોણ ધરાયું તું ધરાશ;
દુગ્ધામાં બન્ને જશે, પાછળથી પસ્તાશે રે. ગો૦ ૪
ઢાલાં થોથાં ફૂટતાં, ખૂટયું દીપક તેલ;
મનના મનોરથ રહી જશે, ઓચિંતો તૂટી જાશે ખેલ રે. ગો૦ ૫
માયા મેવો મીઠડો, જ્યમ જ્વરમાંહે ઘીજ;
હરિ રસાયણ ગુણ ઘણો, ઔષધ જાણીને પીજ રે. ગો૦ ૬
વૈભવ તુજને મૂકશે, કે તું મૂકી જાશ;
એ જૂઠા કેરાં સંગથી, તું સાચાં ગોથાં ખાશ રે. ગો૦ ૭
પ્રભુ પાખે હે પ્રાણિયા, કયહુ માં પ્રીત કરીશ;
તારૂં ઢાંકયું અંતર ધીકશે, ટટળીને તલખી મરીશ રે. ગો૦ ૮
અંતે આવી પળ નહિ મળે, જો કરે કોટી ઉપાય;
વિચાર વિઠ્ઠલ વણ ભજે, વૃથા વહ્યું સહુ જાય રે. ગો૦ ૯
તને લક્ષ વાતની એક કહું, સમ ખાઈ માબાપ;
દયા નામ શ્રીકૃષ્ણ થકી, સમશે સહુ પરિતાપ રે. ગો૦ ૧૦

મહારાણી એક એક લીટીનો ભાવાર્થ હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યાં આ તો 'ચાર દિવસનું ચાંદરણું' એ લીટી સાંભળીને તેમની મુખમુદ્રા ઉપર ગંભીરતા છવાઈ. એ પદ પૂરું થયું, એટલે બીજું ભજન ગાવાને સૂચના કરી. આથી નીચેનું કાલિંગડા રાગનું સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય લાવનાર ભજન બહુજ ગંભીરતા પૂર્વક ગાયું, અને બધાએ શાન્તિથી સાંભળ્યું.

પદ રાગ–કાલિંગડો.

હેજી જીયા ગાફલ મત સો જાગ, ઘાં કોઈ નહિં હેરે તેરા તેરા. ટેક.
માતા પિતા સુત ઘરુની બંધુ, ઔર કુટુંબ બ્હોતેરા વે;
સબ અપની મતલબકે બેલી, હે ઉલટા ઉર ઝેરાઝેરા. કોઈ૦ ૧

મેહેલ ખજાના દુનિયા દોલત, તું માનત મન મેરા વે;
દેખત રહેગા કુછ ન ચલેગા, તેરા લુંટા જાયગા ડેરાડેરા. કોઈ૦ ૨

જો તું તેરા ભલા ચહેતો. એહેમક સમજ સવેરા વે;
કબ્જ હોયગા ફિર કયા હોના, તેરા નગર જાયગા ઘેરાઘેરા. કોઈ૦ ૩

કયા ઓરનકું અકલ બતાવે, તેરે ઉર અંધેરા વે;
નહિં કછુ દેરી આખર આયા, તેરા સુફલ કરલે ફેરાફેરા. કોઈ૦ ૪

ભજ ભગવંત સંતસંગત કરુ, બન સતગુરુકા ચેરા વે;
માયા પટક અટક દયા હરિપદ, કરલે કૃષ્ણસોં નેરા નેરા. કોઈ૦ ૫

આમાંની પંક્તિઓ 'સબ અપની મતલબકી બેલી' 'તેરા લુંટા જાયગા ડેરા ડેરા,' અને 'તેરા નગર જાયગા ઘેરા ઘેરા' એ પંક્તિ ત્રણ ત્રણ વખત ગાઈ. આ પદ વખતે ગંભીર વાતાવરણ ઉભુ થયું. કવિની વાણી સાંભળવાને વૃક્ષો શાન્ત થયાં અને પક્ષીઓ પણ એક ચિત્તથી સાંભળવા લાગ્યાં.

મહારાણીએ મનથી વિચાર્યું—આ છોકરાનો કંઠ કેટલો સરસ છે! તે સાથે જીવનનું જ્ઞાન આ ઉંમરે કેટલું બધું સહજ સિદ્ધ

છે! નહિ તો જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં ભજનો તે રચી શકે નહિ. ભગવાન્‌ની કૃપા તેના ઉપર છે.

પછી મહારાણી બોલ્યાં "તું પ્રેમભક્તિનાં પણ ગીતો બનાવે છે? એવું ગીત હવે સંભળાવ જો."

દયારામભાઈએ કહ્યું—'હવે હું આપને રાધાજીના સૌંદર્યનું ગીત સંભળાવું તે સાંભળો' એમ કહીને નીચેનું પદ સંભળાવ્યું.—

પદ રાગ–કાફી.

રૂપાળી રાધા તારું તન રે, સેહેજે તે સુંદરતાનું ભર્યું છે. રૂપાળી રાધા૦ ટેક
વિના અંજન દીસે આંખલડી આંજી રે, સલૂણી શ્યામા;
રંગ્યાવના રક્ત દસન વસન રે, બાળબિંબ સુધા માનનું ભર્યું છે. રૂપાળી. ૧
વિના સુગંધ બ્હેકે શ્રીઅંગ ત્હારું રે, સલૂણી શ્યામા;
વિના સકળ ગુણ રૂપ નિધાન રે, અનુપમ્ય કાંઈ ચિતડું હર્યું છે. રૂપાળી. ૨
વિના અંગરાગ દીસે કનકલતા શું રે, સલૂણી શ્યામા;
વિના મહાવર ચરણ અરુણ રે, બિંદુ કપાળે અજબ કર્યું છે. રૂપાળી. ૩
દયાનો પ્રીતમ પ્યારો વિશ્વનું મોહન રે, સલૂણી શ્યામા;
તે મોહ્યો મોહ્યો મદનગોપાળ રે, લટ્ટુ કરીને મનડું હર્યું છે. રૂપાળી. ૪

એ ગીત બધાંને ખૂબ પસંદ પડયું. અને દયારામભાઈએ જ્યારે પૂરું કર્યું ત્યારે બધાંએ તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી. મહારાણીએ કહ્યું 'આના ઉપર ભગવાન્‌ની કૃપા છે. નહિ તો રાધાજીનું પણ વર્ણન કેવી રીતે કરી શકે? આ કોઈ ઉચ્ચ કોટિનો જીવ છે. દૈવી સૃષ્ટિનો જીવ છે.' પછી મહારાણીએ પૂછ્યું–તમે પ્રથમ જ્ઞાન, પછી વૈરાગ્ય પછી, પ્રેમભક્તિ (શૃંગાર) નાં ગીતો મને સંભળાવ્યાં. આવી પસંદગી કરવામાં કોઈ હેતુ ખરો?

દયારામભાઈએ ઉત્તર આપ્યો—હા, મેં ઈરાદાપૂર્વક આ ત્રણ ગીતો રજુ કર્યાં, કારણ કે આપણા સંસારને સમજવાને જ્ઞાનની જરૂર છે. તે સંસારમાં આપણે ફસાઈએ નહિ માટે વૈરાગ્યની જરૂર

છે. અને આપણું મન પ્રભુમાં સર્વદા રહે એટલા માટે પ્રેમભક્તિની જરૂર છે પ્રભુ તરફનો આપણો પ્રેમ શુદ્ધ હોય તો જેમ રાધાને ભગવાને પોતાના પ્રિય બનાવ્યાં તેમ આપણને પ્રિય બનાવે. જ્ઞાન વૈરાગ્ય યુક્ત ભક્તિ પ્રભુ પ્રાપ્તિનું સાચું સાધન છે.

આ ઉત્તરથી મહારાણી તથા અન્યજનો બહુજ પ્રસન્ન થયાં. મહારાણીએ દયારામભાઈને ધન્યવાદ આપ્યા અને કહ્યું 'છોકરા આવાં પદોજ તું ગાજે.' તેમણે પૈસાની ભેટ આપવા માંડી. પણ દયારામે ના પાડી. 'હું મારી કવિતા વેચતો નથી. તે તો પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટે છે. મારી કવિતાથી જો આપ પ્રસન્ન થયાં હો, તો પ્રભુ પ્રાપ્તિના માર્ગે આપ ભક્તિમય જીવન ગાળશો.' આ ઉત્તરથી સૌ કોઈને આશ્ચર્ય થયું. કેવી નિરપેક્ષતા, અને નિર્ભયતા અને છતાં કેટલો બધો વિવેક આ બાળકની વાણીમાં હતો ! આ પછી આ બેઠકનું વિસર્જન કરવામાં આવ્યું. અને દયારામભાઈ ઘર તરફ વળ્યા. તેમના બાળ મિત્રોને આ પ્રસંગ કહી બતલાવ્યો. તે બધાં બહુ રાજી થયા.

દયારામભાઈની યાત્રા દરમ્યાન, એક પ્રસંગ એવો બન્યો હતો, કે તેઓ માનાજી આંગ્રે નામના લૂંટારાના હાથમાં પકડાઈ ગયા. ત્યારે માનાજીએ તેમની પાસે પૈસાની માંગણી કરી. 'તમારી પાસે જે પૈસા હોય તે બધા મને આપી દો.' ત્યારે દયારામભાઈએ કહ્યું, 'ભાઈ, મારી પાસે પૈસા નથી. મારી પાસે તો હરિનું નામ એજ પૈસો છે. હું ગુજરાતમાં રહું છું અને યાત્રા નિમિત્તે આ બાજુએ આવ્યો છું. તમારી ઈચ્છા હોય તો હું તમને કેટલાંક ભજનો સંભળાવું,' એમ કહીને તેમણે મધુર સ્વરે ભજનો ગાયાં. તે ભજનો ગુજરાતી ભાષામાં હતાં. પણ તે સાંભળીને માનાજી ખુશ થઈ ગયો. અને તેમને છોડી મૂક્યા અને તેમને ઉપરથી ભેટ તરીકે પૈસા પણ આપ્યા.

દયારામભાઈની કવિતા તથા સંગીતપ્રિયત

પરિચય કર્યા પછી, આ પુસ્તકની સમાપ્તિમાં કવિ તરીકેની તેમની સિદ્ધિઓનો નિર્દેશ કરીને, તેમની કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરનાર લેખક તેમજ કવિઓનો થોડાંક અવતરણો રજૂ કરૂં છું.

કવિ તરીકેની તેમનીસિદ્ધિઓ નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

૧. જથ્થાની દષ્ટિએ તેમની કવિતાનું પૂર એક લાખ શ્લોક કરતાં પણ વિશેષ છે. ન્હાની મોટી, પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ લગભગ ૩૨૦ ની + સંખ્યામાં છે. (સ્વ. ભોળાનાથ કંથારીઆના મત પ્રમાણે.

૨. કવિતાના તમામ અંગો—જેવાં કે આખ્યાન, પદ, ધોળ, વગેરે તેમણે વિકસાવ્યાં છે.

૩. વર્ણનાત્મક, કથનાત્મક, બોધાત્મક, ચિન્તનાત્મક તથા ભાવાત્મક એમ કવિતાના તમામ પ્રકારોને તેમની કલમે ન્યાય આપ્યો છે.

૪. મધ્યયુગનાં 'આખ્યાનો' ના પ્રવાહને યુગના અંતિમ કાળમાં થંભી જતો તેમણે રોક્યો છે.

૫. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય પણ કવિતાનો વિષય બની શકે છે. તે લાંબા તેમજ ટૂંકા કાવ્યો દ્વારા સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

૬. નરસિંહના પદોને તેમણે પુનર્જીવન આપ્યું છે.

૭. 'વલ્લભ ધોળા' ના ધોળને ભક્તિ તથા તત્ત્વજ્ઞાનનો રંગ આપીને દેદીપ્યમાન કર્યો છે.

૮. 'ભાલણ' ની બાલિકા સમાન 'ગરબી'નું પોષણ કરીને, નવ અલંકાર તથા વસ્ત્રોથી સુશોભિત, કોકિલ કંઠી, સુંદર સ્મિતપૂર્વક મધુરપ વર્ષાવતી, 'નવયૌવના' તરીકે મનોહારી અને હૃદયંગમ સ્વરૂપમાં વિલસતી કરવાનું માન દયારામભાઈનેજ જાય છે.

૯. નરસિંહ મીરાં તથા ભાલણની 'કૃષ્ણ ભક્તિ' ને

+ જુઓ 'દયા રત્નમાળ' ભાગ ૨. પૃ. ૧૦૪.

કવિતામાં પુનઃ સ્થાપિત કરવાનો યશ પણ દયારામભાઈનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦. ગુજરાતી કવિતામાં 'ગઝલ' ના પ્રકારને દાખલ કરીને, પાછળના કવિઓ કલાપી, બાલાશંકર કે મણિભાઈ નભુભાઈ દ્વિવેદીને નવી કેડી ચીંધી બતાવી છે.

૧૧. સંગીત અને કવિતાનો સંબંધ–તે ઉભયનું સંયોજન કવિતામાં કરીને અન્ય કવિઓને માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

૧૨. પરપ્રાન્તની ભાષામાં કવિતા લખીને ભારતની સાંસ્કૃતિક એકતા સાધવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે, અને ગુજરાતના ગૌરવ તથા પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કર્યો છે.

૧૩. તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિશાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર, પિંગળ, અલંકારશાસ્ત્ર, નાયક નાયિકાના ભેદો, સામાન્યજ્ઞાન, વ્યવહારનું જ્ઞાન એમ વિવિધ જ્ઞાનનાં શાસ્ત્રોને તેમની કવિતા આવરી લે છે.

૧૪. તેમનાં કાવ્યોના વિચારો ઉપનિષદો, ગીતા, મહાભારત, રામાયણ, ભાગવતપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, મનુસ્મૃતિ, શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથો, સૂરદાસાદિ અષ્ટછાપના કવિઓની કૃતિઓ, નરસિંહ–મીરાં વગેરેની કવિતા, કહેવતો, લોકગીતો વગેરેમાંથી લીધા છે, અને તે છતાં કાવ્યમાં તે નવીન સંસ્કરણ પામે છે.

૧૫. લોકમાં પ્રચલિત લગભગ તમામ રાગ–રાગણીઓનો પરિચય તેમનાં કાવ્યોદ્વારા તેમણે કરાવ્યો છે. તેમજ સંસ્કૃત ભાષાના લગભગ ઘણા છંદોમાં તેમનાં કાવ્ય યોજાયાં છે. છંદરચનાનું વૈવિધ્ય, ભાવ વૈવિધ્ય સાથે સંગતિપૂર્વક જળવાઈ રહ્યું છે.

૧૬. જેમકે ગરબીઓમાં શૃંગાર, પદોમાં જ્ઞાન તથા શાન્ત, આખ્યાનોમાં હાસ્ય તથા અદ્દભૂત, વિરહ કાવ્યમાં કરુણા એ રસશાસ્ત્રના રસોને કવિતામાં તેમણે ચમકાવ્યા છે.

૧૭. બિહારી કવિની 'સતસૈયા' જેવું નાયક–નાયિકોનાં

ઉદાહરણ સહિત સમજાવનારું, તેમજ કૃષ્ણની રાસલીલાનું વર્ણન કરનારું મોટું કાવ્ય સતસૈયા ગ્રંથ હિન્દીમાં રચીને, ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કર્યો છે.

૧૮. એક અંકથી માંડીને એકસો આઠ સુધીની જુદી જુદી વસ્તુઓનું ગણનીપૂર્વક રસાત્મક દોહરામાં, સંકલન કરીને ભવિષ્યમાં ગુજરાતી ભાષાના જ્ઞાનકોષ માટે સામગ્રી પૂરી પાડીને 'વસ્તુવૃંદ દીપીકા' નામનું કાવ્ય લખીને તેમની સંશોધન વૃત્તિનો પરિચય પણ સારો આપે છે.

૧૯. નૃત્ય તથા સંગીતનો કાવ્યમાં સુમેળ યોજીને, જનસમાજમાં વધારે રુચિકર અને આનંદદાયક સાહિત્યના અંગ તરીકે 'રાસ' નું અધિપત્ય સ્થાપવામાં, તેમની કલમ યશસ્વિની અને વિજયિની થઈ છે, એમ કહી શકાય.

૨૦. કાવ્યમાં સંવાદ શૈલી દાખલ કરીને, કવિતાની રચનાનાં નવા પ્રકારનો નર્દેશ કરીને, 'નાટક' સાહિત્યના પ્રકારનું પરોક્ષરીતે સૂચન કર્યું છે.

૨૧. ચિત્ર કાવ્યો રચીને જુની કવિતાની લેખન પરંપરાને સાચવી છે.

૨૨. મૂળાક્ષરો, તિથિઓ, તથા મહિનાઓને લક્ષ્યમાં લઈને કાવ્ય રચનાની જૂની પ્રણાલિકા સાચવી છે.

૨૩. સરસતા, સરલતા, પ્રાસાદિકતા, તથા મનોહરતાના ગુણોથી કવિતા કામિનીને કમનીય બનાવવામાં જૂના ગુજરાતી કવિઓમાં તે પ્રથમ કક્ષામાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૪. સ્વાનુભવરસિક મનાતાં ગુજરાતનાં ઉર્મિ કાવ્યોમાં મનોભાવ વિશ્લેષણનું તત્ત્વ દયારામભાઈની ગરબીમાં જેટલું જણાય છે, તેટલું તે પહેલાંના કવિઓની કવિતામાં નહતું.

૨૫. 'પ્રશ્નોત્તર માલિકા' નામના મોટા ગદ્ય ગ્રંથમાં 'નર્મગદ્ય'

પહેલાંના સમયમાં, ચિન્તન પ્રધાન ગદ્ય લેખનની શૈલી કેવી હોવી જોઇએ, તેનો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે.

૨૬. પત્રો પણ પદ્યમાં લખી શકાય, તેનો પ્રકાર તેમણે જણાવ્યો છે. જુઓ 'પત્રલીલા' કાવ્ય, તેમજ માધવરામ વ્યાસ ઉપરનો કવિનો પત્ર.

૨૭. સંસ્કૃત, ફારસી, હિન્દી તથા તલપદી શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને, તેમજ કેટલાક નવા શબ્દો જેમકે સુખાસન (પાટલો) નગરગલી (ગટર) દાણઘાટી (ટોલ હાઉસ) યોજીને તેમજ નકશીદાર કારીગરીમાં દીપી ઉઠતાં સુન્દર શબ્દો, રાતલડી, વાંસલડી, સાહેલડી વગેરેનો પ્રયોગ કરીને ગુજરાતી ભાષાના શબ્દ ભંડોળમાં તેમણે ઘણો વધારો કર્યો છે.

દયારામભાઈનાં કાવ્યની પ્રશંસા તેમના દેહવિલય પછીથી ગુજરાતનાં નર–નારીઓ તરફથી કરવામાં આવી છે. તેમનાં પદો તથા ગરબીઓ જાહેરમાં ગાવામાં આવે છે. વર્ષો પહેલાં સ્વ૦ ભોળાનાથ કંથારીઆના પ્રયાસથી પ્રેમાભાઈ હોલમાં દયારામભાઈની છબી ખૂલ્લી મૂકવામાં આવી છે. તે પ્રસંગે મહુંમ નાગર કવિ હર્ષદરાયે તેમની કવિતાની પ્રશંસા કરતાં નીચેનો છપ્પો ગાયો હતો: —

छप्पो.

सरस सरल अरु शुद्ध, शांतिप्रद अति आल्हादक,
प्रफुलित चित हितकरन, प्रेममूर्ति प्रतिपादक;
सुभग अर्थ सब पूर्ण, उक्ति नायिका भेद बर,
कृष्णचरित गुनकथन, भक्तिमहिमा अरु नीतिवर;
पुनि विविध जगत व्यवहारको, हर्षद रस दर्शित कियो,
प्रिय दयाराम अस कविनको, धन्य धन्य जगमें जियो.

આમાં દયારામભાઈની કવિતાના સરસતા, સરલતા, શુદ્ધિ, શાંતિદાયકતા, આહ્લાદકતા વગેરે ગુણો જણાવેલ છે.

નીચેના પદમાં તેમની કવિતાના ગુણોને કમળ, પુષ્પ વગેરેના ગુણો સાથે સરખાવેલ છે.

(सवैयो.)

कंजनते अति कोमलता, मृदु पुष्पनके मकरंद समाना,
शीतलता शत चंद समान, सुमिष्ट सुधा सम सत्व पिछाना;
गंग तरंग समान सुहर्षद, अंगहि अंग प्रमोद बढाना,
पेखहु एक दयो कवि काव्य सो, बांचतही इतने गुन माना.

(कबित.)

चाहे बनबासि हो, उपासी हो, निरासी जन,
प्रेमके पिपासी चाहे, बेदको अभ्यासी हो;
कहे हरसिद्ध दुःखद्वंद्व अधिकासी जाका,
त्रिविधिको फांसी चाहे, और उपहांसी हो.
बिषय बिकासी हो, बिलासी बिष प्रासी कोउ,
ज्ञानहीन जंगलको, बासी चाहे खासी हो;
होवे अभिलासी, दयारामकी लवासी सून,
काव्य प्रमुदासी लगे, न कछु उदासी हो.

'દયારામભાઈ'ના જીવન ચરિત્રના લેખક અને પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર સ્વ. જગજીવદાસ દયાળજી મોદી તેમની કવિતાનું મૂલ્યાંકન નીચેના શબ્દોમાં કરે છે. "દયારામભાઈનું ગમે તે કાવ્ય લઈએ અને તે જેટલીવાર વાંચીએ તેટલીવાર આનંદ થયા વગર રહેતો નથી. રસિક હૃદયને એમાંથી રસાસ્વાદ મળ્યાજ કરે છે. શુષ્કતા કે જુગુપ્સા તો એમાં જણાતાંજ નથી. શબ્દમાધુર્ય અને પદલાલિત્ય તો કવિ દયારામનુંજ એમ કહ્યા વગર ચાલે એમ નથી. જે માણસે શ્રદ્ધાપૂર્વક એક વખત દયારામભાઈના રસસ્રોતમાં અવગાહન કર્યું હશે, તેને પછી બીજી કાવ્યસરિતાનું સેવન કરવાની જરૂર પડે એમ નથી. ગુજરાતમાં રસની રેલછેલ ઉડાવનાર તો કવિ દયારામજ. કવિ દયારામની કવિતામાં એક પણ શુષ્ક શબ્દ, એક પણ કર્ણકટુ

શબ્દ, એક પણ નિરભિપ્રાય શબ્દ, એક પણ નિરર્થક શબ્દ કે એક પણ ફક્ત પાદપૂરણને માટેજ મૂકેલો શબ્દ માલમ પડશે નહિ. દયારામભાઈની વાણી નવરસવાહિની છે. પ્રથમ એમજ કહેવામાં અને માનવામાં આવતું હતું કે, દયારામભાઈએ ફક્ત શૃંગારજ લખ્યો છે અને તેથી દયારામ શૃંગારી એટલે અનીતિમાન કવિ છે. પરંતુ વખતના વહેવા સાથે દયારામભાઈનાં એક પછી એક નવાં કાવ્યો બહાર પડતાં ગયાં અને ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, દીનતા, આર્જવ વગેરેનાં કાવ્યો લોકોની દૃષ્ટિએ આવતાં ગયાં, તેમ તેમ લોકોની એ ભાવના બદલાતી ગઈ. ખરેખરૂં તો દયારામભાઈ ઠરેલ, પ્રૌઢ અને વિદ્વાન્ કવિ છે. એમની ભાષા સંસ્કારી છે, પ્રયોગો વિદ્વત્તા ભરેલા છે, અને વિચારો ઉન્નત છે. દયારામભાઈ જે વિષય લે છે તેને સર્વાંશે પૂરેપૂરો ઈન્સાફ આપે છે. એમની વર્ણન શૈલી તાદૃશ ચિત્ર ખડું કરનારી છે, પ્રતિપાદન શક્તિ અદ્ભુત છે. એકને એક વાતને લંબાવવા છતાં તેમાં પિષ્ટપેષણ પુનરુક્તિ કે શુષ્કતા જણાતાં નથી. એમની કોઈ પણ કવિતા તાણીતુશીને બેસાડેલી, શબ્દો શોધી શોધીને ગોઠવેલી કે, શબ્દભંડોળની અને વિચારની ખામીને લીધે એકને એક શબ્દ કે એકને એક ચરણ વારે વારે આવે એવી નથી. દયારામભાઈની કવિતામાં વિચારો ઉભરાઈ જાય છે, અને શબ્દો તેની વાણીમાં પ્રવેશ પામવાને અહમહમિકા કરી મૂકી છે. દયારામભાઈ તેમાંથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ નંગો વીણી વીણીને ઉંચકી લે છે. એમને શબ્દોની પસંદગી કરવી પડતી નથી પણ સુંદર શબ્દો સુંદર સ્થાને આપોઆપ ગોઠવાઈ જાય છે."

સ્વ૦ શંકરપ્રસાદ રાવળ દયારામભાઈની કવિતાની પ્રશસ્તિ કરતાં લખે છે—

'નાની મોટી કોમળ અને વિવિધ પાંખડીઓવાળા ગુલાબના જેવું દયારામભાઈની કવિતાનું સુંદર સ્વરૂપ આપણે યથાશક્તિ

જોયું એ સ્વરૂપમાં વિશાળતા છે, ઉષ્મા છે, સહૃદયતા છે, એમાં આપણા દેશે બાંધેલું શાસ્ત્રીય જીવન એના વિવેક, અને સામાન્ય બુદ્ધિ છે. મનુષ્ય જાતિની એમાં કલ્યાણ વાંછનાઓ છે, તીવ્ર માર્મિકતા છે. પવિત્રતા છે, તત્ત્વ જ્ઞાન છે, અને શું નથી ? ગુજરાતની પ્રાચીન કવિતાને આદર્શભૂત સ્વરૂપ દાખવી શકે એવી દયારામભાઈની કવિતાનું સ્વરૂપ છે.

"સમાલોચક"—(જાનેવારી સને ૧૯૦૨) નીચે પ્રમાણે નોંધ કરે છે.

કવિવર દયારામ અને હાફેઝનો તુલના દર્શન લેખ પ્રજામાં આદરણીય થાય. તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈજ નથી. **કવિવર દયારામે** જેમ રસરાજનાં અતિ સુકુમાર પદની રચનાથી ગુર્જર રસિકોનાં હૃદયનું પ્રસાદન કર્યું છે, તેમ ફારસી સાહિત્યમાં કવિ હાફેઝે સુલલિત ગઝલોથી ઈરાની રસિકનાં હૃદય પ્રમુદિત કર્યાં છે. ફારસી ગઝલ સાહિત્ય, કવિ હાફેઝથી ભાગ્યશાળી ગણાય છે, તેમ કવિવર દયારામની ગરબીઓથી ગુજરાતનું ગીતસાહિત્ય સનાથ થયેલું છે; એમ કોઈપણ ગુર્જર કબુલ કર્યા વગર રહેશે નહીંજ.

કવિવર દયારામની કૃતિ, રસરાજ (શૃંગાર રસ) માંજ અલૌકિક કવિત્વ પ્રકટ કરતી નથી; પરંતુ જનસ્વભાવનો બહુજ તાદૃશ્ય ભાવ દર્શાવવામાં અદ્વિતીય છે; ને **ભક્તિરસમાં જ્યારે** તેનો સુલલિત રાગ–પ્રવાહ **વહે છે, ત્યારે** ભક્તોનાં વાજિંત્ર, ગુજરાતના દિગંતને ધ્વનિત કરતાં, શ્રદ્ધાળુ **ભક્તિનો** હૃદયમાં **ઉદય કરાવે છે.** લૌકિક નીતિ, અને વ્યવહારનું એવું તો સરસ ચિત્ર દયારામભાઈએ તેમનાં કાવ્યદ્વારા ગુર્જરો સન્મુખ ધરેલું છે, કે જે, કાળ જતાં ગુજરાતી વૈભવના ઈતિહાસનું અતિ ઉત્તમ સાધન કહેવાશે.

ગરબી, ગીત, ગાનના મોટા રાગ, અને પ્રાચીન છંદ; ઈત્યાદિ

અનેક ઢબોમાં, **પ્રસંગને યોગ્ય,** ભાષા, અને ચિતાર ચિતરવામાં, દયારામની વાણી ગુર્જર કવિઓમાં સર્વોત્તમજ કહેવાશે. છતાં **કેટલાક એમ કહેનારા પણ જોવામાં આવે છે કે**—"દયારામની વાણી શ્રૃંગારી છે." આ અપવાદ એક પક્ષ, અને અસંપૂર્ણ વાંચનનું પરિણામ હશે. શૃંગારમાં દયારામે એવો શૃંગાર લીધો છે, કે જે પ્રેમના પૂર્વ સ્વરૂપના જનસ્વભાવનું ચિત્ર દર્શાવે છે. શ્રૃંગારની બે શ્રેણીઓમાં અતિ રસિક, પ્રેમી હૃદયના વિકાર અને ભાવ ચિતરનારી શ્રેણીજ તેમણે કાવ્યમાં લીધી છે. અને તેમ કરવામાં તેઓ સાદ્યંત વિજયી નિવડયા છે.

કવિવરનાં વિવાદિત પદનો પત્ર અનુવાદ નહીં કરતાં, **એટલુંજ કહેવું બસ છે કે,** તે પદોમાંજ તેમની કેટલીક અલૌકિક ખુબીઓ રહેલી છે. દ્રષ્ટા પોતાની દ્રષ્ટિ અનુસાર વસ્તુઓને દેખે છે. જે વિવાદિત પદોમાં વાદીઓ શ્રૃંગાર જુએ છે, તેમાં રસજ્ઞો જનસ્વભાવનું ચિત્ર દેખે છે. અને તે વળી એવું નૈસર્ગિક, કે બીજાથી ચિતરાય નહીં. અસ્તુ. એ બેઠેલો પોપડો ઉખાડવાની અત્ર અગત્ય નથી. માત્ર એટલુંજ દર્શાવવું પ્રસંગાનુકુલ છે કે, રા. રા. ઝવેરીએ કવિવરને માટે જે ઉત્તમ અભિપ્રાયો આ લઘુ લેખમાં સ્થળે સ્થળે પ્રદર્શિત કર્યા છે, તે ગુર્જર રસિકોને માન્ય છે. અને એજ ભક્તિ તેમનાં કાવ્યો માટે રસિકો ધરાવે છે, ને ધરાવશે. કવિ અને કવિતાને માટે, જે તે, મત આપવાને યોગ્ય કહેવાયજ નહીં. પંડિત જગન્નાથે 'રસતરંગિણી" માં એક સ્થળે આવોજ અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું છે કે, "નાજુક પ્રવાહવાળી આ રસતરંગિણી, તત્ત્વ શોધક મહિષોના અવગાહન માટે નથી." વળી બીજા એક સંસ્કૃત કવિએ પણ, અરસજ્ઞથી કંટાળીને કહ્યું છે કે—

अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं, शिरसि मा लिख, मा लिख, मा लिख ॥

કવિવર દયારામભાઇની કૃતિની ખૂબીઓ આ લઘુ ગ્રંથમાં, રા. ઝવેરીએ બહુ સારી રીતે દર્શાવી છે.

કવિસમ્રાટ્ ન્હાનાલાલભાઈ, દયારામભાઈની જયન્તી વ્યાખ્યાનમાં દયારામભાઈની ગરબીની પ્રશંસા કરતાં કહે છે—

"મીઠાશ તો દયારામનીજ."

Lyrics શોધવા ક્યાં વનવનમાં ભટકવું પડે એમ છે? ગુજરાતની ગરબીઓ સમા Lyrics જગતભરમાં નથી.

ગુજરાતણના રાસનું મૂલ શું આંકો છો?

ગુજરાતી ગરબીના-રાસડાના મૂલ પૂછવાં હોય તો જગતપ્રવાસી કવિવર ટાગોરને જઈને પૂછજો કે જગતભરમાં ક્યાંયે દીઠા કે સાંભળ્યા?

જગતભરના સાહિત્યમાં-જગતભરના સંસારમાં, જગતના Lyrics માં ગુજરાતી ગરબીઓનું-ગુજરાતણના રાસનું સ્થાન અદ્દ્ભુત છે; ને એ ગરબીઓના સમ્રાટ્-ગુજરતના હૃદયરાજવી દયારામનું યે સ્થાન સદા અદ્દ્ભુતજ છે.

એમની એક એક ગરબી ગુજરાતનું મહામૂલું રસમોતી છે.

— **કવિ ન્હાનાલાલ**

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વચિંતક અને ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન્ સદ્દ્ગત **દિ. બ. નર્મદાશંકરભાઇ દેવશંકર મહેતા** દયારામભાઈની શૃંગારરસની કવિતાનું મૂલ્યાંકન નીચેના શબ્દોથી કરે છે.

"પરમેશ્વરનું પરમ સત્યત્વ અને તેના કોઈ કોઇ ગુણધર્મનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન તેમના પ્રતિના પ્રેમ અથવા રતિમાં મૂળથી જ્યારે પેસે છે, ત્યારેજ તે પ્રેમ અથવા રતિ ભક્તિ ગણાય છે. આમાંનો એક પણ અંશ ન હોય તો તે માત્ર પ્રણય અથવા રતિજ ગણાય, પણ ભકિત ન ગણાય.

આ ધોરણ વડે આપણે હવે તપાસવાનું છે કે દયારામભાઇ જે રસનું ગાન કરે છે તેમાં લૌકિક સ્ત્રી પુરૂષની રતિ છે કે અલૌકિક

પુરુષોત્તમ અથવા નટવરમાં તેનો સખી ભાવ છે? દયારામના સઘળા સાહિત્યમાં કૃષ્ણ વિના અન્ય વસ્તુ બીજી જણાતી નથી. કૃષ્ણ પોતાના પ્રિયતમ છે, અને પોતે તેની વરેલી સખી છે. એ ભાવ ઉપરજ તેમના કાવ્યોનો આત્મા આવેલો જણાય છે.

* * *

દયારામના ગ્રંથનું પરિશીલન કરનારને તો પુષ્ટિ સંપ્રદાયના સખી ભાવ ઉપર બંધાયેલી ભગવદ્ ભક્તિથી રંગાયેલું દયારામનું ચિત્ર સમજાશે, અને તે માત્ર કવિજ નથી. પરંતુ ભક્ત પણ છે.

દયારામના પોતાના શબ્દોમાં તો—

"રૂપ ગુણ દ્રવ્ય એ કારણ પ્રીતિ થવાનાં કહાવે,
એ ત્રણે વિકાર રહિત સહજ સ્નેહ તે શ્રી કૃષ્ણને ભાવે."

લૌકિક પ્રીતિ અને અલૌકિક ભગવાન્ પ્રતિનો સહજ સ્નેહ તદ્દન નિરાળી સ્થિતિ છે–વળી પોતાને આંતર અનુભવને તે નીચેની કડીવાળા પદમાં ચિતરે છે.—

'મેં શ્રી કૃષ્ણજી વર્યા, રાધિકેશ મેં શ્રી કૃષ્ણજી વર્યા.'

ભગવાનના આવા શુદ્ધ સ્વરૂપની જેને ઝાંખી થઇ છે અને જેને તે પ્રભુ વિના અન્ય કોઈ ખરો પુરુષજ દેખાતો નથી તેના સખી ભાવને આપણે શુદ્ધ ભક્તિ ન ગણીએ ત્યારે આપણી પરીક્ષામાં તો ભાગ્યેજ કોઈ પાસ થઈ શકે. આ અનુભવ જણાવનારી વાણી સ્વભાવિક સ્ત્રી ઉપરના પ્રેમના મોહમાંથી પ્રકટ થયેલી જણાતી નથી.

દયારામના ગ્રંથનું પરિશીલન કરનારને તો પુષ્ટિસંપ્રદાયના સખી ભાવ ઉપર બંધાયેલી ભગવદ્ ભક્તિથી રંગાયેલું દયારામનું ચિત્ર સમજાશે; અને તે માત્ર કવિજ નથી પરન્તુ ભક્ત પણ છે. એવા નિર્ણય ઉપર આવવાને બળવાન્ કારણો જડી આવશે.

ગુજરાતના સમર્થ સાક્ષર સદ્દગત **દિ. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,** જયન્તી વ્યાખ્યાન પ્રસંગે (તા. ૧૪-૯-૨૯) દયારામભાઈ વિષે કહે છે.

'કવિ દયારામે મનુષ્ય જીવનદ્વારા સ્વર્ગ બતાવ્યું છે. પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારતાં ગીતો તેમણે ગાયાં છે. દયારામના કાવ્યોમાંથી અનેક જાતની પ્રેરણા મળી શકે તેમ છે. તેઓ નીતિ અને સદ્દભાવનાના પ્રચારક હતા. તેમનાં કાવ્યોમાં ઘણું ઉંડું તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે, છતાં તે સરળતાથી સમજાય તેવાં છે.

(તા. ૨૨-૯-૨૯)

દયારામભાઈની કવિતામાં અલંકાર વિષે બોલતાં સાક્ષર સદ્દગત **શ્રી રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ** લખે છે—

'અલંકાર રચવાની વૃત્તિ બંધાયા પછી, ઓગણીસમાં સૈકાના ભક્ત કવિઓએ કાંઇ નવીન દિશામાં ગતિ કરી નથી, માત્ર એક અપવાદ છે. અને તે પ્રાચીન કાવ્ય સાહિત્યમાંના છેલ્લા થયેલા પણ તે પહેલાથી ઉતરતી પંક્તિએ ન બેસે તેવા કવિ દયારામભાઈની અપૂર્વ કવિતાનો છે. તે દરેક બાબતમાં પહેલે ચીલેજ ચાલનાર ન હોતા. લાલિત્ય, કોમળતા, રસિકતા' એ સર્વ તેમનામાં અવનવાં છે. નાનાં નાનાં છુટાં રસપૂર્ણ કાવ્યો રચવાની રીત તેમણે નવી ઉપજાવી છે.'

અંતમાં **સ્વ. શંકરપ્રસાદ રાવળે** તેમના 'દયારામભાઈના જીવન ચરિત્ર' ની સમાપ્તિમાં જે શબ્દોથી કવિને ભવ્યાંજલિ આપી છે. તેજ શબ્દોથી હું પણ ભક્તિ ભાવપૂર્વક તે રસાત્માને આપું છું.

વાંચક ! આવા દયારામભાઈ અને તેમની કાવ્યવાણી દ્વારા અને ત્હારા ભાવિ ગુર્જર બંધુઓના કેટલા બધા પૂજ્યભાવને પાત્ર રહેશે ? તું પણ અમારી સાથે પૂજ્યભાવના સંગીતમાં ભાગે પડતો સુર પૂરશે કે "ધન્ય હો ત્હમને ઓ રસસિદ્ધ કવિરાજ ! ધન્ય હો ત્હમને ! ઓ જીવન પર્યન્તના ભક્તિરસમાં તલ્લીન રહેનાર

ભક્તરાજ ! ધન્ય હો ત્હમને ઓ જીવનતત્ત્વના ઉપદેશક તત્ત્વજ્ઞ ! અમારી ગરવી ગુર્જરભૂમિ ત્હમારી સદા ઋણી રહી ત્હમને ધન્યવાદ દેતી રહો ! પ્રાચીન અર્વાચીન કે થનાર અમારા કવિવરોમાં ત્હમારૂં માનવંતુ સ્થાન સદા તપતું રહો ! ત્હમને ફરી ફરી અનેક વાર નમન હો ! ત્હમારી દિવ્ય કવિતાદેવીના રસભર કાવ્યશબ્દો અમારી આગળ કોઈ અનંત મહાસંગીત ગાયા કરો ! ગાયા કરો અને ત્હમારૂં અતૃપ્ત રાખનાર કાવ્યામૃત અમને પાયા કરો !

અન્તમાં દયારામભાઈના નીચેના આશીર્વાદ વચનથી આ ગ્રંથ સમાપ્ત કરીશું.

વંદન હો, સહસ્ર વંદન હો, તે આથમતી વર્ષા, શરદની વર્ષા, સ્વાતિ નક્ષત્રની વર્ષા, શરદપૂર્ણિમાની જતી જતી વર્ષા મોતી વરસી જાય છે તેમ **મધુરેણ સમાપયેત્** એ ન્યાયે, ગુજરાતના મધ્યયુગની પૂર્ણાહુતિ સમયે રસનાં મોતીડાં વર્ષાવતા, અને ગુર્જર સાહિત્ય વાટિકાને ઉત્તમ કાવ્યો રૂપી પુષ્પિત લતાના પરિમલથી ભરી દેતા તે રસ કવિને.

कविकृत आशीर्वाद,

राग रिकतो.

चिरंजीओ सुखी रहो तुम सकल हरिजन, ॥
आनंद मंगल अखंड हरिमें रहोनी मन्न. ॥ चिरं० ॥१॥
भक्ति प्रेम आसक्ति व्यसन श्रीव्रजेश, ॥
गुरु भगवदी भाव सदा दुःख कदा न लेश. ॥ चिरं० ॥२॥
करम काल माया भय जनम मरन जाओ, ॥
शुभ मति रहो सतत मन कुपथ कबु न धाओ ॥ चिरं० ॥३॥
सद्गुन सतसंग सदा रहो पुरन काम, ॥
यही आशिस देत सदा दास दयाराम. ॥ चिरं० ॥४॥

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્પણ

ગ્રંથનાં

પરિશિષ્ટો

પરિશિષ્ટ ૧ લું

દયારામભાઈનું વંશવૃક્ષ

રાઘવજી

|

ગોકલજી

|

આણંદરામ

|

નરભેરામ

|

પ્રભુરામ

પરિશિષ્ટ ૨ જું

દયારામભાઇના સદ્‌ગુરૂ શ્રી વલ્લભલાલ મહારાજનું વંશવૃક્ષ

આચાર્યનાં નામ	પ્રાકટ્ય
(૧) શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજી (શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી)	સંવત ૧૫૩૫ ચૈત્રવદી ૧૧ (વ્રજદેશના પુનમિયા માસપ્રમાણે.)
(૨) શ્રીગુંસાંઇજી (શ્રીવિઠ્ઠલેશાચાર્યજી)	સંવત ૧૫૭૨ માગસર વદી ૯
(૩) ટિકાયત (તિલકાયત) શ્રીગિરિધરજી.	સંવત ૧૫૯૭ કાર્તિક સુદી ૧૨
(૪) શ્રીદામોદરજી	સંવત ૧૬૩૨ શ્રાવણ સુદી ૧૪
(૫) શ્રીવિઠ્ઠલરાયજી	સંવત ૧૬૫૭ શ્રાવણ સુદી ૧૪
(૬) કાકા શ્રીવલ્લભજી	સંવત ૧૭૦૭ શ્રાવણ સુદી ૧૪
(૭) શ્રીમુરલીધરજી	સંવત ૧૭૩૧ આષાઢ સુદી ૧૧
(૮) શ્રીપુરૂષોત્તમજી	સંવત ૧૭૫૨ કાર્તિક વદી ૬
(૯) શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજ (દયારામભાઇના બ્રહ્મસંબંધદાતા)	સંવત ૧૭૮૮ જ્યેષ્ટ સુદી ૪
(૧૦) શ્રીત્રિકમરાયજી મહારાજ (ઉપનામ શ્રીલાલજી) (ગાદી ઉપર ગોદે લીધેલા)	

સંપ્રદાયના વિદ્વાન પ્રા. કેશવરામ શાસ્ત્રીએ આ સંબંધી સંશોધન પૂર્વકનો વિસ્તૃત લેખ 'અનુગ્રહ' માસિકના વર્ષ ૨૨ ના અંક ૧૨ માં નવું દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કર્યું છે. જે. ગો. શાહ

પરિશિષ્ટ ૩

કવિશ્રીની જન્મપત્રિકા

१ अथ जन्मपत्रिका

(२) संवत १८३३ शाके १६९९ भाद्रपद सुदि ११ उपरांत १२ जन्मतिथि शनिवासरे उत्तराषाढा घटी ४१ उपरांत अति गंज जन्मयोगे, श्री रवि उदयगत घटी ४१–४२ समये जन्म भाई दयाशंकरस्य ।

र ल
५ १
० २०

(प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथमांथी).

२ जन्माक्षर

(३) × × × × × श्री वैष्णव धर्मपरायण साठोदरा नागर गृहस्थ विप्रज्ञातौ अवटंक भट्ट प्रभुराम नरसेराम गृहे भार्योभय कुल शुद्धा सौ. राजकोरस्य दक्षिणकुक्षे पुत्ररत्नमजीजनत × × × तेन दयाराम इति श्रीमतां नामाभिधानं लोक व्यवहारे प्रसिद्धम् ।

(ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવન ચરિત્ર)

३ कवित्त

(१) संवत अष्टदश तेतीस शाके सोलनंनानू,
भादों अमल पछ तिथि द्वादशि जांनिये

शनिवार नक्षत्र श्रवन योग अतिगंज,
रवि उदयगत घटी एकतालीस व्हेचांनिये;
दुजे राहु, तीजे गुरु शुक्र उभय. चोथें बुध,
रविपंचम, छठ्ठे सनि सप्तम कुभ मांनिये;
अष्टम केतु, नोंससि, यह विधिके जन्माछर,
कृष्णदास 'दयाराम' ताके उर आंनिये. (१)

'अथ जन्मलग्नमिदम्

પરિશિષ્ટ ૪

શ્રી દયારામભાઈના ગ્રંથોની યાદી (વર્ગીકરણ સહિત)

લે. શ્રી. જીવણલાલ છગનલાલ જોષી, એમ. એ.

૧. શ્રી દયારામભાઈના પ્રગટ થયેલા ગુજરાતી રાગબદ્ધ ગ્રંથો–

(૧) રસિકવલ્લભ– પદ ૧૦૮, કડી ૧૦૮૦, રાગ : સામેરી. શ્રી દયારામભાઈએ ૫૧ વરસની વયે ચાણોદમાં લખ્યો. સંવત ૧૮૮૪, શ્રાવણ સુદિ ૧૧ (ઈ. સ. ૧૮૨૭). દરેક પદનાં પહેલાં ચાર ચરણ ચોપાઈનાં છે. 'જી' બાદ કરીશું તો ચોખ્ખો ચોપાઈ છંદ થશે. ઢાળમાં બે ચરણ 'હરિગીત' નાં અને બાકીનાં 'શંકર' છંદનાં છે. તેથી આ ગ્રંથ રાગબદ્ધ, તાલબદ્ધ, છંદોબદ્ધ અને પદબંધ કહી શકાય.

શ્રી દયારામભાઈએ ચોપાઈનાં ચાર અને ઢાળનાં છ ચરણ ગણીને દરેક પદનાં ચરણ સર્જેલાં હોવાનું જણાવેલું હોવાથી એઓશ્રીના હિસાબે રસિકવલ્લભનાં ૧૦૮ પદની ૧૦૮૦ કડીઓ થઈ, ૧૦૮૦ ચરણ થયાં.

'રસિકવલ્લભ'ના ટીકાકારો ચોપાઈનાં ચાર ચરણ ગણવાને બદલે બે ચરણ ગણે છે અને ઢાળનાં ચાર ચરણ કાયમ રાખી દરેક પદનાં ૮ ચરણ ગણે છે. તેથી તેમના મતે ૧૦૮ પદની ૮૬૪ કડીઓ થઈ, ૧૦૮૦ ચરણ થયાં.

ટીકાકારના મત કરતાં ગ્રંથકારના મતને અનુસરવું સારું. ચોપાઈના દરેક ચરણે ચરણે, એની કડીએ કડીએ પ્રાસ–અનુપ્રાસ છે. જો બબ્બે ચરણોની એકેક કડી ગણીશું, બનાવીશું – ટીકાકારના મત મુજબ – તો બંને પ્રાસ જુદા આવશે.

'રસિકવલ્લભ' શુદ્ધાદ્વૈત – સિદ્ધાંતથી રસાયેલો છે. શરૂઆતના ૨ થી ૧૦ પદમાં એમણે બાલપણમાં – કાચી અવસ્થામાં – કાચી

બુદ્ધિમાં તેર ચૌદ વરસની વયે – ૧૪ થી ૨૬ વરસની વય સુધી – બાર વરસ જેટલા લાંબા ગાળાનું ભારતનું પ્રથમ પર્યટન કર્યું હતું તેનું વર્ણન છે. ત્યારબાદ અંત સુધી શુદ્ધાદ્વૈત – સિદ્ધાંત, તેના નિગૂઢ રહસ્ય સાથે સચોટ છણાયેલો – ચર્ચાયેલો છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ આ ગ્રંથને એમ. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરી એનું બહુમાન કર્યું છે.

(૨) **સૂરસારાવલી**– (ભાષાંતર) શ્રી. દયારામભાઈએ ૪૭ વરસની વયે શ્રી વિઠ્ઠલેશજીની આજ્ઞાથી ડભોઈમાં, ચાણોદ–ડભોઈ બંને ઠેકાણે રહી ગુર્જર ભાષામાં પદબંધ ભાષાંતર કર્યું. સંવત ૧૮૮૦ શ્રાવણ સુદિ ૧૨ રવિવાર (ઈ. સ. ૧૮૨૩). શરૂઆતનાં દશ અને અંતનાં દશ પદ (દોહા) મળી વીસ પદ (દોહા) એમની પોતાની રચના છે. બાકીનાં ૧૧૧૦ પદ ભાષાંતરનાં છે. રાગ : કાફી; કલ્પદ્રુમ. છંદ : દોહા. રાગબદ્ધ અને છંદોબદ્ધ. કડી : ૧૧૩૦.

(૩) **શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા માહાત્મ્ય**–શ્રી દયારામભાઈએ ૪૬ વરસની વયે ચાણોદ–ડભોઈ બંને ઠેકાણે રહી ગુજરાતીમાં લખ્યો છે. સંવત ૧૮૭૯ શ્રાવણ વદિ ૮ ગુરુવાર (ઈ. સ. ૧૮૨૨). અધ્યાય ૧૮ રાગ– કેદારો, આશાવરી, રામગ્રી. છંદ–ઢ્રીટપટા. રાગબદ્ધ અને છંદોબદ્ધ. કડીઃ ૮૧૫. પદ્મપુરાણના આધારે રચાયેલો વાર્તા–આઠ વાર્તાઓથી સંકળાયેલો આખ્યાનાત્મક ગ્રંથ.

(૪) **અજામિલાખ્યાન**–શ્રીદયારામભાઈએ ત્રિકાલદર્શી મહાત્માં, મહદ્ પુરુષ ઇચ્છારામ ભટ્ટજીની આજ્ઞાથી ૩૦ વરસની વયે ચાણોદમાં લખ્યું. સં. ૧૮૬૩ ભાદરવા સુ. ૧૫ બુધવાર શતભીષા નક્ષત્ર (ઈ. સ. ૧૮૦૬). કડવાં : ૯, કડી : ૪૦૧, રાગ.: રામગ્રી, મેવાડો, દેશાખ, સિંધુડો, ભીલડી, સોરઠ માલકોષ. રાગબદ્ધ અને કડવાબદ્ધ. દેશી ઢાળમાં ઢળાયેલું અને પ્રચલિત રાગમાં રચાયેલું તેમજ પ્રાસાદિક વાણીમાં

નિરૂપાયેલું, ભગવન્નામનો સર્વોત્કર્ષ દાખલા દલીલો સાથે સાબિત કરતું–પ્રતિપાદન કરતું આખ્યાન.

(૫) **પત્રલીલા**–શ્રીદયારામભાઈએ ૨૯ વરસની વયે ડભોઈમાં ગુજરાતીમાં **પત્રલીલા** રચી. (સં. ૧૮૬૨, ઈ.સ. ૧૮૦૫) રાધાકૃષ્ણના પાત્રમાં ગુજરાતી ભાષામાં અરસપરસ પદ્યમાં પત્રની આપલે કરાવનાર એઓ શ્રી પ્રથમ જ છે. પદબંધ અને રાગબદ્ધ. પદ : ૨૧, કડી: ૨૧૦.

(૬) **મુરલીલીલા**–ગરબીબંદ અને પદબંધ. ગરબી : ૪, પદ : ૧, કડી : ૧૦૦. કૃષ્ણનું સતત અધરામૃત પીતી મુરલીનું વન સળગાવી દેવાના નિશ્ચયને આબાદ વણી દીધો છે. તેમજ શોકયના સાલે સળગતી ગોપીહૃદયનુંનારીહૃદયનું તાદૃશ ચિત્ર ચિતરેલું છે.

(૭) **રૂપલીલા**–પદબંધ, રાગબદ્ધ અને તાલબદ્ધ. પદ : ૧૨, કડી: ૫૦, રાગ : સોરઠ, બિલાવલ, મારુ અને રામકલી. આમાં કૃષ્ણના સ્વરૂપનો –રૂપનો પાર પામવા માટેની, પાર નહીં પામી શકવા માટેની રાધાની અકથ તાલાવેલીનું, અસહ્ય મનોમંથનનું, અસીમ મથામણનું તાદૃશ ચિત્ર આંકિત કરવામાં આવ્યું છે.

(૮) **કમલલીલા**–પદબંધ. પદ : ૬૪, કડી : ૨૨૫. યમુનામાં રહેલાં કમલ લાવવાના મિષે કૃષ્ણનો નાશ કરવાનો કંસનો નિર્ધાર એ પ્રસંગને સહજ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી આખ્યાન રચ્યું છે.

(૯) રુક્મિણિ વિવાહ–મીઠાંબંધ. મીઠાં : ૩, કડી : ૧૧૬. રુક્મિણીહરણના પ્રસંગને સચોટ ચીતરી નારીહૃદયની ધીકતી વેદનાને અને સળગતી તાલાવેલીને રજૂ કરવામાં આવી છે- રુક્મિણીનો પત્ર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

(૧૦) **સત્યભામાનો વિવાહ**–મીઠાંબંધ, છંદબંધ. મીઠાં ૮. કડી : ૧૯૨. છંદ : ચોપાઈ. રાગ : ધનાશ્રી. સ્યમંતકમણિનો પ્રસંગ ટાંકી સારુંયે આખ્યાન રચાયું છે. સ્યમંતકમણિ કેન્દ્રસ્થાને છે. એમાં આવેલું ગૌરવભોજન તો મોઢામાં પાણી લાવે એવું છે.

(૧૧) નાગ્નજિતી વિવાહ–મીઠાંબંધ. મીઠાં : ૫, કડી : ૨૭૦. સાસરે જતી શંકુતલાને જેવી કણ્વઋષિએ શિખામણ આપી હતી, તેવી અહીં આપી છે.

ટીપ–૮, ૯, ૧૦ અને ૧૧ નંબરનાં આખ્યાનો ભાગવતના આધારે રચાયાં હોય એમ લાગે છે. ૫, ૬, ૭, એમની સ્વતંત્ર કલ્પનાથી રચાયાં હોય એમ લાગે છે.

(૧૨) પ્રેમરસગીતા–પદબંધ, રાગબદ્ધ અને તાલબદ્ધ, પદ : ૨૧, કડી : ૧૯૪, રાગ : રામગ્રી. કૃષ્ણના વિયોગ ઝૂરતી રાધા અને ગોપીઓના વિયોગશૃંગારને આબેહૂબ ચીતર્યો છે. સાહિત્યિક દષ્ટિએ, શુદ્ધ કાવ્યની દષ્ટિએ એનું મૂલ્યાંકન સવિશેષ છે.

(૧૩) રાસપંચાધ્યાચીનો ગરબો–ગરબાબંધ, કડી : ૨૮૩. સંયોગશૃંગારનો સરસ નમૂનો છે. શુદ્ધ કાવ્યની દષ્ટિએ મૂલ્યવાન છે. એમાં આવેલું જલક્રીડાનું વર્ણન ભલભલાના વર્ણનને ટપી જાય એવું છે.

(૧૪) રૂકિમણી સીમંત કડવાંબંધ : કડી : ૩. : કડવાં ૧૦૦. જનસમાજમાં સીમંત વખતે ગાવા સરજાયેલું છે. તેમના સમયમાં પ્રચલિત, ખાસ કરીને સાઠોદરી ન્યાતમાં પ્રચલિત રીતરિવાજ પ્રમાણે રચાયું હોય એમ લાગે છે.

(૧૫) શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્યમંજરી કડી ૭૧ : **શ્રીકૃષ્ણનામ સર્વોપરી** છે એ દાખલાદલીલો સાથે સચોટ સમજાવ્યું છે.

(૧૬) ચિંતાચૂર્ણિકા : રાગ : પ્રભાત અગર આશાવરી. કડી : ૬૧. આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક ચિંતાઓને હંમેશ માટે વિદાયગીરી આપે દે એવી એનામાં તાકાત છે. સૌએ એનું પરિશીલન કરવા જેવું છે.

(૧૭) દશમસ્કંધાનુક્રમણિકા : રાગ : આશાવરી, કડી : ૧૩૦. શ્રીમદ્‌ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં આવતા કથાપ્રસંગોને અનુક્રમે ટૂંકમાં રજૂ કર્યા છે.

(૧૮) **શ્રીકૃષ્ણજન્મનો ગરબો** – કડી : ૫૬

(૧૯) **કુંવરબાઈનું મોસાળું** – કડી : ૨૬.

(૨૦) **વ્રજમહિમાનો ગરબો** – કડી : ૧૦૫.

ત્રિવિધ પદ્ધતિથી વ્રજનો સર્વોત્તમ મહિમા વર્ણવ્યો છે. સાથે સાથે અંતમાં પોતાની જન્મભૂમિ–ચાણોદની પણ સ્પષ્ટતા કરી છે.

ચંડીપુરી મહાપાવન, જન્મની ભૂમિ જો;
નર્મદા નદી પવિત્ર ધુરકી ધૂમિ જો. (૧૦૨)

(૨૧) **રસિયાજીના મહિના** – કડી : ૬૫. વિપ્રલંભ શૃંગારનો ગ્રંથ કૃષ્ણવિરહે ઝૂરતી ગોપીના હૃદયે દરેક માસે થતી અદીઠ વેદનાને રજૂ કરતો ગ્રંથ, અંતે થતા સંયોગનું રસદર્શન.

(૨૨) **દાણચાતુરીનો ગરબો** – કડી : ૬૪. સંયોગશૃંગારનો અનોખો ગ્રંથ. રાધાકૃષ્ણનો 'દાણ' વિષેનો વાર્તાલાપ અને ગોપીહૃદયની મિલન માટેની આતુરતાનું તાદશ ચિત્ર રજૂ કરે છે.

(૨૩) **વહેવારચાતુરી** – કડી : ૫૨ (૬૪–૬૫). શ્રીદયારામભાઈનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન ભારોભાર જોવામાં આવે છે એ પ્રમાણે ચાલનાર ભાગ્યે જ વહેવારમાં પાછો પડે.

(૨૪) **ચેતવણી** – કડી : ૩૫. સંસારાસક્ત જીવને અજબ ચાબખા રૂપ છે.

(૨૫) **ભક્તવેલ** – કડી : ૫૨. ભક્તોનાં ગુણગાન સાથે ભગવાને કરેલી સહાયનું વર્ણન ગાયક અને વાચકને પીગળાવે એવું છે.

(૨૬) **મીરાંચરિત્ર** – કડી : ૩૬. મીરાંના અગત્યના જીવન પ્રસંગોનું નાટ્યતત્વની દૃષ્ટિએ વર્ણન થયેલું છે.

(૨૭) **પ્રેમપરીક્ષાનો ગરબો** – કડી : ૨૨.

(૨૮) **ચોરાશી વૈષ્ણવોનું ધોળ** – કડી : ૫૨. શ્રીનાથજીની આજ્ઞાથી એમની સમક્ષ રચાયેલું. આ બાબતનો ઉલ્લેખ **અનુભવ-મંજરી**માં છે.

(૨૯) **શ્રીવલ્લભનો પરિવાર** – રાગ : ભેરવ. કડી : ૫૦.

(૩૦) **શ્રીકૃષ્ણસ્તવન મંજરી** – કડી : ૯૬.

(૩૧) **કાત્યાયનીનો ગરબો** – કડી : ૧૭.

(૩૨) **પંદર તિથિનો ગરબો** – કડી : ૧૬.

(૩૩) **બાલલીલાનો ગરબો** – કડી : ૨૬.

(૩૪) **પારણું** – કડી : ૪૮.

(૩૫) **મનપ્રબોધનો કક્કો** – કડી : ૩૧.

(૩૬) **અકલ કલાનો ગરબો** – કડી : ૧૬.

(૩૭) **મોહિનીસ્વરૂપનો ગરબો** – કડી : ૩૪.

(૩૮) **અપરાધક્ષમાષોડશી** – કડી : ૬૪.

(૩૯) **રાધિકાનું સ્વપ્ન** – કડી : ૧૬.

(૪૦) **પ્રૌઢ વિલાસ** – કડી : ૨૦.

(૪૧) **પંદર તિથિ** – કડી : ૨૦.

(૪૨) **રાધિકાનાં વખાણ** – કડી : ૮.

(૪૩) **રાધિકાનો વેવાખેલ** – કડી : ૨૮.

(૪૪) **બાલલીલા** – કડી : ૨૬.

(૪૫) **હનુમાનગરુડની લાવણી** – કડી : ૮૦.

(૪૬) **રાધિકા પોતાની માતાને કહે છે** – કડી :

(૪૭) **શ્રીશેષશાયીજીનું ધોળ** – કડી : ૧૩.

(૪૮) **શ્રીનાથજીનું વર્ણન** કડી : ૨૭.

(૪૯) **રાસલીલા** – કડી : ૨૧.

(૫૦) વહાલાજીના મહિના – કડી : ૪૮.

(૫૧) પ્રબંધ – (ભગવન્નામાવલી).

(૫૨) શ્રીકૃષ્ણનામચિંતામણિ – (પ્રબંધ)

(૫૩) શ્રીકૃષ્ણના ધ્યાનનું ધોળ – કડી : ૧૨.

(૫૪) ચોવીસ અવતારનું ધોળ.

(૫૫) શ્રીયમુનાજીની સ્તુતિ (લાવણી).

(૫૬) શિક્ષા પરીક્ષા પ્રદીપ – કડી : ૧૩૧.

આમાં આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક, અને આધિદૈવિક દૃષ્ટિએ ઘરગથ્થુ ભાષામાં શિક્ષાની સરિતા વહે છે.

(૫૮) શ્રીકૃષ્ણજનોઈ.

(૫૮) અષ્ટપટરાણીનો વિવાહ –

(૫૯) વિનયબત્રીસી – આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક દૃષ્ટિએ લખાયેલી આ વિનવણી ધારી અસર કરે છે.

(૬૦) ઓખાહરણ—

ટીપ—ઓખાહરણ પ્રેમાનંદનું લખેલું હોવાથી તેમજ ૨૯ કડવાં પછી બાકીનાં બધાંનું સર્જન શ્રી દયારામભાઈનું ઠરતું હોવાથી અહીં સ્થાન આપ્યું છે.

૨. શ્રી. દયારામભાઈનાં પ્રગટ થયેલા ગુજરાતી છંદોબદ્ધ ગ્રંથો

(૧) ભક્તિપોષણ—છંદોબદ્ધ, ૧૦૧ ચંદ્રાવલાં. સર્વસામાન્ય અને સર્વસંમત વિષયોની છણાવટ સાથે ભક્તિ, ભગવાન અને ભક્તની સર્વોત્કૃષ્ટતા બતાવી ભક્તિમય જીવન જીવવાનો આદેશ અપાયો છે.

(૨) ષડ્ઋતુ વર્ણન—દોહા : ૭૬, શ્લોક: ૧૧, છંદ: દોહા, માલિની, શાર્દૂલ, મનહર.

રાધા અને ગોપીની અસહ્ય વિરહદશાનું તાદૃશ ચિત્ર ચીતરતો, પ્રૌઢ ભાષામાં આલેખાયેલો વિપ્રલંભશૃંગારનો ગ્રંથ.

(૩) **હરિભક્ત ચંદ્રિકા**–છંદોબદ્ધ, છંદ, દૂહા અને ચોપાઈ. કડી : ૨૩૦.

(૪) **પુરુષોત્તમ પંચાગ**—(શ્રીવલ્લભઅષ્ટોત્તરશતનામ, શ્રીવિઠ્ઠલઅષ્ટોત્તરશતનામ, શ્રીરાધા અષ્ટોત્તરશતનામ, શ્રીગોપીજનઅષ્ટોત્તરશ–ત નામ, પુરુષોત્તમપુષ્ટનામ). છંદ : દુવૈયા.

(૫) **પુષ્ટિપથરહસ્ય**— : રસાવલી : ૧૪૮ દૂહા : ૧૩૫=૧૮૩. પુષ્ટિમાર્ગનું ગૂઢ અને નિગૂઢ રહસ્ય સરળ અને પ્રાસાદિક વાણીમાં રજુ કરી પુષ્ટિસ્થ જીવોને વિશુદ્ધ અનન્ય અને શુદ્ધ પુષ્ટિજીવન જીવતાં શીખવનાર ગુર્જર વાઙ્મયનો એક પ્રમેયપ્રચુર ગ્રંથ.

(૬) **બ્રાહ્મણભક્ત સંવાદ**—છંદ : દુવયા, કડી : ૭૦, રાગ : જોગિયા, આશાવરી. આમાં માયાવાદનું ખંડન અને શુદ્ધદ્વૈત સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. બ્રાહ્મણદેહ કરતાં ભકત–આત્મભક્ત શ્રેષ્ઠ છે.

(૭) **મનમતિસંવાદ**—છંદ : દુવૈયો, રાગ : જોગિયા, આશાવારી. પ્રભુ સાથે થયેલી પ્રીતનું મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આલેખન થયું છે.

(૮) **કાલજ્ઞાનસારાંશ**—છંદ, દોહા : ૮૦ આ ગ્રંથના મનનથી માણસ પોતાનું મૃત્યુ પારખી શકે છે.

(૯) **શ્રીકૃષ્ણઅષ્ટોત્તરશતનામ**-છંદઃ નારાજ કડીઃ ૪૦

(૧૦) **શ્રીકૃષ્ણઅષ્ટોત્તરશતનામચિંતામણી** છંદઃ ભુજંગપ્રયાત.

(૧૧) **પ્રબોધબાવની**–કુંડલિયા : ૫૨. પ્રચલિત બાવન ઉખાણામાં કૃષ્ણમયજીવન જીવવાની ભારોભાર શિખામણ આપવામાં આવી છે.

(૧૨) **હરિનામમાળા**–સવૈયા.

(૧૩) **મૂર્ખલક્ષણાવલી**–કવિત્ત

૩. શ્રીદયારામભાઈના પ્રગટ થયેલા ગુજરાતી ગદ્ય ગ્રંથો–

(૧) પ્રશ્નોત્તર માલિકા–પાન : ૩૩૨ પ્રશ્ન : ૧૫. ભક્તિમાર્ગીય સિદ્ધાંત અને શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત દાખલા દલીલો સાથે સરળ પણ ગૂઢ વાણીમાં વિવિધ શીર્ષકના ઉપક્રમે સચોટ રજુ થયો છે. ફક્ત આ એકલા જ ગ્રંથના વાચનથી પુષ્ટિસ્થ જીવ કૃતાર્થ થઈ શકે છે. બીજા ગ્રંથ પદાદિમાં જે સિદ્ધાંતો રજુ થયા છે, તે બધાનો નિચોડ–સારાંશ ટૂંકમાં પણ સચોટ આમાં જોવામાં આવે છે.

(૨) પ્રશ્નોત્તરમાળા–ટૂંકા પણ ગૂઢ પ્રશ્ન અને ટૂંકા પણ નિગૂઢ ઉત્તર–એવા ૧૦૮ પ્રશ્નોત્તર લખી ચિંતાતુર જીવને સાચું માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

(૩) હરિહરાદિ સ્વરૂપ તારતમ્ય–શ્રીહરિ અને શિવ–એ બંને સ્વરૂપનો તફાવત દાખલા દલીલો સાથે સચોટ સમજાવ્યો છે.

ટીપ–ઉપરના ત્રણે ગદ્યગ્રંથોની હસ્તલિખિત અસલ પ્રત અમારી પાસે છે. 'પ્રશ્નોત્તરમાલિકા'ની અને 'પ્રશ્નોત્તરમાળા'ની પ્રત શ્રીદયારામભાઈના હાથની છે. 'હરિહરાદિ સ્વરૂપ તારતમ્ય'ની પ્રત અમીન ઘેલાભાઈના હાથની છે.

: ૨ :

શ્રીદયારામભાઈના પ્રગટ થયેલા વ્રજભાષાના છંદોબદ્ધ ગ્રંથો–

(૧) સતસૈયા–શ્રીદયારામભાઈએ ૩૯ વરસની વયે ચાણોદમાં વ્રજભાષામાં સર્જ્યો. સંવત ૧૮૭૨ ભાદરવા સુદિ ૮ (રાધાષ્ટમી) (ઈ. સ. ૧૮૧૫). દોહી : ૭૩૧, પ્રકરણ : ૧૫. સતસૈયા દરેક દષ્ટિએ સર્વોત્તમ છે. નાયિકાવર્ણન, વિરહવર્ણન વગેરે સાહિત્ય હૃદયને હચમચાવી મૂકે એવું છે.

(૨) વસ્તુવૃંદદીપિકા–શ્રીદયારામભાઈએ ૪૧ વરસની વયે ચાણોદમાં વ્રજભાષામાં 'વસ્તુવૃંદદીપિકા' રચી. સંવત ૧૮૭૪ શ્રાવણ

વદિ ૮ સોમવાર (ઈ સ. ૧૮૧૭). એક વસ્તુથી તે એકસો ને આઠ વસ્તુ સુધીનું વર્ણન છે. આ ગ્રંથ એમનું પાંડિત્ય અને બહુશ્રુતત્વ બતાવે છે. એને 'કોશગ્રંથ' ખુશીથી કહી શકાય. તેથી એઓશ્રી કોશકાર તરીકે પણ નામના મેળવી શકે એમ છે.

છંદ–દોહા : ૨૪૧, સોરઠા : ૬; અરિલ્લ: ૭૮, ચોપાઈ : ૧૨૬, છપ્પય : ૧૭, કુંડાલિયા : ૬, નરાજ : ૭ દંડક:૧૪, દુવૈયા : ૧, રોલા: ૪૫, હરિગીત : ૧૪, મત્તગયંદ : ૨, કવિત્ત: ૨૦, સવૈયા : ૩, અડિયલ : ૨૬, મદનમલ્લિકા : ૧૦, સુગીતિકા : ૬ અને ચર્ચરી : ૩.

(૩) **શ્રીમદ્‌ભાગવતની અનુક્રમણિકા** શ્રી દયારામભાઈએ ૪૬ વરસની વયે ચાણોદમાં વ્રજભાષામાં લખી. સં. ૧૮૭૯ ફાગણ વદિ ૨ (ઈ. સ. ૧૮૨૨)

છંદ–રોલા : ૧૨૨, દોહા : ૬૦, ચોપાઈ : ૪૮, રસાવલી: ૩–૪, હરિગીતા : ૩. ભાગવતના અધ્યાયમાં આવતા પ્રસંગોનું સંક્ષેપમાં પણ અનુક્રમે વર્ણન છે.

(૪) **વ્રજવિલાસામૃત**–શ્રીદયારામભાઈએ ૪૯ વરસની વયે ભરૂચમાં વ્રજભાષામાં લખ્યો. સં. ૧૮૮૨ આસો સુદિ ૫ (ઈ. સ. ૧૮૨૫).

છંદ–દોહા : ૩૧, ચોપાઈ : ૪૮૯. વ્રજયાત્રાનું ભાવસાર વર્ણન કરતો ભાવપ્રધાન ગ્રંથ.

(૫) **રસિકરંજન**–કવિત્ત: ૧૩૧, છપ્પય: ૩૬, કુંડાલિયા: ૪૦, મત્તગયંદ: ૭૩. સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ સતસૈયા પછી રસિકરંજનને સ્થાન મળી શકે એમ છે.

(૬) **શ્રીકૃષ્ણ અકલચરિત્ર ચંદ્રિકા**–છંદ : દુવૈયા, કડી શ્રીકૃષ્ણનાં અકળ ચરિત્રોનું દાખલા અને પ્રસંગ સાથે વર્ણન આવ્યું છે કે જેનાથી–જેનાં ગાનથી સૌના ત્રિવિધ તાપ શાંત એમ છે.

(૭) વૃંદાવન વિલાસ–રાગબદ્ધ, તાલબદ્ધ, અને પ્રબંધ બદ્ધ, પ્રબંધ : ચાર ચોક. વૃંદાવનમાં જુગલ સ્વરૂપના થતા વિવિધ વિલાસનું વર્ણન છે. રાગ, તાલ અને છંદની અનુપમ ગૂંથણી છે, મનોહર છે.

(૮) સંપ્રદાય સાર–દૂહા : ૧૨૦. શાંકર, મધ્વ, નિમ્બાર્ક, રામાનુજ અને વલ્લભ સિદ્ધાંતને ટૂંકમાં પણ સચોટ સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે,

(૧૦) ક્લેશકુઠાર–દોહા : ૧૮૦, કવિત્ત : ૧૮, મત્તગયંદ : ૧૦, છપ્પય : ૨, કુંડલિયો : ૧. સદર ગ્રંથના વાચન અને મનનથી આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક ક્લેશ, શાંત પડે એમ છે.

(૧૧) શ્રીકૃષ્ણસ્તવનામૃત–(અધૂરો) દૂહા : ૧૭૬. ભાવભર્યા ભાવે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

(૧૨) પુષ્ટિપથસાર મણિદામ–દૂહા : ૩૫ (૪૨).

પુષ્ટિમાર્ગના અદ્વિતીય મણિઓના સ્વરૂપને ટૂંકમાં પણ સચોટ સમજાવ્યું છે

(૧૩) વિજ્ઞપ્તિવિલાસ–દૂહા : ૧૫૧.

દીનવદને વિનવણી કરવામાં આવી છે. એમાંઆવેલા ઘણા ખરા દૂહા સતસૈયામાં જોવામાં આવે છે.

(૧૪) નામપ્રભાવ બત્રીસી–દૂહા : ૩૨.

ગુરુ પ્રશ્ન પૂછે છે અને શિષ્ય એની પૂર્તિ કરે છે. એ રીતે શ્રીકૃષ્ણના નામનો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

(૧૫) શ્રીકૃષ્ણસ્તવન ચંદ્રિકા–ચોપાઈ : ૧૬૬.

(૧૬) પુષ્ટિભક્તરૂપમાલિકા–દોહા : ૧૩૫.

પુષ્ટભક્તોનાં ૮૪–૨૫૨ ભગવદીયોનાં ત્રિવિધ વિવિધ સ્વરૂપને આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દૃષ્ટિએ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

પ. ભ. હિંમતલાલ
રણછોડજી જોષી

શ્રી દયારામભાઈના
પટ્ટશિષ્યના પુત્ર

પ. ભ. છગનલાલ
હિંમતલાલ જોષી
કવિશ્રીના શિષ્યપૌત્ર
જન્મ સંવત ૧૯૩૦ના
પોષ સુદી ૧૫
ગો. વાસ સંવત ૧૯૮૯ના
ભાદરવા સુદી ૮ ડભોઈ

પ. ભ. શ્રી જીવનલાલ છગનલાલ જોષી એમ. એ. એડવોકેટ

ભક્તકવિ શ્રી દયારામભાઈના શિષ્ય પ્રપૌત્ર
જન્મ સંવત ૧૯૬૮ના પોષ સુદી ૧૩ ડભોઈ

(૧૭) ચાતુર ચિત્ત વિલાસ–(ગુ+વ્ર. ભાષામાં રચના) ચોપાઈ: ૧૫, દૂહા : ૨૬, સોરઠો : ૧, છપ્પય : ૫, કુંડલિયો : ૧. પદ : ૫.

દૃષ્ટકૂટની દૃષ્ટિએ સટીક લખાયેલો પ્રકીર્ણ ગ્રંથ છે. સમસ્યાઓ વગેરે એમનાં અજોડ જ્ઞાનનું અને બહુશ્રુતતત્વનું સચોટ દર્શન કરાવે છે.

(૧૮) મૂર્ખલક્ષણસપ્તદશી–દોહા : ૧૭.

વિવિધ પ્રકારના મૂરખનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. ટૂંકમાં મૂર્ખાઓની વ્યાખ્યાઓ આપી છે.

(૧૯) હરિદાસમણિમાલા–દોહા :૧૨૦.

વેદકાળથી તે અત્યાર સુધીના ભગવદ્‌ભકતોનાં નામ રૂપી મણિઓ પરોવવામાં આવ્યાં છે.

(૨૦) પિંગલસાર:–પિંગલની દૃષ્ટિએ કાવ્ય રચવાની પદ્ધતિ શીખવતો લક્ષણગ્રંથ–રીતિ ગ્રંથ છે. એમાં બાવન છંદો લક્ષણ અને દૃષ્ટાંત સાથે સમજાવ્યા છે. ગુર્જર કવિએ વ્રજભાષામાં લક્ષણ ગ્રંથ લખવાનો કરેલો પ્રયાસ સર્વપ્રથમ છે. એમની પહેલાં કે એમની પછી કોઈ પણ ગુર્જર કવિએ વ્રજભાષામાં લક્ષણ–ગ્રંથ લખ્યો નથી. લખ્યો હોય, લખાયા હોય- તો તે ફક્ત ગુજરાતીમાં જ. એમની પહેલાં કોઈ પણ ગુર્જર કવિએ ગુજરાતી કે વ્રજભાષામાં કાવ્ય કે છંદ રચવાની પદ્ધતિ શીખવતો ગ્રંથ લખ્યો નથી, તેથી એનું મહત્ત્વ વધારે છે.

ટીપ—અમીન ઘેલાભાઈના હાથની લખેલી પ્રત અમારી પાસે છે.

(૨૧) **કૌતુકરત્નાવલી**–દોહા : ૧૬૪.

ઈશ્વરનિર્મિત જગતમાં રહેલાં કૌતુકો વર્ણવ્યાં છે.

(૨) શ્રી દયારામભાઈના પ્રગટ થયેલા મરાઠી ભાષાના ગ્રંથો–

(૧) નરસિંહ મહેતાની હુંડી, (૨) લાવણી, (૩) પ્રબંધ.

ટીપ–પદ, કીર્તન, ગરબી, ગઝલ, રેખતા, પીસતા, ઠુમરી, હોરી, ધમાર, ખ્યાલ, લાવણી, કેરબા વગેરેની રચના ગુજરાતી, વ્રજ, ઉર્દૂ, મારવાડી, મરાઠી અને પંજાબી ભાષામાં રાગબદ્ધ અને તાલબદ્ધ થયેલી છે. જે પ્રકટ થયેલાં છે અને જેમાંના ઘણાંખરાં વ્યાપક દૃષ્ટિએ લખાયેલાં––સર્વોત્તમ છે. જગતસાહિત્યમાં–સાહિત્યજગતમાં અનુપમ સ્થાન મેળવી શકે એવાં છે.

: ૩ :

(શ્રીદયારામભાઈનાં અપ્રકટ વ્રજભાષાના છંદોબદ્ધ ગ્રંથો કે જેમની અસલ હસ્તલિખિત પ્રત વંશપરંપરાથી અમારી પાસે છે.)

(૧) **શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્યમાર્તંડ**–દોહા; ૨૯૭

(૨) **તાલમાલા**–પંદર તાલ ગૂંથ્યા છે.

(૩) **વિશ્વાસામૃતધારા**–દોહા : ૧૦૩

(૪) **શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધારા**–અનેક ગ્રંથસાર સમુચ્ચયકૃત.

(૧) **કૃષ્ણનામમાલિકા**-(પ્રબંધ)

(૨) **કૃષ્ણનામ ચિંતામણિધ્વનિ**–(પ્રબંધ)

(૩) **શ્રીકૃષ્ણનામાનંદધ્વનિ**–

(૫) **શ્રીકૃષ્ણનામચન્દ્રકલાસ્તોત્ર**–છંદ : ભુજંગપ્રયાત, કડી : ૧૬.

(૬) **હરિભક્તરત્નમાલા** – છંદ : શંકર, કડી : ૨૯, રાગ : આશાવરીની દેશી.

(૭) **મંગલાનંદમાલા**–છંદ : રસાવલી ૪૫.

(૮) **પ્રસ્તાવપીયૂષ**–દોહા : ૧૯૦

(૯) **સ્વલ્પાપાર પ્રભાવ**–ચોપાઈ : ૧૪૯

(૧૦) **શ્રી કૃષ્ણનામ રત્નમાલિકા**–દોહા ૧૯

(૧૧) **શ્રીકૃષ્ણનામાવલી**-વરણબંધ. ચાલ : ચરેટ.

(૧૨) **શ્રીયમુનાજીની સ્તુતિ**-(સ્તોત્ર) છંદ : ભુજંગપ્રયાત.

(૧૩) **શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધારા**-પ્રબંધ, નામ : ૩૧૧.

(૧૪) **શ્રી હરિનામમાહાત્મ્યભ્રાંતિભંજન**-દોહા : ૪૦.

(૧૫) **શ્રીકૃષ્ણનામચિંતામણિમાલ**-ચાલ અભંગ મરાઠી ભાષામાં

(૧૬) **અનુભવમંજરી**-છંદ : રસાવલી, ૧૦૦૦ ઉપર.

(૧૭) હરિસ્વપ્નસત્યતા—દોહા : ૪૦.

(૧૮) શ્રીકૃષ્ણસ્તવનાષ્ટક—(સ્તોત્ર, સં, સં. વ્ર.).

(૧૯) શ્રીહરિભક્તાષ્ટક—(સ્તોત્ર, સં., સં+વ્ર.).

(૨૦) ચોરાશી વૈષ્ણવનાં નામ—(કવિત્તબંધ).

(૨૧)ચોરાશી વૈષ્ણવના નામ—(પ્રબંધબંધ)

* (૨૨) શિક્ષાસાહિત્યવિહિતપ્રશ્નોત્તર—ગ્રંથ-દોહા : ૪૦૧.

* (૨૩) વલ્લભકુલ વંશાવલી—(અધૂરી).

(૨૪) પ્રમેય પચ્ચીવ-(અધૂરો) દોહા : ૨૬૬.

ટીપ—એના એકંદરે દોહા ૭૭૫ છે. ૨૬૬ દોહા પછીના પૂરવણીના દોહાનો તપાસ કરવાની હજી બાકી છે.

(૨૫) શ્રીકૃષ્ણસહસ્રનામ—છંદ : રસાવલી (અધૂરો).

(૨૬) શ્રીકૃષ્ણસહસ્રનામ—છંદ : દોહા (અધૂરો)

(૨૭) શ્રીકૃષ્ણનામરત્નાવલી—નામ : ૧૦૮. છંદ : મત્તગયંદ.

(૨૮) શ્રીકૃષ્ણનામમાલા—

(૨૯) શ્રી કૃષ્ણનામ ચંદ્રિકા—દોહા. રોલા : ૨૩૭

(૩૦) શ્રીકૃષ્ણઅનન્યચંદ્રિકા—છંદ : દોહા ૧૪૪, ચોપાઈ : ૨૨૮, સોરઠા : ૭, હરિગીતા : ૧૧, કુલ : ૩૯૦.

(૩૧) **શ્રીકૃષ્ણસ્તવન**—(ભગવતસ્તુતિ) ચાલ : ચરેટ.

❀ (૩૨) **રાધેરમણસુખકારી જિન મહિમા હૈ ભારી**–(પ્રબંધ)

છંદ : રેણકી, તોટક, પધરી, મધુભાર.

(૩૩) **શ્રીયમુનાજીનો પ્રબંધ**—(સં+વ્ર).

* (૩૪) **વિષ્ણુસ્વામીની પર્ચરી**—

(૩૫) **પ્રબોધપટના દૂહા**—

(૩૭) **મન ભજ રે વારંવાર**—(સં+વ્ર. પ્રબંધ)

(૩૮) **સ્વાંતઃકરણસમાધાન**—

(૩૯) **સાંઝીનું કીર્તન**—

ટીપ—ઉપરના દરેક ગ્રંથની અસલ હસ્તલિખિત પ્રત છે. '*', આ નિશાનીવાળા ગ્રંથોની હસ્ત પ્રત પૂ. કાકાશ્રી નાથાભાઈના સંગ્રહિત હસ્તલિખિત સંગ્રહમાં છે. જે હાલમાં સાઠોદરાવગામાં આવેલા શ્રીદયારામસ્મારકમંદિર (ડભોઈ) માં તેમની મંડલીના સંચાલકો પાસે સુરક્ષિત છે.

'o' આ નિશાનીવાળા ગ્રંથોની અસલ હસ્ત લિખિત પ્રત પૂ. પા. તૃતીય પીઠાધીશ્વર કાંકરોલી નરેશ ગો. શ્રી. વ્રજભૂષણલાલજી મહારાજશ્રીના વિદ્યાવિભાગમાં સુરક્ષિત છે.

: ૪ :

૧. શ્રી. દયારામભાઈના અપ્રકટ ગુજરાતી ગ્રંથો જે મને મળ્યા છે અને જેમની અસલ હસ્તલિખિત પ્રત વંશપરંપરાથી અમારી પાસે છે :—

(૧) **ગુરુપ્રભાવ ચંદ્રિકા**–છંદ : ભુજંગ–પ્રયાત.

(૨) **શ્રીકૃષ્ણનામ મહાત્મ્ય માધુરી**–છંદ : કડખા, કટી :૧૦૧.

(૩) **શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધ્વનિ** (લઘુ) ચાલ : લાવણી, નામ : ૨૦૮

(૪) ભગવત્સ્તુતિ.
(૫) અપરાક્ષક્ષમાષોડશી–છંદ : દુવૈયા.
(૬) ભક્તિ દૃઢાવનો ગરબો–કડી : ૩૬
(૭) શિક્ષા શતક–છંદ : દોહા– (અધૂરો)
(૮) વલ્લભસ્તવન–છંદ : ભુજંગપ્રયાત (અધૂરો)
(૯) રાસલીલાનો ગરબો–કડી : ૩૩.
(૧૦) પ્રેમપ્રશંસાનો ગરબો–
(૧૧) શુદ્ધાદ્વૈતપ્રતિપાદન અને માયામતખંડનનો ગરબો–
કડી : ૫૫.
(૧૨) શ્રીકૃષ્ણ વિયોગના દ્વાદશ માસ–(ષડૃઋતુની તરેહના)
(૧૩) અલૌકિકનાયક નાયિકા હાવભાવ ભેદ–પ્રભેદ.
(૧૪) ભક્તિદૃઢાવ–લીટી : ૭૩૭.
(૧૫) ગુરુદેવચંદ્રિકા–કડી : ૧૧૧૭
(૧૬) અનન્યદૃઢાશ્રય–કડી : ૨૨૫
(૧૭) પ્રગટોપાસના–કડી : ૪૧
(૧૮) સત્સંગપ્રભાવદર્પણ : ૩૧૪,
(૧૯) પ્રગટોપાસનાપ્રબોધ–કડી : ૧૩૩
(૨૦) નિરોધનું કીર્તન–કડી : ૪૨
(૨૧) શ્રીહરિસ્મર્ણપ્રભાવદર્પણ–(ભગવન્નામ માહાત્મ્ય)
(૨૨) હિંડોલા–
(૨૩) ભગવદાશ્રયની લાવણી.
૦(૨૪) વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયનો–અકળ ચરિત્રનો ગરબો :
(૨૫) બસોબાવન વૈષ્ણવનું ધોળ.

ટીપ–ઉપરના કેટલાક ગ્રંથો અમારા સંગ્રહમાં છે, તો કેટલાક

પૂ. કાકાશ્રીના સંગ્રહમાં છે.

'૦' આ નિશાનીવાળો ગરબો કાંકરોલી વિદ્યાવિભાગમાં છે. દરેકની પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રત છે.

તા. ક. –શ્રીદયારામભાઈએ ધવલધનાશ્રી રાગના અને ચોપાઇના ગ્રંથો–બંને મળી સો ઉપરાંત લખ્યા છે. એ બધાની હસ્તલિખિત પ્રત પૂ. કાકાશ્રી શ્રીનાથાભાઈના હસ્તલિખિત સંગ્રહમાં શ્રીદયારામ સ્મારક મંદિરમાં સુરક્ષિત છે. એ ગ્રંથોને શીર્ષક આપવામાં આવેલાં નથી. એમાં આલેખાયેલા મર્મને–રહસ્યને– સિદ્ધાંતને સમજી યોગ્ય શીર્ષક આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

પૂ. કાકા શ્રી નાથાભાઈની મંડલીના સંચાલકોને સહકારથી સંશોધન કરી શકયો છું. હજી સુધી પૂરું સંશોધન થઈ શકયું નથી સંચાલકોના સહકારથી ભવિષ્યમાં થાય ત્યારે ખરું

(૧) **પ્રભુપ્રસન્નતાલક્ષણ**–કડી : ૧૭૦
(૨) **સારશિક્ષા**–કડી : ૮૪
(૩) **અક્ષરાતીત–ભકત્યાસક્તિ**–કડી : ૨૨૫ (અધૂરો)
(૪) **સારકથન** કડી : ૨૩૩
(૫) **ગુરુગોવિંદ સંત અભેદ**–કડી : ૧૪૭
(૬) **પ્રેમભક્તિસાર**–કડી : ૧૭૨
(૭) **તત્ત્વપ્રબંધ**–કડી : ૬૬ (તેર વરસની વયે ચાણોદમાં રચ્યું.)
૦(૮) **અનન્યાશ્રય**–કડી : ૧૮
૦(૯) **અનન્યાશ્રયમર્દન**–કડી : ૩૦૩
(૧૦) **અનન્યભક્તિ**–કડી : ૮૭
(૧૧) **નિસ્સાધનતા**–કડી : ૧૧૪
(૧૨) **અન્યાશક્તિ**–કડી : ૧૭૦
(૧૩) **સંતરીત**–કડી : ૧૪૨

(૧૪) સિદ્ધાંતવર્ણન–કડી : ૧૧૭ (ચોપાઈ)

(૧૫) સારશીખ–કડી ૪૨૬

(૧૬) સારસાર વિચાર–કડી : ૩૩૩

(૧૭) તાત્પર્યવિચાર–કડી : ૨૬૭

(૧૮) ગુરુભક્તિપ્રભાવ–કડી : ૮૧

(૧૯) શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાંત–કડી : ૨૮૩

(૨૦) સ્વલ્પાપાર પ્રભાવ–કડી : ૭૭

(૨૧) તત્ત્વસાર–કડી : ૨૧૧ (ચોપાઈ)

(૨૨) રહસ્યસારસિદ્ધાંત–કડી : ૧૨૨

(૨૩) ગ્રંથાશયવર્ણન–કડી : ૬૮

(૨૪) સારસિદ્ધિ (સારશિક્ષા) કડી : ૪૧૫

(૨૫) સાચશિખાખ્યાન-(પ્રેમપોથી) કડી : ૬૨૮

(૨૬) સારબોધ–કડી : ૧૬૨

(૨૭) ગુરુગોવિંદગાન–કડી : ૨૧૪

(૨૮) સારશિખનિરૂપણ–કડી : ૧૭૫

ટીપ–શ્રીઇચ્છારામભટ્ટજીએ પ્રબોધેલા જ્ઞાનનો અને દીધેલી શિખામણનો નિર્દેશ છે.

(૨૯) સારસિદ્ધાંતમર્મ–કડી : ૮૫

ટીપ–શ્રીઇચ્છારામભટ્ટજીના સમાગમનું વર્ણન છે.

(૩૦) સાર શિખ–કડી : ૧૭૬

(૩૧) સાર કથન–કડી : ૨૩૧

(૩૨) સુબોધસાર–કડી : ૩૯

(૩૩) સુખ્યસાર–કડી : ૪૭

(૩૪) સંતસંબંધ પ્રભાવ–કડી : ૧૯૯

(૩૫) મર્મવર્ણન–કડી : ૨૯૯
(૩૬) સદ્‌ગુરુસંતાખ્યાન–કડી : ૩૨૦
(૩૭) સદ્‌ગુબોધ–કડી : ૨૮૭
(૩૮) હરિગુરુસંતગુણગાન–કડી : ૨૭૪
(૩૯) સદ્‌ગુરુમહિમા–કડી : ૭૮
(૪૦) સારોત્તમ સમુદાય–કડી : ૨૩૯
(૪૧) જ્ઞાનાત્મક આખ્યાન–કડી : ૧૩૫
(૪૨) હિતાખ્યાન–કડી : ૨૭૬
(૪૩) જ્ઞાનપ્રકાશ–કડી : ૧૫૧
(૪૪) શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મનું ધોળ–કડી : ૪૧
(૪૫) ભગવદીયનાં બત્રીશ લક્ષણ–કડી ૧૫
(૪૬) સત્ અસત્ લક્ષણ–કડી : ૪૮
(૪૭) ગૃહસ્થધર્માચરણ–કડી : ૨૨૦
(૪૮) બત્રીસ દોષ-કડી : ૨૫
(૪૯) અનન્યશરણ–કડી : ૨૬૭
(૫૦) પ્રપંચવિસ્મૃતિ–ભગવદાસક્તિ–કડી : ૧૧૫
(૫૧) નરસિંહ મહેતા પ્રભાવ વર્ણન.
(૫૨) શરણપ્રતિપાદન (અધૂરો)
(૫૩) શ્રીકૃષ્ણસ્તવનમાધુર્યતાનું તૃતીય પ્રકરણ–
(૫૪) ગરબો–(હીંચ લેવાનો)
(૫૫) રસનિરૂપણ–કડી : ૭૦
(૫૬) વૈષ્ણવ લક્ષણ–કડી : ૧૪૪
(૫૭) તાદશીજન–કડી : ૫૨
(૫૮) રસિક ભક્ત-કડી : ૭૩

(૫૯) મહારસ વર્ણન–કડી : ૨૨૨
(૬૦) અનન્ય ધર્મ–કડી : ૪૪
(૬૧) નિર્દોષ બ્રહ્મ–કડી : ૧૨૫
(૬૨) અમૃતત્વ પ્રાપ્તિ–કડી : ૬૭
(૬૩) રસબસ ભક્ત–કડી : ૧૩૫
(૬૪) મહદ્‌લક્ષણ–કડી : ૭૯
(૬૫) વિરલ ભક્ત–કડી : ૭૪
(૬૬) નામપ્રભાવ–કડી : ૧૨૨
(૬૭) મહાપદ–કડી : ૧૮૭
(૬૮) શુદ્ધ વિચાર–કડી : ૪૦
(૬૯) અનન્યશરણાગતિ–કડી : ૨૬૪
(૭૦) પરાત્પરબ્રહ્મ–કડી : ૧૫૫

ટીપ–ઉપરના બધા ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રત પૂ. કાકાશ્રી નાથાભાઈ સંગ્રહમાં છે. એ પ્રતોને આધારે એ બધાએ ગ્રંથોની પ્રતો જે ઉતારી છે, તે અમારી પાસે મોજુદ છે.

: ૫ :

શ્રી દયારામભાઈના અપ્રગટ ગ્રંથો જે મને પ્રાપ્ત થયા નથી તે–

એ ગ્રંથોની ભાળ મેળવવા પ્રયાસ ચાલુ છે. ભવિષ્યમાં જેને મળે તે છપાવે એ હેતુથી યાદી આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. સદર યાદીમાં ગુજરાતી અને વ્રજભાષાના ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

૧ બાનાધારી આંતરનિષ્ટ સંવાદ ૨. ચિંતનચંદ્રિકા ૩. હરિદાસચંદ્રિકા ૪. મોહમર્દન ૫. ઇશ્વરતા લક્ષણ ૬. હરિપ્રત્યક્ષાનુભવ ૭. આનંદલહરી ૮. કૃપાલય ૯. કઠિન કાવ્યાર્થ દીપિકા ૧૦. પરમાનંદાલય ૧૧. રસમંજરી ૧૨. બ્રહ્મવાદભૂષણ ૧૩. ભક્તિમહિમા ૧૪. અક્ષરાતીતપુરુષોત્તમનિર્ણય ૧૫ અક્ષરબ્રહ્મધામનિર્ણય ૧૬. તિલકનિર્ણય ૧૭. શ્રીકૃષ્ણરસાનુભવ ૧૮. શ્રીકૃષ્ણકીર્તનપીયૂષ લહરી ૧૯. ગીતાતાત્પર્ય ૨૦. માલાનિર્ણય ૨૧. દુઃસંગબાધકદીપક ૨૨. ધર્મી સિદ્ધાંત ૨૩.

ધર્મનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ૨૪. નવનીત લીલા ૨૫. નામમહિમા ૨૬. પ્રાસ્તાવિક પીયૂષ ચંદ્રિકા ૨૭. પુષ્ટિમાર્ગની દુર્લભતા ૨૮. પુષ્ટિ-મંત્રાર્થ રહસ્ય ૨૯. પુરુષોત્તમસેવાસારપ્રબોધ ૩૦. પુરુષોત્તમપ્રભાવચંદ્રિકા ૩૧. પુષ્ટિસમાજકલ્પદ્રુમ ૩૨. પ્રમાણસાહિત્ય રત્નાકર ૩૩. બોડાણાનું આખ્યાન ૩૪. વૃત્રાસુરનું આખ્યાન ૩૫. ભક્તિસિંધુ ૩૬. ભક્તિ-સુધાતરંગિણી ૩૭. ભક્તિજીવન ૩૮. ભક્ત્યામૃતસિંચન ૩૯. ભક્ત-માહાત્મ્ય ૪૦. ભગવત્પ્રસાદપ્રભાવ ૪૧. ભાગવતનિર્ણયદીપિકા ૪૨. ભક્તાનંદમાલા ૪૩. ભક્તિપ્રબલસિદ્ધિસાર ૪૪. ભગવન્નામમહામંત્ર ૪૫. ભક્તિપ્રકાશકલ્પદ્રુમ ૪૬. ભાગવતાનુક્રમણિકાસાર ૪૭. મનબુદ્ધિ-સુસંગસંવાદ ૪૮. મંગલરૂપ નિર્ણય ૪૯. માનસી સેવા સિદ્ધાંત ૫૦. માનલીલા ૫૧. માલાતિલકમુદ્રાદિવિધાનચંદ્રિકા ૫૨. વિરહવિલાપ ૫૩. મંગલગોકુલ લીલા વર્ણન ૫૪. શ્રીમદ્વલ્લભવિઠ્ઠલ પ્રાકટ્ય ચરિત્ર ૫૫. લીલારહસ્યાનુસંધાન ૫૬. વિશ્વાસામૃતમાધુરી ૫૭. શ્રીવલ્લભોત્કર્ષ ૫૮. વૃત્રાસુરવધ ૫૯. વૃષભાસુરવધ ૬૦. વૈષ્ણવમાહાત્મ્ય ૬૧. વિનય-પત્રિકા ૬૨. વિરહલીલા ૬૩. વ્રજભક્તપ્રશંસા ૬૪. શ્રીવલ્લભજીવન ૬૫. વ્રજવૃંદાવદિસ્થળવર્ણન ૬૬. વનયાત્રામાહાત્મ્ય ૬૭. શ્રીવલ્લભકુલ-પરિવારમંડન ૬૮. શિક્ષાપૂર્વાર્ધ ૬૯. શરદ્પૂર્ણિમાનું વર્ણન ૭૦. સાધનાત્મક ભક્તિ ૭૧. સેવાસદ્બોધદીપિકા ૭૨. સ્વપ્નનિર્ણય ૭૩. સત્સંગમહાત્મ્ય ૭૪. સ્વરૂપાનુસંધાન ૭૫. સુબોધિની પ્રથમ સ્કંધ ૭૬. સંસ્કૃતસાહિત્યરત્નાકર ૭૭. સેવાસારવર્ણન ૭૮. સંયોગવિપ્રયોગાત્મક ગ્રંથ ૭૯. સેવારસવિધાન ૮૦. સત્સંપ્રદાયવર્ણન ૮૧. સત્યાનંદ રત્નાકર ૮૨. હરિભક્તારત્નમાલિકા ૮૩. હરિસેવારસવિવરણ ૮૪. હરિનમનાત્મક.

ટીપ–(૧) શ્રી દયારામભાઈના પટ્ટશિષ્ય જોશી રણછોડભાઈ અને તેમના વંશજોના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના અને તેમની પાસેના–તેમણે સંગ્રહેલા હસ્તલિખિત સંગ્રહના–ગ્રંથોના આધારે, ગો. વા. પૂ. કાકાશ્રી નાથાભાઈ ગિરિજાશંકરભાઈના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના આધારે અને તેમણે સંગ્રહેલા હસ્તલિખિત સંગ્રહના આધારે તેમજ અત્યાર સુધી પ્રકટ થયેલા ગ્રંથોના આધારે–જીવનચરિત્રના આધારે પ્રકટ અને અપ્રકટ ગ્રંથોની યાદી કરી છે. ('વૈશ્વાનર' દયારામ સ્મારકાંક વર્ષ ૧૧–૧૨માંથી સાભાર)

પરિશિષ્ટ ૫

શ્રી દયારામભાઈના ગ્રંથોનું વર્ગીકરણ (વય પ્રમાણે)

[૧]

સર્જન–સંવત ૧૮૪૬ થી ૧૮૬૨ (ઈ. સ. ૧૭૮૯ થી ૧૮૦૫) વય – ૧૩ થી ૨૯. તેર વરસની ઉંમરે ચાણોદમાં ધવલધનાશ્રી રાગમાં રચાયેલો ૬૬ કડીનો **તત્ત્વપ્રબંધ** નામક ગ્રંથ તેમજ ત્યારપછી રચાયેલા ધવલધનાશ્રી રાગના અને ચોપાઈના ગ્રંથો. તદુપરાંત શ્રીરણછોડજી, શ્રીયશોદાજી અને શ્રીનર્મદાજીનાં પદો. આ છે એમની પ્રારંભિક કૃતિઓ.

[૨]

સર્જન–સાંવત ૧૮૬૨ થી ૧૮૭૯ (ઈ. સ. ૧૮૦૫ થી ૧૮૨૨) વય–૨૯ થી ૪૬.

ઉ. વ. ૨૯. **પત્રલીલા.** (સં. ૧૮૬૨: ઈ. સ. ૧૮૦૫) કવિશ્રીએ આ ગ્રંથની રચના ડભોઈમાં કરેલી છે.

કમલલીલા, દુપલીલા અને મુરલીલીલાનું સર્જન 'પત્ર લીલા'ના સર્જન પહેલાં, તે અરસામાં કે તે પછી થયેલું હોવું જોઈએ, એમ એ ગ્રંથની ભાષા ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે.

ઉ. વ. ૩૦. **અજામિલાખ્યાન** (સં. ૧૮૬૩: ઈ. સ. ૧૮૦૬) ત્રિકાલદર્શી મહાત્મા મહદ્ પુરૂષ શ્રીઇચ્છારામ ભટ્ટજીની આજ્ઞાથી આ ગ્રંથની રચના થયેલી છે.

ઉ. વ. ૪૬. **ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્ય** .(વાર્તા-આડવાર્તાઓથી સંકળાયેલો આખ્યાન ગ્રંથ). (સં. ૧૮૭૯: ઈ. સ. ૧૮૨૨) આ ગ્રંથની રચના કવિશ્રીએ ચાણોદમાં કરેલી છે.

ટીપ–ગુજરાતીભાષાના ગ્રંથો–પદો વગેરેની રચના, સદરસાલવારીના ગ્રંથો અને પદો વગેરેનું સર્જન તથા જેની ભાષા વગેરે ઉપરના સાલવારી ગ્રંથોની ભાષા સાથે મળતાં આવતાં હોય તેનું સર્જન. દા. ત. ઉપરના સંવતવાર ગ્રંથોની ભાષા સાથે મળતા આવતા પ્રા. કા. મા. ગ્રં. ૧૩ માં છપાયેલા ગ્રંથો પદો વગેરેનું સર્જન.

[૩]

સર્જન-સંવત ૧૮૭૨ થી ૧૮૮૨ (ઇ. સ. ૧૮૧૫થી ૧૮૨૫) વય – ૩૯ થી ૪૯.

વ્રજભાષામાં સર્જન

ઉં. વ. ૩૯. **સતસૈયા** (સં. ૧૮૭૨ : ઈ. સ. ૧૮૧૫) આ ગ્રંથનું સર્જન ચાણોદમાં થયેલું છે. સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ વ્રજભાષાનો આ ઉત્તમ ગ્રંથ છે.

ઉં. વ. ૪૧. **વસ્તુવૃંદદીપિકા** (સં. ૧૮૭૪ : ઇ. સ. ૧૮૧૭) આ ગ્રંથની રચના ચાણોદમાં થઇ છે. સાહિત્યિક દષ્ટિએ આ કોશ ગ્રંથ છે.

ઉં. વ. ૪૬. **ભાગવતાનુક્રમણિકા** (સં. ૧૮૭૯ : ઇ. સ. ૧.૮૨૨) ચાણોદમાં કરેલી રચના. આ ગ્રંથમાં ભાગવતમાં આવતા કથા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

ઉં. વ. ૪૯. **વ્રજવિલાસામૃત** (સં. ૧૮૮૨ : ઈ. સ. ૧૮૨૫) ભરૂચમાં થયેલું સર્જન. આ ગ્રંથમાં વ્રજયાત્રાનું ભાવસભર વર્ણન કરેલું છે.

ટીપ–ઉપરના વ્રજભાષાના ગ્રંથોની ભાષા સાથે મળતા આવતા સંવત વગરના વ્રજભાષાના ગ્રંથો, પદો વગેરેનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં એમને સાંપડેલા પ્રસંગોનો વિચાર કરતાં મરાઠી, ઉર્દૂ, પંજાબી,

વ્રજ અને ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથો–પદો વગેરેનું સર્જન આ સમયમાં થયેલું છે.

[૪]

સર્જન–સંવત ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૪ (ઈ. સ. ૧૮૨૩થી ૧૮૨૭) વય – ૪૭ થી ૫૧.

ગુજરાતીમાં ભાષાંતર અને સર્જન

ઉં. વ. ૪૭. **સૂરસારાવલી** (ભાષાંતર, સં. ૧૮૮૦ : ઈ. સ. ૧૮૨૩) હિંદી સાહિત્યના સૂર્ય મહાકવિ શ્રીસૂરદાસજીકૃત 'સૂરસારાવલી' (આ ગ્રંથને હિંદીના કેટલાક વિવેચકો–પ્રાચીન અર્વાચીન–શંકાસ્પદ માને છે. આ ગ્રંથનું (ઉપક્રમ અને ઉપસંહારના સ્વતંત્ર સર્જનના દોહાઓ બાદ કરતાં) પદબંધ ભાષાંતર, શ્રીદયારામભાઈએ ગો. શ્રી. વિઠ્ઠલેશજી મહારાજની આજ્ઞાથી ચાણોદ અને ડભોઈ–બંને ઠેકાણે રહી કરેલું છે.

ઉં. વ. ૫૧. **રસિકવલ્લભ**, (સં. ૧૮૮૪ : ઈ. સ. ૧૮૨૭) ચાણોદમાં કરેલું સર્વોત્તમ સર્જન.

ટીપ–ઉપરના ગ્રંથોની ભાષા સાથે મળતા આવતા સાલ વગરના ગુજરાતી ગ્રંથો અને પદો વગેરેનો રચનાકાળ તેમજ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં, એમને સાંપડેલા પ્રસંગોનો વિચાર કરતાં ગુજરાતી, વ્રજ, મરાઠી, ઉર્દૂ, પંજાબી અને મારવાડી ભાષાનાં પદ વગેરેનો રચનાકાળ પણ આ જ છે.

[૫]

સર્જન–સંવત ૧૮૮૪ થી ૧૯૦૯ (ઇ. સ. ૧૮૨૭થી ૧૮૫૨) વય – ૫૧ થી ૭૬.

ટીપ–(૧) ૫૧ વર્ષની ઉંમર પછી સાલવારી ગ્રંથોનું સર્જન મળતું નથી. તેથી સાલ વગરના ગુજરાતી અને વ્રજભાષાના ગ્રંથો કે

જેની ભાષામાં સાલવારી ગ્રંથો કરતાં વધારે પ્રસાદ, માધુર્ય લાલિત્ય વગેરે જોવામાં આવે છે તેનો રચનાકાળ, (૨) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં અને એમને સાંપડેલા પ્રસંગોનો વિચાર કરતાં મરાઠી, ઉર્દૂ, પંજાબી, મારવાડી, ગુજરાતી અને વ્રજભાષાનાં પદો વગેરે – કે જેમાં પ્રસાદ, માધુર્ય અને લાલિત્ય સવિશેષ જોવામાં આવે છે તેનો રચનાકાળ આ જ છે. (૩) 'હરિ હું શું કરું રે, મારો માયા ન મૂકે કેડો', 'વ્રજ વ્હાલું રે, વૈકુંઠ નહીં આવું' એ પદોની ભાષા જેવી જેમની ભાષા હોય તેનો રચનાકાળ આ છે. (જુઓ : બ. કા. દો. ભાગ ૫, 'કવિચરિત્ર' પરમ મિત્ર ચિમનલાલનો પ્રસંગ – એમણે વર્ણવેલો પ્રસંગ) (૪) 'હું શું જાણું જે વ્હાલે મુજમાં શું દીઠું ?', 'શ્યામરંગ સમીપે ન જાવું, મારે આજ થકી' એ પદ અને રસદીર્ઘની ગરબીની સાથે જેનાં ભાષા અને ભાવ મળતાં આવતાં હોય તેનો રચનાકાળ પણ આ જ છે.

તા. ક. સદર વર્ગીકરણને છેવટનું ન માનશો. સઘન અભ્યાસ કે સપ્રમાણ સંશોધન થતાં ભવિષ્યમાં ફેરફાર પણ થઈ શકે; પરંતુ અત્યારે તો છેવટનું જ છે.

પરિશિષ્ટ ૬

શ્રીદયારામભાઈના ગ્રંથોનું વર્ગીકરણ (વિષયની દૃષ્ટિએ)

૧. શિક્ષાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો–૧. વહેવારચાતુરી, ૨. ચેતવણી, ૩. પરીક્ષાપ્રદીપ.

ટીપ–ધવલધનાશ્રી રાગના અને ચોપાઈના આશરે સો ગ્રંથો-માંથી કેટલાક શિક્ષાત્મક, કેટલાક સિદ્ધાંતાત્મક, કેટલાક ભાવાત્મક તો કેટલાક આખ્યાનાત્મક છે. આ બધા ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા છે.

સિદ્ધાંતાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો–રસિકવલ્લભ (૫૧ વરસની વયે કરેલું સર્જન), ૨. ભક્તિપોષણ, ૩. બ્રાહ્મણભક્તસંવાદ, ૪. મનમતિસંવાદ, ૫. શુદ્ધાદ્વૈત પ્રતિપાદન અને માયામતખંડનનો ગરબો, ૬. વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયનો ગરબો.

વ્રજભાષાના ગ્રંથો–૭. રસિકરંજન, ૮. સંપ્રદાયસાર, ૯. સિદ્ધાંતસાર, ૧૦. નામપ્રભાવબત્રીસી.

૩. ભાવાત્મક

૧. પત્રલીલા, ૨. મુરલીલીલા, ૩. કમલલીલા, ૪. રૂપલીલા, ૫. પ્રાચીનકાવ્યમાલા ગ્રં. ૧૩ માં આવેલાં પદ વગેરેનું સર્જન–પત્રલીલાના સર્જન સમયનું, તે પહેલાનું કે તે પછીનું (ગુજરાતી ભાષામાં), ૬. વ્રજવિલાસામૃત (વ્રજભાષામાં), ૭. શ્રીકૃષ્ણસ્તવનામૃત (અધૂરો વ્રજ-ભાષામાં), ૮. વલ્લભકુલવંશાવલી (અધૂરી).

૪. નામાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો–૧. અજામિલાખ્યાન, ૨. શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્ય-મંજરી, ૩. ભક્તવેલ. ૪. શ્રીકૃષ્ણસ્તવનમંજરી, ૫. પુરુષોત્તમપંચાગ, ૬. શ્રીહરિભક્તિચંદ્રિકા, ૭. શ્રીહરિનામમાળા, ૮. શ્રીકૃષ્ણઅષ્ટોત્તર-

શતનામ, ૯. શ્રીકૃષ્ણઅષ્ટોત્તરનામચિંતામણિ, ૧૦. શ્રીહરિભક્તિરત્નમાળા, ૧૧. શ્રીકૃષ્ણનામચંદ્રકલાસ્તોત્ર, ૧૨. ભગવદાશ્રયની લાવણી, ૧૩. અક્રુરચરિત્રનો ગરબો, ૧૪. શ્રીયમુનાજીની સ્તુતિ, ૧૫ ગુરુદેવચંદ્રિકા, ૧૬. ગુરુપ્રભાવચંદ્રિકા, ૧૭. શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્યમાધુરી, ૧૮. શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધ્વનિ, ૧૯. ભગવદ્દસ્તુતિ, ૨૦. અપરાધક્ષમાષોડશી, ૨૧. હરિસ્મરણપ્રભાવ.

ટીપ– ઉપરના કેટલાક ગ્રંથો રાગબદ્ધ છે, તો કેટલાક છંદોબદ્ધ છે.

વ્રજભાષાના ગ્રંથો– ૨૨. શ્રીકૃષ્ણઅનન્ય ચંદ્રિકા (કાંકરોલી વિદ્યાવિગમાં છે), ૨૩. શ્રીકૃષ્ણનામચંદ્રિકા (કાંકરોલી વિદ્યાવિભાગમાં છે), ૨૪. શ્રીકૃષ્ણનાનામમાળા, ૨૫ શ્રીકૃષ્ણરત્નાવલી (મત્તગયદ છંદ), ૨૬. શ્રીકૃષ્ણસહસ્રનામ (છંદરસાવલી), ૨૭. શ્રીકૃષ્ણસહસ્રનામ (છંદ-દોહા), ૨૮. હરિભક્તાષ્ટક (સં. ગ્ર.), ૨૯. શ્રી· કૃષ્ણસ્તવનાષ્ટક (સં. ગ્ર.), ૩૦. શ્રીકૃષ્ણનામચિંતામણિમાલ (મરાઠી અભંગ), ૩૧. શ્રીહરિનામાહાત્મ્ય ભ્રાંતિભંગન, ૩૨. શ્રીકૃષ્ણનામાવલી, ૩૩ મન ભજ રે વારંવારમ્ (સં.: ગ્ર. પ્રબંધ,), ૩૪. ભગવાન અને ભગવદીયનો પ્રબંધ, ૩૫. શ્રીયમુનાજીનો પ્રબંધ, ૩૬. શ્રીકૃષ્ણનામરત્નમાલિકા, ૩૭. મંગલાનંદમાલા, ૩૮. શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્યમાર્તંડ ૩૯. શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધારા, ૪૦. હરિદાસમણિલાલ.

ટીપ–ઉપર બતાવેલા વ્રજભાષાના ગ્રંથો વિવિધ છંદમાં લખાયેલા છે, છતાં તે ઉચિત રાગમા ગાઈ શકાય છે.

૫. આખ્યાનાત્મક

ટીપ–પત્રલીલા, અજામિલાખ્યાન, પ્રેમરસગીતા અને ભગવદ્દ-ગીતામાહાત્મ્ય–એ આખ્યાનગ્રંથો હોવા છતાં એકને ભાવનાત્મક, બીજાને નામાત્મક, ત્રીજાને શુદ્ધ કાવ્યાત્મક અને ચોથાને વર્ણનાત્મકના કોષ્ટકમાં તે તે ગુણને લીધે ત્યાં ત્યાં મૂક્યાં છે.

ગુજરાતી ગ્રંથો : ૧. પત્રલીલા, ૨. રૂપલીલા, ૩. મુરલીલીલા, ૪. કમલલીલા, ૫. અજામિલાખ્યાન, ૬. પ્રેમરસગીત, ૭. ભગવદ્‌ગીતા-માહાત્મ્ય, ૮. રુક્મિણીવિવાહ, ૯. સત્યભામાવિવાહ, ૧૦. નાગનજીતી-વિવાહ, ૧૧. રુક્મિણીસીમંત, ૧૨. મીરાંચરિત્ર (નાટ્યતત્ત્વથી સભર), ૧૩. શ્રીકૃષ્ણજનોઈ.

મરાઠી ગ્રંથ–૧૪ નરસિંહ મહેતાની હુંડી.

ટીપ–ઉપરના કેટલાક આખ્યાનગ્રંથો રાગબદ્ધ, પદબદ્ધ, મીઠાંબદ્ધ ગરબીબદ્ધ છે.

૬. વર્ણનાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો–૧. ભગવદ્‌ગીતામાહાત્મ્ય, ૨. પ્રેમરસગીતા, ૩. પત્રલીલા, ૪. રૂપલીલા, ૫. મુરલીલીલા, ૬. કમલલીલા, ૭. શ્રીકૃષ્ણ-જન્મનો ગરબો, ૮. વ્રજમહિમાનો ગરબો.

મરાઠી ગ્રંથ–૯. નરસિંહમહેતાની હુંડી.

વ્રજભાષાનો ગ્રંથ–૧૦. શ્રીમદ્‌ભાગવતાનુક્રમણિકા.

૭. શુદ્ધકાવ્યાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો–૧. પ્રેમરસગીતા (વિપ્રલંભશૃંગારનો આખ્યાન ગ્રંથ), ૨. રાસપંચાધ્યાયનો ગરબો (સંયોગ અને વિપ્રલંભશૃંગાર), ૩. રસિયાજીના મહિના, (વિપ્રલંભશૃંગાર), ૪. દાણચાતુરીનો ગરબો (સંયોગશૃંગાર), ૫. ધોળ, ૬. ગરબી ૭. ગરબા, ૮. પદ, ૯. માસ, ૧૦. ગઝલ–રેખતા વગેરે–ઉર્દૂ, વ્રજભાષામાં નં. ૫ થી ૧૦ સુધીમાં સંયોગ તથા વિપ્રલંભશૃંગાર વર્ણવેલો છે.), ૧૧. ષડ્‌ઋતુવર્ણન (વિપ્રલંભશૃંગાર–ગુજરાતી ભાષાનો પ્રૌઢ ગ્રંથ), ૧૨. શ્રીકૃષ્ણવિયોગના દ્વાદશ માસ.

વ્રજભાષાનો ગ્રંથ–૧૩. સતસૈયા, (સંયોગવિપ્રલંભશૃંગાર

તેમ જ તાત્ત્વિક, સૈદ્ધાંતિક અને સાહિત્યિક દષ્ટિકોણથી રચાયેલો ગ્રંથ, છંદ : દોહા–સોરઠા).

૮. પ્રમેયાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો–૧. ચિંતાચૂર્ણિકા, ૨. ચોરાશી વૈષ્ણવનું ધોળ, ૩. બસોબાવન વૈષ્ણવોનું ધોળ.

વ્રજભાષાના ગ્રંથો–૪. ચોરાશી વૈષ્ણવકે નામ (કવિત્ત), ૫. ચોરાશી વૈષ્ણવ કે નામ (પ્રબંધ), ૬. પ્રમેયપચાવ અપૂર્ણ), ૭. સ્વાંતઃકરણસમાધાન.

૯. રહસ્યાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો–૧. પુષ્ટિપથરહસ્ય, ૨. વિનયબત્રીસી.

વ્રજભાષાના ગ્રંથો–૩. પુષ્ટિપથસારમણિદામ, ૪. વિજ્ઞપ્તિ-વિલાસ, ૫. પુષ્ટિભક્તિરૂપમાલિકા, ૬. હરિસ્વપ્નસત્યતા, ૭. અનુભવ-મંજરી.

ટીપ–૮–૯ વિષયના પ્રમેયાત્ક અને રહસ્યાત્મક કોષ્ટકના ગ્રંથો એકબીજામાં ભળી જઈ શકે તેમ છે. રહસ્યાત્મક ગ્રંથો પ્રમેયાત્મકના કોષ્ટકમાં અને પ્રમેયાત્મક ગ્રંથો રહસ્યાત્મક કોષ્ટકમાં જઈ શકે એમ છે, એટલે બંનેમાં સરવાળે ૧૪ ગ્રંથો મૂકી શકાય એમ છે.

૧૦. પ્રકીર્ણ

ગુજરાતી ગ્રંથો–૧. દશમસ્કંધાનુક્રમણિકા, ૨. હનુમાનગરુડની લાવણી, ૩. કાલજ્ઞાનસારાંશ, ૪. મૂર્ખલક્ષણાવલી, ૫. મૂર્ખલક્ષણ-સપ્તશતી.

વ્રજભાષાના ગ્રંથો–૬. વસ્તુવૃંદદીપિકા, ૭. અકલચરિત્રચંદ્રિકા, ૮. વૃંદાવનવિલાસ, ૯. કલેશકુઠાર, ૧૦. ચાતુરચિત્તવિલાસ (પ્ર. ગુ. સટીક), ૧૧. પિંગલસાર (રીતિગ્રંથ), ૧૨. કૌતુકરત્નાવલી, ૧૩. સ્વલ્પાપારપ્રભાવ, ૧૪. પ્રસ્તાવપીયૂષ, ૧૫. વિશ્વાસામૃત, ૧૬. તાલામાલા,

૧૭. રાગમાલા, ૧૮. વલ્લભકુલવંશાવલી, ૧૯. રામાયણની લાવણી, ૨૦. પ્રબોધપટના દોહા,

૧૧. ભાષાંતર

૧. સૂરસારાવલી (મહાનુભાવ સૂરદાસજી કૃત 'સૂરસારાવલી' નું ગુજરાતી ભાષાંતર)

૧૨. ગદ્યાત્મક

૧. પ્રશ્નોત્તરમાલિકા (પંદર પ્રશ્નોમાં આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક—આ ત્રણે દષ્ટિકોણ સચવાયા છે. શ્રી દયારામભાઈના હસ્તાક્ષરવાળી હસ્તલિખિત પ્રતિ મોજુદ છે. એની છાપેલી પ્રતિ શિલિકમાં નથી. ૨. હરિહરાદિસ્વરૂપતારતમ્ય (અમીન ઘેલાભાઇના હાથની લખેલી પ્રતિ છે), ૩. પ્રશ્નોત્તરમાળા (ટૂંકો પણ ગહન પ્રશ્ન અને સામો ટૂંકો પણ ગૂઢ ઉત્તર – એવા ૧૦૮ પ્રશ્નોત્તરની માળા બનાવી છે.)

૧૩. સ્તવનાત્મક

૧. શ્રીવલ્લભસ્તવન.

તા. ક. નામાત્મક કોષ્ટકના ઘણાખરા ગ્રંથો સ્તવનાત્મકમાં આવી શકે એમ છે.

૧૪. રીતિ (લક્ષણ) ગ્રંથ

૧. પિંગલસાર (વ્રજભાષામાં આશરે બાવન જેટલા છંદોને માપ અને દૃષ્ટાંત સાથે સચોટ સમજાવ્યા છે), ૨. નાયકનાયિકાભેદ (આધિદૈવિક દૃષ્ટિએ લખાયેલો અને વિવિધ ભેદ–પ્રભેદની સચોટ સમજ પાડતો ગુજરાતી ભાષાનો સર્વપ્રથમ ગ્રંથ, નરસિંહ મહેતાથી તે અત્યારસુધીમાં કોઈએ એવો ગ્રંથ લખ્યો નથી.)

તા. ક. ધવલધનાશ્રી રાગના અને ચોપાઈના ગ્રંથોમાં કેટલાક આખ્યાનાત્મક છે, કેટલાક ભાવાત્મક છે, કેટલાક સિદ્ધાંતાત્મક છે, કેટલાક શિક્ષાત્મક છે, કેટલાક વર્ણનાત્લક છે, કેટલાક નામાત્મક છે.

તો કેટલાક જીવનઘટના કે જીવનપ્રસંગનો નિર્દેશ કે સંકેત પણ કરનારા છે. એ ગ્રંથોમાં શ્રીદયારામભાઈનાં આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક – એ ત્રણે દૃષ્ટિકોણથી રચાયેલાં રસદર્શન – જીવનદર્શન થાય છે. એ ગ્રંથોની તેમજ ઉપરના કેટલાક ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રત હસ્તલિખિત સંગ્રહમાં છે. એ બધો સંગ્રહ ડભોઈમાં **સાઠોદરાવગામાં – શણગારવાડી**માં આવેલા **શ્રીદયારામ સ્મારક મંદિરમાં** સુરક્ષિત છે. 'શ્રીદયારામ સ્મારક મંદિર'ના એકે એક ગ્રંથનું સંપૂર્ણ સંશોધન થઈ શકયું નથી.

જીવણલાલ છ. જોષી

પરિશિષ્ટ ૭ મું

કેટલાક પત્રો

દયારામભાઈ અન્ય કવિઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કાવ્યમાં કરતા તેનો નમૂનો

કવિ ઉપર અમદાવાદના વ્યાસ માધવરામે લખેલો પત્ર.

સ્વસ્ત શ્રી પુરી દર્ભાવતી રે લોલ.
રેવા સ્નાન જતાં માર્ગ માંહે આવતી રે લોલ.
ત્યાંહાં વાસ વસે વૈષ્ણવ શિરોમણી રે લોલ.
કૃપાપાત્ર પુષ્ટિદાન શિર વલ્લભ ધણી રે લોલ.
કાવ્ય ગ્રંથ શાસ્ત્રવાદને જાણે ઘણું રે લોલ.
ચતુરશિરોમણી સત્સંગ મૂકે નહિ ક્ષણું રે લોલ.
એતંન મારગ ગ્રંથમાં વિખ્યાત છો રે લોલ.
કૃષ્ણ સેવા મર્મના આખ્યાત છો રે લોલ.
જુગલ સ્વરૂપ ક્રીડાસક્ત તમો છો સહી રે લોલ.
પ્રીતમ પ્યારી, બીજું ગમતું નહિ રે લોલ.
દયારામ અભિધાનને હું લખું રે લોલ.
વસું વેગળો પણ છું તમો વખુ રે લોલ.
નગર રાજને લૌકિક વાસ છું રે લોલ.
માધવ અભિધાન તમારો દાસ છું રે લોલ.
નામધારી જદુનાથજીને શર્ણ છું રે લોલ.
દેહ યોગે કરી વિપ્રની વર્ણ છું રે લોલ.
ભગવત સ્મરણ મારૂં અંગીકૃત કરો રે લોલ.
દેહિક દોષ હોય તે મનમાં ના ધરો રે લોલ.

સમાચાર એક માહરો જાણજો રે લોલ.
વિચારી વિવેક મંન આણજો રે લોલ.
બાલક બોલે તેહેનું દુઃખ મા આણીયે રે લોલ.
છો પરમાર્થી તે બુડતાને તાણીયે રે લોલ.
મહારૂં મંન હવે હાથ ક્યારે આવશે રે લોલ?
તમ સરખા વિના બીજો તે કોણ લાવશે રે લોલ?
માટે કાગળ લખીને કરૂં છું વિનતી રે લોલ.
મંન વાળ્યાનું સામર્થ્ય મુંજમાં નથી રે લોલ.
કહેશો સાધન કરો, લખ્યાં છે જે વેદમાં રે લોલ.
તે તો કઠણ પડયું, સમજ્યા નહિ ભેદમાં રે લોલ.
ધર્મ શાસ્ત્ર તણો વિવેક તો રહેતો નથી રે લોલ.
ન્યાયશાસ્ત્ર આદે ગ્રંથ તો જોયા નથી રે લોલ.
બ્રહ્મજ્ઞાનનો તો પાર નથી આવતો રે લોલ.
જ્ઞાની હશે ખરા, પણ કો નથી ભાવતો રે લોલ,
કહેશો સેવા કરો ગુરૂના ઉપદેશથી રે લોલ.
તે તો સાધ્ય કૃપાને; શું થાય વેશથી રે લોલ?
કહેશો મંત્ર જપો આદિ અષ્ટાક્ષરો રે લોલ.
હરિ સાન્નિધ્ય જવા ઉપાય છે ખરો રે લોલ.
એહેવું જાણીને તે હું જીભે જપું રે લોલ.
પણ મંન તપે વિષયથી તેમાં હું તપું રે લોલ.
એહેનું સાધન ઉપાય કાંઈ કહાવીયે રે લોલ.
રંક રડવડે કરૂણા હૃદય લાવીયે રે લોલ.
હજુ સંદેહ એક રહ્યો છે વળી રે લોલ.
ભગવદમાયા સહુથી હશે વળી વળી રે લોલ?
કે માહારો સંસ્કાર એહેવો હશે રે લોલ?
કે કાળ કરી ધર્મ વહ્યો જશે રે લોલ.
નામ પ્રતાપ નથી જણાતો કંસ્યો રે લોલ.

કે હજુ મારા મનમાં નથી વસ્યો રે લોલ.
નામ જપે છે જગત સર્વે મળી રે લોલ.
વૈષ્ણવ જાત્યમાં તો વર્ણ સહુકો ભળી રે લોલ.
તેમાં ફેરફાર કાંઈ જડતો નથી રે લોલ.
આપણા જોયામાં કોઈ પાર પડતો નથી રે લોલ.
જુઓ આગે અજામિલ નામે ઓધર્યો રે લોલ.
પાપ પર્વત તે એક નામે જર્યો રે લોલ.
અરધે નામે તરી ગઈ ગણિકા રે લોલ.
હરિનામ હુતાશનકણિકા રે લોલ.
આધુનિક કાળમાં હું એહેવું ચાહું છું રે લોલ.
મારા મનને ધીરજ આપી વાહું છું રે લોલ.
સાધન સાધ્ય હોય તો કૃતિ અવધિ લખો રે લોલ.
કૃપા સાધ્ય હોય તો કરાવી શકો રે લોલ.
કૃતિ સાધ્ય વાત લખીને જ તાવીયે રે લોલ.
કૃપા સાધ્ય હોય તો કૃપાથી ચેતાવીયે રે લોલ.
ભૂતળ કહેવાનું સ્થાનક એક છો તમો રે લોલ.
માટે બાળક બુધ્ધે બરબડી લખું અમો રે લોલ.
બરબડાટ સમજનાર તમો છો ખરા રે લોલ;
બીજા હશે પણ સહુ માયાને વર્યા રે લોલ.
જ્ઞાન સહિત કપટ રહિત મૂર્તિ પારખી રે લોલ.
એહેવો નિશ્ચે કરી દાસે વિનતી લખી રે લોલ.
માટે અંતર નિશ્ચે જે અમથી સધે રે લોલ.
શ્રુતિ સ્મૃતિ જોઈ કર્યો હોયે રૂદે રે લોલ.
બર્દ પાળીને તે દાસને ફરમાવીયે રે લોલ.
દોષ જોયા હોય તોય સમાવીયે રે લોલ.
છો હરિજન હરિ સનમુખ વળ્યા રે લોલ.
માટે શીખવો હરિ વશ થાય તે કળા રે લોલ.

સંત તરૂવરની રીત્ય તમો ગાઈ છે રે લોલ.
તેજ રીત્ય તમો પણ સાહી છે રે લોલ
માટે કરગરીને કેટલુંક વર્ણવું રે લોલ.
હું ખાતક ને તમો અરણવું રે લોલ.
માટે શીઘ્ર જવાબ પાછો વાળજો રે લોલ.
તંનના તાપ માહારા ટાળજો રે લોલ.
તમો લખતાં વાર રખે કરો રે લોલ.
તમારૂં હસુ ને અમારો મરો રે લોલ.
એ વાતમાં તો પુન્ય થાશે ખરૂં રે લોલ.
માહારૂં સામર્થ્ય નથી. જે ઉપમાં ધરૂ રે લોલ.
શેષ શારદાને શંકર જાણે નહીં રે લોલ.
જીવ શંકા કરે તેહ કો માને નહીં રે લોલ.
અવસર જાય છે તે ફરી નથી આવતો રે લોલ.
લક્ષ ચોરાસીમાં નથી ફાવતો રે લોલ.
માટે યત્ન કરી જતન કરાવજો રે લોલ.
સુના રૂદેહમાં હરિ પધરાવજો રે લોલ.
એ પાડ ગોસ્વામી ભૂલશે નહીં રે લોલ.
તમારી વાણી વડે જીવ તરશે કંઈ રે લોલ.
ભક્ત દેહ ધરે છે પર ઉપગારને રે લોલ.
પશુવત હોય તેહને કરે પારને રે લોલ.
હરિદેહ માસ કૃષ્ણપક્ષની તિથિ રે લોલ.
ઋષિ ગણના ગુરૂવારે વિનતી કથી રે લોલ.

કવિએ લખેલો ઉત્તર

સ્વસ્ત શ્રી સુભગ સ્થાન રાજનગ્ર છે રે લોલ.
જ્યાંહાં શ્રી નટવરજી સાર. ત્યાંહા સમગ્ર છે રે લોલ.
માધવરામ વ્યાસ તે સ્થળે નિવાસ છે રે લોલ.
વૈષ્ણવ વલ્લભી શ્રીકૃષ્ણ તણા દાસ છે રે લોલ.

ઘણા સુજ્ઞ, શ્રુતિ સ્મૃતિ શાસ્ત્ર જ્ઞાન છે રે લોલ.
દશા મુમુક્ષુની, માટે નભિમાન છે રે લોલ.
સર્વ ઉપમા લૌકિક તણી રીત્ય છે રે લોલ.
શ્રીમદ્ ભાગ્યઅવધિ કૃષ્ણ ચર્ણ પ્રીત્ય છે રે લોલ.
વર્તમાન કળી કાળ મહા દુષ્ટ છે રે લોલ.
તેમાં પંડિતોપિ થયા મતિ ભ્રષ્ટ છે રે લોલ.
તેહેવા સમય મધ્યે ધંન માધવરામજી રે લોલ.
થવા ચાહાવ છો પ્રસંન ધનશ્યામજી રે લોલ.
એહજ કૃપાનું સ્વરૂપ કૃષ્ણજી તણું રે લોલ.
સ્ફુરે ગુણ હરિતણા ના અધમપણું રે લોલ.
તમો કૃષ્ણ કૃપાપાત્ર છો અમો લહ્યા રે લોલ.
દોષકોષ કોટિ કલ્પના ખલુ દહ્યા રે લોલ.
લખીતંગ દયારામ કૃષ્ણદાસ છે રે લોલ.
દરભાવતી મધ્યે વર્તમાન વાસ છે રે લોલ.
કૃષ્ણસ્મરણ તેહનાં વાંચશો પ્રેમનાં રે લોલ.
પત્રદ્વારા સમાચાર પામ્યા ખેમના રે લોલ.
તમો લખ્યું, પ્રશ્ન–પ્રતિઉત્તર વાળજો રે લોલ.
યથામતિ લખ્યું વાંચી સંદેહ ટાળજો રે લોલ.
મંન હાથ્ય કરવું હાથ્ય નથી દાસને રે લોલ.
કૃપા સાધ્ય છે. નથી વશ્ય પ્રયાસને રે લોલ.
કેહેશો, કયમ નથી ? ઉપાય શાસ્ત્ર બહુ કહ્યા રે લોલ.
સીધી કૃપા વડે કથન માત્ર છે રહ્યા રે લોલ.
તથા ઈંદ્રિયો મૂર્છિત હોય છે ખરી લોલ.
પ્રાણ પ્રેર્યા વિના કાય ના કરી શકે રે લોલ.
તથા કૃપા વિના સાધન સહુ જાણજો રે લોલ.
કૃષ્ણ કૃપા યુક્ત સફલતા પ્રમાણજો રે લોલ.
સૌભરી મથ્યા; ન આવ્યું મન હાથમાં રે લોલ.

મચ્છ સંગ જોઈ ચલ્યા લખ્યું ગાથમાં રે લોલ.
યાચી રતી મોહતી વિધિ ચલ્યા નહી રે લોલ.
પુત્રી પૃષ્ઠ ધાયા વિકલ થઈ ખલ્યા તહીં રે લોલ.
ઉચિત હતું તે તજ્યું અનુચિત કર્યું રે લોલ.
અનુમાન કરી જુઓ અજીત મન ઠર્યું રે લોલ.
શંકર ઈંદ્ર ચંદ્ર નારદ પરાશર ઋષિ રે લોલ.
ઈત્યાદિ મોહોટા સમર્થ; બાકી કસી રે લોલ.
તદપિ મંન વશ્ય રહ્યું નથી વિચારજો લોલ.
જેહેને થયું તેહેને કૃપાબળે ધારજો લોલ.
કહેશો કૃપા વડે સીધી સર્વ કહી કથી રે લોલ.
કૃપા સરલ છે શું ? મોહોટાંને મળતી નથી લોલ.
તે પણ વાત સત્ય, દુર્લભ તો છે ઘણી રે લોલ.
તેહેનો એક છે ઉપાય જો આવે બણી રે લોલ.
સાચી દીનતા વડે સિદ્ધ શ્રી હરિ રે લોલ.
અવર કર્યાથી નહીં જ: માનજો ખરી રે લોલ.
ગોપી જંનની કથા સુણીને સંદેહ ટળ્યા રે લોલ.
અભિમાનથી વિયોગ દૈં નથી મળ્યા રે લોલ.
દૈન્ય આવ્યે સદ્ય કૃષ્ણની કૃપા લહે રે લોલ.
કૃષ્ણકૃપા થતાં ન્યુન્ય કસ્યું ના રહે રે લોલ.
કહેશો દીનતા આવ્યાનો પણ ઉપાય શો રે લોલ.
સતસંગ કર્યે દીનતાને પાંમશો રે લોલ.
કહેશો સતસંગ પણ ક્યાંથી કહાડીએ રે લોલ.
તેહનો પણ ઉપાય સરલ છે દેખાડીયે રે લોલ.
કૃષ્ણ નામ જ સતસંગ કલીને વિષે રે લોલ.
એ વિના સંદોષ કર્મ કલ્લા દીસે રે લોલ.
જ્ઞાન કઠિણ, સવગુણ સાધન રહ્યું રે લોલ.
એ માન લીધનભર્યું ન્યાય ધ્રુવાક્ષરે લહ્યું રે લોલ.

કોક કાળે શિવ કોઇયકનું હોય છે રે લોલ.
તદપિ સ્વરૂપાનંદ છે ને દ્વૈત ખોય છે રે લોલ.
કૃષ્ણસેવા તો ફળ છે સર્વે તણું રે લોલ.
ગુરૂકૃપાબળે બણે કઠણ તો ઘણું રે લોલ.
પંચ વર્ણ તથા અષ્ટ સકળ સાર છે રે લોલ.
ભટકતે મને પણ જપતાં બેડો પાર છે રે લોલ.
ચિત્ત ભટકતું ને ભોજન જો કીજીયે લોલ.
સ્વાદ છોછો, તદપિ ઉદર ભરી લીજીયે રે લોલ.
મન સ્થિર થવા શોચ રખે રાખતા રે લોલ.
સદા કાળ રહેજો કૃષ્ણનામ ભાખતા રે લોલ.
કૃષ્ણ જપતાં મન એની મેળ્યે હારશે રે લોલ.
રૂદે શુધ થતાં હરિ ઉર પધારશે રે લોલ.
નામે રૂદે શુચિ થશે સ્વલ્પ કાળમાં રે લોલ.
વાસના બળેથી ઠરશે મન ગોપાળમાં રે લોલ
કર્મકાળાદિ બળ પ્રપન્ન પર નથી રે લોલ.
સર્વ ઇચ્છા હરિદાસને કહું કથી રે લોલ.
સંસ્કારનું કથન ઇંહાં છે કશું રે લોલ?
ગુરૂ દ્વારા શર્ણ ગ્રહ્યું, કૃષ્ણે મન વસ્યું રે લોલ.
સંસ્કાર કર્યો હતો મલમાસને રે લોલ?
શર્ણમાત્રે આપ તુલ્ય કર્યો દાસને રે લોલ.
વિધિ ને નિષેધ અડે યુગ્મ સૃષ્ટિને રે લોલ.
પુષ્ટિસૃષ્ટિ ચાહે કૃષ્ણકૃપાદષ્ટિને રે લોલ.
દુરાચારી અતિશે તદપિ ધંન છે રે લોલ.
જો છે એક કૃષ્ણ ટેક જન અનન્ય છે રે લોલ.

સર્વ સાધન સૌ ધર્મથી સમર્થ છે રે લોલ.
કૃષ્ણ વિમુખ છતાં સકળ યત્ન વ્યર્થ છે રે લોલ.
ચમત્કાર જોવા ઇચ્છો છો નામના રે લોલ.
એ વિચાર પુષ્ટિસૃષ્ટિને ન કામના રે લોલ.
અવિશ્વાસ અખિલ બાધ તણું રૂપ છે રે લોલ.
શુધ્ધ પ્રતીતિ આવી તે ફળસ્વરૂપ છે રે લોલ.
ઇંદ્રિજીતનું બ્રહ્માસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ ગયું રે લોલ.
નીર સ્વાતી વિશ્વાસે ચાતકે લહ્યું રે લોલ.
વળી સર્વનો સિધ્ધાંત થોડામાં કહું રે લોલ.
ગુરૂ ગ્રંથાદિક દ્વારા જે હું કહું રે લોલ.
અનન્યપતિવ્રતધર્મ સાર સર્વનો રે લોલ.
ભક્તદ્રોહ અન્યાશ્રય, અભાવ ગર્વનો રે લોલ.
હરિગુરૂ સંત એકતા,-આધીનતા રે લોલ.
સર્વદેહી ઉપર દયા સહીત દીનતા રે લોલ.
અનાયાસ લાભથી સંતોષ રાખવો રે લોલ.
વૈષ્ણવ ધર્મ લોભ સારૂ કયહું ન દાખવો રે લોલ,
દુષ્ટ સંગ થકી સર્પ તુલ્ય નાસવું રે લોલ.
એક કૃષ્ણ વિના ફળમતિથી ત્રાસવું રે લોલ.
એ પ્રમાણે શિક્ષા આચરણમાં આવશે રે લોલ,
દયાપ્રિતમ કૃષ્ણ નિજ નિકટ બોલાવશે રે લોલ.

એમાં લેખકે પત્ર લખ્યા સાલ વિ. સં. ૧૮૮૬ ચૈત્ર ભાનુવાર આપી છે.

પત્ર ૨

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના ઉપર કડીના એક વૈષ્ણવે લખેલો પત્ર

માત પીતા શીર સીરોમણી

ભાઈ દયારાંમભાઇની સેવામાં

કડીથી દાસાનુસાસ ચરણુજ હરજીવન બાળાના સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણાંમ તથા જે અંગીકાર કરવા અત્ર આપની કૃપા વડે કુશળ છું આપણી કુશળતા પત્રનો સદા નીરંતર અભીલાષી છું વાસતે પોતાનો દાસ જાણી કૃપા પત્રદ્વારે સંભાવના લેવી. હું તો રંક જીવ આપને આધારે રહ્યો છું. માહારે તો સરવે વાતે આપ વીના બીજો કોઈ નથી મને જે રીતે આપનો જાણો છો તેજ રીતે જાણવો માહારા ઉપર સદા ક્ષમા રાખવી હું તો ક્ષણ માત્ર આપના ચરણાવિંદનું સ્મરણ ભૂલતો નથી માટે એહેવીજ કૃપા કરે જવી. જેથી માહારૂ ચીત સદા નીરંતર આપની સેવા વિશે તદબર રહે એજ વીનંતી.

સંવત ૧૯૦૨ ના ચઈત્ર સુદ ૯ રવીવાર.

પત્ર–૩

શ્રી. દયારામભાઈ ૬૪ વરસની વયે ગંભીર માંદગીના બિછાને પટકાયા હતા એની ખબર પડતાં જ, એ બાબતનો પત્ર આવતાં જ, ત્રિકાળદર્શી મહાત્મા શ્રી. ઇચ્છારામ ભટ્ટજીની ગાદીએ આવેલા શ્રી. નારાયણદાસે પોતાનો પૂજ્યભાવ દર્શાવતો, ઓસડ ઉપચાર બતાવતો તેમજ શ્રી. દયારામભાઈના ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભજી મહારાજનો ઉલ્લેખ કરતો પત્ર ડાકોરથી લખ્યો હતો (સં. ૧૮૯૭, શ્રાવણ વદિ ૩).

પત્રની શરૂઆત :—

'श्रीरणछोडजी सत्य छे'

"परम भगवदी पीतासरुप अष्टकाव्यनी उपमाने योग्य श्रीमाहाप्रभुजीना परम कृपापात्र श्रीदयारामजी जोग्य श्रीडाकोरथी

ली. नारायणदासना घणा करीने प्रेमसहीते जैश्रीकृष्ण अपरंच तमारो पत्र आव्यो शरीरने कष्ट प्रथम सांभलुं हतुं तेथी घणी चींता थाती हती ने वली पत्र वांचाथी घणी ज चींता थई ते कांई लखवामां आवती नथी."

પત્ર લખ્યા સંવત આ પ્રમાણે છે :—

"पछे तो सर्वे करता सुखना श्रीपती छे। तमाराथी कांई अजांणू नथी तमारा सतसंगने वीशे चीत तो घणू रे छे। हरीईछाथी सुख थये मेलाप थाय तो घणू। मनने वीश्राम थाय तमारा शरीरने सुख थयाना समाचार लखवा जे चींता घणी रेहे छे ते नीवृत थाय। घणू शु लखवु मीती संवत १८९७ना श्रावण वद ३"

પત્રની પાછળ આ પ્રમાણેનું લખાણ છે :—

"आ कष्टमां तो तमारे तमारा गुरु श्रीवल्लभजी माहाराजना चरणोनुं ध्यान करवुं उचीत छे—श्रीआचारजी श्रीरणछोडजी श्रीनाथजी सर्वे छे ते धानथी सर्वे सुख छे ते तमे जाणो छो अमो तो तमारा छोकरावत छीये एटले लखवाः जोग नथी.

પત્ર–૪

શ્રી દયારામભાઈની ૭૨ વર્ષની વય હતી ત્યારે એમની આજ્ઞાથી અને એમના આશીર્વાદથી એમના સાહિત્યના પ્રચારાર્થે સમસ્ત ગુજરાતમાં ફરતા એમના પટ્ટશિષ્ય જોશી રણછોડભાઈએ એમની ખબર અંતર પૂછતો, પોતાનો પૂજ્યભાવ દર્શાવતો પત્ર સુરતથી ડભોઈ લખ્યો હતો :

श्रीबालकृष्णजी आगल सुध करुं छुं.

श्रीमद्गोवर्धनोद्धरणधीर परमप्रीय परमकृपालु मुरब्बी श्री प. भाईश्री दयारांमभाईनी सेवामां आज्ञाधारक चरणरज रण-

छोडना श्रीसुमर्ण डंडवत्. श्रीसुरतथी जत अत्रे आपना कृपालुताना बलथी कुसल छुं ने आपनी कुसलता अहर नीरंतर चाहु छुं ने परंतु लखवा कारण अे छे के कृपानाथ आप जेहेवी रीते पोतानो जाणी कृपा राखो छो ते प्रमाणे पोतानो वालक जाणी कृपा राखसो ज एम म्हारा मनने नीश्चे ज छे. वीजुं वाई जीवकारनी साथे डाढम नं. ३ अनास नं. २ मोकलो छे ते मंगावी लेजो ने कृपा करी भाइ दोलत पासे पोहोंचानो जुवाप लखावजो ने भाइ साहेंब अहींना माहारा स्नेही ठाकुरदासजी त. लाला असेराम त. चीमनलालजी त. शास्त्री प्रभुसंकर ए सरवें मंडलना श्रीसुमरण घणा घणा करी वांचवा एज वीनती संवत् १९०५ना मागसीर वद १०"

पत्र–५

શ્રી. દયારામભાઈની ૭૪ વરસની વય હતી ત્યારે ભોગીલાલ ઉત્તમરામે શ્રી. દયારામભાઈની કવિતાનો ગ્રંથ મંગાવતો પત્ર ડભોઈ લખ્યો હતો (સં. ૧૯૦૭, ફાગણ વદિ, રવિવાર): કવિશ્રી માટે વાપરવામાં આવેલા વિશેષણો તરફ ધ્યાન આપવા વિનંતિ.

"पत्र"

"स्वस्ति श्रीडभोइ माहाश्री शूभ स्थले पुंन्य पावन विवेकना समूदर धर्मधुरंधर महिमाप्रसिद्ध निगमअर्थप्रविण सुर्यनी पेरे उदोतकारि चंद्रनि पेरे शितलता वैष्णवना कल्पतरू श्रीनाथजीना कृपापात्र गुजरधरना भगवदिमां शिरोमणी अहेवि अनंतकोटी सुभ उत्तम उपमालायक तिर्थस्वरूप मुरवि सिरछत्र भगवदि 'श्रीदयाशंकरभाई' दिन दिन प्रताप सिवाये अेतांन श्री जोसि कुबेथिला भगवदीना चरणरज केहेवा मात्र भोगिलाल उत्तमरामना श्रीसर्ण वांचजो अत्रापि कुसलास्तु आपनि जस-

किरति सदा निरंतर चाहिये छीये ने अम्यो तो रंक वैष्णव छिये पण भगवदि व्रीजनाथ धरणीधर थया तेज अमारा वडाउवा ने तेमना स्थलमां श्रीठाकोरजी श्रीगिरधारीजी अमारे विराजे छे ने व्रीजनाथनी वांणि एक लाष ने पांतरिस हजार पद कर्यां छे ए रित्ये तमारि कृपा छे पण लखवानुं हांसल ए छे जे आपनि कवितानुं पुस्तक १ कृपा करिने अमारा मंदिरमां मोकलवुं एटलो घणोक अभिलाष छे माटे कृपा करिने अमारा गांमना मेहेता ललुभाइ जेठाभाइ डभोइनिवासी छे तेमनी साथे कागल लपीने पुस्तक अमारी उपर कृपा करी मोकलजो ने कागलमां लषयुं पुस्तक राषजो ए रीते लषवुं फरीथी लषवानुं हांसल ये छे जे पुस्तक आपी देवानुं न होय तो अमो पुस्तक उतारीने तमने पोचाडिशुं ए रित्ते अभिलाष छे माटे कृपा करिने पुस्तक मोकलवुं सुज्ञेषु किमधिकं ॥ आपनि पासें भगवदि समागममां होय तेमने अमारो श्रीसगरण केहेवो ॥ दोहरो ॥ कागद थोरो हेत घनो मोहोसे लषो न जाय ॥ रतनागर सागर भरो गागर कम समाय ॥ १ ॥ दिक दुनो ओर बाण रष खंड मुकिने जोये ॥ 'भोगी' दीनता वरण बे वेगे पडो छु दुर ॥ २ ॥ मीती संवत् १९०७ना फाग्गुन वदि ५ रवेउ ॥ पत्रनो अभिलाषी छुं माटे लखवो : अमारा गामना मुषी पटल गोपालजी कासीदास ता. चा. बाजीभाइ धर्मदासनो डंडवत सेवामां अंगीकृत्य करवो.

આ પત્રમાં શ્રી. દયારામભાઈની સર્વત્રિક પ્રતિષ્ઠા અને સાવભૌમ મહત્તાનાં દર્શન થાય છે.

પત્ર–૬

એમની ૭૫ વરસની વય હતી ત્યારે રાજપીપળાથી (નાંદોદથી) નંદકુંવરબાએ સૂકો મેવો અને ધોતીજોટો મોકલી પોતાનો પૂજ્યભાવ દર્શાવતો પત્ર ડભોઈ લખ્યો હતો (સં. ૧૯૦૮, પોષ સુદિ ૪, શુક્રવાર):

નિ. લી. ગો. શ્રી ત્રીકમરાયજી મહારાજ

પ્રાકટ્ય : ભાદરવા સુદિ ૧૫, સં. ૧૮૫૫.

(આશરે ૧૧૫ વર્ષના જૂના ચિત્ર પરથી)

કવિવર શ્રી દયારામભાઇના ગુરુદેવ નિ. લી. ગો.

શ્રી વલ્લભલાલજીની ગોદે કાશીથી આવેલા.

નિ. લી. ગો. શ્રી છોટાજી મહારાજ

રાજનગર

પ્રાકટ્ય: સં ૧૮૩૯ના માગશર વદિ ૧૨.

કવિ શ્રી દયારામભાઇના લઘુ સમવયસ્ક પ્રેરણા ગુરુ

પત્ર

"સ્વસ્તિ શ્રી ડભોઈ મહાશુભ સ્થાને સકલગુણસંપન્ન અનેક શુભ ઉંપમા સહીત પરમ વૈસ્નવ ભટજી શ્રીદયારામજી પૌગંડપ્રતાપ સ્વસ્થાન રાજપીપલા નાંદોદથી અખંડ સોભાગવંતા બાઈ નંદકુવરબાના જય શ્રીકૃષ્ણ વાંચવા. અત્રે અહીં કુશળ છે તમારી કુશળતાના પત્ર લખવા. પરંતુ લખવા કારણ એ છે જે અહીંથી હલકારા રણછોડ સાથે સાંમાન મોકલો છે તે તપાસી લેવો.

ધોતી જોટા ૧	બદામ શે. ૫
	દરાક્ષ શે. ૧

સદરહુ પ્રમાણે પહોંચશે આ તરફનું કામકાજ લખવું મીતી સંવ ૧૯૦૮ ના પોશ સુદી ૪ શુક્રવાર."

પરિશિષ્ટ ૮મું

કવિશ્રી દયારામભાઈનું મૃત્યુપત્ર.

શ્રીમદનમોહનો જયતી.

લી. વૈષ્ણવ ભટ દયાશંકર પ્રભુરામ જત અમારું જે ભવીશ છે તેને ભેટ ભાટ તથા ખરચવા વાપરવાની વીગત અમોએ અકલ હોંશીઆરીથી કરી છે તેની વિગત.

ઉ

શ્રી ભેટ ખાતું.

૫૦) શ્રીનાથજીની ભેટના.

૧૫૦) અમારા ગુરૂ શ્રીવલ્લભજી મહારાજની ગાદીએ શ્રી ત્રીકમરાએજી મહારાજ.

૮૦) શ્રી મદનમોહનજી સેવે તેને.

૫૦) રોકડા.

૧૩) સામગ્રીના રોકડા

—

૬૩)

૧૨) ડભોઈના ચોત્રાના લાગાના.

૫) કસબાના પસાએતાના દાણના

— કું. ૨૧.

૧૭)

—

૮૦)

આભુષણ તથા વાસણ સુધાં

૧૨) સમરપણીના મંડાણના

૨૫) બાઈ રતને મહારું કામકાજ કર્યું ને ચાકરી કરી તેને.

૨૦૧) અમારી ઉતરક્રીયાનં, બારમા, સવરશી, સંવછરી, પજેતના તથા શ્રાધ તથા સંવછરી સુધાંના ચંડોદમાં અમારા થોકમાં માધવ છે તે તથા બાપુ એ જણ મલીને કરે. ને અમે જે થોકમાં છીએ તે થોકમાં ક્રિયા કરે. લાડાં કુલેર સુધાં એ રૂપૈયા ૨૦૧) છે તે વૈષ્ણવનં હાથે ખરચાએ તેની વિગત.

૧ ભાઈ રણછોડજીભાઈ વૈષ્ણવ ત્રવાડી રાજારામ સુત

૧ મેતા ત્રીકમદાસ હરજીવનદાસ.

૧ વૈષ્ણવ લલુભાઇ સાગરમલ કાયસ્થ.

૧ કંસારા ભુખણદાસ હરખજી.
૧ પરી. દામોદર ભગતીદાસ.
૧ મેતા સુરજરામ રૂઘનાથદાસ.

શ્રી મદન મોહનજી વૈષ્ણવ જમનાબાઈને માથે પધરાવ્યા છે તેમના આભુષણ તથા વાસણની વીગત.

૧ હેમનો ગલચુવો ૧ રૂ. ૧૧)નો આશરે. ૧ કંઠસરી ૧ હેમના મણકાની.
૧ વેણુજી ૧ રૂપાની ૧ કટોરી ૧ રૂપાની કીંમત રૂ. ૮) ની.
૨ ત્રાંબાનું બેડું ૧ ત્રાંબાની થાળી
૩ ત્રાંબાની લોટી ૧ ત્રભાણી
૧ ત્રાંબાની ઝારી ૧ ચંદનહાર હેમનો.
૧ કટી મેખલા ૧ હેમની. ૧ મોતીની માળા ૧ બે સરી કીંમત રૂ. ૮).
૧ રૂપાની ઝારી કિંમત રૂા. ૭)
૧ કટોરી નં. ૧ રૂપાની કીં. ૪ાા ની. ૨ લોટા ૨ પિત્તળના
૧ ત્રાંબાનો ઘાણીઓ નં.૧ રૂ.૬ને આશરે ૧ લોટી ૧ જમાના જળી પિત્તળની
૨ તપેલીઓ ૨ ત્રાંબાની ૧ પિત્તળનો વાડકો
૧ ત્રાંબાનો દાબડો ૧ ઢાંકણ સુધાં ૨ ત્રાંબાની કાશંદી૧તા.આબખોરો૧
૩ ત્રાંબાના લોટા ૧ કહલીની વાડકી
૨ કરવા ત્રાંબાના ૧ કહલીનો વાડકો
૨ ત્રાંબાની દાબડી ૨ ૧ કાંસાનું ઠાડીયું
૨ ચંદની ૨ ત્રાંબાની ૨ કાંસાની વાડકી
૩ આરતી તથા ઘંટા તથા ધુપદાનું

એણી વિગતે શ્રી ઠાકોરજીનાં આભુષણ તથા વાસણ તથા રૂ. ૫૦ રોકડા અંકે પચાસ પુરા જમનાબાઈને ઠાકોરજી જોડે આપ્યું છે. તે સર્વે તેના ઠાકોરજી પધારે ત્યાં વાસણ તથા આભુષણ જાએ; રૂપૈયા નહીં. એ વિગતે લખ્યું છે. તે કરવું ખરૂં પણ અમને ભાગવદ પ્રાપ્તી થયા પછી અમોને આરામ થાએ તારે અમો બધુ વાપરીએ. તેમાંનો અમોને બાધ નહીં. સંવત ૧૮૯૮ના માગશર વદી ૧૩ને રવિવાર.

૧ આત્ર મતુ ૧ અત્ર સાખ
૧ વૈષ્ણવ દયાશંકર પ્રભુરામ ૧ વૈષ્ણવ રણછોડજી રાજારામ સાખ

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સહી

૧ મેતા ત્રીકમ હરજીવણદાસ સાખ
૧ કંસારા ભૂખણ હરજીની સાખ
૧ ભટ બાપુ વલ્લભમ સાખ
૧ મહેતા સુરજરામ રઘનાથદાસ સાખ
૧ પરી દામોદરદાસ ભગતીદાસ સાખ
૧ પરી કેસુરદાસ રામદાસ સાખ

પ્રહ્‍લાદ ભાઈ દયાશંકરભાઈની સમક્ષ સંવત ૧૯૯૮ પોષ સુદ ૧

સજ્જા બેન બેનજીને — દ્રોનો ટોપલો ગોરને
લુગડાં માધવને — સંક્રાંતી બાપુના દીકરાને
પદ ૧ ભાઈ બાપુને — પદ ૧ દાજીની દીકરીને
પાણીનું બેહેડું મુગતાને — પદ ૧ ભગવાનની દીકરીને
ઉમા માહેસ્વર બેન રાધીને.

તારીજ

સજ્જા લુગડાં પદ વિગેરે.

સજ્જાની વીગત—

૧॥	પલંગડી ૧		લુગડાં
૨)	ગોદડું	૭)	પાઘડી ૧
૦॥	ઉશીકું	૨॥	દોપટો ૧
૦)≡	દીવી	૦॥	જોડો ૧
૨)	પાટી	૬)	ધોતીઉ ૧
૧)	પાકેટ	૧)	અંગરખુ ૧
૨॥	તલાઈ	૧૧)	પદ ૧ વીગેરે
૧।	ચાદરો ૨		થાલી ૧, લોટો, વાડકો
૦॥	ગાલમસુરીઆ	૩)	ઉમા માહેસ્વર તા. ડગલી
૦)⌐	પડાઉઆ	૧૨)	બેહેડાના
૦॥	જોડો	૩)	ડગલી

પરિશિષ્ટ ૯ મું

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું ગદ્ય લખાણ

પ્રશ્નોત્તરમાલિકા નામના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાંથી

મન શી રીતે જીતાય?

श्री कृष्णाय नमः

વળી શિષ્ય બોલ્યો કે મહારાજ, આપે મુને શ્રીહરિસંબંધી સ્વપ્નાનુભવ સાચો યુક્તિદષ્ટાન્ત વેદશાસ્ત્રને વચને બતાવ્યો, તે મારા હ્રદયમાં બેઠું. પણ વળી એક મુને સન્દેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે આપ પ્રત્યે હું વિનતિ કરું છું કે શ્રીહરિના રૂપનું ધ્યાન ધરવા બેસીએ છીએ, તે સમય મન તે ધ્યાન વિષે મોટું વિઘ્ન નાખીને કલેશ, કુતર્ક ઘણા કરે છે. એ આદ્યે બીજી શુભકૃતિ કરતાં પણ અશુભ વાસના ઉઠે છે, એ આન્તરકલેશ કોઈને કહેવાતો નથી, એ દુઃખ મટવાનો કાંઈ ઉપાય હોય તો મુને કહો. એવું સાંભળીને શ્રીગુરુદેવ બોલ્યા, કે હે તાત! તેં એ વાત અમને પૂછી તે કંઈ ખોટી નથી. એ કલેશ તો અન્તરમાં સર્વને હોય છે, પણ હરિભક્ત સમજુ હોય તેને વિશેષે થાય. તેનું કારણ કહીએ તે સાંભળ કે—હરિનું ધ્યાન, ચિન્તન, મનન, સ્મરણ જે કરવું તે તો એક ઠેકાણે મન સ્થિર હોય ત્યારે થાય. તે મન તો અતિશય ચંચલ છે. મહાબળિષ્ટ છે. અગ્રાહ્ય છે. તે શ્રીભગવદ્ગીતામાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર પ્રત્યે વિનતિ કરી છે તે વચન—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ।

ત્યારે શ્રીભગવાને એટલો ઉપાય બતાવ્યો તે વચન—

अभ्यासेन हि कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

તે જે ઉપાય શ્રીપ્રભુએ બતાવ્યો તે વાત તો સત્ય જ છે. અહીં ગુહ્ય શું છે તે કોઈના સમજ્યામાં નથી આવતું. તે તું વિચાર કે મોટા મોટા યોગી, મુનિ, વૈરાગ્યધારી અભ્યાસ ઘણાએક કાલ લગી કરે છે, પણ તેનું મન વશ નથી થતું, તે કેમ જાણીએ? કે અપસરા આવી છલાવે છે ત્યારે તે છલાય છે, અને હજારો વર્ષનું તપ ધૂળ મેળવીને ચાલી જાય છે, તે મોટા યોગી પાછળથી પસ્તાય છે. પણ તે સમય મનસ્થિર નથી રહેતું. જો રહેતું હોય તો શીદ છળાય? માટે નથી જ રહેતું. વળી ઘણા કાલ લગી યોગ સમાધિ કરે છે, અને વળી સમાધિ ઉતરે છે, તોએ પછી પૂર્વે મનની વૃત્તિઓ હોય તેની તે લઈ ઉઠે. યોગે કરીને પણ મનવૃત્તિઓ શમતી નથી, તે 'યોગવાશિષ્ઠ' ગ્રંથમાં લખ્યું છે તે કિંચિત્ કહી દેખાડીએ છીએ, તે તું સાંભળ કે 'એક યોગી કોઈ એક ગૃહસ્થીને ઘેર ભિક્ષા લેવાને ગયો હતો. ત્યાં રસોઈ સઘળી થઈ હતી, પણ કઢી બાકી હતી. ત્યારે ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ કહ્યું કે હે મહારાજ! લગારેક બેસો, કઢી થાય એટલી વાર છે.' ત્યારે તે યોગીએ વિચાર્યું જે એટલી વાર વૃથા ખોઈએ તેથી ભગવદ્ધ્યાન કરીએ તો સારૂ. એમ જાણીને ઘરમાં એકાંત સ્થળ અંધારામાં પાછળ હતું ત્યાં બેસીને તે યોગીએ ભગવદ્ધ્યાન કરવા માંડયું. તેથી ચિત્ત ધ્યાનમાં લાગી ગયું. તેને સમાધિનો અભ્યાસ હતો તે સમાધિ થઈ ગઈ. પછી સમાધિ ઉતારવી પોતાને વશ રહી નહિ. પેલી કઢી થયા પછી પેલા ગૃહસ્થે તો તે યોગીને ઘણી હાંકો મારી. તેના મઠમાં સઘળે શોધી આવ્યા, પણ તે યોગી ન જડયા. ત્યારે હારીને તે ગૃહસ્થના ઘરનાં સર્વ જમ્યાં, પછી ભગવદિચ્છાએ તે ગૃહસ્થને ઘેર બેચાર ઘાસના ગાડા આવ્યાં. તે યોગી બેઠા હતા. તે ઘાસ ભરવાનું હતું, ત્યાં અંધારે યોગીને દીઠા નહિ, ને બધું ઘાસ ત્યાં નાખ્યું, પછી કેટલાએક દિવસે હરીચ્છા થકી તેમાં અગ્નિ પડયો, પછી તે ઘાસને સંબંધે સઘળું ઘર બળી ગયું, ને જોડેનાં ઘરો પણ ઘણાં એક બળ્યાં. પછી ત્યાં ઘણાએક વર્ષ વીતી

ગયાં ને ઉજ્જડ પડ્યાં ને એ ચાર પેઢી પછી તેના કુલમાં કોઈ ધનાઢ્ય નિપજ્યો. તેણે ત્યાં પાછું ઘર કરવા માંડ્યું. તે ઘણીએક પૃથ્વી ચઢી ગઈ હતી. તે ખોદતાં ખોદતાં ઘણુંએક ઉંડું ખોદ્યું, ત્યારે પેલા યોગી નીકળ્યા. તેના યોગબલે કરીને તેવું ને તેવું શરીર રહેલું જોઈને કેટલાએક ડાહ્યા મનુષ્યોએ કહ્યું કે એ કોઈ યોગી હશે. એના મસ્તક ઉપર માખણ ઘસો. તે ઘણીએક વાર માખણ ઘસતાં સમાધિ ઉતરી, ત્યારે તે યોગી બોલ્યા કે—કઢી થઈ?

એજ રીતે, એક નટુવાને સમાધિ કરતાં આવડતી હતી, તે તેણે કોઈ એક રાજાને ત્યાં ઘણાએક નટુવા મળ્યા હતા, તેમાં તે નટુવો નવો ખેલ બતાવીને હું ઘોડો માગીશ, એવી ઇચ્છા મનમાં રાખીને સમાધિ કરી, પાછલા યોગીની પેઠે પરવશતા થઈ ગઈ. પછી ઘણે કાલે પેલા યોગીની પેઠે સમાધિ ઉતરી ત્યારે તે નટુવો એમ બોલ્યો કે "ઘોડા હું લોં પાંઉ". એમ એવી વાતોના ઇતિહાસ તો ઘણા છે. પણ થોડામાં સમજી લેજો કે યોગ થકી પણ મનની વૃત્તિ નથી સમતી, પછી અભ્યાસ તે કોઈ કેટલો કરશે? માટે એ મન તો ભગવાન પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપમાં કૃપા કરી દૃઢ લગાડે ત્યારે જ લાગે, બીજો ઉપાય નથી. વળી એક વાત કહું તે સાંભળ. કે શ્રીભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીભગવાન પ્રત્યે અર્જુને એમ પૂછ્યું કે—હે મહારાજ! મન તો નીચી વાતમાં પડતાં ડરે છે, તેને જબરજસ્તી અધર્મકાર્ય નીચવસ્તુમાં નાખીને કોણ ભ્રષ્ટ કરે છે? જો પોતાની મેળે ભ્રષ્ટ થતું હોય તો પાછળથી પસ્તાય શા માટે? માટે પોતાની મેળે ભ્રષ્ટ થવું સંભવતું નથી. ત્યારે આપ એમ કહેશો કે—પૂર્વના અનુચિત કર્મ કરેલાં છે તેનું એ ફલ છે તો તે પણ મોટાને પૂર્વનું અનુચિતકર્મ સંભવતું નથી, ત્યાં તે મોટાને પણ એ દુઃખ તો છે એ સન્દેહ રહે છે, ત્યારે આપ કહેશો કે મોટાને ન હોય તો અર્જુન થકી મોટું કોણ? એ દુઃખ અર્જુનને વીતતું હશે ત્યારેજ એ પૂછ્યું હશે ને? માટે એ કોટિક સાધને પણ મન તો વશ નથી જ થાતું, તે કેવલ આપની કૃપાબલેજ થાય; હે પ્રભો!

આપની કૃપા પણ ઉપાયવશ નથી, એક સાચી દીનતા તમારી કૃપાનો હેતુ છે, તેવી દીનતા તો આપ આપો ત્યારે આવે; એવું વિજ્ઞપ્તિગ્રંથમાં શ્રીગુસાંઈજીએ કહ્યું તે વચન.

यद्दैन्यं त्वत्कृपाहेतुर्न तदस्ति ममाण्वपि।
त्वं कृपां कुरु राधेश यया तद्दैन्यमाप्नुयाम्॥

માટે હે શિષ્ય ! વિચારતાં કશું જીવના હાથમાં સાધન નથી, તે તેનું દૃષ્ટાન્ત બતાવું તે તું વિચારી જો વ્રજવનિતાઓમાં શું સાધન હતું ? પણ પોતે પોતાની મેળે કૃપા કરીને કોટિકંદર્પ લાવણ્યરૂપ શ્રીગોપીજનને દેખાડીને પોતાના રૂપમાં તીહાંનાં (તેમનાં) મન આસક્ત કર્યાં તે કેવાં કર્યાં ? કે બલાત્કારે ખેંચીને, પ્રપંચમાં નાંખે તદપિ ન પડે, એવાં લોભાયાં. એ રીતે પ્રભુ કૃપા કરીને જે ભકતનું મન પોતાના સ્વરૂપમાં દૃઢ લગાડે ત્યારે જ લાગે, તે લાગ્યું કેમ જાણીએ ? કે-પ્રપંચની વિસ્મૃતિ સહજ થઈ જાય. એવું સમજી લેજે. ત્યારે તું વળી કહેશે-મન તો સ્થિર નથી રહેતું ને માનસિક કુકૃતિઓ અકથિત થાય છે. તે કોટિ પ્રાયશ્ચિતે મટે નહિ એવી, ત્યારે એ જીવને પ્રભુ પામવાનો ગુણ ક્યારે ? તે વાત તો ખરી, પણ આ કલિકાલમાં એટલો મોટો ગુણ છે કે માનસિક પાપ ન લાગે. માનસિક પુણ્ય તો લાગે. વળી કલિયુગમાં એક મોટો ગુણ છે, સત્યયુગમાં તો એક જણ પાપ કરે તે બધાં સગા કુટુંબને લાગતું. તે આ કલિયુગમાં તે પ્રકાર નથી, જે પાપ કરે તેને જ લાગે.

મન શી રીતે જીતાય ?

कलौ कृत्येव लीप्यते, इत्यादिवचनात्।

વળી તુલસીદાસ ભગવદીયે પણ શ્રી રામાયણમાં લખ્યું છે તે (ચોપાઈ)

યહ કલિજુગકો પ્રબલ પ્રતાપઃ-માનસ પુણ્ય લગે, નહિ પાપ;

વળી કલિયુગમાં મોટો એ ગુણ છે કે આખા જન્મમાં એક વાર પણ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ચરણારવિન્દનું ધ્યાન કર્યું હોય તો તેને સ્વપ્ને

પણ યમદૂતનું દર્શન ન થાય તેનો શ્લોક—

सकृन्मनः कृष्णपदारविन्दयोः ।

વળી એક વચન કહીએ તે સાંભળ તેનો શ્લોક—

कलेर्दोषनिधे राजन् नास्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत् । स्कं. १२-३-५१

વળી એક બીજી વાત પણ છે કે શું શુભકૃતિ કરતાં દેવતાને તથા અદેવ જે અસુર તે ઘણાં વિઘ્ન કરીને મન ભ્રષ્ટ કરે છે તેનું વચન.

त्वां सेवितां सुरकृतायां बहवोन्तरायाः ।

વળી પુરાણાન્તરે વચન છે તેનો શ્લોકઃ—

कोटिः धनुर्धरगीतायां तद्व जाह्नवीतटे ।
तदर्धं हरिसेवायां तदर्धं दक्षिणे करे ॥

એમ અસુરજન વિઘ્ન તો કરે પણ તે વિઘ્ન દેખીને હરિસ્મરણ મુકી ન દેવું. તે હરિસ્મરણના બલથકી એની મેળે શાન્ત પામે. વળી એક વાત કહીએ તે સાંભળ કે પૂર્વે અનેક અધમ અવતાર પામીને ઘણાં કુત્સિત કર્મરૂપી મોટો ઉકરડો થયો છે, તેની ઉપર હરિસ્મરણરૂપી અગ્નિ પ્રબલ મુક્યો છે, તે બળતો જાય છે. તે ખોટી વસ્તુ બળતી જાય છે, તેની દુર્ગંધ ઘણી ઉઠે છે, તે રૂપી મોટો ધૂમ પણ થાય છે, તે પ્રભુ સ્મરણ કરનારને ઘણું અકળાવે છે. તે અકળામણ દેખીને જો હરિસ્મરણ મુકી દે તો તુરત અકળામણ શમે તો ખરી, પણ પેલો ઉકરડો કાચો અગ્નિ હોલવાય પછી રહે તે ફરી ભોગવવો પડે. તેમ એ કુતર્ક ઉઠે તદપિ હરિસ્મરણ મુકવું નહિ. જેમ કોઈ એકના હૃદયમાં ઘણાં એક પ્રેત ભરાયાં હોય તેને હાદી (ભુવા) હાંકી કાઢવા આવે ત્યારે રડે કુટે. ઘણાં રૂશાડાં કરે, તેથી બીહવું નહિ ને પેલા હાદી પાસે સમૂળાં પ્રેત કઢાવવાં જો હાદીને ઉઠાવી મુકીએ તો પ્રેત તોફાન મુકી દે, પણ કાળજામાંથી નીકળે નહિ. એમ સમજી લેજો. વળી એક ઠેકાણે મન વશ કરવાનો ઉપાય

કહ્યો છે. તે તને કહીએ તે સાંભળ—શ્રીમહાપ્રભુજીના અષ્ટોત્તર-શતનામ શ્રીગુસાંઈજીએ કહ્યાં છે એવું એક શ્રીસર્વોત્તમજી સ્તોત્ર છે તેની ફલશ્રુતિમાં મન વશ કરવાનો એક શ્લોક લખ્યો છે તે

શ્લોકઃ—इत्यानन्दनिधेः प्रोक्तं नाम्नामष्टोत्तरं शतम्।

श्रद्धाविशुद्धबुद्धिर्यः पठत्यनुदिनं जनः

स तदेकमना सिद्धिमुक्तां प्राप्नोत्यसंशयः।

વળી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના બે ચરણારવિન્દમાં સોળ ચિહ્ન છે, તેમાં દક્ષિણ ચરણારવિન્દમાં નવ ચિહ્ન છે. તેમાં એક અંકુશનું ચિહ્ન છે તે અંકુશનું ચિહ્ન પ્રભુએ શા માટે ધર્યું છે? તેનો હેતુ, મહાત્મ્યમાં એમ લખ્યું છે કે-તે અંકુશનું ધ્યાન કરવાનું ફળ-મનરૂપી મદોન્મત્ત હસ્તિ કોઈને વશ નથી થતો, તે ભગવચ્ચરણારવિન્દના અંકુશના ધ્યાન વડે વશ થાય છે, આમ શ્રી હરિરાયજી ગોસ્વામિજીએ લખ્યું છે. બીજાં ચિહ્નનાં મહાત્મ્ય તે તો જુદાં છે. વળી કોઇ ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે-બંધ મોક્ષનું કારણ એ મનજ છે, તેનું વચન—

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।

येन आलिङ्गिता कान्ता तेन आलिङ्गिता सुता।

વળી શ્રી ભાગવત એકાદશ સ્કન્ધે અ. ૨૩-૨૪ ભિક્ષુગીતામાં

શ્લોક—मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत्।

ત્યારે તું વળી કહેશે કે એવું દુર્જય મન તે સકળ કાર્યમાંથી નિવૃત્તિ પામીને સ્થિર થશે ત્યારે હરિ ભજશું. તે દિવસ તો કો કાલે આવવાનો નથી, માટે મન પ્રપંચમાં ભટકતાં જેમ હરિ ભજાય તેમ ભજવા, તે પુરાણાન્તરમાં કહ્યું છે કે—

समाप्य सर्वकर्माणि ब्रह्मप्राप्तिं यदीच्छसि।

समुद्रशान्तकल्लोले स्नातुमिच्छति मूढधीः।

માટે લાખ વાતની વાત એક વાતમાં કહું છું કે શીઘ્ર વ વિલંબે શ્રીકૃષ્ણનામથકી શુદ્ધબુદ્ધિ થશે અશુભતાને વિષે નહિ પ્રવર્તે,

એવું 'વિષ્ણુસહસ્ર નામ'ની ફલશ્રુતિમાં લખ્યું છે તે શ્લોક—

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम ॥

વળી મોટાં ભગવદીયોએ ગાયું છે તે વચન—

નામે હોય આન્તરશુદ્ધિ નામે હોય નિર્મળ બુદ્ધિ ॥

ઇત્યાદિ માટે સર્વનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે-પુષ્ટિમાર્ગનો. સિદ્ધાન્ત-સાર એ છે કે–મનનો નિરોધ શ્રીગોવર્ધનધર જોડે થાય. તે નિરોધનો અર્થ એ કે **પ્રપંચવિસ્મૃતિ પૂર્વક ભગવદાસક્તિ નિરોધ.** એ નિરોધ થવાનો બીજો ઉપાય નથી. શ્રી મહાપ્રભુજીના લાલજી શ્રી ગુરુ તેમની કૃપા અને સત્સંગ શ્રીકૃષ્ણનામ ભગવચ્ચરણોદક એ વિના બીજો ઉપાય નથી. એ તુને સિદ્ધાંત હતો તે કહ્યો.

કહ્યો છે. તે તને કહીએ તે સાંભળ—શ્રીમહાપ્રભુજીના અષ્ટોત્તર-શતનામ શ્રીગુસાંઈજીએ કહ્યાં છે એવું એક શ્રીસર્વોત્તમજી સ્તોત્ર છે તેની ફલશ્રુતિમાં મન વશ કરવાનો એક શ્લોક લખ્યો છે તે

શ્લોકઃ—इत्यानन्दनिधेः प्रोक्तं नाम्नामष्टोत्तरं शतम्।
श्रद्धाविशुद्धबुद्धिर्यः पठत्यनुदिनं जनः
स तदेकमना सिद्धिमुक्तां प्राप्नोत्यसंशयः।

વળી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના બે ચરણારવિન્દમાં સોળ ચિહ્ન છે, તેમાં દક્ષિણ ચરણારવિન્દમાં નવ ચિહ્ન છે. તેમાં એક અંકુશનું ચિહ્ન છે તે અંકુશનું ચિહ્ન પ્રભુએ શા માટે ધર્યું છે? તેનો હેતુ, મહાત્મ્યમાં એમ લખ્યું છે કે-તે અંકુશનું ધ્યાન કરવાનું ફળ-મનરૂપી મદોન્મત્ત હસ્તિ કોઈને વશ નથી થતો, તે ભગવચ્ચરણારવિન્દના અંકુશના ધ્યાન વડે વશ થાય છે, આમ શ્રી હરિરાયજી ગોસ્વામિજીએ લખ્યું છે. બીજાં ચિહ્નનાં મહાત્મ્ય તે તો જુદાં છે. વળી કોઇ ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે-બંધ મોક્ષનું કારણ એ મનજ છે, તેનું વચન—

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
येन आलिङ्गिता कान्ता तेन आलिङ्गिता सुता।

વળી શ્રી ભાગવત એકાદશ સ્કન્ધે અ. ૨૩-૨૪ ભિક્ષુગીતામાં

શ્લોક—मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेचत्।

ત્યારે તું વળી કહેશે કે એવું દુર્જય મન તે સકળ કાર્યમાંથી નિવૃત્તિ પામીને સ્થિર થશે ત્યારે હરિ ભજશું. તે દિવસ તો કો કાલે આવવાનો નથી, માટે મન પ્રપંચમાં ભટકતાં જેમ હરિ ભજાય તેમ ભજવા, તે પુરાણાન્તરમાં કહ્યું છે કે—

समाप्य सर्वकर्माणि ब्रह्मप्राप्तिं यदीच्छसि।
समुद्रशान्तकल्लोले स्नातुमिच्छति मूढधीः।

માટે લાખ વાતની વાત એક વાતમાં કહું છું કે શીઘ્ર વ વિલંબે શ્રીકૃષ્ણનામથકી શુદ્ધબુદ્ધિ થશે અશુભતાને વિષે નહિ પ્રવર્તે,

એવું 'વિષ્ણુસહસ્ત્ર નામ'ની ફલશ્રુતિમાં લખ્યું છે તે શ્લોક—

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम ॥

વળી મોટાં ભગવદીયોએ ગાયું છે તે વચન—

નામે હોય આન્તરશુદ્ધિ નામે હોય નિર્મળ બુદ્ધિ ॥

ઇત્યાદિ માટે સર્વનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે-પુષ્ટિમાર્ગનો. સિદ્ધાન્ત-સાર એ છે કે—મનનો નિરોધ શ્રીગોવર્ધનધર જોડે થાય. તે નિરોધનો અર્થ એ કે **પ્રપંચવિસ્મૃતિ પૂર્વક ભગવદાસક્તિ નિરોધ.** એ નિરોધ થવાનો બીજો ઉપાય નથી. શ્રી મહાપ્રભુજીના લાલજી શ્રી ગુરુ તેમની કૃપા અને સત્સંગ શ્રીકૃષ્ણનામ ભગવચ્ચરણોદક એ વિના બીજો ઉપાય નથી. એ તુને સિદ્ધાંત હતો તે કહ્યો.

પરિશિષ્ટ ૧૦ મું

श्रीकृष्णाय नमः

भक्तकवि श्रीदयारामभाई

ગુર્જરસાહિત્યને મનમોહન કુસુમોથી શૃંગારનાર અન્તિમ કવિવર ભક્ત શ્રીદયારામભાઈ છે. કાલિદાસવત્ ગુર્જર સાહિત્યમાં જો કોઈ પણ કવિ સ્ત્રીહૃદયજ્ઞની ઉપમાને યોગ્ય હોય તો તે ભક્ત કવિવર દયારામભાઈ જ છે. આ કવિવરના પરલોકગમનને શત વર્ષ પૂર્ણ થયાં તેટલામાં તો એમનું નિર્મલ ભક્તિમય જીવન અનેક ભ્રાન્તોના હસ્તોથી કલંકિત થયું છે. દયારામભાઈના જીવનસંબંધી અન્ય લેખોનું સમીક્ષાસ્થાન અત્ર નથી. તે તો અન્યત્ર છે, કવિવરના સંપૂર્ણ જીવનચરિત્રમાં, અત્ર તો ભક્તકવિવરનાં શુદ્ધ જીવનની રેખા દોરવામાં સંતોષ માનવો ઉચિત છે.

દયારામભાઈ સંવત્ ૧૮૩૩ના ભાદ્રપદ શુકલ એકાદશી–વામનદ્વાદશીને દિવસે સ્વમાતુલગૃહમાં દર્ભાવતીમાં (ડભોઈમાં) જન્મ્યા હતા. એઓશ્રીના પિતાનું નામ પ્રભુરામ ભટ્ટ અને માતૃશ્રીનું નામ રાજકોર અથવા મહાલક્ષ્મી હતું. કવિવરને શ્રીશેષશાયી પ્રતિ ભક્તિનું કારણ એઓશ્રીનાં માતૃશ્રી હતાં. ઉભય માતા પિતા કવિના બાલપણથી જ પરલોકવાસી થયાં એટલે ત્યાર પછી કવિ સ્વમાતુલને ત્યાં ડભોઈમાં આવી રહ્યા. આજ કારણને લીધે બાલપણમાં કવિશ્રીનો વિદ્યાભ્યાસ કાંઈક શિથિલ રહ્યો હશે. ગુરુશિષ્ય સંવાદનાત્મક ગ્રન્થમાં કવિશ્રી સ્વ. જીવન 'અન્તર્વૃત્તિસમેત' વર્ણવે છે તે પ્રમાણભૂત ગણી શકાય. ઉક્ત ગ્રન્થના આરંભમાં ઉત્થાનિકામાં કવિ સ્વદીનતા વા હીનતા નીચેલા શબ્દોમાં પ્રકટ કરે છે.

લક્ષ ચોરાશી રડવડયો પ્રકૃતિ કેરે સંગ,

ભોગ વિવિધ ભોગવ્યા તે રોગ વ્યાપ્યા અંગ.
ત્રિવિધ તાપે પરાભવ્યો, આવ્યો તાહારે પાસ;

વલી તે જ ગ્રન્થમાં

રોગીઓ રોગે ગ્રસ્યો દુર્બલ થયો દેહ
તું વળાવો, તું નિઝામો, વૈદ્ય ઉપચારતાં સમાધિ થાયે તેહ.
તું વળાવો, તું નિઝામો, વૈદ્ય તું માબાપ;
આ દીનને દયા કરી ટાળો ત્રણે તાપ.

આ પંકિતઓ અતીવ અર્થસૂચક છે. ઇચ્છારામભટ્ટજીના સમાગમમાં કવિશ્રી આવ્યા ત્યારે આ પૂર્વ જીવનનું ખેદયુકત સ્મરણ છે. યદ્યપિ કહેવું જોઇએ કે આ ગ્રન્થ કવીશ્રીની પ્રૌઢાવસ્થાનો છે, જે સમયે અતિશય પવિત્ર જીવનને લીધે પૂર્વજીવનમાં જે બિન્દુરૂપે દોષ હશે તે અતિછ્ય ભકિતમય જીવનના સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્રથી અવલોકતાં કવિશ્રીને પર્વતરૂપે ભાસ્યાં હશે. શ્રીસૂરદાસજી, શ્રીનંદદાસજી, શ્રીહરિરાયજી વગેરે મહાનુભાવીઓના ગ્રન્થો ઉપરથી પણ આ જ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે વળી, દયારામ, ઇચ્છારામભટ્ટજીને મળ્યા ત્યારે એમનું વય ૧૩ કે ૧૪ વર્ષનું હતું. તે પહેલાં પણ કવિશ્રીનું જીવન ધાર્મિક વૃત્તિઓમાં ગ્રસ્ત હતું. ગીતાનું પદબંધ ભાષાન્તર તો કવિશ્રીએ છેક 'બાલવયે. મતિમંદ બાલવયમાં, કર્યાનું જણાવે છે, અને તે પછી શ્રીમદ્‌ભાગવતનું ભાષાન્તર પણ બાળવયમાં આરંભ કર્યાનું જણાવે છે. શ્રીઇચ્છારામ ભટ્ટજીના સમાગમમાં આવ્યા પહેલાં કવિશ્રી કવચિત્ મનુષ્યની આસુર સંપત્તિથી પરાભવ પામ્યા હશે, જેનું ખેદયુકત સંસ્મરણ કવિશ્રી ઇચ્છારામ ભટ્ટજી સન્મુખ નિર્ભયતાથી કરે છે. આથી સમજાશે કે દયારામભાઇને કુકડ, છેલ ઇત્યાદિ શબ્દોથી વિષયાસકત વર્ણવવા એ કવિશ્રીનાં જીવનનું, અને તેમનાં કાવ્યોનું ગાઢ અજ્ઞાન જ સિદ્ધ કરે છે. આસુર સંપત્તિનો સકલ જીવનમાં સ્પર્શ જ ન થયો એવા મહાનુભાવીઓ તો અત્યન્ત વિરલ જ હોય શકે. દયારામભાઇ વિષયાસકત હતા કે

અનીતિમાન્ હતા, કે એમનાં કૃષ્ણલીલાવિષયક કાવ્ય સ્વાનુભવનું પરિણામ હતું ઇત્યાદિ સર્વ અનુમાનો કપોલકલ્પિત અને અસંગત છે. બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી તો દયારામભાઈનું સકલ જીવન કૃષ્ણસેવા અને કૃષ્ણકીર્તનમાં સદા સર્વદા નિરત હતું.

સર્વાત્મનિવેદન કર્યું સર્વ સમર્પ્યું કૃષ્ણ,
આ લોક ને પરલોકની છૂટી ગઈ સહુ તૃષ્ણ.

× × ×

હવે રહી નહિ કો કામના એક ઇષ્ટ ગુરુ પ્રતિ હેત,
દયે વર્ણવી નિજકૃતિ અન્તર્વૃત્તિ સમેત.

દયારામભાઈના પોતાના જ શબ્દો ઉપર્યુક્ત અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે.

વ્યાકરણ પિંગલ છંદ યુતનાં કાવ્ય અપરંપાર.
મર્મ તત્ત્વ પ્રબોધીને, પ્રભુ શું કરાવ્યો પ્યાર.

× × ×

'રસિકવલ્લભ'માં 'શુદ્ધાદ્વૈત' શબ્દ ઉપર ટીકા યોજતાં **પ્રથમ** [illegible]કાકાર લખે છે કે, 'જે ગ્રન્થની રચના શુદ્ધાદ્વૈતમતના **પ્રતિપાદનથી** [illegible]રેલી છે. કર્તા અને કાર્ય, સ્વામી અને સેવક, જીવ અને ઈશ્વર, ઇત્યાદિ દ્વૈત (બેનું જોડું) કહેવાય છે. બેની એકતાને દ્વૈત કહે છે.' એ જ ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામાં રા. હરિગોવિન્દદાસ 'શુદ્ધાદ્વૈત નામથી ઓળખાતા દ્વૈતમાર્ગનું આવા નાના ગ્રન્થમાં સ્થાપન થાય' ઇત્યાદિ લખે છે. વિવેચન વાંચીને અમને એક રીતે ખેદ થાય છે અને બીજી રીતે ટીકાકારના અજ્ઞાનની દયા આવે છે, તો કોઈ વખત **અન્ધેન નીયમાના યથાન્ધા;**' એ શ્રુતિવચનનું સ્મરણ થતાં હાસ્ય આવે છે. શુદ્ધ અદ્વૈત મળીને શુદ્ધાદ્વૈત શબ્દ થયો છે તેનું પણ ટીકાકારને ભાન નથી તો શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદ સાંગોપાંગની ઝાંખી તો સુદુર્લભ જ હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય ? ઉક્ત મત કર્તા (કારણ ?) કાર્યની સ્વામી સેવકની,

જીવ ઇશ્વરની ધર્મી—ઇત્યાદિનું માયા સંબંધરહિત સ્વરૂપબલથી—ભગવત્સ્વરૂપથી જ અદ્વૈત પ્રતિપાદન કરે છે. માયાનો સંબંધ નથી માટે જ અદ્વૈત શુદ્ધ કહેવાય છે.

રસિકવલ્લભના પદ ૫૭, ૬, ૭ ઉપર ટીકા કરતાં રા ગોવર્ધનરામ નીચે પ્રકારે કવિશ્રીને દૂષણ દે છે:—દયારામને જેમ વર્ગીકરણ શુદ્ધતા ઉપર દૃષ્ટિ નથી તેમ જ ક્રમશુદ્ધિ ઉપર દૃષ્ટિ થતી નથી. એકવાર આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા એવો ક્રમ (ર, વ. પદ ૫૭.૬) દર્શાવી તરત જ એ ત્રણનાં પહેલાં પ્રથમાવસ્થા મૂકે છે. (અક્ષર દેહ. ૫૭). અન્યત્ર એજ લેખક લખે છે (અક્ષરદેહ. ૭૨.) આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા એવા ત્રણ, દશ ભક્તિ પ્રકારોમાં વર્ગ છે. આસક્તિ વ્યાધિ, પ્રલાપ અને આલાપ, એવા ત્રણ પ્રકાર છે વ્યસનમાં પાદસેવન અને અર્ચનકાલે જડતા અને મૂર્છના છે. વ્યસનાવસ્થામાં અભિલાષ બીજ રોપાય છે, ઇત્યાદિ. આ ટીકા વાચતાં એમ સિદ્ધ થાય કે રા. ગોવર્ધનરામને દયારામભાઈનાં વર્ગીકરણની શુદ્ધતા ઉપર દૃષ્ટિ નથી તેમજ ક્રમશુદ્ધિ ઉપર પણ દૃષ્ટિ થઈ ન હતી, તેમ 'ભક્તિ પોષણ' જેવા પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થનું પણ અનુસંધાન ન રહ્યું, અથવા તો એમનાં જ્ઞાનની વિશાલતામાં એનું વાચન વિસ્મરાયું. 'ભક્તિપોષણ'ના ૧૧માં ચન્દ્રાવલામાં નવધા ભક્તિ ગણાવી, દશમી ભક્તિને પ્રેમલક્ષણા કહે છે.

શ્રવણ કીર્તન શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ સેવન અર્ચન,
વંદન દાસત્વ સખ્યતા વળી આત્મનિવેદન,
આત્મનિવેદન નવધા કહીએ પ્રેમલક્ષણા દશમી લહીએ.

આ પ્રકારે ભક્તિના પ્રકારો દર્શાવી ૧૨માં પ્રત્યેક ભક્તિ કયા ભક્તને પ્રાપ્ત થઈ તે જણાવે છે.

શ્રવણ પરીક્ષિત, શુક કરી કીર્તન, સ્મરણ પ્રલ્હાદ,
શ્રી સેવન, પૂજન પૃથુ વંદન અક્રૂર અલ્હાદ,

અહ્‌લાદ માન્યો કપીશ કિંકરતા, સખ્યતા ભક્તિ સુભદ્રાભર્તા.
આત્મનિવેદન બલિએ કીધી, ગોપીજને પ્રેમલક્ષણા લીધી.

આ પદથી સમજાશે કે શ્રીગોપીજનોની ભક્તિ નવધા પ્રકારની નથી. પરંતુ નવધાથી અતીત પ્રેમલક્ષણા છે. આ પ્રેમલક્ષણાની ત્રણને બદલે ચાર અવસ્થા કવિશ્રી વર્ણવે છે.

પ્રેમ આસક્તિ વ્યસન એ ત્રણે રૂપ સ્નેહનાં લહીએ,
તે ઉપર ચોથી તન્મયતા તે થકી કાંઈએ ન કહીએ.
આ પ્રકારે ચાર અવસ્થા વર્ણવી પ્રત્યેકનું લક્ષણ આપે છેઃ—
કહીએ **પ્રેમનું લક્ષણ** એહ, જ્યારે મળે ત્યારે તેનો તે સ્નેહ.
વિયોગ થાય ત્યાયે તપે તન ત્યાંનું ત્યાં વળગ્યું રહે મન.
એકવાર પણ આખા દિવસમાં મલ્યા વિના નવ રહેવાયે,
જો ન મળે તો વિકલ થાય આસક્તિ એ કહેવાય.
કહેવાય વ્યસન આવું જ્યાંએ સામસામી રૂપ આવી ધાએ
તન્મયતા મૃત્યુસમાન એ એ **ચારે આવે આપે હરિદાન**

પ્રથમની નવધા ભક્તિ જીવકૃતિસાધ્ય સાધનરૂપ છે, જ્યારે પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા જીવકૃતિસાધ્ય નથી, પણ પ્રભુદત્ત છે, ફલરૂપ છે. કવિશ્રી અંહીં શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીના ભક્તિવર્ધિની ગ્રન્થને અનુસરે છે. નવધા ભક્તિ માર્યાદિક છે, ને દશમી ભક્તિ અને તદન્તર્ગત પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન, અને તન્મયતા પુષ્ટિ છે. પુષ્ટિમાર્ગ એ પ્રેમમાર્ગ જ છે.

अव्यावृत्तो भजेत् कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः
व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत सदा ।
ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥

પ્રથમ જીવ શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિમાં પ્રવર્તે છે, તે સિદ્ધ થયા પછી પ્રભુ પ્રેમ, આસક્તિ ને વ્યસનનું દાન કરે છે. કવિશ્રી તન્મયતા ઉમેરે છે પરન્તુ તે વ્યસનનો એક પ્રકાર જ છે. મેઘદૂતાદિમાં, કાદમ્બરી

વગેરેમાં દર્શાવેલી પ્રેમની દશ અવસ્થાઓ કવિ પછી ગણાવે છે. આ સર્વ અવસ્થાઓ પ્રેમાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછીની છે. તેથી રા. ગોવર્ધનરામનો આનો નવધાભક્તિ સહ સંભ્રમ તે પણ ભિન્ન ખંડ હોવા છતાં અજ્ઞાનનું કાર્ય લાગે છે.

પ્રેમલક્ષણા વળી દગ્રુચિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા ઉદ્વેગ ચાર,
વ્યાધિ પ્રલાપ ને ઉન્માદ ત્રણે આસક્તિના પ્રકાર,
પ્રકાર વ્યસનતણા એ કહીએ જડતાને પળી મૂર્છના લહીએ.
તન્મયતાનું લક્ષણ એક મૃત્યુ સદશ પણ મરણ નહિ છેક,

આની સાથે કવિશ્રીનું રસિકવલ્લભનું ૫૭ અને ૫૮ મું પદ સરખાવો તો માલૂમ પડશે કે દયારામભાઈને વર્ગીકરણ અને ક્રમશુદ્ધિ એના ટીકાકાર કરતાં વિશેષ પ્રિય હતાં.

આસક્તિ રાખી શ્રવણ કરે છે શ્રવણ પહેલી ભક્તિ,
કીર્તન સ્મરણ પછી પાદસેવન અર્ચન વંદન વ્યક્તિ.

દાસત્વ ભક્તિ સખ્યતા આત્મનિવેદન નામ,
તે ઉપર દશમી પ્રેમભક્તિ અતિપ્રિય ઘનશ્યામ.

પરીક્ષિત શુક પ્રલ્હાદ શ્રીપૃથુ અક્રૂર હનૂમાન,
અર્જુન બલિ શ્રીગોપીજન અનુક્રમે ભક્તિ દાન.

તે ઉપર આવે આસક્તિ પછી વ્યસનાવસ્થા થાય,
તે ઉપર તન્મયતા ખરી વળતી ન કાંઈ કહેવાય.

પ્રેમની અવસ્થા ચાર છે, આસક્તિ ત્રણ વિવેક,
છે વ્યસનની બે અવસ્થા પછી તન્મયતાની એક.

એ દશ અવસ્થા થઈ તેનાં પ્રકટ ભાખું નામ.
જન દયાપ્રિતમ કૃષ્ણહિતુ ભોગવી છે વ્રજવામ.

દગ્રુચિ સ્મૃતિ અભિલાષોદ્વેગજી પ્રેમ અવસ્થા એ ચોનેગજી,
આસક્તિ ત્રિ વ્યાધિ પ્રલાપજી, ઉન્માદ ત્રીજી આલાપજી.

વ્યસન અવસ્થા જડતા એકજી, અપર મૂર્છના રહિત વિવેકજી,
તન્મયતાની અવસ્થા એહજી, મૃત્યુસદૃશ પણ ન છૂટે દેહજી.

આ ઉપરથી સમજાશે કે કવિવર ભક્તિપોષણમાં જે ક્રમને અનુસરે છે તે જ ક્રમને રસિકવલ્લભમાં અનુસરે છે. સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનના અભાવમાં અન્ય રીતે વિદ્વાન હોવા છતાં પણ કવિશ્રીનું હાર્દ સમજવું સુદુર્લભ છે. ગોવર્ધનરામના 'અક્ષરદેહમાં' આવા અનેક દૃષ્ટાંતો છે કે જેમાં કવિશ્રીનું વિપરીત સ્વરૂપ કલ્પાયું છે. 'અક્ષરદેહ'ના અવલોકનમાં અને રસિકવલ્લભમાં તેનાં સવિસ્તર નિરૂપણનાં સ્થાન છે,

દયારામભાઇનું પાંડિત્ય એમના પોતાના જ શબ્દોથી જાણી હવે બીજી વાત ઉપર આવીએ.

પરંતુ જગત્ ઉપર આરોપેલી અહંતામમતા છે, જીવનું અજ્ઞાનને લીધે સ્વસામર્થ્ય ન્યૂન થાય છે, અને તેનું પ્રિયત્વ "સાધૂનાં વસુધૈવ કુટુંબક"થી ઉલટે ન્યાયે સંકુચિત થાય છે. વસ્તુમાત્ર બ્રહ્મરૂપ નહિ દિસતાં તદ્‌ભિન્ન ભાસે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી આનું નિવારણ થાય પરંતુ નિવેદન પણ સરલતાથી થાય તેથી આચાર્યશ્રીએ બ્રહ્મસંબંધથી જીવોની અહંતામમતાનો નિવૃત્તિ પ્રકાર સિદ્ધ કર્યો છે. સ્વદેહ એ અહંતાનું અધિષ્ઠાન છે ને વિત્ત એ મમતાનું સ્થાન છે. તે ઉભયનું જો પરમતત્ત્વ કૃષ્ણને સમર્પણ થાય તો જીવની અહંતામમતા પ્રાકૃત ટળીને અપ્રાકૃત ભગવદીય થાય. અર્થાત્ જીવન્મુક્તતા ફળ સંપાદન થાય અને પ્રભુસેવા સર્વભાવથી નિશ્ચિન્તતાથી થાય. દયારામભાઇને આવો ફલાત્મક બ્રહ્મસંબંધ પ્રાપ્ત થયો, અને તેથી આ લોકની પરલોકની સર્વ ચિન્તા છૂટી ગઈ. એવી છૂટી ગઈ કે પુનઃ ઉદ્‌ભવી નહિ. એમના ગુરુ શ્રીવલ્લભલાલજીએ એમને શિર શ્રીમદનમોહનજીનું સ્વરૂપ પધરાવી આપ્યું કવિશ્રીને બ્રહ્મસંબંધથી સેવાધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. તેમાં વળી શ્રીમદનમોહનજીનું સ્વરૂપ સ્વશિરે ગુરુ કૃપાથી પધરાવ્યું એટલે નિશ્ચય થયો કે

'એક વર્યો ગોપીજનવલ્લભ નહિ સ્વામી બીજો.'

શ્રીમદનમોહનજીની સેવા મરણપર્યન્ત કવિશ્રીએ કરી ને તેમના ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે તેઓએ અક્ષરશઃ અનુસરીને 'અવ્યાવૃત્તો ભજેત્ કૃષ્ણમ્ એ વાકય પ્રમાણે નિરન્તર કૃષ્ણકથા કૃષ્ણકીર્તન કર્યાં અને કરાવ્યાં. અને તેથી નિવૃતતા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ કરી.

તિલકાયિત શ્રીમત્ સદ્દગુરૂ ગોસ્વામિવલ્લભલાલ,
બ્રહ્મવિદ્યા દાન દઈ દાસને કર્યો ન્યાલ
શ્રીવલ્લભના વંશમાં સર્વ વલ્લભરૂપ,
સ્વવંશે સ્થાપન કર્યું તે દેખ્યું પ્રકટ અનૂપ.
કર્મજ્ઞાનસહિત ભક્તિ યથાક્રમાનુસાર,
હિતવાત્સલ્ય સેવા એક નંદકુમાર.
શ્રીગોપીજનવલ્લભ પ્રભુ આનન્દમય સર્વાંગ
ક્ષણેક્ષણે અધિકાધિક રાજે પૂર્ણ સાંગોપાંગ.
અગણિત આનંદ રસાત્મક દિસે રસિક રસાલ
નટવર લલિત ત્રિભંગ છબિ ભક્તજન પ્રતિપાલ.
શ્રીમદનમોહન પ્રકટ (મૂર્તિ નહિ) સેવ્ય કરી મુજ માથ,
પધરાવ્યા પુષ્ટિ પ્રભુ અનાથ કીધો સનાથ,
હું સદા ઋણી ગુરૂદેવનો કરી કૃપા અપરંપાર,
અલૌકિક કર્યું દાન તેનો શું શું કરું ઉદ્દગાર;

\+ + +

અપાત્રને સત્પાત્ર કીધો સોંપ્યો મુને શ્રીનાથ.

\+ + +

શ્રીકૃષ્ણકીર્તન ગાન કરવા શિખ ગુરૂએ દીધી
મે સાદરે તે પ્રમાણી માથે ચડાવી લીધી.

ત્યારથી આરંભીને મરણપર્યન્ત કવિશ્રીએ ગુરુ આજ્ઞા અક્ષરશ પાળી એ નિઃસંશય છે. ગુર્જરભૂમિમાં ભાગ્યે જ એવો કોઈ કવિ

હશે કે જેની પ્રવૃત્તિ દયારામભાઈ જેટલી સુવિસ્તૃત અને ઉત્તમોત્તમ રસમય હોય. ભક્ત કવિશ્રીના જીવનના અન્ય પ્રસંગો આ વિના અન્ય કયા હોય ? પ્રભુસેવાથી જે અનેકાનેક ઉત્તમોત્તમ સ્વયં અનુભવ્યા છે તે સર્વ કવિશ્રીએ 'અનુભવમંજરી'માં સંગૃહીત કર્યા છે, તે ઉપરથી આપણને કવિશ્રીના અલૌકિક કૃષ્ણસેવકપરાયણ જીવનનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે, મૂળ નામ દયાશંકર તેનું ફેરવાએલું નામ દયારામ પણ પ્રભુ આજ્ઞાથી જ થયું છે.

એક સમય એક વૈષ્ણવસોં યોં બુજી શ્રીજી;
દયલો કહા કરશી હેં ? કહી રતિ અન્તર રીઝી;
તબ દિન કહી પ્રભુ દયાશંકર તીનકો તો નામ હે,

દયાશંકરં તો નહિ શ્રીજી કહી દયારામ હે. (અનુભવ મંજરી ૪૮–૪૯)

દયારામભાઈએ અનેક અનુભવો આ ગ્રન્થમાં વર્ણવ્યા છે. આધુનિક શ્રદ્ધારહિત જનો એના પ્રતિ શંકાશીલ દષ્ટિથી જુએ; છતાં પણ દયારામભાઇને એવા અનુભવો થયેલા એમ એઓશ્રી નિઃસંશય માનતા એમાં રતિભર સંશય અમને નથી. દયારામ પોતાને અષ્ટસખામાંના શ્રીનંદદાસજીનો અવતાર માનતા,

એકાદ મેરી ગોદી પોઢે બોલે શ્રીજી,
તું હે મોતે પ્રકટ સખા મેરો કહ્યો રીઝી,
નન્દદાસ હી નામ તિહારો, યોં શ્રીમુખ બોલે.
એહી નામ દૈ ચાર તિલારો, યોં ભગવદીયસોં બોલે,
(અ. મં. ૩૯–૪૦ પરોક્ષાનુવ.)

દયારામભાઈ એવું પણ માનતા કે આ એમનો અન્તિમ જન્મ છે. હવે પુનરવતાર લેવાનો નથી. અતિશય જીવન પવિત્ર ન હોય તો આ માન્યતા સ્ફુરવી દુર્લભ છે.

શ્રીગુરુ બોલે અબ તેં લહ્યો હમારો શરનો,
અન્ત જન્મ કલ્યાણ ભયો ફીર નહીં અવતરનો.

દયારામભાઇના જીવનમાં કૃષ્ણકીર્તનાદિપ્રવૃતિ સિવાય અન્ય કાંઈ પણ જ્ઞેય નથી. અનેક લોકોને કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રેર્યા, અનેકને સન્માર્ગે દોર્યા. એમની પવિત્રતા એટલી તો પ્રત્યક્ષ હતી કે સમકાલીન સ્ત્રીપુરુષો એમને ભગવદીય જાણી એમના દર્શન કર્યા વગર અન્નજલ લેતા ન હતા. દયારામભાઇ તેઓને નેત્રનું સાફલ્ય પ્રભુદર્શનમાં જ છે એ વારંવાર ઉપદેશતા, છતાં આ લોકો સ્વાગ્રહ ત્યજતા નહિ, એ દયારામભાઇના ભગવન્મય જીવનનો ઉત્કર્ષાતિશય સૂચવે છે. મરણ પર્યન્ત કવિશ્રીનું લોકપ્રિયત્વ અખંડિત જ હતું. સંવત ૧૯૦૯ ના માઘ વદિ પંચમીને દિવસે કવિશ્રી ગોકુળવાસી થયા.

અત્ર એક બે શબ્દ કવિશ્રીના રતનબાઇ સાથે સંબંધ વિષે આવશ્યક લાગે છે.

એક સમય હરિ ઇચ્છા મહાપુરુષે કહી બાની,
અબ તુમ સાચે ભગવદીય વ્હે ચૂકે હમ જાની;
લીલાપ્રાપ્તિ વ્હે ચૂકી સંશય કછુ નાહિ.
ઇહિ તનુ દિસત હે સો હરિ ઇચ્છાકૃત આહી.
અબ તો દિન દિન બઢત જાયગી ભક્તિ તુંમકું;
તુમકું હરિ મિલ ચૂકે હે ભાસત હે હમકુ.

(અ. મ. ૫૮–૬૦.)

× × × ×

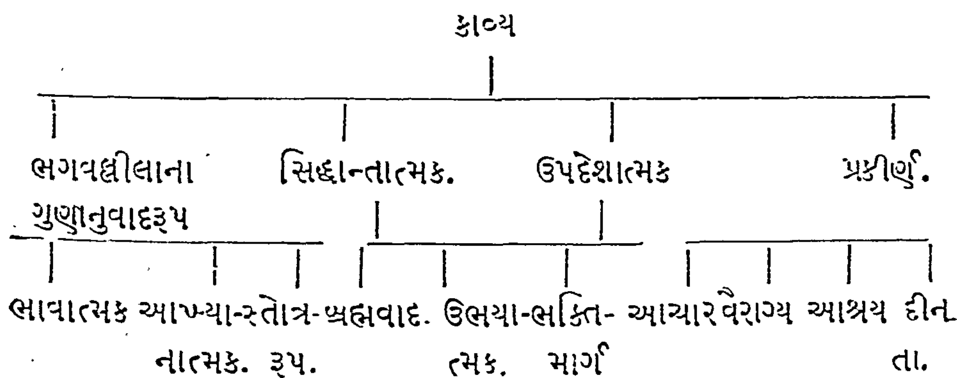
કરી મોહી સો બાત બ્હોર કછુ આઈ ચિત્તમે,
વહાં તે મો સહિત પધારે અતિ ઈકાન્તમે,
મેરી ટહેલ કરી તીનસું બોલે ગિરિધારી,
તું નિશ્ચય માનીયો ટેહેલ તેં કરી હમારી. (અ. મ. ૧૬–૧૮.)

મહાપુરુષ તે ઇચ્છારામ ભટ્ટજી છે. તેમને જ્યારે કવિશ્રીનું ભગવદીયત્વ સ્ફુર્યું તો તત્કાલીન અન્યોને સ્ફુરે એમાં આશ્ચર્ય શું ? સ્વસેવાનો ને કીર્તનનો પ્રભુએ સાક્ષાદંગીકાર કર્યો છે એમ દયારામભાઈ માનતા હતા તેનું સૂચન પણ અત્ર જ છે. આવા ભગવદીયની સેવા પણ પ્રભુને રુચે છે અને સ્વપ્રાપ્તિમાં કારણ થાય છે તેથી ભક્તો પ્રથમ પ્રભુને સ્થાને ભક્તોની સેવા કરે છે. ક્વચિત્ ભક્ત સ્વદીનતાથી એ સેવાનો અંગીકાર કરે છે તો તેને ભગવત્સેવામાં કોઈ પણ પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડવામાં કૃતાર્થતા માને છે. આવા જ આશયથી રતનબાઈ ૪૫ વર્ષની વયે જાતે મર્યાદી હોવાથી કવિશ્રીને ત્યાં આવ્યાં. કવિશ્રીનું વય આ સમયે વનમાં હતું અને ગાત્ર સામાન્ય રીતે શિથિલ થયાં હશે, તેથી બાહ્ય સેવા જલાદિ સ્વયં કરતાં કલેશ થતો હોવાથી રતનબાઈને તે સેવા સોંપી. દયારામભાઈને ભગવદીય જ જાણીને આ બાઈએ મરણપર્યન્ત એમની પરિચર્યા કરી. દયારામભાઈને વાસ્તે આ ભગવદીય બાઈને એટલો તો ઉચ્ચભાવ હતો કે મરણપર્યન્ત દયારામની અનિચ્છા હોવા છતાં એમની છબીનાં દર્શનાદિ કરતાં. આવા પવિત્ર સંબંધને પ્રાકૃત કામુકોના મોહની ઉપમા આપીને ઉભય ઉપર નિંદ્ય દોષારોપણ કરવું એ વિદૂષકની હૃદયનિષ્ઠુરતા યા હૃદયમાલિન્ય જ સૂચવે છે.

\+ + + +

દયારામભાઈના ઐતિહ્યનું સૂક્ષ્મમાં અવલોકન કરી તત્કૃત સાહિત્ય પ્રતિ દૃષ્ટિ કરીએ. દયારામભાઈને કાવ્ય પ્રયોજવાની શિક્ષા દેનારા એમના સદ્ગુરુ ગોસ્વામી શ્રીવલ્લભલાલજી હતા. ઇચ્છારામ ભટ્ટજીએ કવિશ્રીને ઉત્તેજન આપ્યું. દયારામભાઈએ કૃષ્ણકીર્તન પ્રાયઃ કર્યાં છે. સર્વ કાવ્યનો સર્વ પ્રકારે વિષય શ્રીકૃષ્ણ જ છે. શામલવત્ લૌકિક મનુષ્યઉત્તેજકના, વા નાયક નાયિકાના વા કેવળ નીતિનાં ડહાપણનાં કાવ્યો યોજવામાં પ્રભુદત્ત બુદ્ધિસામર્થ્યનો દુરુપયોગ કર્યો નથી, પરંતુ જે પ્રભુને પોતે પોતાનું સર્વસ્વનિવેદન કર્યું છે તેનાં જ ગુણગાનમાં

સ્વસામર્થ્યને યોજી પ્રભુને કરેલું સમર્પણ સિદ્ધ કરી બુદ્ધિસામર્થ્યનો ઉત્તમ સદુપયોગ કર્યો છે. પ્રેમાનંદ કરતાં પણ દયારામભાઈમાં દૈવી સંપત્તિ વિશેષ છે એમ એમના કાવ્યોની કૃષ્ણૈકપરતાથી સૂચવાય છે. દયારામભાઈ પ્રત્યે સમકાલીનોમાં જે માન હતું તે માત્ર કવિ તરીકે નહિ પરંતુ મહાન ભગવદીય તરીકે. જ્યારે પ્રેમાનન્દને પ્રત્યે માત્ર કવિ તરીકેનું માન હતું. દયારામભાઈ પ્રત્યે આબાલવૃદ્ધને ભાવ હતો જ્યારે પ્રેમાનંદને વાસ્તે માત્ર માન જ હતું. Dayarm's very personality was sacred. The divine element in him was most prominent in the minds of people why they almost adored him as a deity. Premanand was respected only.' દયારામભાઈનાં કાવ્યોનું નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ યોગ્ય લાગે છે.

શૃંગાર અને નીતિ ભક્તિનાં પદો, એમ વર્ગીકરણ કવિશ્રીની વિશાલ પ્રવૃત્તિના કાર્યનું દર્શન કરાવતું નથી. આ કાવ્યોના બે વિભાગ પ્રાયઃ થઈ શકે એક ગુજરાતી અને બીજી વ્રજભાષા વા હિન્દુસ્તાની; કારણ કે કવિશ્રીના અનેક નાના કાવ્યો સંસ્કૃતમાં, મરાઠીમાં, મારવાડીમાં અને ઉર્દુ ભાષામાં પણ જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃત કાવ્યો સ્તોત્રરૂપ છે તેથી જણાય છે કે કવિશ્રીને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સારૂં હતું. કવિશ્રીના કાવ્યોના પ્રથમ વિભાગમાં એમની ગરબીઓ જેને લોકો શૃંગારમાં મૂકે છે તે

આપી છે, તેમ કમલલીલા, દાનલીલા, રાસલીલા, પત્રલીલા, ઇત્યાદિ અનેક લીલાત્મક કાવ્યોનો સમાવેશ એમાં થાય છે. આખ્યાનાત્મકમાં 'રુકિમણીવિવાહ' સત્યભામાવિવાહ' 'કૃષ્ણોપવીત', 'સીમન્ત','અજામિલાખ્યાન', 'ઓડાણનું આખ્યાન', 'મીરાં ચરિત્ર' ઇત્યાદિનો સમાવેશ છે. 'ભકત આખ્યા'નો ભગવત્સંબંધથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય બોધે છે તેથી તેમનો સમાવેશ અત્ર જ છે. સ્તોત્રાત્મકમાં અનેક ધવલ ગરબા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

દ્વિતીયમાં બ્રહ્મવાદમાં શુદ્ધાદ્વૈત પ્રતિપાદન, માયામતખંડન, ઇત્યાદિનો, ભકિતમાર્ગમાં ભક્તિવિધાન ભકિતદઢત્વ વગેરેનો, ઉભયાત્મકમાં ભકિતપોષણ સિદ્ધાન્તસાર સંપ્રદાયસાર એ વગેરેનો થઈ શકે.

ઉપદેશાત્મક કાવ્યોમાં આચારમાં પ્રશ્નોત્તરમાલિકા વગેરે, વૈરાગ્યમાં કાલજ્ઞાનસારાંશ, મનોમતિસંવાદ, પ્રબોધબાવની, અને પદો દીનતાનાં પદો.

પ્રકીર્ણમાં સત્સૈયા, સારાવલી, વસ્તુવૃન્દદીપિકા, હરિહરતારતમ્ય.

દયારામભાઈના કેટલાક ગ્રંથો એવા છે કે જેમાં સર્વ અંશો પ્રધાન હોય છે. કયા વિભાગમાં એ કાવ્યને મૂકવું એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી. ગમે ત્યાં એનો સમાવેશ કરી શકાય. આ વિભાગસૂચન સામાન્યતઃ કરેલું છે. પરંતુ ભવિષ્યમાં દયારામના કાવ્યનો સંગ્રહ કરનાર એના ઉપર દૃષ્ટિ રાખી વર્ગીકરણ કરશે તો કવિશ્રીનું હાર્દ લોકમાં જેટલે અંશે સમજાશે તેટલે અંશે ધન્યવાદને પાત્ર થશે. આ વર્ગીકરણથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે દયારામભાઈની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સર્વદેશીય હતી, પૂર્વના સર્વ કવિઓ કરતાં વિશાળ હતી, અને તે ઉપરથી પણ કવિશ્રીનું જ્ઞાન અનુભવ, ભાષા વિગેરેનું સૂચન થાય છે.

દયારામભાઈના કાવ્યોની વિપુલતા જોતાં એમ લાગે છે કે મુદ્રિત કરતાં અમુદ્રિત ભાગ ત્રિશેક ગણો છે. એ સર્વ કાવ્યોને પ્રસિદ્ધ કરીને કવિશ્રીનું ઋણ ગુર્જર પ્રજાએ વાળવાનું છે.

દયારામના કાવ્યોની વર્ગીકરણરેખા દોરી ગુર્જરસાહિત્યમાં એ કવિશ્રીને કયું સ્થાન ઘટે છે તે જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે અખા જોડે એમને સરખાવી શકાય, ઉપદેષ્ટા તરીકે શામલ જોડે, આખ્યાન પ્રબંધયોજક તરીકે પ્રેમાનન્દ સાથે, અને ભગવદ્‌ભક્ત કવિ તરીકે નરસિંહ સાથે. કવિશ્રીનું સામ્ય નરસિંહ સાથે વિશેષ છે તેથી તેનો વિચાર સવિસ્તર કરીશું. તે કરતાં પહેલાં અન્ય સાથે સામ્ય વા વૈષમ્ય છે તેનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ.

દયારામભાઈ અને અખા વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનું સામ્ય નથી. ઉભયમાં વૈષમ્ય જ છે. દયારામભાઈનું શબ્દો અને ભાષા ઉપર ખાસ ધ્યાન છે. ઉત્તમ વિચાર દર્શાવવા એટલું જ નહિ પરંતુ તે ઉત્તમરૂપમાં જ. અખાને શબ્દની તેમ ભાષાની કંઈ પડી નથી. 'ભાષાને શું વળગે ભૂત, જે રણમાં જીતે તે શૂર' એ અખાનું વચન દયારામભાઈ જેવા શબ્દરસિક કવિને તુચ્છ જ લાગે. અખો માયાવાદનાં ગીતો ગાય છે, જ્યારે દયારામભાઈના કાવ્યો બ્રહ્મવાદ અને પુષ્ટિમાર્ગના પ્રતિપદ પોષક છે. અખાને શ્રીગોકુલનાથજીના માર્ગ પ્રતિ તિરસ્કાર છે, તેમ દયારામભાઈ નો શંકરાચાર્યના મત પ્રતિ છે. ઉભયે બહુશ્રુત છે. ઉભયે સ્વતઃસિદ્ધાંતોનો શાસ્ત્રીય ઢબે અભ્યાસ કરીને કાવ્યો યોજ્યાં નથી. આજ કારણથી કવચિત્ અશુદ્ધિ ઉભયમાં જોવામાં આવે છે. અખાએ એના ઉભરા ગદ્યમાં કાઢયા હોત તો કાંઈક ઠીક દેખાત. જે વિચારો એણે કવિતારૂપે યોજ્યા છે, અને ભાષા પ્રતિ અદૃષ્ટિ કરી છે તે ઉપરથી કાવ્યોનો ઉપહાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે, જ્યારે દયારામભાઈએ બ્રહ્મવાદના અને પ્રેમમાર્ગના ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોનું સુશ્લિષ્ટ અને મનોહર પદોમાં યોજન કર્યું છે. એ વિચારો એટલા તો સરલતાથી યોજ્યા છે કે એમના કાવ્યોનો ઉપર ટપકે વાંચનાર તો એમના તત્ત્વજ્ઞાનના મહાન્ ગ્રન્થોને તત્ત્વજ્ઞાનનાં છે એવું વિસ્મરી ભ્રાન્તિથી કેવલ કાવ્ય ગણવા મંડી જાય છે. એમ. એ. માં ગુર્જર પુસ્તકોની ચૂંટણી કરનારે રસિકવલ્લભને Philosophic poetry

માં નહિ મુકતાં કેવલકાવ્યમાં મૂકયો છે તે પણ આવી જ કાંઈક ભ્રાંતિથી. પાંડિત્યમાં પણ દયારામભાઈ અખાથી ચઢે છે. અખો માત્ર માયાવાદમાં ગ્રસ્ત થયો છે, જ્યારે દયારામભાઈ સંપ્રદાયસાર જેવા ગ્રન્થમાં અનેક મતોનું ખંડનમંડન કરે છે. કવિ તરીકે દયારામભાઈ ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ જ છે.

અન્યને રુચોવા મા રુચો, અમને તો શામલ છેક પ્રાકૃત કવિ લાગે છે, દયારામભાઈની સાથે એને સરખાવવો એ અયુક્ત છે. Dayarambhai has not prostituted his genius in extolling a common bread-giver અસંગત ગ્રામ્ય કલ્પનાઓમાં વિહાર કરતા એના કાવ્યો સામાન્ય જનોને રુચે એ સ્વાભાવિક છે, ને તેમાંથી લૌકિક લાભ પણ કવચિત્ થાય. પણ ઈશ્વર પ્રતિનો અંતર ભાગવાને સર્વથા અનુપયોગિ છે.

પ્રેમાનંદ અને દયારામભાઈ ઉભય મહાન્ કવિઓ છે. ઉભયે પ્રભુના ગુણગાન કર્યા છે. પરંતુ પ્રેમાનંદ માત્ર કવિ છે. જ્યારે દયારામભાઈ ભક્ત કવિ છે. શબ્દલાલિત્ય, સુકોમલ ભાવો ઇત્યાદિ આલેખવામાં દયારામભાઈ પ્રેમાનન્દ કરતાં વિશેષ ઝળકે છે, પરન્તુ દયારામભાઈ પ્રાયઃ ભક્ત હોવાથી પ્રેમાનન્દવત્ આખ્યાન કાવ્ય sustained styleમાં લખતા નથી. પ્રેમાનંદને ગુર્જર ભાષાની સેવા કરવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. જ્યારે દયારામભાઈને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની સેવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. 'વલ્લભમતની કીધી સેવ.' દયારામભાઈ સ્વતઃ અષ્ટસખાના સૂરદાસાદિના કીર્તનોના મહાન્ અભ્યાસી હોવાથી તે મહાનુભાવીઓનાં રસાત્મક ભાવાત્મક પદોનું ગુર્જરગિરામાં અવતરણ કર્યું છે. દયારામભાઈ અને પ્રેમાનંદને વિચિત્ર ઉપમા આપીએ તો એક એક મેઘદૂત વા ગીત ગોવિંદ કહેવાય, જ્યારે અન્ય નૈષધ વા રઘુવંશ કહેવાય. માનુષહૃદય વિશેષે સ્ત્રીહૃદયના કોમલ ભાવો જેવા દયારામભાઈએ રસાત્મક વાણીમાં યોજ્યા છે તેવું પ્રેમાનંદમાં તો કયાંએ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. પ્રેમાનંદ તો પ્રાયઃ પૌરાણિક અનુવાદક કથાકાર છે. કાવ્યની વિશાલતા પણ દયારામભાઈની વિશેષ છે. સમકાલીનોમાં દયારામભાઈ અદ્વિતીય

હતા. લોકપ્રિયતા પણ વિશેષ દયારામભાઈએ જ ભોગવેલી. દયારામ જેમ શ્રીવલ્લભાચાર્યના જ સિદ્ધાંતને સર્વત્ર અનુસરે છે, તેમ પ્રેમાનંદ કોઈ સિદ્ધાન્તોને અનુસતા નથી. વેદાન્ત ઉપનિષદ્ વગેરેમાં દયારામભાઈનું જ્ઞાન પ્રેમાનંદ કરતાં ચઢે છે. એ તો ઉભયનાં કાવ્યો વાંચનારને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. દયારામભાઈને વસ્તુતઃ એક જ કવિ સાથે સરખાવી શકાય અને તે ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા છે. માગુર્જર સાહિત્યને આદિમાં અને અન્તમાં રસાત્મક ભાવાત્મક મનમોહક કુસુમોથી શૃંગારનાર કૃષ્ણોપાસક ભક્તકવિઓ છે એ તેનું અહોભાગ્ય છે. ઉભય ભક્તકવિઓમાં સામ્ય ઘણું છે, અને જે અન્તર છે તે પણ છાયામાત્ર જ છે. એકે સંસારમાં પડીને તેનો હરીચ્છાથી નાશ થવાથી આનન્દ માન્યો અને દ્વિતીયે તેમાં પડવાનું જ અયુક્ત ધાર્યું, અને તેમ કરવામાં ઉભયને કારણ તો માત્ર કૃષ્ણસેવા અને કૃષ્ણકીર્તન જ હતાં. ઉભય બ્રહ્મવાદી હતા, પરન્તુ ઉભયને માત્ર રુચતી તો મન્મથમન્મથ કૃષ્ણની જ એકાન્તભક્તિ. ઉભયને નિરોધ [પ્રપંચવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિ] પ્રભુએ દાન કર્યો હતો. ઉભયનો નિર્વાહ પણ પ્રભુએ નિભાવ્યો હતો. ઉભયે શ્રીરાસોત્સવને પરમફલરૂપ માનીને તેની વિવિધતાનો અનેક પ્રકારે સ્વવાણીદ્વારા અનુવાદ માત્ર કર્યો છે. બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાન્તો નરસિંહ સ્વતંત્રતાથી વદે છે, જ્યારે દયારામભાઈ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના સિદ્ધાન્તોનો શ્રવણાનુવાદ કરે છે. સ્ત્રી ભાવથી કૃષ્ણભક્તિ ઉભયને ઇષ્ટ છે. ઉભય કૃષ્ણને જ શૃંગારરસરૂપ અને તેના અધિષ્ઠાતા માને છે, પરન્તુ નૃસિંહ કવચિત્ રહસ્યલીલા ગાતાં લૌકિક મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, જ્યારે દયારામભાઈ લૌકિક મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થવા દેતા જ નથી. 'અધર ચુંબન કરી કુચપર કર ધરી, સ્નેહસુ શામલે ગુહ્ય કીધું' આ પ્રકારની પંક્તિ દયારામભાઈના કાવ્યમાં દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. નરસિંહમહેતા 'રાસસહસ્રપદી'માં શૃંગારરસ પુરુષોત્તમની ભાવપ્રધાન લીલા ગાય છે. ઉભય ભક્તકવિ કૃષ્ણલીલાનો લૌકિક શૃંગારાભાસ સાથે સંભ્રમ કરતા નથી, તેમ લૌકિકાસક્તને તેમના મતે એ લીલાના શ્રવણમનનગાનનો અધિકાર પણ હોય એમ

પણ લાગતું નથી. તેથી ઉભય કવિ નિર્દોષ જ છે. ઉભય કવિ એમ માનતા લાગે છે કે જેમ સૂર્ય ચન્દ્ર કોટિસૂર્યસમપ્રભ કોટિશશિસંપ્રભુ પુરુષોત્તમનું અનુકરણ કરે છે અને લોકમાં પ્રકાશ આપે છે, તેમ લૌકિક મન્મથ કોટિમન્મથમન્મથનું અનુકરણ કરે છે, અને શુદ્ધ શૃંગારનો ભાસમાત્ર લોકમાં કરાવે છે. **संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलं प्राप्ताः**' વિષયમાત્રનો ત્યાગ કરીને રસરૂપ કૃષ્ણચરણૈકનિષ્ઠ થવાય ત્યારે જ નૃસિંહ કે દયારામવત્ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ ગોપિકાવત્ પ્રાપ્ત થાય અને તન મન ધનથી એ કૃષ્ણલીલા ગવાય અને બ્રહ્માનન્દથી અધિક ભજનાનન્દરસ પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ શુદ્ધ દૃષ્ટિબિન્દુ રાખવાને જ નરસિંહ કહે છે કે 'સંસારમાં સન્મુખ કહું તો સ્તુતિ ટળી નિન્દા થાય, દયારામભાઈનું પણ આ જ હૃદય છે. આ તાત્પર્ય ધ્યાનમાં આવે તો સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે દયારામભાઈ વા નરસિંહને બાયરન સાથે સરખાવવો એ ઉભયની હૃદયાનભિજ્ઞતા જ સિદ્ધ કરે છે. આ તાત્પર્ય લક્ષ્યમાં નહિ રહેવાથી ગોવર્ધનરામે અક્ષરદેહમાં અનેક પ્રકારે સંભ્રમ કર્યો છે. યોગના ઉત્સાહમાં નથી તેવું યોગતત્ત્વ દયારામકાવ્યમાં દર્શન કર્યું છે. અક્ષરદેહ દયારામભાઈનું હૃદય નથી સમજાવતો, પરન્તુ ગોવર્ધનરામ દયારામભાઈને કેમ સમજ્યા હતા તેટલું જ દર્શાવવાને ઉપયોગી છે. દયારામભાઈનું હૃદય સમજવાને તો બ્રહ્મવાદ અને પુષ્ટિમાર્ગના ગ્રન્થો સમજવા જોઈએ. શ્રીસૂરદાસ આદિ કવિકુલભૂપ અષ્ટસખાનાં કીર્તનો જેમાંથી દયારામભાઈ થોકડાબંધ અવતરણો કરે છે તેનું પરિપક્વ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આના અભાવમાં જ દયારામભાઈના સંબંધમાં નર્મદાદએ ગંભીર અજ્ઞાનયુક્ત લેખો લખ્યા છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જ છે કે દયારામભાઈ ગુજરાતના પ્રથમ કવિ છે. કોઈને આ અતિશયોક્તિ લાગે તો પણ કહેવું જોઈએ કે પ્રથમ નહિ તો દ્વિતીય તો કોઇથી નહિ જ.

Mulchandra T. Telivala B. A. L L B
Vakil, High Court, Bombay.

પરિશિષ્ટ ૧૧

સ્વ. કવિ નર્મદાશંકરના દયારામભાઈ વિષેના નર્મગદ્યના લેખની અલ્પ સમીક્ષા

૧. નર્મદાશંકરે કવિ દયારામભાઈના જીવનચરિત્રમાં જે ભાષા વાપરી છે તે તદ્દન તોછડાઈ ભરેલી છે. ન્હાનાલાલ કવિ પણ જેને કવિ સમ્રાટનું બિરુદ આપે છે તેવા કવિ માટે તોછડાઈ ભરેલી ભાષા વપરાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. તેવાં લખાણ પાઠ્ય પુસ્તકમાં આવવાથી બાળકોને આપણા કવિઓ પ્રત્યે આપણે માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી શકીશું નહીં.

૨. લેખમાં કરેલાં વિધાનો અસત્ય છે. વિદ્યાર્થીઓનાં કુમળા મગજ ઉપર અસત્યના કુસંસ્કાર પાઠ્ય પુસ્તકદ્વારા આપવા જોઈએ નહીં. નીચેનાં વિધાન પાયા વગરનાં અને ખોટાં છે.

૩. માતાનું નામ રતનબાઈ લખ્યું છે તે ખોટું છે. તેમનું નામ મહાલક્ષ્મી ઉર્ફે રાજકોર હતું.

(રાજકોર મહાલક્ષ્મી સુત પિતાશ્રી પ્રભુ રામજી) મણિમાલા ભાગ ૬ ઠ્ઠો. જુઓ તત્ત્વ પ્રબંધ' તથા અન્ય કાવ્યો.

૪. નર્મદાશંકર લખે છે કે દયારામ સોળ સત્તર વરસની વયના હતા ત્યારે મુર્ખ હતા. તે ખરું નથી.

દયારામભાઈના જણાવવા પ્રમાણે તેમની તેર વસની વયે તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલો કઠિન "તત્ત્વ પ્રબંધ ગ્રંથ" રચ્યો છે. તેમાં ઉપનિષદો તથા ગીતાનો સાર આપ્યો છે. મૂર્ખ છોકરો આવું લખી ન શકે.

૫. દયારામને પોતાના કુછંદી સાથીઓના સહવાસથી કવિતા જોડવાની શક્તિ આવેલી. આ લખાણ કાવ્યશાસ્ત્રનો જાણકાર સ્વીકારી

ન જ શકે. કાવ્યશક્તિ એ નૈસર્ગિક શકિત છે. નર્મદનું આ કથન અશાસ્ત્રીય છે.

૬. કાશી જવાથી દયારામનો વિવાહ ફોક થવાની વાત ખોટી છે. દયારામ ભાઈને મૂળથી જ લગ્નજીવન જોઈતું નહોતું. વિચાર થયેલો પણ લગ્ન કર્યાં નહોતાં. તે પોતે કહેતા કે હું તો વ્રજની ગોપી છું. હું પુરુષ નથી, મેં લગ્ન પ્રભુ સાથે કરેલાં છે. કવિએ ગાયું છે કે "એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ નહીં સ્વામી બીજો."

૭. રતનબાઈને દયારામની પ્રિયા કહીને લેખકે લખેલું દયારામભાઈના સંબંધનું લખાણ અસત્ય છે. દયારામભાઈને રતન સોનારણનો જ્યારે પ્રથમ મેળાપ થયો ત્યારે દયારામ લગભગ ૫૫ વરસના હતા અને રતનબાઈ ૪૫ વરસનાં હતાં. બન્નેએ વૈષ્ણવ ધર્મની મર્જાદ લીધેલી. દયારામભાઈને ઠાકોરજીની સેવાના કાર્યમાં રતનબાઈ મદદ કરતાં, બંને વિષે પિતા પુત્રીનો પવિત્ર સંબંધ હતો. આવા શુદ્ધ સંબંધને નર્મદાશંકર જેવા સુધારક સમજી ન શકે તે જેટલું આશ્ચર્યકારક છે તેટલું જ ઘૃણાને પાત્ર છે. દયારામભાઈ અને રતનબાઈ વચ્ચેનો સંબંધ નર્મદાશંકર કહે છે તેવા પ્રકારનો હોય તો જ્યાં દયારામભાઈ રહેતા હતા ત્યાં તેમની લોકો તરફથી જે પૂજા થતી તથા તેમને માન મળતું હતું તે ન મળે. અહીંઆ પવિત્ર સંબંધને નર્મદે વિકૃત રીતે રજુ કર્યો છે.

(૮) 'દયારામના બોલવા ચાલવામાં સખી ભાવ હતો.' એ કથન જેટલું અસત્ય છે તેટલું જ લેખક ભક્તિમાર્ગ વિષેનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. કવિ શ્રી દયારામભાઈ સર્વ પ્રત્યે પ્રેમથી બોલતા, પ્રેમની ભાષામાં તમામ પ્રત્યે વ્યવહાર કરવો તે સખીભાવ કહેવાય નહીં.

(૯) દયારામે તેમના ગુરુ પુરુષોત્તમલાલજી મહારાજની નિંદા કરેલી, આ પણ ગપગોળો છે. દયારામભાઈને શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના તમામ વંશજો પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ હતો. (જુઓ ગુરુ શિષ્ય સંવાદ)

રાજાઓ તેમને આમંત્રણ આપતા અને ગોસ્વામી માહારાજો પણ ભાવથી તેમની કવિતા સાંભળતા. તેમનું શિષ્ય મંડળ પણ મોટું હતું. જો કવિ વિલાસી હોય તો પોતાના સમકાલીન સ્રી પુરૂષોનાં હૃદયમાં પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી શકે નહીં.

(૧૮) 'દયારામની કવિતામાં પ્રિતમ પ્યારીના પ્રેમની વાત છે' એવું વિધાન કરવું તે ભક્તિ શાસ્ત્રનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. દયારામ ભાઇએ જે પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે તે પ્રીતમ પ્યારીનો લૌકિક પ્રેમ નહિ પણ ભાગવત અને કવિજયદેવે વર્ણવેલી. રાધાકૃષ્ણ અગર ગોપી પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રેમને ચૈતન્ય પ્રભુ મધુર રસ કહે છે અને શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ભક્તિ રસ કહે છે કારણ કે એ પ્રેમ પ્રભુકૃષ્ણ પ્રત્યેનો છે.

(૨૦) દયારામભાઈની કવિતા ત્રીજી પંકિતની છે. એ વિધાન પૂર્વગ્રહવાળું છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઇ દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી. રા. બ. રમણભાઈ નીલકંઠ, સ્વ. નરસિંહરાવ દિ. બ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, સ્વ. ન્હાનાલાલ કવિ. સ્વ. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, સ્વ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા જેવા ગુજરાતના અગ્રેસર સાક્ષરોએ દયારામભાઇને જુના કવિઓમાં પ્રથમ પંક્તિના કવિ કહેલ છે.

રા. બ. રમણભાઈ નીલકંઠ લખે છે,-'લાલિત્ય, કોમળતા, રસિકતા એ સર્વ તેમની કવિતામાં અવનવાં છે'

કેશવ હ. ધ્રુવ : કવિ દયારામે મનુષ્ય જીવનદ્વારા સ્વર્ગ બનાવ્યું છે. પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારતાં ગીતો એમણે ગાયાં છે તેઓ નીતિ અને સદ્દભાવનાના પ્રચારક હતા.

કવિ ન્હાનાલાલ : દયારામભાઈની એક એક ગરબી ગુજરાતનું મહામુલું મોતી છે, જગતભરના સાહિત્યના, જગતભરના સંસારમાં, ગુજરાતી ગરબીઓનું - ગુજરાતી રાસનું સ્થાન અદ્દભુત છે. ને એ ગરબીઓના

સમ્રાટ, ગુજરાતણના હૃદય રાજવી, દયારામનું સ્થાન અતિ અદ્દભુત જ છે.

વંદના હો અમારી–ગુજરાતના નરનારની પરમ વંદના હો, પ્રાચીનતાના મોતી વર્ષન્તા એ છેલ્લા રસમેઘને.' આના કરતાં કવિની કવિતા માટે બીજો કયો વધારે ઉત્તમ અભિપ્રાય હોઈ શકે ?

(૨૧) 'નર્મદગદ્ય'માં દયારામની કવિતાને ઉતારી પાડતાં લખેલું છે કે 'પ્રેમાનંદ પહેલો, સામળ બીજો, અને પછી દયારામ કવિની મહત્તા ગણાય. પણ વાંચો કવિશ્રી ન્હાનાલાલ શું કહે છે? નથી એ બંસીબોલ પ્રેમાનંદની કે સામળની કે અખાની કવિતામાં નથી દલપત, નર્મદમાં, ગોવર્ધનમાં; ગુણ વિશિષ્ટતાએ દયારામ ગુર્જર સાહિત્યમાં અજોડ છે.'

કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, ગોવર્ધનરામ, કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, નરસિંહરાવ, તથા રમણભાઈએ તેમની કવિતાનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં છે, પ્રથમ કક્ષાના કવિ તરીકે આ બધા ઓળખાવે છે.

'નર્મગદ્ય'માંનું દયારામભાઇ વિષેનું લખાણ અધૂરી માહિતીથી લખાયલું સમજાય છે. બનવા જોગ છે, કે તેમને સંપૂર્ણ માહિતી, ડભોઈમાંથી દયારામભાઈના શિષ્યો કે બીજા પાસેથી ન પણ મળી હોય. બાકી તેમણે પણ 'દયારામભાઈનો કાવ્યસંગ્રહ' પ્રસિદ્ધ કરીને સેવા કરી છે એની અવશ્ય નોંધ લેવી જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ૧૨

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈ કૃત અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ

(અનુભવ મંજરી)

સમિક્ષક : **શ્રી ગોવિંદલાલ છોટાલાલ પરીખ**

जन्मकर्मचमे दिव्यं मेवं योवेत्तिवत्त्वतः

ભગવાનનો જન્મ (પ્રાગટય) અને કર્મ (લીલા) દિવ્ય છે, તેજ પ્રમાણે ભગવાનના અનન્ય ભક્તોના જીવન-જન્મ કર્મ સહુ દિવ્ય છે. ભક્ત તરીકે જ જન્મે છે, જન્મ્યા પછી ભક્ત થતા હોય, તેવી સામાન્ય માન્યતા લૌકિક દષ્ટિથી મનાય છે.

કવિશ્રી દયારામભાઈ ભક્ત તરીકે જ જન્મ્યા છે. બાલ્યાવસ્થામાં જ, પ્રપંચ વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિ તેમનામાં હતી. તેમની ઉંમર જેમ જેમ વધવા લાગી તેમ ભક્ત જીવનની સુવાસ ફેલાવા લાગી દૈવી સંસ્કાર આપોઆપ, વિના પ્રયાસે મળતા ગયા. સત્પુરુષોનો સમાગમ તો નિમિત્તરૂપ જ હતો.

ભક્ત કવિશ્રી દયારામમાં નૈસર્ગિક કાવ્ય શકિત હોવાની દઢ પ્રતીતિ થાય છે. કળીમાં સુવાસ હોય છે પણ સંપૂર્ણ ખીલતાં કળી પુષ્પનો આકાર લે છે ત્યારે સુગંધ ફેલાય છે.

હૃદયના ભગવદ્દભાવ કાવ્યરૂપે નૈસર્ગિક શકિતથી ખીલવા લાગ્યા, અને પોતે દિવ્ય જીવન-ભગવદીય જીવન-જીવી ગયા અને જન સમાજને દિવ્ય જીવન જીવવાના માર્ગદર્શનરૂપ કાવ્યો જનસમાજ સમક્ષ સંખ્યાબંધ મૂકેલાં છે. કેટલાંક પ્રસિધ્ધ છે. અપ્રસિધ્ધ કાવ્યો મોટા પ્રમાણમાં છે.

નુભવરૂપી **'અનુભવ મંજરી'** કાવ્ય ૧૩૦૦ તેરસો કડીનો ગ્રંથ

છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ભગવત્ સાક્ષાત્કારના દિવ્ય અનુભવો છે. આ 'અનુભવ મંજરી' ગ્રંથ પોતાના જીવનકાળમાં ગુપ્ત રહેલો. વંશ પરંપરાથી શિષ્યોને કાવ્ય સાહિત્યનો વારસો મળેલો તે કાવ્યભંડારમાંથી અનુભવ મંજરીની સુવાસ ફેલાવા લાગી. સંપૂર્ણ તેરસો કડીનો ગ્રંથ ભક્ત કવિશ્રીના શિષ્ય પૌત્ર શ્રી જીવણલાલ પાસે છે. આ ગ્રંથ છપાવવાને, સુપ્રસિધ્ધ સાંપ્રદાયિક વિદ્વાન શાસ્ત્રીજી કેશવરામભાઈ પ્રયત્નશીલ થયા છે. ભાવિકજનો માટે આ સૌભાગ્યની વાત છે.

શ્રી દયારામભાઈની અવલોકન શક્તિ દિવ્ય, અને અલૌકિક હતી એ તેઓશ્રીના કાવ્ય સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

પ્રથમ પશુપક્ષી આદિની સ્થિતિનો સ્પષ્ટ ચિતાર આપી મનુષ્ય જન્મમાં મુખ્ય કર્તવ્ય શું છે? તેનો ભાવ બતાવતું પદ આ પ્રમાણે છે.

સાંભળ શિક્ષા તું મન મારી, સાચી કહું એક વાત,
મનુષ્ય દેહ દુર્લભ ભજ હરિને, જ્યાં લગી તન કુશળાત;
સમો ગયે પસ્તાઈશ. પાર ક્યાં! ચોરાશી અથડાતાં,
તે કરતાં શું દુઃખ ઘણું છે, ઘરમાં ગોવિંદ ગાતાં. ૧

શ્વાન થઈશ ભગવાનને ભૂલ્યે હંકાઈશ ઘેર ઘેરે,
મળ મૂત્રાદિક ખાનપાન, બહુ કષ્ટ સહીશ શી પેરે,
ક્યહુ નહિ આદર જન્મ જશે એમ, લાત લાકડી ખાતાં
તે કરતાં શું દુઃખ ઘણું છે, ઘરમાં ગોવિંદ ગાતાં. ૨

ખર અવતાર થશે હરિ ભૂલ્યે પીઠ લાદશે તાહરી,
ભૂખ્યો તરસ્યો કોઈ નહીં પૂછે, શિત તૃષા તપ ભારી
પાછળ માર ધડાધડ પડશે, કાંઈ એક મંદ ચલાતાં,
તે કરતાં શું દુઃખ ઘણું છે; ઘરમાં ગોવિંદ ગાતાં.

આ પદ ઘણું લાંબુ છે, પ્રથમ પશુનું અવલોકન ; પક્ષીનું અવલોકન કર્યું છે.

હરિ કીર્તને આળસ આણે, અજ કુર્કટ પદે થાવું,
વણ વાંકે પાળે ને વેચે, કસાઈ કરમાં જાવું,
અકાળ મૃત્યુ શસ્ત્ર પાર પીડા, અતિશય કંઠ કપાતાં;
તે કરતાં શું દુઃખ ઘણું છે, ઘરમાં ગોવિંદ ગાતાં.

છેવટે કહે છે કે

હરિ વિસર્યે ઇત્યાદિ અધમ ભલું, ગણતાં ના આવે પાર;
નર્કકુંડની અકથ યાતના, કેમ કરું ઉચ્ચાર;
કેશવ વણ કોઈ શકે ન છોડાવી, યમકિંકર લઈ જાતાં,
તે કરતાં શું દુઃખ ઘણું છે, ઘરમાં ગોવિંદ ગાતાં.
દયાપ્રીતમ વિસર્યે વળ્યું ઉંધું ચેત હજુ ચેતાયે
વિષય સુખ સહુ યોનીમાં, ત્યાં કૃષ્ણભજન નહિં થાયે
આ અવસર સમરીલે સમરી, પછી ઉપાય નથી પસ્તાતાં
તે કરતાં શું દુઃખ ઘણું છે, ઘરમાં ગોવિંદ ગાતાં

પછી સગાસંબંધીનું અવલોકન કર્યું છે.

સાચા સગા સમર શ્રી ગિરિધર, કોઈ સમય નવ મૂકે
આફત વેળા સહુ રહે અળગું, કોઈ ન આવે ઢૂકે રે

આપદમાં માતા, પિતા, પત્નિ, પતિ ભાઇ, બહેન, સગાં, સહોદર, જ્ઞાતિ, અને રાજ્ય સંબંધી સર્વનું સ્વાર્થી હેત જણાવી, ધનમાં મન પણ ન રાખવું, પ્રાણ જાય કે પ્રેત થાય, વિગેરે, વિસ્તારથી જણાવીને, છેવટે કરે છે.

એ સર્વે અવસ્થામાં થાય સંગી, વાત કરું છું વીતી,
અરે દયા તું તે પ્રભુ મૂકી, શીદ કરે કયહું પ્રિતી રે.
સાચા સગા સમર.

માયાજડિત સંબંધથી મુક્ત હતા. પ્રભુ મિલનના તરખાટમાં દીન હ્રદયે પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે.

હરિ જેવો તેવો હું દાસ તમારો,
કરુણા સિંધુ ગ્રહો કર આસરો–હરિ જેવો તેવો૦

× × ×

આ પછી

શ્રી વલ્લભ શ્રી વિઠ્ઠલશ્રીજી શામળીયા વહાલા,
સઘળું સમજો છો અંતરજામી નંદ લાલ રે.

આવા અનેક પદો પ્રસિદ્ધ છે. આર્ત હૃદયની પ્રાર્થના પછી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સ્વાનુભવ દિવ્ય સુગંધથી ભરપૂર એનું નામ '**અનુભવ મંજરી**'

'હું ત્હારો છું ત્હારો છુ'' એમ આર્તનાદ પછી, કૃપાળુ પ્રભુ. તું મારો છે એથી શરણાગતિનો સ્વીકાર કરે છે. અને છેવટે પ્રભુ કહે હું ત્હારો છું. આ સ્થિતિ ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈ અનુભવે છે. અતિગુપ્ત વર્ણન કાળે કરીને પ્રગટ થાય છે. એટલે વાંચવા પડે છે. છપાઈ પ્રસિદ્ધ થવાનો પ્રભુ જલદી સમય લાવે તેવી પ્રાર્થના છે.

આ દિવ્ય ગ્રંથનો પ્રારંભ આ રીતે થાય છે.

સ્વપ્ન અનુભવ "प्रभुको मैं हुं."

આપ કરે ઈહિ દરશન, તું મત સ્વપ્ન માનિયો,
પ્રત્યક્ષ મિલન હમારોં, તોકું ભયો જાનિયો.

પ્રત્યક્ષ અનુભવ

પ્રભો ઈક દા શ્રીયમુનાં તટ, રમણ સ્થલ મેં;
ઝાંખે યુગલ કિશોર, મોહી દીની બિરદ બલમેં.

શ્રી વૃખ ભાન સુતા સોં, કહીયોં કુંજ બિહારી;
આયો તેરો ભાઈ સુકોવિદ, કાજુ બિચારી.

ક્ષુધિત આહી એ પૂછી કછુક ખૈએ કોં પ્યારી;

નાથ બચન સુનિ, ત્યોંહી પૂછી ગોહી કિરન કુમારી.
કછુક ખાયગો કહી તબ મેં, શરણે આયો;
યુગલ પાય પંકજ પર મેં યોં કહી શિર નાયો
તબ દંપત્તિ કર દયા, યુગ્મ પદ કર શિર ધારે;
શ્રીમુખ અપનો કહ્યો, દાસ સબ ત્રાસ નિવારે.

પરોક્ષાનુવભ × × ×

એકદા શ્રીમદન મોહનજી, કહી વૈષ્ણવ કો યોં;
યાકો સબ મેરો હૈં, બિચારત હોં કયોં ?
એ તો મેરી દયા સખી હૈં, મોહી અતિપ્યારી;
યાકી તુમ ફિરિ આજ કરો, નીંકે મનુહારી.

પ્રત્યક્ષ

પ્રત્યક્ષ કરૂના દિગ બૈઠાઈ ઝૂલે પલના;
પરિરંભણાદિ સબ સુખ, દીને કરી નિજ લલના.

× × ×

આવા અનેક અનુભવો છે. પ્રત્યક્ષ અનુભવનું એક પદ છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે આ પ્રમાણે છે.

આજકો દિન ધન ધન મોરી આઇ,
દેખે છેલ છબ કુંવર કન્હાઈ. આજકો દિન
મંદ મુસકાનિ ચિત્ત મોરો ચોર્યો,
કુટિલ કટાક્ષે કલેજો મેરો કોર્યો. આજકો દિન
શ્રીમુખ દેખત સબ સુખ ફીકે,
મધુર બચન ભયે જીવન જીકે. આજકો દિન
અજ અજહુ પદ રજ નહિ પાઈ,
સો લાલન મોહે બાર લરાઈ. આજકો દિન

કહત બને નહિ જો સુખ પાઈ,
યોં મન જાનત કે બ્રજ પાઈ. આજકો દિન
બહોત દિનનકી આશા પૂંજી,
દયા પ્રિતમ કહી તોસી ન દૂજી. આજકો દિન

આ પ્રત્યક્ષ અનુભવ પછી, સાક્ષાત્કાર સિવાય મન ચિંતાતુર રહેતાં, ભાવ એક પદમાં પ્રગટ થાય છે.

શિદ કરે ચિંતા, છે શિર ભગવંતા રે ભગવંતા. ટેક
કહીશને સર્વને શિર છે તે, તો સહુ કયમ પરે ઉચ્ચાટે.
પણ તુને તો આત્મસાત કીધો છે, તું અધિકોને માટે.

\+ × ×

લીલા પુરણ નિત્ય અમારી, હરિ બોલ્યા ત્યજ સંદેહ;
પ્રકટ પટંતર પ્રસાદ પ્રાપ્તિ, ફળ સમાન જયમ બધે છે
મુજ પાસે રહેવું છે હાવાં, ચરમ જન્મ છે ત્હારો;
શ્રીજી બોલ્યા તુજ હ્રદયે, સ્કુટ સદા નિવાસ હમારો.

× × ×

સૂચક સત્યનું સ્વપ્ન વચન વિભુ, તુર્તન ભાસે સાચું;
આગળ આમંત્રણ પછી ભોજન, સમર્થનું ન કદી કાચું
સાક્ષાત તુને પ્રાણ પોતાનો, મહાપ્રભુ શ્રીમુખ ભાખ્યો;
સ્વપ્ન સત્ય ને અંતજન્મ, હરિ રક્ષણ સંદેહનવ રાખ્યો.
શ્રીગુરૂ બોલ્યા શ્રીજીની સેવા, અમો કરી વતી તહારી;
પ્રસન્ન થઈ ઈત્યા દિકવર, દીધા શ્રીકર શિર ધાટી.

નહિ તજીએ કર ગ્રહ્યો કદાપિ, ઉભય લોકમાં ત્હારે;
કશી ન ચિંતા ત્હારે કરવી, થશે વિચાર અમારો.

સહુ સુખ આપ્યું સહુ દુઃખ કાપ્યું, સઘળી કરૂણા કીધી;
શ્રી માહા પ્રભુએ પોતાનો કહી, સહુ દુર્લભ વસ્તુ દીધી.

અદેય દાન શ્રીજીએ આપ્યું, તે સહુ પ્રગટન કહેવું,
સત્ય સંકલ્પ નથી ડરાવાના, વ્યર્થ હૃદય શીદ દહેવું.

× × ×

આવાં સ્વાનુભવનાં પદ પ્રસિદ્ધ છે. અનુભવ મંજરીમાં પણ ઉપરના ધ્વનિ નીકળે છે–હવે 'અનુભવ મંજરી' પરથી થોડી કડીઓ નમુના તરીકે લઈએ.

ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી, મન ચિંતાતુર રહેતું હોય, અને પોતાના મનને સંબોધીને, શ્રીદયારામભાઈ કહેતા હોય તેવાં વચનો છે.

નિર્ભય થાને રે મનવા, મૂકય મૂરખતા તાહારી;
અઢળક ઢળીયા શ્રીજી તુજને, શેં ના જોય વિચારી.
જોને પુષ્પ માળ શ્રી કંઠતણી, શ્રી દ્વારિકેશે તુજને આપી;
સહુ જન છૂટી તુજને આપી, નિજ સેવકે આલાપી.
વિનંતિ સુણી પ્રભુ ચક્ર સુદર્શન, તુજ રક્ષણને આપ્યું;
અમ્બરીશની પેર સમજજે, હરિ ઇચ્છા આલાપ્યું.
આપ્યું કમળ કૃપાકરી, વિનતિ સુણતાં શ્રીજીએ તુજને;
એ પરમ અનુગ્રહ કે નહીં? કહે મુગ્ધ તું મુંજને.

× × ×

શ્રી વલ્લભ કુળ નિજ રૂઆં, વરદીધો અધરામૃત આળ;
રૂક્ષ્મિણી તુલ્ય કરીશ તું સેવા, આત્મા રામે આલાપી.
શ્રીગુરૂપદ શિરધરી નિજ ભાખ્યો. ભવના પાપ સહુ બોળ્યાં;
મેં તો પુષ્ટિનો અંત જન્મ, તુજ, મારી દોષ કહી ડોલ્યા.
તું તે પ્રાણ નિજ માહા પ્રભુબોલ્યા, અમલ વાણી કરી ફરીને;
ધાર્યું છે તે સિદ્ધ કર જા, બોલ્યા કરૂણા કરીને.
નિજ ઇચ્છાથી શ્રીગોકુલ પતિ, શિર કર દઈ વર દીધો;
ત્રિલોકમાં તુજને ન કોઈતે, માહા અનુગ્રહ કીધો.
શ્રીજીમાં ચિત્ત અખંડીત રહેશે, ચિંતા સકળ પળાશે;
શ્રીદ્વારિકેશ શ્રીજી વાતો કરશે, સંશય સર્વે જાશે.

ફરી નથી અવતરવું સુણ, મારાથી અખંડ ગોકુલ વાસી;
શ્રીસ્વામિની મંદિર ઉરતાહરૂં, શિર કર ધરી કરી દાસી.
શ્રીપુરૂષોત્તમ નિજ રૂચિ બોલ્યા, કદાચ ન રહેશો ત્રાસે;
કર્તવ્ય કશું તારે છે નહિં; રહોપ્રભુ દૃઢ વિશ્વાસે.

× × ×

'અનુભવ મંજરી'માં આવા અનેક પ્રસંગો છે.

જે સાધન છે તેજ ફળ, સેવા શ્રી વ્રજભૂપ,

પુષ્ટિપથ રહસ્ય

સાધન રૂપા તેજ ફળ રૂપા શ્રી હરિની સેવા છે. સેવા પરમ ફલ છે.

ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈનું હૃદય, પ્રભુને બિરાજવાનું સ્થાન હોવાથી, શ્રી દયારામભાઈની વાણી ફળ રૂપા જ છે.

'યુગલ ગીત'માં શ્લોક ૨૪ ને શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધ અધ્યાય ૩૫ માં તે છે.

बदरपाण्डुवदनो આ વાક્યથી ભગવાનના મુખારવિંદની શોભાનું વર્ણન કર્યું છે અને આ પદ શ્રી મહાપ્રભુજી કૃત શ્રી સુબોધિનીજીમાં સુંદર વર્ણન છે.

बदरवत् पाण्डुवदन इति, बदरो फलवाचकः

બદર શબ્દ બોરડીના ફલવાચક છે. એના ધર્મ ક્ષણ ક્ષણમાં બદલાતા જાય છે. એની ઉપર તાપ પડે છે ત્યારે એની કાન્તિ ફરે છે એમાં પણ અર્ધ પકવ પાંડુ વર્ણ થઈ જાય છે, પૂરાં પાકે છે ત્યારે લાલ થાય છે. અર્ધપકવ છે. આગળ પૂર્ણ પકવ થશે.

આ પ્રમાણે ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈની 'અનુભવ મંજરી'માં પ્રારંભ, અર્ધ પકવ અને પૂર્ણ પકવ અનુભવો ફળરૂપ છે. ૧૩૦૦ કડીના ગ્રંથની મંજરી, મઘમઘતી સુવાસમય ફળ રૂપ છે.

ભક્તિભાવથી, અધ્યયન અને મનન કરતાં હૃદય ભક્તિભાવ પૂર્ણ થાય છે એવું અધ્યયન કરનાર મહાનુભાવી ભગવદીયોના મુખથી સાંભળ્યું છે.

આ 'અનુભવ મંજરી'ના અંત ભાગમાં

"સ્વપ્ન સત્યતા પ્રતિપાદન"

આ શિર્ષકની ૩૭ કડી છે, તેમાં પ્રભુ સંબંધી સ્વપ્ન સત્ય માનવા પ્રમાણ સહપ્રતિપાદન છે. આ કાવ્યમાં છેવટે એક દુહો આ પ્રમાણે છે.

અનુભવ આનંદ મંજરી, હરિકી સાચી એહ
સ્વપ્ન સત્યતા ગ્રંથ, બિન પઢે, ન હરે સંદેહ

આ ગ્રંથ ભક્ત કવિશ્રીની પ્રસાદિ વાણી છે. વસ્તુત: ભક્ત કવિશ્રીના કાવ્યો સર્વ પ્રસાદિ વાણી છે. અંતમાં શત્ સૈયા ગ્રંથમાંથી એક દૃષ્ટાંતરૂપ લઈ આ લેખ પૂર્ણ કરીશું

બિન સમંધ હરિ કાવ્ય સબ, અતિ અદ્ભુત હુંજ કામ;
આરકૂટ ભૂખન રૂચિર, પેંજીથી મિલેન દામ.

ટીકા મૂળ ગ્રંથ પ્રમાણે

શ્રી હરિના સંબંધ વિનાનું જે કાવ્ય તે ઘણું અદ્ભૂત હોય તો એ પણ તે નકામું જાણવું. હરિગુણના કાવ્યમાં જેવો રસ તેવો તેમાં નથી. તે જેમ આરકૂટ જે પીતળ તેનું ભૂષણ જે ઘરેણું તે રૂચિર કરતાં સુંદર ઘડેલું હોય તોપણ, સોનાના બેડોળ ઘરેણા જેટલાં પણ દામ ન આવે.

આ પ્રમાણે ભગવાનનાં જન્મ કર્મ દિવ્ય છે તેમ ભગવદીયનો જન્મ જીવન કાર્ય ને કર્મ દિવ્ય છે. **जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्तितत्त्वतः** શ્રી ભગવદગીતા અ. ૪ શ્લોક ૯

પરિશિષ્ટ : ૧૩

। શ્રીમદનમોહનો જયતિ ।

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવનદર્શન

સંવત	મિતિ	કાર્ય	સ્થળ	વય
સંવત ૧૮૩૩	ભાદરવા સુદી ૧૧ ઉપરાંત ૧૨ (શ્રીવામન દ્વા દશી	કવિનો જન્મ	ચાંદોદ	
૧૮૩૭	,	ગોસ્વામી શ્રી દેવકીનંદજી મહારાજ દ્વારા અષ્ટાક્ષર મંત્રદાન	,,	૪
૧૮૪૧		યજ્ઞોપવિત		૮
૧૮૪૩		કવિશ્રીના પિતાશ્રીનો ગોલોકવાસ	ચાંદોદ	૧૦
૧૮૪૫		કવિશ્રીનાં માતુશ્રી મહાલક્ષ્મીનો ગોલોકવાસ	,,	૧૨
૧૮૪૫થી ૧૮૪૭		કવિશ્રીનાં માશી દેવબા સાથે વસવાટ	ચાંદોદ તથા ડભોઈ	૧૨થી ૧૩
૧૮૪૬	શ્રાવણ વદી૮	તત્ત્વ પ્રબંધ ગ્રંથ ધવલ ધનાશ્રી રાગમાં રચ્યો	ચાંદોદ	૧૩
૧૮૪૭		પરમ ભગવદીય શ્રી ઇચ્છારામ ભટ્ટજીનો સમાગમ	તેનતલાવ	૧૪

૧૮૪૭થી ૧૮૪૯	ફાગણ સુદી ૧૩	કવિશ્રીએ ભારતમાં પ્રથમ પર્યટન કર્યું		૧૪થી ૧૬
૧૮૪૭		ગોસ્વામી શ્રી વલ્લભલાલજી મહારાજ દ્વારા બ્રહ્મસંબંધ	શ્રીનાથદ્વારા	
૧૮૫૮		શ્રી ગીતગોવિંદ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં ઉતાર્યો	ભરૂચ	૨૫
૧૮૬૧		પાકી મરજાદ લીધી		૨૮
૧૮૬૨		પત્રલીલા ગ્રંથ રચ્યો	ડભોઇ	૨૯
૧૮૬૩	ભાદરવા સુદી ૧૫ બુધવાર	અજામિલાખ્યાનની રચના	ચાંદોદ	૩૦
૧૮૬૪થી ૧૮૭૧		ભારતનું બીજું પર્યટન		૩૧ થી ૩૮
૧૮૭૨	ભાદરવા સુદી ૮	સતસૈયા ગ્રંથ રચ્યો	ચાંદોદ	૩૯
૧૮૭૪	શ્રાવણવદી ૮ સોમવાર	વસ્તુ વૃંદદીપીકા ગ્રંથ રચ્યો	ચાંદોદ	૪૧
૧૮૭૫થી ૧૮૭૭		શ્રીનાથદ્વારા, શ્રી કાંકરોલી અને વ્રજયાત્રામાં		૪૨ થી ૪૪
૧૮૭૯	શ્રાવણ સુદી ૮ ગુરુવાર	શ્રીમદ્ ભાગવતની અનુક્રમણિકા તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા મહાત્મ્યની રચના		૪૬

૧૮૮૦	શ્રાવણ સુદી ૧૨ રવિવાર	શ્રી સૂર સારાવલીનું પદબદ્ધ ભાષાંતર રચ્યું	ડભોઈ	૪૭
૧૮૮૧	૧૮૮૦ ભાદરવા સુ.૨ ૧૮૮૧ માગશર સુદી ૬ તથા ૭	શ્રીમહાપ્રભુજીનાં સાક્ષાત્ દર્શન	ડભોઈ	૪૮
૧૮૮૨		શ્રીવ્રજ વિલાસામૃત ગ્રંથ રચના	ભરૂચ	૪૯
૧૮૮૪		શ્રીરસિકવલ્લભ ગ્રંથ રચ્યો.	ચાંદોદ	૫૧
૧૮૮૬ થી ૧૮૯૦	વૈશાખ વદ ૧૦ થી	વ્રજયાત્રા		૫૩ થી ૫૭
૧૮૯૩		પટ્ટ શિષ્ય શ્રી રણછોડભાઈનું મિલન		૬૦
		ગંભીર મંદવાડ		૬૫
૧૮૯૮		ભક્ત કવિશ્રીએ વીલ કર્યું		
૧૮૯૯		સંગીત ઉસ્તાદ બાવાજી સાથે સંગીત સ્પર્ધા અને ઉસ્તાદનું બહુમાન	વડોદરા	૬૬
૧૯૦૬		શ્રીનાથજીનાં સાક્ષાત્ દર્શન	ડભોઈ	૭૩
૧૯૦૯	મહા વદી ૫	ગોલોકવાસ	ડભોઈ	૭૬

પરિશિષ્ટ ૧૪

શ્રી. દયારામભાઈનાં વાજિંત્રો :—

(૧) તંબૂરા પાંચ. (૨) તબલાં (વિવિધ માપનાં દશબાર જોડી, તબલાં તરંગની–દષ્ટિ) (૩) મૃદંગ બે–એક મોટી, એક નાની. (૪) સારંગી. (૫) બીન. (૬) સૂરમંડળ. (૭) સતાર. (૮) જલતરંગ. (૯) ચંગ. (૧૦) કરતાલ.

× × ×

શ્રી દયારામભાઈનાં અવશિષ્ટ વાજિંત્રો :—

(૧) તંબૂરા બે. (૨) તબલાં બે જોડી. (૩) મૃદંગ (નાની)

× × ×

શ્રી. દયારામભાઈના પ્રધાન શિષ્યો :—

(૧) રતનબાઈ, (૨) પટ્ટ શિષ્ય જોશી રણછોડભાઈ, (૩) અમીન ઘેલાભાઈ, (૪) વસંતરામ, (૫) ગિરિજાશંકર જોશી.

× × ×

શ્રી. દયારામભાઈનાં સંસ્મરણો :—

ડભોઈ

(૧) સ્ટેશનથી તે કચેરી સુધીના સરિયામ રસ્તાને **'દયારામ રોડ'** નામ શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ (ત્રીજા) મહારાજાની આજ્ઞાથી આપવામાં આવ્યું છે.

(૨) દયારામ સ્મારક મંદિર
(૩) દયારામ બાલ પુસ્તકાલય
(૪) દયારામ મહિલા પુસ્તકાલય } (સાઠોદરા વગામા)
(૫) શ્રી દયારામ શારદા મંદિર (વીસાલાડ વગામાં)

ચાણોદ

(૬) દયારામપુરી

દયારામભાઈને ભાવાંજલીઓ

(૧)

ગુજરાતના કવિ કુલ–ગુરુ પાઈ ગયા કવિતા–મધુ,
સાહિત્ય વિકસાવી ગયા એ દિવ્ય મંજુલ કાવ્યનું;
ઉદ્યાનને તંબૂર–તંત્રી–નાદથી ગજવી ગયા,
આજ કવિની 'રસ–જયંતી' પ્રેમથી ઊજવો બધા...૧

ધ્વનિ, અલંકારો થકી શોભિત કરી કવિતાવલિ,
આદર્શ ઉજ્જવલ મૂકતા કવિ કાવ્ય દ્વારા દૈન્યથી;
શ્રીકૃષ્ણના મૃદુ–ધ્યાનમાં તન્મય બની રહેતા સદા,
આજ કવિની 'રસ–જયંતી' પ્રેમથી ઊજવો બધા...૨

વેદાંત – તત્ત્વતણી કરી સારલ્યથી આલોચના,
ભક્ત–ગણમાં નવ્ય–ચેતન રેડનારા એ હતા;
કામ–ક્રોધાદિ તણી એ તો ઘૃણા કરતા હતા
આજ કવિની 'રસ–જયંતી' પ્રેમથી ઊજવો બધા...૩

કવિવરતણા સાહિત્યથી ઉપકૃત થયું ગુજરાત આ,
કવિવરતણા પ્રાકટ્યથી કૃતકૃત્ય થયું ગુજરાત આ;
સાહિત્ય–ઉપવનના હતા એ તો રસિક[1] માળી અહા !
આજ કવિની 'રસ–જયંતી' પ્રેમથી ઊજવો બધા...૪

–નિ.લી.ગો. શ્રી વ્રજનાથલાલજી મહારાજ 'પરાગ'

૧. रसिकाः कामवर्जिताः । [श्रीमद्वल्लभाचार्य चरणाः]

(૨)
શ્રી દયારામ

દયારામ દયાની મૂર્તિ, દિવ્ય પ્રવાહ વહેતા મૂક્યા;
મહા રસ–વાણી–અમૃત પીતાં કવિ–પંડિતમન્યો ચૂક્યા. ૧
ગરબા–ગરબી ભક્તકવિનું કાવ્ય–કલારસ કમનીય કામ;
પ્રતિવાદી ને નિંદકમતિ જે, તેને નથી અહીં ઠરવા ઠામ. ૨
ગિરિધર-ગોપી-પદરજણુ-બંધક, અંતર માન ગુમાન ન હોય;
કો' વંદે રિઝવે કો' નિંદે તેના સન્મુખ જરા ન જોય. ૩
કૃષ્ણકથારસ અમૃત લગનિ, કૃષ્ણકૃપાથી મન રહે મગ્ન;
દુઃખ–સુખ, લાભ–અલાભ મહીં છે સમબુદ્ધિ, પ્રભુ–પદમાં લગ્ન ૪
વિરલા ભક્ત કોઈને વિલસે, દુન્યવીને નવ તેમાં ગમ;
સરી સભામાં શ્વાનને ભસતાં નથી લાજ કે નથી શરમ. ૫
સંસારવેરી કૃષ્ણ–કેલિરસ કવિ–કલેજાંથી પ્રકટ્યો;
પ્રેમ–દૈન્યથી જેણે પીધો તે ભવ–ભટકણથી અટક્યો. ૬
કૃષ્ણકથા સાગરનાં મોજાં અખંડ કવિ–ઉરમાં લ્હેરાય;
દિવ્ય કાવ્ય–કૃતિ જોઈ કવિની એ ભક્તે મનસા ઘેરાય. ૭
કવિના અક્ષરદેહ ઉપદેશક બ્રહ્મદષ્ટિવાળા અહોરાત;
સ્વભાવવિજય છે 'વ્યાસ' તેહનો, તે ઉર પ્રકટે ભક્તિ–પ્રભાત. ૮
પ્રમાણચતુષ્ટય કૃષ્ણાનનનું કવિના સિદ્ધાંતે રેલાય;
ઘરની વાત કંઈ નથી ગોઠવી, કૃષ્ણ–રસનિર્ભર છલકાય. ૯
નિગમ કલ્પતરુવરનું પક્વ ફળ પરમ પીયૂષનું કરો રસપાન;
નથી વાદવિવાદ ઇર્ષ્યાનું ભક્ત હૃદયમાં જરાય ભાન. ૧૦
પ્રેમરસપૂર રસવંતું જીવન જીવતાં શીખે દૈવીજીવ;
વલ્લભી 'વ્યાસ' છેદે માતરનો, વધો યશ યુગ યુગ, થાઓ શિવ. ૧૧

–મુખિયાજી ભાઈલાલ છગનલાલ વ્યાસ

પરિશિષ્ટ ૧૬

ભક્તકવિ શ્રીદયારામકૃત

❁ પ્રશ્નોત્તરમાળા ❁

પ્ર. શ્રીજીથી ન સહેવાય તે શું ?
ઉ. શ્રીરાધાનો વિયોગ અને ભક્તોનો દ્રોહ

પ્ર. જે અપરાધ મટવાનો ઉપાય ન મળે તે કયો ?
ઉ. શ્રીહરિથી બહિર્મુખતા.

પ્ર. શ્રીજીને ઘણું વહાલું કોણ ?
ઉ. પોતાની પ્રેમભક્તિ.

પ્ર. શ્રીજીને કૃપા ઉપજાવે તે સાધન શું ?
ઉ. સાચી દીનતા.

પ્ર. થોડે શ્રમે ઘણું ફળ તે શું ?
ઉ. શ્રીકૃષ્ણનામ.

પ્ર. સર્વત્ર સુખ કોને ?
ઉ. સંતોષીને.

પ્ર. મનનું વાહન તે કોણ ?
ઉ. લોચન.

પ્ર. સહેજે ધ્યાન શાનું થાય ?
ઉ. જેની આતુરતા હોય તેનું.

પ્ર. રંકથી રંક કોણ ?
ઉ. ગુનો.

પ્ર. હળવાથી હળવો કોણ ?
ઉ. માગણ.

પ્ર. ઉપાનથી નીચું શું ?
ઉ. નિંદક.

પ્ર. ચિતાથી ભૂંડું શું ?
ઉ. ચિંતા.

પ્ર. મિત્ર થકો શત્રુ કોણ ?
ઉ. આળસ.

પ્ર. બેડીથી બંધન શું ?
ઉ. મોહપાશ.

પ્ર. કાળથી (મોટો) શત્રુ કોણ ?
ઉ. દુષ્ટસંગ.

પ્ર. પંડિત છતાં મૂર્ખ કોણ
ઉ. અદેખો.

પ્ર. પ્રીતની પાળી કઈ ?
ઉ. કપટ અને કુવચન.

પ્ર. ધર્મ પણ અધર્મ તે શાથી ?
ઉ. શ્રીહરિના અનાદરથી.

પ્ર. જેનો ઉપાય નહિ તે રોગ કયો ?
ઉ. પોતાનો સ્વભાવ.

પ્ર. જગતમાં અમર કોણ ?
ઉ. આશા.

પ્ર. મુખ વનો પુરુષ કોણ ?
ઉ. ન્યાય (કેમકે તેને મુખ નથી.)

પ્ર. છતી આંખે આંધળો કોણ ?
ઉ. કામી.

પ્ર. છતે કાને બહેરો કોણ ?
ઉ. સ્વાર્થી.

પ્ર. માથા છતે માથા વનો કોણ ?
ઉ. વ્યસની.

પ્ર. છતે હાથે લૂલો કોણ ?
ઉ. આળસુ.

પ્ર. છતે પગે પાંગળો કોણ ?
ઉ. હુકમવાળો.

પ્ર. છતે નાકે નકટો કોણ ?
ઉ. લોભિયો અને નિર્લજ.

પ્ર. છતે કાળજે નકાળજો કોણ ?
ઉ. સાહસકર્મી.

પ્ર. કર્મ કરે કોઈ ને ભોગવે બીજો તે શું ?
ઉ. તે તો નેત્ર સ્નેહ કરે; મન બંધાય.

પ્ર. સર્વથી મોટો કોણ ?
ઉ. ક્ષમાવાળો.

પ્ર. જેની ઉપર ઈશ્વરનું બળ પણ ના ચાલે, તેવું બળિયું કોણ ?
ઉ. ઈશ્વરના સાચા ભક્ત; કેમકે તેનાથી ઈશ્વર પણ હારે.

પ્ર. પરમેશ્વરને વશ કરવાનો જાદુ કયો ?
ઉ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ.

પ્ર. જેમાં કિંચિત્ લાભ નહિ ને પાપ અતિશે જ તે શું ?
ઉ. જૂઠું બોલવું તે.

પ્ર. જેનું મૂળ કિંચિત્ ને ફેલાવ ઘણો તે શી વસ્તુ હશે ?
ઉ. એક તો નદી અને બીજો કલેશ.

પ્ર. કામ-દામથી અળગા તે શાથી મરે ?
ઉ. જશથી.

પ્ર. ચૈતન્ય વિના વાતો કોણ કરે ?
ઉ. લખેલું પત્ર.

પ્ર. વાણી, હસ્ત અને શસ્ત્ર વિના મારે તે કોણ ?
ઉ. નેત્ર.

પ્ર. ઊજળો ઉદ્યમ, પણ સર્વને હાનિરૂપ તે શું ?
ઉ. અનાધ્યાયનું ભણવું.

પ્ર. પરમ મિત્રનું દુઃખ સહેવાય તે શું ?

ઉ. આપણા નિમિત્તના વિરહ-તાપનું દુઃખ સહેવાય.

પ્ર. છતે વૈભવે દરિદ્રી તે કોણ હશે ?

ઉ. અચળ તૃષ્ણાવાન.

પ્ર. હાર્યા થકી ક્લેશ ન થાય તે કિયે ઠામ ?

ઉ. પોતાના પુત્રથી તથા શિષ્યથી હાર્યાનો ક્લેશ ના થાય.

પ્ર. જેને કદાપિ ભય-ચિંતા નહિ એવું કોણ ?

ઉ. તે તો સાચા પરમહંસ.

પ્ર. જડ વસ્તુમાં ચૈતન્ય આવે તે શાથી ?

ઉ. લોઢું, ચમક પાષાણને દેખી ચૈતન્ય પામે.

પ્ર. જેનું વખાણ કર્યાથી બળ વધે, એવો પુરુષ કોઈ હશે ?

ઉ. તે તો એક શ્રીહનુમાનજી.

પ્ર. જેને જીતાય નહિ એવા કોણ હશે ?

ઉ. ઈશ્વર, મન ને સ્વભાવ એ ત્રણ.

'દયારામ ભજન મંડળી' એવું નામ રાખવું.

૧૨ દયારામભાઈની સ્મૃતિમાં ડભોઈમાં એક 'સ્મૃતિ–મંદિર' બાંધવું.

૧૩ ગુજરાતના નાનાં મોટાં શહેરોમાં 'દયારામ સાહિત્ય મંડળ કાઢી' દર એકાદશીને દિવસે એમનાં પુસ્તકોનું જાહેરમાં વાંચન–મનન કરવું.

૧૪ મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી સંચાલિત મ્યુઝિક કૉલેજમાં પણ દયારામ રચિત પદો અને રાગ રાગણીઓને પ્રથમ સ્થાન આપવું.

૧૫ નર્મદ સાહિત્ય સભા, પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા, વર્નાક્યુલર સોસાયટી વગેરે સાહિત્ય–પ્રચારક મંડળો મારફતે દયારામ–સાહિત્યનો ફેલાવો થાય એવો પ્રબંધ કરવો.

૧૬ વડોદરા–અમદાવાદ રેડિયો તરફથી વારંવાર દયારામભાઈની ગરબીઓ ભજનો, પદો વગેરે રીલે કરાવવા.

૧૭ દયારામભાઈની જયંતી પ્રસંગે ગુજરાતના તમામ વર્તમાન પત્રોએ 'ખાસ પૂર્તિઓ' કાઢી દયારામભાઈનાં જીવન–અને કવનનો પ્રજાને પરિચય કરાવવો.

પરિશિષ્ટ ૧૯

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું સ્મારક ડભોઈમાં

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું સાચું સ્મારક તેઓશ્રીના સાહિત્યનો પ્રચાર જ છે. તેઓશ્રીના સમયમાં, તેઓશ્રી જાહેર સમાજમાં, તેમજ ભગવદ્મંડળી દ્વારા પ્રચાર કરતા અને તે પછી તેઓશ્રીના શિષ્યદ્વારા સઘળે જાહેર સમાજમાં થતો હતો. તેમનાં પદો મુખપાઠ દ્વારા ડભોઈમાં, તેમજ ગુજરાતના મુખ્ય શહેરોમાં લોકજીભે રમવા માંડ્યા અને તેમનું સાહિત્ય લોકભોગ્ય બન્યું.

ગુજરાતમાં અને અન્ય સ્થળે ભક્ત કવિશ્રીના કાવ્યોની સુવાસ ફેલાઈ રહી હતી. તે પછી છાપકામની કળાનો પ્રારંભ થયો અને કર્ણોપકર્ણ સંભળાયલા કીર્તનો પ્રથમ મુંબઈથી છપાવા લાગ્યાં. અમદાવાદમાં પણ આવો પ્રચાર શરૂ થયો. છપાયલાં કાવ્યોમાં અશુદ્ધિ ઘણી રહેવા પામી, સમય જતાં ભક્ત કવિશ્રીના શિષ્યપુત્ર પરમ ભગવદીય શ્રીનાથજીભાઈના ધ્યાનમાં અશુદ્ધ સાહિત્ય વાંચવામાં આવ્યું. તેઓશ્રીએ અશુદ્ધિ નિવારવા ગંભીર પ્રયાસ શરૂ કર્યો. આના પરિણામે શ્રીનારાયણદાસ પરમાનંદદાસ ડભોઈવાળા દ્વારા શ્રીદયારામ કાવ્યમણિ માળાના ૭ ભાગ છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયાં, તેમાં ભાગ ૧–૩–૪ની બીજી આવૃત્તિઓ પણ પ્રસિદ્ધ થઈ.

શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડનો મુકામ ડભોઈ થયો, તે વખતે વડોદરા પ્રાંત સૂબા માણેકલાલ નાગર હતા. શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડની સૂચનાથી સ્મારક ફંડ માટે લોટરીની ટીકીટો કાઢવામાં આવી. ડભોઈમાં સાઠોદરા નાગર ગૃહસ્થ શ્રીશંકરલાલ પ્રહ્લાદજી દ્વારા કેટલીક ટીકીટો વેચાઈ તેના નાણાં તેમની પાસે રહ્યા અને અન્ય સ્થળે ટીકીટો વેચાઈ તેના નાણાં

સૂણા માણેકલાલ પાસે રહ્યા. તેઓ બદલાયા અને નિવૃત્ત થયા, ભેગાં થયેલાં નાણાં તેમની પાસે રહ્યા. ડભોઈમાં સ્મારકભવન થાય અને કવિશ્રીના જન્મ દિવસે જયંતિ સભાઓ થાય તેવી ભાવના જાગૃત થઈ, તે સફળ થઈ છે.

શ્રીશંકરલાલ પ્રહ્લાદજી પાસે રહેલાં નાણાંના વ્યાજમાંથી દર સાલ જયંતિ ઉત્સવ ઊજવવા માંડ્યાં. પ.ભ. શ્રીનાથજીભાઈ દસ્તાવેજ લખવાનું કામ કરતા હતા. વડોદરા પ્રાંત તાબાના આમરોલી ગામના વૈષ્ણવ છગનલાલ ગોકુળદાસની મિલકતનું વીલ લખવા, શ્રીનાથજીભાઈને ત્યાં જવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તેઓશ્રીની સૂચનાથી તેમનું લહેણું, દયારામ સ્મારક નિમિત્તે મળ્યું. તેની ઉઘરાણી તેઓશ્રી નાથજીભાઈ તથા તેમની ભગવદ્ મંડળીના વૈષ્ણવોએ આસામીઓ પાસેથી નાણાં મેળવ્યાં, તે ડભોઈમાં શરાફની પેઢીમાં મૂક્યાં. સમય જતાં શ્રીનાથજીભાઈની પશ્ચાત ભાવના સફળ થઈ અને ડભોઈમાં તે નાણાંથી મકાન ખરીદ થયું.ત્યાં પ.ભ. શ્રીનાથજીભાઈ સંગ્રહીત હસ્તલીખીત તથા છપાયેલા ગ્રંથો અને શ્રીદયારામભાઈના સ્મરણ ચિહ્ન તરીકે તંબૂરા વીણ તથા ચશ્મા વિગેરે મૂકેલા છે. તીર્થના ધામ સમું આ સ્મારક મંદિર થયું છે.

ડભોઈના મુખ્ય માર્ગને "દયારામ રોડ" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. મહિલા તથા બાલ પુસ્તકાલયની સ્થાપના થઈ. આ પુસ્તકાલય જ્યાં બંધાયું છે તે જગ્યા શ્રીશંકરલાલે સ્મારક ભવન બાંધવા ખરીદેલી, પણ તે થઈ શક્યું નહિ. શ્રીસયાજી પુસ્તકાલયનાં નિધિ ને આ જગ્યા શ્રીશંકરલાલે આપી તેથી બાળ તથા મહિલા પુસ્તકાલય થયું અને તે પુસ્તકાલયના કમ્પાઉન્ડમાં ભક્ત કવિશ્રીની પ્રતિમા મૂકવામાં આવી છે.

આ પછી વૈષ્ણવ કૃષ્ણલાલ હિંમતલાલના પ્રયાસથી ડભોઈમાં ઝારોલાવાગામાં નવું "શ્રીદયારામ સ્થાપક ભવન" તૈયાર થ[illegible] મોટા મંદિર સામે "ભક્તકવિશ્રી દયારા[illegible] [illegible]સનાતન ધર્મ[illegible] ચાલે છે.

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું
ચાંદોદનું પુરાતન મકાન

સ્વ. સાક્ષર શ્રી જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી

વડોદરા

: જન્મ :

ા. ૧૬-૧૨-૧૮૭૧

સ્વર્ગવાસ

તા. ૪-૩-૧૯૫૪

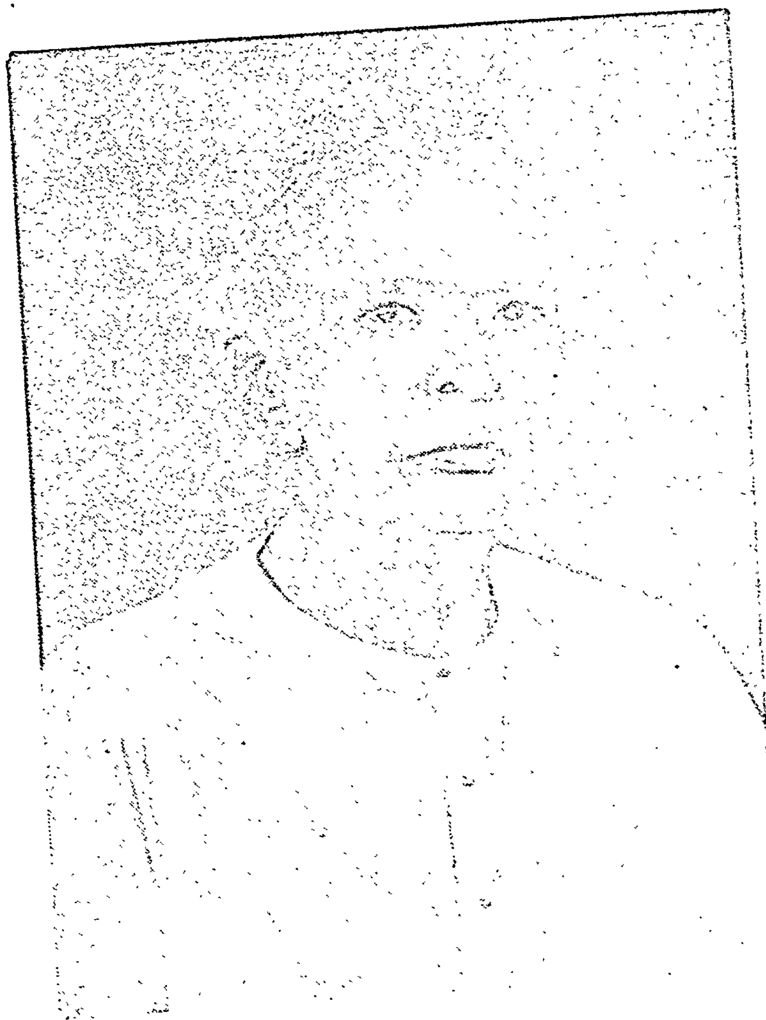
કવિશ્રી દયારામભાઈનું એક પદ

તારો અમુલખ અવસર જાય રે, ગોવિંદ ગારે;
ગોવિંદ ગા ગોપાળ ગા, ગોપીજનવલ્લભ ગારે;
જેને ક્ષણે ક્ષણે હાનિ થાય, ગિરિવરધારી ગારે. ટેક૦
મૂરખ તું સમજે નહીં, આયુષ ઓછું થાય;
જ્યમ સરોવરની માછલી, સમજે નહીં સલિલ સુકાય રે. ગો૦ ૧
તેનું તે ભાસે તુંને, ભોર બપોર શરીર;
વહી જાતું જાણે નહીં, જ્યમ નદીઓ કેરૂં નીર રે. ગો૦ ૨
અમુલખ લટકું લાભનું, ચેત્યા તે પામ્યા પાર;
ચાર દિવસની ચાંદની, જાતાં નહિ લાગે વાર રે. ગો૦ ૩
માયાની મધલાળથી, કોણ ધરાયું તું ધરાશ;
દુગ્ધામાં બન્ને જશે, પાછળથી પસ્તાશ રે. ગો૦ ૪
ઠાલાં થોથાં કૂટતાં, ખૂટશે દીપક તેલ;
મનના મનોરથ રહી જશે, ઓચિંતો તૂટી જાશે ખેલ રે. ગો૦ ૫
માયા મેવો મીઠડો, જ્યમ જ્વર માંહે ઘી જ;
હરિ રસાયણ ગુણ ઘણો, ઔષધ જાણીને પીજ રે. ગો૦ ૬
વૈભવ તુજને મૂકશે, કે તું મૂકી જાશ;
એ જૂઠા કેરા સંગથી, તું સાચાં ગોથાં ખાશ રે. ગો૦ ૭
પ્રભુ પાખે હે પ્રાણિયા, કયહુમાં પ્રીત કરીશ;
તારૂં ઢાંકયું અંતર ધીકશે, ટટળીને તલખી મરીશ રે. ગો૦ ૮
અંતે આવી પળ નહિ મળે, જો કરે કોટિ ઉપાય;
વિચાર વિઠ્ઠલ વણ ભજે, વૃથા વહ્યું સહુ જાય રે. ગો૦ ૯
તને લક્ષ વાતની એક કહું, સમ ખાઈ માબાપ;
યા નામ શ્રીકૃષ્ણ થકી, સમશે સહુ પરિતાપ રે. ગો૦ ૧૦

સાક્ષર શ્રી શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના જીવનચરિત્રના લેખક

તથા રસસુધાના સંપાદક

: જન્મ :
તા. ૨૬-૧-૧૮૮૭

: સ્વર્ગવાસ :
તા. ૨૪-૪-૧૯૫

દગત શ્રી ચીમનલાલ છોટાલાલ દેસાઈ ડભોઈ

: જન્મ :
સં. ૧૯૯૫ના અષાડ સુદ ૧૪

: સ્વર્ગવાસ :
૨૦૧૬ના ફાગણ વદ ૧૧

ગો. વા.
શ્રીયુત વસંતરામ
હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી
અમદાવાદ.

પરિશિષ્ટ ૨૦

॥ श्रीवल्लभः ॥

આ પુસ્તકના લેખન અંગે જોયેલા ગ્રંથોની યાદી

(૧) જૂનું નર્મગદ્ય (૨) દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ.

(૩) પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૨, ૧૧, ૧૩.

(૪) બૃ. કા. દો. ભાગ ૧ થી ૫.

(૫) નવલ ગ્રંથાવલી ભાગ ૨.

(૬) ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ શેઠ કૃત કવિરત્ન દયારામની સંપૂર્ણ જીવનકથા.

(૭) ગુજરાતના શિષ્ટ કવિઓ : ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

(૮) દયારામનો અક્ષરદેહ : ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

(૯) સચિત્ર સાક્ષરસાળા : શ્રી જયસુખરામ જોશીપુરા.

(૧૦) દયારામ અને હાર્ડિઝ : કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

(૧૧) ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો : કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

(૧૨) ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા : વિજયરામ વૈદ્ય.

(૧૩) દયારામ કાવ્યમણિમાલા : ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫-૬.
(આવૃત્તિ બીજી ભાગ ૧-૩-૪.)
પ્રકાશક : શ્રી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ

(૧૪) ભક્તકવિ દયારામનું જીવન ચરિત્ર : શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ.

(૧૫) દયારામભાઈનું આંતરજીવન : મૂલચંદ્ર તેલીવાલા અને જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ.

(૧૬) ગુજરાતી પરિષદના હેવાલો :

(૧૭) દેરાસરીકૃત સાઠીનું સાહિત્ય :

(૧૮) 'ગુજરાતી'ના દયારામ સંબંધી લેખો :

(૧૯) 'દયારામ' : ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા.

(૨૦) લોકસત્તા અને નવભારતના દયારામ જયંતીના લેખો :

(૨૧) દયારામ : જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી

(૨૨) દયારામ : ધનવંત ઓઝા

(૨૩) કવિ દયારામ : પ્રો. વિષ્ણુકુમાર વ્યાસ

(૨૪) રસિકવલ્લભ : સં. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ

(૨૫) રસિકવલ્લભ : સં. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

(૨૬) 'રસિકવલ્લભ એક અધ્યયન' કે. કા. શાસ્ત્રી

(૨૭) પ્રશ્નોત્તરમાલિકા : સં. છગનલાલ હિંમતલાલ જોશી

(૨૮) કવિ ચર્ચામાળા ભાગ ૧-૨-૩ તથા દયારત્નમાળા
ભાગ ૧-૨ : ભોળાનાથ ખાપાલાલ કંથારિયા

(૨૯) દયારામ રસસુધા : સં. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ

(૩૦) દયારામ રસથાળ :

પ્રકાશક : દયારામ સ્મારક સમિતિ, ડભોઈ

(૩૧) દયારામ સાગર લહેરી વાક્સુધા

સંપાદક : જીવનલાલ છગનલાલ જોશી ડભોઈ

(૩૨) પિંગળસાર અને કૌતક રત્નાવલિ (વ્ર ગ્રં)

(૩૩) દયારામ કાવ્યામૃત: સં. જીવણલાલ છગનલાલ જોશી, ડભોઈ.

(૩૪) સારાવલી અને પ્રેમરસગીતા
પુષ્ટિપથ રહસ્ય તથા બીજું સાહિત્ય } દયારામ સ્મારક સમિતિ, ડભોઈ.

(૩૫) પુષ્ટિપથ રહસ્ય, ષડઋતુ વર્ણન હરિભક્ત ચંદ્રિકા } પ્રકાશક : ગોવિંદલાલ છોટાલાલ પરીખ, ડભોઈ.

(૩૬) ભક્તિપોષણ : સં. ગોવિંદલાલ છોટાલાલ પરીખ, ડભોઈ

(૩૭) ભક્તિપોષણ : સં. શાસ્ત્રી જેષ્ઠારામ હરજીવન જોશી, ઉમરેઠ

(૩૮) ભક્તિપોષણ:સં.કે.કા. શાસ્ત્રી, શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ, અમદાવાદ

(૩૯) દયારામવાણી : સં. વસંતલાલ શાસ્ત્રી

(૪૦) દયારામ કાવ્યસુધા : સં. ગોવિંદલાલ પરીખ

(૪૧) દયારામ રસસુધા : ભાગ ૧–૨ દયારામ સ્મારક સમિતિ, ડભોઇ

(૪૨) દયારામ કાવ્ય માધુરી : સં. લલ્લુભાઇ છગનલાલ દેસાઈ

(૪૩) 'અનુગ્રહના દયારામ' અને ઇચ્છારામ ભટ્ટજી વિશેના લેખો અને તેમાં છપાયેલું દયારામનું અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય

(૪૪) પ્રબોધ બાવની : પ્રકાશકઃ દયારામ સ્મારક સમિતિ, ડભોઈ

(૪૫) પ્રબોધ બાવની : પ્રકાશક : સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ

(૪૬) ભક્તવેલ : પ્રકાશક નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ

(૪૭) ભક્ત કવિ દયારામ–સંગીત નાટ્ય રૂપક : લાભશંકર ધનજી પુરોહિત

(૪૮) ભક્તકવિ દયારામની પ્રેમભક્તિ : પ્રો. ચતુરભાઈ શંકરભાઇ પટેલ

(૪૯) નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ : ગુજરાતી પ્રેસ

(૫૦) ભક્તકવિ શિરોમણિ દયારામ : પ્રો. મધુકર રાંદેરિયા અને કુલીન વોરા

(૫૧) જોશી જીવનલાલ છગનલાલના દયારામ વિશેના લેખો : અનુગ્રહ, વેણુધર, વૈશ્વાનર વગેરે માસિકોમાં છપાયેલા.

(૫૨) નાથાભાઈ ગિરિજાશંકર જોશીનું જીવન ચરિત્ર : ગોવિંદલાલ છોટાલાલ પરીખ, ડભોઈ

(૫૩) **દયારામ જયંતીના વ્યાખ્યાનો :**

(૫૪) **દયારામ શતાબ્દી અંકો :** વૈશ્વાનર માસિકના

(૫૫) **દયારામ સબંધી લેખો :** અનુગ્રહ, વૈશ્વાનર સત્સંગ, વેણુધર વગેરે માસિકોમાં છપાયેલાં

(૫૬) **ભકતકવિ દયારામ :** એક સંગીત નાટચરૂપક
જૂનાગઢ ટ્રેનિંગ કોલેજ

(૫૭) **શ્રીગીતા માધુરી :** ભક્ત કવિશ્રી દયારામ
પ્રકાશક ચેતનભારતી મુંબઈ

(૫૮) **કવિ દયારામ સંબંધી કંઈક :**
દી. બા. પ્રો. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

(૫૯) **'દયારામ'** ન્હાનાલાલ કવિનાં જયંતી વ્યાખ્યાનો

(૬૦) **'દયારામ'** દિ. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનું વ્યાખ્યાન

(૬૧) **'દયારામ'** જો. વા. મોહનલાલ વિઠ્ઠલદાસ ગાંધીનું વ્યાખ્યાન

(૬૨) **ભકતકવિ દયારામના ભજનો :**
સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

(૬૩) **આપણાં સાક્ષર રત્નો :** કવિ ન્હાનાલાલ

(૬૪) **ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા :** ધીરુભાઈ ઠાકર

(૬૫) **જીવન અને સાહિત્ય ભા. ૧ :** ર. વ. દેસાઈ

(૬૬) **દયારામ કાવ્યસુધા :** પ્રાણશંકર વ્યાસ.

(૬૭) **બ્રાહ્મણ ભકત સંવાદ નાટક :** જોશી છગનલાલ હીંમતલાલ

(૬૮) **દયારામ રસમાધુરી :** ગોવિંદલાલ છોટાલાલ પરીખ

(૬૯) **જોશી છોટાલાલ ગિરજાશંકર ટીપ્પણો**

(૭૦) **દયારામકૃત કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો.**

પુસ્તકો મળવાના ઠેકાણાં

૧. નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ ડભોઈવાળા

ઠે. કવિશ્રી દયારામ ફળિયા, શણગારવાડી મુ. ડભોઈ, (જી. વડોદરા).

૨. ગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ બુકસેલર

ઠે. શ્રી મોટી હવેલી પાસે, ભૂલેશ્વર મુંબઈ નં. ૨.

૩. શ્રી નટવરલાલ ચીમનલાલ શાસ્ત્રી

ઠે. મોટા મંદિર પાસે સુરત નં. ૧

૪. શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય

ઠે. હવેલી પાસે મું. નડિયાદ.

૫. શ્રી શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ કાર્યાલય

ઠે. દેસાઈ શેરી ઘડિયાળી પોળ મુ. વડોદરા.

૬. વૈશ્વાનર કાર્યાલય, ઠે. ઝવેરીબજાર, પોરબંદર

૭. મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે બુકસેલર

ઠે. ત્રણ દરવાજા અમદાવાદ.

૮. ગુર્જર ગ્રન્થ રત્ન કાર્યાલય, ફુવારા સામે, રીચી રોડ, અમદાવાદ

તદુપરાંત મુંબઈ અને બહારગામના જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી પણ મળશે.

: સૂચના :

આ પુસ્તકમાં ચિત્રોની અનુક્રમણિકા છાપી છે તે મુજબ ક્રમ સચવાયો નથી ચિત્રો આગળ પાછળ મુકાયા છે તે વાંચકોએ જોઈ લેવા વિનંતી છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન કાર્યમાં મુંબઈના શેઠ રણજીતલાલ ઈશ્વરલાલ વકીલે આ પુસ્તકોની નકલો લઈને ઉત્તેજન આપ્યું છે. તથા ઉત્તેજનાર્થે જાહેર ખબરો આપનાર અમદાવાદની ન્યુ કમર્શીયલ મિલ્સ કું. લિમિટેડ, માણેકલાલ હરિલાલ મિલ્સ લિમિટેડ., ધી ભાલકિયા મિલ્સ કંપની લિમિટેડ, બિહારી મિલ્સ લિમિટેડ., શ્રી વલ્લભ ગ્લાસ વર્કસ લિમિટેડ, ધી નિરંજન મિલ્સ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, શ્રી દેશી નાટક સમાજના માલિકોનો તથા એ સર્વેનો સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે.

—પ્રકાશક

પ્રેમરસનું પાન કોણ કરી શકે ?

વિવેકધૈર્યાશ્રય—પદ

પ્રેમરસ તે પીએ રે, જેમાં હોય અતિ અનુજપણું
મોટાઈ ઘણી માઠી રે, સમજુ ના રાખે ક્ષણું. ટેક૦
સુંદર સ્વાદ શર્કરા મધ્યે, દીઠી વેળુમાં વેરાઈ;
હસ્તી હુતા તે હારી ખસ્યા પછી, તેને ગઈ પિપ્પીલિકા ખાઈ,
મોટમ રખે રાખોરે જે હું મોટા બણું...પ્રેમરસ ૧
મોટા વૃક્ષને ઘણું વિટંબણુ, પીડાય બહુ પેરે કરી;
સ્વપ્ને દુઃખ દેખે નહીં રે, દૂર્વા સદા હરી ને હરી,
સમજુ વિચારો રે, સુખ છે શામાં ઘણું...પ્રેમરસ ૨
કમલ તણો મકરંદ તે મધ્યે જે, ભુકતે જે સમીપ હોય;
ગુરૂ દલ દૂર, નિકટ દલ નાનાં, તેહ વિચારો સહુ કોય,
પ્રકટ જઈ પેખો રે, જો હું જુઠું ભણું...પ્રેમરસ
એક સિદ્ધાંત સમજવા માટે, કહ્યા સર્વ દૃષ્ટાંત;
શ્રીહરિ પણ દીન બંધુ કહાવે, નથી નથી મિત્ર મહાંત,
માટે **દયા** થાની રે, તું તો નાનો અણુથી અણુ...પ્રેમરસ

ચતુઃશ્લોકી—મોટા કોણ ?

હરિ મોટા હરિ મોટા, સહુથી હરિ મોટા હરિ મોટા;
બીજા જુઠા સર્વ ગપોટા, સહુથી હરિ મોટા હરિ મોટા.........ટેક૦
હરિ સમાન બુદ્ધિ સહુ સુરમાં, તેજ અસુર મહા ખોટા;
એક આદ્ય હરિ સદા, સ્વયંભૂ, બીજા સહુના જોટા...હરિ મોટા ૧
માયા કાળાતીત અનાદિ, બીજાં જલ પરપોટા;
આપ્યું અવરનું અનિત્ય હરિવણ, માટે સમજો છોટા...હરિ મોટા ૨
શેષાદિક પણ હરિથી હેઠા, વિચારો પંડિત મોટા;
હરિ માયાકૃત મોહ હિંડોળે, ખાધા સરવે જોટા...હરિ મોટા ૩
પ્રતિ બ્રહ્માંડે બ્રહ્માદિક સુર, બ્રહ્માંડ અગણિત કોટા;
યા પ્રીતમ શ્રીકૃષ્ણ ભજન વિણ, નવ છૂટે જમ સોટા...હરિ મોટા ૪

—**ભક્ત**